

T.C. MALTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

BİLİNÇ-KİMLİK ETKİLEŞİMİNİN NÖROFELSEFE AÇISINDAN TEMELLENDİRİLMESİ

DOKTORA TEZİ
BURÇAK ÖZKAN
121150203

Danışman Öğretim Üyesi:
Prof. Dr. Zekiye Kutlusoy

İstanbul, Ağustos 2017

T.C. Maltepe Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

25.08.2017 tarihinde tezinin savunmasını yapan Burçak ÖZKAN'a ait "Bilinç-Kimlik Etkileşiminin Nörofelsefe Açısından Temellendirilmesi" başlıklı çalışma, Jürimiz Tarafından Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Felsefe Doktora Programında Doktora Tezi Olarak **Oy Birliği/Oy Çokluğu** ile Kabul Edilmiştir.

Prof. Dr. Betül ÇOTUKSÖKEN
(Başkan)

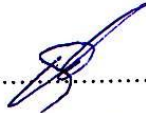
Prof. Dr. Zekiye KUTLUSOY
Jüri Üyesi

Doç.Dr. Muttalip ÖZCAN
Jüri Üyesi

Prof. Dr. Adnan ÖMERUSTAOĞLU
Jüri Üyesi

Prof. Dr. Erdal MATUR
Jüri Üyesi

YEMİN METNİ

22/09/2017

Doktora tezi olarak sunduğum "Bilinç-Kimlik Etkileşiminin Nörofelsefe Açısından Temellendirilmesi." adlı çalışmanın, proje safhasından sonuçlanmasına kadar olan bütün süreçlerinde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın tarafımda yazıldığını ve yararlandığım bütün eserlerin "Kaynakça"da gösterilenlerden oluştuğunu, "Kaynakça"da yer alan bu eserlerden metin içinde atıf yaparak yararlanmış olduğumu belirtir ve onurumla doğrularım.

12 11 50 203
Burçak Özkan

ÖNSÖZ

Öncelikle annemle babama, Av. Ülkü ve Nursen Özkan'a teşekkür etmek isterim. Babam çocukken bana kitapları ve sinemayı tanıtmıştı; okulda öğrenmenin yeterli olmadığını, gerçekten bir şeyler öğrenmek istiyorsam bunu kendi çabalarımla yapmam gerektiğini, bir şeyler öğrenmenin benim kendi sorumluluğum olduğunu da söylemişti. Annemdense bir hayat işe yaramadığı veya sona erdiği zaman onu düzeltmeye uğraşmak yerine yenisini baştan kuracak cesarete sahip olmayı, arkamda bırakmam gerekenlerle yanımda kalması için çabalamam gerekenleri ayırt etmeyi, iyi ve mutlu bir insan olmanın da cesaret gerektirdiğini gördüm. Annem beni bu okula "gönderip" bana yeni bir hayat kurdu; bir anlamda bu tezi yazabilmemi sağladı; hayatım boyunca beni destekledi; o, sahip olduğum en iyi arkadaştı ve onu çok özleyorum. Bugün onların olmadığı bir hayatta işime yarayan veya sevdiğim her şeyi onlardan öğrendim; onların gidişinden sonra zaman benim için asla bir araya gelmeyen parçalanmış anlardan oluşuyor; bu anlar onlarla paylaştığım hayatı ve onlarla paylaştığım bir hayatta nasıl biri olduğumu özlediğim anlarla onların bir parçası olmadıkları ve benim başka yöne başımı çevirmeye çalıştığım anlar ve ben asla ikisini bir araya getiremiyorum veya bunlar birleşirse bile ben orada olamıyorum.

Bu tezi yazdığım süre boyunca beni gerçekten destekleyen hocalarımla arkadaşlarıma teşekkür etmek isterim.

Öncelikle danışmanım Prof. Dr. Zekiye Kutlusoy'a teşekkür ederim. Sanırım hayatım boyunca bana onun kadar sabır gösteren bir hocam olmamıştır. Kendisi henüz bu çalışmaya ilişkin aklımda net fikirler olmadığı, uzun, karmaşık ve durmadan değişen metinlerimle karşısına çıktığım ve bir sürü şeyi birbiriyle bağlantılandırmaya çalıştığım tüm zamanlarda düşüncelerimi toparlamamı sabırla bekleyen ve bunu kendi başıma yapamadığımda bana rehber olan kişidir. Bu tezi yazarken benim asıl öğrenmek istediğim şu veya bu konudaki düşüncelerimin düzeltilmesi değil doğru bir düşünme biçimi kazanabilmektir; kendisinden bu konuda ve hayat hakkında çok şey öğrendim. Benim için tüm bunlardan daha önemli olan beni destekleyeceğini daima biliyor olmamdı; bu çalışmayı bu güvenle yazabildiğimi söyleyebilirim.

Bu doktora başvurmaya geldiğim andan başlayarak tüm doktora süresince bana her zaman destek olan ve her anlamda örnek aldığım hocam Prof. Dr. Betül Çotuksöken'e

teşekkür ederim. Birçok insan hayatlarının değiştiği veya talihlerinin döndüğü anı anımsamadıklarını söylerler. Ben kendi hayatımın dönüm noktalarından en azından birini tam olarak hatırlıyorum. Yeterlilik sınavımdan bir hafta önce çok rüzgarlı bir akşamüstü birlikte yürürken kendisine tez konum hakkında danıştığım bana zihin felsefesi çalışmamı önererek hayatımın belki de akışını ve benim kim olduğumu değiştiren kişi Betül Hocam olmuştur.

Hayatımdaki en kıymetli insanlardan biri olan yirmi üç yıllık dostum Prof. Dr. Erdal Matur'un varlığı benim için birçok şeyi farklı hale getirmiştir. Bundan yirmi yıl evvel patoloji çalışmakta zorlandığımı kendisine söylediğimde bana verdiği bir öğüt tüm eğitim yaşamımda işime yaradı. Dostluğumuz boyunca çok sohbet ettik, çok eğlendik, birçok şey yaşadık ve çoğu zaman kendimizi ummadığımız yerlerde bulduk ama tüm bu zamanlarda tanıdığım en güvenilir, en akıllı ve en iyi kişi, en sevdiğim kişi o olmuştur.

Zaman ayırıp tez jürime katılan ve tez çalışmamın başından beri en dağınık metinlerle karşısına çıktığımda bile bana sabır ve destek gösteren Prof. Dr. Adnan Ömerustaoğlu Hocama teşekkür ederim. Bana cesaret vermesi benim de kendime güvenmemi ve daha çok çabalamamı sağlamıştır.

Zaman ayırıp tez jürime katılan Doç. Dr. Muttalip Özcan'a teşekkür ederim.

Bana, literatür bilgisinin ötesine uzanarak kendi aklıma güvenmek ve söylemek istediklerimi söylemek konusunda cesaret veren hocam Prof. Dr. Sevgi İyî'ye teşekkür ederim. Kendisiyle o kadar çok konuda o kadar uzun ve ayrıntılı sohbetler ve tartışmalar paylaştık ki bu sohbetler benim için ikinci bir felsefe doktorası eğitimi halini aldı. Bu sohbetlerimiz sırasında bana gösterdiği sabır ve olağan hayatın sorunlarıyla baş edemediğim tüm zamanlarda bana destek olduğu ve akıl verdiği için kendisine minnettarım.

Bu kürsüde doktora yapmaya başladığım andan beri her zaman bana dostça ve destekleyici davranan Doç. Dr. Güncel Önkal ve Doç. Dr. Ahu Tunçel Önkal'a teşekkür ederim.

Hayat benim için beklemediğim bir yola saptığından beri yanımda olan Canan Arslan benim için çok kıymetlidir. Birlikte bir evi, bir hayatı, bir sürü insanı arkamızda bıraktık. Artık hayatımda onun olmadığı bir an veya onunla konuşmadığım bir gün düşünmek benim için imkansız. Hayat, insanlar ve kendimiz hakkında hiç durmadan sohbet ediyoruz; onun değerlendirmelerinde yanıldığını hiç görmedim ve olaylar karşısındaki duruşundan, insanlarla iletişim kurma biçiminden çok şey öğrendim. Onun varlığı dünyayı benim için güvenli bir hale getirdi.

Vet. Hek. Sibel Tatlıcı'ya dostluğu için minnettarım. Onunla bir adada, Eminönü'nün, Kadıköy'ün veya bir başka semtin ara sokaklarında, bir kilisede, bir camide veya yıkık bir binada gezerken, Kadıköy sahilinde sabaha karşı otururken yaptığımız veya gece başlayıp sabaha karşı sona eren telefon sohbetlerimizde artık hangi fikrin hangimize ait olduğunu anımsamıyorum. Birlikte plansızca gezdiğimiz bütün zamanlarda bizim bir romanın kahramanları olduğumuzu düşünmek, zamanın hep o anda donup kalacağını düşünmek, yaşamımın eskisi gibi devam ettiğine, hiç değişmediğine bir an olsun inanmak, onunla "çok gülmek", "zor" konulardan bahsetmek ve sanırım sadece bize ait olan bir "bakışı" paylaşmak ve bu bakışın beni başka birine dönüştürmesi beni mutlu ediyor.

Bu çalışmanın yazım süreci benim açımdan oldukça kişisel bir hal aldı. Gerçekten merak ettiğim ve severek çalışabileceğim bir konu seçmeme ve araştırmama olanak tanıdıkları için başta danışmanım olmak üzere beni cesaretlendiren tüm hocalarıma bir kez daha teşekkür ederim. Konu üzerinde araştırma yaparken olabildiğince derinleşmeye ve doğru düşünmeye çabaladım. Bu çabalarımın yerini bulmasını sağlayan, öğrencisi olmaktan gurur duyduğum danışman hocam olmuştur. Aslında kaynak listesinde adı geçen her kişiye de teşekkür etmem doğru olur. Ebette çalışmamızın geliştirilmeye açık yönleri vardır. Fakat ben gene de kendi adıma, ben bu tezi yazmaya çalışırken bu konularda çalışmış olan, benim de kendilerinden çok şey öğrendiğim ve bana ilham veren, kaynakta adı geçen tüm insanlar gibi benim de birileri için ilham olabileceğimi ummak istiyorum.

ÖZET

Bilinç ve kimlik arasında tersinir ve birbirini yapılandıran, dönüştüren bir ilişki bulunmaktadır. Bilinç, beyin başta olmak üzere sinir sisteminden kaynaklandığı için, öncelikle biyolojik ve genetik, sonrasında (nöro)anatomik, (nöro)fizyolojik yapı ve işlevler bağlamında ortaya çıkmaktadır. Beyin ve bilinç, bu asli özelliklere ek olarak bütünleşik bir biçimde genetik ve çevresel belirlenimler altındadır. Bilincin bu yapısal niteliği, beyin-bilinç bağlantılı tüm bilimsel araştırma ve felsefi soruşturmalarda sayılan unsurların bir arada değerlendirilmesini zorunlu kılar. Bu çerçevede beynin oldukça önemli bir özelliği olarak öne çıkan plastisitenin yol açtığı değişebilirlik, bütünüyle bilinç-kimlik etkileşimine de yansır. Tüm bunlardan dolayı, bu etkileşimin, biyolojik-çevresel, bireysel-toplumsal, tepkisel-rasyonel vb. gerilimlerle tanımlanan çok katmanlı bir yapılanma sergilediği netlik kazanır.

Bilinç-kimlik etkileşiminin nörofelsefi açıdan temellendirilmeye girişildiği bu çalışmada, davranışçı-bilişsel sinirbilimin bulgularından faydalanmanın kaçınılmazlığı, plastisiteyi söz konusu etkileşimin merkezinde konumlanan bir olanak olarak görüp özgürlüğü bu olanakla ilişkilendirmenin gerekliliği gibi kimi saptamalar yapılırken, doğru yönetilmesinin koşullarının araştırıldığı plastisitenin, olumsuz yapılanmasından doğabilecek sorunlara çözüm önerileri de getirilmeye çalışılmaktadır. Dahası, bilinç-kimlik etkileşiminin, felsefe tarihinde, davranışçı-bilişsel sinirbilim yaklaşımından hareket eden nörofelsefi bir kavrayışla soruşturulmasına yönelinmektedir. Çalışmanın kapsamının genişletilmesi durumunda, etik, siyaset, sanat ve eğitim gibi alanlardaki açılımlarıyla disiplinlerarası tartışmalara önemli katkılarda bulunabileceği ve yaşanmakta olan kimi sorunların çözümlenmesi çabalarına, bu sorunların yeni bakış açılarıyla tanımlanarak soruşturulması bakımından destek olabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Terimler: davranışçı-bilişsel sinirbilim, nörofelsefe, bilinç, kimlik, bilinç-kimlik etkileşimi.

ABSTRACT

There exists an interaction between consciousness and identity. Since consciousness is originating from nervous system including the brain specifically, it is, first of all, due to the biological and genetic properties and functions and then (neuro)anatomic and (neuro)physiological ones. In addition to these principal properties, brain and consciousness are under genetic and environmental determinations. This structural property of consciousness makes all mentioned components to be evaluated all together in scientific researches related to the brain. Thus alteration due to plasticity being a very important property of the brain, influences the consciousness-identity interaction. Because of them this interactive relation exhibits a multi-layered construction determined via biological-environmental, individual-social and reactional-rational tensions.

In this study, in which the consciousness-identity interaction is attempted to be founded in neurophilosophical way, some points as well as inevitability of the use of behavioral-cognitive neuroscientific findings, the necessity to relate freedom to plasticity placed at the center of this interaction are determined, while some solutions to the problems caused by the misleading of the plasticity are proposed. Furthermore this interaction in history of philosophy is inquired from neurophilosophical point of view. Extensions of the study provide important contributions to areas like ethics, politics, aesthetics and education.

Keywords: behavioral-cognitive neurosciences, neurophilosophy, consciousness, identity, consciousness-identity interaction.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iv
ÖZET.....	vii
ABSTRACT.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	xi
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: KAVRAMSAL ÇERÇEVELERİ AÇISINDAN DAVRANIŞÇI-BİLİŞSEL SİNİRBİLİM, NÖROFELSEFE, BİLİNÇ, KİMLİK VE BİLİNÇ-KİMLİK ETKİLEŞİMİ	
1.1 Davranışçı-Bilişsel Sinirbilim.....	10
1.2 Nörofelsefe.....	19
1.3 "Bilinç" in Çeşitli Anlamları ve Sinirbilimsel, Nörofelsefi Açından Ele Alınışı.....	25
1.3.1 Zihin-Bilinç Ayrımı.....	27
1.3.2 "Bilinç" in Sözlük Anlamları ve Etimolojik Açından İrdelenmesi.....	30
1.3.3 "Bilinç" Kavramına İlişkin Kuramsal ve Yöntembilimsel Yaklaşımlar.....	33
1.3.4 "Bilinç" Kavramının Sinirbilim Perspektifinden Tanımlanması.....	43
1.3.5 "Bilinç" Kavramının Zihin Felsefesi/Nörofelsefe Perspektifinden Tanımlanması.....	51

1.3.6 "Bilinç" Kavramının Bağlantılı Olduğu Diğer Kavramların Tanımları.....	57
1.3.7 "Bilinç" in Bu Çalışmada Kabul Edilen Tanımı.....	60
1.4 "Kimlik" in Çeşitli Anlamları ve Sinirbilimsel, Nörofelsefi Açından Ele Alınışı.....	61
1.4.1 "Kimlik" Kavramının Sözlük Anlamları ve Bağlı Bulunduğu Benzer Kavramlar.....	62
1.4.2 "Kimlik" in Sinirbilimsel Açılımları.....	65
1.4.3 "Kimlik" in Nörofelsefi Açılımları.....	70
1.4.4 "Kimlik" in Bu Çalışmada Kabul Edilecek Tanımı ve Çerçevesi.....	72
1.5 Bilinç-Kimlik Etkileşiminin Sinirbilimsel ve Nörofelsefi Açından Ele Alınışı.....	73

2. BÖLÜM: BİLİNÇ-KİMLİK ETKİLEŞİMİNİN FELSEFİ ARKA PLANI

2.1 Eskiçağda Bilinç ve Kimlik.....	83
2.1.1 Felsefe Öncesinde Bilinç ve Kimlik	83
2.1.2 Antik Yunan'da Bilinç ve Kimlik.....	92
2.2 Ortaçağda Bilinç ve Kimlik.....	124
2.3 Yeniçağda Bilinç ve Kimlik.....	130
2.4 18. Yüzyılda Bilinç ve Kimlik.....	140
2.5 19. Yüzyılda ve Sonrasında Bilinç ve Kimlik.....	158

3. BÖLÜM: BİLİNÇ-KİMLİK ETKİLEŞİMİNİN DAVRANIŞÇI-BİLİŞSEL SİNİRBİLİM AÇISINDAN TEMELLENDİRİLMESİ

3.1 İşlevsel Davranışçı-Bilişsel Nöroanatomi ve Nörofizyoloji.....	165
--	-----

3.1.1 Bilinç-Kimlik Etkileşimi Bağlamında Temel Anatomi ve Fizyoloji.....	165
3.1.2 Nörotransmitterler (NT) ve Hormonlar.....	180
3.1.3 Serebral Korteksin İşlevsel Alanları.....	184
3.1.4 Beyin Şebekeleri.....	190
3.2 Sinir Sisteminin ve Beynin Evrimi.....	194
3.3 Doğum Öncesi ve Sonrası Dönemde Beynin Gelişimi.....	202
3.4 Toplumsallaşma.....	207
3.5 Plastisite.....	217
3.6 Bellek.....	219
3.7 Karar Verme Süreci.....	223
3.7.1 Karar Verme Sürecinde Duyular, Algılama, Deneyimler, Duygular ve Bilgi.....	223
3.7.2 Değerlendirme.....	228
3.8 Benlik (<i>Self/Le Moi</i>).....	230
3.8.1 Korkmaz'ın "Kendilik" Belirlemesi.....	231
3.8.2 Damasio'nun "Benlik" (" <i>Self/Le Moi</i> ") Modeli.....	235
3.8.3 Panksepp'in "Benlik" (" <i>Self</i> ") Modeli.....	237
3.8.4 Ramachandran'ın "Benlik" (" <i>Self</i> ") Modeli.....	238

4. BÖLÜM: NÖROFELSEFE AÇISINDAN BİLİNÇ-KİMLİK ETKİLEŞİMİ

4.1 Bilinç ve Kimliğe Yönelik Olarak Geliştirilmiş Nörofelsefi Görüşler.....	241
4.2 Davranışçı-Bilişsel Sinirbilim Artalanlı Nörofelsefi Bir Bilinç-Kimlik Etkileşimi Yaklaşımına Doğru.....	256
4.2.1 Davranışçı-Bilişsel Sinirbilim Temelli Bir Nörofelsefi Kavrayış Açısından "İnsan"ı Tanımlamak.....	257

4.2.1.1 İnsan Tanımlarına Genel Bir Yaklaşım.....	257
4.2.1.2 Nörofelsefi Olarak Geliştirilebilecek Bir İnsan Tanımı ile İlgili Yöntemsel ve Yaklaşımsal Sorunlar, Zorunluluklar.....	266
4.2.1.3 Nörofelsefi Temelli Bir İnsan Anlayışı.....	282
4.2.2 Bilinç-Kimlik Etkileşiminin Nörofelsefe Bağlamında İrdelenmesi.....	296
4.2.3 Nörofelsefe Açısından Felsefe Tarihinde Bilinç-Kimlik Etkileşimi.....	316
SONUÇ.....	336
KAYNAKLAR.....	356
ÖZGEÇMİŞ.....	372

GİRİŞ

Bilinç ile kimlik arasında tersinir ve birbirini geliştiren bir nedensellik (neden-etki) ilişkisi vardır ve her insan bu ilişki sayesinde yaşamını, kendiyi ve başkalarıyla ilişkilerini sürdürür. Bilinç ve yaşamın koşutluğu beraberce yaşayan bireyi yapılandırmalarından kaynaklanır (Wilson, 2005: 4-6). *Campbell Biyoloji* içinde "yaşamın canlıların ne yaptıkları ile tanımlanabileceğini" açıklar (Wasserman ve ark., 2013: 1). Yaşam ve canlılık tüm biyolojik organizmaların temel özelliğidir. Canlılıkla ilgili özellik ve süreçler düzen, düzenleme, üreme, büyüme ve gelişme, ortama yanıt verilmesi ve evrimsel adaptasyondur. Ayala, canlılığın ve hayatın iki temel özelliğinin metabolizma ve kalıtsallık olduğunu açıklamaktadır. Hiyerarşik yapılanma gösteren canlılıkta her basamak yeni özellikler sergiler. Yapılanma ve işlev daima bağlantılıdır ve birbirine uyum gösterir. Bugün canlılığın ve tüm canlıların alt düzey kimyasal ve biyokimyasal bileşenlerin karmaşık yapılanmalar ve işlevler oluşturacak şekilde bir araya gelmesi sonucunda ortaya çıktığı bilinmekte, tüm canlı organizmaların temel yapısal ve işlevsel mekanizmaları gösterilebilmektedir. Bunun sonucu olarak bugün ağırlıklı bir biçimde evrim anlayışı üzerine kurulmuş olan biyoloji, canlılığın fiziksel olmayan hiçbir güce veya unsura gerek duymayan karmaşık fiziksel bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır (Ayala, 2016: 94-99; Wasserman ve ark., 2013: 2-3; 7; Hoagland, 1996: 37-46). "Canlı oluş" moleküler düzeyde gerçekleşen nedensel biyofiziksel ve biyokimyasal süreçler sonucunda meydana gelmektedir. Bu bağlamda Paul Churchland, genel bir tanımla "canlı sistemlerin cansız olanlardan sadece derece farkı" anlamında farklı olduğunu yazar (Churchland, 2013c: 261-282; Hoagland, 1996: 37-46; Revonsuo, 2016: 71-72). Churchland, "canlı bir şeyi" "zaten sahip olduğu içsel düzeni bu düzen içinde gerçekleşen enerji akışından yararlanarak korumaya ve geliştirmeye çalışan yarı kapalı fiziksel bir sistem" olarak tanımlar. Bu tanımlama canlı olarak kabul edilen varlıklara dair önemli belirlemeler içermekte ve bu belirlemeler bitki ve hayvanlar gibi çokhücreliler için de geçerli olmaktadır (Churchland, 2013c: 271). Bütün canlı varlıklar canlılığın devamı yönünde çevreye uyum sağlama özelliği gösterir ve buna göre davranırlar (Öktem, 2013: 1; 8).

Churchland'ın, "bilgi sahibi olmayı", "çevreyle sistemli bir ilişki taşıyan içsel ve fiziksel bir düzene sahip olmak" biçiminde tanımlayarak "zekâyla bağlantılı işlevlerin, yaşamsal işlevlerin üst düzey bir biçimi" olduğunu ifade etmesi bu bildirimleri destekler. Zekâyla bağlantılı işlevler içlerinde buldukları çevreyle daha karmaşık bir ilişki kurarlar (Churchland, 2013c: 272). "Çevre", hem canlıyı kuşatan dış dünya olarak dış ortamı hem de beden içinde bulunduğu şartlar olarak iç ortamı ifade etmektedir. Hem iç hem dış çevre sürekli yenilenir. Diğer sistemlerde olduğu gibi sinir sistemindeki evrimleşme de hem fiziksel hem sosyal bağlamda ve sağkalımı dikkate alarak, değişen iç ve dış çevre koşullarına uyum sağlama doğrultusunda gerçekleşmiştir. Bunun sonucu olarak yaşamın ve canlılığın sürdürülebilmesi için canlıların değişimleri algılaması, değerlendirmesi ve uygun yanıt oluşturarak hayata geçirebilmesi gerekir. Bunların hepsi değişen koşullara uygun davranışlar geliştirebilmek anlamına gelir.

"Davranış", "canlıların içinde yer aldıkları ortama veya bu ortamın koşullarındaki değişimlere tepkiler" olarak tanımlanmaktadır. Bu tepki bir hareket, bir hormon salgılanması, akıldan geçen bir düşünce olabileceği gibi, bir duygu,¹ heyecan veya bir düşüncenin geliştirilmesi de olabilir. Önemli olan, tüm davranışların sinir sisteminde, özellikle beyinde gerçekleşen elektriksel ve kimyasal süreçlerin sonucunda ortaya çıkmasıdır (Öktem, 2013: 1; 8).

Bu noktada "davranış" ve "eylem" farkını belirlemek önemlidir. "Davranış" "dıştan gözlemlenebilecek tepkilerin toplamı", "eylem" ise "bir durumu değiştirme ya da daha ileriye götürme yönünde etkide bulunma çabası" olarak tanımlanmaktadır (TDK, 1983: 274; 393). İnsanın özel; apayrı ve "yeni" bir varlık olduğu kabulüne göre insan eylemleri bilgi, sanat, bilim, teknik, eğitim, çalışma, devlet kurma, inanma vb. insan başarılarının temelini oluşturur ve insan, eylemleriyle dünyaya yepyeni bir anlam boyutu katar. Oysa hayvanda "hiçbir duygusal sfer" veya "anlam sferi" bulunmaz; hayvan sevinç, keder vb. duygular taşıyamaz, gözlemci olamaz, dostluğu, yardımlaşmayı, adaletsizliği, sorumluluk duygusunu, utanmayı, suçluluk hissini vb. bilemez; başka bir deyişle "hayvana hiçbir insansal davranış ve eylem yüklenemez" (Mengüşoğlu, 1998: 54; 235-236; 253).

Ridley ise bu görüşlere karşı çıkmaktadır. Buna göre araştırmacı, içgüdünün hayvanlar için belirleyici olduğunun, insanınsa içgüdüye mahkum olmadığı için çünkü

¹ Çalışmada "*emotion/l'émotion*" kelimeleri "duygu", "*feeling/le sentiment*" kelimeleri ise "his" şeklinde çevrilerek kullanılmıştır. "Duygu" kelimesi, mutluluk, heyecan, neşe, üzüntü, korku vb. ruhsal durumları ifade eder. Bu ruhsal durumlar, ağlama, gülme, öfke, saldırganlık vb. davranışlarla dışa vurulurlar. Duyguların oluşmasında prefrontal alanlar, ifade edilmesindeyse limbik sistem görevlidir (Karakaş ve Alicioğlu, 2010: 76).

onun içgüdü yerine öğrenme becerisini kullanabilen bilinçli ve özgür irade sahibi bir varlık olduğunun savunulduğunu belirtir. Oysa bu kabuller yanlıştır çünkü hem hayvanlarda hem de insanlarda içgüdü bulunur ve davranışlar üzerinde etkili olur (Ridley, 2016: 112-114; 125-128; 261). Buna ek olarak hayvan bilinci araştırmaları, hayvanların, geçmişte sadece insana atfedilen zihinsel özelliklerle yetilere, daha düşük düzeylerde sahip olduğunu göstermektedir (De Waal, 2008: 13-235; De Waal, 2013: 9-236; Jablonka ve Lamb, 2005: 155; 177-180). Modern bilimsel bulgular, canlıların evrimsel hiyerarşik bir yapılanma ve işlevsellik bağlantısı taşıdığını, tüm davranışlarla eylemlerin evrimsel, epigenetik, bedensel-beyinsel temelleri bulunduğunu, düşüncelerin, duyguların vb. zihinsel yetilerin, ilkel ve gelişmiş yapılarla bilinçdışı ve bilinçli süreçlerin bütünselliği üzerinden meydana geldiğini ortaya koyduğundan, davranış/eylem sınırı bulanıklaşabilmektedir (Ayala, 2016: 81; Barnes, 2014: 71-77; Lewin, 2015: 13; 399-410; Öktem, 2013: 10; 46-47; Tanrıdağ, 2015a: 26-30; 47-69; Zeman, 2012: 356; 380).

Beyin ve bilinç evrimin bir ürünüdür (Zeman, 2012: 29). Churchland, "bilinçli zekânın tamamen doğal bir fenomen olduğunu" yazmaktadır. Tanrıdağ'a göreyse zekâ "insanda karmaşık düşünme ve davranma yeteneklerini ifade edecek biçimde kullanılmakta, insan dışı hayvanlardaysa "refleks" ve "adaptasyon" kelimeleri seçilmektedir. Oysa beyni sadece insan beynine indirgemenin bilimsel bir temeli bulunmaz. Bugün tüm biliminsanları ve birçok felsefecinin uzlaştığı üzere bilinçli zekâ, "uygun biçimde örgütlenmiş maddenin etkinliği" biçiminde tanımlanmaktadır. Bilinçli zekâdan sorumlu olan karmaşık örgütlenmeye "en azından bu gezegen üzerinde", "milyarlarca yılda gerçekleşmiş kimyasal, biyolojik ve nörofizyolojik evrimin" bir ürünüdür (Churchland, 2013c: 260; Tanrıdağ, 2015a: 1). Zamana ve koşullara bağlı gerçekleşen evrim bu yetileri meydana getiren yapılar arasında yeni bağlantılar kurulmasını sağlayarak bilinç yetilerini değiştirir. Evrim iyi uyum sağlayanın avantaj kazanması yönünde olduğu kadar rastgele de gerçekleşmektedir (Karakaş, 2010: 24). Evrimin bir sonucu olarak bugün bilim çevreleri insan beyniyle hayvan beyni arasında sadece "derece farkı" bulunduğunu kabul etmektedir (Mayr, 2016: 345; Tanrıdağ, 2015a: 1-2; Tanrıdağ, 2015d: 19-20). İnsan beyninde diğer canlılarda bulunmayan bir yapı bulunmaz. İnsan beynini diğer canlıların beyinlerinden ayıran tek başlık orantısız farklılıktır. İnsan beyninin insan beyni haline dönüşmesi, yürütücü-yönetici frontal lobun evrim sürecinde beynin üçte birini oluşturacak ölçüde genişlemesiyle gerçekleşmiş, insan beyni bu sayede diğer memelilerin beyninden ayrılmıştır (Tanrıdağ, 2015d: 19). Bu bağlamda, değişen düzeylerde ortaya çıkan bilinç ve zekânın insana özgü olmadığı görülmektedir.

Milyonlarca başka canlı türünde farklı tipte ve düzeylerde bilinç ve zekânın bulunduğu doğrudur (Churchland, 2013c: 271-272; Mayr, 2016: 345). İnsana has zihinsel yetiler primatlardan aktarılmış olmakla beraber insanın ve insan bilincinin insansı özelliklere ulaşabilmesi insana özgü karmaşık sosyalleşme sayesinde gerçekleşmiştir (Panksepp, 2004: 603). Modern insanda bulunan sinir sisteminin yapısı atalarınıninkine benzese de çevresel ve kültürel uyaranlar farklılaşmış, bu farklılaşma beyni, bilinci, düşünme ve davranma biçimlerini değiştirmiştir (Mayr, 2016: 289-317; Smith ve Kosslyn, 2014: 19; Zeman, 2012: 29; 343; 373-374). Ayrıca evrimsel skalada yükseldikçe hayvanlarda her bireyin ayrı bir kişiliği olduğu da kabul edilmektedir (Doksat ve Savrun, 2001: 137).

Bu aktarılan bilgi ve bulgular nedeniyle beyinle, bilinçle bağlantılı bir araştırma ve/veya soruşturma yürütürken, "insan beyni, bilinci", "hayvan beyni, bilinci" ifadelerinin kullanılması önerilir (Tanrıdağ, 2016a: 8). Bu çalışma, bilinç-kimlik etkileşimini, "insan bilinci" üzerine bir araştırma-soruşturma olarak tanımladığından, "bilinç" derken kast edilen, "insan bilinci" olacaktır. Hayvan bilinci üzerine benzer çalışmalar yapılması gerekli ve önemli görülmeyle beraber, bu çalışma fazlasıyla kapsamlı olduğundan, konunun bu yönü bir başka çalışmada ele alınmak durumundadır.

Bütün bunlara ek olarak bilinçli bir özne olma anlamında canlı olmak sadece nesnel ve biyolojik anlamda canlı olmaktan çok daha fazlasını ifade etmektedir. Sanskrit, Yunan veya Latin dillerinden "ruh" olarak tercüme edilen, "*atman*", "*psykhe*", "*anima*" gibi kelimelerin hepsinin, yaşam için zorunlu olan "nefes" sözcüğünü çağrıştırmaları, yaşamla zihin/bilinç arasındaki bağı göstermektedir (Revonsuo, 2016: 21; Wilson, 2005: 4-6).

Bu çalışma bilinç ve kimlik arasındaki tersinir ilişkiyi disiplinlerarası bir yaklaşımla araştırıp/soruşturup temellendirmeye yönelmektedir. Bu konunun seçilme nedeni, ileride ayrıntılarıyla tanımlanıp çerçevelenecek olan söz konusu etkileşimin insanın düşünme ve davranışlarını belirleyerek, hem onun hem de diğer canlıların dünya üzerindeki yaşam biçimlerini ve koşullarını yapılandırıyor olmasıdır. O halde, bu etkileşimin doğru anlaşılmasının, etkileşim sürecini doğru yönetmenin yolunu açacağı açıktır. Bu etkileşimi doğru anlamaksa, belli koşulların sağlanmasını gerektirmektedir. Öncelikle etkileşimin tarafları olarak bilinç ve kimlik kavramlarının olabildiğince açık ve seçik belirlenmesi önemlidir. Sonrasındaysa ortaya çıkan kavramsal ve anlamsal içeriğin gene olabildiğince doğru değerlendirilerek ilişkilendirilebilmesi için doğru bir yaklaşımın benimsenmesi zorunludur. En önemlisi de, bu gerekliliklerin hakkıyla yerine getirilebilmesi doğrultusunda çalışmanın önünü

kesebilecek bakış açılarından kaçınılıp, ilgili alanlardan ele geçirecek olan çoklu bilginin doğru bir biçimde yönetilebilmesidir. Onun için bu çalışma boyunca yararlanılan bilişsel sinirbilim ve davranış sinirbiliminin yanı sıra nörofelsefi literatürünün ortaya koyduğu çoklu ve çeşitli bilgi üzerinde büyük bir duyarlılıkla çalışılmıştır.

Bilinç ve kimlik arasındaki etkileşimi diğer bağlamların yanı sıra özellikle epigenetik² yapısı bağlamında da aydınlatmayı amaçlayan bu çalışmada kullanılan yöntem, davranışçı-bilişsel sinirbilimin bulgularından hareket eden bir nörofelsefi temellendirme ortaya koymak olacaktır. Çünkü bilimsel bilgi doğru değerlendirmenin, doğru değerlendirme doğru davranışların, doğru yapıp etmelerin koşuludur. Yıldırım, "bilimsel düşünmenin, belli bir kafa disiplini gerektirdiği"nin altını çizer. Bilimsel düşünme rasyonel bir dünya görüşüne dayanır ve doğal olaylara başvurarak açıklama yapar. Bu nedenle bilim güçlü bir düşünme metodudur (Yıldırım, 1979: 12).

Davranışçı-bilişsel sinirbilim, Mesulam'ın tanımladığı üzere beynin işlevsel süreçlerine, klinik süreçlere ve durumlara ilişkin bilgi ortaya koyan bilişsel sinirbilimle davranışa odaklanarak hipoteze dayalı paradigma, açıklama ve yorum oluşturmaya çalışan ve kökenlerini felsefeden alan davranış sinirbilimin bir aradalığının ortaya çıkardığı bir alandır (Mesulam, 2000: ix; vii). Bilişsel bilimlerin kendine özgü sorunlarına ve katkılarına ek olarak, temel felsefi sorunları konu edinen ve nesnesine çok-disiplinli bir açıdan yaklaşan davranış sinirbilimi, beyni, biyolojik, genetik yapısına dayanarak benzemez bir organ olarak görmesiyle kişiselliğe vurgu

² Genotipin, psikososyal ve fizikokimyasal çevre ve diğer genler başta olmak üzere, diğer bazı koşullarla değiştirilebilir, belirlenir olma özelliğine "epigenetik" denmektedir (Korkmaz, 2016: 33). Bir başka tanım "DNA yapısında veya diziliminde (...) bir değişiklik olmaksızın DNA'da kodlu olan genetik bilginin açığa çıkmasında meydana gelen değişiklikler" gibidir (Karaçay, 2015: 327). Bireylerin DNA aracılığıyla aldıkları ve kendilerini oldukları kişi/varlık vb. yapan özellikler değiştirilemez. Ancak bu bilginin ortaya çıkma şekli değiştirilebilir. Çünkü epigenetik araştırmaları epigenetik yapının yaşam boyu değiştiğini ve yaşamın iyileştirilmesi yönünde denetlenebileceğini gösterir. DNA yapısı değiştirilemese de çalışma şekli değiştirilebilir (2015: 334-335). Sosyal bir varlık olan insan, fiziksel yapısı kadar psikolojik unsurlardan da etkilenir. Bugün anne-çocuk ilişkisinin çocuğun genlerinin çalışma şeklini belirlediği gösterilmiştir. Annesi tarafından iyi bakılan kobay yavruları sakin, uyumlu ve yavrularıyla ilgilenen yetişkinlere dönüşürken, anne bakımı görmeyenler yüksek stres hormonu düzeyi sergiler (2015: 336).

Bir üçüncü tanıma göre gen ifadesinin meydana gelme mekanizmalarını anlamaya yönelik bilim dalı "epigenetik" adını alır. Epigenetik, DNA dizisindeki değişikliklere dayanmayan hücre bölünmeleri sırasında korunan ve bazen kuşaklar arasında da kalıtılabilen gen işleyiş değişikliklerini ve bunları kontrol eden mekanizmaları inceler. Bugün fenotipin ortaya çıkabilmesinin, bireyin sahip olduğu tüm genlerin beraber ve uyumlu çalışmasına bağlı olduğu gösterilmekte ve belli epigenetik düzenlemeler tanımlanmaktadır. Bunun sonucu olarak genetik terminolojide "genom + epigenom= fenotip" formülü açıklanmaktadır. Bu formül, doğuştan genlerle getirilen yeteneklerin etkili bir biçimde çalışmasının epigenetik düzenlemeyle sağlandığını gösterir. Böylece genlerin tek tek çalışılması anlamına gelen "genetik" biliminin yerini de, tüm genlerin birarada çalışılmasını öngören bilim ve sistem biyolojisi almaktadır. (Argüden, 2017: 205-208).

Bu belirlemeler, bilinç-kimlik etkileşimi ve bu çalışma bağlamında epigenetiğin belirleyici rolünü göstermektedir.

yaparken, epigenetik ve plastisite³ içeren yapısına dayanarak da kültürel bir organ olarak tanımlar. Bu bağlamda davranış sinirbilimi, tarihsel, sosyal, kültürel vb. süreçlerin biçimlendirdiği yapılanmaları da göz önüne almaktadır (Tanrıdağ, 2015b,c,d: 1-43).

Şimdi, gerek kişiler gerek toplumsal yapılar ve bağlantılı sorunlar bilimsel olarak araştırılırken, "açıklama"ya değil "anlama"ya vurgu yapan yaklaşımlar vardır. Özellikle 19. yüzyılın ortalarından başlayarak bilim felsefesinde farklı felsefi perspektiflerden hareketle oluşturulan bilim tanımları bilinmekte, ancak üzerinde uzlaşma varılmış bir tanım bulunmamaktadır. Bu uzlaşmazlık en net biçimde doğa bilimleri-sosyal bilimler ayrımında görünmekte, öte yandan böyle bir ayrımı kabul etmeyip iki bilim grubunun da konusunu açıkladığını savunanlar (açıklamacılar) bulunmaktadır. Doğa bilimleri ile tin/kültür/tarih/toplum bilimleri arasındaki ayrımı onaylayanlar (anlamacılar) ise ikinci grup bilimlerin olgularının doğa biliminin olgularından farklılığını vurgulamakta ve bu bilimlerin artalanında anlamlar içeren tinsel olgular bulunduğunu, bunlarınsa açıklanmaktan çok anlaşılmasının gerektiğini ileri sürmektedirler. Bunlara göre, doğa bilimlerindeki vazgeçilmez genelleme ve nedensel açıklama, tin/tarih/kültür bilimlerinde önem taşımaz. Doğa bilimleri yasallığı nedeniyle (doğa yasalarıyla) öngörülerde bulunabilirken, tek seferlik niteliğiyle tin/tarih/kültür bilimlerinde öndeyiye yer yoktur. Bu bilimlerin kendilerine has yapısı yönelimlerini nedensellik değil, niyetsellik (yönelmişlik/*intentionalité*) üzerinden tanımlar. Bu bilimlere göre belli bir öze sahip olmayıp kendini yeniden yapılandırabilen insan, kendi yapımı olan tarihin ürünüdür. İnsansal/tarihsel/toplumsal fenomenler olan düşünceler, davranışlar, duygular, kültürel yapı ve değerler, inançlar vb., anlamla ilişkili olduklarından, olaylar veya eylemlere yüklenen anlamlar bağlamında kavranmaları gerekmektedir. Buna ek olarak, hem bireylerin hem toplumların yapıp etmelerini kavramanın yolu, onların beklentilerini, inançlarını, ideallerini, ideolojilerini, değerlerini çıkarlarını, fikirlerini, korkularını, kederlerini, sevinçlerini, acılarını, nefretlerini vb. kavramayı gerektirir çünkü bunlar eylemlerin motifini oluştururlar. Bunları kavramanın yolu, empati, karşılaştırma ve zihinde yeniden canlandırmadan yararlanmak olup, bu kavrama biçimine "anlama" denir. Anlama, niyet-eylem, amaç-eylem, duygu-eylem, düşünce-eylem bağıntısını nedensellik değil, motivasyon bağıntısı üzerinden kavrama biçimidir. Fakat bu kavrama edimindeki empati, özdeşleşme olamayacağı için ancak yorumlama olabilmekte, insanlar ve toplumları, içinde buldukları tarihsel dönem,

³ Sinir sisteminde yapısal ve işlevsel özelliklerin, iç ve dış uyarılar etkisiyle değişmesine "plastisite" denmektedir (Uzbay, 2010: 256).

gelenek, zihniyetler ve anlam yapıları bağlamında kapsamlı olarak değerlendirmek gerekmektedir. İnsan, döneminin kültürel kodlarınca belirlenen ön-anlamalar ve önyargılarla dünyayı kavradığından, görelilik ve perspektivite, tarihselliğin tamamlayıcı unsurlarıdır. Yanlı ve perspektifli olmak, bir seçim olmayıp, insanın temel yapısal özellikleri, tarihsel konumunun nitelikleridir (Özlem, 2006: 113-119).

İşte bilinç konu olduğunda da yönelimsellik ve dolayısıyla amaçsallık özellikle önem kazanır çünkü davranış sinirbilimi bilişsel yeti ve süreçleri, bilgi, duygular, düşünceler ve davranışlar bağlamında değerlendirirken, "neden?" sorusunu sorar ve bu soruyu yanıtlayabilecek bilinçli özneyi yahut bu sorunun yanıtını taşıyan toplumsal bir yapının varlığını kabul eder. Yapısı açısından geleneksel doğabilimsel yöntemlerden tamamen kopmamakla beraber, disiplin, epigenetik ve plastisitenin oynadığı ağırlıklı rol sebebiyle, doğabilimsel nedensellik bağıntılarını, tarihsel, kültürel vb. koşullar bağlamında açıklamaya değil anlamlandırmaya yönelir (Tanrıdağ, 2015a: 1-21; Tanrıdağ, 2015b,c,d: 1-43). Bir diğer önemli nokta, Karl Popper'ın "özcülük" olarak adlandırdığı düşüncenin, doğadaki çeşitliliği değişken olmayan ve benzer tiplerden kesin sınırlarla ayrılmış sabit tipler (sınıflar) halinde sınıflandırmasına karşın, evrimsel biyoloji ve popülasyon biyolojisinin bu yaklaşımı benimsememesidir. Tüm biyolojik süreçler fizik ve kimya yasalarıyla uyumlu olmakla beraber, canlı organizma fizikokimyasal yasalara indirgenemez. Biyoloji disiplini konusu, tarihi, yöntemleri ve felsefesi açısından özcülük, belirlenimcilik, evrenselcilik ve indirgemecilik görüşlerinin etkisinde bulunmadığından, ancak popülasyon düşüncesi, olasılık, rastlantı, çoğulculuk, ortaya çıkma ve tarihsellik perspektiflerinden hareketle anlaşılabilir. İnsanı *scala naturae*'nin tepesine yerleştiren anlayış ve özcülük, 1859'dan itibaren terk edilmiştir (Mayr, 2014: 15-19).

Bu bağlamda bu çalışma gerek konusu gerekse konusunu araştırmada/soruşturmada benimsediği yöntem bakımından doğa bilimleriyle tinsel/tarihsel/toplumsal/kültürel bilimlerin arayüzünde konumlanarak disiplinlerarası niteliğini iyice belirginleştirir. Bu çalışmanın nörofelsefi yanı, onun ayrıca, çağdaş zihin felsefesi alanında da yer almasına neden olur. Antikçağdan itibaren konusu açısından ruh-zihin doğrultusunda soruşturmalarını yürüten geleneksel zihin felsefesinin, 1960'larda güç kazanmaya başlayan bilişsel bilim disiplinlerindeki gelişmelerin de etkisiyle soru(n)larını çağdaş bir anlayışla yeniden formüle ederek daha çok bilince odaklandığı görülür. Bilincin ontolojisinin yanı sıra epistemolojisiyle de ilgili olarak ortaya çıkan çağdaş tartışmalar bağlamında nörofelsefi sorgulamalar geniş bir yer tutarken, bu çalışmanın bilinç-kimlik etkileşimine yönelik irdemeleri de bunlar arasında yerini almaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde, öncelikle davranışçı-bilişsel sinirbilim ve nörofelsefe disiplinleri, gelişim süreçleri dikkate alınarak başlıca konu/sorun alanlarıyla verilmektedir. Daha sonra bilinç ve kimlik kavramları tanıtılarak temel kavramsal çerçeve netleştirilmekte, bu çerçeveleme önce davranışçı-bilişsel sinirbilimin bulgularını, sonrasında zihin felsefesi/nörofelsefe tartışmalarını dikkate alarak yapılmaktadır. Bu kavramların belirlenmesinin ardından da bilinç-kimlik etkileşiminin aydınlatılmasına yönelinmektedir. Bu kavramların aksine, ilgili bilimsel ve zihin felsefesi/(nöro)felsefi literatür(ün)de söz konusu etkileşime doğrudan doğruya odaklanan bir tanımlamaya rastlanmadığından, "bilinç" ve "kimlik" in belirlenmiş olan içlemsel çerçevelerinden yola çıkılarak bu etkileşimin anlamsal içeriği verilmeye çalışılmaktadır.

İkinci bölümde, felsefenin başlangıcı kabul edilen tarihten ve ilk filozofların söylemlerinden önce gelen bulgulardan başlanıp 19. yüzyılda sonlanacak şekilde çeşitli görüşlere ve filozofların düşüncelerine odaklanılarak bilinç-kimlik etkileşimiyle ilişkili olabileceklerin izleri sürülmektedir. Bu bölümle ilgili olarak yapılabilecek bir saptama, adı geçen etkileşimin hiçbir düşünürce doğrudan, açık, net bir şekilde tanımlanmamış olmasına karşın, işlem ve kaplamının bu çalışmada belirlendiği biçimde bakıldığında konuya ilişkin olarak birçok filozofun çok önemli ve ayrıntılı irdemelerinin bulunduğu yönündedir. Bu noktada, filozofların ilgili söylemlerinin bağlamlarından koparılmaksızın ve üzerlerinde yorum yapılmaksızın aktarılmasına özen gösterildiğinin özellikle belirtilmesinde yarar vardır.⁴ Düşünürlerin bu bölümde yalnızca aktarılan söz konusu görüşleri, çalışmanın dördüncü bölümünde bilinç-kimlik etkileşiminin nörofelsefi açıdan irdelenmesi bağlamında değerlendirilmektedir.

Çalışmanın üçüncü bölümü, bilinç-kimlik etkileşiminin nöroanatomik ve nörofizyolojik temelleri üzerine temel bilgiyi vermeyi ve açılımları sergilemeyi hedeflemektedir. Bu bölümde, yoğun bir tıbbi bilgi aktarımından ziyade, çalışmanın temel tezlerini destekleyen temel sinirbilimsel bulgulardan faydalanma yoluna

⁴ Mengüşoğlu, "Kant ve Scheler'de İnsan Problemi" adlı eserinde Kant'ın insan anlayışına yönelik eleştirilerini sıraladığı "Kant'ın İnsan Görüşü Hakkında Kritik Görüşler" başlıklı bölümüne "şimdiye dek Kant'ın düşüncelerini tasvir ettik; kendi düşüncelerimizi hiç hesaba katmadık (...) sanki bizim amacımız sadece Kant'ın düşüncelerini ortaya koymaktı" ifadeleriyle başlar ve bu tutumunun nedenini "Bunu başarmak için Kant'ın düşünce dünyasına girmek, Kant gibi düşünmek zorundaydık" sözleriyle açıklar. Bu şekilde betimleyici bir yöntem kullanmanın yararı, filozofun düşüncelerini nesnel bir şekilde sunabilmek, bir eleştiri yapılacaksa bunu tamamen düşünürün görüşlerine dayanarak, nesnel bir temelden yola çıkarak, nesnel biçimde yapabilmek ve okuyucuya kendi görüşlerini oluşturma olanağı tanımdır (Mengüşoğlu, 2014: 73-74). Yukarıda değinildiği üzere, felsefe tarihinde bu çalışmanın aslı konusu olan "bilinç-kimlik etkileşimi" ve "bu etkileşimin sinirbilimden yola çıkan nörofelsefi temellendirilmesi" sorunları üzerine, filozofların bu çalışmanın kabulleriyle örtüşecek bildirimleri bulunmasına karşın bu etkileşim, çalışmada ifade edildiği biçimde ifade edilmediğinden, filozoflar adına konuşmak, aşırı yorumdan, öznel, yönlendirici vb. olma hatalarından kaçınmak özellikle zorunlu olmuştur. Bu bağlamda çalışmanın ikinci bölümünde kullanılan bu yöntem, Mengüşoğlu'nun bildirimleri tarafından desteklenmiş olmaktadır.

gidilmektedir. Bilinç-kimlik etkileşiminin oluşumunda ve yapılanmasında ağırlıklı olarak önem taşıyan epigenetik belirlenim ve etkileşimin plastisite özelliklerinin, hem etkileşimin kendi yapısının hem de çalışmanın asıl önemini oluşturmasından ötürü, bu bölümde bu unsurlara özellikle odaklanılmaktadır.

Önce bilinç-kimlik etkileşimine dair tartışmaları bulunan ve özellikle sinirbilim bulgularından hareketle soruşturmalarını yürüten nörofelsefecilerin çalışmalarına odaklanılan dördüncü ve son bölümde, yine ikinci bölümde benimsenen yaklaşımın bir benzeriyle, aşırı okuma ve yorumlamadan kaçınılarak, sadece düşünürlerin bildirimleri aktarılmaktadır. Sonrasındaysa çalışmanın özgün kısmını oluşturan alt bölümde, öncelikle, tamamen nörofelsefi perspektiften hareketle bir insan tanımlaması belirlenmeye çalışılmaktadır. Bu belirlemenin yapılandırılmasında ilk adım halihazırdaki insan tanımı yaklaşımları/yöntemleri üzerine eleştirel bir okuma yapmak ve nörofelsefi yaklaşımın yetkinliğini sergilemeye gayret etmektir. Nihayet çalışmanın asli konusunu oluşturan etkileşimin halihazırda neden olduğu durum ve koşullar, mevcut ve olası sorunlar belirlenerek irdelenmekte, izleyen kısımdaysa önceki bölümlerde aydınlatılıp temellendirilmeye çalışılan etkileşimin, tarihsel süreç boyunca farklı öncelikler ve bağlamlar dikkate alınarak ancak daima ön planda yer bulacak şekilde konumlandığı ve ifade edildiği gösterilmeye gayret edilmektedir.

Sonuç bölümünde ise tüm bir çalışma boyunca ortaya konup temellendirilmeye çalışılan savların derlenerek sistematik bir dökümünün verilmesinden ve bu bağlamda varılan sonuçların serimlenmesinden başka, çalışmanın gelecekte sağlayabileceği açılımlara ve katkılara yönelik olarak kimi değerlendirmeler yapılmaktadır.

1. BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVELERİ AÇISINDAN DAVRANIŞÇI-BİLİŞSEL SİNİRBİLİM, NÖROFELSEFE, BİLİNÇ, KİMLİK VE BİLİNÇ-KİMLİK ETKİLEŞİMİ

Araştırmacılar zihin, bilinç ve beynin süreçlerinden bahsedildiğinde soruşturmanın hangi disiplin bağlamında yürütüleceğini ve yöntemini belirlemenin önemi konusunda uyarıda bulunmaktadır. Aksi takdirde çeşitli kavramların farklı disiplinlerde değişen tanımlara sahip olmasından ve hangi disiplin(ler)in bulgularından yola çıkılacağına dair karışıklıktan ileri gelen sorunlar baş göstermektedir; çünkü bir disiplindeki kavram ve kabuller bir başkasınıkiyle tam anlamıyla uyumlu olmayabilmektedir. Bu noktada önemli olan, tek bir disiplinin araştırma veya soruşturma üzerindeki ya da bir kavramı tanımlamaya veya içeriğini belirlemeye yönelik dayatmacı tavrının önüne geçilmesi, çok-disiplinli, disiplinlerarası bir yaklaşımın benimsenmesidir. Zihne, bilince, benliğe ve kimliğe dair bir çalışmada farklı yaklaşımlarla araştırma yapmak mümkündür. Bu konular üzerinde çalışan kimi bilimsel ve felsefi disiplinler bilinmektedir (Kircher ve David, 2003: 2-3; Northoff ve Heinzl, 2003: 40- 54; Revonsuo, 2016: 116-123; 309-423). Bu disiplinler arasında özellikle öne çıkanlar, bilişsel bilimler, sinirbilim, felsefe, fenomenoloji, zihin felsefesi, nörofelsefe ve sinirbilim felsefesidir. Bunlar arasında sinirbilim ve nörofelsefe bu çalışma boyunca faydalanılacak olan disiplinlerdir. Bu bölümde sırasıyla, çalışmanın temel kavramları olan davranışçı-bilişsel sinirbilim, nörofelsefe, bilinç, kimlik ve bilinç-kimlik etkileşimi tanıtılarak bağlantılı kavramları ve birbirleriyle olan ilgileri/ilişkileri netleştirilecek; bu şekilde belirlenecek olan tanımsal çerçeve, tüm çalışma boyunca sadık kalınacak kavramsal çerçeveyi oluşturacaktır.

1.1 Davranışçı-Bilişsel Sinirbilim

Sinirbilim, sinir sisteminin araştırılmasını üstlenen bilimsel disiplin olup, geleneksel olarak biyolojinin bir alt dalı olarak kurulduğu için "nörobiyoloji" olarak da bilinmektedir. Ancak nörobiyoloji sinir sistemi biyolojisine odaklanırken sinirbilim

genel olarak sinir sistemi üzerinde çalışmaktadır (Tanrıdağ, 2015f: 75). *Fundamental Neurosciences* içinde sinirbilim "davranışların biyolojik temelini anlamak amacıyla sinir sistemini analiz eden çokdisiplinli bilim" olarak tanımlanmaktadır (Squire ve ark., 2008: 3). Sinirbilim, zihin ve davranışın ölçülebilir olduğunu kabul eder ve araştırmalarını bu bağlamda yapılandırır (Korkmaz, 2013: 129).

İnsanlık tarihi boyunca bilimsel alanda ortaya çıkan beyin anlayışları ve bağlantılı sorunların araştırılması basitten karmaşığa doğru ilerlemiştir. Bu ilerleme sürecinde insan aklı önce sosyal bilimler sonra davranış bilimleri ve son olarak sinirbilimle araştırılmış, anlaşılmaya çalışılmıştır. Beyin araştırmaları, önce gelen bilginin sonra gelene temel sağladığı bir süreç olup, başlangıçta gerçekleştirilen gözlemlerin yetersiz kalması, zihin, bilinç, beyin, davranış vb. bağlantılı sorunların araştırılması ve anlaşılması için mutlaka ileri teknolojiye yararlanmak zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Zihin, bilinç, beyin ve davranış sorunlarının araştırıldığı sürecin başlangıcında beyin asla "sosyal bir organ" olarak görülmemiş, "sosyal beyin⁵" kavramı son yıllarda kabul edilmiştir (Tanrıdağ, 2015d: 19-22).

Sinir sistemi üzerinde yürütülen modern araştırmalar on dokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren başlamıştır. Bu dönemle beraber nöroanatomi uzmanları beynin şeklini ve bölümlerini, hücresel yapılanmasını, çalışma biçimini, nörofizyologlar beynin biyoelektriksel yapı ve işlevlerini, nörokimyacılar beynin kimyasal yapılanmasını ve işleyişini, psikologlarla nöropsikoloji uzmanları bilişsel ve davranışsal süreçlerin sinirsel ve örgütsel işleme biçimlerini anlamaya çalışmışlardır. "Sinirbilim" kavramı, aslen ilk defa bu çalışmaların belli bir aşamaya ulaşması sonucunda ve 1960'ların ortalarında kullanılmıştır. Kavram, sayılan bu disiplinlerde çalışan araştırmacıların normal ve anormal beyni anlamak şeklindeki ortak amaçlarını gerçekleştirmek doğrultusunda ortak kavramlar ve ortak bir dil kullanma kararlarını ifade etmektedir (Squire ve ark., 2008: 3).

Tanrıdağ'a göre aslında tarihsel kökeni felsefede bulunan sinirbilim, on dokuzuncu yüzyılda aşırı pozitivist düşünce biçiminin etkisinde kalmış ve beyin sadece pozitivist ilkelerle açıklanmaya çalışılmıştır (Tanrıdağ, 2015f: 75). Belli bir konuya dair bilginin her çağda, o çağın geçerli evren, dünya ve insan anlayışından etkilendiğini savunan Tanrıdağ, aynı durumun bilinç-beyin-insan davranışlarına

⁵ Bugün insan beyninde başka canlılarda bulunmayan bir yapı bulunmadığı ve insan beynini diğer canlıların beyninden farklı kılan tek özelliğin, orantısız başkalık olduğu bilinmektedir. İnsan beynini insan beyni haline getiren süreç ve özellik, evrimle beraber yürütücü-yönetici frontal lobun beynin üçte birini oluşturacak kadar büyümesidir. İnsana özgü zihinsel yetiler primatlardan aktarılmış olmakla beraber, insan bilinci insana özgü karmaşık ve benzemez sosyalleşme özellikleri sayesinde ortaya çıkmıştır. "Sosyal beyin" ifadesi, insan beyninin diğer canlılara benzemezliğinin temelinde sosyalleşmenin bulunduğunu göstermektedir (Panksepp, 2004: 603; Tanrıdağ, 2015d: 19).

ilişkin soruşturmalar için de geçerli olduğunu düşünmektedir. Geleneksel beyin anlayışı, kabullerini yerleşik evren, dünya ve insan anlayışından hareketle belirlediğinden davranışı ihmal eder (Tanrıdağ, 2015a: 15-16). Bu kavrayış, beyin-davranış ilişkileri gibi, kişilerin tarihsel rolünü de dikkate almamıştır. Yeni Descartes'çı yaklaşım taşıyan geleneksel pozitivist sinirbilim beyni ayrı bir organ gibi ele almayı, onu merkezi sinir sisteminin (MSS) bir parçası olarak kabul eder. Bunun sonucu olarak beyne ilişkin bilgi, duyu ve hareket merkezlerinin bilgisiyle sınırlandırılırken, davranışlar sadece "kaba lokalizasyonculuk ve refleks" kavramları bağlamında açıklanmakla kalır. Teknik yöntemler ve deneylerle çalışan geleneksel sinirbilim, elde ettiği bilgileri beyne ilişkin fikirler sağlayan bulgular olarak değil, zihin, bilinç ve insan hakkında kesin bilgiler olarak kabul eder. Geleneksel sinirbilimin bu indirgemeci tavrı felsefe gibi, davranış bilimleri alanından da tepki almış, bu nedenle Freud psikanaliz okulunu geliştirmiştir (Tanrıdağ, 2015f: 75; 79). İnsanı beyinden hareketle araştıran modern sinirbilim bulguları çoğalıp ayrıntılı hale geldikçe bu bulguların önemli psikanalitik verilerle örtüştüğü fark edilmiş ve psikanalitik bulguların nörolojik temellerini araştırmak üzere nöropsikanaliz okulu kurulmuştur (Korkmaz, 2013: 127-129).

Bu belirlenimden hareketle ve sinirbilimi tarihsel süreci bağlamında anlama yolunda Tanrıdağ, önce nöroloji ve davranış nörolojisi arasında bir ayrım yapmaktadır. Nöroloji, aşırı pozitivist tutumuyla sinir sistemi ve onun bir unsuru olan beyin, davranış kavramıyla bağlantılandırmadan araştırmakta ve bu çerçevede anatomo-patolojik okul ve fizyolojik okulun özellikle önemli gördüğü davranışsal yaklaşımlar alan dışına itilmektedir. Nörolojinin tarihte ve felsefede tanımlanan örneklerle ve davranış nörolojisiyle bağını koparması onun entelektüel açıdan fakirleşmesine neden olmuş ve bu disiplin beyin işlevsel bilgisinden uzaklaşmıştır (Tanrıdağ, 2015b: 1-2; Tanrıdağ, 2016b: ix-xii; 9-14).

Çokdisiplinli yaklaşım özelliklerinden yoksun bulunan nörolojinin aksine, davranış nörolojisinin kökenleri felsefe ve bilim tarihinde izlenen örneklerde bulunmaktadır. Davranış nörolojisi, yirminci yüzyılda, zihin, bilinç, beyin vb. kavramların yukarıda tanımlanan yaklaşımlarla çalışılmasına tepki olarak psikoloji ve nöropsikoloji disiplinlerinin kurulması sayesinde ortaya çıkmıştır (Tanrıdağ, 2015f: 73-74). Davranışın taşıdığı büyük önem her iki dünya savaşı sayesinde yadsınamaz hale geldiğinden, bu süreç belirgin ivme kazanmıştır. Yüz elli yıldır ana akım nörolojinin dışında kalmasına rağmen gelişimi devam eden davranış nörolojisinin sağladığı bilgiler disiplinin çok perspektifli yapısı nedeniyle insana dair çok önemli açılımlara olanak tanımaktadır. Tanrıdağ, davranış nörolojisinin çokdisiplinli

yaklaşımının farklılığını "ırkçılık" üzerinden örneklendirir ve "sosyal bilimlerde kültürel bir aşırılık ve sapma, davranış bilimlerinde davranışsal bir aşırılık ve sapma olarak değerlendirilen ırkçılığın, davranış nörolojisi açısından, beyinsel karşılığı bulunan bir çeşit beyin hastalığı olarak ele alındığını ve ırkçı davranma profilinden bahsedildiğini" açıklar. "Beynin olumsuz duyguları kaydeden merkezi olarak amigdalanın, tanınmayan kimliklere ve olaylara abartılı reaksiyonu" olarak ifade edilen ırkçı düşünce ve tutumlar böylece, hem bir beyin sorunu hem bir davranış sorunu olarak değerlendirilir (Tanrıdağ, 2015b: 3-4). Karakaş da beyin-beden ve buradan hareketle soruşturulan zihin sorununda, beynin doğa bilimleri kapsamında, zihninse canlıların davranışları üzerinde çalışan bilimlerce incelendiğini ve "disiplinlerin kendi içinde kapalı kaldıkları" nı yazar (Karakaş, 2010: 4). Korkmaz'a göre, özellikle Alexander R. Luria'nın araştırmaları sayesinde bilişsel ve davranışçı psikolojinin klinik nörolojiyle işbirliğine girmesi bu kapalılığı kırmış, bellek, dikkat vb. temel zihinsel işlevler çok daha ayrıntılı çalışılır hale gelmiştir. Bu araştırmaları, bilinç, bilinçaltı, aşk, kumar eğilimi, kurnazlık, inançlar vb. kişisel önem içeren konuların çalışılması izlemiştir (Korkmaz, 2013: 129).

Zeman'ın sinirbilim-felsefe bağlantısına yaptığı vurgu bu söylemleri desteklemektedir. Araştırmacı, sinirbilim perspektifinden bilinci, beyni ve bilinç-beyin bağlantısını araştırdığı çalışmasında bilincin fiziksel temelinin beyindeki olaylara dayandığı önkabulünden yola çıkar ve bu bağlantıları anlamaya çalışır. Bu anlama çabası, varlıkların ne oldukları ve nasıl bilindikleri şeklindeki ontik ve epistemik soruları gündeme getirir (Zeman, 2012: 27-29; 378). Beynin süreçleri bilimsel verilerle açıklanabilmekteyse de aynı derecede önemli olan, bu verilerin yorumlanmasıdır. Bu yorumlamanın temel izleği ise kişilerin dünyayı ve insanı algılama biçimleri tarafından şekillendirilmektedir (Tanrıdağ, 2015a: 19). İnsan aklı, biyolojik, genetik temeli üzerinde felsefe, hukuk, sanat gibi alanların gelişimiyle evrilirken, aklı anlama ve onu beyinle ilintilendirme çabaları evrimleşmeyi tetikler. Bunlara bağlı olarak, insanı anlamada tek başına sosyal bilimler, davranış bilimleri veya sinirbilim yetersiz kalmakta, farklı disiplinlerin ortaklaşmasıyla kurulan disiplinlerarası bir yöntem geliştirmek ve "yaratıcı bir akıl" ile çalışmak gerekmektedir (Tanrıdağ, 2015c: 12; 15-16). Bu gerekliliğin nedeni beynin sağkalımı dikkate alan bir davranış organı olmasıdır. Bilindiği üzere tüm canlılarda olduğu gibi insanda da beyin çevreye karşı bir tepki oluşturur ve bunu sağkalımı sürdüreceği şekilde yapılandırır (Öktem, 2013: 1-2). Ancak bu yapılandırma ağırlıklı olarak nesnel bir biçimde değil, kültürel belirlenim etkisinde gerçekleştirilir. Araştırmalar beynin uyarlanabilir/uyumlanabilir (*adaptativ*) bir organ olduğunu ve bu temel özelliğinin

hem biyolojik hem kültürel çerçevede geçerliliğini kanıtlamaktadır. Daha önemlisi, bu araştırmalar her topluluğun kendi tarihsel ve kültürel "uyumlanabilen beyin"ini şekillendirdiğini ortaya koymaktadır. Kişinin şeylere dair kararlarında dünyaya bakışı, kültürel yapılanması ve alışkanlıkları rol oynar ve beyin, kendisine aykırı veya yabancı olana uzak durma eğilimi taşır. Bu gerilim psikolojik değil, nörobiyolojik temelli olup evrimsel nitelikteki bir savunma sistemi ile ilişkilidir. Çift yönlü işleyen kültür-beyin etkileşimi işlevsel MR (fMR) bulgularınca gösterilebilmektedir (Tanrıdağ, 2015b: 6-7; Tanrıdağ, 2015d: 23-32).

Davranış nörolojisiyle bilişsel bilimlerin ortaklığına dikkat çeken Mesulam, beynin işlevsel süreçlerinin aydınlatılmasıyla ilgili önemli gelişmelere karşın, bu süreçlerin bağlantı biçimlerini anlama açısından henüz başlangıç aşamasında bulunduğunu vurgular. Bu eksiklik davranış nörolojisinin hipoteze dayalı araştırma, paradigma tanımlama ve yorumlama bağlamında katılımı ve bilişsel bilimlerin klinik süreç ve durumların yorumlanmasına ilişkin desteğinin getirdiği işbirliği sonucunda davranış sinirbiliminin kurulmasıyla giderilebilmektedir. Mesulam, bilişsel bilim araştırmacılarının beyni, davranış nörologlarınınsa bilişsel bilimleri bilmedikleri geçmiş zamanın aksine ve gelişen görüntüleme yöntemlerinin desteğiyle bugün, bilişsel bilim araştırmacılarının davranış nörologlarına ve davranış nörologlarının da bilişsel bilim araştırmacılarına dönüştüğünü yazar (Mesulam, 2000: vii; ix).

Bu bilgiler doğrultusunda bilinç, kimlik ve aralarındaki etkileşimin sinirbilimsel açıdan araştırılmasında davranışçı sinirbilim ve bilişsel sinirbilimin senteziyle oluşturulabilecek bir yaklaşımın yetkin bir araştırma çerçevesi sunacağı ve bu çerçevenin süregelen bir şekilde yetkinleşeceği ve ayrıntılı hale geleceği açıktır. Bu yaklaşım davranışçı-bilişsel sinirbilim yaklaşımıdır. Böyle bir davranışçı-bilişsel sinirbilim yaklaşımını ve yöntemini daha ayrıntılı ve doğru anlamak için önce bilişsel bilimlere bakmak yararlı olabilir.

Bilişsel bilimler, zihnin ve zekânın işleyişini, bilişsel süreçleri, disiplinlerarası bir yaklaşımla araştıran bilim dallarıdır (*Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2016a). Bilişsel bilimler başlangıçta zihin ve zihinsel süreçlere ilişkin bir bilim olarak kurulmuş ve zihnin çalışmasını bilgisayarların çalışmasına benzeterek zihni bilgisayar metaforu üzerinden araştırmıştır. Bilişsel bilimlerin erken dönem anlayışına göre zihin, bir bilgi işleme sistemidir. Bu sistem bilgiyi girdi olarak alır, içeride işler ve bir çıktı yani bir davranış oluşturur. Zihnin bilişsel bilimlerce bu şekilde tanımlanıp açıklanması hiçbir öznel yaşam anlayışını barındırmaz. Bilişsel zihin öznel bir zihin değildir. Buna ek olarak bu yaklaşımıyla bilişsel bilimler, zihinle

sinirbilim arasında hiçbir bağlantı görmemektedir. Revonsuo, erken dönem bilişsel bilimler kapsamında insanın "sadece bir bilgi işleme zombisi" olduğu eleştirisini getirmektedir. 1960 ve 1970'lerde güç kazanan bilişsel bilimler sonraları etkisini yitirmiş ve değişime uğramıştır. 1980'ler felsefe literatürü bilişsel bilimlerin bilinci dikkate almamasına yönelik eleştirilerle dolmuş, bu tek yanlı yaklaşımı bilişsel bilimlerin "çöküş nedeni olmuştur". Kutlusoy 1985-1999 arası bu döneme "bilişsel bilimlerin bunalımlı dönemleri" demektedir (Kutlusoy, 2004: 611; Revonsuo, 2016: 118). Bilişsel bilimler, bunalımlı dönemi süresince yapay sinir ağlarıyla beyin, çevre ve işlev gibi olguları baştan ele almak durumunda kalır. Bu dönem aynı zamanda beynin işlevsel görüntülenmesine olanak tanıyan tıbbi cihazların geliştirildiği zamandır. Aslında 1970'lerde gerçekleştirilen ayırık-beyin araştırmaları her bir beyin hemisferinin diğerinden bağımsız ve kendine ait bir bilinç taşıdığını ortaya koymuş ve bu araştırmalar bilinç ve benliğin doğasına ilişkin çok sayıda kuramsal tartışma başlatmıştır. 1970 ve 1980'lerde elde edilen körgörü araştırma sonuçlarının bu gelişmeleri desteklediği bilinmektedir. Felsefe ve bilimde bilince dair farkındalığı güçlendiren diğer unsur, nöropsikolojinin ilerlemesi olmuştur. Bu yenilikler bilişsel bilim araştırmacılarıyla sinirbilim araştırmacılarını bir araya getirir ve "bilişsel sinirbilim" ortaya çıkar. Bu yeni disiplin, erken dönem bilişsel bilimlerin görmediği yahut dikkate almamakta direndiği bilinç ve duygu kavramlarını özellikle önemli görmektedir (Kutlusoy, 2004: 610-611; Revonsuo, 2016: 118-120). Bu bilimsel gelişmelere ek olarak Revonsuo, yeni bir anlayışa sahip bir bilişsel bilimin ortaya çıkmasında Thomas Nagel'in 1974'te yazdığı "Bir yarasa olmak nasıl bir şeydir?" (*What is it like to be a bat?*) makalesiyle hâkim felsefi öğretileri sarsmasını belirleyici bir unsur olarak kabul eder. Nagel'in makalesi öznel duygular, öznelilik, deneyimin niteliksel boyutları olarak sıralanan bilinçle ilişkili konulara belirgin vurguda bulunduğundan işlevselcilik ciddi bir soruna dönüşmüştür. Bu tarihten başlayarak, bilinç konusuna yönelen felsefeciler bu sorunu çözmek yolunda nöropsikolojik bulguları bilmeden sonuca ulaşamayacaklarını düşündüklerinden, bu alanda bilgi edinmeye özellikle yönelmişlerdir. Bütün bu gelişmeler bilinci disiplinlerarası bir konu haline getirmiştir (Revonsuo, 2016: 120).

Böylece bugün bilişsel bilim, "[k]onu alanını, insan zihninin ussal yanıyla gerçekleştirdiği algılama, düşünme, inanma gibi yetilerini kapsayan -kabaca bilme eylemi veya bilme yetisi olarak tanımlanan- bilişle sınırlandırmayıp, zihnin bilişsel yönüyle birlikte duygusal/duyuşsal yönünü de kuşatarak, hem düşünceye hem de duyguya ilişkin yetilerini içeren bilinci bütünüyle, giderek ilgi alanını genişletmesiyle de, beyin haritası, insan gibi düşünen sistemler ve hayvan bilişi gibi konuları da

aydınlatmaya yönelik çalışma alanı" olarak tanımlanmaktadır (Kutlusoy, 2004: 596). Çünkü "biliş" olarak adlandırılan zihinsel etkinlikler "depolanmış bilginin içsel olarak yorumlanması veya dönüştürülmesi" anlamına gelmektedir. Bilgi, duyarlar aracılığıyla toplanarak bellekte depolanır. Bu bağlamda biliş, bir olay veya durumdan edinilen anlamları ve çağrışımları yorumlama sürecidir. "Duygu", "biliş" konusunun merkezinde yer alır ve bilişsel süreçlerle duygu ayrılabilir değildir (Smith ve Kosslyn, 2014: 2-3; 326). Bu bağlamda bilişsel bilimler farklı disiplinleri çatısı altında buluşturur. Bu çatı altında örneğin, sağlıklı ve beyin hasarı bulunan kişilerden sağlanan deneysel veriler ve bilgisayar modellemelerinden hareketle zihne dair çalışma metodları tasarlanırken, antropoloji, dilbilim, sinirbilim, psikoloji, bilgisayar bilimleri ve felsefe gibi disiplinlerle sıkı ilişki içine girer. Bu disiplinlerin -söz konusu ortak sorun/konu odağında buluşan-özgün araştırma alanları olarak da bilişsel dilbilim, bilişsel sinirbilim, yapay sinir ağları, bilişsel psikoloji, yapay zekâ, çağdaş zihin felsefesi ve nörofelsefe dikkat çeker (*Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2016a).

Tanrıdağ, davranışçı sinirbilimin, bilişsel sinirbilime dönüşme sürecini ayrıntılı olarak açıklayarak yukarıda aktarılan bilgileri destekler. Davranışçı sinirbilim son yirmi yılda, önce "bilişsel sinirbilim" sonra "sosyal bilişsel sinirbilim" haline gelmiştir. Böylece tarihte ilk defa sosyal bilişsel sinirbilim insan davranışlarını deneysel yöntemle ve nesnel olarak araştırabilmekte ve yeni beyin paradigmaları ortaya koyabilmektedir. Zira insan düşünce ve davranışlarında aşılammış bir öznel bulduğu, insanların kültürel bağlamı olan soru ve sorunlara nesnel olarak yaklaş(a)madığı ve bu durumun araştırmalarda sorun yarattığı bilinmektedir. Çünkü toplumla veya tek tek insanlarla bağlantılı sosyal olaylar, mantıksal ve matematiksel kurallara göre işlemediğinden böyle bir bağlamda değerlendirilemezler (Tanrıdağ, 2015b: 6-7; Tanrıdağ, 2015d: 23-32; Tanrıdağ, 2015f: 75).

Bugün beynin bilgisini sağlayan ve artıran iki temel kaynağın davranışçı sinirbilim çerçevesinde sürdürülen bilişsel sinirbilimin klinik ve deneysel fMR araştırmaları olduğu bilinmektedir (Tanrıdağ, 2015b: 6-7; Tanrıdağ, 2015d: 23-32). Sinirbilim, bugün en hızlı gelişen alanlardan biri olup, beynin anlaşılması, artık "biyolojinin son sınırı" olarak gösterilmektedir. Antikçağa dek uzanan kökleriyle davranışçı sinirbilim, gözlemlenebilen tüm normal ve normal dışı davranışları, algıları, duyguları, duygusal davranışları, duygularla bilişin biyolojik temellerini, öğrenmeyi, dili ve sinir hücrelerinin moleküler yapısını konu edinir. Zihinsel süreçleri anlamaya çalışmanın beyni anlamaya çalışmak anlamına geldiğini kabul eden ve beyin durumlarıyla zihinsel fenomenler arasında bağlantı kuran sinirbilim, bilişsel

süreçlerin doğrudan gözlemlenebilir olmaması nedeniyle işlevsel ilişkileri izler. Sinirbilim araştırmacıları fizyoloji odaklı davranır ve beyin görüntüleme, elektrofizyoloji vb. tekniklerden faydalanır. Ayrıca klinik bilimler patolojik zihinsel durumlar üzerinde de çalışmakta, farklı beyin bölgeleriyle çeşitli hastalıkları ilişkilendirmektedirler. Sinirbilimin bugünkü imkânlarıyla sürdürdüğü çalışmaların sağladığı bulgular, kişilik yapıları, beyindeki ödül, ceza ve inanç sistemleriyle alakalı yapılar, politik tavırlar, sosyal davranış, sorun çözme ve karar alma biçimleri gibi konulara ve de bunların biyolojik kökenlerine dair yeni açıklamalar getirmektedir. Davranışçı sinirbilim, sosyal ve bireysel davranışların beyinsel altyapısını şimdilik sadece "kategorik olarak ortaya koymakta" ise de henüz başlangıç düzeyinde bulunan disiplinin yakın gelecekte bireysel başlıkları açıklayabilecek bilgi düzeyine erişmesi beklenmektedir. Böylece asırlardır felsefe tarafından tanımlanan sorunlar bilimsel düzleme taşınabilir hale gelmiştir. İşte bu çerçevede davranışçı sinirbilimin bilimsel bulgularla sosyal olguları örtüştüren yöntemi insan üzerine çalışan bilim insanlarının, doğa bilimleri kadar, sosyal bilimler (tarih/toplum/kültür/tin bilimleri) konusunda da bilgili olması ve sosyal, kültürel vb. unsurları gözden uzak tutmaması gereğini bir kez daha göstermektedir (Kircher ve David, 2003: 2; Solms ve Turnbull, 2013: 5-29; Squire ve ark., 2008: 3; Tanrıdağ, 2015b: 6-7; Tanrıdağ, 2015d: 23-32; Tanrıdağ, 2016b: xi; 6-12). Bütün bu gelişmeler sonucunda sinirbilim bugün bilişsel bilimler çatısı altında, dilbilim, felsefe, psikoloji ve başka alanlarla işbirliğini güçlendirmekte ve disiplinlerarası niteliğini pekiştirmektedir (Kutlusoy, 2001: 49). Buna ek olarak disiplinin giderek artan sayıda alan üzerinde etkileri görülmekte, sinirbilimin, davranışsal sinirbilim, duygudurumsal (*affective*) sinirbilim, evrimsel sinirbilim, gelişimsel sinirbilim, hücrel sinirbilim, işlemsel sinirbilim, klinik sinirbilim, kültürel sinirbilim, moleküler sinirbilim, nöroantropoloji, nöroenformatik, nöroepistemoloji, nöroestetik, nöroetik, nörofelsefe, nörofizik, nörofizyoloji, nörogörüntüleme, nöroheuristik, nörohukuk, nörokriminoloji, nörolengüistik, nöromühendislik, nöropsikanaliz, nöropsikoloji, nörososyoloji, nöroteoloji, paleonöroloji, sistemler sinirbilimi, sosyal sinirbilimler gibi alt dalları bulunmakta ve bu alt disiplinlerin her biri kendi özgün alanlarında bağımsız veya çok-disiplinli araştırmalar sürdürmektedir (Churchland, 1989; Farah, 2010; Tanrıdağ, 2015f: 75; 88).

Bilinci araştırırken bilimsel yöntemlerin karşılaştığı-yukarıda tanımlanan-engellerin yanında felsefe ve sinirbilime başvurmayan zihin felsefesi soruşturmalarının yüzleşmek zorunda kaldığı sorunlar, sinir sistemi ve beyni göz ardı ediyor olmasından kaynaklanır (Tura, 2011: 14-22). Oysa artık bilincin, beynin

işlev ve süreçlerinden ortaya çıktığı bilinmektedir (Revonsuo, 2016: 69). Bugün "zihin-beden sorunu", "bilinç-beyin sorunu" şeklini almıştır (Karakaş, 2010: 4). Nörokimyasal, nöroanatomik ve nörofizyolojik işlevler olarak bilinç ve sosyal davranışlar, farklı işlevleri olan beyin şebekelerinin eşzamanlı ve ortak çalışmalarının ürünleri olarak ortaya çıkmaktadırlar (Smith ve Kosslyn, 2014: 9-17; Tanrıdağ, 2015a: 43-63). Beyinse, bir davranış organı olduğundan davranışları belirlerken yaşamda karşılaşılan sorunları dikkate alır (Tanrıdağ, 2015d: 19-26). Sinir sistemini, beyin anatomik, fizyolojik, genetik, biyokimyasal, sinirsel, evrimsel vb. yapı ve süreçlerini bilmemek veya dikkate almamak, bilinç ve bilinçle bağlantılı araştırmaların/soruşturmaların, noksan bilgiyle yürütülmesi veya bilgisizlik anlamına gelir. Bugüne dek sosyal eğilimlerle beyin altyapısını bağlantılandıran çok az sayıda araştırma gerçekleştirilmiş olmakla beraber örneğin politika alanında, beyne ilişkin bilginin, politik davranışların beyin mekanizmaları bağlamında değerlendirilmesi açısından önemini gösteren bulgular açıklanmaktadır. Buna göre bugün, anlamlandırma, tercihler, ödül sistemi, duygular, inanma eğilimi, mutluluk, sosyal bilinç, bireysel ve sosyal bellek, ortak duygulanım, ortak karar verme, özgürlük, özgür irade ve ana akım politik eğilimlerle beyin yapıları ve belli kişilik özellikleri arasındaki bağlantılar bilimsel bulgularla ortaya konmaktadır. Böylece, evvelce bağımsız kabul edilen bilinç, bilinçaltı, kimlik, benlik, yaratıcılık, sosyal davranışlar ve fiziğin farklı kavram ve konuları, bugün beyin araştırmalarından sağlanan bulgularla beraber değerlendirilmektedir. Bütün bunlardan hareketle araştırmacılar, (insan) beyin(in), sinir sistemi ve zihinle bir bütün olmasından yola çıkarak, doğru tavrın beyin-sinir sisteminin doğal yapısal özellikleri gözetilerek, bu özelliklerin sosyokültürel bağlamda irdelenmesi olduğunu bildirmektedirler (Carlson, 2014: 337; Solms ve Turnbull, 2013: 206; 249; 281; Tanrıdağ, 2015a: 18; Tanrıdağ, 2015b: 1; Tanrıdağ, 2015c: 16; Tanrıdağ, 2015g: 90-99).

Tanrıdağ, bugün felsefeyle sinirbilimin çalışma alanlarının kesişmesini vurgulayarak, yukarıdaki bildirimleri aşağıdaki ifadesiyle şöyle yorumlamakta ve desteklemektedir:

Geleneksel faaliyet alanlarında (...) nörobilim nörobilim olarak felsefe de felsefe olarak sürmektedir. Ancak son 15-20 yıl içinde ortaya çıkan bir gelişme var ki, bunun içinde hem felsefeden hem nörobilimden diğerine yönelik olarak bir yaklaşım söz konusudur. Bu yaklaşımların bulunduğu alan kognitif nörobilim alanıdır. Bu alanın çalışmaları içinde nörofelsefe adıyla felsefenin kavramsal tanımlarının laboratuara girmesi ve deneyinin yapılması söz konusudur. Örneğin, kavramsal olarak belirlenen, insanın sosyal kimlik duygusunun, kendine yönelik içgörüsünün, geçmişten geleceğe işleyen belleğinin, yeni gelişmiş bir teknik olan fonksiyonel MR (fMR) yoluyla deneyimlenmesi söz konusudur. Bu tür gelişmeler nörobilim ve felsefe ilişkilerinin incelenmesini güncel hale getirmektedir.

Nörobilim ve felsefe ilişkilerinin üç planda tartışılması mümkündür. Bunlar;

1. Düşünce tarihi boyunca felsefenin ve nörobilimin ortak yolculuğu

2. Felsefeden nörobilime yaklaşımlar
3. Nörobilimden felsefeye yaklaşımlardır (Tanrıdağ, 2015f: 67-69).

Sonuç olarak davranışçı-bilişsel sinirbilim, beynin işlevsel süreçlerinin bağlantı biçimlerine odaklanan bilişsel sinirbilimle, bu bağlantı biçimlerinin aydınlatılmasında davranışın ağırlıklı rolünden hareket eden davranış sinirbilimini insanı anlamaya yönelik çalışmalarında birleştirirken, beyni sağkalımı gözeterek çevreye uygun tepkiler oluşturan sosyal bir davranış organı olarak tanımlayıp, onu bedenle bağıntısında araştırır. Bu araştırmada epigenetik yaklaşımı benimsemesi ve sosyal, tarihsel, siyasal, felsefi vb. bağlam ve koşulları dikkate alması, davranışçı-bilişsel sinirbilimin felsefeyle bağlantısını güçlendirmektedir.

1.2 Nörofelsefe

Nörofelsefe, hem geleneksel felsefeyle hem de zihin felsefesiyle bağlantısında anlaşılmalıdır.

Zihin felsefesi, geleneksel felsefe sorunlarını "zihin" kavramı bağlamında çalışan disiplindir (Günday, 2002: 14-19). Zihin felsefesi bu sorunları araştırırken doğa bilimlerinin kuramsal ve deneysel sonuçlarına bağlı kalır (Churchland, 2013c: ix). Sayan, zihin felsefesini, "beden-zihin problemi" üzerine çalışan disiplin olarak tanımlar (Sayan, 2012: 39-40). Analitik felsefe üzerinde temellenen disiplin, zihne dair bilginin sistematikleştirilmesi ve mantıksal bağlantıların serimlenmesi üzerine odaklanmaktadır (Kircher ve David, 2003: 2).

Zihin felsefesinin ve nörofelsefenin seyri bilişsel bilimlerin seyriyle sıkı bir bağlantı içindedir. Erken dönem bilişsel yaklaşım zihni, zihinsel özellik ve süreçleri biyolojik veya kimyasal süreçler olarak görmez. Bu bilişsel bilim kavrayışında zihnin özellikleri ve yetileri, işlevsel ifadeler olarak kabul edilerek çalışılmaktadır (Günday, 2002: 14-19; Revonsuo, 2016: 116-118). Ancak 1990'lardan itibaren yoğun biçimde ve ivmelenerek süren çok yönlü beyin araştırmalarının sağladığı bulgular göz ardı edilemez olur. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında insan bilincini anlama yöneliminde dilbilim, psikoloji, yapay zekâ, sinirbilim, felsefe ve diğer disiplinlerle ortaklığa girilerek kapsamacı ve bütünleştirici görev üstlenen bilişsel bilim, işlemi genişletir. Böylece bilişsel bilimin çalışma alanına sorun çözme, algı, dikkat, bellek, kavramsal düzenleme, dil, duygular, beyin haritalama, insan gibi düşünen sistemler ve hayvan bilinci de katılmış olur. Zihinsel olayların, özellikle bilincin beyinden kaynaklandığı

bugün ortaklaşa kabul edilen bilimsel bir gerçekliktir. Çünkü beyin, canlı olmanın ve canlı organizmanın tüm yönleriyle doğrudan ve dolaylı ilgisi bulunan bir organdır. Beyin bu özellikleri sayesinde duygu, düşünce ve eylem organı olmaktadır. Bu iki bilimsel gerçeklik nedeniyle beyni anlamak, zihin, bilinç ve bunlarla bağlantılı konuları çalışmanın önkoşuludur (Kutlusoy, 2001: 45-48). Churchland da, bilinçli zekâ ortaya çıkartmanın, maddenin biyolojik evrime bağlı doğal bir özelliği olduğunu ve "dikkate değer bir zekâ olması için bir sinir sistemi olması zorunlu" olduğunu yazarak öğrenme, bellek, dili kullanma, zekâ, uyku, motor koordinasyon, algı, delilik vb. sorunları anlamayı bilimin görevi olarak belirler (Churchland, 2013c: 135; 192; 261). Dolayısıyla bugün beyin, zihin/bilinç ve bağlantılı konulara dair elde edilen bilimsel bulgular doğrultusunda bilişsel bilimin sorun-odaklı felsefesinin merkezine zihin/bilinç-beyin sorunu yerleşir. Bilişsel bilimler artık kendini bilişle sınırladığı bir tanımlamadan uzaklaşmış ve hem düşünceye hem duyguya dair yeti ve süreçleri yönlendiren ve beynin çok karmaşık ve "süreçsel" bir etkinliği olarak kabul edilen bilinci de aydınlatmaya yönelmiştir. Bu andan başlayarak ruh/zihin-beden sorunu beden/beyin-zihin/bilinç sorununa dönüşmüştür (Kutlusoy, 2003: 45; 48-49).

Bu gelişmelerin bir sonucu olarak başlangıçta asli anlamda felsefenin sorunlarından olan zihin ve bilinç araştırmaları, felsefeyle beraber psikoloji, yapay zekâ, etoloji, evrim biyolojisi ve sinirbilim başta olmak üzere çok sayıda bilimsel disiplinin konusu hâline gelmiş ve deneysel bilimlerin sağladığı bulgulardan destek alan disiplinlerarası yeni bilimsel etkinliklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Churchland, 2013c: 1-2; Kutlusoy, 2003: 48). Günümüzde bugün zihin kavramının felsefe ve bilişsel bilimlerin yanı sıra nöroloji tarafından da çalışıldığını ve davranış bağlamının özellikle önemli görüldüğünü bildirmektedir (Günümüz, 2002: 14-19). Bu disiplinlerarası etkinlik bilimde gerçekleşen büyük miktarda ve ayrıntılı araştırmaların doğal sonucudur. Bilimlerdeki aşırı uzmanlaşma bir ara alan olarak çokdisiplinli beyin araştırmalarının, biyoloji, fizyoloji, bilişsel psikofizyoloji, biyofizik, biyokimya, nöroloji, beyin cerrahisi, nöroradyoloji, mühendislik, psikoloji, istatistik, antropoloji vb. disiplinlerin etkileşimiyle yürütülmesini sağlamıştır (Kutlusoy, 2003: 48).

Bu çalışmalardan sağlanan bulgular özellikle zihin felsefesi, bilgi felsefesi ve dil felsefesi başta olmak üzere felsefe üzerinde büyük etki yaratmıştır. Böylece insanı anlama etkinliği olmakla tanımlanan felsefe, insanı insan yapan bilişsel niteliklerle beyin arasındaki bağlantıyı araştıran bilişsel bilimlerin bütününe önemli bir bileşeni haline gelmiştir (Kutlusoy, 2001: 45). Bilişsel bilimlerde gerçekleşen dönüşümler dolayısıyla kendisini baştan yapılandıran ve tanımlayan zihin felsefesi artık "çağdaş zihin felsefesi" adını almaktadır. Çağdaş zihin felsefesi, bir problem

felsefesi alanıdır ve temel sorunu zihnin/bilincin özünü aydınlatmaktır. Kutlusoy "bilişselci zihin felsefesi"nin hem bilincin var olup olmaması hem de varsa doğasının ne olduğuyla ilgilendiğini yazmaktadır. Disiplin bu soruna yönelirken beyin araştırmaları kapsamında bulunan tıp, mühendislik ve psikoloji bilimlerinin bulgularından, bilişsel bilimler kapsamında sıralanan tüm disiplinlerin verilerinden ve geleceğin bilimi olarak işaret edilen genetik biliminin sonuçlarından faydalanır ve bilişsel psikoloji, bilişsel dilbilim, bilişsel sinirbilim ve yapay zekâ gibi disiplinlerle işbirliği kurar (Kutlusoy, 2003: 48-49; Kutlusoy, 2016: 71-72).

Sayan, çağdaş zihin felsefesinin iki temel sorunu olduğunu açıklamaktadır. Bunlardan ilki, "bilincin zor problemi" adıyla bilinmektedir (Sayan, 2012: 51). "Zor problem/sorun" belli bir fiziksel sistemin nasıl olup da belli bir öznel, niteliksel deneyimi ortaya çıkarabildiği sorusunun cevaplanamayışından yola çıkar. Hiç bir sinirsel süreç, etkinlik vb., ortaya çıkmasına yol açtığı niteliksel ve öznel deneyimi açıklayamamaktadır. Fiziksel olan-fenomenal olan arasındaki bu bağıntıda eksik kalan bu açıklama, "açıklama boşluğu" olarak bilinir ve her açıklama denemesi bu boşluğa düşer (Chalmers, 1996: 47; 107-120; Levine, 2003: 86-91; Revonsuo, 2016: 87-88). İkinci sorun, "yönelimsellik" sorunudur. Bu sorun, beynin hangi özelliklerinin ve yapılarının yönelimsel zihin durumlarına neden olduğu sorusundan kaynaklanır (Sayan, 2012: 52).

Sayan'a göre, bu sorunlar çözülebilirse çağdaş zihin felsefesinin diğer sorunları için anlaşılma olanağı doğabilecektir. Bahsedilen diğer sorunlar, "diğer zihinler/başka zihinler problemi", "felsefi zombiler sorunu", "bilincin ne işe yaradığı", "bilincin evrimsel avantajlarının neler olduğu", "yapay zekâ sorunu", "bilinçli bir zekâyı, bu zekâyı tamamen taklit edebilen/edebilecek karmaşık bir fiziksel sistemden ayırt etmenin olanağının bulunup bulunmaması" vb. şeklinde sıralanmaktadır (Churchland, 2013c: 1-11; Sayan, 2012: 52-53). Thomas Nagel tarafından tanımlanan "başka/diğer zihinler sorunu" bilimin bir gün yarasa anatomisini, fizyolojisini, biyolojisini, davranışını, yarasa beyninin bilişsel bilgi işleme süreçlerini tamamen ve açıklıkla ortaya koyabilse bile yarasa olmanın nasıl bir şey olduğunu sadece yarasanın bilebileceğini ifade etmektedir. "Öznellik" sorunu olarak da bilinen bu sorun, yarasa dışında hiç kimsenin yarasanın öznel bakış açısına sahip olamayacağını yani bir başka zihni bilemeyeceğini tartışma konusu yapar (Nagel, 1974: 435-450; Revonsuo, 2016: 90-91).

Öznellik sorunu birinci kişi-üçüncü kişi başkalığı sorununu gündeme taşır. Bu sorun zihin felsefesi ve nörofelsefe gibi sinirbiliminin de araştırma konusudur. Bu

gerilim uygun teknik araçlar yardımıyla beyindeki tüm süreçlerin izlenebilir ve/veya ölçülebilir olmasına karşın öznel deneyimlerin tamamen kişisel olduğunu, ifade edilemeyeceğini gösterir. Biyolojik ve fiziksel bir sistem olarak beyin, nesnel biyolojik, fiziksel, kimyasal vb. süreçlerle tam olarak anlaşılıp açıklanabilmekte ancak bilincin öznel nitelikleri bu kapsamın dışında kalmaktadır. Bilim deneyimin fenomenal unsurlarını ve özelliklerini işlevsel veya nedensel olarak analiz edemez, anlayamaz ve açıklayamaz Duyumlar tarafından meydana getirilen öznel deneyimlerin varlığı, sadece onları deneyimleyen tarafından bildirilebilir ve doğrulanabilir. Birinci kişi bakışı, kişinin kendi zihin durumlarından yani kendi bilincine dair bilince sahip olarak duygu, düşünce, istek, anılar, kararlar vb. bilinç süreç ve yetilerinden söz etmesidir. Birinci kişi bakışı, her insanın bilincinin tek ve o insana özgü olduğunu gösterir ve bu bağlamda "kişisel kimliği" meydana getirir. "Davranış", bu değerlendirmeden hareketle içdurumun dışavurumu olarak tanımlanır. Üçüncü kişi bakışıysa, başka canlıların/insanların zihinlerinin varlığını sorgular ve/veya başka zihinlerden söz eder. Başka insanlarda da bilincin bulunduğu farkına varmak, öteki insanların (varlığının) bilincine varmak demektir. Diğer insanların veya varlıkların bilinçli olma durumlarını ve bu bilincin niteliğini sorgulayan bu perspektif, diğer varlıkların ve insanların varlığının bilincine varmakla kalmayıp, başka insanların, kişinin kendisine benzerliğinin de farkına varması bağlamında sosyal yapılanma, sorumluluk ve etik gibi kavramlarla bağlantılıdır (Kutlusoy, 2016: 74; Revonsuo, 2016: 88-89; Shaffer, 2005: 31-43; Zahavi, 2003: 66). Böylece, birinci kişi bakışı bilinçte olan biteni ifade ederken, üçüncü kişi bakışı beyinde gerçekleşen süreçleri açıklar. Birinci kişi bakışı başka varlıkların, insanların zihinlerine, bilinçlerine duyulan merakı karşılarken, üçüncü kişi söylemi, nesnel fiziksel çevreyi tanıtmaktadır (Zeman, 2012: 17-16).

Bu gerilimi aşmak veya bir ölçüde yumuşatmak amacıyla farklı yaklaşımlar getirilmeye çalışılmaktadır. Güven Güzeldere birinci ve üçüncü kişi bakışını bütünleştirmeye yönelik soruşturmasında birinci kişi bakışının, belli bir deneyimi doğrudan deneyimleyen kişinin bu deneyimin içeriği olan fenomenal özellikleri birinci kişi söylemiyle bildirmesi olduğunu yazar. Bu söylem, bilincin "fenomenal/niteliksel" yüzüdür. Üçüncü kişi bakışındaysa gözlemci, dışarıdan gözlemlediği bilişsel bir deneyimi üçüncü kişi perspektifinden ve üçüncü kişi söylemiyle betimler. Bu betimleme, bilincin "nedensel" yüzüdür. Güzeldere'ye göre fenomenal ve nedensel bilinç birbirine ters şeyler değildir. Aradaki epistemik asimetri aslen fenomenal bilinci meydana getiren fizyolojik yasaları tanımlama sorunudur (Güzeldere, 1998: 1-67). Heil, birinci ve üçüncü kişi perspektifine ek olarak "ikincil zihin durumu"ndan

bahsetmektedir. Belli bir konuda belli bir inanca sahip bir insanın bu inancı, sıklıkla görüldüğü üzere bilinçdışı bir inanç olabilmektedir. İnsan, birçok inancı, düşünceyi, vb., bunları taşıdığı için bilincinde olmadan taşır. Ancak kişi bu inançlara, düşüncelere vb. sahip olduğuna dair bir farkındalık kazanırsa, "özel bir ikincil bilinç" kazanmış olur. Bu durum, bir inanca sahip olmak hakkında bir inanç edinmektir. Bu şekilde, ikincil bilinç durumu, bilinçli olanla olmayan arasındaki sınırı belirler (Heil, 2000: 167). Northoff ve Heinzl ise, "birinci kişi perspektifinden ikinci kişi perspektifine bir yönelme" olarak tanımlanan ve psikiyatriden köken alan bir bakış açıları. Hastanın, terapistin yardımıyla kendisine belli bir mesafeden baktığı bu perspektifte kişiler, kendilerini başka birinin sunduğu farklı perspektif seçenekleri doğrultusunda yeniden değerlendirirler (Northoff ve Heinzl, 2003: 41-53).

"(Nöro)felsefi zombiler sorunu", bilinçli varlıkların davranışlarını ve bilgi işleme süreçlerini taklit edebilmesine karşın, bilinçsiz varlıkların bulunup bulunamayacağını soruşturur (Revonsuo, 2016: 156).

Sayan'a göre, açıklanan bu sorulara doyurucu cevaplar tanımlanabilmesi durumunda, başlangıçtan beri felsefenin kapsamında bulunan zihin ve bilinç sorunu artık tamamen felsefe alanından çıkarak nörofizyoloji gibi deneysel bilimlerin nesnesi haline gelecektir. Sayan, benzer bir durumun, "canlılık sorunu" bağlamında yaşanmasını, canlılık sorununun yirminci yüzyılda felsefe alanından çıkarak tamamen biyolojinin alanına geçmesini bu duruma örnek gösterir (Sayan, 2012: 53).

Francisco Ayala zihin felsefesinin tanımladığı sorunları evrimsel bakış açısıyla ele alır. Araştırmacıya göre iki büyük araştırma alanından ilki "ontogenetik şifre çözümü" diğeri "beyinden zihne" sorunudur. İlk sorun döllenen yumurtanın yetişkin bireye nasıl dönüştüğünü, hücre ve organ farklılaşmasını araştırır. Diğeri ise beynin zihne dönüşümü ve fizikokimyasal sinyallerin, algılar, duygular, fikirler, eleştirel argümanlar, estetik hisler ve etik değerler hâline nasıl geldiği sorusudur (Ayala, 2016: 76).

Böylece bugün artık "bilinç, bellek, duygu, düşünme, hâyâl, içebakış, yönelim ve irâde" kavramları, zihin kavramı kapsamında ele alınmaktadır (Günday, 2002: 14-19). Bu kabul, farklı ifadelerle desteklenir. Lowe zihin felsefesinin "zihni olan şeyler üzerinde felsefi soruşturma yaptığını" yazar ve "zihni olan şey"i, "bir deneyimin öznesi" olmak biçiminde tanımlar. Bu ifade "deneyim" kavramı, "tüm algıları, düşünceleri ve duyuları" kapsayacak biçimde geniş bir anlamda kullanılmaktadır (Lowe, 2004: 264). Shaffer, benzer bir yaklaşımla, zihin felsefesinin "bilinci olan varlıkları belirlediğini" ve bu varlıkları araştırma nesnesi olarak dikkate aldığını

açıklar. "Bilincinde olma" durumuna dahil edilecek zihinsel olay ve durumlar, "düşünmek, ummak, anımsamak, tasarlamak, görmek, işitmek, vb." olarak belirlenir. Buna göre, mutluluk gibi bir duyguyu hissetmek, bir karar almak, bir sonuca ulaşmak, herhangi bir şey yapmak, bir şeyin bilincine sahip olan insanın belli bir andaki zihinsel durumudur. Bütün bunları yapabilmek, bilinçli olmayı gerektirir. Bu sayılan bilinçli olma durumlarının yanı sıra sadece belli anlarda bilinçli olma durumu da dikkate alınır (Shaffer, 2005: 18-32). Churchland da bilincin değişen düzeyleri olduğunu vurgulamaktadır (Churchland, 2013c: 119-122, 186; 194-200; 272). Geçmişten bugüne varlığını koruyan soru(n)lar bir yana, çağdaş zihin felsefesi, kişisel kimlik, uslamlama, karar alma, özgür irade, özgürlük vb. sorunları da konu edinmektedir (Revonsuo, 2016. 93).

Nörofelsefe, çağdaş zihin felsefesinin yukarıda gelişimi ve kapsamı ayrıntılarıyla tanımlanan tüm sorunların sinirbilim bulgularından hareketle araştırır, soruşturur ve yorumlar. Patricia Churchland, "*Neurophilosophy*" başlıklı çalışmasında "nörofelsefe" kavramını ortaya atıp tanımlayan (nöro)felsefeci olarak, felsefenin zihnin doğasını, bilinç, bellek, öğrenme ve özgür irade kavramlarını zihin kavramına içrek kabul ederek soruşturduğunu açıklamaktadır. Asıl vurgusuysa, beyne ve nöronlara dair bilimsel bilgi olmazsa zihin felsefesinin "steril" kalacağıdır (Churchland, 1989; Churchland, 2002: 2-5). Paul Churchland da sinirbilim kavramı kapsamında birçok disipline rehberlik eden yöntembilimin zeki varlıkları, bu varlıkların düşünce, davranış vb. özelliklerini anlamayı ve belli felsefi sorunlara en doğru cevapları bulmayı sağlayacağını yazmaktadır (Churchland, 2013c: 153; 156). Shaffer ise kimi kavramların anlaşılması için özellikle deneysel bilgiye gerek olduğunu altını çizerek bu ifadeleri desteklemiş olur (Shaffer, 2005: 18-32).

Beyne ilişkin bilimsel bulgulardan hareket etmeyi zorunlu bir önkabul olarak görerek soruşturmalarına başlayan nörofelsefe, çalışmalarını bilişsel bilimler ve sinirbilim bağlamında yürütmektedir (Churchland, 2002: 2-5). Araştırmacılar ve düşünürler bu noktada, "sinirbilim felsefesi" ile "nörofelsefe" arasında bir ayrım yapmaktadırlar. Sinirbilim felsefesi, sinirbilimin temel konularını soruşturur. Nörofelsefeyse sinirbilimsel kavramları geleneksel felsefi sorunlarla bağdaştırarak sorgular. Böylece bu disiplin sinirbilimle felsefenin kesiştiği disiplinlerarası bir alan olarak sinirbilimsel bulguları zihin felsefesi tartışmaları olarak yeniden yapılandırıp keşfetmeye çalışmaktadır (*Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2016b). Bu bildirimde geçen "yeniden yapılandırma" ifadesi, Cassirer tarafından tanımlanıp açıklandığı biçimde geleneksel tanım ve sorunların, farklı disiplinlerden elde edilen

bilgi ve bulgularla yeni baştan tanımlanarak soruşturulması ve değerlendirilmesi anlamını taşımaktadır (Cassirer, 1980: 30-31).

1.3 "Bilinç" in Çeşitli Anlamları ve Sinirbilimsel, Nörofelsefi Açından Ele Alınışı

"Bilinç" kelimesinin farklı anlamları ve kullanımları bulunmakta; bu durum zaman zaman anlam kaymasına veya karışıklığına yol açmaktadır. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde öncelikle "bilinç" kavramı, sıklıkla kendisiyle karıştırıldığı "zihin" kavramıyla karşılaştırılarak aralarındaki fark belirlenmektedir. Daha sonra kelimenin sözlük anlamları ve etimolojik kökenleri irdelenmektedir. İzleyen bölümde "bilinç" kavramının araştırılması/soruşturulması amacıyla ortaya konan farklı sinirbilimsel ve nörofelsefi yöntem ve yaklaşımlar ele alınarak doğru bir yöntem ve yaklaşım belirlenmeye çalışılmaktadır. Sonraki bölümde kavramın sinirbilim ve sinirbilimden hareket eden nörofelsefe bağlamında taşıdığı anlamlar ve işlemleri ortaya konmaktadır. Son olarak, "bilinç" kavramının bağlı olduğu kavramlar tanımlanmaktadır. Bütün bu araştırma ve soruşturmalar "bilinç" kavramının bu çalışma bağlamında kabul edilecek tanımının ve işleminin belirlenmesiyle sonlandırılmaktadır.

"Bilinç" kavramının iki bin beş yüz yıldır, "ruh", "zihin" vb. kavramlar bağlamında felsefede konu edildiği ve kavramı farklı perspektiflerden soruşturan çok fazla sayıda filozof olduğu bilinmektedir. Bugünse çoğu bilişsel bilimci ve sinirbilimcilerle nörofelsefeciler zihin/bilinç-beden/beyin bağıntısını çalışırken beyin biyolojik yapısından hareket etmektedir. Çünkü beyin hücrelerinin tek başlarına zihni/bilinci meydana getirmediği bilinmekle beraber biraraya gelerek bunu başardıkları gözlenmektedir. İlk örneğini "keyif, sevinç, kahkaha ve neşe ve üzüntü ve acı, ümitsizlik ve keder, beyinden başka bir yerden çıkmaz" diyen Hipokrat'ın beyin hipotezinde bulan bu yaklaşım sinirbilim bulgularıyla evrimsel bulgulardan faydalanır (Kutlusoy, 2001: 49; Korkmaz, 2013: 126-147; Solms ve Turnbull, 2013: 59-67).

Sinirbilimin de nörofelsefenin de özellikle vurguladığı bir nokta, bilinci anlamının insanın neliğini anlamakla doğrudan ve zorunlu bağıntısı üzerinedir. Bilinç, insanın bu dünya üzerindeki kişisel varlığının temeli olduğundan, bir bilinç kuramının insanın ne olduğunu ve evrendeki yerini anlayıp açıklaması gerekmektedir. Revonsuo, böyle bir bilinç kuramının bilinci betimlemesi ve açıklaması gerektiğini yazmaktadır. Betimlemek bilinci tanımlamak, bilincin esas niteliklerini açık ve sistemli olarak gösteren kavramları ortaya koymak ve bilinci kendisiyle karışabilecek diğer

fenomenlerden ayırt etmektir. Açıklamaksa bilinci diğer fenomenlerle ilişkilendirmek anlamına gelir. Bunları yapabilmek için bilinci oluşturan mekanizmalar ve ilkeler gösterilebilmeli ve bilincin, beyin ve davranışlarla arasında bulunan nedensel bağıntı tanımlanabilmelidir. Asıl karar verilmesi gerekirse, zihin/bilinç araştırmalarının yöntemini belirlemektir (Churchland, 2013c: 35; 77; 136; 281; Revonsuo, 2016: 270).

Bilinç kuramlarının üç temel sorunu bulunmakta, bilinç kuramları bu temel sorunlara getirdikleri yanıtlar bağlamında birbirlerinden ayrılmaktadır (Revonsuo, 2016: 332-334). Churchland, bu sorunları ontolojik, epistemik ve semantik sorunlar başlığı altında toplar. Ontolojik sorun, zihnin/bilincin ne olduğu, nasıl meydana geldiği, nerede bulunduğu, bütünleşik olup olmadığı vb. soruları kapsar (Churchland, 2013c: 11-86; Revonsuo, 2016: 332-334). "Başka zihinler sorunu" olarak da bilinen epistemik sorun, bilinç sahibi her canlının sadece kendi bilincini doğrudan bilebilmesinden kaynaklanır. Başka bir zihin doğrudan bilinemediğine göre başka insanların (canlıların) otomat olup olmadıklarından emin olmanın yolları sorgulanır. Bu noktada başka canlılarda/insanlarda zihin/bilinç varsa, başkalarının zihninin/bilincinin nasıl bilineceği soruşturulur (Churchland, 2013c: 6-7; 111-134). Semantik sorunsu zihin/bilinç araştırmalarının/soruşturmalarının kavramsal çerçevesini farklı açılardan irdeler. Bu irdelenmenin temel sorusu, tüm insanlarda bulunan ve sağduyudan kaynaklanan psikolojik sözcük dağarcığını oluşturan kelimelerin, anlamlarını nasıl kazandıklarıdır (Churchland, 2013b: 87-110). Modern bilinç kuramları, felsefi ve bilimsel (deneysel) kuramlar olarak sınıflandırılabilir. Felsefi kuramlar deneysel kuramlara bir başlangıç ve/veya artalan sağlarken, deneysel kuramlar bilinci ve bilinç fenomenlerini beyindeki sinirsel ve bilişsel mekanizmalarla açıklamaktadır (Revonsuo, 2016: 269).

Hem felsefede hem nörofelsefede hemen her filozofun belli bir bilinç tanımı ve/veya anlayışı bulunmaktadır. Felsefede ve/veya nörofelsefede farklı bilinç kavrayışlarının karşılaştırmalı bir irdelenmesi ilginç bir çalışma konusu olmakla beraber, bu çalışmanın asli konusu bilinç olmadığından, çalışmada bu kapsamda bir soruşturmaya girişil(e)memiş, çalışmanın asli sorunu olan bilinç-kimlik etkileşimini anlama ve tanımlama bağlamında kabul edilecek bir bilinç tanımı ve işleminin belirlenmesiyle yetinilmiştir. Bu çalışmanın yöntemi, taşıdığı başlık uyarınca nörofelsefi perspektiften belirlendiğinden ve nörofelsefe tanımı gereği sinirbilim bulgularından hareket ettiğinden, bu çalışma kapsamında "bilinç" kavramı sadece sinirbilim ve nörofelsefe (ve zorunlu olduğunda zihin felsefesi) bağlamında irdelenmektedir.

1.3.1 Zihin-Bilinç Ayrımı

"Bilinç" kavramıyla ilgili öncelikli ve en büyük sorun "bilinç" kelimesinin sıklıkla "zihin" kelimesiyle karıştırılmasıdır. Bunun nedeni ayrımın kesinleştirilememişliği kadar iki sözcüğün birbirlerinin yerine kullanılıyor olmasıdır.

Türk Dil Kurumu Sözlüğü, "zihin" kelimesinin farklı açıklamalarını bildirmektedir. Bunlardan ilki "canlının, duyu ve davranışlar dışındaki ruhsal süreç ve etkinliklerinin tümü" gibidir. Diğer açıklama "anlayışları/kavrayışları, yaşantıları, öğrenilenleri ve bu öğrenilenlerin geçmişle ilişkisini, anlıkta bilinçli olarak saklama gücü" yani "bellek" olarak ifade edilmektedir (TDK, 1983: 134).

"Bilinç" in tanımı ve işlemi hem bilimsel hem felsefi açıdan tartışmalı olsa da bilinç üzerinde çalışan tüm bilim insanlarının zihne ve bilince dair uzlaştığı bazı kabuller bulunmaktadır. Bu kabullerden birine göre zihinsel ve bilinçle ilgili süreçler beyinle bağlantılıdır. Tanrıdağ beyinde zihin, bilinç, bellek, duygular, duyu algıları vb.nin anatomik, fizyolojik kimyasal karşılıkları olmasına rağmen, beyin fiziksel değil zihinsel bir çıktı ortaya koyduğunu yazar. "Zihin" kavramı beyinden ileri gelmekte fakat fiziksel olarak değil "kendine ait bir hareket alanı ve anlam bularak" çıkmaktadır (Tanrıdağ, 2015c: 14). Bir diğer uzlaşılmış kabule göre "bilinç", beyinle bağlantılıdır ama beyinde olup biten tüm süreçler bilinçli değildir. Zihin ve bilinç kelimeleri uzun zaman aynı anlamda kullanılmışlarsa da Freud'un psikanaliz okulu birçok zihin durumunun bilinçli süreçler olmadığını ancak davranışlar üzerinde bilinçli süreçler ölçüsünde etkinlik taşıdığını ortaya koymuştur. Asıl sorun, nöron topluluklarının işlevsel ürünü olan zihinsel yaşam etkinliklerinden hangilerinin bilinci meydana getirdiğini anlamaktır (Öztürk, 2008: 8-13; Revonsuo, 2016: 116; Sayan, 2012: 48).

İnsanın belli bir zaman dilimi içinde farkına varabildiği uyaranların, düşüncelerin, duyguların ve anıların sayısı sınırlıdır. Çünkü organizma dışarıdan ve kendi içinden kaynaklanan aşırı miktarda ve çeşitlilikte uyaranla karşı karşıyadır ve belli bir anda bu uyaranlar arasında kendi yetilerine ve ihtiyaçlarına göre seçim yapmak zorundadır. Aksi halde aşırı çokluk ve çeşitlilikteki bu kadar uyarana dayanabilmesi ve bu kadar karmaşık ve yoğun bilgiyi işlemesi imkânsız olacaktır. Bu nedenle bilince ulaşan ve farkına varılan uyaranlarla, bilince ulaşamayanlar ayırt edilir (Öztürk, 2008: 8-10). Sürekli işlenmesi gereken büyük bilgi yığını, zihnin bilinç dışı kısmı tarafından işlenmektedir. Bununla bağlantılı olarak bilincin "boyutunu" tahmin edebilmenin bir yolu, bilincin davranışları etkileme düzeyine bakmak ve eylemlerin ne ölçüde bilinçli olduğunu ortaya koymaktır (Solms ve Turnbull, 2013: 92).

Bilinçli zihinsel süreçlerin özelliği, gerçeklerle uyumu ön planda tutan mantıksal düşünceyi izlemesidir. Bilinçli düşünceler, duygular ve anılarda neden-sonuç, zaman ve yer bağıntıları gerçeğe uygun biçimde kurulur. Bu bağıntılardan hareketle gerçekleştirilen davranışlar da uyumlu/uyumsuz (*adaptative*) özellik gösterir. Kişi, "*gerçeği değerlendirme yetisi*"ni kullanarak dış gerçeklikle zihinde olanı ayırt eder ve neden-sonuç bağıntısına göre yapılandırılan düşüncelerle eylemler, bir zaman ve yer bağlamına oturtulur (Öztürk, 2008: 10).

Zihinsel süreçlerin bilinçli hale gelmeden önce bilinçdışı⁶ süreçlerden geçtiğini gösteren sinirbilim bulgularına göre, beyinde algılananı "algıladım" diyen bölge ve işlevler tanımlanabilmektedir. Bu durum beyinde "kendilik" ile bağlantılı bölge ve işlevler olduğu anlamına gelir. Buna ek olarak, bilinçli olarak algılanmayan uyaranların sonraki davranışları etkilediği de görülmektedir. Ayrıca, insanın kendi eylemlerinin sahibi olduğu algısını parçalayan bozukluklar/hastalıklar, bilinçli davranışa dair bulgular sağlamakta ve kişinin kendi bedenini algılama sırasında bile denetimi tamamen elinde bulundurmadığını göstermektedir. Bütün bu fenomenler "beyin-beden/zihin bağıntısı", "kendilik" vb. sorunlara dair önemli açılımlar sağlamaktadır (Korkmaz, 2013: 132).

Sonuç olarak, bilimsel bulgular bilinçli süreçlerin bilinç dışı süreçlerle eşzamanlı seyrettiğini, bilincin ve bilinçli süreçlerin zihinsel yaşamda oldukça az pay aldığını ve dahası, bilinçli ve bilinç dışı süreçlerin fizyolojik yapılarının aynı olduğunu ortaya koyduğundan araştırmacılar bilinç, farkındalık, "ben" bilinci, hisler ve davranışların bağlantılı olduğu ve bilinç üzerinde çalışırken bilinçdışı süreçlerin mutlaka dikkate alınması gereği konusunda hemfikir olmaktadır (Baars ve Seth, 2009: 131-136; Heil, 2000: 17-18; Libet, 2004: 33-123; Solms ve Turnbull, 2013: 59-67; 81-92; Zeman, 2012: 356; 380).

Böylece "bilinç" kavramı, "bilinçdışı" ve "bilinçöncesi"⁷ kavramlarıyla beraber zihinsel süreçlerin niteliğini ifade etmektedir. "*Zihinsel nitelikler*" (*mental qualities*), herhangi bir zihinsel işlemin bilinçli, bilinçöncesi veya farklı düzeylerde bilinçdışı olabildiğini göstermektedir⁸ (Öztürk, 2008: 8-10).

⁶ Revonsuo'nun "bilinç dışı" kavramına dair tanımı, "bilinçli durumlara sahip olabilen varlıklarda bilincin geçici bir süre yokluğu" gibidir (Revonsuo, 2016: 154).

⁷ Kişinin zihninde çok sayıda düşünceleri, duyguları, anıları, istekleri bulunmakta, ancak kişi her zaman bilinçli olarak bunların ayırımına varamamaktadır. Bunların bazıları bilinçli bir çabayla bilince çıkartılabilir ve kişi bunların farkına varabilir. Bu bilinç içeriklerinin, "bilinçöncesi" (*pre-conscious*) özellik gösterdiği ifade edilmektedir (Öztürk, 2008: 10).

⁸ Freud'un zihinsel işlemler ve süreçler üzerinde gerçekleştirdiği bu ayırım, beyin anatomisindeki bir ayırma karşılık gelmemekte, zihinsel süreçler sadece kavramsal anlamda bölümlere ayrılmaktadır. Bilinç,

Bilinçle bağlantılı bir diğer kavram olan "bilinçsiz" kavramıysa, bilgi içerikleri ve davranışlarıyla bilinçli varlıklara benzeyen şeylerde bilincin kesin ve daimi yokluğunu ifade eder. Robotlar ve bilgisayarlar çevreden aldıkları bilgiyi kullanarak zeki ve karmaşık davranışlar sergileyebilmelerine karşın, fenomenal deneyim sahibi olmamaları sebebiyle bilinçsiz oldukları kabul edilmektedir. Buna ek olarak insan beyninde de pek çok bilinçsiz bilgi bulunduğu bilinmektedir. Beyin hücreleri DNA'sında kodlanan biyolojik bilgi, bilinçsiz bilginin bir örneğidir (Revonsuo, 2016: 155-156).

Levine tüm zihin durumlarını, "bilişsel (*cognitive*)" ve "deneyimsel (*experiential*) durumlar" olarak ikiye ayırır. Böylece "bir şekilde, dünyayı temsil eden ve temsil edilen duruma yönelik bir tavrın takınıldığı" bilişsel durumları, "sahip olduğunda neye benzediği hakkında konuşmanın, anlamlı olduğu" görsel duyum ve acı gibi deneyimsel durumlardan ayırmış olur. Bilişsel durumların aksine, deneyimsel durumların niteliksel bir karakteri bulunmaktadır (Levine, 2003: 86). Levine'in yaptığı ayrımı Sayan, "yönelimsel (*intentional*)" ve nitel (*qualitative*) zihin durumları" olarak yapmaktadır. Bu ayırmada yönelimsel durumlar, "inançlar, arzular, beklentiler, ümitler, pişmanlıklar, meraklar, bir önerme veya önermelerle ilgili düşünceler, (...) gibi bir *nesnesi* ya da *konusu* olan, yani bir şeye yönelmiş, bir şey *hakkında* olan" durumlar, nitel durumlar "bir şey hakkında olmayan, birbirlerinden sadece *duyumsal nitel özellikleriyle* ayrılan" durumlardır. Sayan'a göre, "[a]cı ile hazzın, can sıkıntısı ile neşenin, kırmızı rengi algılamakla yeşil rengi algılamamanın, bir müzik enstrümanından "do" notasını işitmekle "la" notasını işitmenin, gül kokusu almakla sümbül kokusu almanın (...) zihnimizde uyanan (...) farklılıkları, bu nitel zihin hallerini birbirinden ayırt etmemizi sağlar." (Sayan, 2012: 49).

Dennett, zihnin bilinçli olma durumunda güçlü hale geldiğini ifade eder. Zihnin belli bir yönelimsellik durumunu bilinçli hale getirense bu yönelimselliğe dair daha üst düzey bir düşüncenin varlığıdır (Dennett, 1996: 19-57). Kutlusoy ise bilinç ve yönelmişliğin zihnin iki boyutu olduğu yolundaki genel kabule karşın, birçok yönelim fenomeninin bilinçsiz olmasına vurgu yaparak bu ifadeyi desteklemiş olmaktadır (Kutlusoy, 2003: 51). Zeman da, "zihin" kelimesinin "bilinç" kelimesinin yerine veya "bilinç" kelimesiyle aynı anlamda kullanılması durumunda, "insanın bilebileceği, düşünebileceği, kast edebileceği, niyet edebileceği, anımsayabileceği ve inanabileceği her şeyin" bu anlam kapsamında yer alacağını ve bu anlamın "zihinde bulunan her şeye dair bilinçli olduğunu" söylediğini yazarak Kutlusoy'un söylemini

bilinçdışı ve bilinçöncesi bu süreçler arasında bağlantı ve etkileşim bulunduğu bilinmektedir (Öztürk, 2008: 13).

destekler (Zeman, 2012: 37-42). "Bilinç" kelimesinin İngilizce karşılığı olarak gösterilen "*consciousness*" ve "*the conscious mind*" kelime ve ifadeleri de zihnin, "bilinçli olan ve olmayan durumu ve kısımları"nı ayırt etmektedir (*The Oxford Turkish-English Dictionary*, 1992: 71).

Bu belirlemelerden hareketle, zihinsel yeti ve süreçlerle bilinç süreç, işlev ve yetilerinin anlam, içerik ve bir ölçüde nitelik bağlamında örtüştüğü ve kesin sınırlarla ayrılmalarının güçlüğü görülmektedir. İki kavram arasındaki başkalık zihnin daha kapsayıcı bir kavram olmasından kaynaklanmaktadır. Bu kavramlar arasındaki ayırımın en açık biçimde, doğrudan ve kolaylıkla insan erişimine olanak tanıyan zihin durumlarının bilinçli olduğu düşünüldüğünde anlaşılabilirliği söylenebilmektedir (Sayan, 2012: 48).

1.3.2 "Bilinç" in Sözlük Anlamları ve Etimolojik Açısından İrdelenmesi

TDK Sözlüğü içinde, "bilinç" sözcüğü, "insanın, kendisini ve çevresini tanıma yeteneği" olarak tanımlanmaktadır (*TDK*, 1983: 155). İngilizce sözlük içinde, "bilinç" kelimesinin karşılığı olan "*consciousness*", "kendine mâlik olma, şuurlu, bilinç, idrak" olarak açıklanırken, "bilinçli" kelimesinin karşılığı olan "*conscious*", "kendine mâlik, kendine gelmiş, ayrılmış, şuurlu, müdrik, bilinçli, kasti" anlamlarını taşımaktadır (*The Oxford Turkish-English Dictionary*, 1992: 107). *Dictionnaire Pratique Harrap's Allemand*'da, "bilinç" kelimesi, "*Bewusstsein*" kelimesi ile ifade edilir ve "bir şey hakkında bilinçli olmak", "*bewusst sein/werden*" şeklinde dile getirilir (*Dictionnaire Pratique Harrap's Allemand*, 2009: 104).

Etimolojik olarak "*conscientia*" kelimesi, "*conscio*" fiilinin isim halidir ve "olayların tanığı olma" durumunu anlatır. Bu tanıklık, kişinin kendi bilincinin içinde olup bitenler üzerine olabileceği gibi, çevresinde olanlara şahitlik etmesini de göstermektedir. Bildirdikleri bu anlamlarla bu kelimelerin, "*conscientia*"nın eşdeğeri olarak İngilizceye geçişi, "*conscience*" biçiminde olmuştur. "*Conscious* (bilinçli)" ve "*consciousness*" kelimelerinin İngilizcedeki kullanımlarının on yedinci yüzyılda başladığı bilinmektedir. "*Self-consciousness*/kendinin bilincinde olma, kendine yönelik bilinç" sözcüğü, aynı yüzyılda bu kelimelerin hemen ardından kullanılmaya başlanmıştır (Zeman, 2012: 28-36).

Akarsu'nun *Felsefe Terimleri Sözlüğü* içinde de "bilinç" kavramı kişinin hem kendine hem çevreye dair farkındalığını ifade edecek şekilde tanımlanmaktadır. İnsanın kendine yönelik farkındalığını gösteren anlamıyla "bilinç" "insanın kendisi,

kendi yaşantıları ve dünya üzerindeki bilgisi" ya da "düşünme ve kendini tanıma yeteneği" olarak ifade edilmektedir. Bu anlamıyla, "ben"le ilgili yaşantıların bütünü olarak "bilinç" her türlü içten yaşamalar ve/veya kendi üzerine bilinci göstermektedir. Çevreye yönelik farkındalığı anlatan diğer anlamıyla bilinç, bir şeye dair nesnel bilinçtir. "Bir şey hakkındaki nesnel bilinç" in açıklaması, "düşünme, algılama, duyma, isteme, bekleme gibi bir ereği olan, bir şeye yönelen (*intentional/amaçsal/yönelimsel*) edimleri olanaklı kılan (şey)" olarak dile getirilir ve yönelimselliğe vurgu yapmış olur (Akarsu, 1998: 37). *TDK Sözlüğü* de benzer biçimde "bilinç" kavramının bu anlamını vurgulamakta ve kavramı, sayılanlara ek olarak "amaçlılık" ve "yönelimsellik" sıfatlarıyla nitелеmektedir (*TDK*, 1983: 134).

Şahin, bilinç kavramıyla bağlantılı bir diğer kavram olan "yönelim" (*orientation*) kavramından söz etmekte ve bu kavramı kişinin çevreyle ilgili haberdarlık durumu olarak tanımlamaktadır. Yönelimin üç bileşeni "zaman, yer ve kişi" olarak sıralanır. Kişinin yönelimi doğru belirlemesi, içinde bulunduğu zamanı, nerede bulunduğunu ve çevresindekileri tanıyabilmesine bağlıdır. Yönelim bu sıraya göre bozulmakta, kişi önce zaman, sonra yer en son kişi yönelimini yitirmektedir (Şahin, 2014: 8).

"Bilinç" kelimesinin bir anlamının klinik tıpta geçerli kullanımıyla "dış uyarana tepki verme kabiliyeti" olduğunu anımsatan Revonsuo, bu anlamın bilinci değil "tepkililik" i (*responsiveness*) ifade ettiği uyarısını getirmektedir (Revonsuo, 2016: 160).

"Bilinç" kelimesi, "bilgi" kelimesiyle de bağlantılıdır. Sözcüğün mecazi anlamı, "bir şeye ilişkin temel bilgi, görüş" gibidir (*TDK*, 1983: 134). Etimolojik olarak "*conscio*" kelimesi, Latince "biliyorum" anlamına gelen "*scio*" ile "ile birlikte" anlamındaki "*cum*" un önek hali olan "*con*" kelimelerinden oluşmaktadır. "*Conscio*", sadece "biliyorum" anlamını değil, "iyi biliyorum" anlamını da iletir. "*Conscio*" fiili, bilginin paylaşılmasını anlatır ve "şu ve bu kişilerle beraber bilmekteyim" ifadesini verir. Bu şekilde sözcük, "bilgi, düşünce ve zihin kelimeleriyle ilişkili" hale gelmektedir. "*Conscious*", "*conscio*" fiilinden türeyen sıfattır ve iki ayrı ama bağlaşıklık anlam taşımaktadır. Başkalarıyla bilgi paylaşmanın ilk adımı, insanın kendisinde o bilginin varlığının bilincinde olmasıdır. Kelime, hem insanın kendi bilincinde bulunan ve farkında olduğu bilgiye hem de bu bilgiye ortak olan öteki kişiye göndermede bulunmaktadır. Burada insan, saklı bir bilgiyi paylaştığı kişiyle birlikte o bilgiye ortak olmakta, "*conscious*" olma halini de paylaşmaktadır (Zeman, 2012: 28-36).

Bilinçle bilgi, etimolojik yakınlıkları dışında, insan yapısı bakımından da ilişkilidir. Aristoteles de bilgi edinme eğilimini insan doğasının özelliği olarak

tanımlamaktadır (Aristoteles, 2014: 75). İnsanın yapısını oluşturan özelliklerden biri, öğrenmekten hoşlanmaktır ve bu bağlamda, özellikle görme duyusu ön plandadır (Aristoteles, 2006: 16). Her insanda farklı düzeyde ve yönelimlerde bilme isteğinin bulunması ve bilme yetisi bağlamında her insanın farklı olmasıyla, kişisel kimlikle bilgi ve dolayısıyla bilinç arasında bir bağın varlığından da bahsedilebilir.

Empati, vicdan, merhamet ve sorumluluk kavramları, temeli iletişim olan toplumsallaşma açısından son derece önemli kavramlardır. Bilinç, özbilinç ve sayılan kavramlar, biliminsanları ve nörofelsefeciler tarafından da birbirine bağlı görülmekte, bu bağlantıya dair farklı açıklamalar ve nörofelsefi söylemler ortaya konmaktadır (Churchland, 2013a: 13-246; Darwin, 1978: 175-178; Solms ve Turnbull, 2013: 80; 100-102; 110-136; 257; Somay, 2015: 119-120; Tura, 2011: 127; Zeman, 2012: 28-36; 55-56).

Zeman, bilinç, özbilinç ve vicdan arasındaki etimolojik ve anlamsal bağdan söz etmektedir (Zeman, 2012: 28-36). Fransızcada "bilinç", "*conscience*" kelimesi ile ifade edilir ve "bilgi, anlayış, şuur" şeklinde açıklanır. "Bilinç" sözcüğünün Fransızca karşılığı olan "*conscience*" kelimesinin diğer anlamı "vicdan" olarak gösterilir (Tuğlacı, 1978: 107; Yalt, 1984: 232). İngilizcedeki "*conscience* (vicdan)" kelimesi, "*consciousness* (bilinç)" kelimesinin atasıdır. Böylece Zeman'a göre "*conscience*" (vicdan) sözcüğü, "yapılması gerekirken yapılmayan veya yapılmaması zorunlu durumda yapılan" şeylerle bağlantılı olduğundan "vicdan", "özbilinç", "kendine ve başkalarına yönelik bilgi ve sorumluluk" kavramlarının bir arada değerlendirilmesi gerekmektedir (Zeman, 2012: 28-36; 55-56).

Somay bu savı destekleyecek şekilde, empati kavramının merhametin kökeni ve iletişimi mümkün kılan etmen olduğunu yazar. Etimolojik olarak "empati" ve "merhamet" (*compassion*) kelimeleri aynı Yunanca ve Latince kökler olan "*pathos*" ve "*passio*"dan gelmektedir. Her iki kelime de "şiddetli duygulanım" ve "acı" anlamlarını göstermekte, Yunanca "*em*" ve Latince "*com*" öntakılarıysa, ortaklığa işaret etmektedir (Somay, 2015: 119-120). Bu söylemler, biyoloji, evrim biyolojisi ve evrim biyolojisinden yola çıkan sinirbilim bulgularıyla desteklenmektedir. Darwin, "insan zihninin evrimleştikçe, insan ahlâkının da yüceldiğini" yazmaktadır. *İnsanın Türeyişi*, "yüce kuralları toplumsal içgüdülere, bayağı olanlarıysa kişisel çıkarlara bağlı" görür ve "insanın en soylu erdemini, duygudaşlığın tüm duygulu varlıkları kapsayacak kadar genişlemesi" olarak tanımlar (Darwin, 1978: 175-178). Moleküler genetik, evrim biyolojisi, sosyobiyoloji ve etoloji bulguları Darwin'i doğrulamakta ve bireylerin sadece kişisel haz arayışında olmadıklarını göstermektedir. İnsan ve diğer memelilerde

görülen toplumsal içgüdüler, empati, vicdan vb. yetiler, evrimsel köklere sahiptir ve türün bireyleri arasında rekabetin yanı sıra dayanışma, fedakârlık gibi özelliklerin oluşmasına yol açmaktadır (Ayala, 2016: 138-148; 179-189; Churchland, 2013a: 13-197; Korkmaz, 2016: 35; Mayr, 2014: 325-349; Mayr 2016: 318-319; Solms ve Turnbull, 2013: 257; Tura, 2011: 127).

Böylece "bilinç" kavramı etimolojik bağlamda, kendine dair farkındalık anlamında öz-bilinç, çevreye dair farkındalık, yönelimsellik (*intentionalité; intentionality*), yönelim (*orientation*), bilgi, empati, vicdan, iletişim ve sorumluluk kavramlarını birbirleriyle ilişkilendirir. "Ben" ile bağlantılı öznel farkındalık "insanın, kendi yaşantıları, kendisi ve dünya üzerine bilgisini, düşünme ve kendini tanıma yeteneğini, her türlü içsel yaşantısını ve bütün bunlara dair eleştirel bakış"ı ifade eder. Çevreye yönelik amaçsal, yönelimsel ve yönelim özellikli bilinçse, "insanın çevreye dair bilgisini ve düşünme, algılama, isteme, bekleme gibi amaçları olan ve bir şeye yönelmiş nesnel bilinç"i göstermektedir. Sonuç olarak bilinç, özbilinç, yönelim, yönelimsellik, bilgi, vicdan, empati, sorumluluk, etik vb. kavramların sinirbilimsel ve nörofelsefi açıdan araştırılmaları ve soruşturulmaları, birbirleriyle olan bağlantıları dolayımında gerçekleştirilmektedir.

1.3.3 "Bilinç" Kavramına İlişkin Kuramsal ve Yöntembilimsel Yaklaşımlar

Ruh/zihin/bilinç-beden/beyin sorunu, daima felsefenin konusu olagelmiş, bu ilişki üzerine farklı kuramlar geliştirilmiştir (Changeux 2008: 196-203; 212-241; Churchland, 2013c: 11-87; Kutlusoy, 2001: 45-54; Revonsuo, 2016: 36-87; Sayan, 2012: 37-53).

Felsefi bilinç-beden kuramları, "ikici" (*dualist*) ve "tekçi" (*monist*) kuramlar olarak iki ana gruba ayrılabilir. Tüm ikici kuramlar, zihinle/bilinçle beden/beynin, iki farklı maddeden oluştuğunu kabul etmektedir. Buna göre, beden/beyin fiziksel maddeden ve zihin/bilinçse fiziksel olmayan maddeden oluşur. Bu nedenle beden/beyin doğa yasalarına bağlıyken, zihin/bilinç bu yasalardan özgürdür. Beden/beyin ve zihin/bilinç var olmak için birbirlerine bağımlı değildir. Tekçi kuramlarsa beden/beyinle zihin/bilincin aynı tek maddeden yapıldığını savunur; ancak bu maddenin yapısı üzerine farklı görüşler bulunmaktadır. Maddeci (materyalist) görüş bu maddeyi fiziksel yapıda kabul ederken, idealist yaklaşıma göre bu madde fiziksel yapıda değildir (Churchland, 2013c: 11-87; Revonsuo, 2016: 36-37).

Churchland, ikici kuramları, "töz ikiciliği" ve "nitelik ikiciliği" olarak iki ana başlıkta toplar. Töz ikiciliği zihni/bilinci fiziksel olmayan bir tözle bağlantılı ve fiziksel cisimle bağlantısız olarak açıklar (Churchland, 2013c: 12). Töz ikiciliğinin örneği "Kartezyen ikicilik"tir (Churchland, 2013c: 13-15). Kartezyen ikicilik Descartes tarafından ileri sürülen görüştür. Bu görüş bu çalışmanın ikinci bölümünde ayrıntılarıyla ele alınmakta, üçüncü bölümde sinirbilimsel açıdan ve dördüncü bölümdeyse nörofelsefi bağlamda irdelenmektedir. Bugün bu ve benzeri düşüncelerin çok az kişi tarafından savunulduğu bilinmektedir (Revonsuo, 2016: 42-46). Nitelik ikiciliği, fiziksel beynin ötesinde bir töz bulunmadığını savunur. Beynin sadece kendisine ait bazı özellikleri vardır. Zihin/bilinç, beynin tamamen kendine ait bu fiziksel olmayan nitelikleri sayesinde ortaya çıkar. Nitelik ikiciliğinin türleri, "epifenomenalizm" (gölgeolguculuk) ve "etkileşimli nitelik ikiciliği"dir (Churchland, 2013c: 16-19). On dokuzuncu yüzyıl sonlarında ortaya çıkan epifenomenalizm, fiziksel yapıdaki bedenden/beyinden, fiziksel yapıda olmayan zihne/bilince doğru tek yönlü nedensel bir etki olduğunu savunmaktadır. Buna göre bilince yol açan, beyin ve duyu sistemlerinde meydana gelen değişimlerdir. Bu etkileşim gözlenebilir davranışlara neden olmaktadır. Bu kavrayış, fiziksel olmayan bilinç durumlarını ve öznel süreçleri bu etkileşim bağlamında dikkate almaz ve bunları "epi-fenomenler" olarak adlandırır. Böylece zihin, maddenin/cismin bir yan ürünü, "gölgesi" olarak kabul edilirken zihinsel süreçler birer "gölgeolgu" olarak tanımlanır (Kutlusoy, 2001: 46-47; Revonsuo, 2016: 46-47). Etkileşimci nitelik ikiciliği, zihinsel özellikleri, beliren yetiler olarak açıklar ve zihinsel/bilinç durumlarının(ın), beyin ve davranışlar üzerinde nedensel etkilerinin bulunduğunu ileri sürer (Churchland, 2013c: 19-21).

Bu kuramlar dışında ikici kuramlar da tanımlanmaktadır. Bunlar "etkileşimcilik", "koşutçuluk (paralelizm)" ve "okazyonalizm (aranedencilik)" olarak bilinmektedir (Kutlusoy, 2001: 46-48; Revonsuo, 2016: 38-53). Etkileşimcilik, beyinle bilinç arasında iki yönlü nedensel bir etkileşim bulunduğunu kabul etmektedir. Fiziksel olmayan bilinç süreçleri ve olayları, dış dünyadaki fiziksel uyaranların beyne etkimesiyle ortaya çıkmaktadır. Ancak etkileşimcilik, bu etkileşimin doğasını açıklayamamaktadır. Çok önemli bir diğer zaafı, bu kuramın evrim tarihi (türoluş), bireysel gelişim (bireyoluş) ve nöropsikoloji vb. bilimsel yaklaşımların bulgularıyla bağdaştırılamamasıdır. Kuram, tanımladığı etkileşimin evrimin ve bireyoluşun hangi aşamalarında ne şekilde gerçekleştiğini ortaya koyamaz. Bir başka eksikliği, beyin hasarlanmasına neden olan travmalara ve/veya nörolojik hastalıklara bağlı olarak kişilerin bilincinde ve kişiliğinde ciddi bozukluklar ve değişimlerin ortaya çıkmasını açıklayamamasıdır (Revonsuo, 2016: 38-41). Koşutçuluk (*paralelizm*), Leibniz

tarafından psiko-fiziksel bir öğreti olarak ileri sürülmüştür. Buna göre, bedensel ve zihinsel olaylar birbirine koşutluk içinde ortaya çıkmalarına karşın, aralarında nedensel hiçbir ilişki bulunmamaktadır. Çünkü beden ve zihin farklı tözlerden oluştuğundan, birbirlerini etkilemeleri olanaksızdır. Uyumlu çalışmaları Tanrı'nın onları en başında bir saati kurar gibi kurup çalışmaya bırakmasından kaynaklanır (Kutlusoy, 2001: 47). Bu kavrayış, fiziksel ve zihinsel alanlar arasındaki tüm nedensel ilişkileri reddetmesiyle, bilinçli zihinsel durumların eylemlere neden olduğunu reddeder (Revonsuo, 2016: 51-53). Koşutçuluğun bir biçimi olan "vesilecilik/aranedencilik" (*occasionalisme*), zihinsel ve fiziksel olayların her durum için ayrı ayrı düzenlendiğini savunur (Revonsuo, 2016: 51-53). Buna göre Tanrı, zihinle beden arasında bir bağlantı kurulması gerektiği her durumda araya girerek bu gereği yerine getirmektedir. Böylece Tanrı bir insanın bedeninde bir devinim gerçekleşmesini gerekli bulduğunda bu devinin ortaya çıkması için belli zihinsel durumlar gerçekleşir. Bu zihinsel durumlar asıl amaca ulaşmak için ortaya çıkan aranedencilerdir (Kutlusoy, 2001: 47).

Revonsuo'ya göre hem epifenomenalcilik hem koşutçuluk, beyinde gerçekleşen tüm olayları fiziksel süreçler olarak tanımlayarak bilinç durumlarına yer bırakmaz. Bu durumda insan tamamen fiziksel süreçler doğrultusunda belirlenmiş ve hareketleri de buradan kaynaklanmış olmaktadır. Bu nedenle bu kavrayışta özgür iradeye alan tanınmamış olur. Oysa insan, bilinçli iç yaşamı doğrultusunda dünyada fark oluşturabilen bir canlıdır (Revonsuo, 2016: 48-49; 413). Ayrıca her ikici kuramın kendine özgü noksanları dışında, genel olarak ikici kuramların hepsinde dikkat çeken sorunlar da bulunmaktadır. Öncelikle hiç bir ikici kuram, zihnin/bilincin ne olduğuna ve nerede bulunduğu dair bir bildirimde bulunamaz. Bir sorun da beden/beyin-zihin/bilinç arasında bir etkileşim tanımlamalarına karşın, fiziksel olan bir şeyden fiziksel olmayan bir şeyin nasıl meydana geldiğini açıklayamamalarıdır. Üstelik tanımladıkları etkileşim bilimsel yöntemlerle araştırılamamaktadır. Bu kuramların asıl sorunuysa, hepsinin beden/beyin ve zihin/bilinç arasında bilimsel bulgular tarafından ortaya konan ilişki açısından, nörolojik bozukluklarla bilinç ve benlik arasında varlığı bilimsel araştırmalarla kanıtlanan bağıntıyla ters düşmesi ve evrim kuramıyla örtüşmemeleridir (Churchland, 2013c: 21-35; Revonsuo, 2016: 37-42).

Tekçilik, beden/beyinle zihnin/bilincin tek ve aynı maddeden meydana geldiğini savunmaktadır. Tekçi maddecilik/özdeşçilik (materyalizm) bu maddenin fiziksel olduğunu, tekçi idealizmse maddesel olmadığını ileri sürer. Tarafsız

tekçilikse, hem zihnin/bilincin hem de beden/beynin tanımlanamayan bir maddeden oluşuklarını kabul etmektedir (Revonsuo, 2016: 54).

Materyalizmin bilince dair üç farklı açıklama ileri süren üç değişik okulu vardır. Bunlar "elemeci materyalizm", "indirgemeci materyalizm" ve "belirimci materyalizm" olarak bilinirler (Revonsuo, 2016: 54). Patricia ve Paul Churchland'ın savunduğu elemeci materyalizm, tüm insanlarda zihinsel durumlara ilişkin, sağduyuya dayanarak edinilen kavramlar bulunduğunu savunur. Bu kavramların taşıdığı anlamlar, içinden çıktıkları anlayışın kurallarına, kavrayış biçimine ve genelleştirmelerine uygun biçimde yapılanmıştır. İnsanların birbirlerinin zihinsel durumlarını ve davranışlarını anlama, açıklama ve öngörme yetilerinin sağduyuya dayalı bilimsel olmayan bu anlaşılma biçimi, "halk psikolojisi" adını alır (Churchland, 2013c: 73-84; 93; 97; Revonsuo, 2016: 55-60). Elemeci materyalizm, insana, insanın iç doğasına vb. ilişkin doğru bilginin "tamamlanmış" sinirbilimin bulguları sayesinde edinileceğini ve doğru kavramsal çerçevenin bu bulgulardan hareketle oluşturulacağını savunur (Churchland, 2013c: 281). Revonsuo, bilincin hipotetik bir kavram olmadığına dikkat çekerek elemeci materyalizm kuramına karşı çıkmaktadır. Bilinç, yaşamın her anında deneyimlenen öznel bir gerçeklik, bir "veri"dir. Bu nedenle hiçbir bilimsel disiplin "bilinç" kavramını yadsıyamaz (Revonsuo, 2016: 55-57; 413). Oysa Churchland'ler zihnin/bilincin hipotetik bir kavram olduğunu ileri sürmemekte, tam aksine, bilince ilişkin tanımlar getirmekte ve zihnin/bilincin deneysel bilimlerin yaklaşımıyla beden/beyin bağlantısına ve evrimselliğe bakarak anlaşılabilirliğini savunmaktadırlar (Churchland, 1996: 16; 271; 308; Churchland, 2002: 129-134; Churchland, 2013c: 7; 272).

"Özdeşlik kuramı", "özdeşçilik", "fizikalizm", "tip-tip indirgemeciliği" veya "tip özdeşliği teorisi" (*type identity theory*) olarak da bilinen indirgemeci materyalizm, beyin ve bilincin tamamen tek ve aynı şey olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre her zihinsel durum ve/veya süreç, beyindeki bir fiziksel durum yahut süreçle özdeştir John J.C. Smart, Ullin T. Place ve D.M. Armstrong tarafından savunulan bu kuram, farklı zihin hâllerinin, farklı nörofizyolojik beyin hâl ve süreçleriyle tamamen aynı şey olduğunu savunur. Bilinç, karmaşık bir beyin süreci olup beyne indirgenebilir. Bu görüşe göre psikolojik olduğu düşünülen süreçler aslen tamamen nörobiyolojik niteliktedir. Bu nedenle tüm bilinçli zihinsel olaylar bir gün sinirbilim tarafından sinirsel etkinlikler olarak tanımlanabilecektir (Churchland, 2013c: 40-62; Kutlusoy, 2001: 47; Revonsuo, 2016: 60-63; Sayan, 2012: 44-45).

Belirimci materyalizm (*emergentism*), karmaşık nedensel etkileşimlerle birbirine bağlanarak karmaşık yapısal ve işlevsel bütünler meydana getiren öğelerin, sistemin belli bir bölümünde daha önce bulunmayan yeni özellikler yahut fenomenler ortaya çıkarabilmesi kuramından yola çıkar. Ancak "belir(iver)miş olmak", tamamen yeni, benzemez, öngörülemez, açıklanamaz ve şaşırtıcı olmak demektir. John Searle tarafından ileri sürülen kuram, insan beyninin evrende bilinen en karmaşık biyolojik ve fiziksel nesne olduğunu savunur. Bu sistem farklı nedensel etkileşimlerle birbirine bağlı alt düzey fiziksel, kimyasal ve nörofizyolojik öğelerden oluşmaktadır. Biyoloji bilmeyen birinin cansız görünen tohumun canlı bir ağaca dönüşmesini anlayamaması gibi, bugün beyinden bilincin belir(iver)mesi anlaşılmasa gelse de, bilinç aslında beyindeki etkinliğin yüksek karmaşıklığa ulaşmasıyla belir(iver)miştir (Revonsuo, 2016: 67-69).

Belirimci materyalizm, "zayıf" ve "güçlü" belirimci materyalizm adlarıyla ikiye ayrılır. Zayıf belirimci materyalizme göre tüm biyolojik organizmaların asli özelliği canlılıktır. Bugün canlı organizmaların alt düzey kimyasal ve biyokimyasal bileşenlerden karmaşık yapılar oluşturacak şekilde biraraya gelmesi sonucunda ortaya çıktıkları bilinmekte, canlı organizmaların temel mekanizmaları gösterilmektedir. Zayıf belirimci materyalizm, bilimin dünyayı hiyerarşik bir sistem olarak gördüğünü savunur. Bu hiyerarşik yapılanma farklı karmaşıklık düzeyleri gösteren kuramlarla açıklanabilmektedir. Bilimsel bilgi çoğaldıkça bu hiyerarşik yapılanmanın çok katmanlı karmaşık yapı ve işleyişleri de netleştirilebilir. Bu sürecin en açık ve bilinen örneği, gene canlılıkla ilgilidir. Yüz yıl öncesinde çoğu biyolog canlılığı sıradan fiziksel süreçlerden farklı bir şey olarak tanımlamış ve "dirimselcilik⁹" (*vitalisme*) diye bilinen bir kuramı savunmuştur (Revonsuo, 2016: 71-72). Dirimselcilik, ikici bilinç kuramlarına benzer. Oysa bugün tüm biyologların bildiği ve gösterdiği üzere canlılık, fiziksel olmayan hiçbir güce veya unsura kesinlikle gerek duymayan karmaşık fiziksel bir süreçtir. Yaşam, hücre içinde gerçekleşen ve gösterilebilen olayların sonucu olarak ortaya çıkar. Canlı oluş, beliriveren bir özelliktir ve biyofiziksel, biyokimyasal ve moleküler düzeyde gerçekleşen nedensel süreçler sonucunda meydana gelmektedir. Bu nedenlerden ötürü, canlı olmak,

⁹ "Dirimselcilik (*vitalisme*), yaşam olaylarını fiziksel-kimyasal güçlerle değil, özel bir yaşam itkisi ve gücüyle açıklayan öğretilerdir. Aristoteles'e bağlı dirimselcilik, doğa olaylarını bir "*entelekhia*"nın özdek şeklinde ortaya çıkışıyla açıklamış, sonrasında modern nesnel mekanik dünya görüşü geliştirdiğinde geçerliliğini yitirmiştir. Yeni dirimselcilikse on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılda Driesch, Reinke, Becher ve Uexküll tarafından geliştirilmiştir. Yeni dirimselcilik, yaşam olaylarının nedensel-mekanik yasalarla açıklanamayacağını savunur. Bu anlayışa göre, yaşam sürecinin taşıdığı özerklik ve etkinlik, bir plan uyarınca bir ereğe göre ilerlemeye çalışan kendine özgü bir yasa tarafından belirlenmektedir (Akarsu, 1998: 55).

fiziksel ve kimyasal süreçlerin içinde gerçekleştiği bir bedene sahip olmak anlamına gelir (Revonsuo, 2016: 71-72; 156-159).

Nörofelsefi perspektifle bakıldığında dirimselci anlayışın temel sorunu, insanı bir "nörobiyolojik zombi" olarak tanımlamasından kaynaklanır. "Zombi", zihin felsefesi/nörofelsefe kapsamında, bilinçli varlıkların bilgi işleme süreçlerini ve davranışlarını taklit edebilen, ancak aslında bilinçli olmayan varlıkları göstermektedir. Felsefede zihin/bilinç ve bunlarla bağlantılı bazı sorunların ele alınması doğrultusunda bir düşünce deneyi olarak ortaya atılan "zombi" kavramı, bilinçten tamamen yoksun olmasına karşın, tamamen insan gibi görünen ve davranan varlıkların olup olamayacağını sorgulamada kullanılır. Bunu yapabilecek bazı robotlar ve bilgisayarlar düşünülebilse dahi, bu kuram öznel, niteliksel bilinç hakkında hiçbir şey söyle(ye)memektedir (Revonsuo, 2016: 156-159). Bir "nörobiyolojik zombi" ise, normal insanın kusursuz bir biyolojik kopyası olmasına karşın, bilinç taşımayan bir zombi olup olamayacağı tartışılırken kullanılan bir düşünce aracıdır. Doğaları ayrıntılı biçimde anlayamamış olsa bile zihnin/bilincin biyolojik süreçlerin ürünü olduğu bilinmektedir. 1800'lerde nörobiyolojik zombilerin olabileceği savunulabilmiştir. Oysa bugün, bir nörobiyolojik zombi ancak dirimselcilik anlayışı çerçevesinde kabul edilebilir. Çünkü bugünkü yaşam, canlılık, evrim, zihin/bilinç vb. anlayışlarında dirimselcilik bilim dışı olduğundan, tamamen geride bırakılmıştır (Revonsuo, 2016: 156-159).

Güçlü belirimci materyalizm, beyin-bilinç ilişkisini ilkece açıklanamaz olarak kabul eder. Bu nedenle yapılabilecek tek şey "bilinç beyinden belir(iver)ir" diyen bir kuram oluşturup ilgili bağıntıları göstermektir. Bu kuram, bilimsel açıklamanın bu noktada sonlandığını savunur. Kuramın bazı savunucuları, "bilişsel kapalılık" görüşünü ortaya atar ve insanın bilişsel olarak beyin-bilinç bağıntısını anlamaya kapalı olduğunu ileri sürer. "Gizemcilik" fikrini savunanlara göreyse evrenin doğası gizemlidir ve evrenin bir parçası olan bilinç, bu nedenle açıklanamamaktadır (Revonsuo, 2016: 73-74).

Bu sayılanlar dışında materyalist kuramsal/yöntemsel anlayışlar da bilinmektedir.

"Nihai indirgemecilik" olarak da tanınan "mikrofizikselcilik", en alt düzeydeki temel fiziksel evrenin tek gerçeklik olduğunu kabul eder ve diğer her şeyin yanılısına olduğunu savunur. Buna göre, doğal dünyayı açıklamayı hedefleyen tüm bilimler, indirgemecilik üzerinden birleşecektir. Ancak bu kuramın temelleri zayıf

olduğu gibi, beyne ve bilince dair net bildirim de yok gibidir (Revonsuo, 2016: 65-66).

Materyalist zihin felsefesi alanında Tip Özdeşliği kuramı öncesinde bulunan "felsefi davranışçılık" (*behaviorism*), Churchland'a göre, bir zihin/bilinç kuramı değil, zihinsel durumlar hakkında bir kavram soruşturmasıdır. "Mantıksal davranışçılık" olarak da bilinen ve Gilbert Ryle, Rudolf Carnap ve Carl G. Hempel tarafından savunulan bu yaklaşım, zihin hâllerinin, insanın gözlemlenebilir davranışlarına ve davranış eğilimlerine indirgenebileceğini iddia eder. Davranışçılık, "davranış", "canlıların gözlenebilir, ölçülebilir kaydedilebilir etkinlikleri" olarak tanımlar. Zihin/bilinç-beden sorunu "*pseudoproblem*" olarak görüldüğünden, bu sorunun irdelenmesine gerek duyulmaz. Davranışçılar, canlıların davranışlarını anlama yolunda zihinsel durumlara bakmak yerine canlının kendine özgü çevresel koşullarını veya çevreyle beraber gözlenebilir olan ya da olmayan davranışları dikkate alırlar. Çevrenin davranışlar üzerine etkisi elbette bilinmektedir. Bugün yaşayan bütün canlılar çevrelerine uygun yanıtlar oluşturabildikleri için yaşamaktadırlar. Her tür için davranış belli ölçüde çevresel olarak kontrol edilmekte olup bu süreç uzun evrimsel şekillenmenin sonucudur. Ancak davranışlar üzerinde önemli rolü olan ve bir derece de olsa içgözleme imkân tanıyan içsel fenomenleri dikkate almamak bilimsellikle örtüşmez. Bu nedenle kuramın zihnin/bilincin içsel yanını dikkate almaması ve zihinsel durumları meydana getiren koşulları sonsuz uzun ve belirsiz biçimde tanımlaması sorunludur (Churchland, 2013c: 36-40; 142-146; Sayan, 2012: 45).

İşlevselcilik (*functionalism*), genelde materyalist görüşten yola çıkar. 1970 ve 80'lerde Daniel Dennett, Hilary Putnam ve Jerry Fodor'un ortaya attığı ve D. M. Armstrong, David Lewis ve Daniel Dennett gibi zihin felsefecilerinin desteklediği bu anlayışa göre, işlevsel ilişkiler, biyolojik organizmaların (veya dijital bilgisayarların) kendisinden yapıldığı fiziksel maddede ortaya çıkmaktadır. Farklı aşamalarla evrimleşen bu anlayış, bir varlığa zihin atfetmek için o varlıkta beyin gibi özgün bir biyolojisi olan bir organ bulunmasının zorunlu olmadığını iddia eder. "Zihin" kavramı, kesin surette "beyin" kavramını içermek zorunda değildir. Çünkü zihinsel yeti ve süreçlere neden olan, zihnin sahibi varlığın yapıldığı madde değil o maddeyi etkin kılan içsel etkinliklerinin yapısıdır. Beyin-bilinç ilişkisi bilgisayar donanımı (fiziksel makine) ve yazılımı (program) arasındaki ilişkiye benzer. Bilinci anlama yolunda "bilişsel/sayısal/hesaplamalı (*computational*) yaklaşım" zeki varlıkların davranışlarını karmaşık zihinsel durumlardan yola çıkarak açıklar. Bahsedilen zihinsel durumlar "bilgi-taşıyan" (*information-bearing*) durumlardır. "Bilgi-işleme yaklaşımı" veya

"sayısal/hesaplamalı" adlandırmaları bu kabulden kaynaklanır. Zihin felsefesinin bu yaklaşımı, insan zihnine benzer zihinlere sahip yapay zekâların yapılabileceğini savunur. Bu kabul aynı zamanda, insan zihninin bir bilgisayar vb. bir makineye kopyalanarak beden sınırlarından kurtulması ve ölümsüzlük kazanması demektir (Churchland, 2013c: 64; 147-152; Revonsuo, 2016: 83-84; Sayan, 2012: 45-46).

İşlevselci kuram bilinci tamamen gözardı etmesi nedeniyle çok sorunludur. Zeki varlıkların uzun bir evrim sonucunda aşırı karmaşık zihin/bilinç yapılanmaları geliştirdiği bilinmektedir. Bu nedenle zihnin/bilincin iç ve dış çevre, içsel fenomenler, duygular, "*qualia*" olarak adlandırılan öznel niteliksel bilinç durumları ve sosyal bileşenler başta olmak üzere, aşırı sayıda ve karmaşık etken dikkate alınmadan anlaşılması olanaklı değildir. Bu yöntemin yetersizliği bu nedenlerden kaynaklanır. Yöntem, bilinci dikkate almadığından "*qualia*"yı açıklamaya çalışmaz. Oysa *qualia*, bilincin asli özelliğidir. Bu nedenle işlevselci kuram, yapay zekâ üretebilse dahi, bu yapay zekâda *qualia* bulunmadığından ortaya çıkan varlığın insana benzeyen, insan gibi davranan bilinçsiz zombiler olacağı eleştirisini almaktadır. Bu zombiler bilinç taşımaz; inanılmaz düzeyde bilgi işleyebilseler bile öznel bilinçten tamamen yoksun olduklarından insan olamazlar. Özellikle Ned Block ve John Searle tarafından gösterilen açmazları nedeniyle işlevselcilik 1990'larda geri çekilmiştir (Churchland, 2013c: 64; 147-152; Revonsuo, 2016: 86-87).

İşlevselcilik gibi, davranışçılık ve hesaplamalı bilişsel bilim kuramları da insan değil, bir zombi tanımlamaktadır. Beyin hasarı bulunan hastalardan sağlanan bulgular beyin hasarlandığında bilincin ve beraberinde kişiliğin değiştiğini kesin olarak ortaya koyduğundan, beyinle bilincin ve kişiliğin bağlantısı, üzerinde uzlaşılan bir kabuldür. Bilinç, beyin üst düzey biyolojik bir organizasyonu olduğundan, beyni kopyalamak bilinci kopyalamak demektir. Bu durumun istisnası ancak bilinci beyinden bağımsız bir varlık olarak düşünmekle mümkündür (Revonsuo, 2016: 156-159). Bu sorunlar, zihin/bilinç, zekâ sorunları arasındaki hattı yapılandırır ve yapay zekâ/yapay bilinç başkılığına vurgu yapar. Beynin "zihnin yeri" olarak "tam şu anda kendimiz oluşumuzla ilgili hislerimizi" meydana getirdiğini yazan Solms ve Turnbull, birçok bilgisayarın zeki davranışlar sergilemesine karşın onların bir zihne veya bilince sahip olduklarını düşünmenin olanaksızlığından söz eder. Yapay zekânın yapay bilinç olabilmesi için duygudurumları oluşturabilmesi beklenmekte, bu gerçekleşmediği sürece yapay zekâ, yapay zihin/bilinç olarak kabul edilmemektedir (Solms ve Turnbull, 2013: 85). Bu durum, bilinç araştırmalarında, özellikle bu araştırma insan/hayvan üzerine olduğunda bilişin yanı sıra duyguları, içsel durumları vb. özellik ve süreçleri dikkate almak zorunluluğunu bir kez daha göstermektedir.

Bilim insanları gibi düşünürler arasında da en yaygın anlayış olan materyalizmin sağlamlığı, bilinci anlamaya çalışırken deneysel bilimlerden yola çıkmasından kaynaklanır. Ancak materyalizmin zayıf yönleri de bulunmaktadır. Öncelikle kuram, cisimsel olmayan bir şeyin cisimsel olan bir şeyden nasıl meydana geldiğini açıklayamaz. Revonsuo'ya göre hem elemeci hem indirgemeci materyalizm, bilinçli zihinsel olayların öznel boyutunu gözardı etmektedir. Oysa bilinçli deneyimler edinmenin nasıl bir his olduğunu gösteren öznel, bilinçli bir zihne sahip tüm canlıların sahip olduğu bir özelliktir (Revonsuo, 2016: 54; 64; 77; 413; 418).

Materyalist kuramlar dışındaki tekçi kuram olarak idealizm, var olan her şeyin zihinden ve zihnin içinde olup bitenlerden ibaret olduğunu ileri sürer. Görüşün en tanınmış savunucusu George Berkley'e göre, insanın dünyayla etkileşimi zihindeki olaylarla sonuçlanır ve dünyaya dair bilgi tamamen zihin içeriklerinden ibarettir (Sayan, 2012: 42). İdealizm, fiziksel maddeden oluşan bedeni yanılsama olarak kabul eder. Fiziksel dünya açıkça algılandığından kuramı desteklemek başlangıçta zor görünmekle beraber tamamen reddedilmesi de güçtür (Revonsuo, 2016: 77-80). Maddesel dünyanın insanın kendi zihninde bir rüya olduğunu savunan yaklaşım "öznel idealizm", Tanrı'nın zihnindeki bir rüya olduğunu savunan anlayışta "nesnel idealizm" adını alır (Churchland, 2013c: 136).

Tarafsız tekçilik (nötral monizm), evreni oluşturan varlığın ne maddi ne zihinsel olmadığını iddia eder. Sadece görünüşte farklı olan bu iki alan gerçekte ne maddi ne zihinsel olmayan bir tözün farklı görünümleridir. Tarafsız tekçilik, evren gibi beyin ve bilincin de daha temel bir yapıda olduğunu savunur (Revonsuo, 2016: 80-81; Sayan, 2012: 42).

Panpsişizm, zihin ve bilincin varlığını kabul ederek başlar ve sonrasında maddi evrende nasıl ortaya çıktıklarını sorgular. Bu bağlamda tüm evrenin bilinçli olduğunu ileri sürer ve fiziksel ve zihinsel varlığı aynı bütünün iki yüzü olarak tanımlar (Revonsuo, 2016: 80-81; Sayan, 2012: 50). David Chalmers'ın "protopanpsişizm" kuramı, tüm fiziksel şeylerin basit yapıda temel bir tür bilinç taşıdığını iddia eder. İnsan bilinci bu bileşenlerin karmaşık bir sistem oluşturacak şekilde birleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır (Revonsuo, 2016: 82).

Patricia Churchland, bilinci anlamaya yönelik yaklaşımları temelde "pragmatik" ve "gizemci" (*mysterian*) yaklaşımlar olarak ikiye ayırmaktadır. Pragmatik yaklaşımlar, bilinci, beynin doğal bir fenomeni olarak tanımlar ve onu anlama yolunda bilimsel yöntem ve araştırmalara başvururlar. Diğer yaklaşımsa

bilincin ve bağlantılı soru(n)ların bilime başvurarak kesinlikle cevaplanamayacağını savunur. Çünkü bu kavrayış bilinci "doğaüstü" (*supernatural*) veya en azından "fizikötesi" (*beyond the physical*) bir fenomen olarak tanımlamaktadır (Churchland, 2002: 128). Bilimöncesi kavrayışta (*prescientificallly*) şeyler, fiziksel ve davranışsal benzerliklerine ve insan gereksinimlerini karşılama durumlarına göre sınıflandırılırlar. Bilimsel yaklaşımsa şeyleri, görünenin ardına bakarak anlamaya çalışır. Bu yöntem, nesnesini anlamaya çalışırken nesnenin farklı özellik ve işlevlerine ilişkin prensiplere göre farklı sınıflandırmalar oluşturur. Fiziksel nitelikler tamamen gözardı edilmemekle beraber, ayrıntılı ve derin bilimsel analizler oluşturmada ön planda yer almazlar. Buna ek olarak, bilgi çoğalıp ayrıntılı hale geldikçe kavramların sayısı ve içerikleri de çoğalır veya değişir. Bilimsel yaklaşım şeylerin gerçekte ne ve nasıl olduklarını anlamada daha doğru ve tam cevaplar vermekle kalmaz, şeyler arasında hayatta kullanılabilirliği olan ve yarar sağlayan bağlantılar tanımlayarak sorunlara çözümler üretmede destekleyici olur (Churchland ,2002: 129-130).

Bilinci anlamaya yönelen bütün yöntemler olumlu ve olumsuz özellikleriyle dikkate alındığında, Paul Churchland'ın en etkili yöntem olarak sinirbilimi ve sinirbilimden yararlanan (nöro)felsefi yaklaşımları işaret ettiği görülmektedir. Sinirbilim zihinsel/bilinç, bilişsel etkinliklerin(in) sinir sistemini, bu sistemin evrimleşmesini, etkileşimlerini ve davranışlarla bağlantılarını anlamakla anlaşılabilirliğini ileri sürer. Tarihi Hipokrat ve Galen'e uzanan bu yöntem normal ve patolojik durumlardan, anomalilerden, ameliyat ve ölüm sonrası bulgularından yararlandığı gibi basit sinir sistemine sahip canlıların yapı ve işlevlerinden hareketle modellemeler oluşturur. Sinirbilim etkili biçimde bilinçle ilgili sorunları cevaplama yolunda ilerlemektedir. Churchland'a göre bu yöntem kimilerince "zalim bir materyalist bakış" olarak görülse ve "bilincin doğasını küçümsemek"le itham edilse de aslında insan bilincinin gerçek özelliklerini ve gücünü gösteren yöntem budur (Churchland, 2013c: 153-156). Evrim kuramı insanın (ve diğer canlıların) köklerini ortaya koymakta ve buna göre insanın neliğini anlamaya çalışırken fiziksel olmayan tözlere, niteliklere gerek olmadığı gibi yer de bulunmamaktadır. İnsan "maddeden oluşan" bir canlıdır ve yapması gereken "bununla yaşamayı öğrenmek"tir. Churchland, sinirbilimin sağlayacağı kuramsal/kavramsal dönüşümü ciddiye almayı önemle vurgular. Bu dönüşüm insanın kendini doğru anlamasını sağlayacağından sosyal sorunların çözümünde ve daha barışçıl bir toplum kurmada belirleyici olacaktır. Çünkü bugün birçok sorun zihinsel süreçler, zihinsel rahatsızlıklar, öğrenme, duygular, sosyal iletişim vb. süreçlerin sinirsel altyapısını yeterince bilmemekten kaynaklanmaktadır. Sinirbilim bulgularıyla (ikinci yaklaşımların ve

yöntemlerin aksine) zihin/bilinç, davranışlar, eğitim, etik, politika, sosyal sorunlar vb. açılımlarla bağlantılı olarak hayattan kopuk kalmamakta ve uygulanabilir çözüm önerileri getirmektedir (Churchland, 2013c: 35; 77).

1.3.4 "Bilinç" Kavramının Sinirbilim Perspektifinden Tanımlanması

"Bilinç" kavramı yani bilincin ne olduğu, nerede bulunduğu, nasıl ortaya çıktığı, hangi varlıkların bilinçli olduğu ve insanın neden ve nasıl bilince sahip olduğu soruları sinirbilim araştırmalarının merkezinde bulunmaktadır. Sinirbilimciler bilinci tanımlamaya ve bağlantılı sorunları açıklamaya yönelik farklı kuramlar ileri sürmektedir (Changeux, 2008: 196-203; 212-241; Korkmaz, 2013: 132-136; Revonsuo, 2016: 312-319; 416-423).

Changeux bilinci, zihinsel nesnelere bunların "hesaplanması" üzerine kurulu "kapsamlı bir düzenleme sistemi" olarak tanımlar. Bu nedenle bilinci anlamının yolu bu sistemin halüsinasyon, uyku vb. farklı "durumlarını" ve mekanizmalarını biyolojik olarak araştırmaktır. Stanislas Deheane, Lionel Naccache ve Jean-Pierre Changeux tarafından tanımlanan "nöral kapsamlı çalışma alanı" kuramı, bilincin uzun erimli ve yaygın kortikal nöronal bağlantıların etkinliği sonucunda ortaya çıktığını savunmaktadır (Changeux, 2000: 197; Deheane, Changeux, Naccache, Sackur ve Sergent, 2006: 204-211; Revonsuo, 2016: 312). Rodney Coterill ise bilinci, organizmanın kendi içinde bulunduğu çevrede kendi bedeninin hareketlerinin ve homeostatik¹⁰ işlevlerinin farkında olması olarak açıklar (Coterill, 2001: 1-133; Korkmaz, 2013: 133). Korkmaz'ın bildirdiği üzere Tim Shallice'in bilinç açıklaması, bellek, dil, yürütücü işlevler vb. farklı sistemlerin hiyerarşik ortaklığının sonucu olarak serimlenir. Lev Vygotsky'nin kuramıysa bilincin zihinsel işlevler arasındaki diyalektik ilişkiden ortaya çıktığını ileri sürmektedir (Korkmaz, 2013: 136).

Bazı sinirbilimciler bilincin tanımını ve ortaya çıkışını anlamaya çalışırken bilinci duyuşsal bilgiyle bağlantılandırmaktadır.

Bernard Baars'ın "kapsamlı çalışma alanı" kuramına göre bilinç geniş bir şebekeye benzer. Zihnin modüler bir yapısı vardır. Fodor'un "zihin modüleritesi" tanımından destek alan kuram, tüm duyuşsal/algısal bilginin önce bu bilgiyi işlemeye uygun zihin modülü tarafından işlendiğini ifade eder. Bu süreç bilinçsiz bir şekilde gerçekleşmektedir. Zihnin modülleri arasında rekabet vardır ve yeni olmayan, bir

¹⁰ *Homeostasis* (Homeostaz): Organizmalarda, normal şartların sürmesi (Tuğlacı, 1978: 143).

anlam taşımayan yani bilgilendirici olmayan mesaj (duyu/algı verisi) kaybolup gider. Zihnin uygun modülü, bilgilendirici olduğuna karar verdiği mesajı işleyerek bilincin kullanımına uygun ve hazır bir çıktı meydana getirir. Sonrasında bu çıktı, merkezi bilinç sistemine ulaştırılır. Baars, merkezi bilinç sistemini "kapsamlı çalışma alanı" (*global workspace*) olarak tanımlamakta ve kapsamlı çalışma alanını tiyatro sahnesine benzetmektedir. Mesajını yaymaya hak kazanan zihin modülü, sahne ışığı altında duran aktördür. Sahnenin sahne ışığı tarafından aydınlatılan kısmı seçici dikkatle oluşturulan bilinci gösterir. Karanlıkta kalan sahne bölümüyse zihnin bilince ulaşmayan kısmı, bilinçdışı zihinsel içeriktir. Kapsamlı çalışma alanının sinirsel yapısı tamamen ve ayrıntılarıyla tanımlanmamış olmakla beraber duysal korteks, retiküler ve talamik etkinliklerin(in) görevli olduğu belirtilmektedir (Baars ve Franklin, 2007: 955-961; Revonsuo, 2016: 309-312).

Francis Crick, bilincin kaynağının, elektro-kimyasal işlevsellik gösteren beyin olduğunu ve beyin biyolojik evrim sürecinin sürekli gelişimi sonucunda bilinci sağlayabilir duruma ulaştığını savunur. Önerdiği bilinç modeli bilincin, talamokortikal bağlantılardan ortaya çıktığını açıklar. Evrimin olağanüstü bir ürünü olan bilinç ana-babadan alınan genetik etkiyle beraber doğumda *tabula rasa* olmayan bir şekilde getirilmektedir. Doğum sonrası gelişme süreci ve bilincin olgunlaşması hem doğanın hem yetiştirilmenin ürünü olma anlamında sadece doğasal değil edinsel¹¹ (*acquired*) özellikler de sergiler (Crick, 2000: 15-27).

Crick ve Christof Koch'un "nörobiyolojik kuramı" bilincin ve *qualia*'nın özel bir tanımını yapmaktan özellikle kaçınır. Araştırmacılar sinirbilimcilerin öncelikle bilincin sinirsel bağlantılarını gösterebilmeleri gerektiğini savunmaktadırlar. Çünkü eğer bilinç anlaşılabilirse bu, bağlantıların açık ve seçik biçimde tanımlanabilmesi sayesinde olacaktır. Bilinç henüz açıkça anlaşılammışsa bile bilincin sinirsel bağlantılarını ve çalışma şeklini gösterebilmek çok karmaşık yapıdaki biyolojik varlıklardan hangilerinin öznel deneyime sahip olabildiğini ve bu öznel deneyimin hangi nörobiyolojik ve nöroelektriksel süreçler sonucunda gerçekleşebildiğini gösterebilmek demektir. Kuram, duysal kortekste "temel düğümler" (*essential nodes*) bulunduğunu bildirir. Temel düğümler duyu algısının belli bir yönünü ifade etmekte ve *qualia*'nın sinirsel temelini oluşturmaktadır. Bu temel düğümler, "nöronlar koalisyonu" denilen ve temel düğümlerden meydana gelen bir şebekeyle bağlantılıdır. Koalisyon etkinleştğinde algısal temsil ortaya çıkar. Bilinci meydana getiren, bu algısal temsildir. Bilincin görevi istemli davranışın planlanması ve

¹¹ Konjenital olmayan; doğumdan sonra kazanılan, edinsel (Tuğlacı, 1978: 9).

gerçekleştirilebilmesi için "dünyanın mevcut durumunu (...) bir temsil içinde özetlemek" olarak tanımlanır (Crick ve Koch, 2003: 119-126; Revonsuo, 2016: 316).

Rodolfo Linàs'ın "talamokortikal bağlama kuramı" çoklu ve dağınık temsillerin bütünleştirilmiş ve tutarlı bir algı oluşturmak üzere talamokortikal bir sistem içinde birleştirildiğini savunmaktadır. "Özel talamokortikal döngü" dağınık duyu verileri tutarlı bir tekil farkındalık oluşturacak şekilde bütünleştirir. "Özel olmayan talamokortikal döngü" ise çok sayıda tekil farkındalık durumlarını "birleşik bir algısal dünya içinde bulunan kendimin bilinci" içinde bütünleştirir. İşlevsel bilinç bu bütünleştirmenin sonucunda ortaya çıkmaktadır (Linàs, Ribary, Contreras ve Pedroarena, 1998: 1841-1849; Revonsuo, 2016: 321).

Bazı sinirbilim kuramları bilinci tanımlarken görsel duyu ve algıya ağırlık vermektedirler. Victor Lamme'nin "tekrarlayan işleme kuramı" bilinci, bilinçli görsel algıyı meydana getiren sinirsel süreçler üzerinden tanımlar. Bu yaklaşım bilinci, bildirilebilirlikten, dilden ve epizodik bellekten ayırmaya özen gösterir (Lamme, 2006: 494-501; Revonsuo, 2016: 322-324). Korkmaz'ın aktardığı Lawrence Weiskrantz'ın bilinç tanımına göre bilinç görsel-motor etkinliklerle eşzamanlı çalışan yorumlayıcı etkinliğin bu ortaklığı sayesinde ortaya çıkmaktadır. Bu çalışma süreci anlamla donatılarak farkındalık onaylanmaktadır (Korkmaz, 2013: 133). Semir Zeki'nin "mikrobilinç kuramı" da görsel algıdan yola çıkmaktadır. Buna göre her karmaşık uyarının renk, şekil, yer ve hareket gibi farklı özellikleri vardır. Bu farklı özelliklerin her biri beynin farklı kortikal bölgelerinde işlenmektedir. Zeki, bu kortikal alanlardan her birini özgün bir "mikrobilinç" olarak tanımlar. Algılanan nesnelerin özellikleri birbirine bağlanarak bir "makrobilinç" ortaya çıkartırlar. Makrobilinç düzeyinin üzerindeyse "birleşik bilinç" olarak adlandırılan üçüncü bir bilinç düzeyi bulunmaktadır. Bu en üst düzey, "algılayan varlık olarak benliği" içermektedir (Revonsuo, 2016: 326-327; Zeki ve Bartels, 1999: 225-259; Zeki, 2003: 214-218).

Bazı sinirbilimciler, bilinci deneyimle bağlantılı bir bilgi kavrayışı üzerinden açıklamaktadır. Giulio Tononi'nin "bilgi bütünleştirme kuramı" bir sistemin sahip olduğu bilincin özelliklerini belirleyen, o sistemin taşıdığı içsel bilgi ilişkileri olduğunu savunur. Kuram, bilinci yüksek düzeyde farklılaşmış ve yüksek düzeyde bütünleşmiş olarak tanımlar. Yüksek düzeyde farklılaşmak, bilincin çok yüksek sayıda ve çeşitlilikte içerik ve duruma sahip olması anlamına gelir. Yüksek düzeyde bütünleşme ise bilincin her zaman bütünleşmiş bir deneyim alanı olduğunu ifade eder. Bu kuram fenomenal bilinci deneyim, dil, öz farkındalık ve sözel anlatım gibi üst düzey bilişsel işlevlerden ayırmaktadır. Fenomenal bilinç bütünleştirilmiş bilgi

üzerinden tanımlanır. Bir insanın deneyimleyebileceği fenomenal deneyim sayısı ve çeşidi sonsuzdur. Bu nedenle fenomenal bilinç, bilgi içeriği bakımından sonsuz zenginlikte bir sistemdir (Revonsuo, 2016: 317-319; Tononi, 2009: 403-416).

Bazı sinirbilimcilerin bilinç tanımı özellikle deneyimi dikkate alarak temellendirilmiştir. Gerald Edelman ve Tononi'nin "dinamik çekirdek kuramı", Edelman'ın "nöral Darwincilik" kuramından yola çıkar. Bu kurama göre beyin Darwinci bir sistemdir. Bu sistemde bulunan bazı nöron grupları gelişimleri sürecinde deneyim ve davranışlar sayesinde ve bunlara bağlı olarak seçilime uğramış ve farklılaşmışlardır. Bilinç, bu seçim ve farklılaşma sürecinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Kuram, bilincin mekanizmasını çok sayıda talamokortikal bağlantının etkinliği olarak açıklamaktadır. Buna göre bilinç, duygu ve anımsama arasındaki güçlü bağa dayanır. Beynin farklı alanlarının etkinliği işlevsel olarak bütünleştirilir. Talamokortikal bağlantıların çalışması sayesinde her algı, önceki anıların etkisiyle değişime uğrar. Böylece bilinç, "anımsanmış anılar" anlamına gelir. Beynin birçok bölgesi anlamlı ve kişisel bir bütün oluşturma yönünde beraber çalışır. "Dinamik çekirdek" bu bağlantıda yer alan ve aralarında güçlü bir etkileşim bulunan nöron gruplarından oluşur. Nöronların bütüncül etkinliği bilinci meydana getirir (Edelman ve Tononi, 2000: 139-152; Revonsuo, 2016: 317).

Antti Revonsuo'nun bilinç kuramı, bilincin üst düzey biyolojik bir organizasyon olarak belir(iver)diğini savunan zayıf belirimci bir kuramdır. Bilincin temel düzeyi, "saf fenomenal bilinç"tir. Bu düzey, talamokortikal nöronal etkinliklere dayanır. Bu bilinç düzeyi bir deneyim oluşturamaz veya kendi deneyimlenemez. Araştırmacı, bu saf fenomenal bilince "fenomenal-altı/alt-fenomenal" (*sub-phenomenal*) bilinç demektedir. Fenomenal özellikler, fenomenal-altı/alt-fenomenal alanda ortaya çıkar. Fenomenal organizasyonun üst düzeylerinde bu özelliklerden bazısı beden imgesini, bazısı dış dünyada görülen nesnelere oluşturur. Fenomenal düzeyin tamamıysa dünya simülasyonunu kurar. Deneyimlenen tüm fenomenal nitelikler "benim-için-dünyada" ortaya çıkmaktadır. Böylece "benlik", simüle edilmiş dünyanın merkezinde bulunan beden imgesidir. "Özne" ise beyindeki fenomenal düzeyi oluşturan tüm nitelikler sisteminin adıdır (Revonsuo, 2016: 416-423).

Bazı sinirbilimcilerse özel olarak *qualia*'ya ve duygulara dikkat çekmektedir.

Antonio Damasio, bilincin "monolitik" olmadığını açıklar. Bilinç basit ve karmaşık türlere ayrılabilir. En basit bilinç türü "çekirdek bilinç"tir. Çekirdek bilinç basit bir biyolojik fenomendir. Tek bir örgütlenme şeması gösterir ve canlının tüm yaşamı boyunca değişmeden kalır. Bu bilinç türü sadece insana özgü değildir.

Çekirdek bilinç canlıya görelî olarak belli bir zamanda (şimdi) ve belli bir mekânda (burada) bulunma hissi sağlar. Fakat bu bilinç geleceğe dair bir şey söylemez; üzerine bilgi verdiği tek geçmiş, az evvel yaşanan andır (Damasio, 1999: 26-27). "Genişletilmiş/yayılmış bilinç" bilincin karmaşık yapılı türüdür ve farklı düzeyler sergiler. Bu bilinç, çekirdek bilinç yapısı üzerine kurulmuştur. Bu bilincin nörolojik bozulmaları çekirdek bilincin zarar görmeden kalmasını engellemez. Öte yandan çekirdek bilinç zarar gördüğünde tüm bilinç yapısı ortadan kalkar. Dolayısıyla bilinci anlamak için çekirdek bilinçten yola başlamak zorunludur. Genişletilmiş/yayılmış bilinç canlının yaşamı boyunca durmadan değişir. Genişletilmiş/yayılmış bilinç, canlıyı bireysel olma niteliği taşıyan tarihsel bir zaman içinde konumlandırır. Bu kişisel-tarihsel konumda canlı, kendi kişisel geçmişiyle ilgili zengin bir bilgi dağarcığına sahip olduğu gibi kendi şimdisine ve geleceğine dair belli düşüncelere de sahip olur. Bu bağlamda genişletilmiş/yayılmış bilinç, canlıya "işlenmiş/hazır" (*élaboré*) bir benlik hissi sağlar. Bu his, "bir kimlik" sahibi olma ve de "bir kişi olma" anlamına gelir (Damasio, 1999: 26-27). Damasio, genişletilmiş/yayılmış bilincin insandan başka hayvanlarda da bulunduğunu savunmakla beraber, en karmaşık düzeyine insanda ulaştığını yazar. İnsana insansal yaratıcılık olanağını sağlayan, genişletilmiş/yayılmış bilinçtir. İnsanı diğer hayvanlardan ayıran özellik, daha karmaşık bir genişletilmiş/yayılmış bilince sahip olmasıdır (Damasio, 1999: 26-27).

Jaak Panksepp'in "Türler Arası Afektif Sinirbilim" kuramı memelilerde zihni/bilinci anlamaya yönelik yeni bir yaklaşım olma iddiası taşımaktadır. Araştırmacı, "BeyinZihin" (*BrainMind*) veya "ZihinBeyin" (*MindBrain*) kavramlarını, duruma göre değişecek şekilde kullanmak üzere ortaya atmıştır. Bu kavramlar, beynin deneyim yaratan "birleşik" bir organ olduğunu ve kartezyen ikiciliğe yer bırakmayan bilimsel ve monistik bir anlayışla araştırılması gerektiğini ifade eder. Bu yaklaşımın merkezinde omurgalı "BeyinZihin"inin evrimleşmiş bir organ olduğu kabulü bulunur. Afektif sinirbilim, insan ve hayvan bilinci arasındaki sınırı bilerek bulanıklaştırır. Bu bulanıklaştırma özellikle tüm memelilerde ortak olan subkortikal düzeyde belirgindir. Subkortikal bölgede bulunan yedi birincil/ilksel duygusal (*emosyone*) şebeke, arayış, öfke, korku, şehvet, bakım, yas ve oyun olarak açıklanır. Subkortikal duygusal sistem yaşantıları, "olumlu" ve "olumsuz" olarak değerlendirir. Birincil/ilksel işlevler düzeyinde, afektif deneyimler olarak zihnin otomatik, sağkalımı dikkate alan ve değer belirleyen işlevleri yönetici konumdadır. Panksepp'e göre bilincin birincil işlevleri daha iyi davranış seçenekleri oluşturabilmek için evrimleşmiştir. Ensefalizasyon yüksek düzey bilişsel yürütücü/yönetici işlevlerin, alt düzey yapıların denetiminde, bu yapılar tarafından

tetiklenmekle ve epigenetik olarak, yüksek beynin bölgelerinde "belirmesi" demektir. Bu süreç öz-farkındalığın, ilksel zihinsel işlevler üzerinde hiyerarşik biçimde yapılanması demektir (Panksepp, 2005b: 26; Panksepp ve ark., 2012: 6-12).

İnsan korteksinde bilincin tek bir türünün bulunmadığını, birçok değişik farkındalık tipleri bulunduğunu bildiren Panksepp, insanın "*cogito ergo sum*"dan "hissediyorum o halde varım"a ilerlediğini ve bu ilerlemenin "hissediyorum o halde düşünüyorum" sayesinde olabildiğini yazmaktadır. Panksepp'e göre bilincin yukarıda açıklanan yapısı nedeniyle zihni/bilinci anlamak için evrimden yola çıkmak zorunludur. Bu tavır öncelikle Darwin'in insanın ve hayvanın zihinsel yaşantılarının bir tür farkı değil derece farkı taşıdığı kabulüne dayanır ve bu yaklaşımı destekler. Desteklediği diğer sav, Darwin'in "en düşük düzeye sahip insanın zihniyle en yüksek düzeyde bulunan hayvan zihni arasındaki farkın aşılabilir" olduğu iddiasıdır. Ancak Panksepp bu savın ağırlıklı olarak üçüncül-süreç düzeyi için geçerli olduğunu vurgular (Panksepp, 2005b: 306; Panksepp ve ark., 2012: 7-12).

Türler Arası Afektif Sinirbilimin asli amacı birincil süreç bilinç yapı ve işlevlerini bileşenlerine ve şebekelere ayırarak tanımlamaktır. Çünkü birincil-süreç düzeylerinde yerleşik bulunan ve sağkalım ve öğrenmede görevli afektif mekanizmalar anlaşıldığında yüksek düzey zihinsel işlevlerin nasıl işlediği de anlaşılacaktır. Bunu yaparken duygulara özellikle dikkat edilir çünkü bunlar psikiyatrik ve sosyal bozukluklar açısından çok önemlidir. Panksepp sadece afektif sinirbilimin böyle bir araştırmaya yöneldiğini ileri sürmektedir. Çünkü bu disiplin, afektif bilincin, beynin, kendi doğasından kaynaklanan doğal bir işlevi olduğunu ve tüm memelilerin aynı birincil/ilksel afektif deneyim dizgelerini paylaştığını düşünür (Panksepp ve ark., 2012: 10-11). Afektif bilinç hayvanlarda çalışılması en kolay bilinç türüdür. Çekirdek duyguların araştırılmasının insan ve hayvan afektif bilincinin sinirsel içyapısını göstereceği düşünüldüğünden afektif beyin işlevlerinin, duygusal eğilimlere eşlik eden nörokimyasal ve nöroelektrik süreçlerine ve hayvan beyni çalışmalarına ağırlık verilmesini önerilir (Panksepp, 2005a: 30-80).

Bazı sinirbilimciler bilinci belli bir kavram üzerinden yola çıkmadan anlamaya çalışmaktadırlar. Michael Gazzangia bilinci canlıların sahip olduğu bir içgüdü olarak tanımlar. Kuramı, bilincin insana bütünlük hissi sağlayan zihin şebekelerinin çalışması sonucunda ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Araştırmacıya göre beynin "yorumculuk" ve "otobiyografi" yetileri vardır. Beynin, insan bilinçli farkındalık edinmeden önce bir şeyler yapıp etmesi yani davranışın bilinçten önce gelmesi, biyolojik bir olgudur. Beyin dokusunun yapısı, insanın yapıp etmelerini belirler ve bu

anlamda otomatiktir. Sol beyin olaylara dair açıklama arama özelliği gösterir. Bu nedenle duygudurumlarını anlar ve nedenlerini araştırır. Ayrıca kişinin başına gelenleri, duygularını, davranışlarını, rüyalarını yorumlar ve bunların anlaticılığını da üstlenir. Bu sayede otomatik davranışların ötesine geçerek belirlenmemiş olma özelliği kazanır. Olup bitene dair farkındalık hissi insanın otobiyografisini kurmasına neden olur. Beyin kendi otobiyografisini kurarken şeyleri, geçmişi ve geleceği bağlar. Ancak genel ve belli bir "amaca" yönelik bir yapılanma göstermez. Uyum sağlama yetisi bulunan ufak ve yönetilebilir sistemlerden oluşur. Türe ve bireye farkındalık yetisini bu sistemler kazandırır. Bir beyin ne kadar çok özelleşmiş sistem içerirse o düzeyde farkındalık yetisi taşır. İnsanda bulunan yetiler hayvanlarda da aynı şekilde bulunmasına karşın insanda daha fazla özelleşmiş sistem vardır. Bunun nedeniyse doğal seçilimdir (Gazzangia; 2002: 31-35).

Korkmaz, en kapsamlı bilinç kuramının Marsel Mesulam tarafından ortaya konduğunu yazmaktadır. Mesulam, bilinci, canlı organizmanın dış çevreden gelen uyarılara karşı otomatik olmayan biçimde ve uyum sağlamaya yönelik yanıt oluşturması olarak tanımlamaktadır. Bu tanım dikkate alındığında araştırmacı, canlı organizmaların hepsinde bilincin varlığını kabul etmektedir (Korkmaz, 2013: 134; Mesulam, 2000: 93). Geleneksel olarak bilinçli deneyim sensorifugal yollarla ilişkilendirilirken, Mesulam bilinçliliği sensoripetal yollarla da bağlantılı açıklar. Aşağıdan yukarı giden sensorifugal yollarda mevcut olayların fiziksel doğasını çözümleyen süreçler gerçekleşmektedir. Bu süreçler beden sayesinde ortaya çıkar ve bilinçli değillerdir. Yukarıdan aşağıya inen sensoripetal yollardaysa geçmiş deneyimlerin verilerinden hareketle uyarıların anlamını çıkarsayan ve bilinçli deneyime yol açan süreçler meydana gelmektedir. Bilinçli deneyim bunlar arasındaki etkileşimlere bağlıdır (Korkmaz, 2013: 134-136; Mesulam, 2000: 1-126; Mesulam, 2008b: 367-378). Bir dışsal olay duyu organlarıyla algılanarak (beyne/bedene) giriş yapar. Bu veriler sensorifugal yollarla üst merkezlere iletilir. Nedene dair tahminler üretilir. Bu tahminler alt sinaptik birimlere geri döndürülür. Böylece dışsal olayların yorumu yüksek merkezlerden sağlanan deneyimsel ve bağlamsal çıkarımların desteğiyle yapılmış olur. Tahminde sorun olduğunda, tahmin alt düzeyde temsil edilen gerçekle uyuşmadığında, ileri düzey bağlantılar bir sinyal oluşturur. Bu sayede üst merkez, farklı ve özgün hipotezler oluşturmaya yöneltilir. Bu süreç, en uygun durum belirlenene dek sürer. Böylece biliş, dışsal olayların fiziksel özelliklerini algılayan duyu organlarından merkeze giden bağlantılarla, yaşanıp yorumlanan olayların yorumuna tahminler, kişisel beklentiler vb. yanlılıkları ekleyen merkezden gelen sensoripetal bağlantılar arasındaki sinirsel iletişimi

içermektedir. Bu durumda bilinç, beden aracılığıyla aşağıdan yukarı yani beyne bilgi taşıyan sensorifugal yolla, geçmiş deneyimleri ve kültürel bilgiyi taşıyan sensoripetal yolun örtüşmesinin sonucu olarak tanımlanır. Bu süreçte prefrontal lob, deneyimsel bilgilere içsel olarak üretilmiş anlamlar ve özellikler eklemektedir. Bu nedenle belirli yanıtlar değil, esnek ve yeni yorumlar yeğlenmektedir. Bu sayede prefrontal korteks (PFK), somut deneyimin ötesine geçen içsel öncelikleri devreye sokarak yoruma kişisel eğilim, arzu ve beklentileri ekler. Uyarı ne olursa olsun, yanıt bireye özgüdür (Korkmaz, 2013: 135-136; Mesulam, 2000: 1-126; Mesulam, 2008b: 367-378).

Armstrong, Mesulam'ı destekleyerek, üç bilinç türü olduğunu açıklar. Bir şeyin zihninde belli bir zihinsel etkinlik gerçekleşiyorsa bu zihnin bilinç içerdiği söylenir; bu "minimal bilinç"tir. "Algısal bilinç", canlının çevresinde ve kendi bedeninde olan bitene dair algılarından oluşur. "İçedönük bilinç" ise geç dönem evrimsel bir özellik olup "zihinsel içsel algıyı ve içedönük farkındalığı gösterir (Armstrong, 2004: 607-616).

Ramachandran, "bilinç" kavramının herkes tarafından bilinmesine karşın netlikle anlaşamadığını yazar. Araştırmacıya göre insan doğasının birçok farklı niteliğinin "işlevsel mantığı" beynin özgün sinirsel devrelerinin haritalanmasına bağlı olduğundan bu koşul sağlandığında nöronların bilinçli deneyime nasıl yol açtığı anlaşılabilir. Bir diğer nokta, nörolojik sendromlardan elde edilen bilgilerin bağlantılandırılmasının bilince dair önemli bulgular sağlamasıdır. Ramachandran, farklı beyin alanlarının belli zihinsel beceriler ortaya çıkarmak üzere yüksek düzeyde özelleştirdiğini ve belli görevleri gerçekleştirmede bir arada çalıştıklarını savunan "modüler" anlayışla, beynin bütün olarak çalıştığını ileri süren "bütüncül" kuramları eleştirir ve beynin dinamik bir yapıda olduğunu ve bu yapı uyarınca her iki modeli de çok karmaşık biçimde kullandığını ileri sürer. Buna göre araştırmacı beyin topografisinin değişken olduğunu, erişkin beyninde bile çok kısa süreler içinde yeniden yapılanma gerçekleşebildiğini, algısal *qualia* (öznel deneyimler) ve beyin haritaları etkinliklerinin ilişkili olduğunu ve beynin dinamik bir yapı taşıdığını açıklamaktadır (Ramachandran, 1998a: 1851-1859; Ramachandran, 1998b: 14-15).

Alıcı ise genel olarak bilimsel yaklaşımın bilinci üç temel özellik üzerinden açıkladığını yazar. Bu özellikler "öznellik", "teklik ve bütünlük" ve "öznellik" özellikleridir. "Öznellik", duyuusal deneyimlerin sadece onları yaşayana özel olduğunu ve başkasına aktarılamayacağını gösterir. "Teklik ve bütünlük", sürekli akıp geçen renkler, sesler, görüntüler, kokular vb. biçimde yaşanan öznel deneyimlerin fotoğraf

kareleri gibi anlık ve durağan biçimde değil, sinema filmi gibi yaşandığını anlatır. "Öznelik" ise, davranışların belli bir niyet ve istem bağlamında gerçekleştiğini ifade eder. Öznelik, "benlik" (*selfness*) algısıyla bağlantılıdır. Çünkü özne tüm deneyimlerini belli bir benlik bilinci bağlamında yaşar. Belli bir anda ve yerde duyulan, hissedilen, anlaşılan, deneyimlenen her şey "ben" in başına gelmiştir; "ben" in yaşantısı ve deneyimidir (Alıcı, 2013: 13-17; 32).

1.3.5 "Bilinç" Kavramının Zihin Felsefesi/Nörofelsefe Perspektifinden Tanımlanması

Zihin felsefesinde/nörofelsefede bilincin ne olduğuna ve nasıl ortaya çıktığına dair geniş bir çerçevede farklı görüşler bildirilmektedir.

Revonsuo tarafından aktarılan David Rosenthal ve Peter Carruthers'ın bilinç kuramı bilincin alt ve üst düzey zihinsel bağıntılardan kaynaklandığını savunur. Bazı üst düzey kuramlarsa bilinci kişinin kendi zihninde olup bitene ilişkin farkındalık olarak tanımlamaktadır (Revonsuo, 2016: 285-286).

Zihin felsefesindeki bazı yaklaşımlar bilinci sadece "bilgi" üzerinden tanımlayıp açıklamakta ve fenomenal yaşantılarla *qualia*'yı reddetmektedir.

David Chalmers'ın "doğalcı ikicilik" kuramı bilincin tanımlanamayacağını düşünmekle beraber bilinci bilgiyle ilgisinde anlamaya yönelir. Evrenin her yerinde bilgi taşıyan ve bu sayede bilinç sahibi olan fiziksel sistemler bulunmaktadır. İnsan beyninde bilgi diğer bütün sistemlerden daha karmaşık bir şekilde düzenlenir ve bu yapılanmanın bir yerinde insan bilinci beliriverir. Bilgi taşıyan tüm sistemler fenomenal bilinç de içermektedir. Bilincin tanımlanması mümkün olmadığından, yapılabilecek olan sadece bilincin dünyadaki diğer fenomenlerle bağıntısını göstermektir. Bilincin bağlantılarını ve fenomenal deneyimleri anlamının yoluysa psikofiziksel yasalardan yararlanmaktır (Chalmers, 1996: 251-273; 276-307; Revonsuo, 2016: 284).

Daniel Dennett'in kuramı bilinci, gözlemlenebilir istemli davranışlarda ve konuşmalarda saptanabilen nesnel ve fiziksel bilgiyle özdeşleştirir. Bu kavrayışa göre bilinç, kişinin zihninde kendisinin erişimine açık bir şekilde ve durmadan devam eden bilgi işleme sürecinin bir parçasıdır. Dennett hem benliği hem de *qualia*'yı yadsır. Öznel ve niteliksel içsel dünyaya "Kartezyen tiyatro" adını veren düşünür bilinç gibi *qualia*'nın da bilimde yeri olmadığını savunur. "Benlik" ise kişisel

anlatılarda başrol üstlenen kurgusal bir kahraman olarak görülür. Böylece insan bilincini açıklamak karmaşık bir robotun dışsal davranışını açıklamaktan farklı kabul edilmez ve bilinci anlamak için standart bilişsel bilim yaklaşımı yeterli bulunur. Revonsuo'ya göre bu kuram fenomenal bilinci, özneliği ve *qualia*'yı yanılısama olarak görmesi ve insanı karmaşık bilgi işleme zombileri olarak tanımlaması sebebiyle sorunludur (Dennett, 1991: 21-42; 412-455; Revonsuo, 2016: 271-275).

Revonsuo'nun bildirdiğine göre, Fred Dretske ve Michael Tye'in "dışsalci temsilcilik kuramı" bilinci bilgiyle ilişkisi üzerinden anlamaya yönelirken *qualia*'yı yadsımaz ama bilinci beyinle bağlantılı görmediğinden fenomenal deneyimleri beyinden ve zihinden dış dünyaya taşır. "*Qualia*", dış dünyadaki fiziksel nesnelere zihinden bağımsız fiziksel özellikleri olarak kabul edilir. Bu nedenle beyni çalışmanın bilince ilişkin bilgi sağlamayacağı yazılır (Revonsuo, 2016: 287-291). Bu kuram, bilinci beyinle bağlantılandırılmaması nedeniyle ciddi anlamda sorunludur. Çünkü bugün bilincin, beyinde gerçekleşen biyokimyasal ve nöroelektrik süreçler sonucunda ortaya çıktığı bilinmektedir (2016: 413).

Bazı zihin felsefecileri/nörofelsefeciler bilinci anlamaya çalışırken duyular üzerinden hareket etmektedirler. Revonsuo'nun aktardığı, Alva Noë ve Kevin O'Regan'ın "duyu-motor" kuramı fenomenal bilinci ve *qualia*'yı reddeder. Kuram, bilinci dünyayla beden sayesinde kurulan "bedenlenmiş bir duyu-motor" etkileşimi olarak tanımlar. Deneyimlerin oluşması kişinin içinde yaşadığı dünyayla arasındaki etkileşimin sonucu olarak açıklanır. Bilincin beyinden kaynaklandığı düşünülmediğinden, bilinci anlamak için beyni anlamak gereği duyulmaz. Bu bağlamda bilinçli yapay zekâların oluşturulması olanaklı görülmektedir (Revonsuo, 2016: 275-276). Revonsuo'ya göre, fenomenal deneyimi bilinç soruşturmasına dahil etmeyen tüm kuramlar sorunludur. Araştırmacı, bu kuramları oluşturanların "bilinç" ve "deneyim" kavramlarını yanlış anladıklarını yazar. Rüya araştırmalarından sağlanan doğruluğu tartışılmaz bulgular, beden ve beynin insanı çevreleyen fiziksel dünyayla hiçbir bağının kalmadığı yani beden ve dünya arasında hiçbir duyu-motor ilişkisinin bulunmadığı REM uykusu durumlarında bile rüyaların gerçek yaşamdaki algısal deneyimler kadar gerçek hissedildiğini göstermektedir. Çok önemli bir başka noktaysa uykuda ve rüyada, dış dünyayla bir duyu-motor bağıntısı yokken bir "rüya-benliği"nin (*dream-self*) ortaya çıkmasıdır (Revonsuo, 2016: 272-278).

Bilinci anlamaya yönelik bazı kuramlar sanal gerçeklik görüşünü merkeze konumlandırmakta ve beynin içinde sanal bir gerçeklik bulunduğunu savunmaktadır. Thomas Metzinger, bilinci, fenomenal benliği ve birinci kişi bakış açısını, karmaşık

sanal gerçeklik biçimleri olarak tanımlamaktadır. Bunlar uzun evrimsel tarihleri olan fenomenal tasarımlardır ve böyle olmalarının nedeni doğadır (Metzinger, 2003: 2). Refleksif tekçiliğe göreyse insan bilincinde hem birinci hem üçüncü kişi bakışları bulunmaktadır. Bu bakışlar ileri düzeyde evrimleştiklerinde birinci kişi bilinci, fiziksel evrenle düşünce birliği kurabilir hale gelir. Böylece fiziksel evren insan bilinci içinde kendi üzerine dönerek düşünmektedir. Bu kurama göre beyinde bilincin kendisi değil sadece bağlantıları ve nesnelere bulunur (Revonsuo, 2016: 298).

Çağdaş zihin felsefesinin kurucusu olarak bilinen Gilbert Ryle, zihnin beden ve davranıştan bağımsız anlaşılamayacağını savunmaktadır. Ryle fiziksel olan/olmayan, zihinsel/bedensel ayrımını Descartes'tan beri süregelen resmi öğretiyi "makinedeki (bedendeki) hayalet (zihin)" olarak adlandırır. Kategori hataları, dilin doğru kullanılmamasından yani bilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Zihnin niteliklerini gösteren birçok etkinlik bulunmakla beraber hiçbirini doğrudan zihinsel işlemlerin etkileri değildir (Ryle, 1951: 11-26). Ryle'in 1940'larda savunduğu felsefi davranışçılığa göre (materyalizmin davranışçı yorumu), zihinsel yüklemeler bunları içeren kişilerin içsel durumlarını değil, belli bir biçimde davranma eğilimlerini göstermektedir. Bu yaklaşımın sorunu duyular vb. diğer zihinsel durumları gözardı etmesidir (Kutlusoy, 2004: 606-608).

Nörofenomenoloji, Franz Brentano ve Edmund Husserl tarafından kurulan fenomenoloji okulunun düşüncelerinden hareket ederek bilinci anlamaya çalışmaktadır (Revonsuo, 2016: 291-295). Brentano ve Husserl, deneyimin tamamen ve sadece birinci kişi bakışından ve mantıksal çözümleme yoluyla soruşturulmasını savunmaktadırlar. Felsefenin yönteminin doğa bilimleriyle aynı olması gerektiğini savunan Brentano, "bilinç" kavramını "ruh" kelimesiyle eşanlamlı olarak kullanır. Bilinç yaşantılarının veya ruhsal olayların doğa olaylarının karşısında bulunduğunu ileri süren Brentano, ruhta bilinçaltı ve/veya bilinçdışı alanlar bulunduğunu reddeder ve sadece bilinç olaylarının algılanabildiğini ileri sürer. Düşünür, bilinci fiziksel nesnelere ayıran özelliğin, ruhsal olayların yönelimsel olması olduğunu savunur; bilinç daima bir şeyin bilincidir. Ruhsal edimlerin nesnelere olan bağlantısı, tasarımlar, yargılar ve duyusal olaylar biçiminde ortaya çıkar (Akarsu, 1994: 148; 150; Sayan, 2012: 51).

Husserl ise bilincin neliğinin çözümlenmesini gerekli görür ve bu incelemeye "*fenomenolojik incelemeler*" adını verir. Fenomenoloji, "ayraca alma" ile başarılan bir "indirgemedir". Günlük yaşam, toplum, bilim, din, politika vb. yollardan edinilen

tüm görüşler, önyargılar, incelenen nesnelerin gerçekten varolup olmaması konusu, kişinin kendisi ve uzay-zamanla ilgili olarak nesnede bulunan her şey "ayraca alınır" (Akarsu, 1994: 156-159). "*Bilincin bir doğa olgusuna indirgenmesi*" tartışmaya açılır çünkü her yerde bilimsel bilgiye başvuran doğa bilimleri yani "doğalcılık" ile bilinci araştırmak, onu şeyleştirme demektir. Fenomenolojiye sadece nelik araştırmasıdır. Sadece uzam-zamansal cisimler doğaya dahil olduklarından doğa bilimlerine konu olabilirler. Bu nedenle, doğrudan deneylere konu olabilen sadece bedensel varlıktır. Bu noktada "bilincin fenomenolojisi" ile "bilincin doğa bilimleri yoluyla araştırılması" karşı karşıya gelir (Husserl, 1993: 20-61). Husserl, insanla hayvanın, ruhla kişiliğin yani karakterin deneysel olarak bağlantılandırılmasını ve bu birlik yapılarının neliklerinin çözümlenmesini de fenomenolojinin amaçları açısından zorunlu görmez. Çünkü bu birliklerin doğanın nesnelere farklı olduğunu savunur (1993: 55).

Fenomenoloji eleştirisinde Paul Churchland, zihnin kendini anlamasının tek yolunun bilimsel yöntemler kullanmak olduğunu savunur (Churchland, 2013c: 141-142). Fenomenoloji ve zihin felsefesinin örtüştürüldüğü ve belli kazanımlar sağlayan araştırmalar olduğu bilinmekle beraber, bilincin beynin bir işlevi olarak ortaya çıkması, beynin biyolojik bir organ olması, belli biyolojik/genetik ve sosyal yapısal özellikler taşıması nedeniyle bilincin bir doğa olgusu olarak anlaşılmasına çalışılması zorunludur. Bunun dışında fenomenolojik yaklaşımın, bilinçle ilgili bir araştırmada ayrıca olmayı öngördüğü tüm unsurlar, bilincin ve bilinç-kimlik etkileşiminin anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır. Bilincin ve bilinçle ilgili sorunları ele almanın en yetkin yönteminin deneysel araştırmalar olması bir yana, insan-hayvan bağlantısı da, evrim ve modelleme bağlamları açısından dikkate alınmak zorundadır. Fenomenolojiyle ilgili bir diğer sorun da, bilinçli zihin süreçleri ve yapıp etmeler üzerindeki etkinliği bilimsel araştırmalarla gösterilen bilinçaltı süreçlerin dikkate alınmamasıdır.

Revonsuo'nun aktarımına göre Francesca Varela, bilincin sinirbilimsel olarak anlaşılması yolunda fenomenolojiden hareket etmeyi faydalı bulmaktadır. Onun "bedenlenmiş biliş" (*embodied cognition*) kuramına göre bedenlenme bilinç için son derece önemlidir çünkü insan öznel olarak en sıkı biçimde kendisine bağlıdır. Nörofenomenoloji, bilincin temel bir biçimi olduğunu savunur ve bu temel biçime "düşünüm-öncesi öz-bilinç" (*pre-reflective self consciousness*) adını verir. İnsanın yaşadığı tüm deneyimler kendisindedir ve zorunlu olarak bir benliğe (*self*) atıfta bulunurlar. Bu, bedenlenmiş bir benliktir. Düşünüm-öncesi öz-bilinç, bu bedenlenmiş benliği gösterir. Bu kurama göre bilincin asli süreçleri beyinde gerçekleşen sinirsel

olaylardan değil, beyin-beden-dünya ilişkisinden kaynaklanır (Revonsuo, 2016: 291-294). Revonsuo, bu kuramın bilinci değil, beden-beyin-çevre bağıntısına dair süreçleri tanımladığı eleştirisini getirir ancak kuramsal belirsizliğine karşın, nörofenomenolojinin bilinç, bedensel farkındalık ve öznel konularına dair önemli kazanımlar sağladığını ekler (Revonsuo, 2016: 2016: 294-296).

John Searle, bilinci beyinle bağlantılandırmakla beraber, diğer kuramlar gibi materyalizmin de hatalı olduğunu savunmaktadır (Searle, 2004: 2; 83-106). Düşünürün "biyolojik doğalcılık" kuramı bilinci, "biyolojik bir fenomen" olarak tanımlar. Bilinç tamamen beyin etkinliğinin en üst düzeyi olarak nörobiyolojik süreçler sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bilinçli fenomenlerin hepsi nöronal sistemlerin belir(iver)en özellikleridir. Beyin süreçlerinin bilince neden olduğu kesin olmakla beraber, sürecin ayrıntıları bilinmemektedir. Ancak bilinçli fenomenler, nörofizyolojik fenomenlere indirgenemeyen benzersiz öznel bir yapı göstermektedir. Bu durumda bilincin beyinden daha fazla bir şey olduğu söylenmelidir. Searle, bilinç ve *qualia*'yı aynı şey olarak kabul eder ve niteliksel deneyimlerin beyinde ayrı ayrı üretilip sonra bütünleştirildiğini yazar (Revonsuo, 2016: 279-281).

Patricia ve Paul Churchland ve Catherine Malabou gibi nörofelsefeciler bilinci ve bağlantılı sorunları sinirbilim bulgularından yola çıkarak anlamayı doğru bulmaktadır (Churchland, 1996: 308; Churchland, 2002: 128-130; Churchland, 2013c: 21-35; 77; 153-156; Malabou, 2016: 7-13; 66-68).

Patricia Churchland'a göre günlük dil kullanımında bilinç, insanın koma, anestezi, derin uyku vb. durumda olmamasını ve kişinin kendi düşünce ve duygularının farkında olduğunu anlatır. Öncelikle bilinçli durumların, "bir duyuşsal algılar kümesi" olduğunu söylemek gerekir. Sonrasında bilinç tanımını oluşturan listeye, "kahvaltıda ne yediğini *anımsama*, bisiklete binmeyi *bilme*, altı bacaklı bir köpek *hayal etme/tasarlama (imagining)*, tepeden tırnağa dikkat kesilme, bir mango yiyip yememeyi *kendine sorma (wandering)*, olması beklenen bir olayın olmaması karşısında *şaşıрма*" durumları eklenmelidir. Ayrıca sonradan anımsanması olanaksız bazı rüya görme anlarında da bilincin bulunduğu açıktır. "Birşeyin tanıdık olup olmadığını, zihinsel açıdan tatminkâr olup olmayışını, ahlaksal açıdan rahatsız edici oluşunu ya da olmayışını, müzikal uyum taşıyıp taşımadığını veya estetik etkisini belirleyen bilinç durumlarını" göstermek zor olmakla beraber "bilinçli durumlara dair belli prototipler" bilinci anlama yolunda ilerleme sağlar (Churchland, 2002: 129-134).

Paul Churchland da bilinç ve bilinçle ilgili sorunların çözümünde deneysel bilimlerin belirleyici olacağını ileri sürerek zihin/bilinç araştırmalarında beden/beyin bağlantısından yola çıkmayı zorunlu görmektedir. İleri sürdüğü bilinç anlayışı, bilincin biyolojik ve evrimsel bir canlılık özelliği ve işlevi olduğunu açıklar. Bilinç/bilinçli zekâ, yaşamsal işlevlerin, içinde buldukları ortamla değişen düzeyde karmaşıklık gösteren ilişkileri olarak tanımlanır (Churchland, 2013c: 7; 272). Bugünün araştırmalarının ortaya koyduğu sonuç, işlevsel bir sinir sistemi olmadan hiçbir türden bilincin veya benliğin var olamayacağıdır. İnsanda ve hayvanda bilincin farklı olmadığını yazan Churchland'a göre dil yetisi insan bilincinin yoğun bir dönüşümünü sağlamışsa da bu durum bilincin hayvanlarla paylaşılan bir özellik olduğu gerçeğini değiştirmez. İnsan bilincinin karakteristik yapısı, belli boyutlar taşımasıdır. Churchland bu boyutları algısal bilgi, pratik beceriler, bilimsel kavrayış, sosyal algı, özbilinç, ahlaksal bilgi, dini inanç, politik bilgelik, matematik ve estetik bilgi olarak sıralamaktadır (Churchland,1996: 16; 271; 308).

Catherine Malabou, sinirbilimsel verilerden hareketle gerçekleştirdiği felsefi değerlendirmelerini beyin ve kimlik eksenini üzerinden yapılandırırken siyasi bir söylem geliştirmektedir. Bugün üniversitelerde empatinin felsefi ve sinirbilimsel yönlerini, nöroestetik ve nöropsikanalizin sorunlarını konu edinen tezler çalışılmaktadır. Tamamen bilimsel bulgulardan hareketle oluşturulan bu çok yeni ve keskin söylemin toplumda da entelektüel çevrede de korku yaratma olasılığından söz eden Malabou, beynin gerçek bilgisine ulaşmaya veya bu bilgiyi kabul etmeye engel olanı, "ideolojik bir perde" olarak tanımlar ve "perde" içeriğini "pek çok filozof, psikanalist ve entelektüelin sinirbilimlere karşı geliştirdiği (...) direniş" ve "perdeleri kaldırıyormuş gibi görünüp aslında (...) taşıdıkları dünya görüşünün hiçbir eleştirel analizini üretmeyip onları güçlendiren bilimsel betimlemelerin kendisi" olarak açıklar (Malabou, 2016: 7-13; 66-68). Malabou, "çağdaş bilime kapalı ve katılaşmış" olarak tanımladığı Avrupa felsefesi için yenilenme yaratacağını düşündüğü yeni araştırma bilincinin nörobiyolojinin indirgemeci yapısını kıracağını düşünür. Nörobiyolojinin sağladığı düşünme biçimi evvelce var olduğu düşünülen "insan bilimleri ve bilişselciliği karşıtlaştıran tartışmaların hedefinde yer alan gediği kapatma" sorununa farklı bir bilinçle yaklaşır ve aslında gediğin var olmadığını savunur; çağdaş biyoloji, "maddeyle bağını koparmayan yeni bir anlam yaklaşımı ortaya koyma" imkânı sağlar. Bu "anlamın organı" beyindir çünkü beyin tüm bilişsel işlemlerin kaynağıdır. Bu noktada, beyin ve bilincin aynı şey olup olmadığına ilişkin "eski ve sahte" tartışmanın önemi kalmaz; çünkü aynı anda felsefi, bilimsel ve siyasi karaktere sahip olabilen yapısıyla beyin, insanı bir "beyin bilinci" kurmak zorunda bırakır. Beynin

yapısı tarihsel olmanın ötesine geçer; beyin "bizatihi tarihtir". Yazara göre sinirbilimin, beyni genetik belirlenimden özgürleştirip bireye özgü bir biçim alabilir yapıda tanımlaması epistemolojik bir devrim yaratır. Bedenin durmaksızın beyni şekillendiriyor olması, "organizma" sözcüğünün beden ve beyin bütünselliğini ifade etmesine yol açar. Malabou, "beyni değiştirdiğiniz zaman, özneyi de değiştirirsiniz" diye ekler. Böylece "beynin yalnızca zihinsel işlemlerin yeri olmayıp, heyecanları, duyguları ve alışkanlıkları olduğu kadar deneyimlere ve eylemlere ilişkin belleği de içeren bir düzenek olduğunu" anlamak önemli olur (Malabou, 2016: 7-8; 12-20; 34).

1.3.6 "Bilinç" Kavramının Bağlantılı Olduğu Diğer Kavramların Tanımları

Bilinci incelemek, insanın kendi varlığını, kendi doğasını, öznel varlığını, öznel deneyimler içeren zihinsel yaşamını, öznel deneyimlerini anlamaya çalışması demektir. Çünkü "bilinç nedir?" sorusu, "bilinçli deneyimler yaşayan özne veya "ben" nedir ve kimdir?", "bizler nasıl varlıklarız?" vb. başka sorularla bağlantılıdır (Revonsuo, 2016: 21-26). Revonsuo, bugün özellikle bilince odaklanan yeni bir disipline gerek olduğunu savunmaktadır. Bilimin nesnel dünyayı anlamadaki başarısına karşın öznel gerçekliği anlamada sorun yaşadığı bilinmekte, bilimsel dünya görüşü içinde bilincin nerede ve nasıl konumlandırılacağı sorusu cevaplanamamaktadır. Bu yeni disiplin, insanı sadece yaşayan ve çevresiyle etkileşim içinde olan bir varlık olarak görmeyip kendi varlığını doğrudan deneyimleyen ve biyolojik anlamda canlı olmanın ötesine geçen bir varlık olarak anlamaya çalışmalıdır (2016: 21-25). Bu bağlamda her disiplinin, öncelikle, anlayıp açıklamaya yöneldiği fenomenleri açık ve sistemli biçimde tanımlaması gereğine işaret edilir. Bilince dair tanım ve açıklamaların henüz bu düzeye ulaş(a)madığı bilinmekle beraber, bilinci açık biçimde tanımlamaya destek sağlayacak temel kavramlar tanımlanabilmektedir. Bir diğer önemli konu, bilincin belli bilinç içerikleriyle karıştırılmaması olup temel kavramların belirlenmesi böyle bir karışıklığı da önleyebilecektir (Revonsuo, 2016: 128-131).

"Fenomenal bilinç" kavramı, öznel deneyim anlamına gelmektedir. Öznel deneyim, birinin belli bir anda sahip olduğu hisleri gösterir (Revonsuo, 2016: 128-129). Tura fenomenal bilinci, deklaratif özellikler üzerinde temellenen bilinç olarak tanımlar. İç yaşantıyla aynı anlamda kullanılan fenomenal bilinç, iç dünya deneyimleriyle bu deneyimlerle bağlantılı bilinç içeriklerini gösterir. Bu içerikler, düşünceler, duygular, rüyalar, algıların yanı sıra fenomenal uzam ve beden temsilidir. Bulgular, fenomenal bilincin insan dışı memelilerde de bulunduğunu

göstermektedir (Tura, 2011: 15-17; 37). Bir insanın belli bir anda sahip olduğu deneyimler o insanın öznel psikolojik gerçekliğini oluşturur. Bu gerçeklik, algısal uzayda yaşanan algısal deneyimler tarafından meydana getirilir. Bu deneyimlere neden olan nesnelere insanı çevreleyen mekânda bulunur. Deneyimler aralıksız akarak durmadan değişen örüntüler oluşturur. Bu örüntüler bütünleşik bir içsel dünya oluşturacak şekilde birleştirilir. Böylece sürekli akan, kısa ömürlü ve değişken deneyimsel içerikten farklı olan uzaysal bir bilinç-benlik birliği yapılandırılır. Bu bilinç-benlik birliği zamansal sürekliliğe sahiptir ve "benim-için dünya" demektir. Algısal deneyimler bedeni ve duyguları da kapsar. İnsan kendi bedenini hem kendisini çevreleyen dünyanın bir parçası olarak algılar hem de davranışlarını istemli olarak yönetebileceği üç-boyutlu, yaşayan, hisseden, hareket eden bir varlık olarak içeriden deneyimler. Düşünceler, duygular, yeniden yaşanan anılar ve içsel görüntülerse zihin uzayı içinde bulunur. Öznel gerçeklik tüm bu bedensel, zihinsel ve algısal deneyimlerin birleşiminden oluşmaktadır (Revonsuo, 2016: 22-23).

Bir deneyimin niteliğinden söz etmek, o deneyimin nasıl bir his olduğunu ifade etmek anlamına gelir. Revonsuo, Leopold Stuenkel'in bildirimine başvurur ve *qualia*'nın, "uyanırken ve rüya görürkenki yaşantımızın her anında renkler, sesler, tatlar, gıdıklanmalar, ağrılar ve benzeri şeylerle dolu bir denizin içinde yüzeriz. (...) Bu olgu nedeniyle ben ben gibiyim (...)" demek olduğunu bir kez daha ve ayrıntılı olarak vurgular (Revonsuo, 2016: 128-129). Bilincin koşulu olarak duygudurumlarının¹² bulunmasının önemini vurgulayan Solms ve Turnbull'un, "bizi biz yapan şeyler"i, "duygular, güdülenimler ve kişilik" olarak sıralamaları bu söylemi destekler (Solms ve Turnbull, 2013: 26). Revonsuo'ya göre, *qualia* sahibi olmayan bir organizmanın bir yaşamı olduğu savunulamaz. Çünkü bu organizmanın zihni boştur, içinde hiçbir öznel yaşam barındırmaz. Oysa öznel yaşam akışı, "kişisel dünyayı meydana getirir." İnsanlar (ve diğer canlılar), bir beden sahibi oldukları andan başlayarak bir deneyimler akışı içine dalar. Fenomenal bilincin bulunmaması, "bilinç dışı durum" ortaya çıkması demektir¹³ (Revonsuo, 2016: 130-131).

Fenomenal bilinç, "birincil bilinç" (*primary consciousness*) olarak da adlandırılmaktadır. Fenomenal bilincin merkezinde bulunan "merkezi bilinç" alanında

¹² "Duygudurum" (*mood*), "bireyin bir süre belli bir duygulanım içinde bulunuşu" veya "kişinin iç duygusal durumu" olarak tanımlanmaktadır. Sözcüğün bir açıklaması da "kişinin dünyayı algıladığı renkler" olarak yapılmaktadır. Duygudurum başkalarının gözlemlenebilir, insanın kendi tarafından anlatılabilir, yaygın ve kalıcı bir durumdur.

"Duygulanım" (*affect*) kelimesinin tanımına göre "bireyin olaylara, anılara, düşüncelere neşe, öfke, üzüntü, keder gibi duygusal tepkimelerle katılabilme yetisi" gibidir. Başka deyişle "duygulanım", duyguların olaylar sırasında gözlemlenebilir, kısa süreli duygusal dışavurumdur (Özpoyraz ve Taman, 1998: 37).

¹³ Derin uyku evreleri, aşırı sarhoşluk, anestezi altında bulunmak, epileptik nöbetler ve komaya yol açan travmalar bu duruma örnek gösterilebilir (Revonsuo, 2016: 130-131).

deneyimlerin en açık özellikleri vardır. Bu özellikler karmaşık uzay zamansal örüntüler oluşturacak şekilde birbirlerine bağlanır. Nesnelerin farklı özelliklerinin bu şekilde bağlanması sonucunda nesnelerin zihinsel temsilleri ortaya çıkar. Bilinç merkezinin etrafında "fenomenal arka plan" veya "çevresel bilinç" bulunur. Çevresel bilinçte nesnelerin "bulanık nitelikleri" vardır; bunlar nesnelerin bilgisini verememekte, sadece nesnelerin varlığından haberdar olmayı sağlamaktadır. Merkezi bilinçle çevresel bilinç ayrımı kesin değildir. Seçici dikkatin¹⁴ yöneldiği fenomenal nitelikler belirginleşir ve nesnelere temsil eden belirgin imgeler ortaya çıkar (Revonsuo, 2016: 132-135).

Fenomenal bilincin merkezinde bulunan içerik, "düşünümsel bilinç" içinde karmaşık bilişsel işleme süreçlerinden geçirilir. Bu bilişsel süreçler sonucunda fenomenal bilincin içeriğini oluşturan imgeler tanınabilir, adlandırılabilir ve davranışların belirlenmesinde kullanılabilir. Düşünümsel bilinç içinde gerçekleşen süreçler günlük dilde, "düşünceler", "yargılar", "inançlar", "adlandırmalar", "kavramsallaştırmalar", "eylem planları" vb. şekilde adlandırılmaktadır. Seçici dikkat ve düşünümsel bilincin meydana getirdiği çıktıların inançlar, planlar ve eylemler üzerinde büyük etkisi vardır (Revonsuo, 2016: 141; 144).

Bu bağlamda "öz-farkındalık", düşünümsel bilincin bir türüdür. "Öz-farkındalık", "şu andaki *bu* deneyimin, geçmişte pek çok deneyim yaşayan ve gelecekte de birçok deneyim yaşamayı uman, *zaman içinde varlığını kesintisiz bir biçimde sürdüren* bir kişi veya benlik tarafından yaşandığını anlama ya da düşünme yetisi"dir. Öz-farkındalığın oluşabilmesi için kişinin fenomenal bilincinde deneyimleri yaşayan bedeniyle bağlantılı bir benlik deneyimi bulunmalıdır. Bu deneyime kişinin kendi geçmişini, gelecek planlarını, sosyal konumunu, fiziksel görünümünü ve kişiliğini kapsayan otobiyografik bellek eşlik etmelidir (Revonsuo, 2016: 150-151).

Bu noktada Revonsuo, farkındalıkla fenomenal bilincin karıştırılmaması gereğine vurgu yapar. "Bir şeyin farkında olmak" dışarıdan gelen fiziksel uyarının önce duyu reseptörleri üzerinde fiziksel bir etki oluşturmasını sonra beyne ulaşım sinirsel reseptörleri uyarmasını sonra beyinde bazı kortikal süreçlerin etkinleşerek bu uyarının içeriğini analiz etmesini ve nihayet bu uyarının içsel temsili olan öznel bir deneyimin ortaya çıkmasını ifade eden bilinçli algı sürecinin tamamı demektir (Revonsuo, 2016: 161; 163).

¹⁴ Bu noktada "dikkat" ve "bilinç" ayırt edilmelidir. "Dikkat", bazı bilgilerin daha ayrıntılı araştırılmak üzere seçilmesi demektir. Dikkat, bilinçli süreçler üzerinde olduğu kadar beyindeki bilinçsiz bilgi işleme düzeyleri üzerinde de etkilidir. Beynin uzaysal dikkat mekanizmaları hasarlandığında fenomenal bilinç sınırlandırılmış gibi olmakta ve bazı durumlarda hastalar kendi bedenlerinin farkında olamamaktadırlar (Revonsuo, 2016: 137-138).

"Erişim bilinci" (*access consciousness*), dikkatin yöneldiği bilinç içeriklerinin eylem, uzun süreli bellek, planlama, sözel bildirim vb. bilişsel sistemlere geniş çaplı erişimini anlatır. İşlevselci düşünce (veya benzer biçimde bilinci bilgi ve/veya farkındalık üzerinden anlamaya çalışan her kavrayış), bilincin sadece bilgiyle bağlantısına vurgu yaparak bilinci yalnızca "erişim bilinci" olarak tanımlamış olmaktadır. Oysa bilinci bilgiyle özdeşleştirmek, fenomenal bilincin biyolojik temelinden kopartılması demektir. Bilinci sadece bilgi üzerinden açıklamak aynı zamanda bebekler ve hayvanlarda fenomenal bilinç bulunup bulunmadığının, sadece onların bilgi bütünleştirme düzeyinin ölçülebilmesi durumunda belirlenebileceğini ileri sürmüştür (Revonsuo, 2016: 144; 162; 319).

"İçebakış" dikkatin belli fenomenal bilinç içeriklerine yöneltilerek bu deneyimler hakkında sözel bildirimde bulunulması demektir. Farklı içebakış yöntemleri ve bunların olumlu-olumsuz özellikleri tanımlanmaktadır. Bunlar arasında gündelik yaşamda duyguları, seçimleri, eylemleri ve diğer deneyimleri yorumlarken doğal olarak kullanılan "yorumlayıcı içebakış"ın, aslında akla uygun gerekçeler oluşturarak insana duruma hâkim olduğunu ve neyi neden yaptığını daima bildiğini düşündüren akılcılaştırmalardan oluştuğu ve eylemlere dair güvenilir bilgi sağlamadığı bilinmektedir (Revonsuo, 2016: 145-150).

1.3.7 "Bilinç" in Bu Çalışmada Kabul Edilen Tanımı

Bu çalışmada kabul edilen tanımıyla ve eklektik bir bakışla bilinç, birçok anlamı ve kullanımı bulunan, nöron topluluklarının işlevsel ürünü olarak bilinç öncesi ve bilinç dışı süreçler ve yetilerle beraber zihinsel süreç ve yetileri meydana getiren, bilinç dışı süreçlerle aynı fizyolojik temel üzerinden ve eşzamanlı gelişmesine karşın zihinsel yaşamdaki payı bilinç dışı süreçlerden çok daha az olan, kendini, kendi düşüncelerini, öznel, içsel yaşantılarını tanıma, bilme anlamında özbilinç ve dünyayı bilme anlamında amaçlı, yönelimsel ve yönelim özellikli nesnel bilinç biçiminde adlandırılarak çalışılan, doğum öncesi ve sonrası epigenetik biçimlenme gösteren, evrime bağlı olarak daha karmaşık olanların, sağkalımı gözetilen daha alt düzeydekilere bağlı bulunduğu farklı karmaşıklık düzeyleri ve türleri bulunan, sensorifugal ve sensoripetal etkileşime bağlı olarak ortaya çıkması nedeniyle bilişsel ve deneyimsel yönleri parçalanamayan, öznel, öznellik, teklik ve bütünlük özellikleri sergileyen, gerçeklerle uyumu ön planda tutan, neden-sonuç ve yer-zaman bağlantıları taşıyan, bilgi, duygulanım, empati, vicdan, sorumluluk gibi kavramlarla doğrudan bağlantıları bulunan, yaşamın her anında farkındalık içeren ve

istemli bir davranış meydana getirmek üzere dünyanın mevcut durumunun, bedenle bağlantılı benlik imgesini içerecek şekilde bir temsil içinde özetlendiği öznel bir gerçeklik olarak deneyimlenen ve insanın doğrudan ve kolay erişimine açık bulunan zihinsel süreçlere verilen isimdir.

1.4 "Kimlik" in Çeşitli Anlamları ve Sinirbilimsel, Nörofelsefi Açından Ele Alınışı

Bu bölümde çalışmanın kalanında kabul edilecek "kimlik" tanımı belirlenmeye ve çerçevelenmeye yönelinmektedir. "Bilinç" kavramı için geçerli olduğu gibi bu kavram için de felsefe ve/veya nörofelsefe eksenli karşılaştırmalı bir çalışma yürütmenin ilginç ve yararlı olacağı açıktır. Ancak bir önceki bölümde "bilinç" kavramı için kabul edilen yöntem bu kavram için de kabul edilmekte ve çalışma başlığının gerektirdiği biçimde bu kavramın da tanımının ve işleminin belirlenmesi sinirbilimden hareketle nörofelsefi ekseninde gerçekleştirilmektedir.

Kişisel kimliğin soruşturulması Sokrates ile başlamış ve felsefe tarihi boyunca birçok filozof tarafından devam ettirilmiştir. Bu soruşturma felsefi eksenden de yapılırsa bilimsel araştırma konusu da edilse kişisel kimliğin, insanın ne olduğu gözetilmeden eksiksiz ve doğru anlaşılması olanaklı değildir. Bu noktada önemli olan insanın nasıl tanımlandığıdır. Felsefe tarihi içerisinde filozoflarca oluşturulan çeşitli "insan" tanımları ve anlayışları bilinmektedir. Sinirbilim ve/veya nörofelsefe bilinç, kimlik vb. kavram ve ilgili sorunların anlaşılması/araştırılması sürecinde belli bir insan anlayışına sahip olmanın önemine değinmek ve böyle bir kavrayışa sahip olmakla beraber kendi yaklaşımları uyarınca açık ve seçik bir insan tanımı ortaya koymamış, insanı (ve diğer canlıları) belli özellikleri üzerinden anlamaya çalışmıştır. Bu çalışmanın bir amacı da sinirbilim bulgularından yola çıkan nörofelsefi bir insan tanımı belirlemek olup, bu sorun çalışmanın dördüncü bölümünde ele alınmaktadır. Çünkü konularına sinirbilim bulgularından hareketle yaklaşan ve bu bulgular bağlamında çözümler(ine)leri süren nörofelsefenin sinirbilimden yola çıkarak yapılandığı kendi özgün anlayışına uygun bir insan tanımı belirlemesi gerekli ve doğru bir tutumdur. Bu bölümdeyse sinirbilimsel bulgular ve nörofelsefi bildirimlerden hareketle "kimlik" kavramına dair bir tanım oluşturulmaya çalışılmaktadır.

1.4.1 "Kimlik" Kavramının Sözlük Anlamları ve Bağlı Bulunduğu Benzer Kavramlar

TDK Sözlüğü içinde "kimlik" in farklı tanımlamaları ve açıklamaları bulunmaktadır. Bunlardan birine göre "kimlik", "herhangi bir nesneyi belirlemeye yarayan özelliklerin tümü" şeklindedir. Kelimenin bir başka açıklaması, "birinin belirli bir kimse olmasını sağlayan koşulların tümü" olarak belirtilmektedir. Kelimenin son anlamı, "toplumsal bir varlık olarak, insana özgü belirti ve özellikler" şeklindedir (*TDK*, 1983: 714). "Kimlik" sözcüğünün İngilizce karşılığı olan "*identity*", "kimlik, özdeşlik, ayniyet" anlamlarına gelirken, bu anlamı karşılayan Fransızca kelime "*identité*", kelimenin Almanca karşılığıysa, "*Identität*"tir (*Langenscheidt*, 2001: 283; *The Oxford English-Turkish Dictionary*, 1993: 264; Yalt, 1984:530).

"Kimlik" sözcüğünü kapsamamasına karşın *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, bu kavramla bağlantılı anlamlara sahip olan "kişi", "kişilik", "karakter", "birey" ve "özne" kavramlarına yer açmaktadır (Akarsu, 1998: 145).

"Kişi" (şahıs). (İng. *person*; Fr. *la personne*; Alm. *Person*; Lat. *persona*) kavramı, "oluşumunu özgürlüğe dayatan, kendi kendisini kuran bireysel öz", "yaşamın gidişi içinde tek beni kuran birlik", "kendini "sen" in karşısında bir "ben" olarak yaşayan öz"; ya da "bir "sen" olarak "ben" in karşısına çıkabilen öz" olarak açıklanmaktadır (Akarsu, 1998: 116-117).

Felsefe Terimleri Sözlüğü, "kişilik" i (İng. *personality*; Fr. *la personnalité*; Alm. *Persönlichkeit*; *Personalität*) "kişiyi kişi yapan şey" olarak tanımlar (Akarsu, 1998: 117). Saydam'a göre, "kişilik" "süreklilik kazanmış algılama, duygu, düşünce, tutum ve davranışların, ilişki ve sorun çözme tarzının bütünü"dür. Kişilik maddesel bir temel üzerine kurulur. Bu maddesel temel biyogenetik ve pre-/peri-natal öğeler tarafından belirlenir. Kişiliğin işlevi, kişiye bireysel şekillenme, süreklilik, tahmin edilebilirlik, çevreye işlevsel uyum ve algı, duygu, düşünce ve davranış otomatizasyonu kazandırmaktır. Kişiliğin yapısal çekirdeği, "huy/mizaç" olup, bu çekirdek kortiko-striato- limbik sistemlerle bağlantılıdır. Bu yapı, korku ve öfke gibi birincil duyguları (emosyonları) içerir ve yaşamın ilk üç yılında netleşmeye başlar (Saydam, 2014: 137-138).

Akarsu, "karakter" in (İng. *character*; Fr. *la caractère*; Alm. *Character*) açıklamasını "bir nesnenin, bir bireyin kendine özgü yapısı, onu başkalarından ayıran temel belirti" ve "bireyin davranış biçimlerinin bütünü"nü belirleyen ana özellik" olarak bildirmektedir (Akarsu, 1998: 111). Saydam'ın açıklamasına göre bireysel

amaç, yöntem ve değerleri belirleyen, karakterdir. "Karakter" yaşam süresince bireyle çevrenin dinamik etkileşimi sonucunda belirlenir. Bu belirlenme kavramsal öğrenme, soyutlama, sembolizasyon, analitik ve endüktif mantık süreçlerinin işlevsel sonucu olarak yapılır. Bu yapı sevgi, empati, sabır ve umut gibi karmaşık ikincil duyguları (emosyonları) kapsar (Saydam, 2014: 137-138). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, "karakter" sözcüğünün ahlak felsefesiyle ilgili tanımını "kişinin kendi kendine egemen olmasını, kendi kendisiyle uyum içinde bulunmasını, düşünüş ve eylemlerinde tutarlı, sağlam kalabilmesini sağlayan özellikler bütünü" olarak açıklamaktadır (Akarsu, 1998: 111).

"Kişi", "karakter" ve "etik" kavramları anlamca bağlantılı görünmektedir. "Kişi"(ler) (*person*), "etik ilişki" içinde bulunan, yaşayan, gerçek varlıklardır. "Etik" kelimesi, eski Yunancada "*etos*" (*ἦθος*) sözcüğünden türemiş olup, "karakter" anlamına gelmektedir. "*Etikos*" (*ἠθικός*), "karaktere dair" demektir. "*Etika*" (*ἠθικα*) ise "karaktere dair bir söylemi" anlatır. Karakter doğrudan insan teki olarak "kişi" ile bağlantılıdır. Kişi pratik etkinlikleri bağlamında ilişkilerini, yapıp ettiklerini, başkalarını ve başkalarının davranışlarını düşünür, değerlendirir ve belli tutumlar belirler (Demirdöven, 2010: 827-828). "Ahlâksal kişi" ise "sorumluluğu ve hesap verme yeteneği olan "ben"" biçiminde ifade edilir (Akarsu, 1998: 117).

Kimlikle bağlantılı bir diğer kavram olan "birey" (İng. *individual*; Fr. *l'individu*; Alm. *Individuum*; Lat. *individuum*) kavramı, "kendine özgünlüğünü yitirmeden bölünemeyen "tek" varlık" olarak açıklanır (Akarsu, 1998: 38). Bu kavram etimolojik ve anlamsal açıdan insanın sosyal bir varlık olmasına göndermede bulunur ve toplumsal ilişki içinde yer alan insanı gösterir. Çünkü "*societas*" (toplum), Latince "bir arada yaşama hâli"ni "*socius*" (birey) ise "birlikte yaşayan insan teki"ni anlatır (Demirdöven, 2010: 832-833).

Farklı disiplinlerde kullanımı bulunan ortak bir kavram olan "kimlik" kavramının felsefe anlamını sıkça karşılaşılan sosyolojik anlamından ayıran, toplumsal kimliği bulmak ve anlamak için "kimlersiniz?" sorusunu sormak gerekirken felsefi soruşturmanın konusu olan kişisel kimliğin, "kimsiniz?" sorusuyla açığa çıkartılabilesidir. Öte yandan kişisel kimlikler, taşıyıcıları olan öznelere sosyal yapının bir parçası olmaları nedeniyle daima toplumsal yan barındırırlar. Farklı aidiyetler üzerinden inşa edilen ve "kollektif kimlik" olarak da bilinen sosyal kimlikler, "kişisel kimliğin" toplumsal yönüdür (Özlem, 2010: 171-173). Kuçuradi, bu kimliğin belli bir gruba ait olması ve bu grubu göstermesi bağlamında toplumsal kimliğe "kollektif kimlik" demekte ve kollektif kimliğin belli bir zamanda o grubun tüm

ifadelerine yansıyan ve bu belli zamanda geçerli olan "neredeyse bilinçsiz" anlayışlardan oluştuğunu söylemektedir. Bu kimlik, kişilerin bütünüyle kendi seçimlerinin sonucu olmayan ve tamamen sorumlulukları kapsamına girmeyen belirlenmiş kimlikleridir. Buna karşın kişisel kimlik değer gözetme davranışından seçimlere, sorumluluk, etik ve bilgiye uzanan bir kişisel yargılamalar sürecini kapsar ve kişilerin bilinçleri bağlamında kendi çabaları ve kararlarıyla kurulur; kişisel kimlik, ağırlıklı olarak insanların bilincinin ürünü ve göstergesidir (Kuçuradi, 2009: 58).

Akarsu, "kimlik" kavramıyla bağlantılı bir diğer kavram olan "özne" kavramının farklı tanımlarını açıklamaktadır. "Kimlik"le olan bağlantısında ve bu çalışma çerçevesinde kavram, on yedinci yüzyıldan sonra bugünkü anlamını kazanmış olup, ruhbilim ve bilgi kuramı açısından "ben" anlamı taşımaktadır. Bu anlamıyla "özne", "kendini ben-olmayanın, nesnenin karşısında bulan, karşısına koyan; ya da karşısında bulunduğu, kendini karşısında bulduğu nesneye bilme ve eyleme ereği ile yönelen birey" anlamına gelir (Akarsu, 1998: 148).

Kimlik kavramıyla bağlantılı diğer bir kavram "benlik" (*self/le soi*) kavramıdır. *TDK Sözlüğü* içinde "benlik", "bir kimsenin öz varlığı, kişiliği, onu kendisi yapan şey, kendilik, şahsiyet" olarak tanımlanmaktadır (TDK, 1983: 140). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, "benlik" kavramını kapsamamakla beraber "ben" sözcüğünü, "bilinçli bireyin kendini başkalarından ayırmasını dile getiren sözcük" ve "bilinç edimlerinin taşıyıcısı" olarak açıklar (Akarsu, 1998: 31). Öztürk, "benlik bütünlüğü"nü kapsayıcı bir tanımını oluşturmanın güç olmakla beraber, bu kavramın "benliğin kendi içinde bir düzen ve anlam bulunmasını" gösterdiğini yazar. Bu düzen ve anlam, kişinin "geçmişteki yaşantılarının tümüyle kendisine ait olduğunun kabullenilişi; geleceğin korku ve endişe ile karşılanmaması" demektir. Benlik bütünlüğü duygusunu taşıyabilen kişi, geçmişten pişman olmadığı gibi gelecekte de korkmaz (Öztürk, 2008: 133-136; 140-141).

Tanrıdağ, "benlik" ve "kendilik" kavramlarını ayırmaktadır. Davranış bilimlerinde "benlik" ve "kendilik" kavramlarının sinirbilim tarafından ele alınma sürecinin çok yeni olduğunu ve aralarındaki ayrımının tam anlamıyla gerçekleştirilmemiş olduğunu vurgulayan yazara göre "benlik" "kişinin iç ve dış dünya etkenleri arasında kendini ifade etme hali" ve "kendilik" ise "kişinin, dış ve iç dünyasında olup bitenleri kendi başına deneyimleme hali" olarak açıklanır (Tanrıdağ, 2014: 168-169; 183).

Kimlik duygusunun oluşumunda benlik kavramı çok güçlü bir rol oynadığından bu kavramın açılımları sinirbilimde ve nörofelsefede ayrıntılı biçimde

ele alınmaktadır (Churchland, 1996: 8; 319-322; Churchland, 2002: 59-125; Damasio, 1999: 224-227; Erikson, 1977: 222-247; Korkmaz, 2013: 140-175; Öztürk, 2008: 133-136; 140-141; Panksepp, 2005b: 300-310; Panksepp ve ark., 2012: 6-48; Ramachandran, 1998b: 167-173).

1.4.2 "Kimlik" in Sinirbilimsel Açılımları

Sinirbilim Ansiklopedisinde "kimlik" sözcüğünün tanım ve açıklamalarından biri "her şeyin kendisiyle bağlantısını kuran şey (aynılık)" olarak gösterilmektedir. Buna göre, "*identité*", "*identity*", "kimlik", "özdeşlik" kavramına ulaşmak için sorulması gereken sorulardan biri, "akşam ve sabah yıldızlarının aynı olup olmadığı"dır. Aynı ansiklopedi "kimlik" sözcüğünün bir tanımını, "bir şeyin onu, aynı türdeki diğer şeylerden ayıran karakteristik özellikleri" gibi ifade etmektedir (Binder, Hirokawa ve Windhorst, 2009: 1910).

Solms ve Turnbull kişilikle ilgilenen herkes için Phineas Gage vakasının çok önemli bir olgu olduğunu anımsatarak bu ve benzeri vakaların "özgül beyin olayları ile kim olduğumuzun özgül yönleri arasında öngörülebilir bir bağlantı bulunduğunu düşündürdüğünü" ekler. Phineas Gage'in başına gelene benzer büyük alın lobu hasarlanmaları psikopati veya sözde-psikopati denilen dürtüsel, düşüncesiz, vicdansız davranışlara neden olabilmektedir. Gage örneği ve benzer vakalar beynin, zihnin ve benliğin ta kendisi olduğunu göstermektedir (Solms ve Turnbull, 2013: 15; 24-29; 106-108).

Sinirbilim kişisel kimliği anlamakla insanın neliğini anlamak arasında doğrudan ilişki olduğunu kabul etmektedir. Bu ilişki insanın sosyal bir canlı olması üzerinden temellenir. Tura, insanın evrendeki yerini ve dünya üzerinde kendi kurduğu tarih içindeki konumunu "kim"likle bağlantılı kabul ederek, ancak "ne"lik sorusu yanıtlayabilirse insanın kendisini bu tarihin ve evrenin, dünyanın bir parçası olarak görebileceğini açıklar (Tura, 2011: 229-230). Zeman'a göre de insanın "benliğe dair bir fikri olması duygular ve sosyal ilişkilerle bağlantılıdır" (Zeman, 2012: 48). Çünkü insan sosyal bir canlıdır. Bu nedenle insanın yapısını anlamakla her insanın kişisel kimliğini anlamak bağlantılı süreçlerdir. İnsanı bir sosyal topluluğun üyesi yapan insani yapısı ve kişisel kimliği biyolojisinin merkezinde bulunur. İnsanın karşısındakini değerlendirmesiyle kendini değerlendirmesi eşzamanlı süreçlerdir. Ötekinin varlığını fark etmek "ben" bilincinin oluşumunu sağlar. İnsan, başka insanların arasında "gelişirken" ötekilerin kendisine benzediklerini görür, onları

tanıyıp anladıkça, kendine dair farkındalık kazanır, onları bildikçe kendi kimliğini "bilir". Böylece, insanlık durumunu anlayabilmek, insanın yapısını ve her insanın kişisel kimliğini, insanları veya bir insanı doğrudan insanlarla ilişkileri içinde gözlemekle anlaşılabilir (Zeman, 2012: 426).

Mead'e göre "insanın kimliği, geliştirilebilir nöral bir yapıdır" ve bu gelişme özellikle sosyal çevre dahilinde gerçekleşir. Bu nedenle, kişisel kimliği, "kişiler arası ilişkiler dolayımıyla yapılan ve gelişen bir bilincin ürünü" gibi görmek doğrudur (Bilgin, 1994: 210-211; Mead, 1972: 135-226; 347-353). Bu ifadelerle örtüşecek biçimde Tanrıdağ kimliği, "zihin işlevi" olarak ifade ederken, Erikson aynı kavramı "*bilinç* (belli bir koşulda farklılığı gösterir) ve *süreç* (farklı koşullarda aynılığı gösterir)" olarak tanımlamaktadır. Kimliğin "bilinç olma hâli" bireyin kendi özgünlüğü, "süreç olma hâli"yse bireyin yaşantılarındaki sürekliliği sağlamasıyla ilişkilidir (Bilgin, 1994: 229; Erikson, 1977: 222-247; Tanrıdağ, 2015f: 79). Erikson, "kimlik duygusu" kavramıyla, geçmişte çekirdek durumda var olan kimlik duygusuyla, gelişen ve toplumsal anlam yüklenen kimlik duygusunun bütünleşmesini ifade etmektedir. Kimlik duygusu, bireyin kendi benliğini bilinçli ve bilinçdışı olarak kabullenışı demektir. Bir süreç olarak kimlik duygusu kazanımı, benliğin bütünleştirme yetisi sayesinde ortaya çıkar. Bu duygunun cinsel, mesleki ve toplumsal yönleri bulunmakta olup bu yönlerin bütünleşmesi sağlıklı bir kimlik duygusunun oluşma koşuludur (Erikson, 1977: 222-247; Öztürk, 2008: 133-135). Sinirbilim bulguları, kimlik ve kimlikle bağlantılı yapıların oluşumunun, genetik ve sosyal özellik taşıyan bir inşa süreci olduğunu doğrulamakta ve bu süreci ayrıntılarıyla tanımlamaktadır (Damasio, 1999: 224-227; Kircher ve David, 2003: 1; Korkmaz, 2013: 140-175; Ramachandran, 1998b: 167-173; Saydam, 2014: 137-138; Şar, 2014: 15-16).

"*Color Atlas of Neurosciences*" içinde kişiliğin prefrontal korteksle bağlantılı olduğu yazmaktadır (Greenstein ve Greenstein, 2000: 354-355). Kircher ve David, yürüttükleri sinirbilim araştırmaları sonucunda insanı olduğu kişi haline getiren, zihnin yapılandırması olduğunu açıklamaktadırlar (Kircher ve David, 2003: 1).

Crick, "Şaşırtan Varsayım" kitabına, "bilinç" kavramının tanımını "algıları, düşünceleri ve duyguları olma durumu" şeklinde açıklayan bir alıntıyla başlamakta ve varsayımı kendisi tarafından "siz, neşeleriniz, üzüntüleriniz, anılarınız, ihtiraslarınız, benlik ve özgür irade duygularınız ile aslında çok sayıda nöron ve bunlarla ilişkili moleküllerin bir arada davranışlarından ibaretsiniz" sözleriyle ifade edilmektedir (Crick, 2000: 111; 4).

Changeux öznel deneyimlerin, kişinin kendi bedenini sürekli algılaması ve bellek içerikleri üzerinden yapılan bir "ben"e göndermede bulunması olduğunu yazar. Paryetal lobun benlik bilincinden sorumlu olmasının yanı sıra *süperiyor temporal sulcustaki hücreler, anterior singulat korteksin ön kısmı ve komşu medyal prefrontal alanlar* primatlarla insanlarda, eylemlerin planlanması sürecine dahil olan benlik algısının oluşumunda çalışır (Changeux, 2009: 86-87).

Damasio "benlik" kavramını "bilinç" ile bağlantısından hareketle tanımlamaktadır. Bilinci "çekirdek bilinç" ve "genişletilmiş/yayılmış bilinç" olmak üzere iki temel kısma ayıran araştırmacı, "benlik" in de bu ayrımla uyumlu olacak şekilde ikiye ayrıldığını açıklar ve bunları "merkezi benlik" ve "otobiyografik benlik" olarak adlandırır. "Merkezi benlik" çekirdek bilincin içinde ortaya çıkar. Merkezi benlik, beynin etkileşimde bulunduğu her nesne için durmaksızın yeniden üretildiği geçici bir yapıdır. "Otobiyografik benlik" bir kişiyi o kişi yapan, ona biricik olma özelliği kazandıran yapı olup, canlının farklı yaşantılarının düzenlenmiş anılarıyla ilişkilidir. Otobiyografik benlik, merkezi benlikten türer. Kimlik ve kişiliğin benlikle ilişkisine değinen araştırmacıya göre özellikle otobiyografik benlik, kimlik kavramıyla bağlantılıdır. Kimlik ve kişiliğin oluşabilmesi için otobiyografik belleğin otobiyografik benlik içinde güncellenmesi gerekir. Çünkü otobiyografik bellek, kimliğin yapısını inşa eden ve kişiliği tanımlamayı sağlayan anıları içerir. Kişilik farklı bileşenler üzerine kurulmuştur. Bunlar arasından en önemlisi karakter özellikleridir. Farklı karakter özellikleri mizacı şekillendirir ve bu yapı yenidoğanda bile gözlemlenebilir. Bu niteliklerden bazıları genetik yoldan kazanılırken, diğerleri çevreyle kurulan ilk etkileşim sonucunda kazanılır. Bir canlıyla çevresi arasındaki ilişki tamamen o canlıya özgüdür. Çünkü çevresel bağlam genetik belirlenim etkisinde biçim kazanır. Bu bağlam, otobiyografik bellekte arşivlenir ve otobiyografik benlikle kişiliğe temel oluşturur. Fiziksel ve kültürel bağlamlar kapsayan bu etkileşimde her bağlam yaşamsal öneme sahiptir. Bütün bu yapılanma beyinsel/sinirsel fizyolojik yapı ve süreçler sayesinde gerçekleşebilmekte olup bu anatomik ve fizyolojik yapı ve süreçler gösterilebilmektedir (Damasio, 1999: 27; 224-227).

Panksepp de benliği tanımlamakla bilinci anlamayı bağlantılı görmektedir. Çünkü benlik/benlik tasarımı, somut sinirsel nöroanatomik, nörofizyolojik ve nörokimyasal özellikler taşır. Benlikle bağlantılı beyin alanları *serebellar nuclei* ve *sentromedyal* orta beyin alanlarıdır. Bu sinirsel altyapı beynin evrimleşme sürecinin erken dönemlerinde oluşmuştur. Böylece bilincin temel düzeylerini anlamakla benliğin ilksel doğasını anlamak, insan ve hayvanın, kendilerini dünya üzerinde etkin

ve hisseden canlılar olarak nasıl deneyimlediklerini anlamak demektir (Panksepp, 2005b: 300-310).

Ramachandran da Damasio ve Panksepp gibi, benlik tanımlamasına "benlik" ve "bilinç" kavramlarının bağlantılı olduğuna dikkat çekmekle başlar. Kendisi, "benlik" üzerine düşündüğünde, "kendisinin tüm farklı duyu izlenimlerini ve anılarını birleştiren/bütünleştiren (*unity*), hayatının yönetimini elinde bulunduran ve seçimlerini gerçekleştiren (özgür irade) ve uzay-zaman içinde daima tek ve aynı varlık olacak şekilde tek ve aynı beden içinde varlığını devam ettiren (beden algısı) bir şey düşünmüş olduğunu" açıklar. Bir diğer vurgusu benlik ve *qualia* bağlantısıdır; hiç kimse tarafından deneyimlenmemiş *qualia* olamayacağı gibi, *qualia* içermeyen benlik de olamaz. Benliğin tüm karakteristik özelliklerinin bir listesinin çıkartılarak bunların ilgili beyin bölge ve işlevleri bağlamında anlaşılması olanaklı olduğundan, bu durum bir gün benlik kavramının tamamen anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu bağlamda, sinirsel hastalıkların araştırılması beden algısının/imgesinin, duysal uyarılara karşı oluşturulan duygusal (*emosyone*) cevapların ve hatta mizah ve gülme gibi benliğin farklı görünüşleri altında yatan sinirsel mekanizmaların açığa kavuşturulmasına destek sağlar. Hayalet uzuv vb. sinirsel hastalıklar/bozukluklar, beden algısının "uyumlu/uyumlanabilir yapıda" (*malleable*) olduğunu ortaya koymaktadır. Benliğin yaşamsal bir yönü olarak "kişilik" de limbik yapılara ve bunların temporofrontal lob bağlantılarına bağlı bulunmakta, bazı nörologlar "temporolob epilepsisi kişiliği" bile tanımlamaktadır (Ramachandran, 1998b: 167-173).

Prefrontal korteks (PFK) ve frontal lob sendromlarının kişilik üzerindeki "dramatik" etkilerini açıklayan Mesulam, araştırmalarda belli kişilik özellikleriyle temporolimbik epilepsi bağlantısı bulgulandığını yazar. Bu kişilik özellikleri "duygusallıkta derinleşme, yoğun keder, olaylara ve şeylere aşırı anlam yükleme, huysuzluk ve kızgınlık, saldırgan tutumlar, şiddet içeren suçlar, büyüklük sanrısı (*grandiosité*), mizah yeteneğinde azalma, cinsel davranış değişimleri, aşırı yorumlama ve paranoya, önemli-önemsiz tüm kuralları ihlal eden herkesi cezalandırma anlamında aşırı ahlakçılık, kuralcılık, sürekli kendini suçlama, obsesif düşünceler, dinsel ilgilerde artış, kendi hayatındaki birçok olguyu ilahi bir güce bağlama, kadercı bir çaresizlik hissi, felsefi konulara yönelmede artış, aşırı ayrıntıcılık nedeniyle odaklanamama, hipergrafi (sürekli yazıp-çizme isteği ve davranışı)" olarak sayılır (Mesulam, 2000: 42; 384-385).

Sinirbilim, kişisel kimliği araştırma nesnesi edindiğinde hem bu kavrama hem kavramla bağlantılı diğer kavramlara dair açıklamalar ortaya koyarken, kişisel kimlik kavramıyla bağlantısında sosyal yapılanmayı dikkate alarak, çözümlemelerini sorumluluk ve etik üzerinden yapılandırır (Böylece nöroetik perspektif ortaya çıkmış olur.) (Changeux, 2009: 75; Farah, 2010; Farah ve Haberlein, 2007: 37-48; Northoff ve Heinzl, 2003: 40-43). Çünkü kişiler, olaylara ve şeylere dair yargılar oluştururlar. Kişilerin yargıları, bilgi, doğruluk ve değerlendirme bağlamında kurulur. Changeux her insanın yargılama kapasitesini "kendi özerkliğiyle bağlantılı" görür ve özerkliği/otonomiyi "bilincin bir görünümü" olarak kabul eder. Bilinç, sosyal ve fiziksel dış çevre kadar, içgözlem ve kişisel yargılarla da bağlantılıdır. İçgözlem ve kişisel yargılar, gelecekte olup biteceklere dair tahminde bulunmakla ilişkilidir. Bu öngörüler, "benliğe" ve "ben"e gönderimde bulunur. Bu "ben" ve/veya "benlik", uzun süreli belleği taşıyan kişi olarak eylemlerin "sahibi" (*owner*) veya kişisel tarihin ve yaşantıların anlatıcısı olan "ben" ve/veya "benlik"tir (Changeux, 2009: 75). Kişi olmaya ilişkin ölçüt belirleme çabasının ardındaki neden, sadece kişilerin edimlerinden sorumlu tutulabileceği kabulüdür (Farah ve Haberlein, 2007: 37-48). Bu nedenle kimliği tanımlamak için sorulması gereken diğer soru "istemli edimleri belirleyen kimlik/özdeşlik koşullarının ne olduğu"dur (Binder, Hirokawa ve Windhorst, 2009: 1910). Bu bağlamda, olayları ve kişileri değerlendirme şekli, kendine dair değerlendirme, diğer insanlar ve canlılarla kurulan ilişkiler ve davranışlar, sosyal ilişkiler kapsamında tanımlanan sorunlar, bilinç-kimlik bağlantısında anlamlı olmaktadır. Bu çerçevede çeşitli sorunları araştıran sosyal sinirbilim araştırmaları yürütülmektedir (Carlson, 2014: 285-286).

Cloninger'in kişilik modeli kişiliği oluşturan unsurları "mizaç" ve "karakter" olarak belirleyerek kişiliği gelişmeye açık bir etkileşim olarak tanımlar. Mizacı oluşturan unsurlar "yenilik arayışı", "zarardan kaçınma", "ödül bağımlılığı" ve "sebatkarlık", karakteri kuran özelliklerse "kendini yönetme", "işbirliği yapma" ve "kendini aşma" olarak sıralanır. İçebakışla bilinen "benlik", "otonom bir birey olma" "insanlığın bütünleyici bir parçası olma" veya "evrenin bir parçası olma" üzerinden tanımlanır ve bu tanımlardan her biri "kendini yönetme", "işbirliği yapma" ve "kendini aşma" olarak belirlenen bir karakter boyutuna karşılık gelir (Cloninger, Svrakic, ve Przybeck, 1993: 975-986; Köse ve ark. 2004: 107-108). Köse, Cloninger'in kuramını, "kişiliğin genetik temelinden davranışın nörobiyolojik temellerine, kişiliğin bilişsel ve emosyonel yapısı ve gelişiminden, kişilik boyutlarında bireysel farklılıkların davranışsal bağlarına, kişilik yapılarının gelişimsel etmenlerle etkileşiminden psikiyatrik bozukluklara yol açmasına uzanan çok sayıda alanda

kapsamlı bilgi sağlama potansiyeline sahip" sözleriyle betimler. Ayrıca, gelişen beyin görüntüleme yöntemlerinden faydalanan kuramın, kişilikle beyin arasındaki bağlantıları netleştirerek normal ve patolojik durumlar üzerine ayrıntılı bilgi sağlaması beklenmektedir (Köse, 2003: 86).

1.4.3 "Kimlik"in Nörofelsefi Açılımları

Patricia Churchland, Paul Churchland ve Catherine Malabou, tamamen sinirbilimsel veriler üzerinde temellenen kendi nörofelsefi kimlik/benlik anlayışlarını oluşturmuşlardır.

Patricia Churchland, "benlik"in felsefede daima sorun edildiğini ancak beyin bir beden ve benlik algısını/imesini nasıl yapılandırdığını ve bunu dış dünya imgesiyle ne şekilde bağlantılandığını anlamak için ışık ve elektron mikroskobu, hücre biyolojisi, ileri fizik ve kimya bilgisi gibi bilimsel ve teknik ilerlemeleri beklemek gerektiğini yazar. Beynin çalışması nöronlar arası elektrik iletimle sağlandığından, en önemli katkı elektriğin bulunmasıyla gerçekleşmiştir. Beyin, beyin şebekelerinin yapısı ve bir arada çalışmaları üzerine önemli bilgiler sağlayan diğer önemli kaynaklar, nörobiyoloji ve beyin patolojileridir. Bütün bu gelişmeler ve olgular "nörobenlik"in (*neuroself*) tarihini oluşturmaktadır (Churchland, 2002: 59-125). Churchland'a göre benlik hem türoluş hem bireyoluş bağlamında evrimsellik gösterir.¹⁵ Tüm canlılarda sinir sistemi sağkalımı ve üremeyi sürdürme yolunda doğru öngörüler oluşturmak üzere evrimleşmiş olup bunu başaramayan canlı yok olmaktadır. Sinir sisteminin evrimle kazandığı bir strateji olarak içsel tasarımlar, uyarılara karşı oluşturulan kaba tepkilerin ötesine ulaşarak daha karmaşık ve incelikli davranışlar sergileyebilmeyi sağlar. Bunun yanı sıra beyin, çocukluktan itibaren kendi hakkında bir hikâye yazmaya başlar. Bu hikâye, her insanın kendi bedenini, kendi tarihini, kendi "şimdi"sini ve kendi dünyasını anlatır. Sağlıklı her insan bunun kendi hikâyesi olduğunu bilir ve gerçek olduğunu düşünür; bu herkesin kendi içsel gerçekliğini meydana getirir (Churchland, 2002: 59-125). Beyin, beden tasarımı oluşturan alanlarla bellek tarafından meydana getirilen tasarımları oluşturan alanları içerecek şekilde farklı bölgelerinin etkinliği yoluyla karmaşık bir benlik tasarımı ortaya çıkartır. İnsanın içsel olarak "kendim/benlik" diye bildiği beyin etkinliği, geniş etkinlik örüntüleridir. Bu nedenle Churchland, benlik yerine "benlik

¹⁵ Bu söylem, insanın ruhsal dünyasının rahim içi dönemden değil kalıtsal materyalin aktarılmaya başladığı ilk canlıdan başlatılması gerektiğini yazan Ceylan tarafından desteklenmektedir (Ceylan, 2012: 280).

tasarımı"nı konu edinmeyi doğru bulur. Çünkü benlik, "diğer insanların dünyasını" içerecek şekilde beyin tarafından inşa edilen bir tasarımla dış dünya gerçekliğini bağlantılandırmaya ve anlamlandırmaya yönelir. İnsandaki benlik tasarımı yüksek düzeyde karmaşıklık gösterir. Bu yapılanma, dil, sosyal bağlam ve ayrıntılı otobiyografik özellik gösteren ve seçici olabilen bilinçli deneyimin öznel nitelikleri üzerinde temellenir. Benliğin bileşenleri, beden, farkında olunan şeyler, seçimler, alışkanlıklar, yetenekler, mizaç vb. ilişkin sabit ama değişmeye açık artalan ve bellek temelli otobiyografi olarak sıralanır. Bunlar, aralarında bağlantılı olmakla beraber, birbirlerinden ayrılabilirler (Churchland, 2002: 59-125).

Paul Churchland da benlik sorununu irdelerken bilince yönelmektedir. Düşünürü göre beyinde "özel ve ayrı bir benlik" alanı bulunmamakla beraber beyin hemen her kısmı diğer bölgeler tarafından sürekli olarak izlenir. Hem hayvanlarda hem insanlarda bazı doğmasal bilişsel yetiler bulunmakla beraber insanın benlik algısı doğuştan değildir. Benliğe ve benlik algısına dair doğru söylem, insanın benlik algısını aşamalı olarak öğrendiği gibidir; çünkü bilişsel ve duygusal etkinlikler diğer insanlarla paylaşılan sosyal çevreden öğrenildiğinden, benlik algısı kişinin içinde yetiştiği kültüre bağlıdır. Bu nedenle insanın kendine dair algısı "zaman ve deneyimle gelişen ve değişmeye açık olan bir şey" olarak tanımlanmalıdır. Her sağlıklı insanın benlik algısı kendine dair diğer insanlarla paylaşılan bir portre içerir. Bu portre her insanın, inançları, istekleri, heyecanları ve usamlama becerisi olan ve öz bilinç taşıyan bir varlık olduğunu gösterir (Churchland, 1996: 8; 18; 319-322).

Tamamen sinirbilim bulgularından hareketle siyasi bir felsefi söylem kuran Malabou, öncelikle bilinç, kimlik ve plastisite kavramlarını açıklamaktadır (Malabou, 2016). Yazar, ilk olarak sinirbilimsel bulguların, tüm düşünce, istek, duygulanım ve bilgilerin sinirsel yani biyolojik bir temele dayandığını gösterdiğini vurgular. Sinirbilimin temeli olan bu kabul onun hem en güçlü hem en zayıf yanıdır. Güçlülüğü, algı, bellek, öğrenme vb. fenomenlere daha kesin ve nesnel bir yaklaşım getirebilmeyi sağlamasından kaynaklanır. Bu bağlamda oluşturulan "nöral benlik" anlayışı da özneye yeni bir yaklaşım getirme olanağı sağlar. Zayıf yanıysa sinirsel ve zihinsel olan arasındaki geçişin bilimsel olarak tam anlamıyla açıklanamayışından kaynaklanır. Sinirsel olandan zihinsel olana geçişle biyolojik olandan kültürel, tarihsel ve siyasala geçiş örtüştüğünden benliğin yeni tanımlanma şekli özgürleştirici olanla baskıcı olan arasında salınır ve eski sorunlara yeni çözümler talep eder. Bu çözüm arayışında Malabou sinirbilimsel benlik ve kimlik tanımları üzerinde yoğunlaşır. Çünkü sinirbilimciler için beyin sadece bir organ olmayıp, "kişiliğimizin (...) temel organik bütünlüğü"dür. Bu noktada, Joseph

LeDoux'nun, "benlik" in yani senin kim olduğunun özü, beyindeki nöronlar arası karşılıklı bağlantısallık örüntülerini yansıtır" tanımı kabul edilir. Bu tanıma göre "kim olduğunun özü, beyin pek çok alt sisteminin içinde ve arasında sinaptik etkileşimler şeklinde muhafaza edilmektedir". Böylece "nöronal kişilik" tezinin temeli sinaptik plastisite olarak belirlenir. Bu teze göre benlik "beyinde işleyen tüm plastik süreçlerin sentezi"dir. Malabou, kimliği/benliği şekillendiren asli unsur olarak kabul ettiği plastisitenin üç tipini ayırır ve bunları gebelikle başlayıp doğumdan sonra en az altı ay süren embriyo ve çocukluk dönemi gelişimsel plastisitesi, yaşam boyu süren nöronal bağların değiştirilmesi biçimindeki plastisite ve onarıcı plastisite olarak sıralar. Gelişimsel plastisite, genetik yapılanma üzerine inşa edilen çevresel belirlenmeyi kapsar. Beyin hem biçim alır hem biçim kazandırır. Bağlantılar çoğaldıkça "bireyin kimliği kendi ana hatlarını oluşturur". Böylece, "beynin işleyişi ile dünyayı kavrayışımız arasında (...) bir özdeşlik doğar". Yaşam boyu süren plastisite, sinaptik işlevsellik sayesinde nöronal bağların hayat boyu değiştirilebilmesi demektir. Bu plastisite türü, bireyin deneyimlerine bağlı bir tür yaratıcılık içermekte ve sadece insanda değil en ilkel sinir sistemlerinde bile görülebilmektedir. Onarıcı plastisite, patolojik bir durumu takiben başarılı olsun olmasın, beyin ortaya koyduğu plastisitedir. "Bireyin kişisel deneyimleriyle çevresel etkileşimleri tarafından güçlü bir biçimde kontrol edilen erişkin nörogenezinin, (...) bireyleşme için ek bir mekanizma kurduğu" bilinmektedir. Öğrenme hayat boyu devam eden ve her bireye biçim kazandıran bir süreçtir; her bireyin biçimi kendine özgü ve benzemezdir; üstelik bireyleşme anlamında bireysel deneyimler, tarihsel bir boyut açar (2016: 37-59). Bütün bunların sonucu olarak, bellek hakkında bilgi çoğaldıkça benliğin nöral yapılanması üzerine daha çok şey bilinmektedir (Malabou, 2016: 81-83).

1.4.4 "Kimlik" in Bu Çalışmada Kabul Edilecek Tanımı ve Çerçevesi

Hem sözlük anlamları hem etimolojik incelemeler hem sinirbilim ve nörofelsefe bulgu ve belirlemeleri, "kimlik" "benlik" ve "kişilik" kavramlarının (ve evvelce değinilen diğer yan kavramların) bağlantısını göstermektedir. Bir kez daha toparlanacak ve vurgulanacak olursa, kişinin geçmişteki yaşantılarını kabullenışı ve geleceğe ilişkin öngörüler oluşturması temeli üzerine kurulan ve kendi içinde bir düzen ve anlam taşıyan benlik duygusu, sinirsel bir temele dayanır ve beden, farkında olunan şeyler, seçimler, alışkanlıklar, yönelimler, mizaç, bellek temelli otobiyografi, zaman, deneyim ve plastisiteyle bağlantılı olarak birikimli bir şekilde yapılandırılır. Kişilik, süreklilik kazanmış algılama, duygulanma, düşünme, davranma

ve sorun çözme biçimleri gibi tanımlanır. Kişiliğin farklı bileşenleri bulunmakta olup bunların arasında en önemlisi karakterdir. Karakterin tanımı bir şeyin veya birinin kendine özgü yapısı gibidir. Bu yapı yaşam boyunca beyin-çevre etkileşimi tarafından şekillendirilir. Sevgi, sabır ve umut gibi ikincil duygularla (*emosyonlarla*) ilişkili bulunan karakter, yaşam boyunca bireysel amaçları, yönelimleri ve değerleri belirler. Farklı karakter özellikleri, kişiliğin maddi temeli olan huyu/mizacı meydana getirir. Korku, öfke vb. birincil duyguları içeren huy/mizaç, kortiko-striato-limbik yapılara dayanır ve yaşamın ilk üç yılında şekillenmeye başlar. Bu açıklamadan görüldüğü üzere karakterin farklı özellikleri huyun/mizacın yapılanmasına katılır; huy/mizaç kişiliğin maddi temelini kurar; böylece karakter, kişiliğin önemli bir bileşeni olur. Kişilikse benliğin yaşamsal bir yanıdır. Karakter, huy/mizaç, kişilik ve benlik tanımları birbirine yakın dururken, kimliğin tanımı "tüm özellikler" ve "koşullar" ifadelerini içermekle bu kavramları kuşatan bir işlem sergilemektedir (Damasio, 1999: 27; 224-227; Öztürk, 2008: 133-141; Panksepp, 2005b: 300-310; Ramachandran, 1998b: 167-173; Saydam, 2014: 137-138; TDK, 1983: 140)

Sonuç olarak kimlik, biyolojik ve sosyal yönleri bulunan, epigenetik özellikli, plastisite özelliği dolayımında geliştirilebilir sinirsel bir yapı olarak bireyin özgünlüğü üzerinden şekillenmesi bağlamında bilinç, bireyin yaşantılarında süreklilik gösterme bağlamında süreç ve/veya zihin işlevi olarak tanımlanan, sorumluluk, özerklik, düşünme, yargılama, duygulanma, bellek, bilgi gibi kavramlarla doğrudan bağlantılı olan, bir şeyin veya birinin belli bir kimse olmasını sağlayan tüm koşullar ve bir şeyi ya da birisini belirlemeye yarayan tüm özellikler olarak kabul edilebilir. Bu koşullar ve özellikler, türoluş ve bireyoluş, sosyal çevre, doğum öncesi ve sonrası gelişim, duyumlama, algılama, düşünme ve duygulanma süreçleriyle bilinçli ve bilinçli olmayan zihinsel durumları da kimlik tanımına/soruşturmasına dahil etmeyi zorunlu kılmaktadır.

1.5 Bilinç-Kimlik Etkileşiminin Sinirbilimsel ve Nörofelsefi Açından Ele Alınışı

Zihnin/bilincin tam anlamıyla anlaşılammış olması gibi kimlik sorununun da tam olarak anlaşılammaması, beynin karmaşık yapılanmasından kaynaklanmaktadır. Öte yandan bu karmaşık yapılanma evrimin ve epigenetik gelişimin sigortasıdır. Emerson M. Pugh'un, "beyin bizim kolayca anlayabileceğimiz kadar basit olsaydı, biz hâlâ onu anlayamayacak kadar basit olurduk" sözünden hareketle Tanrıdağ, beynin kolay anlaşılabilir basit bir yapılanma sergilemesi durumunda, etki-tepki ve refleks prensipleriyle çalışıyor olacağını belirtir. Bu durumda insan soyut, sembolik,

kavramsal düşünemeyip bilim, felsefe, sanat, politika yapamayacaktır. Araştırmacının beynin kolay anlaşılır basit bir yapılanma göstermesi durumunda "bilinçaltı ve kimlik sorunlarının da olmayacağı" ifadesi, "bilinç-kimlik" etkileşimini ve bu etkileşimin beyinle bağıntısını desteklemektedir (Tanrıdağ, 2015c: 12-13). Cassirer de insanı anlamak için, duyguların, heyecanların, algıların ve düşüncelerin bilinçliliği olan içebakışla beraber insanın kendisini kültürel ve düşünsel çevresine uyarlaması anlamında düşünsel uyuma bakmayı zorunlu bulur. Sürekli kendisini araştırması nedeniyle sorumlu bir varlık haline gelen insan diğer hayvanlarla karşılaştırıldığında daha geniş bir gerçeklik içinde bulunur çünkü insan fiziksel bir evrenin yanı sıra simgesel bir evrende de yaşar (Cassirer, 1980: 14-15; 33).

Bilinci, kimliği ve bilinç-kimlik etkileşimini anlamak, yaşamla ilgili sorunları daha doğru değerlendirmeyi ve böylece daha etkili çözümler üretmeyi sağlayacaktır. Bilinç-kimlik etkileşimini anlamanın koşulu "bilinç" ve "kimlik" arasındaki bağlantıları anlamak ve tanımlamaktır. Bu bağlantıları tanımlayabilmek için sinir sistemine, beyne, evrime, iç ve dış çevreye yönelmek ve bunlar arasındaki karmaşık ve çok katmanlı etkileşimlerin özelliklerini serimlemek gerekmektedir.

Tüm canlılarda beynin temel görevinin canlılığın sürdürülmesini sağlamak olduğu bilinmektedir. Beyin, solunum, dolaşım vb. sistemleri düzenlemenin yanı sıra duyguları, düşünceleri ve algıları yani deneyimleri meydana getirir. Sonrasındaysa bu deneyimleri kullanarak davranışları/eylemleri yönlendirir ve uygular. Geleneksel beyin anlayışı davranışı dikkate almazken, bugünkü beyin anlayışı¹⁶ ve beyin bilgisi evvelce hiç olmadığı kadar disiplinlerarası bir çalışma alanına dönüşmüştür. Mesulam da davranışsal nöroanatomiyi araştırdığı eserine "beyin yapıları ve davranışı arasındaki ilişkinin doğasının kitaptaki tüm bölümler için merkezi tema" olduğunu söyleyerek başlar (Mesulam, 2000: 1; Tanrıdağ 2015a: 19).

Araştırmacılar, davranışlarla duyu ve algı sistemleri ve duygular arasındaki bağıntıları özellikle vurgulamaktadır. Çünkü duyu ve algı sistemleri, "beyin-dünya ilişkisi"ni anlamada bir arayüz oluşturur (Berk ve Özkul, 2014: 1-2; 14; 44; 75; Greenstein ve Greenstein, 2000: 334). Çotuksöken'e göre de olayların, eylemlerin anlam kazanmasının koşulu bu olaylarla eylemlerin insanın düşünmesi içinde "yeniden kurulma"sıdır. Çünkü ne türden olursa olsun, tüm varolanların var olma biçimleri ancak bilindikleri zaman netleşmektedir (Çotuksöken, 1998: 13; 28). Smith

¹⁶ Geleneksel beyin araştırmaları beynin algı ve hareket planını Newton yasalarına bağlayarak açıklar. Nörolojik bilimlerin mekanik modelleriyle davranış nörolojisi, farklı literatürlere sahiptir. Geleneksel beyin anlayışı sergileyen nöroloji kaynakları, davranış boyutunu dikkate almazken, bu unsur, "beyin-davranış ilişkisi" açısından son derece önemlidir. Bugün, bu mekanik yasalara, "beyin-davranış bağıntıları" dahil edilmekte, zihin fenomenleri de dikkate alınmaktadır (Tanrıdağ, 2015a: 13-14).

ve Kosslyn de beyinde dünyanın zihinsel bir temsilinin oluşturulduğunu açıklayarak bu temsilden hareketle belli amaçların belirlenmesine "düşünme" demektedirler. Düşünme, "akıl yürütme" ve "sorun çözme" diye bilinen zihinsel işlemlerden oluşmaktadır. Akıl yürütme zihinsel içeriklerden bazı çıkarımlar yaparak bir sonuca ulaşmayı sağlayan bilişsel yetidir. Sorun çözmeyle bir amaca yönelik ilerlerken ortaya çıkan engellerin aşılmasında kullanılan bilişsel süreçleri ifade eder (Smith ve Kosslyn, 2014: 412). Beyin-dış dünya ilişkisi anlamında dış dünyanın bilinçte oluşan resmi, sayılamayacak kadar çok deneyimden hareketle karmaşık nörofizyolojik, nörokimyasal süreçler sayesinde ve aşamalı biçimde ortaya çıkarılan bir tasarımdır (Solms ve Turnbull, 2013: 43). Başka bir deyişle insanın bu dünya hakkındaki bilgisi beynin yarattığı bir bilgidir. Bu bilgi her insanın kendi beyni tarafından oluşturulduğundan, "kişisel" olma niteliği taşır (Alıcı, 2013: 76-78; 197; 219; 243). Günday'a göre de hem akıl yürütme hem sorun çözme kişinin bilinciyle ve kim olduğuyla bağlantılıdır. Çünkü bunlar duyuşsal algılar, düşünceler, inanışlar ve yargılardan hareketle oluşturulmaktadır (Günday, 2002: 115).

Olayların, şeylerin varlığı insandan bağımsız olsa da bir şeyi anlamaya, bilmeye yönelik her insan kendisinden bağımsız ve kendine özgü nitelikleri olan bir yapıyı kendi bilinci içinde yeniden yapılandırmış olur. Çünkü bilme, anlama, değerlendirme ve anlamlandırma edimleri beyinde meydana gelen nörobiyolojik süreçler sonucunda gerçekleşmektedir. Her insanın beyni kendine özgü yapıda ve benzersizdir, biriciktir. Bu nedenle her insanın kendi beyninden kaynaklanan bilinci de özgün ve benzersiz olma, biricik olma özelliklerini kazanır. Bir şeyi bilmeye, anlamaya yönelik her insan (her canlı) bu edimleri kendi beyniyle gerçekleştirdiğinden, kendinden bağımsız yapısı olan bir nesneye, kendi (bilincinin) özellikleri, olanakları ve sınırlarıyla yönelmiş olacaktır. Anlama ve bilmenin, varolanın bilinç içerisinde bilene göre yeniden kurulması anlamına gelmesi kaçınılmazdır. Smith ve Kosslyn, düşünme ediminin dünyanın zihinsel temsiliyle beraber insanın kendisine ilişkin bir temsili de kapsadığını açıklayarak bu söylemi desteklemektedir (Smith ve Kosslyn, 2014: 412). İnsan "ben" veya "kendim" dediği bir beden içinde evreni, kendini ve diğerlerini algılayıp bilir. Bir insanın öznel dünyası, belli bir zaman ve yerde sahip olduğu duyumsama, algılama, anımsama ve anlamlandırma gibi deneyimler tarafından meydana getirilir. Ama bu deneyimler, bu algı, beden aracılığıyla ve beden sayesinde mümkün olduğundan bu bilme hep "bana" aittir; "ben" in olanakları ve sınırlarıyla belirlenmiştir. Böylece evrenin özellikleri "ben" de ve bilinçte ortaya çıkar. Bu nedenle kişisel kimlik soruşturmasında insanın sahip olduğu bilinç formunu, düşüncelere, umutlara,

hayallere sahip olmak ve duyular hissetmek anlamında zihinsel olaylarla ve "ben" ile çerçevelemek doğru görünmektedir. Bilincin insan bedeniyle olan ilişkisini mutlaka dikkate alma yönünde uyarıda bulunan Shaffer, bu nedenle bütün dünya görüşlerinin, bilincin varlığını kabul etmek zorunda olduğunu yazar (Shaffer, 2005: 61-62; Tura, 2011: 229).

Dünyayı tanıma yoluyla bilmek belli bir andaki görsel duyuların/algıların/deneyimlerin yanı sıra diğer duysal içeriklerle bellekte bulunan içeriklerin karşılaştırılmasıyla gerçekleştirilmektedir (Tura, 2011: 17; 70). Bilinçli veya bilinçsiz olabilen duyumsama, iç ve dış çevreden kaynaklanan uyarıların, MSS' ne ulaşması sonucunda meydana gelir. Algıysa, duyu verilerinin seçilmesi, düzenlenip yorumlanması, karşılaştırılması ve ayrıştırılması işlemleriyle ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda algı, "duysal bilginin üst seviyede bilgiye dönüşmesiyle" oluştuğundan, bilinçli ve öznel bir deneyim olarak tanımlanmaktadır ¹⁷ (Berk ve Özkul, 2014: 1-2; 14; 44; 75). "Algı", kişinin bir nesneyle kendisi arasında kurduğu nedensel bir ilişkidir (Günday, 2002: 115). *Sinirbilim ansiklopedisi* içinde algı, bilinçli ve bilinçdışı olmak üzere ikiye ayrılır. "Bilinçli algılama" algılanan şeyin bildirilebilir olduğunu gösterir. Bilinçli algıların, insanın çoğu düşünce ve davranışlarını yönlendirdiği bilinmekte, ancak bilinçdışı algıların da heyecanları, duyguları ve kişisel performansı etkilemesi üzerinde durulmaktadır (Binder, Hirokawa ve Windhorst, 2009: 861). Duyusal uyaranların algı halini alması anlamında bilgiye dönüştürülerek kodlanmaları sürecinde, "kodlama" kavramı, dış dünyanın fiziksel özellikleriyle sinir sistemindeki sinirsel-elektriksel çalışma arasındaki uyumu ifade eder. Kodlama, belleğe yeni bilgi girişi olduğunda gerçekleşir. Ancak bu işleyiş kesin olarak tanımlanmış değildir. Duyu verilerinin algılar haline dönüşmesi beyin başta olmak üzere sinir sistemi içinde gerçekleştiğinden bu süreç kişiye özgü bilişsel unsurlar tarafından belirlenmiş olmaktadır (Berk ve Özkul, 2014: 1-2; 14; 44; 75; Smith ve Kosslyn, 2014: 2).

İnsan dünyayı algımlarken, sürekli bir duysal uyaran bombardımanı altında kalır. Algılanan gerçeklik, bu kesintisiz ve aşırı miktardaki duyu verilerinden yola çıkarak her duyumsama veya algılama edimi sonucunda sürekli baştan yapılandırıl(a)maz. Bu nedenle sinir sistemi/beyin (beden) algıyı oluştururken hem duyu organlarından hem de bellek içeriğinden faydalanarak bir tasarım meydana getirir. Dış dünyadan gelen veriler duyu organları aracılığıyla beynin ilgili bölgelerine iletilirken bu veriler, dış dünyaya dair geçmiş deneyimlerden kazanılan ve bellekte

¹⁷ Bunun yanı sıra, dış uyaranlar bulunmadığı halde ortaya çıkan ancak halüsinasyon olmayan algılar da bilinmektedir. Bunlar, beynin kendi rastlantısal sinirsel etkinliklerinden veya iç organların sinirsel mesajlarından kaynaklanmakta ve "anlam düşkünü" sinir sisteminin, bu rastlantısal sinirsel etkinliklerden hareketle çıkarımlar yaptığı düşünülmektedir (Berk ve Özkul, 2014: 18-19).

bulunan bilgiler ve bedenden gelen bilgilerle birleştirilir. Böylece dış dünyanın bilgisini edinmede yani zihin içinde dış dünyaya dair bir tasarım oluşturmada, kişinin bilgisinin, beklentilerinin, duygularının, dürtüleriyle (*drive*) güdülerinin ve bellek içeriklerinin önemli oranda katkısı bulunmaktadır (Alıcı, 2013: 78; Karakaş, 2010: 14; Smith ve Kosslyn, 2014: 50). Böylece örneğin, "bir köpeği deneyimlemek", o köpeğin duyu modaliteleri aracılığıyla algılanmasıyla beraber köpeklerle ve "o köpeğe" dair bilinen ve anımsananlardan hareketle gerçekleştirilmektedir (Solms ve Turnbull, 2013: 43).

Dış dünyanın bilgisini edinme, bu bilgiye bir anlam verme ve buradan hareketle davranış/eylem belirleme sürecinde duyguların güçlü etkisi bilinmektedir. Öncelikle dış dünyaya dair bir tasarım oluşturulurken duyguların algılara dönüştürülmesinde bellekten geri çağrılan bilgilerin neler olacağını belirleyen duygudurumlarıdır (Solms ve Turnbull, 2013: 48; 137; 150; 353-365). Smith ve Kosslyn de duygularla bilişsel süreçler arasındaki güçlü bağıntıyı açıklamakta ve çok yakın zamana dek duygular biliş çalışmalarında kabul edilmezken, bugün duygu ve bilişin farklı ve ayrı zihinsel etkinlikler olarak savunulmasının olanaksız olduğunu yazmaktadır (Smith ve Kosslyn, 2014: 326). Birincil işlevleri "eylemi motive etmek" olarak açıklanan duygunun tanımı, "belli olayların sonucunda ortaya çıkan olumlu veya olumsuz hisler" biçiminde yapılmaktadır. Bulgular evrimin başlangıcında insanda sadece duyguların bulunduğunu, diğer işlevlerin zamanla geliştiğini göstermektedir. Bu bildirim bazı durumların herkeste belli ve benzer duygulara neden olmasını ve belli ölçüde kalıplaşmış davranışları tetiklemesini açıklamaktadır. Bu durum davranışların belirlenmiş olduğunu göstermemekle beraber nörobiyologlar tarafından "evrensel temel duygular" olarak sınıflandırılan duyguların varlığına işaret etmektedir (Carlson, 2014: 285-288; Darwin, 2001: 67-382; Günday, 2002: 14; Smith ve Kosslyn, 2014: 328-329; 358; Panksepp, 2005b: 125-224; Solms ve Turnbull, 2013: 48; 111-115; 353-365). Duygu-davranış bağıntısında davranışları belirleyen, çoğunlukla kişisel ve öznel duygular olmakta, davranışlar nörofizyolojik nesnel süreçler olarak geliştikleri ölçüde kişisel tercihleri, değerleri ve öncelikleri de göstermektedir (Carlson, 2014: 285-288; Karakaş, 2010: 24; Solms ve Turnbull, 2013: 111-112). Duygular, dikkati, algısal süreci ve öğrenmeyi etkilemektedir. Buna ek olarak, duygusal olaylar söz konusu olduğunda insanların şeyleri gerçekte olduklarından farklı anımsadıkları izlenmekte, insanların duygusal bağlamı bulunan olaylara tepki verme biçimleri değişebilmekte ve farklılaşabilmektedir. Üstelik duygusal olaylara ilişkin bilinenler doğru olmadığında bile çok doğru ve ayrıntılı anımsanıyormuş gibi düşünülmemekte ve bu şekilde

aktarılmaktadır (Carlson, 2014: 285-288; Günday, 2002: 14; Smith ve Kosslyn, 2014: 328-329; 356-365; Solms ve Turnbull, 2013: 48; 111-115; 353-365). Bir şeyi veya birini sevip sevmemek ya da tercih edip etmemek her zaman olgulara, gerçeklere ve bilgiye bağlı olmamakta, tercih bu şeylere atfedilen ya da biçilen değere göre belirlenmektedir (Smith ve Kosslyn, 2014: 328-329; 358).

Bilinç-kimlik etkileşimi araştırılırken/soruşturulurken "anlam" kavramı da bu irdelemeye dahil edilmek zorundadır. Çünkü bilincin, her biri mutlaka bir şey hakkında olan çeşitli deneyimlerin bir arada yaşanmasından meydana geldiği bilinmektedir. Bu deneyimlere daima bir anlam yüklenir. Bunun nedeni, tüm algıların bir anlam taşıması ve her algının bir yaşantıyla sonuçlanmasıdır (Alıcı, 2013: 19; Günday, 2002: 115; Karakaş, 2010: 14). Araştırmacılar, duyuşal uyarıların önce duyuşal uyarı olarak beyne kaydedilmesi, sonra kaydedilen bu duyuşal verilerin beyinde yorumlanması sürecini bütün olarak "anlamlandırma" şeklinde kabul etmektedirler (Karakaş, 2010: 14; Smith ve Kosslyn, 2014: 50). Bu nedenlerle bilinci araştıran her bilim insanının anlam kavramını dikkate almak zorunluluğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır (Alıcı, 2013: 12-19).

Davranışların yukarıda açıklanan zihinsel süreçlerin bir arada çalışmasının ürünü olduğu bilinmektedir. Davranışlar kişinin, dış dünyanın kendi zihninde/bilincinde oluşturulan tasarımına biçtiği anlama bağlı olarak şekillenmektedirler (Solms ve Turnbull, 2013: 44-48; 356). Çünkü bir eylem gerçekleştirmeye veya eylemsiz kalmaya karar verme süreci söz konusu olduğunda seçeneklerin değerleri, anlamları ve olası sonuçları beraberce kararı belirlemektedir. Karar verme sürecinde gerçekleşen bilişsel işlev, olası tüm seçeneklerin değerlendirilerek istenen hedefe ulaşmayı sağlaması en olası görülenin belirlenmesidir. Kararı ve davranışları belirleyense sonuçlar, faydalar ve değerlerdir (Smith ve Kosslyn, 2014: 367; 369; 371). Kuçuradi de davranışları belirleyenin şeylere biçilen anlam olduğunu belirtmekte ve anlamın önemini vurgulamaktadır. İlişki kurulan şeylere dair düşünülen veya yapıp edilen şeylerin hepsi, değerlendirme kapsamında düşünülmelidir. Kişilerin değerlendirmeleri, yaşamlarında davranışlar biçiminde görünmektedir. Kuçuradi, değerlendirmenin değerlendirene göre değişecek olmasını önemle vurgular. Ona göre "değerlendirilen, değerlendirenin içinde yer almaktadır". Bunun nedeni, değerlendirmenin aslında yorumlama anlamına gelmesidir. Olayları ve şeyleri değerlendirme şekliyse değerlendirenin yapısıyla bağlantılıdır. Doğrulukları veya etik değerleri tartışılabilir olmakla beraber değerlendirmeler ve anlamlandırmalar daima bir dereceye kadar öznedir. Çünkü her insan kendi hayat ve insan anlayışına göre ve kendi kişi yapısı doğrultusunda

eylemde bulunur (Kuçuradi, 2013: 5-14; 33; 41-63). Değerlendirmelerin öznel olması ve insanların kendi değerlerini gözeterek davranışlarını belirlemeleri, insanlar arasında ortaya çıkan çatışmaları anlaşılır kılmaktadır. Bu bağlamda çatışmalar kişilerin bilinciyle ilgilidir (Kuçuradi, 2009: 12).

Her insanın olayları ve şeyleri değerlendirirken kendi yapısına göre davranmasından hareketle Kuçuradi, kişileri tanıırken kullanılacak tek ipucunun davranışlar olması gerektiğini ileri sürer. Fakat kişileri doğru değerlendirmek için farklı koşullarda aldıkları kararlara ve sergiledikleri davranışlara bakmak gerekir. Özellikle kritik durumlarda ortaya koyduğu tavırlar kişilerin gerçekte nasıl kimseler olduğunu açıkça gösterir. Bu bağlamda bir insanın doğru değerlendirilmesi ve değerinin belirlenmesi o insanın kimseye benzemeyen yapısının, diğer insanlardan farklı biçimde gerçekleştirdiği yaşantıların ve olanakların değerlendirilmesiyle sağlanabilir. Bu değerlendirmede insanın bir insan olarak sahip olduğu olanakları değerlendirebilmiş olup olmaması belirleyicidir (Kuçuradi; 2013: 41-63).

Dış dünyaya dair bilgi, dış dünyanın bilinçte oluşturulan tasarımı ve davranışlar, "benlik" ve "benlik algısı" ile bağlantılıdır. Çünkü dış dünyayı izleme ve "kendini izleme" eşzamanlı gerçekleşir. "Kendini izleme", sorunların çözümü sırasında akılda tasarlanan çözüm seçeneklerinin beklentilerle uyuşup uyuşmadığını görmek için olası eylemleri zihinde değerlendirme edimidir. Bu zihinsel yeti sayesinde beden gerçek bir tehlike içine atılmamış olmaktadır (Solms ve Turnbull, 2013: 44-45). Bu bildirim, dış dünyanın bilinçte oluşturulan tasarımına biçilen anlamdan hareketle davranışların/eylemlerin belirlenmesinde bilinç-kimlik etkileşiminin önemini, bu etkileşimin çok katmanlı ve kişisel olma niteliklerini bir kez daha göstermektedir.

Bilinç-kimlik etkileşimi bağlamında davranışlarla sorumluluk kavramı da ilişkilendirilmekte çünkü davranışların yaşamda bazı sonuçlara neden olmaları insanlara sorumluluk yüklemektedir. Bu ilişki farklı biliminsanları/sinirbilim araştırmacıları ve (nöro)felsefeciler tarafından değişik bağlamlarda irdelenmekte, fakat aslında tüm yaklaşımların birbirini destekleyip tamamladığı görülmektedir (Günday, 2002: 128; Shaffer, 2005: 127).

Solms ve Turnbull, kişisel sorumlulukla birinci ve üçüncü kişi bakışları arasındaki farkın bağlantısına değinir. Sinirbilimsel yaklaşım, "ben" ve "başkaları" arasındaki bağlantı ekseninde konumlanan bir anlayışla özgür iradeyi "kitleme gücü" olarak tanımlar. Özellikle evrimsel yapılanmanın üst kısımlarında bulunan hayvanlarda içgüdülerini kontrol etme becerisi bulunduğu bilinmekle beraber, insanı

primat akrabalarından ayıran fark, ketleyici mekanizmalar üzerinde temellenen bir benlik sistemine sahip olmasıdır. Kalıtımla aktarılıp duygusal bellekte kodlanan ilkel zorlantıları baskılama becerisi insanda ketleyebilme yetisine dönüşmüştür (Doksat ve Savrun, 2001: 134; Solms ve Turnbull, 2013: 256).

Zeman ise insan varoluşunun belirlenmemiş olma düşüncesini, insan bilincinin aşırı karmaşık yapılanması nedeniyle öngörülemez olmasına bağlar. Bu öngörülemezlik insan özgürlüğünün temelidir (Zeman, 2012: 420-421). Çotuksöken'e göre de insan kendini değiştirebilen bir varlıktır ve her insan farklı biçimde ve değişik düzeylerde de olsa kendini değiştirebilir çünkü eğitimle değiştirilebilir olma özelliği insana kendi kendisini oluşturma olanağı sağlar. Bireylerin "kişi" olabilmesi ve "bilinçli" bireylere dönüşebilmesi, kendi bireyselliğinin ötesine geçmek anlamında bir etik bilince sahip olmak demektir. Bu bir "bilinç uyanışı"dır (Çotuksöken, 1998: 8; 36). Kuçuradi bu belirlemeyle örtüşecek şekilde Sartre'ın insan varoluşunun belirlenmemişliğine yaptığı vurguya ve bu belirlenmemişliğin bilincinde olan insanı özgür bir insan olarak tanımlamasına dikkat çeker. Sartre'a göre insan süreğen bir "kendini oluşturma" durumu içindedir. İnsanın "belirlenmemiş olma" anlamındaki özgürlüğü, içinde bulunduğu koşullara göre değil, seçtiği amaçlar doğrultusunda davranışlarını belirleyebilmesi ve bu sayede olduğu şeyin ötesine geçebilmesi olarak açıklanır. Bu anlamda özgürlük, değerleri dikkate alarak yaşamaktır. Bu ise sadece bazı insanlarda görülebilen bir kişilik özelliğidir (Kuçuradi, 2011: 11-14). Bilinç-kimlik etkileşiminin sorumlulukla bağlantılı anlamı hangi bağlamda ele alınırsa alınsın temel vurgu kendini bilmeye yöneliktir. Çünkü kendini bilme sorumluluğunun diğer tüm görünümleri bu sorumluluktan hareketle yapılır. Kendini araştırmamanın önemini gösteren ilk insan olarak Sokrates bu sorumluluğun önemini, sorgulanmamış yaşamın yaşanmaya değmeyeceğini ifade ederek vurgulamış olur (Platon, 2012c: 21 a-e; 23a-b).

Nörofelsefi (ve sinirbilimsel) açıdan bilinci anlama, kendini bilme ve bilinç kimlik etkileşimini anlama bağlamında bir beyin anlayışı oluşturmak önemlidir. Optimal genel geçer bir beyin anlayışının yapılandırılmasında en önemli sorunsal "ilişkilendirme"dir. İlişkilendirme, "beynin doğal yapısı itibarıyla sahip olduğu özelliklerin sosyokültürel zeminlerde nasıl çalıştığını ortaya koyan modeller oluşturabilmek" anlamına gelir. Beyni anlama yolunda disiplinlerarası yaklaşımla çalışılmaması beynin sadece tek paradigma bağlamında tanımlandığı hatalı yahut noksan kavrayışlara neden olur (Tanrıdağ, 2015a: 16-20). Beynin bir "davranış organı" olduğu ve yaşamsal sorunlara karşı değişik davranışlar geliştirdiği bilinmektedir. Bu durumda, farklı davranış biçimleri beynin biyolojik olanakları

dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Biyolojik bir yapı olması bağlamında beyin genler tarafından yapılandırılır ve olanaklarını bu genetik alt yapı şekillendirir. Duyu, algı, bellek, dikkat, öğrenme, düşünme, hissetme vb. özellik ve süreçlerin beyinle ve davranışlarla olan ilişkileri dikkate alındığında, genlerin "beyin kapasitesinin ve kişiliğin de ana niteliklerini" yapılandırıp belirlediği görülmektedir. Ancak belirlenen bu asli nitelikler sadece ham halde olanaklardır. Karmaşık yapıları sosyal bir canlı olan insanda bu olanakların gerçeğe dönüşmesi ve bu dönüşümün ne şekilde olacağı, genetik özelliklerin, sosyal çevre, eğitim ve kültür tarafından şekillendirilmesiyle belirlenir (Tanrıdağ, 2015a: 16-20). Damasio, bir insanın eğitim ve sosyal çevre tarafından şekillendirildiğini ifade etmenin, çeşitli süreçlerden söz etmek anlamına geldiğini yazar. Bu süreçler, genetik aktarımlarla çevre etkileşimini ve otobiyografik bellek içerisinde arşivlenerek sürekli yeniden düzenlenip şekillendirilen benzemez ve kişisel olma niteliğindeki yaşantıları içermektedir (Damasio, 1999: 225). Bu söylemlerin hepsi epigenetik bağlamı işaret etmektedirler.

Sonuç olarak, bu çalışma kapsamında bilinç-kimlik etkileşimi, beynin bir yandan organizmanın işlevlerini düzenlerken, bir yandan da yaşantıları, deneyimleri ve deneyimlerden hareketle davranışları ve eylemleri belirleyerek gerçekleştirmesi süreci olarak kabul edilmektedir. Beyinde sayılamayacak kadar çok sayıda ve çeşitlilikte deneyimden hareketle ve karmaşık nörofizyolojik vb. süreçler sonucunda dünyanın zihinsel bir temsili kurulur. Başka bir deyişle, insanın bu dünya hakkındaki bilgisi hem beyni tarafından meydana getirilen zihinsel bir bilgidir hem de bu nedenle kişiseldir çünkü insan evreni, kendini, diğer insanları ve canlıları "ben" dediği bir beden içinden algılar. Davranışlar/eylemler kişinin kendi beyinde, zihninde/bilincinde dış dünyanın bir tasarımını oluşturması, bu tasarımı anlamlandırması, yorumlaması ve değerlendirmesi sonucunda ortaya çıkmakta ve duygularla belleğin güçlü belirleyiciliğiyle beraber kişinin yapısına ve hayat görüşüne bağlı olarak şekillenmektedir. Bilinç-kimlik etkileşimini anlamak için evrime, beyne, sinir sistemine, iç ve dış çevreye ve bunlar arasındaki çok katmanlı ve karmaşık bağlantılara bakmak zorunlu olup bu zorunluluğa ek olarak belli bir beyin anlayışı geliştirilmelidir. Bu anlayış, beynin doğal yapısına bağlı olarak sahip olduğu özelliklerin, olanakların ve kısıtlamaların sosyokültürel zeminler ve eğitimle ilgisinde çalışma biçimlerini serimleyen modeller kurmak demektir.

Şimdi, ne bilim ne de felsefede bu çalışmanın temel kavramları olan "bilinç" ve "kimlik"in kesin tanımları verilebilmiş, içerikleri kesin bir şekilde belirlenebilmiştir. Aristoteles, "her bir alanda, ancak konunun doğal yapısı izin verdiği ölçüde kesinlik aramanın, eğitim görmüş kişinin özelliği" olduğunu söylemektedir (Aristoteles,

2011b: 1094b25). Bunlardan hareketle çalışmada konu edilen kavramlar ve etkileşim, tam bir tanıma elvermediğinden, kesinleştirilemeyen çerçeveler içinde doğru değerlendirme yapmayı sağlayacak öncelikler belirlemek zorunlu olmuştur. Bu şekilde çalışma, söz konusu kavramlarda "yapılarının elverdiği ölçüde kesinlik arama"ya yönelmekle birlikte, "bilinç"i sadece "bilgi" vb. tek bir kavram ile bağlantılandırıp duyguları, algıları, davranışı vb. diğer kavram ve süreçleri dikkate almamak gibi bilimsel hatalara düşmekten yahut insanı "hayvanla arasında bulunan fark üzerinden tanımlamak" gibi (bilişsel) bilimlerce benimsenmeyen kabullerden kaçınmak çabasıdır. Çalışmanın kendine has bir başka niteliği, bir güçlük daha yaratmaktadır: Aristoteles, varlık olma bakımından tüm varlıkların incelenmesi tek ve aynı bilimin konusuyken, her varlık cinsini konu edinen tek bir bilim olduğunu söyler (Aristoteles, 2014: 1003b15-20). Çalışmanın nesne edindiği etkileşim ise birden fazla bilimin konusu olmaktadır. Bu nedenle çalışmada, etkileşimi ortaya çıkaran yapıların ve etkileşimin özellikleri açısından ve "bir konuda en iyi yargıçlık edebilecek olan kişi", "onda eğitim görmüş olan, genel olarak da çok yönlü eğitim görmüş olan" kişi olduğundan (Aristoteles, 2011b: 1095a5) disiplinlerarası bir perspektiften gerçekleştirilebilecek çok yönlü bağlantılar kurmada "esnek, eleştirel ve yaratıcı düşünme" özellikle gözetilmektedir.

2. BÖLÜM

BİLİNÇ-KİMLİK ETKİLEŞİMİNİN FELSEFİ ARKA PLANI

Locke'un bir çocuğu doğumundan itibaren izleyerek zamanla bilincinin fikirlerle dolmasının zihninde yarattığı başkalaşımı gözlemeyi önermesi, Aristoteles'in şeyleri bilmek için onları doğum anından itibaren izlemeye başlayarak gelişmelerini takip etme önerisine benzer (Aristoteles, 1990: 7; Locke, 2013: 78; 100). Bu bölümde, bilinç-kimlik etkileşimini bilmenin insanlığın başlangıcından başlaması gerektiği düşüncesine uygun olarak felsefe öncesi düşünüş biçimlerinden başlayarak modern filozofların söylemlerine dek bu etkileşime dair söylemler belirlenmeye çalışılmaktadır.

2.1 Eskiçağda Bilinç ve Kimlik

2.1.1 Felsefe Öncesinde Bilinç ve Kimlik

Tarihöncesi ataların bilinç yapısını ortaya koyacak kesin kanıtlar bulunmamakla beraber gelenekler, dinler, mitler ve simgeler, kadim uygarlıkların bilinçlerine dair bilgi sağlamaktadır. Paleontoloji insanlığın başlangıcını sürekli geriye taşımakta, eski insanın bilincinin sanıldığından karmaşık olduğunu düşündürmekte ve kimliğe dair güçlü veriler iletmektedir (Eliade, 2009: 35; Eliade, 2012: 12-19; 35; 50). Lévi-Strauss da "ilkel" insanın potansiyel olarak zihinsel yetilerini geliştirme konusunda yeterli olmakla beraber, hayatı bunu gerektirmediğinden değişimin gerçekleşmediğini savunur. Bu insan doğaya pragmatik kaygılarla yönelmez, yaşamı kuramsal ve pratik diye ayırmaz. İlkel insan bilinci sezgisel olana yönelir ve empati kurar (Lévi-Strauss, 2013: 40-53; 84).

Tarihsel perspektiften yapılan bir okuma bilincin zamansallık bağlamında başkalaşımını göstermektedir. İnsanın primat akrabalarından farklı bir bilinç kazanabilmesi alet kullanma, ateşten faydalanma ve dik durma vb. birçok unsurla ilişkilendirilerek açıklanmaktadır. Eliade ise insana insan olma özelliğini kazandıranın, yaşamak için öldürmeye başlamak olduğunu düşünür. Avlanma insan-

hayvan etkileşimi üzerinden tanımlanan yeni bir insan ortaya çıkartmıştır. İlkel avcı insanla hayvanı benzer kabul eder ama hayvanda doğaüstü güçler olduğuna inanır. İnsan ve hayvanın birbirine dönüşebildiği ve ölen insanların ruhlarının hayvan bedenine girebildiği kabul edilir. Bu dönemin düşünce ve yaşam şekli cinsiyete bağlı kimlik anlayışının keskinleşmesine ve günlük yapıp etmelerin buna göre pay edilmesine de neden olur (Eliade, 2012: 17-38).

Tarımın keşfi paleolitik avcının bilincini dönüştürür. Tarım zahmetli bir iştir; bu nedenle tarımla uğraşan insan hiçbir şeyin çalışmadan kazanılamayacağını ve çatışmanın yaşamın güçlerini uyandırdığını düşünmektedir (Eliade, 2012: 58-61). Tarım insanı, toprağın altına giren tohumun, yeni bir görünümle hayata döndüğünü görmüştür. Ayrıca toprakla ilişkisi sayesinde zaman ve hesaplama bilinci yetkinleştiğinden zamanı kontrol etmeye yönelir. Tarım ve toprakla kurulan ilişki ilkel insanın bilincinde iki düşünce doğurur. Bunlardan ilki bir modele göre eylemde bulunursa yenilenebileceği düşüncesidir. Bu düşünceye dayanarak yeryüzü ananın bedenindeki potansiyel gücü serbest bırakır. Toprakla ilişkisinin sonucu olarak bu insanın bilincinde ortaya çıkan diğer düşünce "ruh" anlayışıdır. Bu düşünceye göre beynin bulunduğu kafa, "ruhun" bulunduğu yer olup, bu tinsel yapı tüm bedene yayılmıştır. Bu insan birçok ruh türü bulunduğunu düşünmekte, ruhun kanda bulunabileceğine, bedenden ayrılarak başka yerlere gidebileceğine ve insanın ruhunu bir yerde saklayabileceğine inanmaktadır. Doğanın döngüselliğini ve zamanı öğrenen, onu yöneten insan, doğum-ölüm-yeniden doğum kozmik döngüsünü kabul ettiğinden ölenlerin yeni bir görünümle yaşama dönecekleri inancı ve ruh göçü öğretisi kendine sağlam bir yer bulur. Ölümle beraber ruhun ölümler ülkesine gittiğine inanılır. Bazen ölenlerin ruhları ahirette bir süre yaşadktan sonra kesin olarak ölürlür. Ruh bu dünyadan ister istemez ayrıldığından buradakilere düşmanlık besler; bu nedenle ona hediyeler ve kurban sunulur (Eliade, 2009: 348-349; Eliade, 2012: 32; 37; 51-52; 60; Schimmel, 1999: 17-18). Bu dönemde kadın toprakla özdeşleştirildiğinden, kadına özgü gizemli varoluş biçimi ve kadın kutsallığı kabul edilmektedir (Eliade, 2009: 324-325; 348; Eliade, 2012: 34; 58-61).

Tarım sonrası gelişen madencilik insan bilincini yeniden biçimlendirir. Madenci, yeryüzü ananın rahmiyle özdeşleştirilen maden yataklarından, ceninlerle özdeşleştirilen maden filizlerini doğmalarını beklemeden operasyonla alır. Böylece ceninler zaman içinde gelişmeleri beklenmeksizin insan eliyle yapılan bir operasyonla erken doğar. Fırınlara konulan maden filizleri ana rahminde değil insan eliyle olgunlaştırılır. Maddeyi mükemmelleştiren insan doğayı değiştirmek için

çalışmanın yettiğini anladığından artık zamanı veya doğayı beklemez. Bu andan itibaren, doğaya egemen olma çabası başlar (Eliade, 2012: 69-72).

Eliade gerçek anlamda bir insan bilincinin ortaya çıkışını insanın deneyim ve dürtülerini anlamlandırma çabasıyla örtüştürmektedir. Kutsal aramanın bilincin özelliklerinden biri olduğunu düşünen araştırmacıya göre kutsalın yapısal özellikleri, hem arkaik bilincin hem genel anlamda insan bilincinin yapısına dair önemli veriler sağlar (Eliade, 2009: 27; 37-39; 47; 141-142; Eliade, 2012: 11-19). "Din" (*religion*) kelimesi Latince "*religio*"dan gelir ve "birbirine bağlamak, tutturmak" anlamını taşır. İnsanın din aracılığıyla Tanrı'ya bağlanmasına gönderme yapan bu ifade insanla Tanrı'nın başkalıklarını da anlatır (Campbell, 2015a: 22). Otto ise Yunanca "*aidos*" ve Latince "*sanctus-sacer*" kelimelerinin doğru ve mutlak iyi olanı gösterdiklerini ancak tercüme edilirken "kutsal" anlamını kazandıklarını ve bu kelimenin zamanla etik bir içerikle bezendiğini yazmaktadır (Otto, 2014: 36-57). Otto kutsalı, bilinci ve ikisinin bağıntısını anlamaya yöneldiğinde Latince "ilah" anlamına gelen "*numen*" kelimesinden "*numinous*" sıfatını türetir. "Yaratılmışlık duygusu" (*orgé*) anlamıyla bu sıfat bilinci afillatarak insanı derinden etkileyeni göstermekte, neden olduğu bilinç durumuysa "*mysterium tremendum*" olarak betimlenmektedir. Bu bilinç durumu ilkel insanın bilincinde bulunan ve din olgusunun temeli olan yaratılmışlık duygusuna, tüm yaratılmışların üzerinde bulunan ve yaratılmış hiçbir varlığa benzemeyen varlığa, bu varlık karşısında insanın kendi hiçliğini duymasına, bu duygunun insanda yol açtığı boğulma hissine işaret eder (Otto, 2014: 36-57). Otto "*numinous*" bilgisini herkesin doğuştan sahip olduğu bilgi olarak değil, sahip olmaya ehil olduğu bilgi olarak kabul eder. Ancak bu bilgi öğretilemez. Bir insanın bilincinde bu bilgiyi edinmeye yatkınlık varsa başka yatkın doğalar tarafından bu kavrayışın ruhta uyandırılması sağlanabilir; buysa ancak başkasının bilincine yönelmekle mümkündür. "*Numinous*" kelimesi zamanla toplumsal bağlam ve etik içerik kazanarak sorumluluk, adalet ve erdem kavramlarıyla ilişkilendirilir. (Otto, 2014: 149; 175-178; 215).

Bunların yanı sıra kutsal çatışmalı bir olgudur. "*Sacer*" hem kutsal hem lanetli anlamına gelir. İnsan kutsal varlığın bir parçası olmayı ister ve bu isteğini büyü, sihir, vecd vb. yollardan gerçekleştirmeye yönelir. Kutsal olan aynı zamanda tekinsizdir. Çünkü mükemmel olanın bu dünyaya ait olamayacağı düşünülür. Yabancı veya sıra dışı olan her şey başka bir varoluş biçimini gösterdiğinden insan bilincinde kaygı yaratır. Ayrıca insanın kutsal karşısında duyduğu yaratılmışlık ve şükran hisleri kendisinin cismani oluşunun yol açtığı değersizlik duygusuyla karşılaştırıldığında kendisini değersiz hissedenden insan kutsalı bile lekeleyebileceğine inanarak kendi

değersizliğini aşmaya yönelir. Bu ihtiyaç kefareti zorunlu kılar (Eliade, 2009: 27-47; 141-142; Otto: 2014: 63-69; 85-90)

Yukarıdaki biçimde tanımlanan dini bilinç bu insanın yapısını ve yapıp etmelerini belirler (Eliade, 2009: 54-55; 169; 416-431). Arkaik insan için "gerçek olan-olmayan ayrımı" son derece önemlidir; gerçekse sadece evrenin yaratılışı sırasında vardır. Bu insan için kutsal olmayan hiçlik demektir; insan sadece kutsal sayesinde anlamsızlık ve hiçlikten kurtulabilir. Kendini bu modele göre şekillendirmek ve gerçeğe katılmak isteyen bu insan tüm eylemlerini kutsal kılmaya yönelir. Kutsal eylemler Tanrıların, ataların ve kahramanların eylemleridir. İnsansal yapıyı tanrısal bir yapıya dönüştürmek için Tanrı model alınır. Gerçek insanın doğal yoldan meydana gelmeyeceğine inanıldığından, arkaik toplumun yaşlıları gençlere belli modeller öğreterek onları sorumluluk karşısında bırakırlar. İnsanın Tanrılar veya ataların modelliğinde yaratılması yani insan olmayı başarmak, "erginlenme" sınavlarıyla sağlanır. "Erginlenme" olgunlaşma anlamına geldiğinden sınavı geçebilmek kişinin kimliğiyle doğrudan bağlantılıdır. Bu insan zaman, mekân, Tanrı vb. kavramları kendini biçimlendirmede "ipucu" olarak kullanır. Semboller onun kozmosla ve kutsalla kopmaz bir bağ kurmasını sağlar. Arkaik insan için zamanın önemi, zamanı kutsal olan ve olmayan şeklinde ayırmasından kaynaklanır. Kutsal zaman Tanrıların, ataların ve kahramanların kozmosu yarattığı "*in illo tempore*¹⁸"dir. Bu zamanda henüz hiçbir şey belirlenmiş olmadığından her şey olanaklıdır. Arkaik insan bu zamana dönmek, tarihsiz bir varlığa dönüşmek ve kendi insan doğasından kaynaklanan sınırlarını aşarak kozmosla bütünleşmek ister. Kutsal eylemlerin gerçekleştiği mekânın önemiyse bu insanın doğal yoldan insan olma durumunu terk ederek cennete dönme özlemi duymasından kaynaklanır. Yukarıda konumlanan cennete sadece ayrıcalıklı olanlar ve ölenler ulaşabilir. Bu bağlamda hayat ağacıyla bilgelik ağacını örtüştüren ilkel insan, bu ağacın, yani ölümsüzlüğün arayışındadır. Ağaç kozmosu, evrenin dayanağını, dünyanın merkezini ve sürekli yenilenen yaşamı ifade eder ve insana kendini değiştirme, geliştirme olanağını anlatır; engellerle bezeli bu yol sadece belli kişilere açıktır (Eliade, 2001: 54-55; 125; Eliade, 2009: 54-169; 355-389; 428-438; Eliade, 2012: 40; Eliade, 2015: 14; 126-129).

"*Mythos*" eski Yunan dilinde "*epos*" ve "*logos*" ile beraber sözü anlatan üç kelimeyi oluşturur. İşaret ettiği, söylenen veya duyulan söz, masal, efsane veya hikâyelerdir¹⁹ (Erhat, 1996: 6). MÖ 20000 ve 8000 yılları arasında yaşayan Paleolitik

¹⁸ Zamanın başlangıcı (Eliade, 2009: 379).

¹⁹ Araştırmacılar mitin dört işlevinden söz eder. Mitin ilk işlevi, insanın kendisini bir parçası olarak gördüğü ve dönmeye çabaladığı bir kozmolojik yapı tasarlamaktır. Mitin ikinci işlevi bilinmeyen bir

dönem insanı yazılı mit bırakmadığından, antropologlar mitolojik bilincin ilk defa ne zaman saptandığına dair tam bir tarih bildirecek bulgudan yoksundurlar. Bununla beraber bu zamana ulaşabilen anlatılardan yola çıkılarak bazı sonuçlara varılabilmektedir. Armstrong'a göre ateşin kullanımı ve avlanma²⁰ mitolojik bilincin doğum anı olarak anılmalıdır. Armstrong "*Homo sapiens*"in "*logos*"u bu evrede geliştirdiğini düşünmektedir. "*Homo sapiens*"ten "*Homo necans*"²¹ haline dönüşen insan şiddet ve tehditlerle belirlenen bir dünyada var olma savaşı vermek ve kendi yaşamını olduğu gibi kabul etmek zorunda kaldığında mitolojinin tohumunu atmış olur. "*Homo sapiens*" bilincin iki yetisini ayırmakta zorlanmaz; *logos* gerçeklere dayanır, çıkarların korunmasına yönelir, akılcı, kullanışlı ama ruhsal olana uzaktır; mitossa acıları dindirir ve rehberlik eder (Armstrong, 2014: 15-27; 75-103).

Mitler evrensel ve ortak bilinçaltının ifadesidir. Mitler arasında aynı kalan anlaşılırsa "insan düşüncesinin evrensel kategorileri" anlaşılabilir. Doğuştan gelen özellikler tarih boyunca tüm coğrafyalarda insanın düşüncelerini, duygularını, isteklerini ve anlamlandırma biçimlerini belirlediğinden mit, coğrafi ve kültürel başkalaşıma karşı aynı kalana gösterir ve "ben kimim?", "nasıl yaşamalıyım?", "yaşamım üzerinde ne derece söz sahibiyim?" "evrendeki yerim nedir?" "ölümü nasıl kabullenirim?" gibi evrensel ve zamansız soruları konu edinir (Armstrong, 2014: 7-8; 17-25; Lévi-Strauss, 2013: 27).

Mitsel bilincin sahibi olan insan, bu dünyada bilinen her şeyin Tanrılar dünyası içinde bir aslının bulunduğuna inanır. Bu insan için noksan ve ölümlü yaratılışını aşarak potansiyelini gerçekleştirebilmesinin yolu, şeylerin asıllarının bulunduğu asıl dünyaya ulaşmaktır; mitlerin gösterdiği de bu dünyadır (Eliade, 1959). Bu insan kozmosun başlangıcında şeyler yaratılırken var olan kusursuzluğun zamanla yozlaştığına inanır. Kendisinin dünya üzerindeki durumu ve Tanrılara kıyasla yapısı kusurlu olduğundan bunlar onarılmak istenir. Ancak yaşam onarılabılır olmadığından bozulanı ortadan kaldırmak ve baştan yaratmak gerekir. Bu insan kökene dönerek Tanrılarla ataların yaratma edimine eşdeğer büyüsel erke ulaşmaya

dünyada var olmaya uğraşan insana güven sağlamaktır. İnsan bilincinde bulunan ve insan yapısından kaynaklanan ölüm korkusu mite temel oluştururken, mitler bugün bilim ve teknolojinin yaptığı gibi insana dünyada yer edinmesini sağlar. Çünkü insanlığın çocukluk dönemi ürünleri olarak mitler, doğadan kopmamış insanın doğayı ve kendisini anlama çabasıdır. Toplumun bir parçası olmak, insan aklının sınırları aşan dünyada güvenin koşulu olduğundan, mit bireyi topluma bağlar ve toplum düzenini destekler. Benlik baskılanırken, ideal bireyin kimliği toplum bilinci uyarınca tanımlanır. Mitin üçüncü işlevi varlığa karşı huşu oluşturmak, son işleviyse insanı ruhsal olgunluğa erdirmektir (Armstrong, 2014: 7-8; Campbell, 2015a: 22; Campbell, 2015b: 12; 506-509; Cassirer, 1980: 83-99).

²⁰ Armstrong da Eliade gibi diğer hayvanları avlamanın "*Homo sapiens*"in bilinci için sorunlu olduğunu düşünür. Akıl sahibi varlıklar olarak hayvanlar insanla aynı ontik statüyü paylaşır ve avlanma insanı kendine eş ve dost canlıları öldürmek sorumluluğuyla yüzleştirir (Armstrong, 2014: 15; 25-27).

²¹ Öldüren insan (Armstrong, 2014: 27).

çalışır. Bu istek süregelen kozmos döngüsellüğünde hatalarla günahların unutulması ve yeni başlangıçlar yapılabilmesi demektir. Başlangıçtaki kaosun bilgisi "deneyimlenen" bir bilgidir ve bu büyümlü güce sahip olmak isteyen kişi bu bilgiyi içeren miti ezberden okumalıdır. Miti ezberden okumak, özellikle canlandırmak insanı mitte anlatılan kadim başlangıç anına götürür. Kronolojik değil mitsel zamanda yaşayan bu insanın bilincinde başlangıca geri dönüş kısa sürede veya aşamalı olarak gerçekleştirilebilir. İkinci yöntemde başrolü bellek alır ve insan kişisel olayları anımsar. Kökene ulaşmayı ve kişisel tarihlerini anımsamayı başaranlar en başta olanın ve tüm olan bitenin bugün oldukları kişi olmalarına neden olduğunu bilirler. Görünürde ilgisiz olan başlangıçla sonu bağlantılandıran parçalar, anımsama yetisi olana kişisel yazgısını denetleme olanağı sağlar. Zamanın neden olduğu bozunmadan kurtulma imkânı veren anımsama, "anamnesis", ruh göçünü başlatan olayı da bilmek anlamına gelir. Hiç bir ayrıntıyı atlamadan her yaşantıyı baştan sona değerlendirerek geçmişini "tüketen" insan yeniden doğum çevrimlerinden azat hale gelir (Eliade, 2001: 45-71; 116; 118; 160; 180; Eliade, 2009: 23-28; 52; 382-389).

Erhat, zamanla, değişikliklerin yapıldığı mitostan tragedyanın doğduğunu yazar (Erhat, 1996: 7).

Aristoteles tragedyanın "taklit" (*mimesis*) olduğunu açıklar. İnsanın doğuştan gelen içtepelerinden biri olarak taklit etme özelliği insanı diğer canlılardan ayırır. İnsan ilk bilgilerini taklit ederek öğrenir ve bu davranışın temelinde öğrenmekten aldığı haz bulunmaktadır. Tragedyalar eylemleri taklit eder çünkü yaşamın son amacı eylemdir. Eylemler belli düşünce ve karaktere sahip insanlarca gerçekleştirilir. Düşünür, karakteri, "şu veya bu şekilde davranan insanlara, kendine göre bir özellik yakıştırdığımız şey" yahut "bir istemin yönelerek anlattığı şey" olarak tanımlar. Karakterin iyi veya kötü olduğunu gösteren, istemin yöneldiği şeydir ve aşağı değerdeki kadınlarla değerden yoksun köleler bile iyi bir karaktere sahip olabilir. Belli karakter ve düşünceye sahip insanların belli eylemleri olacaktır; önemli olan sözlerle davranışların koşullar dikkate alınarak yargılanmasıdır. Tragedyanın asıl amacıysa izleyende acıma ve korku uyandırarak "*katharsis*" oluşturmaktır (Aristoteles, 2006: 11-30; 43-55; 78).

Platon, tragedya eleştirel bakar. Çünkü insan yaratılışından kaynaklanan aksaklık nedeniyle duyular hatta akıl dahi yanılabılır yapıdadır ve benzetmeciler sanatlar aklın yanılabılır yönüne hitap eder. İnsanın benzemek istediği kişi gibi yapıp etmesi anlamına gelen taklit, önerilen bir yeti değildir çünkü taklide alışılır ve alışkanlık, taklit edenin ikinci doğası haline gelir. Üstelik her karakteri taklit

edebilmek iyi bir insanın özelliği olamaz; insan sadece erdemleri taklit etmelidir. Tragedya ozanıysa insana kendi coşkunu, değişken yanını gösterir ve acı çekip dövünen kahramanı izleterek, benzetmek istenmeyecek bir şeyi örneklemiş olur (Platon, 2012a: 393c; 394e; 395a;d; 398b; 601a-e; 602d-603b; 604e; 605a-606b).

Nietzsche, tragedyanın doğuşunu psikolojik bir mesele olarak görmektedir (Nietzsche, 2011a; b). Gören kişi olarak izleyici, gördüğü yüz ve bedeninin sempatik uyarısını hisseder, bilincin süzgecinden geçmemiş içgüdüsel bir anlayış edinir ve sembolize edilen duyguya dalar. Buradan hareketle tragedyanın başlangıçtaki amacının "*pathos*" olduğu savunulur (Nietzsche, 2011b: 16; 51-54). *Pathos*, çatışan tarafların yan yanlığına dair bilinçlenme sağlar (Nietzsche, 2011a: 133-142). Nietzsche'ye göre şeyler ancak benzerleri tarafından teşhis edilebildiğinden, Yunan insanı kendini bilmek için Olimpos Tanrılarını yaratmış ve benzerine bakarak kendini tanımaya yönelmiştir. Yunan insanı varoluşsal korkuları, doğanın gücü karşısındaki tekinsizliği, bütün bilgilere rağmen belirleyici olanın yazgı olduğunu bilir ve hayatta kalabilmek için Tanrılarını yaratır; aksi takdirde varoluşa katlanması olanaksızdır. Yunanlı, olduğu değil olabileceği halini görmek ister fakat bunun için Tanrılar fazla ulaşılmaz olmamalıdır; bu nedenle onlar hem iyi hem kötüdür²² (Nietzsche, 2011a: 28-29; Nietzsche, 2011b: 34; 40; 64-65). Apollon, kehanet, güneş, ışık, güzellik, sonsuz gençlik, düşünce ve sanat Tanrısıdır ve bireyler arasına sınırlar koyar. Sınırları çizilen birey tanımlanmış, denetlenmiş olur; hudutlar, ölçülü olmak ve kendini bilmek demektir. Dionisos ise maskelerinin ardında birden fazla kimliği olan çatışmalı bir Tanrıdır ve kendi kimliğini bulmanın acılarıyla boğuşur. Bu, tragedyanın gizemli öğretisi, her şeyin temel bilgisi, bireyin kendi kimliğini bulma sürecidir (Nietzsche, 2011a: 32; 62; 64; Nietzsche, 2011 b: 36; 67; 85-87). Doğanın sakladığı hakikat, Tanrı olmama, insan olma ve bu nedenle sınırlara ve eksikliklere sahip olmaktır. İnsan mutlu bir düşten aniden uyandığında insan olmanın korkunç ve saçma olduğunun bilincine varır. Gerçek mutluluk sadece düşte ve esrimede mümkündür. Gündelik gerçeklerin insan bilincine ulaşması insanda iğrenme yaratır. İnsan artık eylemde bulunmak istemez çünkü kendi sınırlarının ve eylemle şeylerin özünü değiştiremeyeceğinin bilincine varmıştır. Bilgi eylemi öldürür çünkü gerçeği bilen, varlığın korkunç ve saçma olduğunu bilir. İnsan bilgisi fazla özendirilirse yıkıcı

²² Tüm mitter, Tanrılarının çatışmalı yapılarını yani "*coincidentia oppositorum*" oluşlarını gösterir. Tanrılarının hem yaratan hem yok eden özelliklerini ifade eden bu sıfat, Tanrı ve insan başkalığını da vurgular (Eliade, 2009: 400; 416-431). Campbell, batı bilincinin çatışmasını, Tanrı sözü karşısında bireyin aklının bulunması olarak tanımlar. Batılı insan için benlik bilinci önemlidir. "Ben" in işlevi, dış gerçekliği bilmek ve onunla bağ kurmaktır; bu gerçeklik fizikseldir ve zaman ve mekanla bağ kurmayı gerektirir (Campbell 2015a; Campbell, 2015b: 2-13). Nietzsche de insanla Tanrı arasındaki çatışmayı, ilk felsefi sorun olarak nitelemektedir (Nietzsche, 2011a: 60-62).

olacağından insanın aşırılıktan kaçınması ve Tanrı karşısında bilge olmak istiyorsa, bilgelik ölçüsünü bilmesi gerekir (Nietzsche, 2011b: 43-46; 57-58; 67; 84). Nietzsche Apollon ve Dionisos çatışmasını vurgular. "Aşırıya kaçma" (*meden agan*) uyarısında bulunan, "kendini bil" (*gnothi seauton*) diyen ve bireyi sınırlandıran, denetleyen Apollon ile bireyi parçalayan, sınırları yok eden Dionisos çatışması birbirini destekler. Çatışmanın amacı yaşamın daha yüce bir olasılığını yaratabilmektir. İnsanın yaşamı yadsıyan tutumunun değişmesi için, iyileştirme Tanrısı Apollon'un sağaltım gücü devreye girer ve yadsımacı ruh durumuna müdahale eder. Sağaltım, yaşamın korkunç ve saçma yönüyle bağlantılı iğrenme oluşturan düşünceleri, yaşamı olanaklı kılan imgelerle değiştirerek sağlar (Nietzsche, 2011a: 33; 49; 51; 101; 124; 144; Nietzsche, 2011b: 43-47; 50-68; 84). Yunan insanı yaşamın, insan varoluşunun ve yazgısının korkunç ve saçma olduğunun bilincine vardığında yaşama anlam kazandırmak kendisine düşer. Yaşama duyulan tiksinti, yaratmak için araca dönüşür; Yunanlı, yaşamına sahip çıkar ve kendini yaratır (Nietzsche, 2011a: 49; Nietzsche, 2011b: 41-47; 64; 71). Nietzsche'nin Euripides'i tragedyanın ölümünden sorumlu tutma nedeni, Euripides'in, insanın bu olanaklarını yok ettiğini düşünmesidir. Ona göre Euripides önemli kimlikleri ve olayları değil, tüm açıklığıyla yaşamı gösterir. Helen insanı, akla uygun ve eleştirel Euripides tragedyası nedeniyle ölümsüzlük insancından vazgeçmiştir. Nietzsche Euripides'in ağzından konuşanın Sokrates olduğunu söyler. Şeylerin güzel olmalarının önkoşulu olarak bilinçli olmayı gerekli gören Euripides'e benzer şekilde Sokrates, şeylerin iyi olma koşulunu bilinçli olmalarında görmektedir (Nietzsche, 2011a: 21-27; 44; 47; 69-82). Nietzsche'ye göre tragedyanın yapısında bozulmaya neden olan diğer unsur diyalogdur. Diyalog iyimserdir çünkü içerdiği sebep-sonuç bağıntısı, onu hesapçı ve bilinçli kılar (Nietzsche, 2011a: 92-111; Nietzsche, 2011b: 31-32).

Bazı araştırmacılara göre tragedya olanı değil olayların nasıl gelişebileceğini veya gelişmesi gerektiğini gösterir. Ozan, kendi kimliklerinden bazılarını tragedya kahramanı olarak kullanır. Tragedya kahramanı eylemlerinin sorumlusu olmakla Tanrıların oyuncuğu olmak arasında konumlanır ve mükemmel bir karaktere sahip olsa bile herkesin başına gelebilecek olaylar nedeniyle acı çeker. Çünkü tercih yapıp eylemde bulunduğu her defasında seçimlerinin tam tersine yol açar. Olan bitenin bilincine varması ancak her şey bittiğinde mümkün olur. Tragedya kahramanı belli meziyetleri bulma yolunda bir erginlenme yolculuğuna çıkar ve sonunda bu meziyetlerin aslında kendi kimliğinin bir parçası olduğunun bilincine varır. Böylece tragedya, tüm insanların benzer acıları yaşadığını ve her insanın içinde bilincine

varılmayı bekleyen yaratıcı ve kurtarıcı bir Tanrı'nın bulunduğunu gösterir. İzleyici kendi yaşamış olsa bütünlük içinde algılayamayacağı yaşantıları, tragedyayı izlerken bütünlüğü içinde anlamlandırabilir. Bu nedenle tragedyanın yarattığı etki gerçek olayların etkisinden güçlüdür; izleyici bir "*mimesis*"e baktığının bilincindedir ve "*katharsis*", sayılan bu özellikler sayesinde gerçekleşir (Bonnard, 2006: 11-17; 48-49; Campbell, 2010: 49-58; Vernant ve Vidal-Naquet, 2012: 20; 74-88; 256; 328-332).

Segal mitos ve tragedyanın Yunan yurttaşı için bir okul olduğunu yazar. Psikolojik toylukla siyasi acemiliği bağdaştıran eski Yunan, yetişkin bireyler olamamış insanların iyi birer yurttaş da olamayacaklarını düşünür (Segal, 2012: 176-178). Zeller, MÖ beşinci yüzyılda sistemlere inancın, bilimselliğin, siyasi ve askeri yapılanmanın, ahlaksal bilincin, bağımsızlığın zedelendiğini ve Yunan bilincinin sosyoekonomik ve politik koşullarca değiştirildiğini belirtir (Zeller, 2008: 129-132). Hem mitos hem tragedya, bu dönemin Atina yurttaşı için, güçlü nedensel bağlar içeren ve yarattığı empatiyle seyircide yargılama gücünü uyaran insani ve siyasi modeller kurar (Latacz, 2006: 6-7).

Hukuksal bir bilinç ve yapılanma yaratılmaya çalışıldığında dinsel ve mitsel bilince karşıtlığıyla tanımlanan hukuksal bilincin, dinsel ve mitsel bilinçten tam anlamıyla ayrılamadığı ve bunlarla çatıştığı izlenir. Kurulmaya çalışılan hukuksal bilincin ve yapılanmanın asli sorusu, insanın ne ölçüde eylemlerinin faili olarak kabul edilmesi gerektiğidir. Trajik kahramanın bilinci, dinsel bilinçle şekillenen *miasma*, tanrısal deliliğin yolladığı *hamartia* ve kendi isteğiyle suç işlemeyi seçen bilinçli özne olmak arasında durur. Dinsel bilinç, hatayı dinsel düzleme saldırı olarak kabul eder. Suç işleyen, bir gücü uyandırmış ve uğursuzluğa dahil olmuş sayılır. Kabahatler, dinsel leke, düşüncenin hatası, manevi zaaf ve "*hamartema*" olarak değerlendirilir.²³ Buna karşın hukuki bilinç uyarınca insan tekil bir hukuk öznesi olarak görülmeye başlanır. İnsanın olayların öngörülemez gidişatına kendi aklıyla, "*phronesis*" ve "*gnōmē*"siyle müdahale edebildiğinin bilincine varılır. Hukuksal bilinç, dinsel kabahatin yerine, niyete bağlı suç ve sorumluluk bilincini getirir. İnsan faaliyeti, "*hekon*"²⁴ ve "*akon*"²⁵ arasında değerlendirilir (Vernant ve Vidal-Naquet, 2012: 17-28; 45-65; 84-88).

²³ "*Hamartanein*" "akıl şaşırması ve başarısızlık getiren körlük" anlamlarını, "*hamartia*" ise "akıl hastalığı"ni anlatmaktadır. Buna göre, hezeyana kapılmış suçlu "*hamartimoos*" olmaktadır. Suç işleyen kişinin bir "*ate*" veya "*erinyes*" tarafından "içsel olarak" kuşatıldığına inanılır. Tanrıların gönderdiği delilik ve trajik suçluluk olarak "*ate*", kuşaklar boyunca aktarılır (Vernant ve Vidal-Naquet, 2012: 64; 85).

²⁴ "*Hekon*" "bilerek ve isteyerek" anlamına gelir ve "*pronoia*" kelimesiyle ifade edilen niyeti gösterir. (Vernant ve Vidal-Naquet, 2012: 65-88).

Bu bölümde tanımlanan dinsel, mitsel ve trajik bilinç aşamalı olarak felsefi bilince dönüşmüştür. Mitsel bilinç ve bilimsel bilinç ayrımının belirgin olmadığını söyleyen Guthrie'ye göre, aklın işleyişinde saklı mitsel izleri gözlemlemek, insana ilişkin anlamlı veriler sağlar. Gerçek tehditse mitsel veya dinsel bilincin geride bırakıldığını, aklın denetimi ele aldığını veya alabileceğini düşünmektir. İnsan bilincinin daima kendi dışındaki koşullarca belli ölçüde yapılandırıldığının bilincine varmak "kendini tanıma" anlamında, insanın sorumlusu olduğu dertleri çözmesi için tek çaresidir. Modern akıl kendini rasyonellik üzerinden tanımlarken, dinsel ve mitsel bilinç kalıntılarını görmezden geldiğinde geçmişten devralınan akıldışı düşünme biçimlerinin, alışkanlıkların ve bağımlılıkların izini süremez; kendi hatasını izleyemeyense, sonsuz bir döngüde yitip gider. Bundan daha ciddi sorunsu "sıradan zihinlerin" kemikleşmiş muhafazakârlığından kopmamak, kökleşmiş bakış açılarının, yeni bulgulara rağmen genel kabulleri ve davranış biçimlerini belirlemeye devam etmesine imkân vermektir (Guthrie, 2011: 19).

2.1.2 Antik Yunan'da Bilinç ve Kimlik

"Felsefe" (*philosophia*), "filozof" (*philosophos*) ve "felsefe yapmak" (*philosophen*) sözcüklerine ilk defa MÖ beşinci yüzyılda rastlandığı bildirilmektedir. Kelimeler siyasi ve hukuki söylemi biçimlendirmeye, insan yüreğini değiştirmeye, ruh ve yapıp etmelere ilişkin anlamlara sahiptir. "*Sophia*" kelimesinin diğer anlamı "insanın başkaları karşısında çeşitli biçimlerde davranma yetisi" gibidir (Hadot, 2011: 26-31).

Dinsel, mitsel ve trajik bilinçten felsefi düşünme biçimine geçiş aşamalı olarak gerçekleşmiş, felsefenin doğuş sürecinde siyasi ve sosyal şartlar belirleyici olmuştur (Thilly, 2010: 25-28; Weber, 1998: 10). Bu geçiş sürecinde ortaya çıkan arabasamakların bir örneği Hesiodos'un *İşler ve Günler* eseridir. Bu eserde insan soyunun yaradılışı ve tarihi hakkında bilgiler verilir; adil ve dürüst olma, doğru davranma, çalışma üzerine öğütler sıralanır (Hesiodos, 2014: 13-104). Bu dönemde davranışlar konusu önemsenmiş, dönemin Yedi Bilge'si insan doğası ve yapıp etmelere dair söylemleriyle tanınmıştır (Gökberk, 2013, 19; Kranz, 1948: 26-30).

²⁵ "Akon" psikolojik bakış açısından ayrılması gereken tüm kavramları birleştirir ve kimi zaman mutlak kusursuzluğu kimi zaman ihmalkârlığı, kimi zaman gelip geçici bir öfkeyi ve bazen de meşru savunma durumunda işlenen cinayeti gösterir (Vernant ve Vidal-Naquet, 2012: 62).

İlk Yunanlıların dinsel bilincini anlamak, sonraki tarihsel safhalarda ortaya çıkan Yunan bilincini anlamanın ilk adımı olarak görülmektedir. "*Theoi*" ve "*logos*" kelimelerinden oluşan "*theologia*" kelimesinin "*logos* aracılığıyla Tanrılara yakınlaşmak" anlamına gelmesi ve insan düşüncesinin mitolojik safhasını göstermesi bu savı destekler (Cornford, 2015: 8-11; 97; Jaeger, 2011: 19; 22; Weber, 1998: 10-12; 52-53). Aristoteles de Metafizik'te teologla filozofu karşılaştırır ve teoloğun bilgi verdiğini filozofunsa kanıtlama yöntemlerinden yararlandığını yazar. Bilgi verme açısından filozofa benzeyen teolog bunu mitsel bilinçle yapmasıyla ondan ayrılmaktadır. Aristoteles felsefe yapmaya insanı yöneltenin hayret olduğunu yazar; hayret edense bilgisizliğinin bilincinde olan kişidir (Aristoteles, 2014: 982b11; 983b6; 983b28; 1000a4; 1000a18; 1005a30). Vernant "felsefe", "filozof", "kimlik", "Yunan felsefesinin kimliği" kavramlarını bağlantılı kabul eder. Felsefenin doğuşu yeni niteliklere sahip bir insan bilincinin ürünüdür. Yunan insanının bilincini zamandaşlarından ayıran "*logos*"tur. Bu bilinç insanın eylemlerini, "*logos*" ve bilgi durumuyla bağlantılı görür. Milet filozofu beş yüz yıllık tarih, aristokratik yönetim, geniş sosyal ilişkiler, kültür ve yüksek yaşam standartlarıyla yapılanmış çevresel koşullarda yaşar. Bu insan, kazanımlarını kendine borçlu olduğunun bilincinde olduğundan, kendini Tanrılara borçlu hissetmez. Arkaik Milet zamanında ilk filozoflar Aristoteles'in ideal bilme biçimi olarak ifade ettiği nedenler araştırmasına ve gözleme yönelerek, evren düzeninin görünen karmaşasının altında insan bilincinin anlayabileceği kişisel olmayan bir yapı olduğunu kavrarlar. Nedenleri sorgulayan Yunan insanı bahane üretmekten, otoriteye biat etmekten, kişisel sorumluluk üstlenmekten kaçınmaktan, belli bir bilgi çerçevesinde sıkışıp yenilenememekten ve kibirle yaşamaktan uzaklaşarak belirsiz olana yaklaşır; böylece aklın erkini ilan eder. Bu, hayatını istediği şekilde yönetme özgürlüğüdür (Guthrie, 2011: 41-52; 75-76; Vernant, 2006: 399-408; Zeller, 2008: 32-39).

Zihin araştırmalarının tarihine süreklilik gözeterek bakıldığında zihin araştırmalarının başlangıcının Antik Yunan düşüncesinden köken aldığı görülmektedir. Modern zihin tartışmaları Antikçağın zihne (ruha) ilişkin araştırmaları tarafından öncelenir ve Antikçağ ruh araştırmaları, tüm zihin felsefesinin asıl başlangıcını kurar (Kutlusoy, 2014: 336). Yunan düşünürü için "ruh" kavramının önemli olduğu bilinmektedir. Ruh kavrayışıyla bağlantılı kelimeler, "*psykhe*", "*thymos*" ve "*arete*"dir. "*Psykhe*" sözcüğü, köken olarak "nefes" anlamına gelir ve "nefes alıp vermek" ve "soluk" sözcükleriyle aynı ailedendir. Yaşam soluğu düşüncesi, ruhun tamamen cisimsiz ve bağımsız bir varlık olarak kabulüne yol açar. Etimolojik olarak "*psykhe*" kelimesi "*thymos*" kelimesini zamanla "ruh" veya "akıl"

olarak kendi içinde erittiğinden "*thymos*", cesaret anlamıyla sınırlanır. Kökenleri ilk kahramanlık anlatılarına uzanan "*arete*" ise "güç, cesaret" demektir. Homeros zamanında anlam kaymasına uğrayan sözcük, insanın mükemmeliyetini ve yerine göre adalet, sağduyu, bilgelik, dindarlık anlamlarını iletir. Ruh kavrayışı insanın kozmostaki yerini belirleyip yapıp etmelerine rehberlik ederken, ölüm sonrası yaşamın da rehberi haline gelir; çünkü bu insan için gerçek yaşam, ölümden sonraki yaşamdır. Bugünkü insanın ruh kavrayışı Yunan bilinci tarafından belirlenmiştir. Bu bilincin kökeni, insanlığın tarih öncesi derinliklerinde bulunsa da ruhun kutsal olduğuna dair bilincin altıncı yüzyılda biçimlendiği düşünülmektedir. Ruha ilişkin Yunan mitlerinin kaynağı, felsefi bilinçten tamamen kopuk olmayan dini bir bilinçtir. Bu nedenle bu kavrayışın aldığı biçimlerin tarihsel süreçte izlenmesi önemlidir (Jaeger, 2011: 116; 124-126).

Thales "canlı olma" ve "ruh sahibi olma" kavramlarını aynı anlamda kullanır. Ona göre "canlılık" etkin olmak anlamına gelmektedir. Etkin olan her şey yaratıcıdır ve ruh taşır (Gökberk, 2013: 20-21; Weber, 1998:13). Aristoteles *Ruh Üzerine*'de Thales'in ruhu veya canı devindirici nedenle özdeşleştirdiğini yazarken, Guthrie Yunan bilincinde "*psykhe*" sözcüğünün, devindiricilik özelliğine vurgu yaptığını söyler (Aristoteles, 2011b: 405a19; Guthrie, 2011: 78). Thales maddeyi canlı kabul ettiğinden, maddenin değişmesini, devinmesini, kendinden başka varlıklar oluşturmasını olağan görmektedir; ancak başlangıçtaki maddeden başka maddelerin nasıl meydana geldiği düşünülmüş değildir (Gökberk, 2013: 20-21; Von Aster, 2015: 41-42; Weber, 1998: 13).

Anaksimandros ilk maddeyi zaman ve mekanda sınırsız ve belirsiz "*apeiron*" gibi tanımlar (Kranz, 1948: 38). Kuçuradi "*apeiron*"un "*peras*" yani "sonu, sınırı bulunmayan" olarak düşünülebileceği gibi "*peira*"sı yani "deneyimlenebilirliği, bilinebilirliği olmayan" gibi kabul edilmesini de doğru bulur. Bu yaklaşımla Anaksimandros bilginin, bilinebilirliğin sınırlılığını ilk vurgulayan düşünürdür (Kuçuradi, 2015: 19). Vernant ise Yunan bilincinde yaşanan devrimin Anaksimandros'un felsefesinde görüldüğünü belirtir. Yunan insanı fiziksel evreni geometrik hale getirerek bilinen evren yapısını dönüştürürken insan bilincini de dönüştürür. Anaksimandros dünyayı dengede konumlandıran mitolojik yaklaşımları yok sayarak dünyayı evrenin merkezine yerleştirdiğinde, göğün her noktasına eşit uzaklıktaki ve merkezdeki yeni yerinde dünya, desteğe gerek duymayan bağımsız yapısına kavuşur. Kendisi bağımlı olmayan dünyanın öğeleri de baskın veya bağımlı değildir. Anaksimandros'un eşit ve simetrik güçler içeren kozmosu, basamaklı yapıdan uzaklaşır; artık erke dayalı işleyişi yoktur, dengede, durağan ve özgürdür. Artık ne kozmosta ne dünyada yer bulamayan "*monarchia*" yerini "*isonomia*"ya

bırakır. Kent, bireylerin simetrik yerler aldığı, herkesin eşit olduğu, karşılıklı ilişkilerin yürüdüğü, yeni kozmos tasarımına uygun yapılanmaya bürünür. Bu kentte insan aklının karşılıklı tartışmalarına ayrılan, tanrısalardan kopuk bir alan bulunmaktadır. Yeni kentsel yapılanma yeni insanın yeni düşünme ve yaşam biçiminin ifadesidir (Vernant, 2013: 111-117). Anaksimandros'un felsefesinde dikkat çekici diğer bölüm, yeryüzünde canlı yaşamın başlamasına ilişkin, erken bir evrim teorisi olarak kabul edilen kuramıdır²⁶ (Thilly, 2010: 35; Zeller, 2008: 58).

Anaksimenes hava (*aer*) ve soluk (*pneuma*) olan ruhun (*psykhe*) insanı ayakta tuttuğunu söylemiştir. "Ruh" bedeni, canlıyı ayakta ve bir arada tutan, onu canlı kılan "şey"dir ve "maddi" yapıdadır (Gökberk, 2013: 22-23; Von Aster, 2015: 48). İlk defa canlı-cansız ayırımına ve ruh kavramına değinen ve "madde" kavramından, maddedeki süreçlerden bahseden düşünürün temel sorusu değişmeyen maddede değişimin nasıl meydana geldiğidir (Guthrie, 1999: 36).

Herakleitos her şeyin, şeylerin doğası olan "*logos*"a göre gerçekleştiğini ileri sürer; şeyler, doğaları ve nasıl olup bittikleri izlenerek bilinebilir. Ancak çoğunluğu "budala" olan insanlar dinlemeyi bilmez; dinlemeyi bilmeyen konuşmayı da öğrenemez. Üstelik çoğu insan kendilerine açıklansa dahi "*logos*"u anlayamaz. Bu insanların öğrendiklerini anlamama nedeni düşünmek tüm insanlara verilmiş bir olanak olmasına rağmen, başlarına gelen şeyler üzerine muhakeme etmemeleridir. Bu nedenle insanlar kendi düşünceleri olduğunu zannederken aslında sadece kendi sanılarına göre yaşar ve çoğu insan uyanıkken uyur gibidir (Herakleitos, 2009: 29; 33; 63; 67; 97; 263). Buna ek olarak herkes doğasının yettiği kadarını anlayıp takdir eder çünkü her varlığın bir doğası vardır ve hepsi doğasına uygun olanı sever; buna göre de kimilerini yönetmek ve bunun için zor kullanmak gerekecektir (2009. 47; 175; 179). Her şeyde ortak olan "*logos*"un bilincine varamamak çoğunluğun nesnel olana göre değil, kendi kişisel önceliklerini gözeterek yaşamlarını düzenlemesine yol açar; çünkü onlar sadece kendi dünyalarından haberdardır ve bu "ahmaklar" her "*logos*" karşısında şaşkınlığa düşerler. İnsanların çoğu "*logos*"u anlamadığından

²⁶ İlk canlılar, nemli öğeden türeyen ve suda yaşayan balıksı canlılardır. Dikenli kabuklara sarılı olarak meydana geldikten sonra, zamanla sudan karaya çıkanlar, kabukları yırtıldığında yeni biçimlere kavuşur ve yeni ortamlarına uyum sağlarlar. Daha yüksek türler bunlardan gelişmiştir (Gökberk, 2013: 22; Kranz, 1948: 40; Thilly, 2010: 34-35; Weber, 1998: 13). İnsan balıkların içinde meydana gelmiş, köpekbalıkları gibi büyümüş ve kendine yetmeyi öğrenince karaya çıkmıştır (Kranz, 1948: 40; Zeller, 2008: 58). Kendi yaşamını devam ettirecek yetilere sahip olana ve karaya çıkana kadar yaşamsal gereksinimleri büyük balık türlerince karşılanmıştır (Guthrie, 1999: 35). Düşünür, iddiasını, insanın dünya üzerindeki zamanlarının başlangıcında yardıma muhtaç olması nedeniyle hayatta kalamayacak olmasına dayandırır (Gökberk, 2013: 22). Sadece insanın uzun bir emzirme dönemine gerek duyması, diğer hayvanlar gibi kendi besinini kolayca bulamaması, sağ kalamamasına neden olur (Copleston, 2009: 20). Anaksimandros, bireylerin de türlerin de sürekli değiştiğini düşünmektedir (Weber, 1998: 13). İnsanın, en son ortaya çıkmış olması, onun evrimde en son basamak olduğunu kanıtlar (Von Aster, 2015: 46).

yolu unutan insanları anımsamak ve uyuyanlar gibi davranmamak gerekir çünkü uyuyanlar gerçeği bilemez; oysa şeylerin değerli olmaları kadar onların değerini bilmek de önemlidir (2009: 47; 175; 179). Uykuda olmayanlarsa kozmosun farkındadır ve zaten akla uygun konuşmak isteyen, her şeyde ortak olan "*logos*"a bağlı kalmalıdır; çünkü tüm insan yasaları tanrısal olandan beslenir (2009: 63; 127; 209; 213; 265). Tanrı gözünden şeyler, oldukları ve olmaları gerektiği gibi görünürken sıradan insan şeyleri âdil olan veya olmayan şeklinde değerlendirir. Oysa şeyler değerlendirene göre değer alırlar (2009: 147; 153; 241). Bu nedenle çoğunluğun yaptığı şekilde, istemelerini ve davranışlarını kişisel önceliklerine göre düzenlemek doğru değildir çünkü şeyler sanıldığı gibi olmayabilir ve bu nedenle her istediğini elde edebilmek iyi değildir (2009: 63; 257; 259). Şeylerin görüldükleri ve sanıldıkları gibi olmamaları var olma biçimleriyle bağlantılıdır. Her şeyin var olma nedeni ve efendisi savaştır ve şeyler arasındaki bu çatışma, şeylerin olmaları gerektiği gibi olmalarını sağlayarak adaleti gerçekleştirir. Karşıtlar dönüşerek kozmosu ve şeyleri var ettiklerinden, şeyler aynı görünürken hem aynı hem başka, yüzeyde aynı derinde değişmiş olabilmektedir. Kozmos değişmez ama nitelikler durmadan başkalaşır. Böylece şeyler karşıtlarıyla bilinip anlam kazanır. Verimli bir oluşa gelme, benzemezlerin uzlaşmasından kaynaklanır; çünkü uyumlu parçaların birleşmesi zahmetsizce gerçekleşirken çatışmalı parçalardan uyum kurmak, bu parçaların çatışan doğalarını anlamayı gerektirir (2009: 53; 89; 137; 193; 211; 215; 245; 257; 259). Kozmostaki sonsuz döngüsellik insanların bir kez doğduğunda sürekli kaçındığı ölümün ve yaşamın süreğen ardılığı demek olup, bu ardılık ruhun dönüşümleriyle örtüşmektedir. Ölümle beraber ruh suya dönüşür; suyun kaynağıysa topraktır (2009: 29; 69; 71; 81; 101; 125). Herakleitos, ruhun bedenle tam bir uyum içinde olduğunu düşünür ve ruhları karşıt özellikler üzerinden değerlendirerek ayırır. Ruh nemli veya kuru olabilir; kuru ruha sahip olmak erdemli olmak, bilge ve ölçülü davranmak, densizlikten kaçınmak demektir. Ruhunu nemlendiren, haz ve ölüm olup nemli ruhlar çocukların yönettiği sarhoşlar gibidir. Nemli ruha sahip kişinin bir niteliği, kibirli olmasıdır. Herakleitos kibri sara hastalığına benzetir ve kibirli insan tutumlarını sanrılarla karşılaştırır; çünkü kibir yargıyı bulandırır. Kibirli olmamaksa haddini bilmek, bilmediği konularda konuşmamak anlamına gelir; bir başka yerdeyse en iyi davranışın bilgisizliği açık etmek olduğu söylenir. Bütün bunların yanında, kişilerin nemli ruhlarını kuru hale getirmek olanağı vardır (2009: 115-167; 225; 255-275). Bu çerçevede ruh kavrayışı, bilgelik, kendini bilme, birbiriyle ilgisinde soruşturulmaktadır. Çünkü "şeylerin aslını görmeye açık olan", bilge olandır; bilge olmak isteyense araştırmacı olmalıdır. İnsanlar çoğunluğun kötü olduğunu bilmez oysa bilge insanla yığının parçası olarak kalan ve kendi sanılarını bilgi zanneden

aynı değildir (2009: 73; 99; 245). Bilge olmak isteyen, zahmetli bir yolu göze almalıdır çünkü bilgece bir yaşam insan doğasına uygun yaşamdır. Bu yaşam şekli, kendinin, insanların, canlıların, kozmosun ve doğanın bilincine varmak demektir. Yapısı buna uygun olanlarsa azlardır; çünkü doğa kendini gizlemeyi sevdiğinden onu bilmek kolay değildir. Üstelik bilge olmaya ulaşan yol, her arayan için aynı şekilde sonlanmayabilir; bazen uzun çabaların sonucunda sadece değersiz kanaatler gelir. Böylece çoğunluk bedeniyle ilgilenerek yaşarken, insanlar arasında en iyi olanlar ezeli ün için yaşamaktadır; halbuki tutkularla arzuları denetleyememenin bedelini ruh öder (2009: 87; 109; 205; 283). Bilgelikle kendini tanımanın bağlantısı bu noktada belirginleşir çünkü "/logos"u bilme anlamında bilgeliğe ulaşmada önemli olan, başkasının sözünü dinlememek, başkasının aklı gibi aileden aktarılanlarla da yetinmemek, kendi başında düşünmek ve çalışmak, yapıp etmelerini belirlerken kalabalığı dikkate almak yerine kendini izlemektir. Kendini izlemenin koşulu "kendini bilmek", "/logos"u, hakikati bilmektir. Herakleitos, "kendini bil" öğüdünü izlediğini söyler ve "kendimi keşfettim" der. Gerçek bilinmeye açıktır fakat bu bilgiye erişmek koşulludur; görünür olan insanı aldatılabilir. Değerli olan, birikmiş bilgi yığını değil tecrübeyle, duyularla kazanılan bilgidir. Düşünür, duyularla edinilen bilgi açısından gözün kulaktan güvenilir olduğunu söyler; kulak anlatılanı işitirken göz, doğrudan görmektedir (2009: 131; 141; 143; 181; 221; 237, 239; 251). Bunların yanında bilgeliğe ulaşan yolda inanç da önemlidir. Ruh anlayışı, çatışma, kendini bilmek ve erdemli olmak bir kez daha ortak paydada karşılaşır; çünkü ruh logostan pay almış olsa da insan, tüm yolları kat etmesine karşın kendi ruhunun "/logos"unu, sınırlarını bilemez. Bunun nedeni ruhun kendi yapısını aşan bir "/logos"tan pay almışlığı olabilir. Oysa kendi ruhunu asla tam anlamıyla bilemeyecek olsa da, insan için nemli ruhları kuru hale getirme olanağı bulunmasına dair söylem, erdemli yapının çalışmakla elde edilebileceğini anlatır (Herakleitos, 2009: 29-55; 77-103; 175-187; 207; 275).

Parmenides hakikati de sanıyı da öğrenmenin zorunlu olduğunu düşünen Dike'nin rehberliğinde bir yolculuğa çıkar. Düşünür, tüm insanlarda düşünen uzuvların doğasının düşünceyle dolu olması nedeniyle "hem her biri hem hepsi için aynı" olduğunu söylemekle beraber, insanlar arasında başkalık görmektedir. Bu ayırım, yüreği sağlam olan hakikate karşın sanıların, ölümlülerin gerçek zannettiği aldanmalar ve inançlardan oluşmasından ileri gelir. Dike Parmenides'e evrendeki düzenin sürmesini sağlayanın bu evreni hakça yöneten zorunluluk olduğunu açıklar. Şeylerin birleşmesi ve doğumu "*daimon*" tarafından düzenlenir. *Daimon*'un yolu Parmenides tarafından, "bilen kişiyi sağ salim her yere taşıyan" yol şeklinde ifade edilmekte, ancak ölümlülerin genelde bu yolu yeğlemedikleri eklenmektedir. Dike,

Parmenides'ten "logos" ile muğlak kanıtı ayırmasını ister (Parmenides, 2015: 22-27; 31-41). Hakikati izleyen yol "var"dır; "var" oluşmamıştır, bozulmaz ve amaçsızdır. Var olmayansa düşünmeye, anlatmaya, bilinmeye, uygulanmaya elverişli değildir. Parmenides düşünmeyle düşünme nesnesinin var olduğu düşüncesinin örtüştüğünü ama aynı şey olmadığını yazar. Var olana, gerçeğe ulaşan, işaretlerle bezeli yol dışındakiler, cahil ölümlülerin tercih ettiği, ama gerçeği gösterebilen Dike tarafından gösterilmemiş yoldur. Cahil yığın şeylerin oluşa geldiğini, değişerek ilk hallerine döneceklerini ve bir zaman sonra yok olacaklarını düşünür (Parmenides, 2015: 24-29; 31-35).

Orphik kabullerin kendisine eklenerek yeni kavrayışlar yapılandırıldığı Pythagorasçılık, Yunan bilincini dönüştürmüştür²⁷ (Zeller, 2008: 60). Pythagorasçı felsefe, insanı, insanın hedeflerini, döneminin kabullerinden farklı değerlendirir ve bu değerlendirme uyarınca kozmos, ruh, ruh-beden ilişkisi, insan, diğer canlılar, toplumsallık ve ahlaksal gereklilikler bir arada ele alınır. Pythagorasçı kozmolojinin kuralları, yapısal birimleri uyum içinde birleştirirken canlıda anatomik ve fizyolojik bütünlüğü sağlamaya yönelir. Batı dillerinde tam karşılığı bulunmayan "kozmos" sözcüğü düzeni, ahengi ve sınırı ifade eder. Makrokozmos-mikrokozmos benzeyişinde ezeli ve ebedi bir tanrısal varlık olarak kabul edilen tekil yaratıklarda, canlılarda, her parça bütünün sürmesine yardım eden araçlar (*organa*) olarak yapıya katıldığından, bu canlılar "organik, organizma" diye anılır (Guthrie, 1999: 42-47;

²⁷ Sokrates öncesi felsefedeki iki ana akım, İyonya ve İtalya akımlarıdır. Bu iki akım, iki karşıt eğilimi ifade eder. İyonya ve İtalya bilincini tanımlayan sırasıyla, "*thnēta phronein*" ve "*homoiōsis thēo*"dur. İlki "ölümlü düşünceler düşünmek" ve diğeri "Tanrıyla özdeşleşmek" anlamına gelir (Guthrie, 2011: 208). Homeros'çu din, İonia bilincinin ürünüdür ve akla uygun bir perspektiften yapılır (Copleston, 2009: 25-26). Homerik kabul uyarınca "*psykhe*", bedenün bir suretinden ibarettir ve gücüyle zekası bedenle birleşmesinden edindiği bir kazanımdır. Ruh, "debelenen bir yarasa"dır bu nedenle geçici bir zaman hayata dönmesi için bir miktar kan emmek zorundadır; bedene hayat veren bu sıvıdan aldığında geçici olarak yeniden hayat bulabilir. Kahramanlar çağı insanın bilincinde asıl benlik, bedendir. Ölüm, bedenden kopma anlamına gelir. İnsan ruhunun ölümsüz olduğunu söylemek, Homerik kabul açısından küfürdür çünkü sadece Tanrılar ölümsüzdür. Tanrılar ölümsüzlükleri konusunda kıskançtırlar; insanın ölümsüzlük arzusu bir "*hybris*"tir. Herodotos, tragedya yazarları vb. bu nedenle sürekli ölümlülük vurgusu yapar ve Tanrı-insan başkalığını bu aşamaz ayırım üzerinden ele alırlar (Guthrie, 2011: 216). Hitap ettiği toplumun insanına uygun bu dinsel bilinç, sonraki zamanın sıradan Yunan bilincine yetersiz gelir. Bu insan zamanının adaletsizliklerinden bıkmış ve başka bir Tanrı arayışına girmiştir. Eleusis misteryaları ve Orpheusçuluk, bu arayışa yanıt sağlar. Eleusis misteryaları, gizem ayinleriyle kazanılan vahiylerle bilgi ve erginlenme anlayışı taşır. Orpheus kültü, ölümsüzlük umudu içerir çünkü insan ruhunu Tanrısal ve dünyevi olanın karışımı gibi kabul eder, ruh göçüne, periyodik yeniden doğuma, bedenden ayrılan ruhun, başka bir insan veya hayvanın bedenine geçtiğine inanır ve ardışık döngüsel yeniden doğuşlardan kurtulmak için kurallı bir hayat benimser. Orpheusçu ölümsüzlük umudu, Tanrısal öğenin güçlendirilmesiyle koşulludur. Orpheusçu insan, "*orgia*" veya "*teletai*" (erginlenme törenleri) ile özgürleşir. Yaşam boyu çaba, Tanrısal öğeyi yükseltir, dünyevi olanı denetler (Guthrie, 2011: 214; Gökberk, 2013: 29). Orpheusçuluk ve Pythagorasçılık arasındaki bağ, Orpheusçuluk ve Dionisos arasındaki bağdan köken alır. Aslen, Olimpos düşünme biçimine yabancı olan esrime anlayışının, Yunan ruhunda yer bulabilme nedeni, ruh göçü ve ruhün ölümsüzlüğüne dair bilinçtir (Copleston, 2009: 25-26). Pythagoras zamanında ruhün doğasının nefes veya hava olduğu inancı yaygındır. İnsanlar, düşünce yapılarının dinsel yahut bilimsel olmasına göre eski kabulden farklı sonuçlara ulaşmaktadırlar. Orpheus ve Pythagoras bilinci bu bağlamda uzlaşır; dünya canlı, ebedi ve Tanrısaldır. İçine çektiği hava/nefes sayesinde yaşayan bu yapı gibi insan da nefese muhtaçtır. İnsanla evren akrabadır. İnsanın asli parçası olarak ruh, ölümlü değildir; ölümsüzlüğü, kopartılarak bedene kapatılmadan evvel bir parçası olduğu Tanrısal yapıdan kaynaklanır (Guthrie, 2011: 211).

Guthrie, 2011: 217). Böylece yaşam (*zōē*) sahibi şeylerle ruh (*psykhē*) sahibi olanlar ayırt edilir. İnsan hem mikrokozmos hem de evrenle aynı yapıya ve ilkelere sahip organik bir varlıktır ve maddi yapıdaki şeylerin farklı oranlarda birleşmesinden oluşması nedeniyle ölümlüdür (Guthrie, 2011: 212-213; Weber, 1998: 27).

Guthrie dönemin bilincinde iki tür ruh olduğunu ve Pythagorasçıların eski bir inancı kendi felsefelerince yeniden yapılandığını yazar. Ruh kavrayışlarından ilki "*psykhē*" denilen nefes-ruhtur. Diğeri "*eidōlon*" diye bilinen imge-ruh veya gölge-ruhtur. Nefes olan ruh, yaşam-ruh diye bilinir. Ölüm anında duman gibi uçup giden bu ruh yani "*psykhē*", bedeni oluşturan fiziksel karşıtların uyumu (*harmonia*) olarak tanımlanır. Bedenden bedene geçerek ruh göçü döngüsüne katılan, tanrısal öze sahip, gizemli ve ölümsüz ruhsa "*daimōn*"dur. Bu ruh kavrayışları yan yana varlıklarını devam ettirmiştir (Guthrie, 2011: 322-324). Pythagoras sisteminde asıl doğa sayıdır; ruhsa sayılardan oluşan bir yapı, bir düzendir ve beden değil, kendi parçalarının uyumlu birliğinden oluşmaktadır. Pythagoras felsefesi bireysel olanla olmayanı bir arada düşünür ve ruhların bireysel olduğunu söyler. Bedenlenmiş olarak birbirlerinden ayrıldıklarında ruhlar saflıklarını yitirmişlerdir; buna karşın özünde aynı doğaya sahip olmaları ve tanrısal olanla özdeşlikleri söz konusudur. Pythagorasçı anlayış ruhun "gerçek insan" olduğunu düşünür; onu bedene hapsedilmiş görür ve ölümlü beraber ruha, başlangıç ve özgürlük bağışlar. Ancak ruh göçü, kişisel kimlik ve öz-bilinç, bağlantılı düşünülmez. İnsanda saflığı zedeleyen sınırsızlık ögesi, kulak tırmalayan bir notadır. Ahlaki amaçlar gözetilen Pythagorasçı arınma, duyulardan kopmak ve duyularüstü olana müzikle matematik üzerinden ulaşmakla sağlanır. Bu kurtuluşun anahtarı felsefedir. Pythagoras "ben" kavramını sayılarla bağlantısında tanımlar. Sayı öğeleri tek ve çift olarak incelenir; tekler sınırlı, çiftler sınırsızdır. "Ben" hem tek hem çift sayılardan türer çünkü "ben" hem tek hem çifttir; sayı da "ben"den türer. "Ben" in hem tek hem çift olması, insanın hem kozmosun bir parçası olması hem kendi ruhunun, ruh göçü döngüsü ve bedensel esaretten kurtarılması sorumluluğunun kendine ait görülmesi düşüncelerine uyumludur (Copleston, 2009: 25-27; 118; Guthrie, 2011: 315-324; Zeller, 2008: 64-65).

Pythagoras felsefesi dinsel ve mitsel bilincin iç içe geçmesiyle şekillendiğinden, Orpheusçularda ritten ibaret olan yapı, Pythagorasçılarda zihinsel ve ahlaksal nitelik kazanır. Müzik ve matematikte sayılarda ifade edilebilen uyum, canlı varlıkları ve insan yapısını aynı anlayışıyla açıklama imkânı sağlar (Copleston, 2009: 26-27). Tüm canlıları akrabalık bağıyla birleştiren makrokozmos-mikrokozmos ilgisinin temeli, büyü yoluyla sağlanan duygudaşlık düşüncesine dayanan eski bir inanç kalıntısıdır. Bu kabul canlıların hepsine, kendilerinin üzerinde bir varlığın

parçası olduklarını söyler ve bu sayede insana bir amaç belirler (Guthrie, 1999: 42-47). MÖ altıncı ve beşinci yüzyıl bilinci, insanı tanımlarken, Tanrı ve insan, ölümsüzlük sınırıyla ayırt edildiğinden ve sınırı aşma teşebbüsü "*hybris*" olarak görüldüğünden, aşırılıktan kaçınmaya, sınır çizmeye yönelir. Pythagorasçı söylem, aşırılıktan kaçınmayı, oranı ve ölçülebilirliği savunmakla beraber insan yaşamının asli gayesini Tanrı'ya benzemek olarak tanımlar. Ruh göçü kavrayışından da beslenen bu düşüncede arınma, zihinsel çalışmayla sağlandığı için kurtuluş ve saflaşma felsefede bulunur. Bu bağlamda "*philosophia*" kelimesi "anlamak, kavramak için gözlem ve akli kullanmak" davranışını anlatır; arındırmayı hedeflediğiye tanrısal "*psykhe*"dir. Bu "*psykhe*"nin kendi parçaları arasındaki uyum (*euharmonia*), ahlaksal erdemi getirirken "*anharmosia*" kötülükle sonuçlanır (Copleston, 2009: 25-26; Guthrie, 2011: 216; 322-324; Zeller, 2008: 624). Bu kavrayış bireysel başlıkları da belirler ve onun ötesinde bir yaşam biçimi inşa eder. Pythagorasçı, yaşamı panayıra benzetir ve her insanın hayata farklı amaçlarla geldiğini söyler. İnsanlar arasında en iyiler "seyirci olmak" için gelmişlerdir. Seyirci olarak filozof kozmosu temaşa eder. Bu arayışın amacı tanrısalla birleşmek (*homoiōsis theō*), ruhunu "*kozmos*" hale yükseltmektir. Bu seyir (*theōria*) sayı ve müzik kuramının, anlamada açar anahtar olduğu zihinsel bir edimdir (Guthrie, 2011: 222). Bu zihinsel edim insanın sorumluluğunu, kökenine dönme becerisinde görür; insan hem bütünü parçası hem kendisinin yaratıcısıdır. Pythagorasçılık bir zihinsel edim olduğu kadar bu edimle tanımlanan bir yaşam biçimidir (Copleston, 2009: 26).

Bir yaşam biçimi olarak Pythagorasçı felsefe bireysel ve toplumsal yapıp etmeleri belirler. Çünkü insan, ölümlü bir bedende hapsolması yüzünden sadece bir bölümüne sahip olduğu Tanrısal akli özgürleştirmek, geliştirmek için çevresindeki düzeni öğrenmeli, bu düzenin ilkelerini yaşamına aksettirerek özgürleşmelidir (Guthrie, 2011: 222). Bu bilincin ve bu bilincin şekillendirdiği felsefeyle yaşam şeklinin en ünlü ve tartışmalı yasaklarından biri et yememedir. Yamyamlığa varabileceği kaygısından da hareketle kurulan yasağa dair farklı bildirimlerden ilki et yemeyi istisnasız olarak yasaklar. Diğer ifadeler belli hayvanların, belli uzuvların veya gıdaların yenmesinin men edildiği yönündedir. Hayvansal besinlerden sakınma eski bir kabulden gelir ve kan dökmenin yol açtığı "*miasma*" korkusunu ifade eder. Aşçılar ve avcılarla ilişkiyi kesmeye varabilen vejetaryen yaşam şekli sıradan insanla filozof ayrımını belirler. Porphyrios, vejetaryen düşünme tarzını konu edindiği eserinde sıradan insanın vejetaryen anlayış ve yaşam biçimine karşı argümanlarını saydıktan sonra Pythagorasçı düşünme şeklini açıklar ve sıradan insanın bu hayat tarzını seçme sebebinin bulunmadığını yazar (Guthrie, 2011: 197-202; 204-206).

Zeller Pythagorasçılıktaki toplumsal düzenin, bireylerin haklarının erdemleriyle ölçüldüğü bir bilinç üzerinden yapılandığını söyler. Bu tabakalaşma ruh göçünde görülür; her ruh önceki hayatına bağlı bir bedene sahip olur. Hades'teki yargılama ruhun hapsolacağı bedeni belirler. En üst düzeyde şair, hekim ve prensin yerleştiği dünyevi yaşam sonrasında ruh doğrudan dünyevi yaşam öncesi huzuruna kavuşur (Zeller, 2008: 63-64). İnsanın toplumsal durumu, toplum içindeki kimliği konu olduğunda Pythagoras hiyerarşiyi, otoriteyi ve yetkeye bağlılığı desteklemekte çünkü insanın tâbi olacağı sistemli bir erk olamaması durumunda kendini kurtaramayacağını, insani yapısının buna olanak tanımadığını düşünmektedir. Öğrencileri politik erdemleri, devlet, aile vb. kurumların erkini içselleştirmeye yönlendiren ve ahlaksal bir eğitimi benimseyen okul, insanın "önce dinleyip sonra bildiği" bir çıraklık eğitiminden geçerek kendini ve tutkularını denetlemesini, ruhunu uyumlu kılmayı öğrenmesini ve bunu yaparken makrokozmosu olduğu kadar toplumsal yapıyı da dikkate almasını sağlar (Kranz, 1948: 180; Thilly, 2010: 36).

Empedokles'in, ölüleri Hades'ten döndürebileceğini ve bilgisiyle doğa güçlerini denetleyebileceğini söylemesi, doğaya hakimiyet kurma gayesinin ilk tanımlanışıdır (Guthrie, 1999: 56; Zeller, 2008: 86). Değişim ve devinimi gerçek kabul eden düşünür doğaya can ve ruh ekler (Copleston, 2009: 55; Von Aster, 2015: 76-78). Canlılığın kusursuz yapılanmaya doğru aşamalı ilerleme anlamında bir değişim olarak görüldüğü felsefesinde yaşamaya uygun varlıklar "şanslı" olarak nitelenir (Zeller, 2008: 88). Canlılık topraktan başlamıştır (Gökberk, 2013: 33). İlk oluşan canlılar ağaçlardır; sonra hayvanların başı, elleri, ayakları, kolları ve gözleri ortaya çıkmıştır (Kranz, 1948: 162). İlk meydana gelen kaba oluşumlar rastlantısal olarak ve tuhaf canlılar üretecek biçimde bir araya toplanmış olup bu tuhaf yaratıkların doğumu nefretin etkisine bağlıdır. Bu yenidoğanlarda saptanan anomalilere karşın benzerlerin sevgiyle yapılanmış bileşimleri sağlıklı doğumlarla sonuçlanmıştır (Kranz, 1948: 153-156; Thilly, 2010: 48). Bir dizi kaybolma ve yeniden görünmeyi takiben rastlantısal olarak meydana gelen canlı formlardan insan başı öküz vücuduyla birleşince canlı hayatta kalamamış ama hayatta kalabilecek şekilde bileşen yapılar birbirlerini tamamlayarak yaşamayı başarmıştır. Sağkalımda anatomik-fizyolojik uygunluk belirleyici olmuş, dişler gıdayı parçalamada, mide sindirimde, karaciğer "kanlaştırmada" çalışmıştır. Düşünürün embriyonal çalışmalarından da bahsedilmektedir (Gökberk, 2013: 33; Kranz, 1948: 162-163).

Empedokles insanın, "*sphairos*"tan koparak oluşa geldiğini ve onun aynası olduğunu belirtir. İnsan ruhunun "*sphairos*"tan ayrılması nefretin etkisiyle gerçekleşmiştir. İnsan yapısında evreni meydana getiren dört elementten toprak vücudun katı bölgeleriyle, su vücut sıvılarıyla, hava hayat soluğuyla ve ateş ruhla

özdeştir (Weber, 1998: 29-30). Düşünür insan yaşamının taşıyıcısı olarak kanı işaret eder (Gökberk, 2013: 33; Zeller, 2008: 89). Kan, ruhun merkezi ve dört elementin en kuvvetli bileşimi oluşturduğu vücut bölümüdür (Weber, 1998: 29-30). Temel parçacıklar kanda optimal düzeyde karışmış halde bulunurlar ve bu karışımın oranı insandaki yetileri belirler. İnsanın her şeyi bilmesi ve evreni anlayabilmesi, evreni meydana getiren öğelerin kanda bulunmasından kaynaklanır (Gökberk, 2013: 33). Empedokles bu savlarını vücuttaki kan boşaltıldığında insanda duyumun, hayatın, bilincin yani "ruhun" dışarı alınıyor olmasına dayandırır. İnsanın sağlığı kanının karışımınca belirlenmektedir. Kan doğal durumunda olduğunda (*mese krasıs*) kişi sağlıklıdır ama kanın yapısı bozulursa durum değişir. Ayrıca kan kutsal olduğundan besin maddesi olarak kullanılmamalıdır. Çatışmalı parçaların uyumu zedelendiğinde insanın bileşimini oluşturan öğeler parçalanır ve ölüm ortaya çıkar; ölüm hem bedeninin hem ruhun ölümüdür (Weber, 1998: 30).

Erken Yunan düşüncesindeki iki tür ruh kabulü Empedokles felsefesinde de bulunmakta, bununla beraber düşünür, bedene yabancı tanrısal bir benlik anlayışını savunmaktadır. Kendisi bu benliğe "*psykhe*" değil "*daimon*" demektedir; Tanrılar meskeninden sürgüne gönderilip hasret çeken "*daimon*"dur (Guthrie, 2011: 320; 324). İnsanlık önce tüm yaratıkların ehil ve insan dostu olduğu, bollukla geçen bir altın çağ görerek kusursuz mutluluğa kavuşmuş, sonrasında ebedi ışık ülkesinde işlenen günahın kefareti olarak, kötü güçlerin, intikamın, öldürmenin, hastalıkların ve tezatların hüküm sürdüğü bu trajik dünyadaki yaşama mahkum edilmiştir. "Düşmüş ruhlar" olarak insanlar, "düşükleri durumda" ve dünya üzerinde hayvanları "boğazlamayı" sever; insanla hayvan arasındaki sevgi bağı yitirilmiştir. Oysa kozmosun yapısındaki adalet, insanı hayvan öldürmekten men eder; çünkü hayvan canı alan, aslen bir akrabasının canını almaktadır (Kranz, 1948: 129; 136-142). Günah sebebiyle kovulmuş ruhlar, madde ve ruh dünyasını bağlama görevi görürler (Zeller, 2008: 90). Ruhun "*sphairos*"tan kopup ayrı yaşam sürme isteğinin kefareti olarak sürdürdüğü hayatlar, ardışık hiyerarşik döngüsellikler içerir. Ruh sırasıyla bitki, hayvan ve insan olarak yükselir (Kranz, 1948: 138-143; Weber, 1998: 29-30). Tüm canlıların akraba/*homogene* olduğu ve tanrısal bilinçten pay aldığı öğretisi, beden ruh göçü döngülerinde farklı canlıların bedeninde yaşama döndüğünü söyler (Guthrie, 2011: 197; 210; 220). Ruhun alabileceği en değerli biçim, bir bitkiyi kılıf edinmişse defne, hayvan suretinde bulunuyorsa aslan ve insan bedeniyle dünyada var edilmişse bilici, rahip, ozan, hekim veya prenstir. Buradan varacağı nihai hedef Tanrı olmaktır (Kranz, 1948: 138-143; Zeller, 2008: 90). Tanrı'nın, kalıptan kalıba geçmekle ve acılarla cezalandırılarak etten gömlekle örttüğü ateş benzeri ruh, yaşamını perhiz ve oruçla sürdürürse dünyevi eziyet sonunda "*sphairos*"a dönüp

Tanrıyla tekrar birleşmeye hak kazanacaktır. Ancak, insanların sürekli üremesi, mevcut durumu devam ettirdiği ve ilk birliğe dönmelerini engellediği için hata kabul edilir (Kranz, 1948: 138-143; Weber, 1998: 29-30).

Ruhsal kurtuluş bilgiyle bağlantılı görülür. Kurtuluşun bağlı bulunduğu bilgi, dünyevi ve duyularla elde edilen bilgi değildir; çünkü insan yapısındaki dünyevi yan, kozmosun değersiz bölümleriyle bağlantılıdır. Tanrısallığın bilincine varabilmek için Tanrısallaşmak zorunludur; Tanrısallık ve Tanrısallaşma yolunda gereken yeti, "can" olan "*psykhe*" ile değil, "*daimon*" ile ilgilidir. Düşünürün bugüne ulaşan fragmanlarında, Tanrısallığın bilgisinin insanda bulunduğu ve insanın yapısındaki Tanrısallığın kaynağı dünya üzerindeki bir şey olamayacağından, söz konusu bilginin varlığının, insanın yapısında Tanrısallıktan bir parçanın barınmasıyla açıklanamayacağı yazmaktadır. Bu Tanrısallık parçası insana dışarıdan verilmiş olmalıdır. Bununla beraber ruh göçünün aslı olan tanrısallık bilgisi, benzerin benzerle bilinmesi yasasına dayanır ve Empedokles, dünyadaki şeyleri duyular aracılığıyla bilebilen ruhun bu sayede dünyayı bilmeye aracılık edebilmesini maddi öge içermesiyle açıklar (Guthrie, 2011: 197; 210, 220; 320; 324).

Duyumlamayı, araştırmalarında özellikle konu edilen Empedokles, duyumla düşünceyi aynı kabul eder ve ikisini de maddi süreçler olarak tasarlar (Copleston, 2009: 57). Nesnelere değişik duyularla alabilme becerisi, insan yapısının evrenle aynı oluşuna bağlıdır (Von Aster, 2015: 78). Benzer benzerine çekildiğinden "*sphairos*"tan türemiş bulunan insan katı görür çünkü kendisi de topraktır, sıvıyı görür çünkü yapısında su vardır (Kranz, 1948: 153-159; 167; Weber, 1998: 29-30). Duyu hem nesneden hem duyumlayan kişinin duyu organından çıkan ışınların karşılaşmasıyla meydana gelir. Varlıklar sahip oldukları porlar sayesinde kendilerinden "akıntılar" çıkartıp karşılardaki varlığa gönderir ve diğer varlıkların porlarından çıkan "akıntılar"ı kendi porlarından içeri geçirirler. Işın benzeri bu akıntıların etkin olması akıntıların kaynağı ve alıcısı olan varlıklar ve akıntılar arasındaki uyuma bağlıdır (Thilly, 2010: 48). Empedokles, nesnelere apaçık göründüğünü savunur. Fakat vücutta bulunan yaygın kavrayıcı duyu yolları, içlerine giren pek çok şeyle zedelenir. Böylece insanlar hayatları boyunca az bir şey görüp bunu çok veya kıymetli zannederek ölür giderler. Oysa aklına başvurarak hakikati öğrendiğini bildirenler bulunmaktadır. Buna rağmen Empedokles, nesnelere tanıma yolu olarak duyulara güvenip her şeyi apaçık tanımayı önemli görür. Kendisi duyulardan birinin diğerlerine üstün olmadığını söylese de görme ve dokunmayı en güvenilir duyular olarak vurgulamıştır. Empedokles'in öğüdü, göze kulaktan ve kulağa dilin duygularından fazla güvenmemek şeklindedir. Bütün nesnelere idrak yetisi bulunduğunu savunan düşünürün anlayışında idrak, porların uyumuna göre

gerçekleşir (Denkel, 2011: 58; Kranz, 1948: 143-145; 163-164). Düşünür, duyumlama da önemli yer verdiği gözün anatomisinden ve fizyolojisinden de bahsetmektedir (Kranz, 1948: 156-157). Görme, cisimlerin serbest bıraktığı akıntıların göze ulaşarak göz porlarından geçmesi ve gözün saldığı ışınların da cisimlerin porlarından içeri alınmasıyla gerçekleşir (Gökberk, 2013: 33; Von Aster, 2015: 78). Böylece cisimlerden gelen akıntıların göz porlarından geçip kendilerine uyumlu göz akıntılarıyla karşılaşması, göz yüzeyinde imgeleri meydana getirir (Thilly, 2010: 48). Renk de nesnelere gelen akıntıların göz akıntılarıyla birleşmesinden oluşur (Kranz, 1948: 163). İşitme duyusu da benzer biçimde çalışmaktadır. Hızla kulağa gelen hava burada sesi üretir. Tatma ve koklama duyularıysa parçacıkların ağız ve burundan girmesiyle oluşmaktadır (Thilly, 2010: 48). Farklı ve uyumsuz akıntılar acıya, benzer ve uyumlu olanlar hazza yol açar (Gökberk, 2013: 33). İnsanda düşünce diye bilinen, yüreği dolaşan kandır. Yüreği besleyen, nabız atışıdır ve yürek aklın en çok bulunduğu vücut bölgesidir. İnsanların her birindeki akıl miktarı sahip oldukları dört elementin miktarına göre fark göstermektedir. Duygudurumları olan keder ve neşe, dört maddeden kaynaklanır. Düşünürün davranışlara yönelik bildirimini bulunmasa da, kötü insanların özelliğinin kuvvetlilere inanmamak olduğunu söylemiştir (Kranz, 1948: 145; 159).

Demokritos insanı, beden ve zihnin beraber çalışması üzerinden tanımlar. Bu anlayış belli zihinsel işlevleri belli organlarla bağlantılandırır; örneğın duyu merkezi kalp, istek ve iştahın merkezi karaciğer, düşünmenin yeriysen beyindir (Weber, 1998: 37). Ruh bedendeki en hafif, ince ve düz atomlar olan ateş atomlarından oluşur. Kişiyi oluşturan, atomların bedende birleşmesi olduğundan atomların sayıca azalması, uykuya ve bilinçsizliğe yol açarken ölüm, bedene canlılık ve hareket sağlayan ruh atomlarının topyekün kaybolmasıdır. Fakat atomlar yok olmadıklarından ölümle ortadan kalkan, atomların bedendeki birleşmesi olup atomların dağılması bedeni ortadan kaldırdığında "kişiyi" de yok etmektedir. Düşünür kendilik bilincini, ruhu oluşturan atomların vücutta tam olarak bulunması şeklinde tanımlar. Ruhu meydana getiren atomlar tamsa kişi kendine dair bilince sahiptir, atomların sayıca azalması bilinç durumunu değiştirir (Gökberk, 2013: 37; Thilly, 2010: 53; Weber, 1998: 37).

Demokritos'a göre duyu ve düşünme bedendeki atomlardan kaynaklanan "ruh olayları" olup duyumun oluşması, duyu organında yüksek sayıda kümelenen atomlar sayesinde (Gökberk, 2013: 37; Weber, 1998: 37). Duyumlanabilir nesnelere duyularla saptanan özellikler atomların değişen durumlarından kaynaklanır. Atomların değişebilen özellikleri biçim, boyut, sertlik, devinim, konum ve birbirilerine uzaklıkları olup atomların, sıcak, soğuk, renk vb. özellikleri bulunmaz

(Guthrie, 1999: 64-65). Duyular, duyumlanan nesneye benzeyen imgelerin ruhta meydana getirdiği değişimlerdir. Nesnelere, sürekli olarak atomlar veya imgeler saçar. Bu imgeler nesneye ona yönelen kişi arasındaki havada bulunan parçacıkları değiştirir; değişim nesneden çıkan akıntıyla, ona yönelenin duyu organından çıkan yayılımın karşılaşmasına dek sürer. Benzer benzeri duyumlayabildiğinden duyum oluşabilmesi için nesnelere çıkan imgelerin duyu organlarından kaynaklanan yayılımlarla uyumlu olması zorunludur. Duyum cisimlerden yayılan akıntıların organlara girmesiyle gerçekleşir. Duyum, beyinde akıntının kaynağı olan nesnenin bir imgesini oluşturur.²⁸ İmgeler nesneden duyumlayana ulaşana ve duyu organlarından girip ruha çarpana dek hava tarafından bozunmaya uğratıldıklarından duyumlar nesneye tam örtüşmez (Copleston, 2009: 114-115; Thilly, 2010: 54; Weber, 1998: 37). Bu çerçevede Demokritos duyular sayesinde edinilen bilgiyle evrendeki şeylerin özelliklerini ayırmaya çalışır (Weber, 1998: 37). Atomlarda renk, ses vb. özellikler bulunmadığından nesnelere bu nitelikleri alamazlar; renk sadece görebilen göz, ses sadece duyabilen kulak için vardır (Gökberk, 2013: 36; Von Aster, 2015: 86). Bu nedenle nesnelere bulunduğu sanılan özellikler, atomların duyu organlarında oluşturduğu etkilerden ibaret olup duyularla bilinen, şeylerin nitelikleri değil, insanı nasıl etkiledikleridir (Thilly, 2010: 54). Nesnelere var olup olmaması duyulanmalarından bağımsız olmakla beraber duyulanıp duyulanmamaları ve nasıl duyuldukları, kendi yapılarıyla beraber duyumlayana bağılıdır (Weber, 1998: 37). Aynı nesne farklı kişilerce değişik duyulduğu gibi aynı kişi tarafından değişen koşullarda başka türlü duyulanacaktır. Böylece Demokritos nesnelere nesnel ve öznel niteliklerini ayırır; nesnelere canlıların onları duyulmasına bağılı olarak değişen öznel niteliklerin yanında, duyulanma şekillerinden bağımsız nesnel nitelikler bulunduğunu açıklar. Nesnelere öznel nitelikleri aslen nesnede bulunmayıp, duyumlayana göre değişen renk, ses, tat, koku ve dokunmayla bağılantılı olan öznel duyulardır (Denkel, 2011: 82-87).

Demokritos duyu anlayışından hareketle bilgiye ilişkin değerlendirmeler gerçekleştirir. Öncelikle duyum, bilginin yegâne koşuludur çünkü her şey düşüncede var olmadan evvel duyu organları tarafından alınır (Weber, 1998: 37). Buna göre biri hakiki, diğeri karanlık iki tür bilgi vardır (Kranz, 1948: 39; 2. bölüm). Öznel nitelikler konu olduğunda güvenilir olamayan duyuya karşın nesnel duyular temel alındığında akıl, güvenilir bilgi elde edebilir (Denkel, 2011: 82-87). Duyular karşılaştırıldığında dokunma güvenilir bilgi sağlar; çünkü nesnenin kendisini doğrudan duyular, oysa

²⁸ Görme olayı, nesnelere yüzeyinden göze fırlatılan atomlar sayesinde gerçekleşir. Yol boyunca atomlar nesnenin biçimini belli düzeyde korur. Tat almaysa, besinlerin, dil üzerinde etkiyen atomlarının etkisiyle açıklanır (Guthrie, 1999: 63-65).

görme dolaylıdır ve güvenli değildir (Von Aster, 2015: 89-90). Bütün bunların yanında, Demokritos için gerçeği gösteren, akılla ulaşılan bilgidir (Kranz, 1948: 39; 2. bölüm). Duyu deneyimi insanı belli bir yere getirdiğinde araştırma duyudan daha hassas bir yöntem ve gereç gerektirir ve akla yönelmek zorunlu olur (Thilly, 2010: 54). Duyuların sağladığı bilgi akıl tarafından yorumlanıp, denetlenir (Von Aster, 2015: 90). Bu yoldan oluşan izlenimler fikirlere yol açar; fikirler insanın dış dünyayla ilişkisinin ifadesidir (Weber, 1998: 37).

Demokritos ruh, akıl, bilgi, mutluluk, etik ve davranışları birbiriyle ilgisinde anlamaktadır. Öncelikle düşünür, ruh ve akli aynı anlamda görür (Thilly, 2010: 54). Ruhun sükûnet bulması anlamında mutluluk, "*euthymia*" adını alır ve buradan hareketle yapılandırılan etik anlayışa "*eudaimonism*" denir. Davranışların asıl amacı mutlu olmaktır ve mutluluğu belirleyen haz ve acıdır. Bu noktada ateş atomları tarafından meydana getirilen duygular ve isteklerden söz edilir; bu atomlar sakin ve ölçülüyse insan mutludur. Buradan hareketle insanı mutluluğa ve ruhsal dinginliğe ulaştıran davranışlar tanımlanmakta, yapılması gerekenin gücünün yettiğine yönelmek, gereğinden fazla işle uğraşmamak, kararlılıkla hareket etmek olduğu söylenmektedir. Akılla sağlanan görelî-nesnel ayrımı mutluluğun anahtarıdır. Görelî iyiler maddî ve duyusal sevinçler, güzellik, şeref ve zenginlik, nesnel iyilerse ruhun iyi durumda olmasıdır; "*euthymia*"dır. Maddî şeyler ve bedensel hazlar geçici olduğundan bunlara yönelen, mutsuzluğa mahkûmdur. Nadir ve güzel şeyler büyük sevince neden olurken aşırılık, hazzın süresini kısaltır; istek tatmin edildiğinde haz hemen yok olur ve isteme yinelenir. Bu nedenle en büyük haz dahi ölçüsüzlükle bozulacaktır. Ruhun istikrarını ve dinginliği sağlayıp koruyan, düşüncedir. Doğru düşünme ve davranış, ruhu dikkate almaktır çünkü ruh sağlıklı olursa bedende sorun olmaz. Beden kendi için zararlı olana yönelmez, zor ve zararlı olana meyletmek ruhtan kaynaklanır. Hayatı çekilmez kılan arzuların nedeni kötü düşünmedir (Copleston, 2009: 115; Gökberk, 2013: 37; Hadot, 2011: 186; Kranz, 1948: 42-47; 2. bölüm; Thilly, 2010: 54). Kendini tanımak, "kendinin bilgisi" bu nedenlerle çok önemlidir. Öncelikle insan kendini "etkileyebilir, belirleyebilir."²⁹ Ayrıca kendiyile ilgilenenin ruhu dingin ve mutlu kalırken, durumunu başkalarınıninkiyle kıyaslayan, hırsla kapılır ve mutlu olamaz; çünkü hem azlık hem bolluk ruhta "büyük hareketlenmelere" neden olur. Neşe, insanın kendini tanımasıyla kazanılır; kendini tanıyabilirse sadece kendi işine bakandır. Ruhunu dengeli tutup mutlu olamayanlar,

²⁹ Başka insanları değiştirmek konu olduğundaysa insanların alışkanlık ve yatkınlıkla iyi olduğu söylenir. Bir eğitimci, erdeme dair eğitim vermek isterse insanın ruhunu, yapısını etkilemelidir. Bu değişim, ancak ikna yoluyla olabilir. Zor kullanma, ne eğitim bağlamında ne topluma ve yasalara uyma açısından çalışmayacaktır. İnsanda değişim hedefleyen, ancak değiştirilmesi hedeflenen kişi bu değişimi kendi isterse başarılı olabilir (Kranz, 1948: 48-51, 2. bölüm).

bu hayatta mutlu olamadıkları için ölüm sonrası hayat hakkında hikâyeler uydurur. İnsanlar düşüncesizliklerini örtmek için kaderi ya da Tanrıları suçlar (Kranz, 1948: 42-47, 2. bölüm; Thilly, 2010: 54). Buna karşın, dışarıya bağımlı olmayan bilge insan kendi mutluluğunu kendi belirler. Bilge olmak, düşünüp taşınarak ruhu, başta en keskin korku olan ölüm korkusu olmak üzere, korkulardan kurtarmaktır (Gökberk, 2013: 38). Bunun dışında yoksulluk gibi korkular, gerçek korkular veya korkulması gereken şeyler değildir (Von Aster, 2015: 92). İnsanın korkması gereken sadece kendisidir; üstelik, korkak kişiler, dostluk, benzer düşünme şekilleri üzerine kurulduğundan dost olamaz (Kranz, 1948: 53-55; 2. bölüm).

Yukarıdaki kabullerden yola çıkan Demokritos iki insan tipi ayırt eder. Tutkularına hâkim, ölçülü, serinkanlı ve akıllı insan tipinin karşısında aklının tutkularını denetleyemediği insan tipi bulunur. Bu insan tutkularını yönetemeyen, beklenmedik durumlar karşısında kontrolünü yitiren insandır. Her iki insan tipinin yapısı da yaşamı ve insan ruhunu meydana getiren atomlara bağlıdır (Von Aster, 2015: 92). İnsanın düşünme biçimi ahlaklılığın ölçüsüdür; doğru ve yanlış insan sadece yaptıklarına değil, dileklerine göre de ayırt edilebilir ve edilmelidir; bu insan maddi, geçici, rastgele hazzardan ziyade ahlaken değerli olanlara yönelir ve doğru olanı korkudan değil ödev duygusuyla yapar (Thilly, 2010: 55). Ruhu iyi durumda olan, kötülükle uğraşma isteği duymaz, yanlış davranışların nedeni iyiyi tanımamaktır (Gökberk, 2013: 37-38). Demokritos, kadınlarda kötü düşünceye yatkınlık olduğunu iddia eder (Kranz, 1948: 47; 2. bölüm). Ruhun dikkat etmesi gereken, kendine yakışan şekilde davranmaktır. Kendini tanımaya uğraşmayan kişi kendi kusurlarını göremeyip küstahlaşır oysa düşüncesizlerin kazançları tesadüflere, akıllılarınki akılla verilen kararlara bağlıdır (Kranz, 1948: 53-55; 2. bölüm).

Sokrates'in Savunması, Sokrates'in, kendisini suçlayanların yurttaşlar üzerinde bıraktıkları etkiden emin olmadığını söylemesiyle başlar; çünkü kendisi bile onları dinlerken kendisinin "kim olduğunu" unutmaya yaklaşmıştır. Dinleyiciler gerçekleri dinlememiş, "bir izlenim altında bırakılmışlardır" oysa kendisi "düzenlenmiş nutuklar" atmayıp sadece "dilinin ucuna gelenleri" söyleyecektir. Sokrates o anda yapılan suçlamalarla geçmişten gelenleri ayırt eder çünkü halihazırdaki suçlamalarla hesaplaşmak kolayken çocukluklarından beri düşünceleri biçimlendirilmiş kişileri düşünmeye yöneltmek olanaksızdır; zira bunlar, başkaları yönlendirmeseydi bile kendiliklerinden Sokrates'i suçlu bulacak insanlardır (Platon, 2012c: 17a-c; 18 c). Sokrates, suçlamaları uslamalara dayanarak geri çevirirken bir insanın başkasına gerçekten bir şey öğretebileceğini düşünmediğini açıklar. İnsan yetiştirmek insan doğasından, yurttaşlıktan ve erdemli olmaktan anlayanların işidir (2012c: 19b-e; 20b). Bununla beraber, kötü ününü kabul eder ve şöhretine

neden olarak "az çok bilge" oluşunu gösterir. Düşünürün kendi bilgeliğine gösterdiği Tanrısal tanık Delphoi kahinidir ve kendisi kehanetin sağlamasını yapmaya yöneldiğinde halihazırdaki suçlamaların hedefi olmuştur. Kahinin sözünü soruştururken Sokrates, devlet adamlarını, ozanları ve zanaatkârları ziyaret eder. Devlet adamının bilge değilken, kendini öyle sandığını ve başkalarının da kendisini bilge olarak algılamasına yol açtığını görür. Sokrates devlet adamına, kendisinin sandığı ve sanılmasına yol açtığı şekilde bilge olmadığını göstermeyi denediğinde sadece onu değil, diğerlerini de kızdırır. Burada düşünür bilge olmaya dair tanımını "bilmediğini bilen" olarak açıklar. Bilgelik Tanrılara mahsustur; insana has bilgelik, bilge olmanın insanı aştığını, kendinin sınırlı yapısını bilmektir. Sokrates, kendisinin bilge olmayıp sadece bilgelik soruşturması yapmak için seçilmiş olduğunu düşünür (2012c: 21 a-e; 23a-b). Ozanların etrafında bulunup yaratılarına tanıklık eden ama onun gibi yaratamayanlar eserleri hakkında onlardan fazlasını bilmekte; zanaatkârlarsa kendi işlerini yapabilmekte fakat her şeyi kendi yapabildikleri şeyler üzerinden değerlendirmektedirler. Zanaattan anlamaları onlarda, her şeyi bilip yapabildikleri sanısı oluşturmuştur. Böylece insanların bilge kabul ettiği insanlara yaptığı ziyaretlerden öğrendiği, işleri nedeniyle bu biçimde tanınan insanların, işlerini bilim kılavuzluğunda yapmadıkları olmuştur; farkında olmaksızın doğru sözler eden bu insanları yöneten bir tür tanrısal esin var gibidir (Platon, 2012c: 22b-e).

Bir diğer suçlamayla yüzleştğinde Sokrates, gençleri kandırmadığını, buna ihtiyaç duymadığını, gerçek bilgiye sahip olmak isteyen, gerçekten bilen kişiyi bulduğunu ve gençlerin de kendisini izlediğini söyler. Gençlerle diyalogu, gençlerin kolayca her yerden satın alabileceği bir kitaptan edinebilecekleri bilgiler üzerinden konuşmayı içermektedir; üstelik çoğunluk, bilmeyen ama bildiğini sanan kalabalıktan oluştuğundan gençler bu kişileri kolayca bulup "onların üzerinde alıştırma" yapabilmektedirler (Platon, 2012c: 23c-e; 26e). Bu noktada Sokrates kişilerarası ilişkilerde sorumluluğun pay edilişinden bahseder ve kendisini dinleyenler arasından biri onurlu veya onursuz olursa, bunun kendi sorumluluk alanında bulunmayacağını söyler. Üstelik, kötü insanlarla beraber olan kötüyü ve iyilerle yaşayan, iyiyi elde edeceğinden, insanları doğrudan uzaklaştırmaktan kendi iyiliği için kaçınacaktır (2012c: 25c; 26a; 33a-d). Kimsenin akıl hocası olmayıp sadece kendisiyle sohbet etmek isteyenle konuştuğunu söyleyen Sokrates kendisini, doğruluğu her şeyden önemli görüp haklıyı savunmayı üstlenen biri olarak tanımlar (2012c: 33a-d). Fakat bunun yanı sıra çoğunluğun düşkün olduğu servet, aile bağları, mevki, siyasi konum, söylev verme gibi şeyleri önemli görmemekle çoğunluktan farklı olduğunu bilmektedir. Onun önceliği bireylerin aydınlanmasını sağlamak, herkesin kendini düşünmesine ve erdemi, bilgeliği bulmasına rehberlik etmektir. Görevini yerine

getirirken, kendine daha yakın bulması ve Atinalı olmaları nedeniyle yurttaşlarını daha ağır sorumluluk altında görmesi, onlara erdemli olmayı öğretme konusunda daha katı davranmasına neden olmaktadır (2012c: 29e; 30a-b). Kendisi, siyasetten aynı nedenlerden uzak durur; onun için devlete bakmak, devletten faydalanmaktan önce gelir. Üstelik, siyasete katılan ama doğru yolda olmak isteyen birinin fazla yaşayamayacağını bildiğinden sadece kendi işiyle ilgilenir, doğruluktan şaşmaz ama kimseye de boyun eğmez (2012c: 32a; 33a; 36d). Siyasetten uzak dursa da, Sokrates'in, insanların kendilerini tanımasını sağlama yolundaki sorumluluğu devletin sorgulanmasına doğru genişler. Devletin de denetlenmesi, kendini sorgulaması gerekir; üstelik insanları uyarmak kolayken, gücü nedeniyle devlet farklıdır. Sokrates, devletin, kendisini sorgulamasını sağlama görevini karşılıksız üstlenmiştir; bu nedenle onu suçlayanların kendisini ölüme göndermeleri, devlet gibi aşırı güçlü bir yapılanmanın, kontrolsüz güçle hareket etmesine neden olarak bizzat kendini öldürenlere zarar vermekle sonuçlanabilir (Platon, 2012c: 30d-e; 31b-c).

Çoğalan öfkeyi fark etse de görevinin tanrısal olduğunu düşünmesi nedeniyle soruşturmalarını kararlılıkla sürdüren düşünür, çocukluğundan beri kendisine seslenişini duyduğu sesi izleyerek, kendi işleriyle uğraşmak yerine başkaları için çalışır (Platon, 2012c: 22a; 26e; 31d; 33d). Sokrates, suçlu bulunursa bunun nedeninin, kıskançlık ve düşmanlık olacağını bilir. Yığınların hasedi, çekememezliği, nice insanlara leke sürülmesine, bu insanların harcanmasına neden olmuştur. İnsanlar kendilerini kandırırlar; oysa önemli olan, eleştirilmenin önünü, eleştireni yok ederek almak değil, kınanacak biçimde davranmamak, kendinde hata varsa onu düzeltmektir. Düşünür, kendisine duyulan hıncın, insanları kendileriyle yüzleştirmekten ve bu yüzleşmeyi ötekilere göstermekten kaynaklandığının farkındadır; onunla sohbet eden, artık kendini ve başkalarını kandıramaz olur (2012c: 18d; 23a-b; 28a;b; 39c;d). Ama ölüm korkusuyla geri adım atması kendi kendisine ihanet olacaktır çünkü doğru davranmak, seçimlerine sahip çıkmak demektir (2012c: 21b; 22a; 28c;d). Bunlara ek olarak, ölüm üzerine uslamlaması, kendisini en olumsuz durumda bilinmezliğe, en iyi durumda mutlu bir ölüm sonrası yaşama kavuşturmakta; bu da kararlılığını pekiştirmektedir (2012c: 29b; 40a-e; 41a;c; 42a). Bağışlanma istememesi kibirden kaynaklanmayıp, kendine ve doğru olanı yapmaya bakışına bağlıdır. Ölümü bilmesede bağışlanma dilemenin utanç verici olduğu ortadadır; Sokrates, değerli geçinen birçok kişinin yargıç karşısında geri adım attığını görmüştür; fakat erdemli olmakla tanınan birinin kendi düşüncelerine, davranışlarına sahip çıkamaması aşağılık bir durumdur ve kişinin sanıldığı gibi olmadığını gösterir. Üstelik, doğruyu göstermek insanın göreviyken yargıçtan affedilmeyi beklemek, mantığa ve erdeme aykırıdır. Kişi haksızsa cezasını

görmelidir, haklıysa hakkının teslim edilmesi görev gereğidir (2012c: 29a-e; 35b-c). Kötü birinin iyi birine çeşitli zararları dokunabilir; ancak Sokrates için asıl korkunç olan, suçsuz birine haksızlık ederek kişinin kendisini düşürdüğü konumdur. Bu anlamda Sokrates, görev ve sorumluluklar kadar, kişinin kendi haklarına sahip çıkmasını da önemli bulur ve kimseye etmediği gibi kendisine de haksızlık etmemek istediğini söyler. Birinin zaten yapmakla görevli olduğu şeyi kendisine iyilik edilmiş gibi görmemesi kendine saygısından kaynaklanır. Üstelik o "böyle" biridir; bir şekilde hayatı bağışlansa bile başka yerde aynı şeyleri yaşayacaktır. O, insanları, şeyleri tartışmak, insanlara kendilerini tanımada rehberlik etmek ister; çünkü erdem hakkında konuşmak en büyük iyiliktir; sorgulanmamış yaşamsa değersizdir (Platon, 2012c: 30d-e; 31b-c; 37c-e; 38a).

Her şeyde iyi ile kötünün bir arada bulunduğunu söyleyen Platon'a göre ruh için en büyük iyilik doğruluktur; kötülük ruhta eğrilik, ölçsüzlük, bilgisizlik şeklinde bulunur (Platon, 2012a: 609a-d; 612b-e; 613b). Beden-ruh ilişkisi çerçevesinde beden duyulur olanlara benzerken ruh, düşünülür olanlar gibidir.³⁰ Ruhun gerçek özünü bilmek onu bedenle karışmışken değil; kendi yalın halinde görmekle, ruha düşünce gözüyle bakmakla olur. Bedenin kirlettiği ruhta tanrısal olanı değerlendirmek gerekir (Platon, 2012a: 611c-612a; Platon, 2012b: 78b-79c). Ölümle beraber beden yok olurken, tanrısal olana benzeyen ölümsüz ruhun ölüm sonrası yazgısını belirleyen, dünyevi yaşamı ve bedeni arınmış şekilde terk edip etmediğidir; ruhun, dünya üzerindeki yaşamı sırasında arındırılması bu nedenle çok önemlidir (Platon, 2012b: 63b-114d).

Ruhun arındırılması bilgi sorunuyla ve felsefeyle bağlantılıdır. Çünkü arınmanın yolu, insana duyularla kazanılan bilginin aldatıcılığını, gerçek bilginin sadece düşünceyle kazanıldığını öğreten felsefedir. Duyuların kaynağı beden aldatıcı olduğundan, ruh gerçek bilgiye yani idealara sadece beden olmadığında kendi başınayken ulaşabilir. Öte yandan ruh için bedenden tam kopma sadece ölümle olabildiğinden, ruh bu bilgiyi ancak öldüğünde kazanabilir. Filozof, bu nedenle yaşarken zorunlu haller dışında bedene yönelmez ve ölüme kavuşup gerçek bilgiyi kazanmak ister (Platon, 2012b: 63b-64b; 65a-66b; 66b-67c; 80b-84a; 107c-108d; 100b-103b-c; 113d-114d). Aslında ruhta kavranılır dünyaya ait gerçek varlıklara, şeylerin özüne dair bilgi bulunmaktadır. Kendisine doğru biçimde soru sorulan insan soruları yanıtlayabilir. Fakat duyuların aldatıcı olmaları nedeniyle, şeylerin özüne ilişkin bilgi duyulardan gelmiş olamayacağından, bu bilginin ruha,

³⁰ Ruh farklı eserlerde ayrıntılarıyla soruşturulmaktadır (Platon, 1990; Platon, 2012 a; b; c).

dünyaya gelmeden evvel verilmiş olduğu belirtilir. Ruh bunları unutup doğar ve dünya üzerindeki yaşamında anımsar; başka bir deyişle yeniden bilir (2012b: 72e-74a). Bazı nesnelere duyuları uyardığında kolayca anlaşılırken, bazı nesnelere çatışmalı duyumlarına neden olduklarından insanı düşünmeye yönlendirirler. Şeylere dair çatışan duyumlar yaratan duyular, bu şeylerin olduğu gibi anlaşılmasını sağlayacak şekilde düşünceyi uyardıklarında ruh, varlığın özüyle karşılaşır (Platon, 2012a: 477d; 523b-c; 524b-d; 525a). Yukarıdaki özellikleriyle tanımlanan beden ve ruhtan oluşan insanda birinin idare edip diğerinin biat etmesi, doğa gereğidir. Tanrısal olana yönetmek, ölümlü olana itaat etmek düştüğünden idare eden ruhtur (Platon, 2012b: 91c-95e; 96a-107a).

Mutluluk, iyi yaşama, etik, beden, ruh, istekler ve insan yapısı sorunları birbiriyle ilişkilidir. Platon mutluluğu iyi yaşamaya, iyi yaşamayı doğru kafaya bağlar. Kendine has işi araştırmak, karar almak ve idare etmek olan kafa dışında bu sayılanları gerçekleştirebilen yoktur. Kendine özgü bir işi olan şeyler, özelleştiği görevi yerine getirmede üstünlüğe sahip olup, yapısında bir yetmezlik bulunursa bu işi layığıyla başaramaz. Bu nedenle kendine özgü değerden yoksun kafa, özelleştiği görevleri yerine getiremez; kötü kafaya sahip eğri insan kötü yaşar (Platon, 2012a: 353b-e; 354). Buradan hareketle Platon, insandaki farklı yanları ayırt etmeden evvel, isteklere bakar ve onları üçe ayırır. İlk grupta açlık ve susuzluk gibi zorunlu ve yararlı istekler vardır. Sonra zorunlu olmayıp sadece yarar sağlayan istekler ve insanın kurtulabileceği zorunsuz istekler gelir. Platon, korkunç ve dizginsiz, "bozuk istekler"den ayrıca bahseder ve akıllı başında insanlarda bile bulunan bu isteklerin rüyalarda ortaya çıktığını, çünkü insanı dizginleyen yan uykuya daldığında hayvani yanın serbest kaldığını söyler. Bu istekler arasında kan dökme, anneyle cinsel ilişkiye girme, her şeyi kirletme sıralanır. Akıllı başında insan, bu istekleri ne aç bırakır ne aşırı besler; çünkü her iki halde bunlar akıllı karıştırdığından yapılması gereken, uygun biçimde denetlenmeleridir. Ruha, bedene, akla ve ölçüye zararlı bazı istekler, çocukluktan başlayan uygun eğitimle yahut kanunlar ve iyi isteklerle baskılanabilir; bazı insanlar bunları akıl yoluyla içinden atabilir veya azaltabilir (2012a: 437d; 560a; 571b-572b). İnsanda "akıl" denilen hesaplayan yanla beraber, düşünmeden sadece arzulayan, sevmeyi, acıkıp susamayı ve haz edinmeyi bilen bir yan vardır. Bir üçüncü yan azgınlık, kızgınlık diye tanımlanabilen ve istekler yanına yakın duran yandır. Akıl bilgi yoluyla çalışan, insana buyruklar, öğütler vererek davranışlarını yöneten, bilgeliği kazandıran yandır. Akıllı dinlemeden tutkularının ardında sürüklenen insan kendine kızdığından, insanın kendine yönelik kızgınlığı aklın tarafındadır. Akıl ve öfke düşünüp savaşarak istekleri denetler ve hem beden hem

içyapının düzenini dışarıya karşı korurlar. Ölçülü olmak, yöneten ve yönetilen yanların uzlaşması olarak tanımlanırken, ideal insan, yapısındaki çatışmalı yanları uzlaştırabilen, içsel bir düzeni sağlayabilen insan olarak tanımlanır. Kendi kendinin dostu olan bu insanda her üç yan kendi sınırının bilincinde olup diğerinin alanına geçmeye kalkmaz. Doğruluk ve bilgelik onun için, görünen yapıp etmelerinde değil, içsel yapısında yerleştiğinden bu insan, içsel ahengini yaptıklarına yansıtabilir (2012a: 439d-e; 440c-e; 441b-e; 442b-d 443d-e; 444b-e). İnsan, bilgi edinen yanıyla bilgiyi, düşünmeyi arar; öfkelenen yansa zafer kazanma arzusundadır. Açlık, susuzluk, cinsel istek gibi farklı biçimlerde görünür olduğundan, belli bir adla tanımlanamayan üçüncü yansa paraya düşkündür. Böylece bilgi sevgisi, ün sevgisi ve para sevgisiyle belirlenen üç ayrı insan tipi, düşünmeyi ve bilgiyi seven filozof, ünü seven insan ve parayı seven insandır (2012a: 581a-d). Yapılması gereken, ruhu besleyerek yönetici yapmak, bedeni denetlemektir. İyi ve kötü yanları bir arada taşıyan insanda iyi yanın kötü olanı denetlemesine "kendine hâkim olma" denir. Kendini denetleyebilmek, "akıllı, uslu olmak ve baştakilerin sözünü dinlemeyi bilmek"tir. Çoğunluğun yaşamı bedeni beslemekle geçmesine karşın, ruhunu bilim ve düşünce sevgisine bağlayan, buna göre yaşayan insan, içindeki hiçbir gücün kölesi olmaz; çünkü içinde bulunan yanlardan her biri kendi doğasına uygun olanı yeterince elde eder. İyi yanı zayıflatan kötü eğitim ve kötü insanlarla zaman geçirme gibi nedenlerle kötü yanının denetimine kapılan kişiye, kendisinin kölesi olmuştur (Platon, 2012a: 389e; 578d; 582a;e; 585d; 586a-e; 591c-d).

Bu belirlemeler bağlamında kişilerin özellikleri, bu özelliklerin çevre ve eğitimle biçimlendirilmesi sorun edilir. Kişiler doğmasal özelliklerine göre ayrılır ve yeni doğan çocukların bile farklı olduğunun görülebildiği söylenir (Platon, 2012a: 439d-e; 440c-e; 441b-e). Platon, insanın doğuştan sahip olduğu özelliklerin yanı sıra çevre koşullarının da onun nasıl biri olduğunu belirlediğini yazar.³¹ Temel bilgi "canlıların her tekinin, yaratılıştan başka başka olması" şeklinde kabul edildiğinden, insan için en doğrusu, yapısına uygun olanı bulmaktır. Bu bağlamda "kendini tanımak" çok önemlidir çünkü kendini tanıyan, kendine uygun olanı anlar (2012a: 586e-588c). Phaidros, Sokrates'in, henüz kendini tanımamışken başka şeyleri bilmeyi gülünç bulmasından bahseder (Platon, 1990: 230 c). Bu aşamada, yaradılıştan getirilen yeteneklerin işlenmesi konu edilir. "Her işte önemli olan başlangıç olduğundan" insanların şekillendirilmesinde asli rol, eğitime düşer; çünkü

³¹ Bünyesi sağlam olsa bile uygun ortam bulamayan canlılar zarar görür. Kötünün iyiye zararı, kötüye olandan fazla olduğundan, ortalama nitelikli insanlarda bozulma da zarar verme de fazla olmazken, en iyi insanlar bozulduklarında, ortalama veya kötü yaradılışı olanlardan çok daha kötü bir şeye dönüşürler; en büyük zararı en mükemmel doğası olanlar verir (Platon, 2012a: 491b-e; 495b-d).

eğitim insana öğretmekle kalmaz, onu değiştirir³² (Platon, 2012a: 377a; 411b; c; 514a-516e). Fakat eğitim, çoğunluğun zannettiği gibi "kör bir göze görme gücü verebilme" olmayıp, her insanda zaten bulunan öğrenme gücünü iyiye döndürme sanatı, ham olanın işlenmesidir. Ruhtaki diğer güçler, çalışmayla güçlendirilebilirlikleriyle, bedensel güçlere benzer. Oysa asla yok olmayan tanrısal nitelikli düşünme gücü hiç bir yeti veya güce benzemez. Aldığı yönlendirmeye göre olumlu veya olumsuz yönde işleyebilen bu güç eğitimle yönlendirilir. Platon, bu yönlendirmeyi çocukluk döneminde başlatmayı önerir; çünkü düşünce biçimlendirilmeye her şeyden daha yatkındır ve eğitim, insanın doğuştan gelen yapısını dengelemek için bir araçtır. Her şey başladığı gibi sürdüğü ve her şey en sonunda kendi son gücüne vardığından, insan eğitimin kendisini çektiği yere gider. Üstelik çocukken duyulanlar akıldan çıkmadığı gibi, çocuk bilinci açık ve saklı olanı ayıramaz. Akıl kontrolü ele almayı öğrenemezse insanı istekler idare eder (Platon, 2012a: 378e; 386a-c; 412a; b; 425a-430b; 518c-519b; 588d).

Platon, toplumun yapısıyla insanın ve kişilerin yapısını bir arada irdeler ve bir şeyin ufak parçası büyük parçasına benzediğinden, toplumu kuran bireylerin topluma bakarak incelenebileceğini belirtir³³ (Platon, 2012a: 368e; 369a; 431a-c). Toplumun var olma sebebi, insanın kendine yetemeyen bir varlık olması nedeniyle yardımlaşmak zorunda kalmasıdır. Toplumun ihtiyaçları, işleri ve noksanları bulunduğundan her toplum, çok sayıda ve farklı yapıda insandan oluşacaktır. İnsan türünün temel ihtiyaçları temin edildikten sonra toplumun sürdürülebilirliği açısından gerekli işler gündeme gelir. Bu zorunluluk, insanlar arasında iş bölümüne yol açar; iş bölümü insanların yaradılıştan getirdikleri başkallıkları belirginleştirir ve iş dağılımı kişisel özelliklere göre yapılır. Çünkü yaradılıştan başka olan insanlar içinde her insan kendi yapısına uygun işte çalışmalıdır; kendi doğasına uygun işi yapan, daha verimli olacağı gibi bu verimlilik topluma da yansır (2012a: 369b-e; 370b-c). İnsanların temel gereksinimlerinin karşılandığı rahat topluma karşın, refah toplumu

³² Mağara alegorisi, eğitimin insanları değiştirmesini anlatırken, yeni şeyler öğrenmeye karşı geliştirilen güçlü direnci de gösterir (Platon 2012a: 514a-518a).

³³ Platon, insan yapısı ve düşünmesiyle şehir, hekimlik, hakimlik ve kötülüğü ilgilinde yorumlar. Yurttaşların hukuk ve hekimliğe ihtiyaç duyması eğitimin bozukluğunu gösterir çünkü bu, insanların doğru olanla olmayanı kendi başlarına ayıramadığını gösterir. İyi düzenlenmiş toplumlarda, kimse buna zaman bulamadığından, hasta olmaz. Sağlığıyla çok uğraşan kişi erdemli olamaz, çalışmaya zaman ayıramaz, sonunda gerçekten hastalanır. Platon günlük işlerinden geri durmayacak ufak tefek hastalıklara yakalananlarla cerrahi müdahaleye ihtiyaç duyanlara tıbbi yardım sağlanması gerektiğini ancak, tabiatın fazla ömür bahşetmeyip doğanın verdiği ömrü sürdürecektir gücü olmayanları zorla yaşatmanın anlamı olmadığını düşünür. İyi hekim, mesleği öğrenmeye erken başlar ve bedeni, kafasını kullanarak sağaltır. Kafalarıyla başka kafaları sağaltan hakimlerse, kendilerine yabancı olan eğriliği başkasından öğrenir. İyi insanların içlerinde kötülerini anlamayı kolaylaştıracak öngörüler bulunmaz; oysa kötülüğü sezebilen, kendi de kötüdür ve kötünden sakınmayı bilir; iyi insanlara denk geldiğinde onlardan nedensizce kuşkulandır çünkü kendinde olmayan iyiliği başkasında da görmez fakat kötüler çoğunlukta olduğundan bu insanlar bilgili zannedilir (Platon, 2012a: 405a-409 d).

temel ihtiyaçların giderilmesiyle yetinmeyip; yaşamak için ihtiyaç duymadığı halde istediği birçok şeyin peşine düştüğünden, yozlaşmıştır. Tüm kötülükler hem insanların hem toplumların yaşamında, başkalarından fazla mal edinme hırsından doğar. Genişleyen toplumun diğer getirisi olarak başka topluluklarla ilişkiler, toplum içinde emeğin değerlendirilmesini ve iş bölümünü gündeme taşır (Platon, 2012a: 371a-373e).

Platon, ideal devlet yapısını belirledikten³⁴ sonra bu devletin kurulabilmesi ve sürdürülebilirliği için farklı insan tiplerini³⁵ nedenlerinde ve süreçlerinde inceler.³⁶ İdeal devlette bilgelik, yiğitlik ve ölçü, onları doğuran ve yaşatan dördüncü değer olan doğruluğun denetimindedir. Bilgelik bilgece ve bilgiyle karar vermek, ölçülülük isteklerle tutkuların dizginlenmesi, adaletse toplumda herkesin kendi işini yapmasıdır. Kalan dört devlet çeşidi olarak aristokrasi, oligarşi, demokrasi ve zorbalık kendi aralarında geçişlidir; çünkü var olmalarına neden olan insani huylara,

³⁴ Platon'un ideal devleti insan yapısı ve kişiler arası başlıklar dikkate alınarak yapılandırılır. İnsanların bedenleri dışında bir mülkiyeti olmadığı çatışmaların sonlanacağı düşünüldüğünden, devlet yekpare ve iyeliğin olmadığı bir yapı gibi tasarlanır; bu yapıda maddi aidiyetler olmadığı gibi,duygu ve düşüncede de homojenlik öngörülür. Platon'un devletinde amaç yurttaşları ikna veya zor kullanma yoluyla birleştirmektir; kanunlar, bu yolda bir araç, bir yöntemdir (Platon, 2012: 457e-460a; 462a-e; 464d-e; 465a; 520a). Yalan üst-ast ilişkisinde gerekli görüldüğünde olağan bir davranış ve/veya çözümdür (2012a: 382d; 389c). Devlet yapısının düzenlenmesi, yüksek nitelikli bireylerin ödülleri kullanılarak ve farklı yaşama ve eğitim programlarına alınarak, kendi aralarında eşleşmesinin sağlanması ve niteliksizlerin gözden uzakta bırakılmasıyla yürütülüp yasalarla denetlenir. Devletçe uygun görülen insanların çiftleşmesi, bireylerdeki istenmeyen özellikleri baskımlarken, istenen nitelikler yeni kuşaklara aktarılır. Bu süreçte insani faktörler kontrol edilmelidir. Üstün vasıflı erkekler, çiftleşmek için daha fazla ve kendine benzer kadın seçebilir. Doğum olmaması kaydıyla, cinsiyete göre belirlenen üreme sınırını aşan bireyler cinsel birleşimde serbest bırakılır. Kız-erkek kardeş birleşmesi kapsama alınmadan enseste izin verilir fakat çiftleşme-doğum aralığı hesaplanır ve babalık tayini öngörülmez (2012a: 459c; 460a; b; 461b-e; 467d). Platon, her şeyin bir ömrü olduğundan bahseder ve önemli olan verimlilik-kısırlık döngülerini ayırt etmek olduğunu belirtir. Döngüsel süreçler yöneticiler tarafından belirlenemezse, uygunsuz birleşmelerden doğan "kötü doğuşlu" bireyler toplumun bozulmasına yol açar (Platon, 2012a: 545a-d; 546a-e).

³⁵ Platon, ideal devletteki yapılanmada cinsiyete bağlı kimliğe de değinir. Kadınla erkeğin yaradılışı başka olup, önemli olan, her cinsiyetin güçlü ve zayıf yönlerini belirlemektir. "Ayrılık", sadece insanın bir şeyi kolay veya zor öğrenmesi anlamında belli işlere yatkınlık göstermesi bağlamında önemlidir. Yaradılıştaki her iki cinsten aynı güçler bulunurken, kadın-erkek farkı niteliğe değil niceliğe dayanır ve kadının hiç bir işte erkek kadar olamayacağı üzerinde uzlaşıldığından, kadına kolay görevler verilir. Önemli olan, devlette olabildiğince çok sayıda değerli kadın ve erkeğin bulunmasıdır (Platon, 2012a: 451e; 452c; 453b; 454e; 455c-e; 456b; 457a-b). Görev paylaşımı, cinsiyet farkı ve canlıların yapıları dikkate alınarak savaşta da sürdürülür; savaşa giden kadınların yanına çocuklar verilir. Bunun nedeni canlıların yaşamı korumaya yönelik içgüdüsel özelliği olarak, her canlının, yanında çocuklar varsa daha sert dövüşmesidir. Tehlikeye atılmadan savaşa sokulan çocuklar, yetiştirilen genç köpekler gibi kanı koklar ve savaşı öğrenir (2012a: 467a-e; 537a).

³⁶ İdeal devlet yapılandırılmasında en önemli işlerden biri eğitimidir. Kime hangi bilimlerin nasıl öğretileceği, kişilerin yapısına göre belirlenir. Zorlu eğitime uygun yaradılışı, anlayış gücüne sahip olmak ve kolay öğrenebilirliktir. Kolay öğrenme, güçlü bellek ve keskin akıl, sıklıkla rastlantısal olduğundan, süreklilik göstermez. İnsanları bilimsel çalışmalarda sınamak, doğalarını ortaya koyar. Bu özelliklere sahip olmayanlar, beden işine benzemeyen kafa işinden kolayca sıkılırlar; isteyerek öğrenmek için çabuk anlama, güçlü hafıza ve her tür çalışmayı sevmek gerekir; aksi halde zorla verilen bilgi kafada kalmaz. Üstelik insan öğrenmeyi seçtiğini öğrenir. Eğitimin zamanlaması da önemlidir çünkü güce erken kavuşup, insanları ve olayları yönetebilenler, hiç bir şeye inanmaz hale gelebilir, değerlere dair düşünceleri zedelenir. İyi bir eğitimle, kafa, öğrendikleri kadar öğrenmediği sorunları da çözebilir çünkü sorun çözme öğrenmiştir (Platon, 2012a: 403e; 422e; 503d-e; 535a-539d).

yapılara bağılırlar³⁷ (Platon, 2012a: 428b; 431a; 433b; d; 544a; e). Toplumu oluşturan tüm insanlar kardeş olsa da bazıları doğuştan daha nitelikli ve değerlidir. Yeni neslin ana-babaya benzeyeceği kural ve doğal olmakla beraber kesin değildir. Aslolan, doğan her insanın mayasını doğru ve dürüst biçimde belirlemek ve hem yapacağı iş hem toplumdaki yer bakımından her insanı doğru konumlandırmaktır. Platon, devleti oluşturan üç sınıfı yönetenler, yardımcılar ve çiftçilerle diğer işlere bakanlar olarak belirleyerek Tanrı'nın, önder olmak üzere yaratılanların mayasına altın, yardımcılarının mayasına gümüş, çiftçiler ve diğer işlerde çalışanlarınkineyse tunç kattığını söyler. Devletin farklı özelliklere göre kendini oluşturan sınıflara ayrılması gibi, insanda da farklı yapısal nitelikler bulunduğundan, iyi bir devletin farklı birimlerinin kendi yapısına uygun düşen işi yerine getirmesi gibi, insanın içindeki her bir yan doğru çalışırsa insan da iyi bir insan olabilir (Platon, 2012a: 415a; b; c; 439d-441e).

Düşünür, insanlararası ilişkilerden de söz etmekte, bilgi ve sevgi bu ilişkinin önemli kavramları olarak öne çıkmaktadır. İnsanlararası ilişkiler içinde en önemlilerinden dostluk, bir tür fayda üzerine kurulu olup insanların dostluk kurmak üzere yöneldiği kişiler bilgili olanlardır; bilgisi olmayana kimse düşüncesini sormaz. Bilgi insanın kendisine güvenmesini sağlar; her konuda bilgisi olana kimse karışamaz; bir şeyi bilmek insanı söz sahibi yapar; bilgili insan özgürken, başkaları ona bağımlıdır (Platon, 2015: 210b-222b). Hakikati bilen, ruhları sözle idare etme sanatını bilir ve istediği gibi kullanarak insanları yönetebilir; ancak kendi kanmadan başkalarını aldatmak isteyen, şeyleri bilmelidir (Platon, 1990: 262b-269d). Sözün asli görevi ruhun idaresi olduğundan araştırılması gereken ruhtur; çeşit çeşit ruh ve her ruha göre farklı yapıda insan bulunduğu için de, dinleyenlerin karakterini, hangi ruhun hangi sözle etkileneceğini, şeylerin özelliklerini bilmek önemlidir. Asıl amaç gerçek bilgiyi kavrayabilecek ruhu bularak onu doğruluk yolunda değiştirmektir (1990: 270b-273e). Çünkü, başkasına duyulan sevgi, tarafları değiştirir. Doğaları gereği, tüm ölümlü varlıklar ölümsüzlüğü arzular; bunun tek yolu üremektir. Doğduğu andan başlayarak eskimeye başlayan canlı varlık, sonunda ölür; aradaki zaman boyunca hep aynı görünse ve böyle kabul edilse de aslında doğumla beraber değişmeye başlayan saç, eti, kemiği, kanı ve tüm bedeni sürekli yenilenir. Canlı varlıkta bedenin yanında can da değişir; huylar, inanışlar, istekler, sevilenler, kaygılar, korkular asla aynı kalmaz. Beden ve cana ek olarak her insan, bilme bakımından da sürekli değişir. Öğrenme bilginin unutulmasını ve kaybolan bilginin

³⁷ Aristokrasi, timokrasi, oligarşi, demokrasi ve zorbalık tipi devlet yapılarının varlığına ve birbirlerine geçişine neden olan insan tiplerinin ayrıntılı analizi ve açıklaması gerçekleştirilmektedir (Platon, 2012a: 421d; 422a; 467a-e; 546e- 558c; 560-572d).

yerine yenisini getirmeyi ifade eder; böylece değişmemiş görünse de bilgi sürekli değişir. Yaratma, üreme yetisi bulunan canlı varlık, doğasındaki bu isteği gerçekleştirme yolunda güzele çekim duyar. Bereketi, ölümsüzlük elde etmek için yaratma arzusunu bedeninde taşıyan, kadınlardan çocuk yapar; canlılara yavrularını koruma yolunda her şeyi feda etme gücünü veren aynı ölümsüzlük isteğidir. Bereketi, ölümsüzlük uğrunda yaratma isteğini canında taşıyanlarsa düşünsel ürünler oluşturmaya yönelir. Güzel bedene çekilen, bedensel güzellikten can güzelliğini gözetmeye yükseldiğinde, erdemler oluşturma gücünü kazanır (Platon, 2015: 203a-212a). İnsanı güzelliğin yarattığı hazza çeken akılsız istek, beden güzelliğine duyulan istekle birleştiğinde "aşk" ortaya çıkar. Phaidros, iki farklı aşk ve aşkıtan söz açar. Hasta bir ruh, kendine karşı koyamayandan haz alır, kendine eşit veya üstün olandan kaçır hatta ondan nefret eder. Böyle biri sevdiği kişiyi değersizleştirmeye çalışır, onun zekâsında eksik arar, sevdiği kişinin açığını bulduğunda sevinir, sevdiği kişi kendini geliştirip onun önüne geçmesin diye ne lazımsa yapar. Bu hasta ruhlu aşık, sevdiği kişiyi rahat yönetebilmek için onun zenginleşmesini, sevdiklerine yakın olmasını istemez. Aşka başka açıdan baktığı ikinci konuşmasında aşk, ruh, bilgelik, düşünme ve davranışlar bir açıdan daha bağlantılandırılır. Platon, her insan sevdiklerini taklit ederek yaşadığı için, Zeus'u izleyenlerin, kendileri gibi sevdikleri kişide Zeus benzeri nitelikler olmasına uğraştığını yazar. Bu kişiler aşık oldukları kişileri baskılar, Tanrılara benzer hale getirmeye çalışır. Sevilen kişi bir zaman direnip, gerçeği zihinde görünce teslim olduğundaysa sevenin gözünde kendisini bir aynada görür gibi izler. Birbirlerini sevenler, bu sevgiyi doğru yaşam sürmek için kullanabilirse, dünya yaşamları mutlu geçtiği gibi, ölüm sonrasında da ruhları mutlu olur (Platon, 1990: 251d; 252d-256e). Platon, insanlararası ilişkide savaşımayı normal bulurken çatışmayı onaylamaz. Bunun nedeni çatışmaların bir sorunu farklı yönleriyle ele alıp inceleyememeleri, karşısındakine itiraz edebilmek için kelimelere takılıp kalmalarıdır; böyle insanlar sadece bağırp çağırarak sen-ben itişmesine girerler (Platon, 2012a: 454b-500a).

Aristoteles'e göre her bilgi güzel bir şey olsa da, belli bir bilgi, doğruluğu veya üstün bir değer hakkında olması sebebiyle diğer bilgilere tercih edilir. Ruhunu incelemek, hem kesinliği hem de ruh araştırması, tüm gerçeğe ve (ruh canlıların ilkesi olduğundan) doğa bilimine önemli katkı sağlayacağı için ilk sırada yer alması gereken bir araştırmadır; ancak ruh hakkında bilgi edinmek çok zordur (Aristoteles; 2011b: 402a5; 402a10). Ruha dair araştırma yapılacağına, öncelikle ruhun kategoriler sıralamasında yeri, bireysel bir şey ve bir töz mü yoksa bir nitelik yahut nicelik mi olduğu araştırılmalıdır. Sonra potansiyel bir varlık olup olmadığına veya "*entelekhia*" mı olduğuna bakılır. Bölünüp bölünemediği, tüm ruhların aynı türe girip

girmediği, aynı türden değillerse, ruhlar arasında ne fark olduğuna ve söz konusu farka dikkat etmek gerekir. Aristoteles kendi zamanında ruh araştırmalarının insan ruhuyla sınırlı olduğunu söyler; oysa insan, Tanrı, at, köpek gibi farklı varlıklarda farklı ruhlar olup olmadığına bakmak gerekir (Aristoteles, 2011b: 402a15-20-402b5).

Daha açık ve mantıksal açıdan bilinebilir olanı bilmenin yolu daha belirgin verilere bakmak olduğundan, Aristoteles ruh araştırmasında bu yolu izler. Tanım, hem gerçekte olanı anlatmalı hem nedeni ortaya koymalıdır (Aristoteles, 2011b: 413a30). Canlıyı cansızdan ayıran hayat olduğundan Aristoteles, hayatı, araştırmasının hareket noktası olarak alır ancak "hayat" teriminin pek çok içeriği olduğunu söyler. Canlı, ruh nedeniyle canlı olup, canlılık kazandıktan sonra canlıya ait diğer özelliklere sahip olabilir. Bir öznenin yaşadığını söyleyebilmek için onda hayat teriminin içerikleri olan zekâ, duyumlama, yerel hareket, dinginlik yanında beslenme hareketi, değişme ve büyüme gibi yetilerden sadece birinin bulunması yeterlidir. Ruh belli bir özelliğe sahip cismin neliği anlamında yani biçim anlamında tözdür. Ruhun töz olması, güç halinde hayata sahip doğal cismin yani organlaşmış cismin formu (*entelekheia*) olduğu anlamına gelir. Böylece her ruh türüne uygun genel tanım "ruhun, doğal ve organize olmuş cismin ilk *entelekhis* olduğu"dur. Bu tanımdan hareketle ruh ve bedenin tek bir şey olup olmadığına bakmak gerekmez. Ruh konu edildiğinde beden mutlaka soruştırmaya eklenir. Çünkü beden ruhsuz, ruh bedensiz olamaz. Bedenin *entelekheias* olan ruh belli niteliğe sahip bir bedende bulunur. Varlıklar yapılarına göre ruhun farklı yetilerinden bir veya bir kaçını taşırlar (Aristoteles, 2011b: 402a5; 412a15-412b5-10; 413a20; 414a20-25; 414b30).

Ruhun bölümleri sonsuz sayıda olduğundan bu bölümleri akla uygun olan, olmayan, isteyen, tepkisel olarak ayırmak yetmez. Yapılması gereken, ruhun bölümlerine temel veren farkları belirlemektir. Ruhun bölümleri ruhta bulunan besleyici, duysal ve düşünsel yetiler tarafından meydana getirilmekte; böylece ruhta besleyici, duysal, imgeleyen ve isteyen bölümler olduğu görülmektedir (Aristoteles, 2011b: 432a15-432b5).

Önce gelen, daima sonra gelende güç halinde bulunduğundan her varlık türünün ruhunu araştırmak için bitki, hayvan ve insan ruhunun ne olduğunu anlamak gerekir. Ruhun yetilerini beslenme, duyma, isteme, hareket etme ve akıl yürütme olarak sıralayan düşünür, ölümlü varlıklarda diğer yetilerin varlığının beslenme yetisine bağlı olduğunu söyler. Beslenmeyen varlık büyüyüp değişemez; ruh büyüme ve değişmenin nedenidir. Varlıklar, besleyici ruh sayesinde hayat sahibi olur ve beslenmeye güçleri yettiği sürece yaşamlarını devam ettirebilirler; beslenme yetisiyse diğer yetiler olmaksızın var olabilir. Beslenme yetisi olmadan duyumsayan

ruh olamaz. Bitkilerde sadece beslenme yetisi, diğer varlıklarda beslenme ve duyumlama yetisi vardır (Aristoteles, 2011b: 413a30-415b25). Hayvanların tümünde besini duyumlama ve dokunma yetisi ve bazı hayvanlarda kımıldama yetisi vardır ancak çoğunda görme, işitme, koku yetileri bulunmaz. Dokunma yetisine sahip hayvanlar istek taşır ve isteme yetisi iştah, cesaret ve iradenin kaynağıdır. Aristoteles iştahı, "hoşa gidenin istenmesi" gibi tanımlar. Haz ve acı, duyumlama yetisine sahip hayvanlarda gözlenmektedir (2011b: 414b30-414b15). Hayvan ruhu yargılama ve mekânda hareket yetileri olmak üzere iki yetiye göre tanımlanır (2011b: 432a15). Canlı varlıklarda harekete neden olan, imgelem, seçim, istek ve arzudur. Bunların hepsi zihin ve iştah başlığı altında toplanabilir. İmgelem, duyum ve zihin farklı yargılama yetileridir (Aristoteles, 2011a: 700b). Bazı hayvanlarda imgelem yokken bazı hayvanlarda sadece imgelem yetisi vardır. Kuramsal zekâ ise ayrı konudur (Aristoteles, 2011b: 415a5-10). İnsanda ve eğer varsa insana benzeyen veya insandan üstün canlılarda akıl yürütme yetisi bulunur (2011b: 414b15). Çok az sayıda hayvan akıl yürütebilir. Akıl yürütebilen bozulabilir varlıklarda diğer yetiler de gözlenmektedir; oysa diğer yetilere sahip varlıkların tümünde akıl yürütme yetisi bulunmaz (2011b: 415a5-10). Seçim, akıl ve iştahla ortak özelliklere sahiptir. İlk harekete yol açan, iştah ve aklın nesnesidir. Eylemde bulunma arzusu duyan canlılar iştahın, itkilerin, arzunun veya isteğin etkisi altında bazen yaratır bazen eylemde bulunur. Harekete geçiren iyi şeylerin en başında pratik bir amaç vardır. Yani hareketin nedeni peşinden gidilen amaç veya kendisinden kaçınılan şeydir; güzel olana yaklaşılmaya çalışılırken, acı verenden sakınılır (Aristoteles; 2011a: 700b-702a). Düşünce ve imgelem bir hareket başlattığında duyum meydana gelir; duyum ve imgelem etkisinde değişim meydana geldiğinde hayvan arzu ve seçim aracılığıyla hareket eder (2011a: 701a; 704a). Bütün hayvanlar hepsinde var olan hava, soluk, nefes (*pneuma*) sayesinde hareket eder. Doğa "*pneuma*"yı, hareket ve dayanıklılık sağlamak üzere yapılandırmıştır. "*Pneuma*" kalpte yahut kalbe yakın bir beden bölgesinde yerleşik olmalıdır (2011a: 703b). Hayvanda daima bir amaç uğrunda yapılan ve imgelem veya istekle bir arada bulunan hareket daima bir nesneye yönelir; hiçbir hayvan bir nesneyi istemediği veya ondan kaçmadığı sürece kendisini zorlayan bir şey yoksa hareket etmez. Aristoteles, hayvanda harekete neden olan iştahı, ölçüsüzce yiyip içen kişinin davranış biçimi olarak görür. Hekimlik bilgisine sahip kişi iştahını izlemez; ölçülü davrananlar istek ve iştah duyduklarında istediklerini değil; akla uygun olanı yapmayı seçer. Ruhta isteyen bölümü diğer bölümlerden kolaylıkla ayırmak olanaksızdır; çünkü istek ruhun tüm bölümlerinde vardır; üzerinde düşünülüp

taşınılmış istek akli bölümde, istekle tepki akıl dışı bölümde oluşur (Aristoteles, 2011b: 432b15; 433a5).

İştah, acı ve hazzın olduğu yerde, acı ve hazsa duyumun olduğu yerde bulunur. Duyum, hareket ve çıkarsama yetileriyle beraber ruhu tanımlar (Aristoteles, 2011b: 413b15-414a). Ruha sahip olmayan varlıkların duyumlayamayacağını yazan Aristoteles, duyulardan alınan zevki, tüm insanlarda doğal olarak bulunan bilme isteğinin kanıtı olarak gösterir (2011b: 41525b; 2014: 980a21). Duyumlama, duyumlama organlarının yapısında bulunmaz; dış duyulurlar olmadan duyumlama gerçekleşmez. Duyu (organı) rengi, sesi tadı bulunan varlıkların etkisinde kalır. Bu etkinin nedeni duyulur varlıkların renk, ses, tat vb. bir niteliğe ve biçime sahip olmasıdır. Duyu organı duyulur nesnelere niteliklerini ve biçimlerini bilme yetisine sahiptir. Duyumlayan organ veya canlı varlığın, bir bedeninin olması gerekir. Duyumlama yetisi veya duyu, uzama sahip duyumlama organı ve bu organı taşıyan bedenin bir biçimi ve gücüdür. Duyumlamaya yol açan duyulur etkenler dış dünyadadır. Düşünmek, istediğince davranan özneye bağılıken, duyumlama özneye bağılı değildir; gerçekleşmesi için duyulur varlıklar olması gerekir. Duyumlama yetisi nesnenin özellikleri hakkında hatalı olabilir ancak duyuların varlığı konusunda yanılmaz. Ancak, duyumlayabilen varlıklar sadece duyumlayabildikleri oranda etkilenebilmekte, her duyumlama sadece kendi nesnesini bilebilmekte ve duyuların araştırılmasına duyulur varlıkların çalışılmasıyla başlamak önerilmektedir (2011b: 417a5-424b10). Doğası gereği duyum yetisine sahip hayvanların sadece bazılarında bu yeti, hafızayı oluşturur. Hatırlama yetisi canlının daha zeki ve öğrenebilir olmasını sağlar. İnsanda deney, hafızadan türer. İnsan dışındaki hayvanlar sadece imgeler ve hatıralarla yaşadığından, deneysel bilgiden çok az pay alırlar. Hafızayla beraber bir duyu yetisi taşıyan hayvanlarsa öğrenme yetisine sahip olmamakla beraber, zekidir (Aristoteles, 2014: 980b25).

Duygular üzerinde de çalışan Aristoteles, ruhun duygulanımlarını hayvanların fizik maddesinden ayrılamaz görür ve beden olmadan ruhu etkileyen veya ruhun kendi başına gerçekleştirdiği öfke, cesaret, istek ve başka genel bir duyumlama bulunmadığını açıklar (Aristoteles, 2011b: 403a5). Ruhun duygulanımları, halleri, cesaret, yumuşak huyluluk, korku, merhamet, yüreklilik, sevinç, kin ve sevgidir; bunların hepsi bedenle verilmiştir; çünkü bu duygulanımlar sırasında beden değişime uğrar (Aristoteles, 2014: 1022b15-20). Ruhun duygulanımları bilinmekle beraber hangisinin kimde ne zaman ortaya çıkacağı öngörülemez. Birinde şiddetli öfke yaratan neden başkasında buna yol açmazken, çok daha hafif bir başka nedenle bu kişi öfkelenir. Oysa her duygulanımın bedende bir değişimle

seyrettiği ortadadır. Aristoteles, duygulanımların maddeye girmiş biçimler olduğunu yazar ve duygulanımlar tanımlanırken madde ve biçimin belirtilmesinin gereğini ifade ederek bu gerekliliği öfke örneği üzerinden açıklar (Aristoteles, 2011b: 403a10-403a20). Buna ek olarak güven, korku, cinsellik isteği, acı veya haz uyandıran duygularla diğer duygular gibi, hatıralar, umutlar, haz ve acı oluşturan şeylere dair imgelerin düşünülmesi de bedende ısı artışına neden olur (Aristoteles, 2011a: 702a). Böylece duygulanımların hem ruhun hem beden hareketi olmaları nedeniyle, ruhun tamamı da incelenirse ruhtaki duygulanımlar veya işlevler de incelenirse bu soruşturma fizikçinin konusudur. Bu noktada düşünür, fizikçiyle diyalektikçinin farklılığından söz eder. Diyalektikçi öfkeyi, neden veya süreç bağlamında inceleyecek, öfkenin bir hakarete karşı yanıt olduğunu söyleyecek veya benzer bir tanım yapacaktır. Oysa fizikçi öfkeyi, kalbin etrafını saran kanın veya sıcaklığın kaynaması gibi görür. Diyalektikçiyle fizikçiden biri maddenin diğer biçimle kavramın açıklamasını yapar (Aristoteles, 2011b: 403a25-403b15).

Ruha özgü ve diğer her şeyden üstün olan iş düşünmedir. Düşünmenin gerçekleşmesi için beden ve imgelem olmalıdır (Aristoteles, 2011b: 403a5). Ruhun düşünmesini ve kavramasını sağlayan şey, akıldır. Akıl bedende "şu" diye gösterilebilecek belirli bir organı bulunmaz (2011b: 429a25). Akıl tutkular, hastalıklar veya uyku tarafından karartılabilir; bu durumda kişi imgelemin etkisiyle davranır (2011b: 429a25). Bazı durumlarda eylem düşünceyi izlemezken, bazı hallerde düşünceden sonra bir eylem gelir; bu durumda eylem belli bir mantıksal sürecin sonucudur. Buna örnek olarak elbiseye ihtiyacı olan birinin elbise yapması gösterilebilir. Ancak tüm eylemler akıl yürütme sonucunda gerçekleştirilmez. Bu duruma örnek olarak da yürümenin bir insan için iyi olduğunu düşünen birinin "ben bir insanım, insan için yürümek faydalıdır o halde yürümeliyim" biçimindeki mantıksal süreci atlayarak doğrudan yürümeye başlaması verilir. Bu hallerde, arzunun yerine getirilmesi akıl yürütmenin önüne geçer. İştah "içmek istiyorum" dediği zaman duyum, hayalgücü veya düşünce, "içme" emri verir ve insan "içer". Hayvanların hareketi ve eylemi böyle gerçekleşir. Hareketin nedeni arzudur. Bir eylemde bulunma arzusu hisseden canlılar, iştahlarla itkilerin yahut arzularla isteğin idaresinde eylemlerini gerçekleştirir (Aristoteles, 2011a: 701b). Hayal gücü ve düşünce, nesnesi kadar güçlüdür; çünkü kavranan nesnenin formu, gerçek nesneye yakın etki meydana getirir. İnsanın aklına gelen şey korkup titremesine neden olur. Bu duygulanımlar, niteliksel değişimler içerir. Bu değişimler beden belli organlarının boyutlarını değiştirir; örneğin sıcak ve soğukun kalpte ciddi değişimlere yol açtığı, değişimlerin bedende yüz kızarması, sararması, ürperme, titreme veya karşıtlarının görülmesi gibi etkileri olduğu bilinir. Hayvanların çoğu hareketi, istem

dışıdır. Kalbin ve üreme organlarının hareketleri, uyku ve nefes alma, istem dışı hareketlere örnek gösterilebilir. Bu hareketlerin istem dışı olma nedeni düşünceden ziyade görsellikten etkileniyor olmalarıdır (Aristoteles, 2011a: 701b; 704a).

Ruhun akıl denilen bölümü etkin biçimde düşünülür bir nesneyi düşündüğünde gücü yetkinleşir. Duyumlama yetisi bedenden bağımsız var olamazken, "akıl, bedenden ayrıdır" ve kendini düşünebilir (Aristoteles, 2011b: 429a10-25; 429b5). Ruhta hem madde benzeri akıl hem tüm düşünülürlerin nedeni olan akıl vardır. Düşünülürlerin nedeni olan akıl etkin özellik gösteren, etkilenmeyen, bozulmayan, tam ve saf akıldır. Buna karşın edilgin akıl etkilenip bozulabilir. Etkin akıl gerçek yapısına, özelliğine edilgin akıldan ayrılınca ulaşır. Güç halindeki akıl, üzerinde yazılı bir şey olmayan bir tablet olmalıdır. Dianoetik akıl, çıkarsamacı düşünce iyi veya kötü olanı belirleyerek bu şeyleri izler ya da onlardan uzaklaşır. Haz ve elemi duymak, iyi ve kötü olarak hoşla giden ve gitmeyen şeyleri izlemek veya bunlardan kaçınmaktır. Aklın işlemesi için imgeleme, öğrenme için duyu nesnelere ve duyumlamaya ihtiyaç vardır. Sadece yargıların doğru veya yanlışlığını düşünmeyi sağlayan imgeleme, sadece duyumlayabilen varlıklarda duyu nesnelere sayesinde gerçekleşebilir ve çoğunlukla yanlıştır. İmgeleme, inanç olması için de zorunludur. İnanç, iknayı ve ikna aklı gerektirirken; kanı bu kanının doğruluğuna dair bir inançla bir arada bulunmaktadır. Bir kanının oluşması insana bağlı değildir. Korku veya güven uyandıran şeylerin resmi görüldüğünde imgelemenin oyunu, insanın aynı şekilde davranmasına neden olur. Sadece akli olan hayvanlarda bulunan düşünce doğru veya yanlış olabilir. Doğru düşünce akıl, bilim ve doğru kanı; yanlış düşünceyse bunların zıtlarıdır (Aristoteles, 2011b: 427b10-432a5).

Sonuç olarak ruh, beden yönetici merkezidir. Hayvanın yapısında yer alan her parça doğal olarak kendi üzerine düşeni yerine getirmek yönünde yapılandığından, hayvanlarda her organda bir ruh bulunmasına gerek kalmaz; diğer parçalar ruhla doğal bir yapısal bağlantı içinde kendi doğal işlevlerini gerçekleştirir (Aristoteles, 2011a: 703b).

Aurelius, "ben" in beden ve ruhtan oluştuğunu düşünmektedir. Nesnelere ayırt edemediğinden bedeni hiçbir şey alakadar etmez. Ruh sadece kendisiyle ilgilidir, sadece şimdiki zamana bakar ve her hareketi kendi denetimindedir. İçinde ne korku ne engellenmiş arzular olmadığından, ruh kendi başına sorun yaratmaz. Beden zarar görse de ruhta karar verme yetisine sahip kısım varlığını sürdürdüğü için insanın çekileceği en güzel yer kendi içidir; kendi gücünü kavrayanın akli olaylardan etkilenmez; çünkü tüm korkular insanın içinden gelir (Aurelius, 2006: 28-103). Aurelius, mutluluğu iyi bir ruh veya akıl hali olarak tanımlar ve duyularını, isteklerini

ve içgüdülerini sonlandıran kişinin ruhunun özgür olduğunu söyler; o halde bunları yapabilmek için, düşünceleri yönetebilen akıl, doğanın verdiği bir araç gibi kullanılmalıdır (2006: 75-113). Önemli olan düşüncelerdir, davranışlar düşüncelere uyduğu sürece insan sorun yaşamaz. İşte bu yüzden tüm düşünce ve duygulara olabildiğince fizik, ahlak ve mantık uygulamak gerekir. Bunu yapabilmek içinse insana evrenin, kendinin ve diğerlerinin ruhunu incelemede acele etmesi öğütlenir (2006: 74-114). Çünkü duyuların aldatıcı olması nedeniyle bedene bağlı şeyler insanın elinde değilken, ruhta kötülük veya arzu olmaması insanın kendisine bağlıdır; zira doğa insana bu gücü vermiştir; insanı üzen, olaylar değil, olaylara dair düşüncelerdir. Düşüncelerse akıldadır ve biri nasılsa diğeri de öyledir (2006: 16-103). Akıl zarara uğrasa dahi kendi gereksinimlerini belirleyebilir; insan kendi istemedikçe akılı kendisine engel oluşturamaz. İyiyi-kötüyü gösteren sağlam ilkelere sahip olup akılı idare ederken bunlardan faydalanmak, insan doğasının gereğini yerine getirmek anlamına gelen mutlu yaşamın koşuludur; akıl yürütmeye gerçekleştirilen bu hareketler "doğru hareketler"dir. Oysa ruh, kendini bir yara veya ura dönüştürürse kendini alçaltmış olacağından, insan her hareketini "farkında olarak" yapmalıdır. Bunu yapabilmenin yolu yaşadıklarını ayrıntılarıyla değerlendirmekten geçer (2006: 16-109). Şeylerin doğasına bakarak yapısını, maddesini, özünü, görevini, ne süre var olacağını araştırmak; olayların asıl nedenlerini, bağlantılarını incelemek önemlidir; çünkü her şey onlar hakkındaki kararlardan ibarettir; her şey düşüncelere, düşünceler insana bağlıdır. Şeylerin doğasını anlayarak büyülerini bozmak hayatı kurtarabilir; yaşadıklarına hayret duyarsa dünyaya yabancı demektir (Aurelius, 2006: 58-157).

Düşünür, davranışların açıklanan ilkeler bağlamında düzenlenmesini önerir. İnsanın, doğaya uyum sağlayarak yaşaması gerekir. Evren ve evrensel doğa varlığını değişim sayesinde sürdürdüğünden, evrensel doğanın görevi dönüştürmektir. Evrensel doğa her şeyi değişim sayesinde meydana getirir; şeyleri sürekli değiştirir ve yerlerine yenilerini yaratır; değişen hiçbir şey kötü olamaz. Değişim olmazsa yararlı bir şey yapılamaz. En üstün özelliği kendine yetmek olan doğa kendi içinde kötü, eskimiş, gereksiz şeyleri değiştirerek bunlardan yepyeni şeyler meydana çıkarır. Evrensel doğa insanı meydana getirir, sonra onu başka bir şeye dönüştürür; insan da sürekli değişim halindedir. İnsana düşen, evrendeki düzenin aynısını kendi yapısında içerdiğini anlamaktır; evreni tanımayan, kendini bilemez. Evren ve doğa gibi insan doğası da sürekli dönüşüm halinde olduğundan, ruhundaki dönüşümleri göremeyen insan mutsuz olurken, doğayla uyumlu ve her hareketinin bir amacı olan insan mutlu olur. Akıllı bir ruh, kendini görebilir, kendini ve

şeyleri istediği gibi değiştirebilir (Aurelius, 2006: 3-136). İnsanın bunu yapabilmesi için, her şeyin bir var olma amacının bulunduğunu bildiği gibi kendi gayesini, yönetici ilkesinin kendisinden nasıl yararlandığını bilmesi gerekir. Yönetici ilke, kendini istediği gibi değiştirmeye olanak sağlayan şeydir. İnsan kendisine ruhunun anlamını, ruhunu ne maksatla kullandığını, ruhunun akıl sahibi olup olmadığını sormalıdır. Kendi ruhunun derinlerine bakan, "hangi yargılardan çekindiğini, bunların nasıl yargılar olduğunu" anlar. Her şey, ne için yaratılmışsa ona ulaşmaya çabalarken, her insanın kaderi hayatı boyunca devam eder. Doğa her insana değerine uygun olarak eşit zaman, madde, neden ve olay verir (Aurelius, 2006: 21-158).

Aurelius değişebilirlik ve özgürlüğü birlikte değerlendirir ve özgürlüğün bir emaresini kendi düşüncelerini, başkalarınınkiler daha doğru olduğunda bunlara göre değiştirebilmek olarak tanımlar; çünkü bu, insanın kendi aklına uyararak aldığı bir karardır. "Bilinç değişiyorsa, insan başka bir varlık olmuş demektir" (Aurelius, 2006: 2-52; 95-196). Düşünürü göre kendini tanımak ve başkalarını bilmek bağlantılı olup insan ilişkilerini bu bağlantı temellendirmektedir. Başkalarını incelerken davranışların ardındaki nedenleri düşünmek lazımdır; ama bu incelemenin insanın kendinden başlaması doğrudur. Düşünür, diğer insanların değerlendirilmesinde, bu insanların ruhlarının nasıl işlediğine bakarak yönetici ilkelerini anlamayı, neyi sevip neyi amaç edindiklerini, neleri önemli gördüklerini, neden kaçıp neyi bulmaya çalıştıklarını, akıllarının çalışma şeklini görmeyi önerir. Her hareket bir amaca yöneldiğinden, akıllı ve toplumsal bir varlığın iyi veya kötü olarak değerlendirilmesi davranışlarına göre yapılmalı, her insanın doğumundan ölümüne dek yapısının nasıl olduğuna bakılmalıdır. Bunun için insanları dinleyerek akıllarına girmeye çalışmak, eylemleri arasındaki bağlantılarını görebilmek gerekir. İnsanları yeterince inceleyen, karşısındakinin düşüncesini bilen, insanların davranışlarına şaşırmaz; insanların yaptıkları karşısında hayrete düşen kişi, aklını kullanıp insanı gereğince araştırmamış demektir; çünkü belli karakterdeki insanların belli şekilde davranacağını ummak olağandır (Aurelius, 2006: 25-155).

Yunan felsefesinde esas olan, aklın vurgulanmasıdır. Antik Yunan'ın son dönemlerinde felsefe, dönemin gereksinimlerini izleyerek dinsel düşünceye yakınlaşır. Doğudan gelen ve bireye ölümsüzlük vaat eden dinler, günlük kaygı ve gereksinimlerle ilgilenir ve bireyle ilgilenmeyen resmi dinle çatışır. Tüm dünya insanların tek devlet altında toplandığı, her insanın ruhun kurtuluşu için savaştığı Hıristiyan yaşamının sürdürüldüğü yeni zamanlar, yeni bir insanı tarih sahnesine taşır. Hıristiyan düşüncesine aykırı olduğu gerekçesiyle Akademia'nın lağvedilmesi insan aklının kendine güvenerek bilgiyi aradığı zamanların sonunu getirmiş olur

(Gökberk, 2013: 115-122; Von Aster, 2015: 234-248; Zeller, 2008: 407-408). Bu olay ortaçağın, yeni bir bilincin ve bu bilincin ürünü olan bambaşka bir kimliğin zamanının başlangıcıdır.

2.2 Ortaçağda Bilinç ve Kimlik

Ortaçağ düşünürü varlıkla özü örtüştürür ve bir şeyin var olmasını o şeyi "o" yapan şeyle bağlantısı içinde açıklar. Bu anlayışta özü var olmak olan sadece Tanrı olduğundan, Tanrı en yetkin varlıktır. Ortaçağ bilincine göre tüm olumlu özelliklerin asıllarını taşıyan ve tüm düşüncelerin denetimine sahip Tanrı, tüm varlıkların özgür yaratıcısı olarak kendine benzeyen zeki iradeler yaratır. Tanrı'dan pay alan varlıklar bu pay oranında başkalık ve yetkinlik gösterirler. Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi ve sureti olan insan Tanrı'dan pay aldığı akli sayesinde diğer varlıkların sahip olmadığı özgürlük ayrıcalığını kazanmıştır (Çotuksöken, 2011: 23-24; 48-49; Çotuksöken ve Babür, 2015: 23-24; 32; Gilson, 2003: 250-258; Weber, 127; 260-265). Varlıklar Tanrı'ya sebat edebilecekleri gibi ona dönüşmek gururuna kapılabilirler. İnsanda da bir ve tek ruh bu istek yüzünden parçalanmış, melekle şeytan arasında yer alan insan, cisimsel hale gelerek bireylere dönüşmüştür. Cisimlerin yapısı ruhların yapısından başkadır, ruhların varlığı gerçekken cisim düşmüş ve noksanlı ruhtur ve duyulur evrene yani her şeyin geçici olduğu dünyaya sürgün edilmiştir. Öte yandan düşme aynı zamanda bir ıslah sürecidir; insani gelişim düşmüş ruhun eğitimidir. Tanrı duyusal dünyayı, günahla bezenmiş insan ruhu arınsın diye yaratmış, ruhları bedene büründürmüş, günahın kefareti olarak bedeni ölümlü kılmıştır. Tanrı'dan pay alan ruh düştüğünde akli ve iradesi zarar görmüş olduğundan, insanın değişimine bağlanan kesin kurtuluş, insan formuna girmiş tanrısal İsa-logos sayesinde ve tanrısal inayete mümkündür. Bir bedene hapsedilmiş tinleri özgürleştirmek için insan bedenine girerek bir kişilik halini almış mesihin öğretilerinin bilincine varabilenler tinsel varlıklara (*pneumatic beings*) dönüşürler (Gökberk, 2013: 128; 133; Thilly, 2010: 140-150; Weber, 1998: 123-127). Bu dönemde Tanrı'yı dikkate almadan sadece insani güçsüzlüğe bakmanın çaresizlik yaratacağı, kendi zavallılığını görmezden gelerek sadece Tanrı'ya bakmaninsa kibre neden olacağı düşünülür; insanın hem güçlü hem zayıf yanlarını anlamasını sağlayansa İsa'ya bakmaktır (Gilson, 2003: 250-269). Böylece insana güven verip sorunlarını çözen Hıristiyan inancı, yaşama ve dünyaya anlam kazandırır (Çotuksöken ve Babür, 2015: 16-17). Kurtuluşa yönelen ortaçağ bireyi doğumundan ölümüne dek Tanrı tarafından gözetilir ve yönetilir; tanrısal sözle insan

aklı arasında çatışmaya yer verilmez; insan aklını aşan emirler inanç tarafından emniyete alınır. Tanrısal güven toplumsal, politik, ekonomik ve siyasal denetimi de kapsar (Thilly, 2010: 162-163).

Hıristiyan felsefesinin özü insanın hem bedenini hem ruhunu tanımaktır. Hıristiyan felsefesinde ruh ölümsüz tözdür ve eylemleri beden denilen maddede ortaya çıkar (Gilson, 2003: 226-227; 270). "Ben" hem beden hem ruhtur. Çünkü Tanrı'nın yeniden dirilteceği insan, ruh ve bedeniyle dirilecektir. "Ben yaşıyorum, ben düşünüyorum, ben varım" vb. ifadeler beden-ruh kopmazlığı bağlamında insanı ifade eder (Gilson, 2003: 215-222).

Ortaçağ düşünürleri insan, kişi, düşünce, davranış terimleriyle beraber "kişilik" ve "birey"³⁸ kavramlarını da irdemiştir. Çünkü Antik felsefenin kişisel olmayan ruhu, bir doğa faktörüdür; antikçağ, ruhu (*psyche*) ve canı (*bios*) bağlar. Oysa ortaçağda ruh, Tanrı karşısında tek başına durduğundan "kişilik" kavramının temelidir. Bireyin önemi on ikinci yüzyıldan başlayarak dikkate alınır. Keşiflerin belirleyiciliği, on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda aklın özgürleşmesi ve on dördüncü yüzyılda güçlenen fransiskan tarikatı etkisiyle ağırlık kazanan nominalist kavrayış, bedensel ve ruhsal bütünlüğü içinde bireyi öne çıkarır ve zihin araştırmaları ağırlık kazanır. Var olanın değişebilir özellikler toplamı olması, dönemin asli konudur. Önce zihin çözümlenmesi, ardından beden incelemeleri gelir (Çotuksöken, 2011: 164-180; 209-232; Gökberk, 2013: 131-132; Weber, 1998: 173).

Ortaçağ felsefesi zihne varlıktan dolayı bakar ve insan bilincini asli konu edinmese de gelecekteki bir yönelime zemin hazırlar. Tanrı'nın yarattığı dünyada bir imge olan insan kibre kapılarak Tanrı'ya benzemek isterken düşerek ilk günahla lekelendiğinden simgelerle dolu bu dünyada kaynağına, yaratıcısına, dönmeye çabalamaktadır (Çotuksöken, 2011: 24; Çotuksöken ve Babür: 2015: 23-24). Dünya Tanrı tarafından var edilen bir imge olduğundan ilk günahla yapısı ve akli bozulmasına karşın, insan, işaretleri okumayı bilirse Tanrı'ya ulaşabilir çünkü yapısı, akli gene de buna uygundur. "*Rectitudo cognitionis*" insanın bilişsel yetilerinin hakikate uygunluğunu ifade ederken "*rectitudo voluntaris*" insan istencinin yaratıcısına ulaşma yatkınlığını gösterir. Duyular yanıltıcı olsa da akıl hakikate ulaşabilir; "anlamak için inanmak" bu nedenle önemlidir; hakikat akla açıklamayla verildiğinden inanmak istemeyen, hakikati bilemez (Çotuksöken ve Babür, 2015: 136-169). Bu düşünceye karşı çıkan Tertullianus, insan aklının tanrısal sırlara

³⁸ Thomas Aquinas, beden ruha değil ruhun bedene varlık sağladığını söyler. Tür, özelliklerini kaybetmeden farklı özellikler gösteren bireylere bölünebilmekte ama insan bireyi varlığı bozulmadan insan çokluğuna bölünememektedir; ona "birey" (*individual=in-dividual=bölünemez*) denme nedeni budur. Bu nedenle insan, bölünemeyen bileşik bir töz olarak, ne sadece ruh ne sadece bedendir; ikisinin bileşimidir (Gilson, 2003: 237-240).

ulaşamayacağını iddia ederek "*credo quia absurdum est*" (inanıyorum çünkü anlamsız) der (Çotuksöken, 2011: 121-122; Gökberk, 2013: 127). Ortaçağın önemli bir anlayış biçimi olarak gizemci anlayışsa bireysel zihnin en yücelmiş durumuna başka deyişle Tanrı'ya ulaşmayı "ben"in sınırlarını aşmakta yani bilgi, istek, maddiyat vb. anlamlarda bir ilinek, bir hiç olan bireyselliği olumsuzlamakta görür (Thilly, 2010: 179; 215-218).

İçinde buldukları sosyal koşullar çerçevesinde düşünürlerin bilinç-kimlik etkileşimiyle ilişkilendirilebilecek farklı okumaları görülmektedir.

Felsefede kişi ve kişilik üzerine bilinenlerin çoğu "kişi" kavramını miras bırakan Boethius'un *De Duabus Naturis* eserinden kaynaklanır (Jeauneau, 2006: 24). Düşünürün insan davranışlarını ve kararlarını zihinle bağlantısında değerlendirdiği eseri *Felsefenin Tesellisi*, Boethius ile "Felsefe" arasında geçen bir diyalog gibi görünse de aslen Boethius'un eser boyunca iki kimliği birden üstlenerek kendi zihninde gelişen ve akli, kendini bilmeyi, özgürlüğü, yazgıyı ve zamanı konu edinen bir "diyalogu" sürdürdüğü bir incelemedir. Felsefe, acılar içindeki düşünüre tedavi belirlemek için onun zihnini görmek ister. Teşhisse onun "kim olduğunu tanımaktan vazgeçmiş olması"dır (Boethius, 2015: 75-76; 80). Bir zamanlar "özgür" olan düşünür olayların nedenini araştırmaktan vazgeçmiştir. Felsefe, yakınmak değil iyileşmek gerektiğini vurgular ve Boethius'un zihni, "olgunlaşana" dek felsefe tarafından eğitilmiş olsa da düşünürün bizzat kendisinin, kazanımlarını kenara atmış olduğunu söyler. Boethius'un zihni aniden başkalaşan koşullar nedeniyle talihin döndüğünü düşündüğünden doğal olarak dalgalanmış, aldanmış zihinlerin hastalığı olan bezginliğe kapılmıştır; zaten insana ancak kendisi bunu yapabilir. Oysa insan dünyaya hiçbir şeyi olmadan gelir; kader ondan, aslında kendisinin olan bir şeyi çalmış değildir; insan kendine sahipse yitirilemez bir şeye sahiptir (2015: 54-55; 75; 83-88; 99-100). Üstelik, bilge insanları yıkıma sürükleyen insanlar daima var olmuşsa da soğukkanlı ve yaşamını düzene koyabilmiş insan, kadere karşı durabilir. Güce sahip olmak isteyen, önce öfkesini, zihnindeki düşünceleri kontrol etmeyi öğrenmelidir. Korkularla arzuların idare ettiği kişi, kendini esir haline getirir. İnsan, gerçeği ancak sahte heyecanlar geçtiğinde ve kendine baktığında algılayabilir (2015: 7; 59-81; 142-243). Tanrı'nın bağısladığı akıl, insanı tanrısal bir varlık yapar ancak diğer canlılar bile kendilerinin olanla yetinebilirken, tanrısallıktan pay alan insan, mükemmel doğasına rağmen akıl sahibi bir canlı varlığı mutlu edemeyecek cansız şeylere sahip olmaya çalışmakta; saygınlığını zedeleyip Tanrı'yı gücendirmektedir (2015: 10; 103). İnsan doğası ancak "kendini bildiği" zaman diğer yaratıklardan üstün hale gelir. Diğer canlılar için "kendini bilmek" söz konusu

olamazken, insan için "kendini bilmeme" ahlaksal bir lekedir. Metnin devamında özgürlük, erdemli olmak, kendini bilmek, aklını kullanmak ve yazgı bir arada değerlendirilir. Özgürlük, kendi aklına ve kimsenin yönetemeyeceği dingin bir ruha sahip olmak şeklinde açıklanır. Özgür irade³⁹ akıl sahibi varlıkların var olma koşulu olmakla beraber, her varlıkta aynı değildir. İnsan zihni ancak Tanrı'yı seyrettiğinde özgür olabilir; maddi dünyaya baktığında özgürlüğü yoksullaşır, dünyasal maddiyata bağlanırsa tamamen köle haline gelir ve sonunda aklını tamamen yitirir. Yaratılıştan donanımlı zihinler dahi "erdemleri henüz mükemmelleşmemişse" yazgının armağanlarına yönelebilir. Ruhun sağlıklı oluşu erdemlilik, hastalığıysa kötülüktür. Bedenen insan görünümünde olmakla beraber, ruhları hayvanlaşmış kötü insanlar kötü olmalarından dolayı, yokturlar. İyilerse Tanrı'ya dönüşürler. Tanrısal öngörü⁴⁰ kişilerin "karakterini ve bilincini" dikkate alarak yazgılarını belirler. İnsan, acının kendisine ıstırap çektirmesini de refahın kendisini tahrip etmesini de önlemek için orta yolda durmalıdır. Aklını kullanabilen her varlık arzu edilir olana yönelip, kaçınılacak olandan uzak durmayı seçebileceğinden istediği kaderi kendi elindedir (Boethius, 2015: 110-118; 190-225).

İnsanın insan olarak görevi, yazgısını denetleyebilirliği ve zaman sorunu birbiriyle ilişkilidir. Zamana bağlı yaşayan varlıklar, geçmişten geleceğe doğru yol alarak şimdiki yaşadıklarından yaşamlarını bütünsel olarak algılayamazlar. Oysa tanrısal zihin zamanın devinimini aşarak her şeyi şimdi oluyormuş gibi seyreder.⁴¹ Farklı tözlere göre değişik bilgi türleri vardır. Bilinen her şey, kendi doğasına göre değil, onu algılayanın doğası aracılığıyla bilinir; her yargı kendi konusu olanı, kendi doğası uyarınca kavrar. Çıkarım yapma becerisi tanrısal bilginin yalınlığını algılayamayan insana düşen, yapabildiği kadar anlama gücünde yükselmek, aklın

³⁹ İnsan sokakta yürüyen birini ve aynı anda doğan güneşi gördüğünde, birinci olayın iradi değerinin zorunlu olduğunu bilir. Boethius, iki tür zorunluluk tanımlar; ilki doğal zorunluluktur; tüm insanların ölümlü olması buna örnektir. Diğeri, koşullu zorunluluktur; nesnenin kendin doğasından değil, koşullardan kaynaklanır. Bunların ilki, gerçekleşmeden evvel zorunluyken diğeri, gerçekleşmeden evvel zorunlu değildir. Tanrı irade özgürlüğüne bağlı olarak gelecekte olacak olayları şimdide görür. Tanrı'nın şimdide gördüğü olaylar, olmak zorundadır ama bunların bazıları şeylerdeki doğal zorunluluktan gerçekleşirken, diğeri kendilerini gerçekleştirenlere bağlıdır. Bu olaylar, Tanrısal bilgiye göre zorunlu kendi başlarına değerlendirildiklerinde zorunluluk bağlarından özgürdür. İnsan niyetini değiştirebilir ama Tanrısal öngörü insanın iradesi olduğunu, bu özgür iradeyle eylemlerini değiştirebileceğini ve değiştirdiğini bilir; bu durum, insanın kendisini sürekli izleyen birinden asla kaçamamasına benzer. Böylece, ölümlü insanın seçim yapma özgürlüğü ve eylemlere karşılık belirlenen adalet sistemi korumuş olur (Boethius, 2015: 260-264).

⁴⁰ Her şeyin doğuşu ve doğası, ilkesi basitlik olan Tanrısal aklın değişmezliğinden kaynaklanır ve değişebilir yapıdadır. Tanrısal akıl, kendisi sade ve sabit dururken olayların gidişine dair sayısız tasarı belirler ve devreye sokar; buna "Tanrısal öngörü" denir. Tanrısal öngörünün, düzenledikleriyle ilişkisiyse "kader" adını alır. Kader, tüm devinenlerde bulunan olanaktır. Tanrısal öngörü, bu olanak sayesinde her tek varlığı zamana yayılan düzendeki yerine koyar (Boethius, 2015: 211-212).

⁴¹ Bu, "önbilgi"dir. Bu önbilgiyi, geleceği önceden bilmek gibi düşünmemek önemlidir. Önbilgi "şu anın bilgisidir" ve "öngörü" olarak görülmelidir. Tanrısal önbilme şeylerin yapısını değiştirmez; zaman içinde ve günü gelince olacak olanı, kendi şimdisinde seyreder (Boethius 2015: 244-260).

göremediğini görmeye çalışmaktır.⁴² Çünkü insan, dünyada yüzü yere dönük diğer canlıların aksine yüzü yukarı bakan tek canlıdır (Boethius, 2015: 244; 252-260).

Erken Skolastik felsefenin başta gelen düşünürü Petrus Abélardus insana ve kişilere dair saptamalarda bulunurken birçok konuyu birlikte ele almaktadır. Sözlerine her yerde önce iyi karşılandığını ama zamanla zekâsının dert yarattığını yazarak başlar. Başarıları kendine güvenini artırırken o, gündelik insan hallerini anlamakta zorlanır (Abélardus, 1988: 16-23). Özgüveni kibre vardığında bedensel çekime kapılır ve Tanrı tarafından karşısına çıkarılan bir araçla alaşağı edilir. Abélardus'un fazla zeki, bilgili, karakteri güçlü ve bu nedenle döneme göre çok sıra dışı bir kadın olan Héloïse ile ilişkisi, düşünme ve davranışlarında değişime neden olur. Kadın cinsinin zayıf olduğunu düşünen Abélardus, aşkının bu kadını onurlandırdığına, asla reddedilmeyeceğine emin olduğundan onunla iletişime geçmeye, "onun boyun eğmesini sağlayacak" durumlar yaratmaya çalışır. Héloïse ile yoğun zihinsel alışverişin yanında güçlü bir cinsellik içeren ilişkisi mutsuzlukla bittiğinde düşünür, hatayı kendisinde görmektedir. Aldığı üstün eğitime rağmen umduğundan çok azıyla yetinmek durumunda kalması büyük beklentileri olanların dikkatli olması gerektiğini düşündürür (Abélardus, 1988: 25-27; 48; 53-56; 63).

Düşünür, insanı anlamaya çalışırken bireysel başkalıkları, zihnin ve ruhun yetilerini ve erdemi birlikte değerlendirir. Zihinde ve ruhta bulunan anlama gücü insanların yapıp etmelerini, bireysel başkalıklarını belirlemede önemlidir (Abélardus, 1988: 69-71; 148). Zeki insan, dinlemeyi ve kendini yönetmeyi bilen kişidir. İnsanların düşünceleri ve davranışları çocukken beraber yaşadıkları insanlardan öğrendikleriyle biçimlenir. İkinci bir doğa gibi olan alışkanlık insanın kendi doğrularına inatla sarılmasına, bilgisi artsa dahi çocukken öğrendiklerini izlemesine yol açar. Anlama gücü yetmediğinde insanlar anlamadıkları şeylere inanmakla gururlanacak raddeye varabilir, tartışmakta yetersiz kaldıklarında tartışmaktan

⁴² Zihin, bedenın kör uzuvlarıyla örtülmüş olsa da doğruları araştıran kişi, bir zamanlar yücelerde gördüklerini anımsadığı için kendini bütünüyle unutmuş değildir. İnsanın şeyleri, duyularla, imgeleme, akılla ve zekâyla (*sensus, imaginatio, ratio, intelligentia*) kavırıyor olması farklı sonuçlara yol açar. Duyular sadece maddeden oluşan biçimi algılar. İmgelem biçimi, maddeye bağlı olmadan algılar. Duyular ve imgelem, tümelin bilgisini sağlayamaz. Akıl, bunun ötesine geçerek, imgeler ve duyularla beraber, her bireyin ait olduğu insan türünü görür ama saf biçimi kavrayamaz. Akılın kavrayışı, değerlendirmesi, mantıksal olarak gerçekleşir. Anlama gücü, en saf biçimi ve onun altındakileri bilir. Nesneleri algımlarken, dış nesnelere gelen özellikler, duyu organlarına çarpar. Bu etki, zihinde uyuyan biçimleri uyarır ve zihin kendi içinde harekete geçirir. Bedendeki dürtünün, zihin güçlerini harekete geçirdiği doğrusu da, zihin sadece dış nesnelere aldığı işaretlerle edilgin biçimde bilgi ediniyor olsaydı, ruhtaki her şeyi gören gücün açıklanamayacağı vurgulanır. Sadece duyum sayesinde bilgi edinen canlılar, devinme gücü olmayanlardır. Devinme gücü olan hayvanlarda imgelem yetisi bulunur. Akıl sadece insana, anlama yetisiyse sadece Tanrı'ya özgüdür (Boethius, 2015: 242-253).

kaçınır, kendi düşüncelerine aşırı bağlı ve kibirli hale gelirler (1988: 69-71). Oysa sıklıkla akla uygun görünen kanıtlar ve yetkinliği bilinen kişiler dahi hatalı olabilir (1988: 111-114). Üstelik bir şeye dair kesin belirlemeler yapmak çok zordur çünkü nesnelere yapısının bilinmesine rağmen, ifade edilmelerinde kelimeler yetersiz kalır. Bu nedenle eleştirel tutum şarttır (1988: 170-171). Ölçülülük güçle beraber insanı erdemli kılar ve istediğini almasını sağlar. İnsanın istemesini ve iyi olmasını sağlayansa adalettir (1988: 140-141). İyi olma, isteme, niyet ve davranışlar, insanı ve bireyleri belirler. Tüm eylemlerin ortak gayesiye sadece kendi yararını izleyen zayıf biri olmayıp ortak yararı düşünmektir. Erdemli davranan kişi kendini yönetebilen, her koşula uyum sağlayabilen yani mutlu olan kişidir; bu insanın ruhu ne dıştan etkilerle bedence ne de istence bağlı hatalarla içten sarsılabilir (1988; 67; 102; 117-119). Ruh iyilikleri olarak erdemler, kolaylıkla değişen ruhsal yatkinlikler olmadıklarından kazanılmaları kararlılıkla gerçekleşir. İnsanlar arasındaki bireysel farklar buradan kaynaklanır. Doğa insanlar arasında erdemler ve değerler açısından büyük ayrılıklar yaratır (1988: 126; 131- 138). Aynı anne babadan doğanların bile farklı oldukları bilinmektedir. Eylemler niyete göre değerlendirilmelidir. İnsan için en büyük iyi olan Tanrı'ya benzemeyse, tanrısal yardımla gerçekleşebilir. Tanrı kötü bir şey yaratmayacağından her yaratık iyidir ama bu, doğrudan iyi olarak yaratıldıkları anlamına gelmez. Tamamen tinsel olmaksa hayvansal yandan kopmakla başarılı ve insan bunu başardığında her şey insana bilinir hale gelir, insan Tanrı gibi olur (1988: 161-174). İnsanların fizyolojik yapılarıncı eşit doğduklarını söyleyen filozof insanı kötülüğe eğilimli yapanın, doğum öncesi bir kusur değil, yaratılışı olduğunu yazar (Abélardus, 1988: 143-155).

Skolastiğin son döneminde "kişi" kavramı önem kazanır. Tanrı'dan pay alması nedeniyle insan rasyoneldir, doğruyla yanlışı ayırabilir, sorumluluk alarak yazgısını belirleyebilir. Doğası kusurlu olan "kişi" kendini durmadan yeni bilgiler, ahlaksal alışkanlıklar, erdemler ve sanatsal tavırlarla zenginleştirir. Bu "kişi" bu nedenlerle akla uygun bir yaşam sürdürür ve pratik akılla gerçekleştirdiği eylemleri, onun hayatını meydana getirir. Bu özellikler insanın aşamalı biçimde değişerek mükemmelliğe, Tanrı'ya ulaşabilmesini sağlar. Bu değişim bilge, sanatkâr, kahraman vb. özelliklerle tanımlanan insanın yaratımlarının kaynağıdır. Bu anlayış, insanın ve bireyin gelişim sürecini görmek için onun teorik ve pratik edimlerini, ayrıca ahlaksal yapıp etmelerini değerlendirmek gerektiğini kabul eder (Gilson, 2003: 242-245). Çünkü her varlığı yaratan Tanrı her şeyi öngördüğünden, onun bilgisi dışında bir düşünce ruhta bulunamaz. Böylece günah, düşünüldüğü anda fiil olarak kabul edilir. Artık eylem ve sözle işlenen günaha düşünceyle işlenen günah eklenir ve görülen davranışlar gibi içkin fiiller de insanı değerlendirmede önemli hale

gelir. Bu durum, ahlakın eylemden iradeye yani niyete aktarılmasıdır. İrade insanın belli bir davranışı gerçekleştirmesine neden olur; niyetse iradenin eylemidir. İnsan davranışlarla hedefine yönelir ama önce aklını kullanarak hedefini tanır ve ona ulaşmak yolunda araçlar belirleyerek rasyonel kararlar alır (Gilson, 2003: 395-400).

Skolastiğin son dönem düşünürü olan Duns Scotus insanı değerlendirirken her varlığın genel ve bireysel özellikleri olduğunu söyleyerek, bireysel özelliklere odaklanır. Birey iki prensibin birleşiminden meydana gelir; bunlar "*quidditas*" ve "*haecceitas*" tır (Weber, 1998: 173-176). Evrensel doğa veya nelik (*quidditas*), "*haecceitas*" kelimesiyle ifade edilen bireysel doğayla birleştiğinde, birey türün özelliklerine ek olarak kendisini benzemez yapan özelliklere sahip olur (Thilly, 2010: 208-210). Bireyleştirici (*l'individuateur*) ilke olarak "*haecceitas*" varlığa, "bu olma" anlamını kazandırır (Çotuksöken, 2011: 33; Weber, 1998: 173-176). Bireylerarası başkalık ve üstünlüklerin nedeniyse iradedir. Düşünürü göre insan, bilen değil isteyen bir varlık olup onu bilgiye ve mutluluğa vardırان istençtir. Tanrı'nın yarattığı dünyada yaşamasına ve aklının ermediği kurallara uymak zorunda bulunmasına rağmen insan özgürdür ve kendi kurtuluşunu kazanabilir; çünkü iradesi vardır (Gökberk, 2013: 155). Beden ve ruhun insanda tözsel bir birlik oluşturduğunu savunan düşünürü göre bedenin biçimi vardır; ruhsa biçim ve maddedir. Güç ve işlevleri bulunan ruhun en üstün yetisi olan istenç, anlaktan üstündür. İstenç duyuların ayartmalarını ve ahlak ilkelerini değerlendirebilir, ahlaksal gerekleri izlemek için tanrısal kayraya muhtaç değildir (Thilly, 2010: 208-210). İrade, bilme sayesinde istemekte ve bilmeyse aklın duyular sayesinde harekete geçmesiyle gerçekleşmektedir; çünkü insan sadece mümkün varlık olduğundan, ilk bilgi nesnesi duyulur olanlardır. Zihin, nesnelere duyular sayesinde tanıdığından tümelin bilgisi, öznel; gerçek bundan sonra zihinde bulunan kavramlar sayesinde bilinmektedir (Çotuksöken ve Babür, 2015: 234-237; Gilson, 2003: 295-299; 300-312).

Bu dönemde ortaya çıkan "*ars magna*" yöntemi ilahiyat, gizli doktrinler ve bunlara bağlı büyü, teurji ve eski fikirlerle yeni düşüncelerin karışımı olarak doğayı idare eden güçleri anlayıp denetlemeyi hedefleyen araştırmayı başlatır (Weber, 1998: 180-187).

2.3 Yeniçağda Bilinç ve Kimlik

Rönesans (*Renaissance*) insanı sosyal, ekonomik, politik ve bilimsel yeniden yapılanmanın sonucunda ortaya çıkmış ve kendisinin varlık nedeni olan karmaşık

çevre koşullarını dönüştürmüştür. Rönesansın başlamasında iki olgu etkindir. İlki keşiflerle gelen sonsuzluk duygusudur; perspektifin keşfi, ticaret, vb. dünyevi yaşamı değerli kılarken öte dünya önemsiz hale gelir. Bunun sonucu olan ikinci etmen düşünme biçiminin değişmesidir; feodal ve dinsel anlayışla yapılan toplum ve kapalı dünya görüşü yerini kapitalist ekonomiye terk eder ve teknik olanaklarla yeni bir yapı kurulur (Bloch, 2010: 7-13). Ortaçağın tekinsiz, bilinemez, sınırsız, tesadüfi, kusurlu doğa anlayışı, karşısında düzenli ve çizgisel tarih bilincini bulurken, Rönesans doğayı düzenli, tarihi düzensiz olarak niteler. Kendisini kavranılamaz, dolayısıyla güvenilmez doğa karşısında güvensiz ve çaresiz hisseden insan anlayışı yerini kendisini canlı doğanın parçası gibi algılayan bilince terk eder (2010: 113-124). Ortaçağın kesin bilgiyi ve doğruları verili bulan insanının görevi hazır bulunduğu doğruları temellendirip sistemleştirmektir. Oysa Rönesansın soran, yetinmeyen ve hiç bir otoriteye bağlı hareket etmeyen insanı yeni kozmos, doğa ve tarih anlayışından hareketle deney ve akılla elde edebileceği doğruları aramaya yönelmiştir (Gökberk, 2013: 167-169). Merkezinde dünyanın bulunduğu kozmosta her şey olması gerektiği yerde ve son konumundayken, hareket ve değişimle tanımlanan kozmostaki dünyada yaşayan insan, evrendeki merkezi konumundan uzaklaşır ve edindiği bilgi görelî olur. Ortaçağın statik dünyası ve burada normal konumları dinlenme olan cisimler, çalışmayı aşağı sınıflarla özdeşleştiren insana model olmuştur. Rönesans insanı, doğayı kutsal olmayan bir yapı ve uğraş olarak gören ortaçağ insanının aksine, doğayla arasında yapı benzerliği bularak araştırmalarını yürütür. Çalışmaktan utanmayan "*Homo faber*" değişime inanır ve dünyayı kendi çalışmasıyla değiştirir. Rönesans anlayışının yer açtığı insanın ortaya çıkışında yeni ekonomik yapılanma olarak pazar ekonomisi, kişisel çıkarların gözetilmesi ve üretimle birlikte önem kazanan hesaplama ve matematik de önemlidir (Bloch, 2010: 7-13; 113-124). Rönesans ayrıca ulusların "kimlik edindiği" bir zamandır. Uluslar Tanrı devletinden koparken, tek başına kalan insan, birey olma özelliği kazanır; her bireyin farklı kimliklerinden, her bireyi kendisi yapan farklı özelliklerinden söz edilmeye başlanır. Bütünün parçası olmaktan ibaret kaldığından kişisel kimliği görünmeyen ortaçağ insanı topluluk içinde erirken, Rönesans insanı benzemezlikleri sayesinde kalabalıkta görünür. Rönesansla beraber dönemin sosyoekonomik ve politik yapısını belirleyen Reform da insanın Tanrı'nın özünden türediğini söyler ve insanı Tanrı üzerinden anlamaya çalışır (Gökberk, 2013: 167-183).

Rönesans düşünürünün asli sorunu insan, insanın özü ve dünyadaki yeridir. Dinle bağı en aza inen ve doğadan hareket eden bu düşünür, "ben neyim, kimim?",

"dünyada görevim, geleceğim nedir?" diye sormayan, kişiliği, kişisel kimliği bulunmayan ortaçağ filozofunun aksine, kişiliği arar, benliğin kendine has yapısını keşfeder ve kimliği tanımlamak ister (Gökberk, 2013: 161-169). Rönesans filozofları, insana bakarken farklı açılardan yaklaşmışlar, bazıları bilimsel perspektife yönelirken, diğerleri dini eksenden yola çıkmış yahut insanı sosyal bir varlık olması bağlamında değerlendirmiştir (Thilly, 2010: 254).

Francis Bacon, insan felsefesiyle yurttaş felsefesini ayırır. İlki, insanı kendi başına konu edinirken, diğeri toplum içindeki insanı soruşturur. İnsan felsefesi beden ruh bağıntısına odaklanırken, insan soyunun nitelikleri, kusurları, fizyonomisi, beden anlık üzerindeki etkisi (çılgınlık ve delilik gibi), anlığın bedene etkisi, anlığın beden bölgelerinde yerleşimi araştırılır. İnsan ruhunu tanrısal ve ussal iki bölümde inceleyen düşünür, ilk bölümü dinin konusu olarak görürken duyarlı ruhun başta yerleştiğini söyler. Ruhun yetileri anlık, us, imgelem, bellek, iştah ve istençle beraber, mantık ve ahlak çalışmaları kapsamına giren yetilerdir. Bu yetilerin fiziksel yöntemle araştırılması doğrudur. Anlık ve us mantığının, istenç, itki ve duygularsa ahlakın konusudur; ilki kararları, diğeri davranışları ortaya çıkarır. Aslen bencillik ve toplumsal dürtülerle harekete geçen insanda iyilik ve öz sakınım, toplumsal tutumlardan ayrı olup toplumsal iyilik, ödev bilinciyle ilgilidir (Thilly, 2010: 254).

Aklın hatasının, doğrudan hakikati bulacağı sanısı olduğunu düşünen Bacon, bu hataları temizlemeye yönelir. Çünkü gerçeğin deneyim ve akılla kazanılacağını düşünmekle beraber doğru ve yansız düşünmek, etkilerden arındırılmış bilinçle olabilir. Oysa bilinç, evrimin etkisiyle bulanık yansımalar üreten bir ayna gibidir (Thilly, 2010: 96). Akılda yerleşik hatalara "idoller" adını veren düşünür, farklı idoller tanımlar. Aklın idolleri, soy veya kabile idolleri (*idola tribus*), mağara (in) idolleri (*idola specus*), çarşı idolleri (*idola fori*) ve tiyatro idolleridir (*idola theatri*). Soy veya kabile idolleri insan bilincinin doğasına özgü olan, insanın nesnelere kendine benzetme davranışdır ve algılar bu idolleri etkiler. Bu nedenle insan, nesnelere kişisel korkuları, ölçüleri, umutları üzerinden değerlendirir. İnsan sadece duyu algılarına güvendiğinde şeyleri insan biçimci (antropomorfik) perspektifle değerlendirme tehlikesiyle yüz yüzedir. Bu belirlenimden kurtulması, duyu algılarını kontrol edecek aletler tasarlamakla sağlanabilir. Mağara idolleri, bireyin yaşantısı boyunca kendi özgünlüğü dolayısıyla edindiği bireysel yalıttır. Kişisel tercihler, özgün nitelikler, isteğe bağlı kararlar bu çerçevededir. Çarşı idolleri, sözlerin insan düşüncelerini biçimlendirmesine atıfta bulunur. Bunlar, edinilmiş önyargılarla tarihsel evrimden gelen veya toplumda düşünmeden kullanılan kabulleri gösterir. Tiyatro idolleriyse insan aklının otoriteye, geleneğe bağlılığını ifade eder ve insanı

otoriteden kopup kendine inanmaya çağırır (Gökberk, 2013: 215-216; Thilly, 2010: 248-251). İnsan hem sosyal çevrenin hem kendi belirlenmişliğinin etkisinde düşünüp davrandığından kendine tamamen tarafsız bakması olanaksız olsa bile kendisinin ve bu belirlenmişliğin farkında olmak belli ölçüde nesnellik ve doğru kavrayış sağlayabilir (Bloch, 2010: 105).

Bacon'ın bilgiyi güç olarak tanımlamasının ardında doğumla kazanılan ayrıcalığın yerini çabalamanın ve kişinin kendi yeteneklerinin alması bulunur. Akıl ve insanın kendisi, yazgıyı belirlemenin yeni araçları olur; genetik kalıtımla aktarılan sosyal kazanımın yerini, genetiğin çevre ve kişinin kendi eliyle biçimlendirilebileceği düşüncesi alır. Bilginin insanı angaryadan, biat etmekten, belirlenmişlikten, değiştirilmesi imkânsız yazgıdan, hastalıklardan, kazalardan, yoksulluk ve baskıdan kurtaracağı savunulur. Doğayı biçimlendirmek isteyen insan, tekniğe başvurur (Bloch, 2010: 88-95).

Giovanni Pico della Mirandola, insanın saygınlığını evrim üzerinden açıklar. Hayvan, yaşamda gereksinim duyduklarını anne karnında kazanırken, insan evrim geçirmek zorundadır ve bu zorunluluğu özgür iradesiyle belirlediği bir yaratıma dönüştürerek kendi isteğine göre gelişme olanağı biçiminde kullanmaktadır. İnsana doğayı tamamlamak ve denetlemek görevi veren Paracelsus "*homunculus*" kavramından söz eden kişidir (Bloch, 2010: 15-16; 61-70). Campanella, Grotius, Hobbes, Machiavelli ve Vico, insanı sosyal, toplumsal, siyasal bir varlık olmasından hareketle soruştururlar. Hobbes, insanı, toplumsallıkla değil, yıkıcılık ve bencillikle tanımlar. Korunma güdüsüyle hareket eden insan, doğal durumda sürekli diğer insanlarla savaş halinde olduğundan devlet, insanların gözetmeni ve koruyucusu olması için kurulmuştur. Machiavelli, insanı doğanın bir parçası gibi belirler ve insanın kötü değil fakat kötülüğe eğilimli olduğunu savunur. İnsan doğası tüm zamanlar için ortak bir yapı sergiler ve bu yapı tanımlanabilir, öngörülebilir ve yönetilebilirdir; amaç aracı haklı kıldığından, insan doğasını bilip idare etmek gerekir (Bloch 2010: 130-154).

Zihne bakışıyla bir kırılma yaratan Descartes, insanı Tanrıyla ilgisinde tanımlar⁴³ ve bu tanımlı oluştururken varlık, bilgi ve ahlak üzerine düşüncelerini temel

⁴³ Descartes'a göre insan kendi varlığının nedeni olsaydı hiç bir şey istemez, hiç bir şeye ihtiyacı olmaz, hiç bir şeyden kuşkulalmazdı. Oysa insan kendi zihnine bakarak, kendinde bulunmayan yetilerin fikrini zihninde taşıdığına göre, bu fikirlerin ancak bu yetilere sahip varlıktan gelmiş olabileceğini düşünerek Tanrı'nın varlığından ve kendisini yarattığından emin olur. Böylece kendini hep Tanrı koşutluğunda tanımlar. İdelerin doğuştan, dışarıdan veya Tanrı'dan geldiğini düşünen Descartes'ın aksine Gassendi, tüm idelerin dışarıdan geldiğini düşünür. Zihinde, duyu algısına konu olmamış şeylerin idesi bulunamaz. Gassendi, ruhta duyularla edinilen ideleri çeşitlendirme yetisi olduğunu söyleyerek Tanrı idesinin zihindeki yetilerin çeşitlendirilip, abartılıp, birleştirilmesiyle

olarak ilerler. Descartes'ın asıl amacı Tanrı'nın varlığını, ruhla beden ayrılığını, ruhun ölmezliğini kanıtlamaktır; zira öte dünya veya Tanrı korkusu olmadıkça insanlar bu dünyada iyiliği seçmeyecektir (Descartes, 2007b: 5-10). Tanrı'nın soruşturulması insanın soruşturulmasıyla koşuttur. Çünkü sadece bedeniyle alakadar olan hayvanın aksine insanın temel kaygısı, varlığının asli kısmı olan ruhtur. Bu nedenle insan, ruhun besini olan bilgeliği aramaya yönelir. Bilginin yaşam, zihin, düşünme ve davranışlar açısından önemi ahlak alışkanlığı sağlamasıdır; Descartes bilgeliğe ulaşma yolunda tanımladığı kuralları izleyerek ahlak alışkanlığı edinmeyi kişilerin öncelikli görevi tayin eder; çünkü insan için ilk iş iyi yaşamaktır ve en yüce ruhlar, erdemlere olduğu kadar en büyük kötülöklere de yatkındır (Descartes, 2007a: 32-41; Descartes, 2010: 19-26). Tam olarak bilge olan sadece Tanrıdır, insanlar sadece önemli gerçeklere dair kazanabildikleri bilgi oranında bilge olabilirler (Descartes, 2007a: 32-41). Böylece Descartes, "kendine" yönelir çünkü en doğru olan ve yanlışın en hızlı fark edildiği akıl yürütme kendisiyle bağlantılı olandır. Doğru değerlendirme, doğru-yanlış ayrımı yapabilmek demektir (Descartes, 2010: 19-34). Sağduyu ve usu/aklı aynı anlamda ve yargılama yetisini ifade edecek şekilde kullanan düşünöre göre us/akıl, sağduyu, insanı insan yapan özellik ve güç olarak her kişide bulunur; bireyler arasındaki fark rastlantısal olarak çokluk veya azlığa bağlıdır. Aklen eşit olan insanların görüşlerindeki farklılıkta düşüncelerinin, başka yollar izlemesinden kaynaklanır; önemli olan iyi bir zihne sahip olmak değil, zihni iyi kullanmaktır (Descartes, 2010: 19-26).

Soruşturmanın ilk adımında insan yapısından kaynaklanan düşünme hataları incelenir. İnsanda çocukluğunda bedeninin ruhunu veya düşüncesini köreltmesinden kaynaklanan, açık olup seçik olmayan düşünceler, aşırı yargılar, önyargılar bulunmakta ve zihni çocukluktaki yetiştirilmeler belirlemektedir. Öğitmenlerce eğitilirken istek ve nefretler dikkate alındığından insan, hayatını yönetirken genellikle doğruya değil doğruya yakın kanılara göre yapıp eder; çünkü zaman ilerlerken doğruyu belirleme imkânı bulunmayabilir. İnsan kesin bilgiden ziyade alışkanlıkları izlemeye yatkındır; zihnine tuhaf gelen şeylerin, sık karşılaşmadığı şeyler olduğu için kendisine garip geldiğini düşünmez. İnsanın yanılmaya daha büyük yatkınlık taşıdığı alansa, kendisiyle ilgili konulardır ve bu açıdan dostların yargıları dahi güvenilir olmaz; akıl vermek temelsiz veya abartılmış özgüvenden kaynaklanabildiğinden, öğüt verene fazla güvenmemelidir (Descartes, 2010: 19-34).

edinildiğini yazar. İnsan, kendi yetersizliğini evreni düşünerek de anlayabilir. Üstelik bir şeye bağlı olmak, onu özlemek, onun tarafından yaratılmış olmak anlamına gelmez ve Tanrı'yı da, var olduğunu düşünmeden tasarlamak olanaklıdır (Descartes, 2007b: 34-47; 99-134).

Bunlardan kurtulup tam anlamıyla doğru yargıda bulunmak için doğumdan bu yana kendi aklını kullanıyor olmak gerekir. Geriye kalan olanak, kendine güvenerek şeylerin doğruluğunu incelemektir. Ancak, bu zor bir karardır ve özellikle kendine fazla güvenen acelecilerle kendine güvenmeyip başkalarını izleyenler bunu başaramaz. Önemli olan "kendi aklını kullanmak" olduğundan Descartes, bu amaçla tanımladığı yöntemin zihni geliştirdiğini anlatır. Çünkü zihin eğitime gereği duyar ve işleyişinde boşluklar/duraklamalar yaratmamak önemlidir. Her akıl aynı oranda gerçeği bulma yetkinliği taşımasa bile kendi çabasıyla öğrenenlerin akli yetileri keskinleşecektir (Descartes, 2010: 19-34; Descartes; 2013: 14-43). Doğru yargılama doğru davranmanın koşulu kabul edildiğinde, aklın insanı kararsız bıraktığı durumlarda doğruyu bulma yolunda bazı kurallar konur. Öncelikle bu hallerde dine ve yasalara uymak, aşırılıktan uzak davranmak, beraber yaşanan kişilerin görüşlerini dikkate almak gerekir. Diğer kural, her zaman kendini yenmeye çalışmaktır. İnsan dünyayı değil, kendini değiştirmeye yönelmelidir; çünkü denetlenebilecek yegâne şey insanın kendi düşüncesidir. İnsan sınırını bilmeli, sadece aklın olanaklılığını gösterdiği isteklere yönelmeli, sadece kendi işine bakmalıdır; bu tutum insanı gücünü aşan şeyleri istemekten ve mutsuzluktan alıkoyar. Bu, "doğanın çizdiği sınırları" öğrenip kabullenmek demektir. Fakat insan doğasında bulunan zora meyiletme, insanı açık seçik konular yerine muğlak olanları araştırmaya sevk eder (Descartes, 2013: 10-12). Tanrı'nın sonsuz yetkinliğiyle yarattığı şeyler sınırlı insan anlayışını aştığından bunları anlamaması normal, Tanrı'nın isteklerini anlamaya kalkışması kibirdir. Gücü yettiğinde aklından yararlanan kişi, her şeyin yaratıcısının Tanrı olduğunu unutmadan duyularla kavradığını akılla bulmaya çalışır; bu kişi doğası elverdiğince bilge ve erdemlidir. Ancak anlığı daha olgun olan şanslılar daha yüksek bilgiğe ulaşabilirler. Fazla zeki olmayanlarsa öğrenme istekleri varsa yaradılışları ölçüsünde bilge olabilirler (Descartes, 2007a: 28-29; 49-99).

Bilgelik, "iyi olanı bilme" anlamında anlayışla anlayışın denetimindeki istenci gerektirir (Descartes, 2007a: 28-29; 49-99). İnsanda tüm düşünceler istenç veya akıl yürütmeye bağlantılıdır (Descartes, 2010). Anlayış yetisi bakımından bireyler arasında başkalık bulunurken, istenç her insanda aynı oranda bulunur (2007a: 28-29). Anlayış sınırlı, istenç sonsuzdur. Anlayış olmadan yargıda bulunmamak bu nedenle çok önemlidir; insan sadece açık seçik görüleni doğru bildiğinde yanılmaz. İstenç, anlayışın kavramadığı şey üzerine karar vermemeli, yargıda bulunmamalıdır (2007a: 49-99). Bu çaba uyarınca gözlemci olmak ve özellikle kuşkulu konularda düşünmek önemlidir. Çünkü insanlar genellikle inandıkları şeylerin tam anlamıyla

farkında olmadıklarından, bakılması gereken, söylenenler değil yapılanlardır. Bilmediği şeyleri kabullenmek, başkalarının kesin söylediklerinden kuşkulananmak önemli olduğundan Descartes, kendi düşüncelerine bile tamamen güvenmez; çünkü görenekler konu olduğunda insan sayısı kadar görüş bulunur ve herkes kendi görüşüne güvenir. Oysa bir şeye inanmayı sağlayan düşünme eylemiyle bir şeye inandığını bilmeye yol açan düşünme eylemi farklıdır, biri varsa öbürü bulunmaz. Eleştirmiş olmak için değil, doğruyu bulmak için eleştirel olmak zihni temizleyip geliştirir (Descartes, 2010: 36-42; 66-73). Düşünür, özgürlüğü bunlardan hareketle, insanın istediği zaman karar alarak emin olmadığı şeylere inanmaması şeklinde tanımlar (Descartes, 2007a: 49-99). Bilgi edinmede en önemli kural tahminden kaçınmak, asla varsayımda bulunmamaktır. Çoğunluk çok acele davrandığından, soruna dair belirtilerin farkına varamaz, acele yargılarda bulunur; yapılması gerekense sorunu doğru teşhis etmek, asıl gücünü bulmaktır (Descartes, 2013: 65-69). İnsan yapısındaki bu noksanlara karşın Tanrı insana gerekli yetileri bağışlamış, kavramlarla fikirleri, doğruluk temelleriyle beraber insanı yaratırken ⁴⁴ ruhuna işleyerek, insan düşüncesine, açıklıkla kavradığı şeyler konusunda yanılmama özelliği vermiştir.⁴⁵ Bu nedenle aklın gereğince kullanılması halinde apaçık olanı kavramayı sağlaması, tüm insanlarda bulunan bir yeti ve güçtür (Descartes 2007a: 32-41). Anlık, akıl, insana düşüncelerinin tamamen doğru olmadığını da söyler (Descartes, 2010: 43-50).

Bu saptamalardan hareketle Descartes aklın yapısını araştırmaya başlar; çünkü akıl kullanılmadıkça diğer yetiler güvenli yargı sağlamaz (Descartes, 2010: 43-50). Aklın yapısını araştırdığıdaysa kendinde düşünme, imgelem, duyma ve duyulur şeylerin kavramını edinme yetileriyle karşılaşır. Kendisini bu yetiler olmadan kavrayabilir ama bu yetileri kendisi, başka bir deyişle bir anlığın bağlı bulunduğu bir

⁴⁴ Tanrı yeter maddeyle bir kaos oluşturmuş sonra bu kaosu, doğayı yasaları uyarınca işlemeye bırakmıştır. Bundan başka, tüm var olanlarda bulunan kimi kavramları ruha işlemiştir. Descartes cisimleri, bitkileri, hayvanları araştırdığını ama insanlar konu olduğunda doğanın, hangi tohumları nasıl kullandığı hakkında yeterli bilgiye sahip olamadığını söyler. Ancak, organların, Tanrı'nın evreni yarattığı maddeden yaratıldığını düşünmektedir. İnsan bedeninde doğası düşünmek olan ruhun, düşüncenin dışındaki işlevlerini de görmektedir. Bu bakımdan insanla hayvan benzer fakat hayvanda düşünceyle bağlantılı işlevler bulunmaz. Oysa insan, Tanrı tarafından kutsallıkla bezeli ruha sahip olduğundan onda düşünme de vardır. Descartes bu konuyu kalp ve atardamarları araştırmakla kanıtladığını yazar (Descartes, 2006: 51-55).

⁴⁵ Descartes, şeylerin özünün bilinmesini Tanrıyla, yanılmayı insan yapısıyla bağlı görür. Anlık, şeylerin idelerini tasarlayabilmesine karşın bu idelerin şeylere uygunluğunu değerlendiremez. Kendindeki tüm yetiler sınırlı, asıllarıysa Tanrıda sonsuzdur. Tek istisna, irade, istençtir; düşünür özgür seçim yetisi olan iradenin kendisinde olandan büyük olamayacağını yazar. Yanılgı ve günahların nedeni, iradesinin anlığını aşarak tam anlamadığı şeylere dair yargıda bulunmasıdır. Açık seçik bilmediği şeyler hakkında yargıda bulunarak, özgür seçim yetisini gereğince kullanmamış olmaktadır. Bu düşünce belleğine kazınırsa asla yanılmayacaktır; irade bilgi sınırları dahilinde kalmalıdır. Bilgilerin artmasıyla idelerin yetkinleştiğini savunan Gassendi ise, ruhta hakikati bilme yetisi bulunduğunu düşünmez çünkü hata, yargıya konu edilen nesneyle yargının çatışmasıdır. Gassendi yanılmamayı değil, yanılgıda direktmemeyi olanaklı görür. Yargıları düzenlemek, yanılgı engellemek, özgür istencin değil zihnin idaresini şart koşar (Descartes, 2007b: 49-58; 99-125; 182-185).

töz olmadan düşünemez (Descartes, 2007b: 67-83). Descartes, insan aklının yöneldiği her konunun öncelikle doğru yanlış ayrımını belirleyen zekâyı gerektirdiği yazar (Descartes, 2010: 14-15; 38-39; 44-46). Gerçeği kavrayabilen tek yeti olan zekâ cismani şeylere yöneldiğinde duyuların bertaraf edilmesi zorunlu olduğundan, hayal gücünün tüm etkilerden uzak tutulması sağlanmalıdır (2010: 48-53). Zekâ dışındaki bilgi edinme yolları değişen biçimlerde tanımlanır. Bir yerde aklı doğruya götüren yollar sezgi ve tümdengelim olarak açıklanırken, bir başka yerde zekânın bilgi sağlayan iki işleminin sezgi ve tümevarım olduğu söylenir. Sezgi, açık olarak görünen şeylere bakarak, bir şeyden bir başkasını çıkarma yetisidir. Bir başka yerde zihne yetkinlik sağlayan özelliklerin keskin düşünce, açık ve seçik imgelem ve geniş, aydınlık bir bellek olduğu anlatılır. Diğer bir ifade anlıkta bulunan yetileri bilme yetisi, hayal gücü, duyular ve bellek şeklinde sıralar (2010: 14-26; 38-46). Bilgi edinmede bir diğer önemli etmense, dikkattir (Descartes, 2013: 34-38). Descartes, üçgeni üç köşeli bir şekil olarak, çaba harcamadan tasarladığında bu zihinsel işleme "anlama" der. Oysa aynı şekli zihinsel çabayla gözünün önüne getirip ayrıntılarıyla incelediğinde bu zihinsel işleme "imgeleme" demektedir (Descartes, 2007b: 136-137; 186-189). Bir şeyin tasarlanması ve var olarak düşünülmesi olarak tanımlanan imgelem, anlama ve kavramada kullanılan zihinsel yetilerden başka türlü bir yeti gerektirir. Bir şey tasarlanırken zihin kendine dönerek kendinde bulunan yetileri kullanır; buna karşın imgelem sırasında kullanılan, cisimden duyular sayesinde alınanlardır. Duyular ve belleğin yardımıyla çalışan imgelem, özüne gerekli bir yeti olmadığından, ruhundan başka bir şeye bağlıdır (2007b: 67-83; 136-137; 186-189). Descartes belleği, hayal gücünün, uzun süre saklama yetisi içeren kısmı olarak tanımlar. Hayal gücü ise bedenın parçası olup, farklı kısımları bulunmaktadır. Hayal gücünü taşıyan beyinden çıkan sinir köklerini ve sinirleri harekete geçiren, hayal gücüdür. Bu devinim, hayvanların hareketlerini ve insanlarda akla gerek göstermeyen işlemlerin nasıl gerçekleştiğini açıklar. Bellekten söz edilirken, belleğin zayıf ve geçici doğasına bağlı olarak sürekli yinelenen düşünce hareketleriyle yenilenip pekiştirilme gereği duyduğu vurgulanır (Descartes, 2010: 44-53; 83). Bellek, uykuyla uyanıklığın ayrılmasında önemlidir; çünkü uyanıklıktaki geçmiş ve güncel bilgiler bellek sayesinde birbirine bağlanabilirken, rüyalar birbirleriyle veya gerçek yaşamla bağlanamamaktadır (Descartes, 2007b: 67-83).

Descartes duyularla özellikle ilgilidir. Duyular nesnelere yöneltilir ve nesnelere tarafından harekete geçirilirler. Nesnelere, bedenın dış biçimini mührün balmumunu değiştirmesi gibi değiştirirler (Descartes, 2007b: 48-53). Günlük yapıp etmelerde güvenilir olan duyular, şeyleri açık seçik bilmeye geldiğinde aldatıcı olurlar (2007b:

154-161). Çünkü cismin var olduğu bilgisiyle niteliklerine dair bilgi farklıdır; cisim vardır ama nitelikleri duyular sayesinde bilindiğinden yanıltıcı olabilir. Duyular şeylerin özünü değil, ne işe yaradığını gösterir (Descartes, 2007a: 47-99; 104-105; 111). Şeyler kendi başlarına vardırırlar fakat düşünme biçimleri insana özgüdür. Aldanma insanın, dış nesnelere gelen ve nesnelere imgeleyen idelerin bu nesnelere benzerliğine kendini inandırmasından kaynaklanır. Cisimleri bilmek duyularla değil, anlık sayesinde ve düşünceyle olabilir. Bu bağlamda Descartes, bilgi söz konusu olduğunda bilinen kadar bilene de bakmayı doğru bulur (Descartes, 2007b: 27-35; 48-53). Bunun yanı sıra duyular, ruhun sıkıca bağlı olduğu beyne dek beden tüm kısımlarında oluşan değişimlerle bağlantılıdır (Descartes, 2007a: 47-99). Hasta bir akıl sanrılar deneyimleyebilir, örneğin sarılık hastası gözü sarı olduğu için şeyleri sarı görür. Buna karşın, bilge insan aldanmaz; çünkü hayal gücünden gelen şeyleri hemen kabullenmez. Aldanma, insanın kabul ettiği kavramları hemen birleştirmesinden kaynaklanır. Bu birleştirmede çalışan, üstün güç, sezgi ve özgür iradedir. Üstün güç asla yanılmazken özgür irade nadiren ve hayal gücü daima aldanmaya açıktır (Descartes, 2007b: 57-62). Çocuklukta nesnelere sağladığı bilgilerin nesnenin kendi özelliklerini gösterdiği sanılır ama büyüyüp ruh bedenden bağımsızlaştıkça, şeylerin kendine ait varlıklarının bulunduğu ve insanın nesnelere özellikler ve fikirler yüklediği anlaşılır. Beden şeyleri yararlılıklarına bakarak değerlendirir. Yapılması gereken, zihni yanlışlardan temizlemek olup, bunun koşulu zihnin kaygılardan, çalkantılı ruh hallerinden ve tüm kuşkulu kabullerden uzaklaşmasıdır. Oysa ne kadar uğraşılsa da zihin daima alışkanlıklara döner. Bunlara karşın, insanda doğruyu yanlıştan ayırma yetisi vardır. Duyumla bilinen şeylerin yapısı düşüncede var olanların yapısından başka olup, düşünceden edinilen bilgi bedenden kazanılan bilgiden önce gelmektedir. İnsan, doğası düşünmek olan bir varlık olduğunu, Tanrı'nın insana doğru bilgiler verdiğini, fakat diğer bilgilerde açık seçik olma koşulu aramak gereğini unutmamalıdır (Descartes, 2007a: 47-99; Descartes, 2007b: 31-35; 86-87; 152-153).

Duyuların aldatici olduğu kabulü, Descartes'ı "ben" fikrine ulaştırır ve kendini, "ben"i bu uslamlama doğrultusunda tanımlar. Aldatici duyuların aksine, düşünmekte olan birinin düşünme edimi sırasında var olduğunu düşünmemek olanaksızdır; kendisi, düşünen "ben" olarak, düşündüğünün farkındadır (Descartes, 2007b). Kendisi "düşünen bir nesne olarak, bilen, kuşkulanan, anlayan, kavrayan, onaylayan, yadsıyan, nefret duyan, isteyen, istemeyen, imgeleyen ve duyan bir nesne"dir. Böylece düşünmeden ve düşündüğüne dair düşünmeden, var olduğu kavrayışına geçer. Bu nedenle düşünceden, ruhtan elde edilen kavram bedenden

kazanılan kavramlardan önce gelmektedir. "Ben", düşünür için "ne ise o olduğu ruhtur" ve bedenden tamamen farklıdır. Var olması ve düşünmesi ayrılamaz özellik ve yetiler olduğuna göre "özü, doğası düşünmek olan, maddi hiçbir şeye bağlı olmayan, bir yere gerek duymayan, bedenden tamamen farklı bu töz ben"dir, kendisi sayesinde "neyse o olduğu şey"dir. Bu töz yani ruh, bedenden ayrı ve başkadır; bedene bağlı, bağımlı değildir; beden olmadığına bile varlığını ve özelliklerini korur⁴⁶ (Descartes, 2010: 43-50).

Descartes beden-ruh başkalığını ayrıntılandırmaya yöneldiğinde, önceleri insanların şeyleri adlandırırken beslenme, büyüme ve hayvanlarla ortak işlevleri gerçekleştirmeyi sağlayan ilkelerle, düşünmeyi sağlayan ilkeyi ayırt etmeden ikisine aynı ismi verdiklerini ama beslenme ve düşünmenin başkalığı anlaşıldığında düşünebilen parçaya "tin, zihin" demeye başladıklarını belirtir. "Ruh" sadece düşünmeyi sağlayan ilke "tin" ise düşünen ruhun tamamıdır. Bir tözün ne kadar çok özelliği bilinirse doğasının da aynı açıklıkla bilinecek olması nedeniyle, en iyi biçimde ruhun bilineceği; çünkü en fazla ruhun öznitelikleri hakkında bilgi sahibi olduğu belirtilir (Descartes, 2007b: 154-163). Bedenle birleşmiş ve bedeni devindiriyor olmakla beraber, niteliği yayılma değil düşünme olduğundan ruh, bedenün tümüne yayılmış değildir (2007b: 186-189). Ruhun bedenle birleşerek bedeni alet gibi kullanabilmesine karşın, beden ruhun yetkinliğini etkileyemez; çünkü bedenün doğası uzam, tinin özü düşünmedir (2007b: 154-162). Descartes bedeni, kemikler, kaslar, sinirler, damarlar, kan ve deriden oluşan, Tanrı tarafından belli şeyleri yapmak üzere tasarlanmış bir makine olarak düşünür (2007b: 67-83). "Doğa"dan ilk öğrendiği elem, acıkma, susama gibi duygular aracılığıyla bedene bağlı bulunduğudır. Açlık, susama ve acı gibi duygular, ruh-beden bağıntısından kaynaklanan bulanık düşünme biçimleridir. Bir cisim olarak bedenün cisimlerden edindiği rahatlık ve rahatsızlık izlenimlerinden, rahatlıkla bağlantılı olanlar zevk ve haz, rahatsızlıkla ilgili olanlara acı ve elem duygusuyla fark edilir. Bir cisim duyu organının karşısına çıkmadıkça bilinemez, çıktığında da görmezden gelinemez. Duyularla edindiği izlenimler kendi tasarımlarından daha nettir ve duyularla bildiği nesnelere dair yargılar, zihninde bu yargıların nedenini soruşturma kararı almasından evvel oluşmaktadır (2007b: 67-83). Tüm bedensel isteklerini ve duyu durumlarını bedeninde yaşadığını yazan düşünür, bir elem duygusunun ardından

⁴⁶ Gassendi insanı, biri beden diğeri ruh veya tin denilen iki farklı cisimden oluşmuş kabul eder ve aynı durumun hayvanlar için de doğru olduğunu söyler. İnsan "bedene içerden hakim olan özel bir ruh veya anlık" olarak görülmelidir. Beyinde insanın "bağlandığı" bir nokta bulunması fikri doğru olsa dahi, gereksiz bir kurgudur çünkü ruhun bilgilendirdiği tüm parçalar duyularla kazanılan bilgiyi, sinir ağı sayesinde beyne iletmektedir. Özellikle vurguladığı ilk sorun "cisim olmayan bir şeyle cismin nasıl birleşebildiği"dir. Diğer mesele Descartes'in, "başka türden bedenler olup olmaması" sorusudur (Descartes, 2007b: 138-148).

ruhunda oluşan üzüntünün nedenini, zevk duygusunu izleyen sevincin sebebini, midede "acıma" diye adlandırılan duyarlılığın neden yeme isteği ve boğaz kuruluşunun neden içme isteği yarattığını çözemediğini ifade eder; verebildiği tek yanıt "doğanın kendisine bunları öğrettiği" olmuştur. "Doğa", Tanrı'nın kendisine verdiği şeylerden dar bir anlama işaret eder; çünkü Tanrı'nın kendisine öğrettikleri sadece ruha ait şeylerdir ve bedenün yardımı olmaksızın bilinebilirler. Oysa doğa kendisine, acı veren şeylerden uzak kalıp haz verenlere yönelmeyi öğretmiş ancak duyu algılarına dayanarak şeyler hakkında yargıda bulunmadan evvel ruha danışmayı öğretmemiştir (Descartes, 2010: 65-73).⁴⁷

Düşünür, beden-ruh ayrılmazlığını ussal ruhun bedende bir gemi kaptanı gibi konumlanmasına benzetir. "Duyguları ve istekleri olan gerçek bir insan" bedenle çok güçlü bağı olan ussal ruh sayesinde var olabilmektedir. Ruhun yapısı mizaca ve organların konumuna bağlıdır. Ruh-beden bağıntısı araştırmalarında "can ruhları"⁴⁸ (*esprits animaux*) önem taşır. Kanın uygun kısımlarından meydana gelen can ruhları kalpten beyne, oradan sinirlerle kaslara ulaşan devinim öğeleridir. Descartes bilgide ilerleme sağlandıkça deneylere duyulan ihtiyacın artacağını ve yeterli bilgiyle beden gibi ruhun da hastalıklarının sağaltılabileceğini yazar. Bu nedenle insanları daha bilge ve yetkin yapacak çözüm, tıptan gelecektir (Descartes, 2010: 61-73).

2.4 18. Yüzyılda Bilinç ve Kimlik

Locke, ussal bir varlık olarak insanın işinin her şeyi değil, davranışlarıyla ilgili olanları bilmek ve kanılarıyla kanılarından yola çıkarak davranışlarını belirlemek

⁴⁷ Doğanın kendisine göstermediği bu bilgi, yanılgılarının nedenidir. Yanılgı, hem iç hem dış duylardan ileri gelebilir. Organları kesilmiş insanların hala bu organları varmışçasına ağrı duyması buna örnektir. İnsan ayrıca, uyanırken duyduğu şeyleri uyurken de duyduğunu sanabilmektedir. O halde doğa, kendisini aklın aykırı bulduğu kimi şeylere yönlendirmektedir. Gene de Descartes, duylardan sağladığı bilgiye toptan şüpheli yaklaşmaz çünkü Tanrı açık seçik bilebileceği şeyler de var etmiştir (Descartes, 2007b: 67-83).

⁴⁸ Descartes, can ruhları tezini insan-hayvan başkalığını ve buradan hareketle insanı anlamak için kullanır ve insan benzeri makineler konusunu ele alır. Hayvan, akıl gerektiren konuşma yetisinden tamamen yoksundur. Hayvanlarla fiziksel benzerlik gösteren makineler olsaydı, onların hayvanlardan ayırt edilemeyeceğini savunan düşünürü göre insan için bu durum söz konusu olamaz. Çünkü insan, ahlaksal açıdan kendini taklit edebilen bir makineyle karşılaşsa dahi, bu makine sözel ve bedensel iletişim veya bilinçli devinimler gerçekleştiremeyecektir. Descartes, tutkuları konu dışı bırakarak makinelerin hayvanlar ölçüsünde kimi doğal devinimleri gerçekleştirebildiğini yazar. Hayvanların kimi konularda insandan yetkin oluşu, doğru tasarlanmış makinelerin çalışmasına benzer. Bazı zayıf ve erdemsiz ruhlarsa insanla hayvanı özdeş görür. Düşünme ve duyu yetilerinin hayvanda bulunduğunu düşünen Gassendi ise hayvanla insan arasında başkalık olmadığını savunur çünkü hayvandan başka olması için insanda hayvandan farklı mekanizmaların bulunması gerekir (Descartes, 2007b: 61-64; 90-99; 161-162).

olduğunu belirtir. İnsanı diğer varlıklardan üstün kılan anlık sahibi olma özelliği⁴⁹ insana nesnelere tanıtır ama anlığın mesafe alarak kendine yönelebilmesi, zorlu bir eğitim gerektirir. Düşünür kendi zihnine değil, başkasınıninkine göre hareketlerini belirleyenleri eleştirerek insanın asıl görevinin kendi anlığını incelemesi olduğunu yazar; çünkü anlığın gücünü bilmek insana kendi gücünü öğretir; kendi gücünü bilen zihnini denetleyebilir. Duyma, düşünme ve uslamlama eylemlerinin hepsi insanı kendi varlığının açık ve kesin bilincine ulaştırır. Bu varoluşun ve bütün insani yönelimlerin hedefi olan mutluluğa ulaşmak için gereken bilgi insana Tanrı tarafından verilmiştir (Locke, 2013: 59-71; 422-424).

Locke, zihnin en önemli iki eyleminin düşünme (algılama) ve isteme (istenç) olduğunu yazar. Düşünme gücüne "anlık", isteme gücüne "istenç" denir. Düşünme zihnin istençli bir dikkat göstererek kendi idelerini, eylemlerini incelemesidir. Değişen dikkat düzeyleri sergileyen zihin derin irdelemeyle, "neredeyse düşünmeme" arasında salınır. Düşünme ruhun özü değil işlemlerinden biridir ve ruh bu yetiyi ancak bedenle birleştiğinde kullanabilir. Bir başka yerde farklı düşünce kipleri uslamlama, değerlendirme, istenç, bilgi, anımsama, içgözlem, düşlem, dikkat, irdeleme, düş ve kendinden geçme olarak sıralanır.⁵⁰ Sevgi, nefret, arzu, sevinç, üzüntü, mutluluk, korku, umut, umutsuzluk, kızgınlık ve kıskançlıksa farklı tutku kipleridir (Locke, 2013: 108-129; 170-175).

Locke, "ide" kelimesinin düşünme sırasında anlıkta ortaya çıkan her şeyi ifade ettiğini açıklar (Locke 2013: 67-71). Bir başka yerde "ide", hem zihindeki algılar hem de cisimlerin insanda algılar oluşmasına neden olan maddesel değişimleri olarak tanımlanır ve nesnenin insanda ideler yaratma gücüne "nitelikler" denir (2013: 120-121). Locke, şeylerin taşıdığı duyumları etkileme gücünün, Tanrı'dan kaynaklandığı için gerçeği gösterdiğini yazar. Bu gerçeklik Tanrı tarafından yaşamda insanların yönelimlerini belirleyebilmeleri için sağlanmıştır. Çünkü eylem insanların en önemli işi ve tüm yasaların konusudur (2013: 200; 257-268). İdeler, basit veya karmaşık olabilirler. Duyuları uyaran dış nesnelere nitelikleri, birleşmiş ve karışmış durumdadır. Bu niteliklerin neden olduğu ideler, duyum yoluyla beyne gelirken basit ve karışmamış haldedirler. Basit ideler, zihne gelme biçimlerine göre tek duyuyla gelenler, birden fazla duyum yoluyla gelenler, düşünmeyle gelenler ve hem duyum

⁴⁹ Locke, bazı insanlarla bazı hayvanlar arasında gözlemlenen belirgin başkılığa karşın, bazı insanlar ve kimi hayvanlara bakıldığında ayırımı neredeyse izlenemediğini yazar. Bu durum insan anlığının hayvaninkinden üstünlüğünü iddia etmeyi güçleştirir (Locke, 2013: 462).

⁵⁰ Bunlar arasında idelerin nesnelere duyumları etkilemesi olmadan ortaya çıkması "anımsama", anımsanan şeyin gözlenmesi "içgözlem", idelerin zihinde anlığın çalışması olmadan dalgalanması "düşlem", idelerin ayırt edilmesi "dikkat", zihnin belli bir ideye odaklanması "irdeleme", idelerin zihinde dış uyaran yahut düşünme olmadan belirmesi "düş", gözü açık düş görmeyse "kendinden geçme" olarak nitelenir (Locke 2013: 108-129; 170-175).

hem düşünme sayesinde gelen ideler olarak dörde ayrılır.⁵¹ Anlık, basit ideleri zaman içinde biriktirdikçe bunları saklama, yineleme ve sonsuz çeşitlilikte birleştirme güçlerini kazanır ve karmaşık ideler yaratabilir (2013: 108-110; 116). Zihin üç ayrı eylemle basit idelerden başka ideler meydana getirebilir.⁵² Birçok basit idenin birleştirilmesiyle "karmaşık ideler", basit ve karmaşık iki idenin yan yana gelmesiyle "bağıntı ideleri" ve idelerin ayrılmasıyla "soyutlama" oluşturulur. Zihin böylece duyum ve düşünmeden sağladığı düşünce nesnelere çok ötesine geçen bir çoğaltma ve değiştirme gücü kazanır (Locke, 2013: 143-144).

Bu soruşturmada bilgi edinme süreci ayrıntılarıyla ele alınır. Anlığı düşüncenin gereçleriyle donatan iki şey duyulur şeyler ve zihnin kendi işlemlerine ilişkin gözlemleridir. İlk olarak, dış nesnelere duyuları etkilemesiyle seçik algılar oluşur; bunlara "duyum" denir. Algılama sırasında zihin de anlık da edildir; algılamamak da algılananlar da seçilemez. Yetişkinlerde, duyular sayesinde edinilen ideler, insanların kendileri farkında olmaksızın, yargıları nedeniyle sürekli değişir. Zihinsel yetilerin ve bilginin ilk adımı olarak algı, insanlar arasında büyük farklar oluşturur. İnsan kendinde var olan duyular kadar bilebilir. Evrenin başka yerinde insandan farklı duyuları bulunan canlılar olabilir. Organlarda veya duyuları beyne ileten sinirlerde işlevsel aksama oluştuğunda duyular için giriş yolu kalmamıştır (Locke, 2013: 97-111; 437). Duyulardan sonra bilginin ikinci kaynağını oluşturan, zihnin kendi gerçekleştirdiği işlemlerine dair düşünmesidir. Zihnin kendindeki ideyi incelemesine "içgözlem" denir. Bu süreç sırasında, "düşünümün basit ideleri" ortaya çıkar (2013: 133-135). Bu aşamada ruh anımsama, imgeleme, uslamlama yanında, düşünmenin diğer kiplerinde de yetkinleşir. Zihnin, bilgi edinme sürecindeki bir başka yetisi, duyumdan ve düşünmeden kazandığı basit/yalın ideleri saklayabilmesidir. Zihne işlendikten sonra idelerin yeniden canlandırılma gücüne "bellek" denir. Zihin, bir zaman kazandığı algıları daha sonra, bu algıları edindiğine dair algıyla beraber yeniden canlandırır. Dikkat ve yinelemeyle güçlendirilen bu zihinsel yeti, insanlar arasında farklılık gösterir. En sağlam bellekte dahi yineleme yapılmaması durumunda bozulma veya silinme gerçekleşir. Bellekteki en kalıcı idelerse haz ve acıyla beraber saklananlardır. Haz ve acının eşlik ettiği ideler çocukta uslamlama yerine geçerken, yetişkinlerde geleceğe yönelik uyarı oluşturarak, kendilerine zarar verecek şekilde davranmamalarını sağlar. Beden yapısı belleği etkilerken, bellek olmazsa diğer zihin yetileri önemsizleşir. Görevi,

⁵¹ Uzay, uzam, şekil, durgunluk ve devim ideleri, birden fazla duyuyla kazanılır (Locke 2013: 143-144).

⁵² Basit ideler, nesnelere organlar üzerinde meydana getirdiği etkinin zihinde neden olduğu izlenimle yapılırlar. Karmaşık idelerse çok sayıda basit idenin bileşiminden oluşur. Bu bileşimdeki ideleri hiç işitmemiş olanlar dahi bunları anlayabilir. Duyularca hiç algılanmamış olanı öğreten bu idelerdir; bunlar açısından insanlar arasında çatışma gelişmez (Locke, 2013: 305-306).

bedende hasar yahut gönenç oluşturan durumları bildirmek olan duygular da önemlidir; çünkü şeyler haz ve acıya göre iyi veya kötü olurlar. Zihnin, kendi işlevlerini gerçekleştirirken bunların neden olduğu coşkuları da taşıdığı belirtilir. Haz ve acı, tutkuları da belirlediğinden, kendi üzerine düşünen kişi, tutkuların kendinde hangi durumlarda hangi içsel duyumlarla zihinsel değişimlere yol açtığını görebilir (Locke, 2013: 71-116; 133-135; 172-175).

Locke tarafından soruşturulan diğer konu, düşünme hatalarıdır. Duyumun nesnelere olan maddesel şeyler ve düşünümün nesnelere olan zihnin işlemlerinin beraberce tüm ideleri meydana getirdiği bilinmektedir. Zihin ideler üzerinde çalışır, bunları adlandırır, soyutlar, belleğe yerleştirir ve dili kazanır. Organların farklı yapıları nedeniyle aynı nesne, farklı kişilerin zihninde farklı ideler oluşmasına yol açar (Locke, 2013: 71-116; 277-278). Oysa insanlar başkalarının uslamama veya kanılarında akla aykırı görünenleri hemen fark ederken, kendi düşünce ve davranışlarında başkalarına yadırgatıcı görünen, ama kendisinin fark etmediği şeyler olabileceğini düşünmez. Locke, genellikle kibirden kaynaklanan bu tutumun dürüst ve alçakgönüllü insanlarda bile izlendiğini, akli başında insanların, apaçık delillere rağmen akla uymayan şeylerde direttiğini yazar. Ağırlıklı olarak eğitimsizlik veya önyargılarla ilişkili bu durumun bir başka nedeni, ideler arasındaki bağların gereğince yapılandırılmamasıdır. Bu bağlar genel olarak doğal yoldan kurulurken, bazen rastlantı ve alışkanlıkla birbirine uzak ideler arasında bağ kurulabilmektedir. Bu durum kişisel eğilimlere, eğitime, göreneklerin anlıkta, istençte ve bedende neden olduğu alışkanlıklara ve bunların yol açtığı çağrışımlara bağlı olarak değişir. İnsanın yapısından kaynaklandığı düşünülen sevmelikler gibi duygudaşlıklar da erken yaşta edinilen fakat önemi görülmeyen izlenimlerle temelsiz kurgulardan kaynaklanır. Erken dönemde zihne sokulan yaralayıcı kabuller, bir insandan zarar görme, bir mekânda yaşanan bir olayın bu yerle ilişkilendirilmesi, benzer örneklerdir. Bu durumda kişi, usun haklılığının bilincine varsa dahi, kendi usuna söz geçiremez ve işler zaman tarafından yola konur (Locke, 2013: 278-282).

Locke, doğum öncesi ve sonrası gelişimden de söz eder. Öncelikle anlıkta ruhun doğumla beraberinde getirdiği ilkeler bulunmadığını belirtir. Bu noktada dölyatağında geçen sürede duyulanlar, doğumla getirilen ilkelerden ayrılır. Çocuklarda doğum öncesi yaşamda kendilerini etkileyen nesnelere dair duyumlar bulunmakta ve bazı ideler oluşturulmaktadır. Sonra "çocukların, yetişkinlerce bilinmeyen düşünceleri ve anlıklarının içeriği" hakkında varsayımlarda bulunmaktan kaçınmakla beraber, davranışları izlendiğinde, düşünmeye başladıkları zamanın ve erken dönemlerinde zihinlerinde anlaşılması kolay idelerin fark edilebildiğini yazar.

Çocukların anlıklarındaki ilk izlenimler, çocuğun yakın çevresini oluşturan ve en sık ilişki kurduğu şeylerle bağıntılı olup; çocuğun zihninde bunun haricinde bir şey yoktur. Dünyaya gelen her şey, kendisini çevreleyen şeylerce biçimlendirilir. Çocukların düşüncelerini zenginleştiren, duyulur nesnelerin algısını edinmek, bu algılar sayesinde oluşan ideleri bellekte saklamak, birleştirmek ve genişletmek gibi zihinsel işlevlerdir çünkü çevreyi tanımakla geçen ilk yaşam yılları, zihnin daima tetikte olduğu zamanlardır (Locke, 2013: 71-85; 91-106; 130).

Düşünür "başka zihinler" sorununa da yönelir. Hiç kimsenin zihni başkasının bedenine geçemeyeceği için, insanın başka birinin zihninde olanı bilmesi imkânsızdır. İnsanın yapması gereken, başka insanlarda kendine benzer zihinler bulunduğu, onların da düşünen varlıklar olduklarına hükmetmektir; bu sonuca, diğer insanların düşünce ve davranışlarına bakılarak kolayca ulaşılabilir. Bunun yanı sıra başka ussal varlıklar üzerine bilgi muğlak olsa da sadece insanın ussal olduğunu düşünmek, bir kibir örneğidir. Ayrıca bir düşüncenin bedende bir davranışa neden olma şekli gibi, bedenin zihinde düşünce meydana getirme yolu da karanlıktır. Locke, bunu Tanrı iradesiyle açıklar (Locke, 2013: 278-282; 381-385).

Düşünme, eylem ve özgürlük sorunları bir arada incelenir. Beden-düşünme-eylemler bağıntısında temel iki eylem, düşünme ve devinmedir. Zihnin eylemlerine bedendeki devinim güçleri eşlik eder. Bedenin güçleriye zihnin düşünce ve seçimlerine dayanır. Zihnin düşünüp düşünmemeyi, bedenin bir devinimi başlatmayı, sürdürmeyi veya durdurmaya seçmesine "istenç", bu gücün uygulanmasına "istem" denir. Eylemler, zihnin düşünmesine bağlı olarak "istençli" veya "istençsiz" diye ayrılırlar. Zihnin eylemler üzerindeki gücünün incelenmesi, Locke'u, "özgürlük" ve "zorunluluk" sorunlarına ulaştırır. Özgürlük, "zihnin tercihine göre eylemde bulunup bulunmamayı seçebilme" veya "kendi isteğimize göre davranma" olarak tanımlanır. Eylemler açısından zihni belirleyen, kişinin o anda etkisinde bulunduğu kaygı olup, Locke bu kaygıya "arzu" der. Arzuyu uyandıran mutluluk, tüm insanların iyi olanla bağlantılandığı ve peşinden gittiği şeydir. Arzuların ketlenmesi, özgürlüklere kaynaklık eder. Çoğu hata, insanın acele davranarak sahip olduğu özgürlüğü kullanamamasından gelir. Mutluluğa eğilimli insan doğasında, doğru araştırmayı yaptıktan sonra eyleme geçmek ve "çabaya girişmeyi ertelemek" vardır. İnsan belli bir andaki mutlulukla, uzun vadede ulaşacağı mutluluğun koşullarının çatışıp çatışmamasına göre eylemde bulunur; Locke, "ussal varlıkların bu ayrıcalığının incelenmesi"ni önerir (Locke, 2013: 175-191).

Metinde "zaman" kavramı zihinle ilgili olarak tanımlanır. Kendi zihnine bakan herkes, anlığında sürekli birbirini izleyen idelerin bulunduğunu görür. Kesintisiz ideler dizisini düşünmek, "ardışıklık" idesini sağlar. Süre algısı, idelerin ardışıklığından edinilir. Ardışıklığın algılanamadığı süreye "an" denir. Bilgileri ölçmek için tasarlanan ölçü "zaman" adını alır ve zihne geleceğe yönelik düşünme olanağı verir (Locke , 2013: 156-165).

İnsanlararası ilişkilerden de söz eden Locke, toplumsallığın temeli olan bu ilişkileri, önce ideler ve konuşma bağlamında ele alır. İnsanı toplumsal bir varlık olarak yaratan Tanrı, ona kendi türüyle yaşama eğilimi verirken; doğa da, organlarını konuşabileceği biçimde yapılandırmıştır. İnsanlar doğdukları andan itibaren, sözcükleri öğrenir ve sözcükler onları kullananların zihnindeki idelerin yerini tutar. Sözcüğün belli bir ideyi imleme nedeni toplumsal uzlaşmadır. Ancak her insanın sözcükleri kullanma şekli kendi zihnindeki idelerle belirlendiğinden sözcüklerin kullanımı "kişisel"dir.⁵³ Oysa insanlar kendi zihinlerinde bulunan bağlantıların başkalarının zihninde de olduğuna inanırlar; çünkü düşünceleri şeylerle değil sözcüklerle bağlantılandırırılar. İletişimdeki aksamalar sözcüklerin belirsizliği, insan topluluklarının benzemezlikleri, karmaşık idelerin farklı zihinlerde farklı olması, aynı kişinin zihninin zamanla değişmesi, yapıları karmaşıklığa el vermeyen basit ideler dışındaki idelerin kontrole olanak sağlamaması gibi nedenlerden kaynaklanır. Çoğu insanın beyninin acayip ideler yaratabilmesi ve/veya değişik düşünme ve davranış biçimlerinden hareketle aynı doğru için farklı kanıtlar bulması, aksamaları pekiştirir. Sözcüklerin bilgisizlik, art niyet, kötü karakter veya zihinsel yetmezlik nedeniyle yanlış kullanımı, çatışmaların diğer sebepleridir. Bu nedenlerle sözcüklerin kişilerin istencini temsil ettiğini unutmamak önemlidir (Locke, 2013: 285-291; 331-344; 398; 425). Bunun yanı sıra karmaşık kiplerin, zihin tarafından gelişigüzel olarak değil dilin ilk amacı olan iletişim kolaylığı için yapılandırıldıkları da açıklanır (2013: 309). Bütün bunlar anlığın, düşüncelerin, idelerin ve belleğin hem kişiler hem toplum hem başkalarına aktarım bağlamında incelenmesinin önemini gösterir (2013: 496). Anlık, yanlış yargı ve davranışların önde gelen nedenidir ve anlık açısından insanlar arasında büyük başlıklar bulunur. Komşularla sıradan bir sohbet sırasında dahi gözlemlenebilen bu farklılıklardan bahseden düşünüre göre, bu başlıkların, "bazen insanla hayvan arasındaki farktan büyük" olduğu görülür (2013: 479). Locke, insanların bir konunun doğruluğuna bir kez kanaat getirdiğinde, ilerleyen zamanda

⁵³ Locke, "altın" sözcüğünü öğrenen üç çocuk örneğini verir ve altına ilişkin bilginin duyum ve düşünmeden köken aldığını yazar. Çocukların her biri "altın" kelimesini kendi idesine uygulayacak ve bu uygulama her çocuğun altına dair bildikleriyle şekillenecektir. Böylece, her biri kelimeyi farklı anlamlarla kullanacak ve kelimenin içeriği zihinlerinde belirlenmiş olacaktır (Locke, 2013: 287-289).

aynı konu üzerinde düşünürken belleklerinden aldıkları yardımla hareket ettiklerini yazar. Bu süreçteki hata bellekten değil en başta doğru düşünmeden karar vermekten kaynaklanır. Çoğu insan kesin kanıtlara dayanmadan kaniya varır ve kanaatinde diretir. Yapılması gerekense, başkasının görüşlerine tutunmadan kendi bilgisini artırarak, leh ve aleyhte olabildiğince çok bilgiyle çalışmak, daima yeni bulguların ortaya çıkabileceğini dikkate almak ve kendi görüşlerini dayatmamaktır. İnsan kesin bilgiyle davranışlarını belirlemeyi hedeflerse çoğu eyleminde kararsızlığa sürükleneceğinden yapısındaki bu noksanlık, Tanrı tarafından yargı yetisiyle giderilmiştir (2013: 446-460). "Doğruyu gerçekten seven" kişiler, bir önermeyi sadece sağlam bulgular varsa destekler. Geri kalanlarsa, rahatına düşkünlükten bilgi arayışına yönelmeyenlerle kişisel önyargılarına, yaşam biçimlerine ve amaçlarına darbe vuracağı korkusuyla bilgiden kaçınan çoğunluktur. Bunlardan kimisi, zihni çocukluk döneminde yakın çevre tarafından biçimlendirildiğinden böyle davranır. Bazı insanlarsa kendilerine anlatılan bilgileri sabırla dinler; ama asla açıklamaları kabul etmezler. Uzun yıllarını akademik çalışmaya adayan bazı akademisyenler de adı duyulmamış bir yeni yetmenin düşüncelerini eleştirmesine katlanamaz. Hatalı düşünce ve davranışlara neden olan sosyal koşullardan da söz eden Locke, düşük yaşam düzeyi sürdüren kişilerin, zihinsel etkinlikte bulunma olanaklarının kısıtlı olduğunu, insanların bilgili olmasının, yöneticilerin onları baskı altında tutup idare etmesini engellendiğini ve özellikle işlerin, yöneticilerin insanları baskılayarak ve denetleyerek yürütüldüğü ülkelerde politik çevrelerin dini dogmalar dikte ettiğini açıklar (2013: 479-491). Çünkü insanları yönetmek isteyenler açısından, çoğunlukta var olan, bilmeden ziyade sorgulamadan inanma eğilimi ve tembellik, bu çoğunluğu, yönetme becerisi bulunanlar için idaresi kolay hale getirir. Belli kuralların yasalar olarak belletilmesi de, kuralları koyan olma arzusu taşıyan baskın kişilere önemli güç sağlamaktadır (Locke, 2013: 85-96).

Düşünür, inanla bağlantılı davranışlardaki hataların ciddi sonuçlarına işaret etmeye özellikle önem verir. İnsanlarda usa karşı inanı yeğleyerek davranma, aşırı boyutlara varabilir. Bağnazlığın nedeni, açıklamanın uslamlamadan çok daha az çaba gerektirmesidir. Bağnazlık, kendi içinden geleni yapma itkisi güçlü olan coşkulu ve kendini beğenmiş beyinleri çok güçlü etkiler. Seçilmiş olduklarına inanan bu kişiler, davranışlarını söylemleriyle destekler ve bu esime durumundan kolay uzaklaştırılmaz (Locke, 2013: 477-481).

Locke insan ilişkilerini irdelemeyi sürdürürken farklı bağlantılar da tanımlar. Bu bağlantılar ilişkilerde kişilerin konumunu ve yükümlülüklerini belirleyen "doğal bağlantılar", toplumsal uzlaşım ile yapılandırılıp kişilere belli haklar sağlayan ve

kişilerin toplumsal kimliğini belirleyen "kurumlaşmış bağlantılar" ve eylemlerin kurallara uygunluğunu tartan "ahlaksal bağlantılar" şeklinde sıralanır. Tarihi bilenler, "nedeni sorgulanmayan" bir ahlak kuralı bulunmadığını görür; oysa doğuştan olmaları durumunda ahlak kurallarının temelini sorgulanabilir olmaması gerekir. İnsanların yapıp etmelerini, toplumdaki konumlarını dikkate alarak gerçekleştirdiğini yazan Locke, ahlaksal doğruluğun temelini tanrısal yasada, törel yasaların kaynağınıysa görelî toplumsal uzlaşımında bulur. İnsanın en büyük ödevi ahlakla ilgilienektir. Sonuç olarak Tanrı'ya bağılı olması sebebiyle ahlaksallığın kanıtlanabileceğini düşünölmekle beraber, ahlaksal usamlamalar çok uzun ve karmaşık olduğundan tarafsız kalmak şarttır (Locke, 2013: 243-250; 377-393; 495).

Locke için çok önemli bir sorun, kişiyi aynı kişi yapanın ne olduğudur ve düşünür kendindeki hiçbir şeyin, kendisinin özü olduğunu söyleyemez. Özdeşlik, "aynı bedende bir ve aynı süreğen yaşamı paylaşacak şekilde, ardışık ve duraksamasız biçimde birleşen, süreklilik gösteren bir değişim içindeki özdek parçalarının bütünleşmesi" veya "belli bir şeyin, belli bir yer ve zamandaki var oluşunun, şimdiki var oluşundan ayırım göstermemesi"dir. İnsanı başkaları için belirleyen, bedenın parçalarıdır. Oysa organlardan birinin bedenle birliğı parçalanırsa bu organ artık, sadece bedenın bir parçası olmuş bir özdek parçası halini alacaktır; uzvu koparılan kişiyse aynı kişidir. Kişisel özdeşlik bağlamında, "kişi" kelimesi "düşünen bir ussal varlık"ı gösterir. Canlı varlıklarda özdek parçalarının değişmesi özdeşliğı zedelemey. Bu kişi farklı yer ve zamanlarda, düşünceden kopartılması imkânsız bilinç sayesinde kendisini aynı düşünen varlık olarak görebilir. Algılamakta olan birinin, algılamakta olduğunun farkında olmaması durumunda algıladığı söylenemez. Bir şeye ilişkin duyular veya istek varsa bunların algılanıp istendiğı de bilinir; bilinç daima duyum ve algılarla bir aradadır ve herkes bu sayede "kendim" dediğı şey olabilir. Aynı kişinin değişik var oluşlarını birleştiren "bilinç" olduğundan, kişisel özdeşlik bilinçle belirlenir. Aynı bilinç, farklı zamanlarda değişen eylemleri aynı kişide buluşturur. Böylece kişisel özdeşlik, kişinin, geçmişteki bir düşüncüyü bilebilmesiyle sağlanır. Çünkü geçmişteki eylemlerini, şimdi ve burada geçmişteki eylem üzerine düşünen aynı kendisi gerçekleştirmiştir. Sorun, en güçlü belleklerde dahi zamanla bozunma gerçekleştiğinde çıkar; çünkü farklı sebeplerle bilinçte oluşan kesintiler insanın geçmişteki kendisiyle bağıını parçalar. Gene de Locke, yaşamın bir kısmına ilişkin anılar kaybolda bile o insanın "kendisi" olacağını düşünür. Bu kişinin bilinci geçmişe uzanarak kendi eylemine bakabildiğı gibi, bugünkü eylemlerini gerçekleştirebilir ve bu durumda kendisi olmayı sürdürür.

Daima düşünmeye eşlik eden ve herkesi "kendim" dediği şey yapan bilinç, insana kendisini başkasından ayırma olanağı da sağlar (Locke, 2013: 227-239 315).

Kişisel özdeşlik "ödül ve ceza"nın da temelidir; çünkü mutluluk ve bilinç bağlantılıdır. Herkes kendi mutluluğunun peşi sıra gider ve kendini geçmişteki bazı eylemlerine bağlı olarak mutlu ya da mutsuz hale gelmiş kendisi olarak bulur. Ceza, kişiye ve kişilik bilincine bağlıdır çünkü bu, düşünen ve mutlu ya da mutsuz olabilen, nedensellik bağı içeren eylemler gerçekleştirebilen, geçmiş ve bugünkü varoluşları arasında bağ kurulabilen insanları gösterdiğinden, kişiyi eylemlerinden sorumlu kılar (Locke, 2013: 240-243).

Hume'a göre insanı tanımadan hiç bir soru cevaplanamaz. İnsan bilimi deney ve gözleme dayanmalıdır. İnsan sadece aklını kullanan bir varlık değildir; insan akli da araştırma nesnesidir. Ancak insan zihni dış nesnelere gibi bilinemez. Zihnin gücü sınırlıdır ve son nedenleri açıklanamaz değildir; bu nedenlerle insan doğası üzerine iddialı bildirimler gerçeklik taşımaz. Böylece Hume zihin, insan doğası, toplum yapısı, erdem, ahlak ve adalet konularını "zihnin yapısından, çalışma biçiminden" yola çıkarak soruşturur (Hume, 2009: 12-14; 21-32).

Bu soruşturma anlama yetisinden başlar. Ancak bazı sorunların açıklanamayacağı; çünkü bunları açıklama olanağının dinde bulunduğu bildirilir. Akıl yürütme zinciri, anlama yetisiyle tutkuların meydana gelmektedir. Tutkunun doğru tanımı yapılamayacağından sadece kökenlerinin bedensel hazlarla acılar olduğu belirtilir.⁵⁴ Ruhun asli eğilimine dönüşen tutku, eylemleri yönettiğinden önemlidir. İnsanların sıklıkla yanlış olduğunu bildikleri halde çıkarlarına aykırı davranması buna örnektir. Zihin gücünü "dingin tutkuların şiddetli olanları baskılaması" olarak tanımlayan yazara göre tutkuyla usun çatışması "insanları birbirinden" ve "farklı zamanlarda kendilerinden" farklı hale getirir. İnsanları yönetmek isteyen, tutkular üzerine çalışmalıdır (Hume, 2009: 9, 12, 192; 279-310).

Hume zihinde sadece algıların yani izlenimler ve tasarımların bulunduğunu söyler. Zihindeki tüm algılar "izlenim" ve "tasarım" olmak üzere iki türdür. İzlenimler daima tasarımlardan önce gelir ve bir tasarım tarafından izlenir. "Tasarım", izlenimlerin düşünme ve akıl yürütmede ortaya çıkan solgun imgeleridir.

⁵⁴ Tutkular doğrudan veya dolaylı olarak ortaya çıkar. İyilik, kötülük, haz ve acıdan kaynaklanan ve doğrudan ortaya çıkan tutkular istek, isteksizlik, keder, sevinç, umut, korku, umutsuzluk ve güvendir. Gurur, kendini küçük görme, hırs, kibir, sevgi, nefret, kıskançlık, acıma, kin ve cömertlikse dolaylı tutkulardır. Bundan başka, istenci belirleyen dingin tutkularla şiddetli olanların da ayrımı yapılır (Hume, 2009: 9, 12, 192; 279-310).

Bunlar başka izlenim ve tasarımlara köken olur. İzlenimlerle tasarımlar arasında güç ve canlılık dışında başkalık bulunmaz. Bir izlenim zihne ulaşip tasarım olarak ortaya çıktığında canlılığını koruyorsa "bellek", canlılığını yitirerek tasarıma dönüşürse "imgelem" adını alır. Değişim gücü bulunmadığından, görevi sadece yalın tasarımları depolamak olan bellek bu tasarımları ilk düzenleri içinde saklarken, imgelem dilediği gibi değiştirebilir. Bellekle imgelemin farkı belleğin daha güçlü olmasıdır; ayrıca bellek tasarımları zamanla zayıflayabilirken imgelem güçlenebilir (Hume, 2009: 17-37; 58-70; 92-122).

Hume insan yapısını soruşturmayı sürdürürken yedi felsefi ilişki tanımlayarak, zihnin ve insanın yapısını, benliği, kişisel özdeşliği, ahlakı, insanın dünyadaki ve toplumdaki yerini anlamada bu ilişkilerden yararlanır. Bu ilişkiler zaman ve mekân, benzerlik, özdeşlik, nicelik veya sayıda oran, nitelik, karşıtlık ve neden-sonuç ilişkileridir. Zaman tasarımı, zihnin düşünme yoluyla kazandığı bir izlenim olmayıp, algıların ardışıklığı sayesinde edinilir. Mekân tasarımı, görülebilir ve dokunulabilir nesnelere kazanılır. "Uzam" tasarımıysa cisimler arasındaki uzaklığın düşünülmesinden sağlanır. Zaman ve mekânın özellikleri farklı olduğundan istenç ve tutkuları etkileme biçimleri değişir. Düşünce geçmişe değil geleceğe yönelir; geçmiş değiştirilebilir olmadığından istenci belirleyemez; geçmişle gelecek imgelemi de farklı etkiler (Hume, 2009: 25-59; 287-288).

Düşünür, neden-sonuç bağıntısı ve alışkanlığa özel önem verir. Belli nesnelere devamlı beraber izlenmesi, insana bunların ardışıklık ve bitişiklik içinde bulunduğunu gösterir ve insan sorgulamadan, nesnelere birini "neden" diğerini "sonuç" olarak kabul eder. Tüm nedensellik bağlantıları alışkanlıktan kaynaklandığı halde düşünce bunu fark edemez. Hume, alışkanlığın tüm akıl yürütme ve yargıların temeli olduğunu ve eylemleri, kavrayışı, tutkuları, düşlem ve duyguları belirlediğini yazar. Kanıtlar arasında seçim, sadece duygularla yapılır. Bunun nedeni insan doğasının korkaklığı nedeniyle, insanın belirsizlikte hem umut hem korku bulmasıdır. Aynı nesnelere sürekli bağlantılı olması durumunda insan, doğanın belirsizliği karşısında korku duymayabilecek ve kendi yargı gücünü doğru kullanmaya dikkat etmekle yetinecekken, gözlem sonuçları sürekli değişip çatışmaktadır. Bu nedenle insan akıl yürütme biçimlerini durmadan değiştirmek durumunda kalır. Böylece sıradan insanlar şeyleri gördükleri biçimde değerlendirir ve en sık rastlanan sonucu olağan kabul ederler. Zihnin işleyişi, sahip olduğu deneyimleri, çağrışım sayesinde, deneyimi bulunmayan durumlara doğru genişletme yönündedir. İnsanların yapıp etmelerini nadiren deneyime göre belirlemesi, başkalarının sözüne güvenmesi ve yaklaşan durumlara karşı ihmalkâr davranılması bunun örnekleridir.

Çocukluktan köken alan görüşler çok derinlerde yapılandığından bunların da deneyim ve akılla yok edilmeleri olanaksızdır. Bir organı kesilenlerin veya ölümle yakınına kaybedenlerin durumu bu açıklananlara örnek gösterilir. Eğitim de alışkanlıkla bağıntısında eleştirilir ⁵⁵ (Hume, 2009: 23; 75-126; 282-301).

Bir diğer inceleme inançlar hakkındadır. Duyulur nesnelere düşleme etkileme gücü çok yetkin olduğundan, imge ve semboller dini inancı güçlü biçimde belirler. İnanç tutkuları, tutkular da inancı besler. Din konu edildiğinde, korku bile dinsel deneyim ve teatral sunumlarda haz ortaya çıkarır; çünkü acı, zihni uyanık tutmanın haz veren sonucuna yol açar. Fakat düşleme sunulan nesne, yargı tarafından onaylanmadıkça insana haz vermez. İnsanda imgelem bir kez canıklar ve kanla canlılık kazandığında doğruyla yanlış ayıracak araç kalmamıştır; zira beynin kuruntuları canlı ve yoğundur (Hume, 2009: 78-112).

Metinde insanın alışık olmadığı durum ve olaylardan da söz edilir. Zihne sunulan yeni nesnelere canıklara yeni bir yön vererek düşünme yetisini etkinleştirip şaşkınlık ve heyecan yaratır. Kendini hoş duygulara kaptıran zihin, temelsizliği göremez. Üstelik, "dehasını kullanmak isteyen" insan doğası kolayca değer vermez; çünkü acıyla karışık bir haz bile olsa, insanı eğlendiren ne varsa istenir. Ancak, ani ve güçlü değişimler hem bedeni hem zihni rahatsız ettiğinden, ilksel içgüdüsel kötünden kaçınma olan zihin, buna dikkat eder. Sonuç olarak nesnelere kaynaklanan ilk yargıların, anlama yetisinden gelenlerle düzeltilmesi gerekir. Ancak sonsuza ırraksayan bu durum, yargı yetisinden şüphelenmeye yol açar. Yapılması gereken, geçmişteki hataların farkında olmaktır. Anlık baskın duygudurumuna uygun heyecanlar ortaya çıksa da, yaşamda sürdürülebilirliği sağlayan doğa sayesinde, akıl yürütmeyi engelleyen ruhun duyguları, zihin tarafından baskılanır (Hume, 2009: 32; 129-133; 193-204; 282-301).

Hume, felsefi ilişkileri toplumsallıkla örtüştürerek, benzer bağların insanlar arasında da kurulduğunu belirtir. Bu kapsamda cinsiyete bağlı kimliğe de değinilir. İnsan, bebeklik dönemi uzun ve bakım gerektiren bir biyolojik türdür. Bakım zahmetli olduğundan, ebeveynlerin çocuğun kendilerinin olduğunu bilmeleri gerekir. Üremede şüpheli olan baba olduğu için, kadın namuslu olmalıdır. "Acıma yetisi tarafından güdülen" kadınlar uzak çıkarlarını, anın çıkarına feda etmeye yatkın olduğundan, bir kadın, ahlaksızlığa yeltenmekten kendini men edecek bir isteksizlik taşımalıdır. Kadınların "yumuşak zihni" bebeklikten başlayarak eğitimle biçimlendirilir. Namus

⁵⁵ Eğitim, aynı zamanda ebeveynlerin ve politikacıların, çocukların zihnini erkenden şekillendirmeye başlama yoludur ancak bunun için Tanrı'nın yardımı gerekir (Hume, 2009: 334-349).

tasarımı üremeye alakalı olduğundan, erkeğin yükümlülükleri kadınlarla aynı olsa bile aynı yasalar erkeklere dayatılmaz. İmgelem, yapısı gereği önemli olana yöneldiğinden, mülkün aktarılmasında olduğu gibi evlilikte de erkeğin üstünlüğü geçerli olduğu için, baba-çocuk bağı anneninkinden güçlü olup, bazı annelerin babadan üstün ruha sahip olması istisnadır (Hume, 2009: 23-24; 211-250; 380-382).

Hume açısından asıl sorun, insan kendisini soruşturma nesnesi edindiğinde ortaya çıkar. "Özdeşlik", "bir kişiyi oluşturan ilkelerin ne olduğu", "kendilik" ve "kişi" soruları açıklığa ulaştırılamamaktadır. Öncelikle insanın kendi bedeninin kendisine ait olduğunu bildiği yazılır. Zihinse "belli ilişkilerin birleştiği algılar yığını"dır.⁵⁶ Algı demetini oluşturan, duyumsanarak zihne sunulan nesnelere. Zihin bir tiyatro sahnesi gibidir. Bu sahnede ortaya çıkan ardışık algılar sonsuz çeşitlilikte birleşir, ayrılır ve karışırlar. İnsan ardışık algılara özdeşlik atfederek hayatı boyunca değişmeyen, kesintisiz bir varoluşa sahip olduğunu düşünür. "Benlik", kavranması olanaksız hızla devamlı akış halinde birbirini takip eden algılar demetidir. İnsan bu algıların ardışıklığının sürekli olduğunu bellek sayesinde bilir. Bu nedenle kişisel özdeşliğin kaynağı bellektir. Eskiye tam anımsamasa bile hiç kimse bir zamanlar olduğu kişiden başka biri olduğunu düşünmez. Çünkü bellek, farklı algılar arasındaki neden sonuç ilişkisini insana göstererek kişisel özdeşliği keşfetmesini sağlar (Hume, 2009: 135-149; 173-180).

İnsanın kendi bilincinde kendisine ilişkin kavrayışı, özellikle düşünce ve duygularının bilincine varışı çok nettir (Hume, 2009: 218-219). Kendini korumaya, acıdan kaçınıp hazzı yönelmeye eğilimli olduğunu gören ve bunları rastlantısallıkla yapmadığını anlayan insan, kendisinin us ve niyet tarafından idare edildiğini bilir. Doğa, insan zihnine gurur ve tutku üretme yetisi vermiş olup, tutkular zihin gibi bedeni de etkiler. İnsan doğasının en belirgin ilkeleri, karşılaştırma ve duygudaşıktır (2009: 127-128; 395-396). Buna ek olarak zihin, tüm nesnelere "benlik" tarafından dikkate alındığı biçimiyle kavrar. İnsan önce kendi kişiliğinin ve değerinin bir tasarımı oluşturur sonra şeyleri kendisiyle bağlantısına göre değerlendirir. Gurur ve kendini küçük görme, benlikle ilintisinde özellikle zekâ ve espri yeteneğiyle ilgilidir; kimse tanımlayamasa da beğeni zekâyı teşhis eder. İnsan, nesnelere gerçek değerlerine göre değil, karşılaştırmalar üzerinden yargılar; ama alışkanlık, şeylerin

⁵⁶ İnsanı dışsal şeylerin var oluşuna inandıran, duyulardır. Tüm algılar örgenlere, sinir ve canıkların durumuna bağlıdır. Kendilerine devamlı bir varoluş yüklenen nesnelere, kendilerine has sürekli bir değişiklikleri bulunur. Fakat zihin, bir algıdan diğerine çok hızlı geçtiğinden değişimi algılamaz. Öte yandan, zihin için hiçbir şey, çelişki kadar rahatsız edici olmadığından huzursuzluktan kurtulmak için, düşünme yetisinin benzer algılar arasında pürüzsüz geçişi, onlara özdeşlik yükleme zorunluluğu ortaya çıkarır ve algıların kesintisiz biçimde var oldukları kabul edilir. Böylece zihindeki yegane varlık olan algılardan hareketle, zihne sunulan varlık, gerçek cisim olarak kabul edilir (Hume, 2009: 148).

doğru değerini saptayabilir. Bařka insanlarıysa, kendiyle kıyaslayarak bilir. Bařka insanların yaşadıkları, dūřünceleri, davranışları, duyguları, özellikleri ve sahip oldukları karşısında "cancıklar kışkırtılır" ve duygudaşlık ortaya çıkar. Doęa, insanlar arasında benzerlik gözettiğinden, insan benzerine, alışkın olduğuna ve kendine doyum verene yönelir. Herkes kendisine ve kendisiyle bağlantılı insanlara dair olumlu dūřünme eğilimi taşır. Benzer kişiler arasında duygudaşlık geliştiğinden, kişinin kendiyle bağlantılı insanlar, üstün vasıflı yabancılara yeğlenir. Hume, "insanların zihinlerinin birbirlerine tuttıkları bir ayna" olduğunu yazar. Bunun istisnası aptallardır; akıllılar kendilerinden mutlu olurken, aptallar daima onay ihtiyaı duyduklarından, etraflarında her zaman kendilerinden aptalları bulundurur. Bunun dışında başkalarıyla karşılaştırıldığında kiři, kendine ilişkin tasarımını büyötmek için arayı açmaya gerek duyar. Buna bağlı olarak, insanlar, kendi konumlarından aşağı olan kişiler kendilerine yaklaşırsa kıskanılığa kapılır. Benzerlik şeyleri birbirine bağlarken orantısızlık uzaklaştırır; insan kendisine çok uzakta olanla kendisini kıyaslamaz. Birinin davranışı karşısında incinmekse, o kişiden insana yönelen küçümseme ve nefretten kaynaklanır. Rastlantısal incinmelerle ödev veya adalet duygusundan kaynaklanan durumlarda öfke oluşmaz. atışmalarda dolaylı ifadeler, muhataptan duyulan korkuyu gösterir ve açık olanlar kadar tepki yaratmaz. Başkalarını değerlendirmede bir ölçüt, gücü gösterdiğinden, sahip olduklarıdır. Güç zihni etkiler ve herkes kendi gücünü diğerlerininkinden üstün görme eğilimi taşır. İnsan, cesaret kıracak ölçüde görkemli olmayan bir karşıtlığa rastladığında bu karşıtlığı alt etmek için gücünü toplar; çünkü ruh karşıtlıktan beslenir (Hume, 2009: 44; 192-213; 238-245; 262-289 395-396).

İnsan doğası, anlık ve duygular gibi iki kısımdan meydana gelmekte olup insanı en fazla ilgilendiren, eylemlerdir. Eylemlerin temeli haz ve acıyla ilgilidir; us sadece bu bağları keşfetmeye yarar. Eylemleri etkileyense güdüler, ruh durumları, koşullar, istenç ve ödöl ile cezadır. Ancak istenci etkileyen bir şey bulunmaz. Kişilikler eylemlere bakarak değerlendirilebilir. İnsan kendi içinde bir özgürlük tasarlasa dahi, onu izleyen biri, kişiliğine bakarak eylemlerini öngörebilir veya kişinin mizacını ve koşullarını öğrendiğinde bunu yapabilir hale gelir. Zorunluluğun özü buradadır (Hume, 2009: 269-277; 327-335).

Hume us, eylemler, toplumsallık ve ahlakı birbiriyle ilgisinde soruşturur. Tüm kararlar toplumla ilgili olduğundan, insanı en fazla ilgilendiren sorun, ahlaktır. Bilinç, ahlaksal iyi ve kötü ayırımını belirleyemez. Erdem ve erdemsizlikler usun değil, duyguların nesnesidir. Bir davranış karşısında "insanın içinde" bunu dūřünmekten kaynaklanan bir duygu hissedilir. Ahlaksal yükümlölükler, us tarafından üretilmeyip

sadece keşfedildiğinden, doğru ve yanlışa dair ussal ölçüt belirlenemez. Ahlak, "yargılamaya değil, duyumsamaya" uygundur. Ahlaki yargıları haz ve acı belirler. Doğasında bulunan bencillik abartılan insan, doğa kendini diğer yaratıklara nazaran noksan yarattığından, bu noksanlıklarını toplumsallaşmayla giderir. Zihin, önce kendini sonra akraba ve tanıdıkları, son olarak yabancıları gözetir ve toplumsallığın temelini kurar. Her insanda başka olan tutkularsa, davranış farklılıklarına ve çatışmaya neden olur. Bazı tutkular denetlenebilirken, çıkar ve mal edinme tutkuları ortak çıkara dönüştürülüp toplumsallaştırılır. Böylece kişisel çıkar ve toplum çıkarı bir arada korunur. Kişisel çıkar adaletin ilksel güdüsüdür; toplum hükümet olmadan yürür ama adalet olmadan ayakta kalmaz. İnsan doğasında edilgin biat bulunmadığını da düşünen Hume, zorbalık karşısında direnmeyi öngörür ancak koşulları dikkatli incelemeyi önerir⁵⁷ (Hume, 2009: 307-335; 359-371).

Kant, insanın doğanın büyüklüğünün ve uyumunun yansıdığı bir ayna olduğunu ileri sürer (Heimsoeth, 2014: 31). İnsandan beklenen, insan olmasıdır. İnsan, bu yolda yapayalnızdır; ne doğadan, ne Tanrı'dan yardım alabilir. Bu nedenle, mutluluğunun, mutsuzluğunun, başarı ve başarısızlığının sorumluluğu kendisine aittir (Mengüşoğlu, 2013: 11). İnsan olma yolunda akıl belirleyicidir. Kant, akıl sözcüğünü iki ayrı anlamda kullanır; dar anlamıyla sözcük, anlama yeteneğinden ayrı düşünülür. Bu kullanımında akıl, yapısında bazı a priori kavramlar taşır. Bu a priori kavramlara "ideler" denir. Salt aklın üç temel idesi ruh, evren ve Tanrıdır.⁵⁸ Akıl, yapısındaki bu idelerle güvenilir bilgi edinmek isterse, hataya düşer; bu bağlamda "diyalektik" sözcüğü "kendi içinde dönüp duran bir kavram çatışması" anlamını verir ve insan aklının yapısında bulunan, insanın kaçınamayacağı bir tutumu gösterir. Çünkü akıl bu ideleri düşünebilir ama bilemez. Aklın metafiziğe sapma nedeni, insanda bu idelerin bulunmasıdır. Geniş anlamda akıl, bağıntılar ve yasalar kuran bilgi yetisidir.⁵⁹ Dünyayı bilme söz konusu

⁵⁷ Aslen tüm ulusların varlık temeli gaspa dayanır ve her hükümet uzun süre varlığını koruduğunda insanlar, "kendilerini boyun eğme için doğmuş sayarak" "bazı insanların emir verme hakkı olduğunu" hayal eder (Hume, 2009: 371).

⁵⁸ Tanrı idesi biricik gerçek varlığı ifade eder; evrendeki her şey ve ruh ona benzer. Duyulur dünyadaki her şey noksandır oysa salt aklın bu idesi tüm varlık olanaklarını, türlerini en yüksek derecede birleştirir. Bu idenin kaynağı, insan aklının kurtulamayacağı kendi doğasından gelir. Kant'ın Tanrı kanıtlamalarına getirdiği eleştiri, tüm teolojilerin eleştirisidir. Bu ide, duyular ve deneyim alanını aştığı için, insan bu konuda güvenilir bilgi edinemez. İnsan aklının bu çabasının amacı kendi huzursuzluğunu gidermektir oysa bu konudaki yetersizliği ondaki huzursuzluğu çoğaltır (Heimsoeth, 2014: 110-114).

⁵⁹ Kant, insan yapısının iki alanı olan doğa ve akıl dünyasını insanın varlık bütününde bir araya getirmeye çabalar. Doğada sadece doğa yasalarının nedenselliği, amaçlar ülkesinde özgürlüğün nedenselliği yürürlüktedir. Doğayı yasalar bağlamında kavrayan akılla, pratik alanda "yapmalısın" buyruğunu duyarak kendine ahlak yasası koyan akıl aynı olsa da, bu aklın farklı yanlarının kavradığı ayrı dünyalar olarak doğa ve ahlak (özgürlük) farklıdır. Deneyim ve algıların sonsuz çeşitliliğinin bir yığını olan doğa insan tarafından tamamen bilinemez; bilinebilen sadece zaman mekân içinde algılanabilen duyular dünyasıdır. Bu nedenle, doğanın rasyonel bir düşünce sistemi olduğunu kabul etmek hatadır. Ancak bükümlü yargı gücü doğadaki sonsuz çeşitliliği, beklenen düzenler haline getirip

olduğunda Kant, duyulur dünya ile düşünülür dünyayı ayırır. Kant'a kadar, duyulara dayanan algılar bilginin temeli olarak görülürken, Kant bilgide iki unsur olduğunu söyler; bu iki unsur algı ve kavramdır. Kavramlar da algılar da kendi başlarına bilgi sağlayamaz. Bilgi, kavranan şeyin düşünce yardımıyla yorumlanmasına dayanmaktadır. Anlama yetisi düşünme, kavramlar kurma, yargılama yetisidir (Heimsoeth, 2014: 70-82; 100-101).

Böylece bilginin iki kökünden biri alıcılık yani duyu verilerinin alınmasıdır. Bilginin ikinci kökü düşünmedir (Heimsoeth; 2014: 82-83). Duyular, verileni alabilme yani "*receptivité*"dir; duyulara dayanan algı, alıcıdır. Duyularla gerçekleştirilen her kavramda iki form bulunur. Bunlar, insan algısının yapısından kaynaklanan bilgi formları olan zaman ve mekândır. Zaman ve mekân, bilen öznede *a priori* olarak bulunur. İnsanın bilebildiği evren, insan algısına ve bilgisine bu formlar içinde verilmektedir. Kant'a göre, zaman ve mekân, tüm algıların önkoşulu olduğundan, algıların hepsi, zaman ve mekânla ilgilidir. İnsan, duyular yoluyla bilgi edindiğinden, edindiği bilgi de, zaman ve mekân formlarına bürünmüştür. Mekân, mekânda bulunan nesnelere gibi algılanabilir olmadığından, duyuların nesnesi değildir. Mekân, dış algılara olanak sağlar. Dışarıdan gelen hiçbir veri, mekândan bağımsız algılanamaz. İnsan, kendi iç yaşantısını zaman formu içinde bilebilir. Ancak mekânda ortaya çıkan her şey, zamanda olup biter. Zaman ve mekân, insanın kavrama yeteneğinin formları olduğundan, duyular dünyası insana görünen dünyadır (2014: 57-63; 77-82). Transandantal idealizme göre duyulur dünya insan gibi sınırlı varlıklara, duyulara dayanan algılamaya bağlı olarak görünen dünyadır. İnsan, bilgi edinme açısından algılara bağlıdır. Bu nedenle, duyulara dayanan ve gerçeklik olarak algılanan her şeyde, zaman ve mekân vardır. Bunun yanı sıra, başka yapıda bir varlığın başka türlü algılama şekli olacaktır. Bunlardan hareketle, zaman ve mekânın gerçekliği sadece insana özgüdür. Ancak, insanın sadece görünüş dünyası olan zaman ve mekân içinde verileni bilebilmesi, her şeyin zaman ve mekânda olması anlamına gelmez (Heimsoeth, 2014: 57-63; 77-82).

İnsan nesneyi, düşünme olmadan sadece duyu verileriyle bilemez. Anlama yetisi, duyu verilerini bir şeyin özellikleri olarak kavrar. Anlama yetisi etkin bir düşünme eylemidir ve "kategoriler" denilen, kendine has *a priori* kavramlar içermektedir. Anlama yetisi her deneyimde etkinleştğinde kendindeki bu kavramlarla

yasalar tanımlayabilir. Araştırmaların özel alanlar arasında bağlantılar açığa çıkarması sayesinde bilimler ilerlemiştir. Canlılık dünyasını anlamak için gereken yeni kavram "amaç"tır. Kant için bu kavram, organların, uyumlu ve işlevsel çalışmasıdır. Bükümlü yargılama olarak canlılar alanında amaç kavramı insana, doğayı anlama yolu hazırlar. İnsan doğayı tamamen kavrayamasa da anlama yeteneğine uygun kabul eder ve etmelidir. Doğada amaç bulunduğu söylenemez; "amaca uygunluk" kavramı insan bilgisinin çoğalmasında hizmet eder (Heimsoeth, 2014: 144-155).

bağlantılar kurar. Böylece bilginin "*receptivite*"si ve anlama yetisinin "*spontanite*"si beraber çalışır ve ayrılamazlar. Bilgi, duyularla anlama yetisinin beraber çalışmasıyla olanaklıdır. İnsan, şeylere ve olaylara dair bilgiyi ancak duyuların, deneyimlerin dünyasından, "*mundus sensibilis*"ten elde edebilir. Çünkü anlama yetisinin kategorileri sadece duyular ve deneyim dünyasında kullanılabilir özelliktedir. İçinde yaşanan deneyim dünyası olarak "*mundus sensibilis*"in bilgisi, doğa bilimleridir ve zaman ve mekân ilkelerine dayanır. İnsan, bunu düşünmeye zorunlu olsa da, "*mundus intelligibilis*" hakkında hiçbir şey bilemez (Heimsoeth, 2014: 57-63; 77-91).

Maddi dünyanın ampirik bir realitesi vardır. Duyularla algılanan gerçekliğin temeli, bilen özne olarak insanda bulunur. Her bilme, bilen bir özneyi ve bir bilincin varlığını şart koşar. Bilinç, duyu verilerinin üzerine kaydedildiği bir balmumu levha şeklindedir. Her bilincin yapısında bir "kendini bilme" vardır; ancak bilen özne çoğunlukla bilmeye yöneldiği şeye o kadar güçlü dalar ki, kendisinin farkında olmaz. Ama bir nesneye her yönelmede bir iç olanak olarak kendini bilme, nesneye yönelen "ben" vardır. Bilen bilinç, yapısında daima ben'e dönme gücünü taşır. Kant, düşünmedeki bu "ben'e", "*aperseptionun transandantal birliği*" der ve "*özalğının ben'ini (aperseptionun "ben'ini)*" her algılamının *a priori* ön koşulu kabul eder. Fakat bu "ben", kişilerin somut "ben"leri değildir. Bu "ben", her bir insan için olanaklı her bilginin genel, zorunlu koşulu ve ölçüsü olan "ben"dir. Bilince giren ne varsa, "ben" tarafından düşünülmüş olduğundan, bilince bir şeyin girebilmesinde daima bir özalgı, bir kendine dönebilme olanağı, bir "ben" bulunur (Heimsoeth, 2014: 88-89).

Kant, insan yapısında düşünülür ve duyulur iki kısımdan söz eder. İnsan bir yandan görünüşler dünyasının bir parçasıdır. İnsanın eylemlerinde görünebilir olan bu kısmı, doğa yasalarına bağlıdır. Bu alanda olan bitenler doğa olayları gibi izlenebilir, öngörülebilir ve başka olaylarca yönetilir. İnsan bu yanı bakımından, doğanın bir parçası olması nedeniyle özgür değildir. İnsanın düşünülür yanı, "*transandantal aperseptionun*" öznesi olan, düşünen "ben"dir. Bu yan deneyimin nesnesi olamaz, doğanın bağlayıcı koşullarına dayanmaz ve doğa bilimleriyle bilinemez. Kant düşünen beni, ruhsal olaylarla bağlantılı görmez çünkü insanın ruhsal yanı görünüş dünyasına, deneyime bağlıdır.⁶⁰ Transandantal *apersepsiyonun* beni, ampirik değil, anlaşılır özelliktedir (Heimsoeth, 2014: 107-109).

⁶⁰ En yüksek iyinin insandan beklentisi olan, tüm niyetlerde ahlak yasasına uyma, insan yapısını aşan bir beklentidir. Bütün niyetleriyle eylemlerinde ahlak yasasına uymayı, sadece kutsal bir varlık başarabilir. Akıl sahibi varlıklardan hiç biri dünyadaki süresi boyunca bunu gerçekleştiremeyeceğinden,

Kant'a göre, insanın duyulara bağı doğa güçleri kendi benine yöneliktir ve doğa varlığını korumasına hizmet eder (Heimsoeth, 2014: 55-57). Doğa insana yabancı bir varlık değildir. İnsan akıllı, teoriler kuran teorik aklın yanında yapıp etmeleri belirleyen pratik akıldan oluşmaktadır. Ne bilebileceği gibi ne yapması gerektiğini de sorgulayan insana asıl gereken bilgi, insan olması için yapması gerekenleri öğreten pratik akıldan sağlanır. Her biri kendi yapısı uyarınca işleyen yasalara göre çalışan bu iki akıl, uyum içinde bulunmalıdır (Heimsoeth, 2014: 48-57; 67-69; 91-92; Mengüşoğlu, 2013: 11). Son noktada, insan aklının tüm ilgileri pratik olduğundan, ahlaklı eylemler "bilen bir vicdan" ile yapılmalıdır. Kant, pratik akıl, teknik pratik akıl ve salt pratik akıl olarak ayırır. İlki nedensel bağları kavrayıp bilgiyi kullanarak amaçlara ulaşmada yol gösterir. Bu amaçları isteklerle gerekler belirler. Salt pratik akıl istekler ve eğilimlerle belirlenmez, doğa yasalarından farklı *a priori* yasalar sayesinde kendini idare eder (Heimsoeth, 2014: 118-127; 139-140). Duyular, istekler ve eğilimler, insanın doğa varlığından kaynaklanır. Duyular dünyası ve deneyim, insana kendisinin bir doğa varlığı olduğunu gösterir. Kant, istekler ve gereksinimlerden kaynaklanan eylemlerle ahlaklı eylemleri ayırır (2014: 108-109; 146). İnsandan beklenen, eğilimlerini bastırmasıdır. İnsan olma onuru, tüm eylemlerin nihai amacı ve ölçütü olmalıdır; çünkü insan akıl öznesidir ve bu nedenle sadece istekler ve eğilimlerle idare edilemez (2014: 118-127). İnsan istemesinin kaynağı akıldır ve eylemleri isteme belirler. İnsan aklında kendisini iyiye yöneltip kötüden kaçmasını isteyen "yapmalısın" buyruğu ortaya çıkar. Burada akıl, görünüş dünyası kurallarına uymaz; insanın spontane davranmasına yol açar. Buna "akıl nedenselliği" denir ve bu nedensellik, iradeyi yönetir (2014: 108-109). Ahlaklı eylemler, salt pratik aklın idare ettiği istemelerden kaynaklanır ve "ödeve dayalı eylemlerdir" (2014: 118-127). Heteronomiyle yönetilen irade doğa yasalarına uyar ve hipotetik buyrukları izler. Salt pratik akıl sahibi insansa istemesi özerk/otonom olan ve kategorik buyruk tarafından yönetilen bir varlıktır. Ahlak alanında geçerli tek duygu olan ve insanı harekete geçiren saygı, insanın kendisine dair bilgiden kaynaklanır (2014: 118-146). İnsan, yapıp etmelerini, içinde yaşadığı duyulur dünyada gerçekleştirirse de ahlak duygusu her insanın istemesini genel bir istemeye bağlar. Böylece bir ahlak birliği oluşur. Kant, duyular dünyasında yaşayan insanın eylemlerini yönlendiren gerekliliği duyduğu yere "amaçlar ülkesi" der. Amaçlar ülkesinde yani ahlak dünyasında insan duyulur dünyadaki gibi rastlantısal bağlar içinde değil, gerekli bağlantılar içindedir (2014: 123-124; 132). İnsan, akla dayanarak eylemlerini izlediğinde akıl varlıklarını birbirine bağlayan bağı görecektir.

amaca ulaşma, sonsuzlukla olanaklıdır. Ölümsüzlük, böylece ahlaklı isteme tarafından haklı çıkarılmış olur (Heimsoeth, 2014: 141-143).

Ahlak dünyasını yöneten yasa "yapmalısın" yasasıdır ve Kant bu yasaya "maksim" adını verir. Düşünür, yasanın içeriğini, "tüm eylemlerimizde, hem kendimizi hem insanlığı, araç değil amaç kabul ederek hareket etmemiz gerektiğini" söyleyerek tanımlar. Her insan, insanlığın taşıyıcısıdır; bu nedenle kutsaldır ve daima amaç olarak değerlendirilmelidir. Ahlak buyrukları genel buyruk olarak, "yapabileceğinin en iyisini yap" şeklinde ifade edilir. Böylece, kendi başına iyi olanın sadece iyiyi istemek olduğunu söyleyen Kant'ın "*intention*" etiği, iyiyi kötüyü eylemin niyetinde arar. Bunlardan hareketle bir insanın karakterini, değerini yargılamada, duyguların karmaşaya neden olacağı, değerlendirmeyi pratik aklın yapması gerektiği vurgulanır (Heimsoeth, 2014: 46-47; 118-127; 146).

Kant, etikle özgürlüğü birlikte değerlendirir. Özgürlük, duyularla algılanamaz. Özgürlüğün bilinebilmesi, insanın içinde duyduğu buyruk sayesinde. İnsan kendi içine baktığında, "olması gerek" ilkesini görür. Bu ilke, "*obligatio*" kavramıyla ifade edilir. "Olması gerek"ten kaynaklanan buyruksa "*imperativ*" adını alır. Bu buyruğu izleyip ona göre davranmasa dahi her insan, yapması gerekeni bilir. İnsan, ahlak yasasının gereğini yapmalıdır; çünkü bunu yapabilen bir varlıktır. İnsanın özgür olduğunu bilmesi, aklındaki bu ahlak yasası sayesinde. Özgürlüğün gerçekleşmesi, insanın akla dayanan eylemlerinde olur. Özgür davranmaktan başka türlü hareket edemeyen her varlık, pratik anlamda gerçekten özgürdür. Ancak özgürlük yasadışı değildir; özgürlük insanın özyasalılığını gösterir (Heimsoeth, 2014: 43; 105-109; 133-136).

Kant, insan doğasında var olan kötülüğü de soruşturmuştur. Düşünür, dinin en önemli sorunlarından kabul ettiği kötülüğü tanımlarken, noksandan kaynaklanan kötülükle "yok"tan kaynaklanana ayırır. İnsan için kötüyü sadece iyinin olmayışı olarak kabul etmek ahlaka aykırıdır (Heimsoeth, 2014: 42-43). İnsanlar yapılması gerekeni bilmelerine rağmen yapmamakta, açıklanamayan bir kötüyü eğilim tüm insanlarda bulunmakta ve bunu tamamen yok etmek olanaksız görünmektedir. Gene de Kant, insanların yapıcı kötü olmalarından değil, değişen itici güçlerden söz eder. Kötüden kurtulma, insan bilgisini aşan bir sorundur; bu konuda Tanrı'dan yardım ummaksa inançtan ibarettir. Dinin işlevi, ahlakın ifade ettiği ödevlere tanrısallık atfederek etkilerini güçlendirmektir. Kant, tarihi yeryüzünde iyiyi kötünün sürekli çatışması olarak görür ve hem toplumsal bir varlık olduğunu bilen hem de kendini diğer insanlardan ayırmak isteyen insanda istekler, tutkular ve eğilimlerden kaynaklanan çatışmaların, tarih felsefesi açısından yüksek bir amaca hizmet ettiğini yazar. Bu amaç, insanın akıl yeteneklerinin gelişmesidir. Çünkü insanın sadece olumlu koşullarda yaşaması durumunda gelişme gerçekleşmeyecek ve tüm

yetenekler gizli kalacaktır. Tarih toplumdışı, bencil güçlerce yapılandırılırken, çatışmalar ve ilerleme bir arada ortaya çıkmakta; insanın, kendine yasalar koymakla gerçekleşen gelişmesi, özgür bir varlığa dönüşme yolunda sürmektedir (Heimsoeth, 2014: 170- 178).

Kant ahlak, doğa ve sanatı örtüştürerek özel bir insan tanımına ulaşır. Doğada yahut sanat alanında güzelle karşılaşmanın, insanda yücelik duygusuna neden olduğunu yazan düşünüre göre bu duygu, zaman ve mekâna bağlı görünür dünya ve idelere yönelik yetilerin bağlantısını göstermekte; insan bunu kavrayamamakta fakat duyabilmektedir. İnsanın anlama yetisini aşan doğanın yüceliği, insanda tehlike ve tekinsizlik duygularına neden olarak insanın iç varlığını sarsar ve dönüştürür. Kant, sanat yapıtında ortaya çıkan dehanın gücüne de "doğa" der. Zaman ve mekâna bağlı doğadan başka türlü olan bu güç, teknik yapıtlardaki hesaplayan anlayıştan bambaşka olan yaratıcı kaynaktan gelmektedir. Estetik ideler betimleme gücü olarak "*Geist*", aklın yaratıcı bir yeteneğini gösterir ve yaratıcı insanı işaret eder (Heimsoeth, 2014: 157- 161).

2.5 19. Yüzyılda ve Sonrasında Bilinç ve Kimlik

Hegel'e göre gerçek insansal var oluş kendinin bilincini gerektirdiğinden, insan bilinç olmakla kalmayıp aynı zamanda kendinin bilincidir. İnsan kendi bilincine "ben" dediği zaman ulaşır. Özbilincin doğuşunu anlamak, insanın neden ve nasıl "ben" demeye başladığını anlamak ve benliğin, insanın kökenini görmektir (Bumin, 2016: 28; Kojève, 1993: 29-32). Tinin Fenomenolojisi bilincin nasıl duyumladığını, algıladığını, anladığını irdelerken, bilincin özbilinç olarak kendini başka özbilinçlere tanıtmak ve onlarca tanınmak isteğini ve efendi-köle ilişkisi başta olmak üzere bu istekten kaynaklanan ilişkileri ortaya çıkarır (Kojève, 2000: 82). İnsanın ne olduğunu bilmek, tarihi bilmektir çünkü tarihi insan gerçekleştirir ve kendi de değişime uğrar. İnsanlık tarihi, her özbilincin kendini diğer özbilinçlere kabul ettirme eğilimi sonucunda ortaya çıkar (Bumin, 2016: 85-89). Her insanın içinde kendisini tarihin gerçekleşmesine katkıda bulunmaya çağıran bir şey vardır (Kojève, 2000: 35-40). İnsanlık tarihi, bilincin felsefe yapmayan "doğal bilinç" durumundan başlayıp diyalektik yöntemle mutlak bilgide sonlanan bir dönüşüm gerçekleştirmesidir. Diyalektik, felsefi olmayan bilinçle felsefi bilincin, bireyle toplumun diyalogudur ve bu diyalog toplumsal çatışmalar, savaşlar, felsefe kuramları, sanat eserleri ve tarih olarak görünür. Tarihi anlamak insan eylemlerini bu eylemlerin önceden bilinmeyen çok boyutlu yapılarını gözeterek kavramak anlamına gelir. İnsanlık, ancak bir araya

gelen bilinçlerin birbirini anlamasıyla gerçekleşebilir; bunu sağlayansa kavramlardır. Hegel insanların sadece duygular bağlamında anlaşmaları fikrini eleştirerek bilgisiz olanın duyulara inandığını yazar. Oysa kendi bilincine erişebilir düzeyde bir aklın kabul edebileceği bir hakikat, ancak kavramlarla sağlanabilir (Bumin, 2016: 85-89).

Hegel benliği, "ben" sözcüğünün doğuşunu, özbilinci, insan gerçekliğini,⁶¹ düşünce, akıl veya bilginin⁶² ortaya çıkartamayacağını düşünür çünkü bilme edimi özneyi kendisine değil, nesneye yöneltir ve insan o nesnede kaybolduğundan bilişsel tavır edilgin özellik göstererek sadece nesneyi açığa çıkartır (Bumin, 2016: 179; Kojève, 1993: 29-32). İnsan, bilinçli isteği (*le désir*) sayesinde kendini oluşturur; "ben" demeye başlar ve "ben" olarak kendisini "ben-olmayan" ayırır. Başlangıçta isteğin beni bir boşluktur. Ben, isteğinin nesnesini yani ben-olmayı yok eden, dönüştüren, kendinin kılan olumsuzlayıcı bir eylem gerçekleştirir ve benliğin olumlu içeriği yadsınan "ben olmayan"ın içeriği sayesinde kazanılır (Kojève, 1993: 29-32). Bu isteğin niteliği önemlidir. İnsan biyolojik bir varlıktır ve biyolojik hayatın içinde varlığını sürdürür. Bu bağlamda Hegel, bilinci doğa içindeki biyolojik var oluşundan başlayarak soruşturur. Hayvanın isteği hayatını korumadır, doğal istektir; bu nedenle hayvan sadece "*self-gefühl*"e sahiptir; "*selbst-bewusstsein*"a ulaşamaz çünkü kendisine mesafe alamaz. Biyolojik istek sadece biyolojik eylemle doyuma ulaşır; örneğin, açlığı gidermek için, yiyeceği yok etmek, dönüştürmek gerekir. Bu yoldan gerçekleşen ben doğal, biyolojik ve maddeseldir. Yiyecek gibi doğal bir şey istemek özneye kendisinin sadece biyolojik bir varlık olduğu bilincini verir. İnsansal istek bazı farklar dışında hayvansal isteğe benzer. Özbilincin olabilmesi için isteğin, doğal olmayan bir nesneye yönelmesi gerekir. Doğal olmayan tek nesne isteğin kendisidir. Yani insanda huzursuzluk yaratıp harekete geçmesine neden olan, biyolojik değil insansal (*anthropogène*) istektir. Bu insansal istek sevilme, kabul görmek şeklinde ortaya çıkar. Öznenin, kendisinin doğal bir varlık olmaktan ibaret olmadığını bilincine ulaşmasının diğer koşulu başka bir isteği istemesidir. Başkalarının istediğini istemeyi insansal yapan, bu şeyleri başkaları istediği için istemektir (Bumin, 2016: 179; Kojève, 1993: 29-39; Kojève, 2000: 40-43; 82-83). Bir başka isteğe yönelen istek kendini doyuran olumsuzlayıcı bir eylem gerçekleştirerek hayvan benliğinden

⁶¹ İnsanın bugünkü bedeni dün sahip olduğundan farklıdır çünkü bedeninde bazı değişimler olmuştur. İnsanın bilinci bedeninden başkadır; beden uzay ve zamanda bulunur oysa uzay ve zaman bilincin içindedir. İnsan zamana bağımlı değildir; "hatırlama" ve "bekleme" insanı zamandan özgürleştirir ve insan zamanda geri ve ileri hareket edebilir. Birçok şey yaşayan insan farklı yaşantılar süresince kendini hep "aynı ben" olarak bilir. Tinsel dünyada "ben", bir "bilinç" taşıyan bir kişidir; onun diğer "ben"lerden bağımsız bir "kişiliği" vardır. Ancak gene de o kişi, diğer insanlarla bağlantıları sayesinde "neyse o olur" (Gökberk, 2013: 388-391).

⁶² Bilgi, bir şeyin bilinç için geçerli varlığının belirlenmiş yanıdır. Bilinç hem nesnenin bilincidir hem de kendisinin bu hakikate dair bilgisinin bilincidir. Bilinç nesneyi kendisine göre görmek zorundadır; başka türlü göremez. Bu ayırım bilinçte bulunur (Hegel, 1993: 19-24).

farklı bir ben yaratır. Bu "ben", "oluş" (*devenir*) ile ifade edilir; çünkü bu ben yani doğal varlık, doğuştan karakter, verilmiş varlık olarak ne ise ondan başka bir şeye dönüşür. Verilmiş varlık bilinçli ve iradi eylemle yaratılmamış varlıkken, dönüşüm kendi eseridir. Bu "ben", gelecekte de olumsuzlayıcı bir eylem sayesinde eskiden olmuş olduğu şeyden başka bir şey olacaktır. Bu nedenle, insanın gerçek varlığı (*sein*) bilerek ve isteyerek gerçekleştirilen ilerleme, değişme, oluşmadır (*werden*), zaman ve tarihtir. Kendisine verilmiş olanı aşan ben, verilmiş gerçek karşısında özgür, insansal, tarihsel bireydir (Kojève, 1993: 29-32; Kojève, 2000: 42; 81-91).

Bilincin doğal durumu olarak hayvansal hayat karşısında ilk *anthropogène* eylem, özduygudan özbilincin oluşmasını sağlar. Bunun için bir istekler çokluğu bulunmalıdır çünkü insan yeryüzünde sadece sürü içinde ortaya çıkabilir; sürünün toplum olma koşuluysa her üyenin isteğinin diğer üyelerin isteğine yönelmesidir (Kojève, 1993: 30-33). Gerçek anlamda "insan" olmak için kişinin kendi hakkındaki düşünce ve değerinin başkalarına kabul ettirilmesi gerekir. Başlangıçta sadece kendi için varlık olan özbilinç ancak bir başka özbilinç tarafından bilinirse var olabilir. İnsan ilk "*anthropogène*" eylemiyle dünyayı değiştirerek onu, içinde kendi varlığının kabul edildiği bir biçime kavuşturmalıdır (Kojève, 1993: 37-39; Kojève, 2000: 88-91). Bu süreçte iki insan ilk defa karşılaştıklarında taraflardan her biri kendinden emin, diğerinin değerinden şüphelidir. Kendisine ilişkin düşüncesi ve kendine attığı değer öznel olan muhatapların her biri kendine dair düşünce ve değerini öznellikten çıkartıp, nesnellikle kesinleştirmek zorundadır çünkü her biri kendine mutlak bir gerçeklik ve değer yüklese de bu gerçeklik ve değer henüz bilgi değildir. Kendi hakkındaki kanaati yanlış olabileceği gibi, kendine biçtiği değer asılsız veya delice olabilir. Buna karşın, kendisinden başka varlıklar onun için özsel gerçekliğe sahip olmayan varlıklardır; taraflar diğerini tehlikeli ve düşman bir hayvan olarak görür (Kojève, 1993: 37-39). Hasımlar ilk karşı karşıya geldikleri anda hayvan hayatının verilmişliğine gömülü bilinçlerdir (Kojève, 2000: 87). İki özbilinç kabul edilme isteğiyle karşı karşıya durduğunda hiç biri diğerini kabul etmek istemez, kabul edilmeye uğraşır. Tüm insanlar böyle davranacağından ilk *anthropogène* eylem savaş olmak zorundadır çünkü her insan, başka insana kendini kabul ettirmek istediği ölçüde insan olduğundan, hayvansal hayatını bu insansal isteği uğruna tehlikeye atarsa insan olarak kendini ortaya koymuş olur. Bu nedenle, özbilincin kökeni, kendi değerinin başkası tarafından kabul edilmesi için bu başkasıyla ölümüne savaşa girmekte bulunur. Taraflar diğerini kışkırtır, savaşa zorlar ve kendi ölmek için onu öldürür. Ancak herkes bu şekilde davranırsa savaş taraflardan biri veya ikisinin ölümüyle sonuçlanır; kazananın kabulü olanaksız olur. O halde iki

hasım da savaştan sağ çıkabilmeli ve ölüm taraflardan birinin hasmın özerkliğini ortadan kaldırmasıyla gerçekleşmelidir; bunun tek yolu savaşta farklı davranmalarıdır. Birinin hasmından korkması, "kabul edilme" isteğinin doyumu uğrunda ölmeyi göze alamaması gerekir. Özbilinçden söz etmek bu nedenle, efendilik ve kölelikten bahsetmek demektir (Kojève, 1993: 34-44).

Köle, saygınlık uğrunda hayvansal hayatını tehlikeye atmakta sonuna dek gidemediğinden yenilir ve diğerinin kendine bağışladığı hayatı kabullenir. O, hayvansal varlıktır çünkü saygınlık uğrunda hayatını tehlikeye atamayan insan bireyi insandır ama özerk bir özbilinç olarak kabul edilmiş değildir. Buna karşın efendi, verilmiş varlığa bağımlı olmamayı başarmıştır; o, hem kendi için var olan gerçek bir bilinçtir hem de kendisini efendi olarak kabul eden bir köle olması nedeniyle efendidir. Efendi verilmiş varlık üzerinde, verilmiş varlık köle üzerinde egemen olan güçtür (Kojève, 1993: 43-47; Kojève, 2000: 94-95). Ancak efendi-köle ilişkisi tam bir kabul ilişkisi olamaz çünkü kabul ettirmenin kabul edileni doyurması için kabul edeni bir insan olarak görmelidir. Oysa efendi, kölenin insansal gerçekliğini kabul etmez. Efendi-köle ilişkisi bir aynaya benzer ve roller sürekli değişir. Başlangıçta köle hayatını koruma içgüdüsünü aşmadığından doğanın ve efendinin kölesi haline gelmiştir. Sonrasında efendi köleyi çalışmaya zorlar, kölenin yaptığı her iş efendinin isteğinin dışı vurumudur. Köle çalışarak veri olan dünyayı dönüştürür ve doğanın efendisi haline gelip kendisini içgüdüsünden kurtarır (Kojève, 2000: 97-100). Köle hayatını tehlikeye atmadığından köle olmuştur ama özgürlüğü de kendisinin özgür olmadığını da bilmekte ve özgür olmak istemektedir; bu nedenle varlığında asli olan değişim isteğidir (Kojève, 1993: 48-55). Bunun gerçekleşmesi için kendini aşarak köle olan kendiliğini yok etmelidir (Bumin, 2016: 38-39).

Bilincin kendi üzerine düşünmesi için gerekli iki unsurdan ilki korku, diğeri çalışmadır. Korku insan var oluşunun tamamını ilgilendirdiğinden mutlaktır; korku sayesinde özduygunun yerine özbilinç kazanma süreci girer. Bilinç korku duymazsa boş irade olarak kalır. İnsanın kendini veri olandan ayırmasını sağlayacak şoku ölüm korkusu sağlar. Ölüm korkusunda köle biyolojik varlığının, bilinçli var oluşu için zorunlu olduğunu gösterir. Diğer korku baskı, otorite, gerçeklik ilkesi gibi kavramları temsil eden efendinin gücünden duyduğu korkudur ve onu çalışmaya iter. Aslında çalışma korku kadar köklü değildir; korku içe dönük duygusal devinime yol açarken, çalışma özneyi dışı döndürür. Fakat insanın doğuştan gelen eğilimlerini ve anlık isteklerini bastırmasını sağlayan çalışmadır. Ancak insanı değiştiren çalışma ölüm korkusu altında başkasının hizmetinde gerçekleştirilen zorla çalışmadır. Çünkü çalışma anlık doyuma yönelmez, çalışmanın nedeni insan doğası değil, toplumsal

ve tarihsel koşullardır. Köle çalışma sayesinde savaşta yaşadığı "biyolojik kimliğini" kaybetme korkusunu alt eder ve efendinin dünyasını, doğayı değiştirir. Böylece kendisini veri olan doğaya ve doğuştan getirdiği hayvansal doğasına bağımlılıktan kurtarır ve bu dünyada hayvanın doğada yaşadığından başka türlü bir hayat sürer çünkü onun çalışması doğal olmayan, kültürel, tarihsel, insanca ve nesnel bir dünya yaratmıştır (Bumin, 2016: 40-48; Kojève, 1993: 56-62).

Hegel'e göre insansız doğa yalnızca mekândır. Kozmik zamanın da insansal zamanla alakası bulunmaz; insansal zamanda belirleyici olan gelecektir çünkü zaman yeni olanın ortaya çıkmasıdır yani yaratım ve özgürlüktür. Zaman geleceğe dair bir tasarı uyarınca şimdinin değiştirilebilmesi anlamıyla praksistir ve sadece insanda görülebilir. İnsansal zaman doğal dünyada yani mekânda var olabilir. Bu var olma, veri olanın olumsuzlanması şeklindedir ve bunu yapabilen tek varlık insandır. O halde zaman, insanın dünyadaki varlığıdır (Bumin, 2016: 77-78; 181). Dünyayı dönüştürerek zamanı yaratan ve insanı uygarlaştıran çalışmadır, "*bildung*"tur. Çünkü çalışmak isteyen insan tüketme içgüdüsünü bastırır (Kojève, 1993: 57-63; Kojève, 2000: 58-59). Kendi isteklerini karşılama yolunda çalışma insana kendisinin biyolojik dünyanın mahir bir bireyi olduğunu göstermekle kalırken, efendi korkusu altında ve kendi isteği dışında bir nedenle çalışma insanın doğayı aşmasını sağlar (Bumin, 2016: 44-49). Verilmiş doğada köle efendinin kölesiyken teknik ve çalışmayla dönüştürülen dünyada kölenin efendi haline gelerek kazandığı egemenlik, efendinkinden başkadır (Bumin, 2016: 38-39; Kojève, 1993: 49-51). Kendinin farkında olma ve özgürlük bu bağlamda ilişkilidir ve bilincin iki yönünü gösterirler. Doğayı dönüştürmek, efendinin köleye verdiği emirdir ama bunu nasıl yapacağını köle öğrenir. Çalışmada duygu değil düşünce etkin olduğundan, çalışmayla kazanılan özduygu değil özbilinç olur. Çalışmanın ürünü başkaları tarafından görülebilir (Bumin, 2016: 44-49). Çalışan insan eserini tanıdığı anda kendini tanır (Kojève, 1993: 57-63). Fakat Hegel, kölenin bilim ve tekniğin erken örneği olan çalışmasının yetmediğini, efendiyle ilişkisini dönüştürmesi gerektiğini belirtir. İnsanca tek eylemi savaş olan efendinin aksine, efendi bunu istememiş olsa da onun sayesinde köle tarihi başlatır; ancak bu hemen gerçekleşen bir dönüşüm değildir. Köle özgür olduğunu bilmesine rağmen bir süre özgür yaşamamayı yeğler ve seçimini meşrulaştırmak için stoacılık, septisizm ve hıristiyanlık gibi dünya görüşleri geliştirir (Bumin, 2016: 51; 53; Kojève, 2000: 48-78).

Efendi-köle ilişkisinde efendiyi aşan köleye karşın verilmiş olana bağlı kalan efendinin doğa karşısındaki özgürlüğü köle sayesinde. Çünkü istek efendiyi doğaya bağımlı kılar. Tüketimin sağladığı doyum geçicidir ve yerini yeniden

gereksinime bırakır. Bunun nedeni nesnenin bilinç karşısında bağımsızlığını korumasıdır. Nesnenin bağımsız yönüyle uğraşarak onu dönüştüren köledir. Tembelce efendilikse bir çıkmazdır. Karşılıklı savaşta biyolojik yanını aşabilen efendi nesnenin özneyi bağımlı kılan yanını köleyi kullanarak aşabilir. Kölenin çalışmasının ürünlerini tüketen efendinin doyumunu öznelidir; kendisi dünyayı değiştirme isteği de taşımaz. Bütün bunlar nedeniyle efendi biyolojik dünyaya bağlı kalır. Öte yandan köle çalışmasıyla nesneyi dönüştürmesine karşın onu tüketemez. Bunlara ek olarak kendini kabul eden kabul edemeyerek kendi çıkmazını yaratan efendinin aksine köle, başlangıçtan itibaren diğerini kabul etmektedir. İnsanı tam anlamıyla gerçekleştiren, karşılıklı ve sırayla kabuldür; bu anlamda efendi savaşa başlarken olmak istediği kişiye dönüşmemiş, tam bir öz bilinç olamamıştır çünkü efendi efendiliğinde donup kalır, kendini aşamaz, değişmez. Efendilik, onun olmak istediği şeklin çarpıtılmış halidir (Bumin, 2016: 38-39; 46; Kojève, 1993: 48-63).

Köle veya efendi olmak, insanın tam anlamıyla insan olmadan ve insan olduğunun bilincine sahip olmadan önceki durumudur. İnsan olmak insan olma bilinci edinmektir ve kökeni efendi-köle ilişkisinde izlenen bu süreç tek bireyin hayatına sığmayacak kadar uzun, insanlık tarihine yayılan bir süreçtir. Böylece, özbilincin irdelenmesi toplum ve tarihle beraber yapılmak durumunda kalır⁶³ (Bumin, 2016: 173-177). Efendi-köle diyalektiğiyle başlayan tarihin nihai amacı evrensel uzlaşımıdır. Hegel insan doğasında uzlaşım eğilim bulunduğunu düşünür. İnsan var oluşu bilinçlerden meydana gelen bir toplulukta olanaklıdır. Tarih acılarıyla, çelişkilerle ilerler ve sonunda herkesin diğerini bir "ben" olarak kabul ettiği bir dünya devletinde son bulur. İnsanı kurtaran, başkalarıyla dayanışmadır ve gerçek insan başkalarıyla etkileşiminin sonucunda ortaya çıkar. Ancak insan değiştiğinde bunu başkalarına açıklamalıdır çünkü diğerlerine gösterilmedikçe değişim içsel, kişisel olarak kalır ve bu insan toplumsal gerçeklik tarafından yok edilen bir deli veya caniyeye dönüşür. Dünyayı aşmaya yönelik her insanın davranışını etkileyen delilik ve suç, çalışma yok eder. Bütün sürecin en önemli anı bilincin, özbilince, "bizim bene, benim bize" dönüştüğü andır (Bumin, 2016: 106-109).

⁶³ Hegel, dinsel bilinci betimlemekle yetindiğini vurgulayarak insanın dinsel tutumlarından bahseder. Düşünürüne göre dinsel tutumun niteliği mutlak ve hakiki varlık olarak Tanrıyla öznel, insansal varlık arasındaki uzlaşmaz karşıtlığı sergilemesidir. İnsan, dünyaya bağlı ve ölümlü "ampirik ben" ile Tanrıyla doğrudan bağlantı içindeki "aşkın ben" biçiminde bölünmüştür ve bu bölünme dindar insanın mutsuzluğunun temelidir. Dindar köle insan özgürlüğünü öte dünyada kazanacağına inandığından, dünyayı efendiye bırakır. Bu aşkınlık düşüncesi dindar insanı bireysel ve toplumsal eylemden kopartır. İnsan kendisini dini bakışla anladığında özerkliğine mutlak değer kazandırma isteğinin olumlu karşılanmadığını görür çünkü Hıristiyan anlayışında bireyselliğin gerçekleştirilmesine yer yoktur. Entelektüel de dindar Hıristiyan gibi doğal, verilmiş dünyayı etkin eylemleriyle dönüştürmekten kaçınır. Eylemle doyuma ulaşamayan insansa dünyadan kaçır ve mutsuz olur (Kojève, 2000: 18-32).

Çalışmanın bu bölümünde hiçbir yoruma başvurulmadan aktarılan tarihsel bilgi ve düşünürlerin görüşleri çalışmanın dördüncü bölümünde nörofelsefi perspektiften yorumlanmaya çalışılmaktadır.

3. BÖLÜM

BİLİNÇ-KİMLİK ETKİLEŞİMİNİN DAVRANIŞÇI-BİLİŞSEL SİNİRBİLİM AÇISINDAN TEMELLENDİRİLMESİ

Bu bölümde öncelikle bilinç-kimlik etkileşiminin belirleyicisi ve temel öğelerinden biri sinir sistemi olduğu için bu sistemin anatomik ve fizyolojik yapısı ve işleyişi ana hatlarıyla tanımlanmaktadır. İzleyen bölümlerde bilinç-kimlik etkileşiminin oluşumuna ve yapılanmasına doğrudan katkıda bulunan, sinir sisteminin/beynin evrimleşmesi, sinir sisteminin/beynin doğum öncesi ve sonrası gelişim süreçleri, toplumsallaşma, plastisite, bellek, karar verme ve değerlendirme süreçleri ve benlik konuları özgün alt bölümler halinde ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

3.1 İşlevsel Davranışçı-Bilişsel Nöroanatomi ve Nörofizyoloji

Nörolojinin geleneksel yaklaşımı beynin çalışmasını işlev bozukluğu perspektifinden yani patolojilerden hareketle araştırmaktır. Oysa beyin hem somatik işlevlerden hem davranışlardan sorumlu olduğundan bu yöntem noksan bilgi sağlar. Doğru yöntem, beyne hem normal hem patolojik durumları dikkate alarak anatomik-fizyolojik bakışla yönelmektir (Tanrıdağ, 2014: 9). Bu bölümde bu doğrultudan hareketle konuyla ilgisinde özellikle önemi olan sinir sisteminin temel işlevsel fizyoanatomisi, nörotransmitterlerle endokrin sistemin rolleri, serebral korteksin işlevsel alanları ve beyin şebekeleri bilinç-kimlik etkileşimi bağlamında tanımlanmaktadır.

3.1.1 Bilinç-Kimlik Etkileşimi Bağlamında Temel Anatomi ve Fizyoloji

Beynin/sinir sisteminin asli görevi duyuşsal, bütünleştirici (entegratif) ve motor işlevleri gerçekleştirmek yani çevresel uyarıları algılamak, bilişsel süreçleri gerçekleştirmek ve bedendeki diğer sistemleri yönetmektir. Sinir sistemi bu doğrultuda iç ve dış ortam arasındaki bağlantının kurulmasını ve değişen iç ve dış koşullara uyumu sürdürmeyi sağlar. Bu amaçla duyuşsal bilgiler alınarak merkezi

sinir sistemine (MSS) aktarılır. Merkezi sinir sisteminde (beyin ve omurilikte) değerlendirilen uyarılar (*impulse*) bazen ani bir cevap oluşturur ve efektör yapılara yani kaslara ve salgı bezlerine iletilirler. Çoğu uyaransa beyin bellek birimlerinde depolanır ve buradaki diğer bilgilerle karşılaştırılır veya bilişsel süreçleri etkinleştirir. Bellekte depolanan bilgi ileride basit veya karmaşık bir motor yanıtı neden olabilir (Karakaş ve Alicioğlu, 2010: 52). Temel görevi yaşamın sürdürülmesi olan ve bu yönde evrimleşen sinir sisteminde tüm davranışlar uygun yanıtlar olmayabildiğinden doğru tepkiler/yanıtlar ortaya koyabilmek çok önemlidir. Tüm hayvanlarda özelleşmiş sinir sistemi bilgi işlenmesini aşamalı olarak gerçekleştirir. Bilgi işleme, dış ve iç çevreden duyu bilgisinin alınması, beyindeki işleme merkezlerine aktarılarak burada çözümlenmesi, geçmiş deneyimler ve günün koşullarıyla bütünleştirilmesi ve motor çıktı oluşturulması biçiminde üç aşamadan oluşur. Bu yolda "alıcı organlar-karar organı-tepki organı" olarak ifade edilen üç sistem bir arada çalışmaktadır (Öktem, 2013: 2-7; Wasserman ve ark., 2013: 1046).

Alıcı organ-karar organı-tepki organı yapılanmasında alıcı organlar, duyu organlarından oluşmaktadır (Öktem, 2013: 2-7). Duyusal sistemler iç ve dış çevrenin duyumsanmasını, algılanmasını ve organizmanın bunlara uygun yanıt oluşturmasını sağlar. Bu sistemler çevreyi filtre ederek uyarıların özelliklerini tanımlar. Bu süreç genellikle kusursuz çalışsa da örneğin, bazı bireylerde görsel ve işitsel kortikal alanlar arasında normal olmayan sinirsel bağlantılar bulunması nedeniyle sinestezi gibi sıra dışı durumlar ortaya çıkabilir. Duyumsamanın hem doğal hem heyecansal bir boyutu bulunur. Uyarının özellikleri tür, süre, yer ve yoğunluk olarak sıralanır. Uyarının meydana getirdiği sinir impulsları beyin tarafından deneyime dönüştürülür. Uyarının özellikleriyle deneyimlenen duyum arasında korelasyon vardır; çünkü beyin bu uyarımları öznel deneyimlere dönüştürmektedir (Berk ve Özkul, 2014: 18; Greenstein ve Greenstein, 2000: 132). Duyu verileri beyne ulaşıp burada işlendiğinde algılama gerçekleşir. Algılamalar, beyin oluşturduğu tasarımlardır ve beyin dışında mevcut değildir (Wasserman ve ark., 2013: 1087). Her canlının dünyayı algılayışı farklıdır (Barnes, 2014: 130). Karar organı, sinir sisteminden meydana gelir. Tepki organlarıysa salgı bezleri ve kaslardır. Bu üçlü sistem tüm canlılarda bulunmakla beraber yapılanma düzeyleri aynı değildir; ilkel canlılarda yapı uzmanlaşmamıştır (Öktem, 2013: 2-7).

Beyin işlevsel davranışlar geliştirebilmek için iç ve dış çevrede olup bitenleri bilmek zorunda olduğundan bedende çevresel olayları fark etmede uzmanlaşmış hücreler bulunmaktadır. Sinir sisteminin yapılarında iki temel hücre bulunur. Sinir sisteminin temel yapı birimleri olan hücreler/nöronlar bilgi işleme ve taşıma

elemanlarıdır. MSS'nde bulunan nöroglialar ve ÇSS içinde yer alan Schwann hücreleriye destek hücreleridir. Nöronların fizyoanatomisi ayrıntılı olarak tanımlanabilmektedir. Beynin etkinliği nöronlarca ve nöronların etkinliği, duyu organlarına gelen bilgiyle sağlanır. Bilgi nöronlar aracılığıyla çevreden, renk, ses, ışık, koku vb. şekillerde alınarak ilgili alanlara taşınır. İnsan beyinde bulunan nöron sayısının yaklaşık yüz milyar kadar olduğu tahmin edilmektedir. Nöronlar çeşitli sebeplerle hasarlandığında, hem hasara hem de canlının yapısına ve durumuna bağlı olarak nöronda düzelme veya ölüm gerçekleşir. Bugün erişkin beyinde rejenerasyon olmadığı düşüncesinin yanlış olduğu saptanmış ve nöronal rejenerasyon tedavilerinde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Her nöron diğer nöronlarla iki yüz ila iki yüz bin arasında değişen sayıda bağlantı kurabilir. İki nöronun birbiriyle neredeyse temas ettiği noktaya "sinaps" denir; "sinaps" işlevsel bir aralığı ifade etmektedir. Sinaptik iletimde farklı anatomofizyolojik çalışma biçimleri tanımlanmaktadır (Barnes, 2014: 9-17; Carlson, 2014: 25-26; 45; Greenstein ve Greenstein, 2000: 72-128; 382-386; Karakaş ve Alıcıoğlu, 2010: 55; Öktem, 2013: 18-29; Smith ve Kosslyn, 2014: 9-17).

Sinir sistemi, MSS ve "periferik/çevresel sinir sistemi" (ÇSS) olmak üzere iki ana bölüme ayrılarak incelenir (Öktem, 2013: 38).

MSS'nin iki işlevi "duyu sistemi" ve "hareket sistemi" etkinliklerini yapılandırmaktır. Her canlı sadece kendinde reseptörü bulunan duyuları bilebilir. Farklı reseptör türleri ve çalışmaları bilinmektedir. İnsandaki duyular, bilinen beş duyu ve somatik duyulardır. Yüzeysel somatik duyular dokunmayla ilgili kutanöz duyuları gösterir. Derin somatik duyular kas ve eklemlerden gelen kinestetik duyularla "pozisyon duyusu" ve "iç organ duyusu" yani visseral duyulardır (Berk ve Özkul, 2014: 250; Greenstein ve Greenstein, 2000: 134-148; Öktem, 2013: 38).

İç ve dış çevredeki değişimleri duyular sayesinde öğrenen sinir sistemi uygun tepkileri belirler. Belirlenen uygun tepki/yanıt, salgı bezlerinin sekresyonu yahut hareket meydana getirme biçiminde ortaya konur (Öktem, 2013: 40-44). Hormonal sistem ve hormonların bilinç-kimlik etkileşimi bağlamında oynadıkları rol bir sonraki bölümde nörotransmitterlerle beraber ayrıca ele alınmaktadır.

Hareket sistemi piramidal sistem, ekstrapiramidal sistem, serebellum (*cerebellum*) ve medulla spinalisten meydana gelmektedir. Piramidal sistem istemli hareketlerin başlatılmasından, ekstrapiramidal sistem otomatikleşmiş hareketlerin

sürdürülmesinden sorumludur.⁶⁴ Bunun dışında, istemsiz hareketleri engeller ve kas tonusunu ayarlar. Serebellum hareketin bir amaca yönelmesini sağlar. Serebellumun en yeni filogenetik yapılanması olan neoserebellum (*neocerebellum*) el becerilerinin öğrenilmesi gibi stereotipik olmayan davranışları düzenler (Greenstein ve Greenstein, 2000: 18). Mekâna uyum ve dengeyi sağlamada görevli bölgenin öngörü (*prediktif*) işlevi⁶⁵ de vardır. Yukarıdan gelen emirleri çevreye ileten omurilik kendi reflekslerinden de sorumludur⁶⁶ (Öktem, 2013: 40-44).

MSS, beyin ve omurilikten (*medulla spinalis*) meydana gelir ve sinir sisteminin kemikler içinde bulunan kısımlarını oluşturur. Beyin kafatasının (*cranium*), omurilik (*medulla spinalis*) ise omurganın (*columna vertebralis*) içinde yerleşmiştir. Kafatası, beyin zarları (*meninges*) ve birbiriyle bağlantılı beş sıvı dolu boşluktan oluşan ventrikül sistemi, "beynin koruyucu yapıları"nı meydana getirir. Kafatası beyni koruyan kemik yapıdır. Beyin zarları, beyni ve omuriliği örter. Kemik yapının altında yerleşik bulunan ventrikül sistemiyse beyin-omurilik sıvısını (BOS) içinde taşır. BOS, beyin dokusunu besler, metabolizma artıklarının atılımında çalışır ve beyni darbelere karşı korur (Barnes, 2014: 2-3; Greenstein ve Greenstein, 2000: 2; 46; Öktem, 2013: 9; 15; 19).

Mesulam, beynin mimari, bağlantılar ve nörokimyasal/nörofizyolojik açıdan önemli bölgesel başlıklar taşıdığını açıklayarak zihinsel işlevlerle beyin yapısı bağlantısının karmaşıklığını bildirmektedir. Bilişsel ve davranışsal işlevler çok sayıda alt bağlantılar içeren "geniş ölçekli sinirsel şebekeler" ("*large-scale neural networks*") tarafından yönetilmektedir (Mesulam, 2008a: 18; Mesulam, 2000: 1). Akla gelebilecek tüm "beyin işlevleri", "bellek, konuşma, anlama, okuma-yazma, karar alma, beceriler, sosyal davranışlar, duygular, sanatsal ve estetik imgeler, politik tercihler ve kararların alt yapısı" beynin fizyoanatomisi üzerinde yapılanan işlevsellik döngüsü içinde oluşur ve her beyin bölgesi, işlevlerini diğer bölgelerle beraber çalışarak yerine getirir (Tanrıdağ, 2015a: 26; 30). Bilinen en karmaşık yapılardan biri olan insan beyninin bu karmaşıklığı, biyolojik yapısı kadar işlevsel özelliklerinden de kaynaklanmaktadır (Özgören, 2010: 125). Ancak bugün yüksek uzaysal ve zamansal karışıklığa sahip beynin anatomisi ve işlevleri, modern görüntüleme yöntemleri sayesinde incelenebilmektedir (Karakaş ve Alıcıoğlu, 2010: 52).

⁶⁴ Serebellum hasarında hastalar evvelce otomatik olarak yaptıkları su içme gibi işlevleri, adım adım tasarlayarak yapmak zorunda kalır (Öktem, 2013: 43).

⁶⁵ Atılan topu tutmak için topun geliş hızını, yönünü, hangi anda hangi elin açılması gerektiğini hesaplayarak topun tutulmasını sağlamak serebellumun prediktif işlevlerine örnektir (Öktem, 2013: 43).

⁶⁶ Sobaya değen elin hızla çekilmesi, ele iğne battığında elin kaçırılması gibi refleksler, medulla spinalis refleksleri olup, olan bitenin bilgisi hareketten sonra beyne ulaşıp bilince çıkar (Öktem, 2013: 44).

Farklı kaynaklarda değişen biçimlerde tanımlanan beynin anatomisi ve filogenetik⁶⁷ yapılanma hiyerarşik özellik gösterir. Bu yapılanmada en üstteki yapı en son gelişmiş olandır. Bunun yanı sıra tüm beyin işlevleri basitten karmaşığa doğru yapılanmış olup gene basitten karmaşığa doğru işleyen beyin bütünselliği beynin anatomofizyolojik yapısından kaynaklanmaktadır. Her seviye kendinden bir altta bulunan düzeyi yönetir ve bir üst seviye yapısı çıkartılırsa, onun bir altındaki seviye serbestleşerek kendi işlevlerini ortaya koyar. Beyindeki yapısal ve işlevsel yetiler hem çevresel uyarılardan hem hasarlanmalardan etkilenmekte ve meydana gelen değişimler kişilerin "kimliklerini" ve davranışlarını değiştirmektedir. Çok önemli bir noktaysa beynin en karmaşık işlevlerinin en alt düzey mekanizmalar tarafından ortaya konuyor olmasıdır (Öktem, 2013: 10; 46-47; Tanrıdağ, 2015a: 26-30; 47-69).

Beyin, "önbeyin" (serebrum) (*cerebrum*), "orta beyin" (*midbrain*) ve "arkabeyin" (*hindbrain*) şeklinde bölünerek çalışılır (Barnes, 2014: 29; Greenstein ve Greenstein, 2000: 24-28; Öktem, 2013: 10-15).

Önbeyin "diensefalon" (*diencephalon*) ve "telensefalon" (*telencephalon*) adlı iki ana bölüme ayrılır. Diensefalon, talamus, hipotalamus ve hipofiz bezi yapılarını içerir. Telensefalonun yapıları, limbik sistem, bazal gangliyonlar ve serebral kortekstir (*cerebral cortex*) (beyin kabuğu). Serebral korteks, frontal, oksipital, temporal ve paryetal loblara ayrılır. Frontal lobun bölümleriyse primer motor korteks, Broca alanı ve prefrontal korteks (PFK) olarak sayılır (Barnes, 2014: 29-30). Greenstein ve Greenstein, diensefalonun üçüncü ventrikülle onu çevreleyen talamus, subtalamus, epitalamus ve hipotalamus adlı yapılardan, telensefalonunsa serebral hemisferler ve korpus kallosumdan oluştuğunu yazar (Greenstein ve Greenstein, 2000: 24; 26).

Ortabeyin (mezensefalon) (*mesencephalon*), "tegmentum" ve "tektum" diye bilinen iki ana kısımdan oluşur. Tegmentumun önemli yapıları substantia nigra, nükleus ruber, retikuler formasyon ve periakvaduktal gri madde (PAG) gibidir. Tektumun yapılarıysa inferiyor ve süperiyor kollikuluslardır (Carlson, 2014: 76-78; Öktem, 2013: 11).

Arka beyin "metensefalon" (*metencephalon*) ve "miyelensefalon" (*myelencephalon*) olarak iki bölüme ayrılır. Metensefalonun yapıları serebellum (beyincik), pons ve rafe sistemi olarak adlandırılır. Miyelensefalonun en önemli yapıysa medulla oblongatadır (Carlson, 2014: 78; Öktem, 2013: 11).

⁶⁷ Filogenezi: Bir evrimsel soy içinde bulunan ata-yavru biçimlerin sıralanmasıdır (Ayala, 2016: 215).

Serebrum insan beyninin en büyük kısmıdır. Serebrumun ilk ana bölümü olan diensefalonda yerleşik talamus, beyin merkezinde bulunmaktadır. Talamus, MSS nükleuslarının en büyük kitlesidir. Bu bölge koku dışındaki tüm uyanların geldiği ara istasyondur. Her duyu buraya geldikten sonra kortekste kendisiyle ilgili alana iletilir. Sol talamus sözel bellek ve dille, sağ talamus sözel olmayan bellekle bağlantılıdır. Talamusta yerleşmiş bir grup çekirdek,⁶⁸ birçok bağımsız işlevden sorumludur. Bunlar uzun süreli belleğe aktarmak üzere duyu bilgisiyi kaydeder; duygudurum ve yargılama işlemlerinde çalışır (Carlson, 2014: 67-74; Greenstein ve Greenstein, 2000: 28; Karakaş ve Alicioğlu, 2010: 90-91; Öktem, 2013: 12-13). Anterior talamik nükleuslar duygusal durum ve kısa süreli bellekle bağlantılıdır. Medyodorsal talamik nükleusların duygudurumunu ve yargılama edimlerini idare ettiği düşünülür. İntralaminar nükleuslar ise bilinç düzeyi ve ağrı algısıyla bağlantılı olup, lezyonları, bilinç düzeyinde azalmaya neden olmaktadır Talamusla ipsilateral korteks bağlantısı, organizmanın duyuyla alınan uyarılara yanıtını ve motor cevabı belirler (Carlson, 2014: 67-74; Greenstein ve Greenstein, 2000: 26-30).

Diensefalunun ikinci önemli yapısı olan hipotalamus diğer beyin bölgeleriyle yaygın bağlantılar taşır ve normal yaşamın sürdürülmesi açısından çok önemlidir; çünkü bilinçli davranışın ve duyguların düzenlenmesi gibi yaşamsal bir görevi bulunmaktadır. Bunun dışında beden sıcaklığının, sıvı ve su dengesinin, duygusal ve cinsel işlevlerle davranışların düzenlenmesi ve iç çevreyle beraber "savaşma-beslenme-kaçma-çiftleşme" davranışlarıyla türe özel davranışların bütünleştirilmesi de hipotalamusun görevidir. Nörendokrin sistem ve bununla bağlantılı sirkadyen davranışların düzenlenmesinden de sorumlu bulunan hipotalamus, bu görevi dolayısıyla hipofiz bezini de kontrol etmektedir. Hipotalamus ve hipofiz bezi beraberce endokrin sistemle MSS'ni birbirine bağlar. Hipotalamus ayrıca dürtülerin sinirsel programlanmasında etkinlik göstermektedir (Barnes, 2014: 31; Carlson, 2014: 75; Greenstein ve Greenstein, 2000: 26; 292-294; 316; Mesulam, 2008a: 17; Öktem, 2013: 12-13). Dürtüler (güdüler), öğrenilmemiş birincil (temel) dürtüler ve kişiler arasında değişim gösteren, öğrenilmiş ikincil dürtüler olarak ayrılır. Birincil güdüler tamamen biyolojik temelli olup birey veya türün yaşamını sürdürmesi için gereklidir (Barnes, 2014: 194; 194-212). Panksepp'in, "genetik yapı tarafından idare edilen, deneyimle biçimlenmeyen davranışlar" olarak tanımlanan dürtüsel davranışlar arasında varoluş açısından önemli ve duygusal kökleri sağlam olanların, türler üzerinden güvenceye alındığı yolundaki bildiriminden bahseden Korkmaz'a

⁶⁸ Talamik çekirdekler, spesifik, assosiyasyon ve spesifik olmayan çekirdekler olarak ayrılmakta ve her grubun anatomik ve fizyolojik özellikleri ayrıntılı olarak tanımlanmaktadır (Greenstein ve Greenstein, 2000: 28).

göre diğer davranışlar "potansiyel" olarak vardırırlar ancak içsel ve dışsal koşullarla değiştirilebilirler (Korkmaz, 2016: 34). Hipotalamusun farklı bölgeleri elektriksel uyarım aldığıında genel ödüllendirilme hissiyle bağımlılığa özgü haz duyguları oluşmakta, aynı uyarım yeme, içme ve cinsellikle ilgili haz duygularını da tetiklemektedir (Karakaş ve Alıcıoğlu, 2010: 92).

Hipotalamusun arkasındaki mamiller cisimler, uyanık kalma ve kişinin kendini iyi hissetmesi gibi davranışsal etkilere neden olmaktadır (Karakaş ve Alıcıoğlu, 2010: 81).

Diensefalonun üçüncü önemli yapısı olan hipofiz bezi endokrin sisteme dahildir. Davranışların düzenlenmesinde ağırlıklı rol alan hormon salgılanması hipofiz bezinin kontrolündedir (Greenstein ve Greenstein, 2000: 68; 112; 308; Öktem, 2013: 53-57).

Önbeynin ikinci ana bölümü olan telensefalonun ilk önemli yapısı olarak bilinen limbik sistem, adını kendini oluşturan yapıların evrimsel açıdan daha eski olması ve bir "sınır oluşturması" nedeniyle almıştır. Limbik sistem korteksin bir kısmı, talamus ön çekirdeği, hipotalamus, amigdala (amigdaloid kompleks), hipokampal formasyon (hipokampus ve komşu temporal alanlar), singulat korteks, mamiller cisimcikler, limbik lob ve daha derin bazı merkezi beyin yapıları gibi yapılardan oluşmaktadır (Barnes, 2014: 31; Greenstein ve Greenstein, 2000: 316-318; Öktem, 2013: 12-13). Limbik sistem canlının özgün genetik, biyolojik, hormonal ve kimyasal yapısının aynası olan iç dünyanın bir üst aşamasında yer alır. Limbik şebekeyi oluşturan yapılar arasında nörokimyasal, hormonal ve immünolojik işbirliği bulunmaktadır (Tanrıdağ, 2015a: 55-56).

Limbik sistem hem sağlık hem hastalık durumlarında duygusal davranışın⁶⁹ belirlenmesinde çok önemli rol üstlenir. Stres yanıtını baskılama eğilimi gösterir. Duyusal sistemle bağlantı içindeki limbik sistem, beynin beklenti, ödül ve karar vermede çalışan alt frontal korteks bölgeleriyle ilişki içindedir. Bu bağlantıları sayesinde dürtülerin dış dünyaya ve bilincin içine yönelmesini sağlar, duygusal davranışları ve bellek işlevlerini düzenlemede görev alır. Bağlanma davranışını kontrol eder. Limbik sistem deklaratif belleğin kısa dönemden uzun döneme dönüştürülmesinde de çalışır ve yakın dönem yaşantıları uzun süreli bellekle birleştirir. Zihinsel etkinlikleri otonomik, hormonal ve immünolojik durumlarla

⁶⁹ Duyguların şekillenmesiyle bağlantılı anatomik bir devre bulunmakta olup bu yapı "Papez Devresi" olarak bilinir. Papez devresi, hipotalamus, mamiller cisimler, ön talamik çekirdek, singuler girus, hipokampal formasyon, septal alan, nükleus akkumbens ve neokortikal alanlardan (amigdala ve orbitofrontal korteks) oluşmaktadır (Greenstein ve Greenstein, 2000: 317).

bağlantılandırır. Ayrıca otizm, şizofreni vb. santral kaynaklı bazı hastalıkların etyolojisine katılır. Koku, tat ve ağrının algılanmasında da görev aldığından, patolojisinde bu yetilerde aksama izlenir (Barnes, 2014: 31; Greenstein ve Greenstein, 2000: 328; 334; Öktem, 2013: 12-13; Tanrıdağ, 2015a: 55-56). Bu sistem ayrıca, edinilmiş deneyimlere bağlı kimi otonom işlevleri de etkileyebilir⁷⁰ (Karakaş ve Alicioğlu, 2010: 77). Limbik sistemden mezensefalona iletilen uyarılar uyku, uyanıklık, dikkat, uyarılma, saldırganlık ve uysallık benzeri davranışları, hipotalamusa gönderilen uyarılarsa "beynin vejetatif işlevleri" olarak beslenme ve cinsellik gibi temel güdüleri ve iç beden koşullarını yönetir (Karakaş ve Alicioğlu, 2010: 76-77; 81).

Mesulam, türe özgü bağlanma davranışının, toplumsal duyguların ve duygusal olayların etkisini, değerini ve anlamını belirlemeden sorumlu yapıyı, "değerler nörolojisi" başlığı altında incelemektedir. Bu yapının bir parçası olarak amigdala (amigdaloid kompleks), bazal, santral, lateral ve yüzeysel çekirdekler topluluğudur. Amigdala hem çok sayıda dış bağlantı hem çekirdeklerarası iç bağlantılar taşır. Bazolateral hücreler evrimsel basamakla beraber artış sergiler; insan beyinde sayıları fazladır. Kortikomedyal hücreler otonomik işlevlerde, bazolateral hücrelerse frontal ve temporal lob etkinliğiyle ilişkili bilinçli işlevlerde çalışmaktadır. Amigdala, uyarıların duygusal değerini saptayan üç özelliğin durumunu belirlemektedir. Bu üç özellik "hedonistik özellik", "başka uyarımlarla ilişkiler" ve "bireyin mevcut motivasyonel durumu" olarak açıklanmaktadır (Greenstein ve Greenstein, 2000: 322; Mesulam, 2000: 56-59).

Amigdala ve başka bazı limbik sistem alanlarının, duyguların hissedilmesi, ifade edilmesi, duygusal anıların oluşturulması ve başka insanlarda ortaya çıkan duyguların fark edilmesinden sorumlu oldukları bilinmektedir (Barnes, 2013: 31; 242-245; 282; Greenstein ve Greenstein, 2000: 322; 324). İnsanda amigdalanın uyarılması anksiyete ve korku duygularını meydana getirir. Temporal lob amigdalaya projeksiyon gönderdiğinden, temporal lob uyarılması benzer semptomlara neden olur. Amigdaladan hipokampusu giden sinyaller duyguların bedensel belirtiler oluşturmasına yol açarak saldırganlık ve korku gibi duyguları belli çevresel koşullarla bağlantılandırıp kişinin farklı sosyal durumlara uygun davranışlar geliştirmesini sağlar; duygusal olaylara ilişkin anıları oluşturur ve depolar. Hipokampuslar bilgiyi kısa süreli bellekten uzun süreli belleğe aktarır ve burada iki-üç yıl

⁷⁰ Evvelce köpek saldırısına uğramış biri, daha sonra tekrar köpeklerle karşılaştığında, bu kişide terleme, çarpıntı, aşırı solunum gibi refleksif olmayan yanıtlar ortaya çıkar (Karakaş ve Alicioğlu, 2010: 77).

sağlamlaştırılmasında çalışırlar. Amigdala, hipokampus ve septum, birlikte çalışarak, öğrenme, bellek ve duyguların düzenlenmesinde görev alır (Barnes, 2014: 244; Carlson, 2014: 73; Greenstein ve Greenstein, 2000: 324-325; 332-334; Karakaş ve Alıcıoğlu, 2010: 77; Öktem, 2013: 12-13; 48). Amigdaladan girdi alan paralimbik alanlar toplumsal ve duygusal davranışlarla bağlanma davranışında belirleyici olup patolojik durumlarda "kişilik değişimi" izlenmektedir (Mesulam, 2000: 56-59).

Limbik sistemin en az bilinen kısmı olan limbik halka bilinçli ve bilinçsiz davranışlar arasında bütünlük kurar. Ayrıca öğrenmede, bellek işlevlerinde, duygulanımlarda, visseral ve davranışsal yanıtların oluşturulmasında ve cinsel işlevlerde görevlidir (Karakaş ve Alıcıoğlu, 2010: 76-77; 81).

Uzun süreli stres, duygusal davranışın yönetiminden sorumlu limbik sistemde patolojik değişimlere neden olur (Greenstein ve Greenstein, 2000: 328). Limbik sistemin farklı nedenlerle gelişen patolojilerinden "medyotemporal lob sendromu", beceriler ve alışkanlıklara dair bilgi korunurken, yeni öğrenmenin olamamasına yol açar. "Hipokampus sendromunda" ise, epizodik belleğe yeni bilgi girişi durur ve beyindeki navigasyon sistemi bozulur. Navigasyon sistemindeki aksama görsel-mekânsal işlevler için bellek rehberi görevi üstlenen hipokampal "grid hücreleri"yle bağlantılıdır. Bu kişiler kendileriyle ilgili yeni öğrenme oluşturamaz; bu nedenle eski hafıza, yeni hafıza haline gelir. Hastaların "bilincindeki zaman tüneli" içinde yeni şeyler öğrenememenin neden olduğu boşluk, eski bilgilerin öne doğru ilerlemesine yol açar; hastalar eski yaşantılardan daha çok bahseder (Tanrıdağ, 2015a: 57-58).

Telensefalonun bir diğer yapısal unsuru olan bazal gangliyonlar serebral hemisferlerde çift taraflı yerleşmiş nöron çekirdekleridir. Bu çekirdekler karmaşık motor hareketin koordinasyonunda, öğrenmede ve duygusal deneyimlerde görevlidir. Bazal gangliyon bağlantılarının bilinç düzeyinden de sorumlu olduğu düşünülmektedir (Barnes, 2014: 31; Greenstein ve Greenstein, 2000: 186-188; Öktem, 2013: 12-13). Bazal gangliyon hasarlanmaları sonucunda karakteristik motor, bilişsel ve duygusal semptomlar ve Parkinson yahut Huntington hastalıkları gibi hastalıklar gelişir. Motor bozukluklar hipo- veya hiperkinezi biçiminde izlenir (Greenstein ve Greenstein, 2000: 194-196).

Telensefalondaki septal bölgenin uyarılması iyi olma ve yoğun haz duygularının yaşanmasına neden olmaktadır (Greenstein ve Greenstein, 2000: 320).

Telensefalonun üçüncü önemli yapısı serebral kortektir. Serebrum sağ ve sol iki serebral hemisfere (iki beyin yarımküresine) ayrılır. Serebral hemisferler

"korteks" (*cortex*) ile kaplıdır. İnsanı diğer canlılardan ayıran niteliklerin kaynağı aşırı gelişmiş korteksidir. Korteks bilişsel süreçleri gerçekleştirirken beynin derin yapılarıyla işbirlikli çalışır (Barnes, 2014: 29-32; Karakaş ve Alıcıoğlu, 2010: 67; Öktem, 2013: 51).

İnsanı da içerecek biçimde çoğu memelide serebral korteks altı hücresel tabaka sergiler. Bunlar moleküler tabaka, dış granüler tabaka, dış piramidal tabaka, iç granüler tabaka, iç piramidal tabaka ve mültiform tabakalardır. Bu tabakalar serebral korteksin farklı alanlarının yürüttükleri değişen işlevlere göre değişen bir yapılanma göstermektedir (Barnes, 2014: 32).

Sağ ve sol hemisfer arasındaki bağlantılardan en büyüğü olan "korpus kallosum" (*corpus callosum*) iki hemisferin simetrik alanlarını birbiriyle bağlantılandırarak hemisferlerin birbirlerinden haberdar olmasını sağlar.⁷¹ Bu yapı bellek işlevlerinden, duyu deneyimlerinden ve öğrenilmiş ayırt etme edimini (diskriminasyonu) hemisferler arasında iletmekten sorumludur. Korpus kallosumun operatif olarak baştan aşağı kesildiği "ayrık beyin" araştırmaları, beyin ortadan bölünürse zihnin de bölüneceğini ortaya koymuş, "iki hemisferin iki bağımsız zihin gibi davrandıkları"nı düşündürmüştür. Korpus kallosum kesildiğinde bir hemisferdeki bilinçli yaşantıdan diğer hemisferin haberi olamamaktadır. Bu yapının kesilmesi zekâyı etkilemez ama ince ayrımlar yapma becerisini sekteye uğratır (Greenstein ve Greenstein, 2000: 36; 338; Öktem, 2013: 51). Tanrıdağ'a göre, ayrık beyin çalışmaları beynin çalışma biçimi üzerine felsefi açılımı olabilecek bulgular sergiler. Araştırmalar sol beynin aslen sahip bulunmadığı veri ve bilgilere karşın, biliyormuş gibi gerekçe yaratmayı sürdürdüğünü ortaya koymuş, "rasyonel" kabul edilen aklın işleyişini belirginleştirmiştir. Bu çalışmaların sonuçları "kişilik yapılarının beyinsel temellerini" aydınlatır ve "beynin yapısındaki ödül ve inanç sistemlerinin, politik tavırlarla beyin ilişkisinin ve başka sosyal davranış biçimlerinin biyolojik kökenlerine" dair önemli bilgiler sağlar (Tanrıdağ, 2016b: 11).

Hemisferlerin vücutla bağlantısı çapraz yapılanmıştır; bu nedenle, sol hemisfer bedenin sağ yarısından, sağ hemisfer bedenin sol yarısından gelen duyuları alabilir. Benzer biçimde sağ hemisfer vücudun sol yarısını ve sol hemisfer vücudun sağ yarısını hareket ettirir. Buna, "kontrateral kontrol" denir. Kural olarak hemisferlerin simetrik olduğu, aynı yapıları taşıdığı, benzer şekillerde çalıştıkları

⁷¹ Korpus kallosum sayesinde, yeni bir beceri tek hemisferde yer alırsa karşı taraf bundan haberdar olur; bu yeti, yeni beceriler öğrenmek için yer sağlar (Öktem, 2013: 51).

bilinmekle beraber, sağ ve sol hemisfer arasında yapısal bir asimetri ve işlevsel başlıklar vardır (Barnes, 2014: 33; Öktem, 2013: 12-15; 49).

Bu açıklananların yanı sıra "beynin belli bir kısmında primer yerleşim gösteren" yani "lateralize olan işlevler" tanımlanmaktadır.⁷² Sol hemisfer genel olarak bilgi analizinde çalışır ve bir deneyimin bütünü meydana getiren elemanların analiz edilmesinde rol alır. Bu yeti ardışık olayların anımsanarak bunlara karşı seri tepkiler ortaya konmasında önemlidir. Sol hemisferin gerçekleştirdiği seri işlevler arasında konuşma, diğer insanların konuşmalarını anlama, okuma-yazma gibi sözel etkinlikler sayılır. Sol hemisferin temporal, frontal ve parietal kısımlarında dille ilişkili alanlar bulunur.⁷³ Sağ hemisfer sentez işinde özelleşmiş olup, taslak oluşturma, harita okuma, küçük parçalardan meydana gelmiş karmaşık nesnelerin iskeletini çıkarma-çizme etkinliklerini yürütür (Carlson, 2014: 64; 71-72). Sol hemisfer çoğu insan için "sözel hemisfer" iken, sağ hemisfer görsel-mekânsal-uzaysal materyali işler. Bunun dışında, "meseleleri değerlendirmede farklı davranırlar". Sol hemisfer düşünsel ve mantıksaldır, iç ayrıntılara odaklanır ve analitik yaklaşım sergiler. Sağ hemisfer sezgisellik ve yaratıcılıkla ilgilidir. Ayrıca sentezci ve bütünseldir, dış çerçevenin betimlenmesinde uzmanlaşmıştır ve daha duygusaldır. Sağlıklı insanlarda hemisferlerin eşgüdümlü çalışması sayesinde bu başlıklar fark edilmez (Barnes, 2014: 33; Greenstein ve Greenstein, 2000: 342; 356; 360; Öktem, 2013: 12-15; 48-49). Hemisferlerden dilsel işlevlerde etkin olan "baskın hemisfer" olarak adlandırılırken, baskınlık dikkatin odaklanmasıyla açıklanmakta ve konuşma, el kullanımı gibi motor becerilere doğru genişlemektedir. Sol hemisfer baskınlığı sağ elliliği (sağ ayak ve hatta sağ göz tercihini) getirmektedir. Baskın olmayan hemisfer uzaysal ve zamansal bilgilerin işlenmesinde önem taşır (Greenstein ve Greenstein, 2000: 342; Karakaş ve Alıcıoğlu, 2010: 74-75).

Farklı işlevleri bulunan iki hemisferi birleştirerek birbirinden haberdar eden ve algılarla anıların bütünlüğünü sağlayan korpus kallosumla beraber singulat girus,

⁷² Bazı insanlarda sağ ve sol hemisfer işlevleri, birbirinin tersi yerleşim gösterir (Carlson, 2014: 72).

⁷³ *Homo habilis* kafatasları üzerinde yürütülen araştırmalar dil alanının üç milyon yıl evvel genişlediğini göstermektedir. Yakın zamanda keşfedilen ve "lisan geni" diye tanımlanan, Forkhead box proteini P2 (FOX P2) geni ve bu genin insan ve maymunlarda farklı gelişmiş olması, insan ve maymun genomlarının ayrışması sürecinde genetik unsurların etkisini tartışmaya açmıştır (Barnes, 2014: 296). FOXP2 geni sadece insanda değil tüm memelilerde bulunmasına karşın sadece insanda dille ilgilidir. Bu genle bağlı hastalığı olanlarda sözel olmayan bilişsel yetilerde zayıflama ve yüz hareketlerini tanımda güçlük bildirilmektedir (Ayala, 2016: 194). Dilin gelişimi, evrimsel gelişimde, otomatik çalışan beyin daha az otomatik hale gelmesine neden olmuştur. Kuyruksuz maymunlardan itibaren iki ayak üzerinde geçirilen zamanın çoğalmasının yanallaşmayı güçlendirdiğine ve insanda postürel asimetri ve dil arasında geçintiyi olduğuna dair bulgular vardır. Doğum öncesinde ve bebeklikte başlayan yanallaşma sürecinde konuşmanın algılanmasıyla beraber dil yetileri sol hemisfere kayar (Nalçacı, 2010: 154-165).

bilinçaltını hazırlama (*unconscious priming*), ağrıya karşı duygusal tepki oluşturma ve saldırgan davranışın kontrolünde etkindir. Ağrı gibi acı söz konusu olduğunda da düşünceler ve hisler yanında, acı algısını etkileyen fiziksel ve zihinsel etkilerin de bulunduğu bilinmektedir. İki hemisferin ortasında bulunan septum pellucidum ise öfkelenme vb. davranışlara yol açar (Barnes, 2014: 142; 145; Carlson, 2014: 64; 71-72; Greenstein ve Greenstein, 2000: 166; Karakaş ve Alıcıoğlu, 2010: 81).

Korteks beynin dış yüzeyini kaplarken aynı zamanda beyni dört loba ayırmaktadır. Bu dört lob frontal, oksipital (*occipital*), temporal ve parietal (*parietal*) loblardır (Barnes, 2014: 31-34).

Diğer kortikal bölgeleri de idare eden ve en büyük lob olan frontal lob primer motor korteks, Broca Alanı ve prefrontal korteks (PFK) olarak bilinen üç önemli bölgeye sahiptir (Barnes, 2014: 29). Bu bölge motor işlevlerin; başka deyişle hareketin yönetiminden, duyuşal işlevlerin oluşumundan ve bilişsel süreçlerden sorumludur. Basit ve özellik taşımayan hareketler frontal lobda becerikli hale gelir, sosyal içerik kazanır ve duygularla ilişkilendirilir. Konuşmayı sağlayan hareketleri programlayan Broca Alanı⁷⁴ sol frontal lobda yerleşmiştir. Frontal lobun iç-orta yüzeyinde yerleşmiş paralimbik bölge, bilişimi, iç organlara ait durumlar ve duygularla bağlantılandırmada çalışır. PFK, beyne ulaşan tüm duyuşal iletilerden, beynin duyuşal ve motivasyonel durumlarından haberdardır ve yürütücü işlevlerde etkindir. Davranışların planlanması, eşgüdümlü hale getirilmesi, kontrol edilip gerçekleştirilmesi gibi karmaşık süreçler bu alanın denetiminde olduğundan, bölgenin hasarlanması durumunda karmaşık davranışların planlanmasında ve uygulanmasında yetersizlikler ortaya çıkar. Bu kişiler ayrıca dikkat gerektiren durumlar ve duyuşal olaylarla ilgili sorun yaşarlar (Barnes, 2014: 34; Greenstein ve Greenstein, 2000: 356; Öktem, 2013: 48).

Oksipital lobda karmaşık görsel değerlendirmeye bağlantılı alanlar yerleşmiştir. Görsel bilginin işlendiği bölge olarak oksipital lob, görsel-uzamsal işleme, renk işleme ve hareket algılama gibi görsel çözümlenmelerde çalışır (Barnes, 2014: 33; Greenstein ve Greenstein, 2000: 356; Öktem, 2013: 48).

⁷⁴ Broca ve Wernicke Alanları, serebral hemisferlerden sadece birinde (genelde solda) bulunur. Wernicke alanının tek hemisferde bulunması, iki hemisferdeki bilişsel süreçlerin karışmasını önler. Hemen tüm entelektüel görevler dille bağlantılı olduğundan, Wernicke alanı hasarlanırsa, düşünme yeteneğinde ciddi kayıpla beraber, konuşulanları anlamama, yazılanların görülmesine karşın okunamaması (duyuşal afazi) durumları gelişir. Broca alanı sağlamsa, kişi, konuşabilir ancak konuştuğu kelimeleri anlayamadığından, konuşması hatalıdır (Karakaş ve Alıcıoğlu, 2010: 74). Wernicke hasarında, kişi, nesnelerin adını bulamaz; kendisine gösterilen nesneyi tanır, ne işe yaradığını bilir, el kol hareketleriyle nesneyi tanımlayabilir ama nesnenin adını bulup söyleyemez (Öktem, 2013: 48).

Temporal lob işitsel-kokusal-tatsal bilginin işlenmesinden sorumludur. Bölge, duyuşsal ve motivasyonel davranışların ve duyuşsal süreçlerin oluşumunun yanı sıra bedensel haz açısından da önemlidir. Temporal lob, hipokampusun da burada yerleşmiş olmasına bağlı olarak bellek işlemlerinde de görev alır. Sol temporal lob insan konuşmasının işlenmesinde özelleşmiş olup, konuşmanın dil bağlamında anlaşılmasında çalışır; burada bulunan Wernicke alanı dil algılama ve doğru kelimeyi seçme merkezidir. Temporal bölgedeki tümörler görsel-işitsel sanrılara neden olurken, superior temporal lobun uyarılması "geçmiş olayların çok canlı tekrarlanmasından" oluşan halüsinasyonlara yol açmaktadır (Barnes, 2014: 33; Greenstein ve Greenstein, 2000: 356; Öktem, 2013: 48).

Duyusal bilgileri işleyen paryetal lobda dikkat ve mekânsal işlevlerle ilgili bölgeler bulunur. Uzamsal farkındalık ve yön bulma modalitelerinden gelen bilgiler burada birleştirilir. Sağ paryetal lobda daha çok mekân tanıma, gövde haritası, yerleşim bilgisi gibi görsel mekânsal analizler, soldakindeyse okuma-yazma gibi dil analizleri yapılır. Dokunma duyusu bilgileri de bu alanda işlenir (Öktem, 2013: 47-48; Tanrıdağ, 2015a: 34).

Duyu işlevleriyle ilgili paryetal, oksipital ve temporal lobların birleştiği alan (*sensory integration area*) duyuşsal bilgilerin beyinde bütünleştiği bölgedir (Barnes, 2014: 33; Karakaş ve Alicioğlu, 2010: 66; Öktem, 2013: 13-14; 46; Tanrıdağ, 2015a: 34-35).

Limbik lobdaki singuler girus hormonal, olfaktoryal, visseral ve iskeletle bağlantılı işlevlerin davranışsal kontrolünden ve bellekten sorumludur. Hayvanlarda singuler girus uyarılması, uyarılan bölgeye göre otonom, somatik veya davranışsal yanıtlara yol açmıştır. Ön kısmın uyarılması kendi grubunun bireyelerine ilginin yitirilmesine ve sosyal açıdan kayıtsız tutuma neden olur. Arka kısmın uyarılmasıysa hoş duyuşlar yaratmış ve hayvan "üstünü başını düzeltmiştir" (Greenstein ve Greenstein, 2000: 32; 326).

Mezensefalon diye de adlandırılan ortabeynin ilk ana bölümü olan tegmentumun en belirgin nükleer yapısı olan substantia nigra, bazal gangliyonlara dopaminerjik uzanımlar ilettiğinden klinik açıdan çok önemlidir. Bu yapı istemli hareketlerin kontrolünde görevlidir. Nükleus ruber, temel beden hareketlerinde çalışır. Retiküler formasyon, rastgele yayılmış gibi görünen yoğun ve ağsı bir nöronal yapıdır. Bu yapı solunumu, kardiyovasküler işlevleri, yaşamsal refleksleri, kas tonusunu, uykuyu ve uyanıklığı denetler. Ayrıca dikkatin belli duyuşsal uyarılara yönlendirilmesini, motor sistemi ve hareketi kontrol ederek başın, bakışların ve

bedenin duyuşsal uyarana çevrilmesini ve duyuşsal uyarılara uygun yanıtlar verilmesini kontrol eder. Beynin aktif durumda tutulmasından, davranıştan ve bilinç düzeyinin düzenlenmesinden de sorumludur. Heyecan durumlarını da yöneten bu yapı iç organlar, duyu organları ve deriden aldığı uyarıları elemeyen geçirek sadece yeni ve devamlı bilgiyi yukarıya aktarır. Uyarıların, korteks tarafından, bilişsel veya duyuşsal anlamda uygun olmayan yanıtı dönüştürülecek yoğunlukta algılanmasını da retiküler formasyon engellemektedir. PAG ağrı ve savunma davranışlarında rol alır. Ayrıca savaşma ve çiftleşme gibi türe has davranışları oluşturan ardışık hareketlerin belirlendiği alandır. Ventral tegment ise mutluluk duygusu ve yoğun romantik aşkın yaşanmasıyla ilişkilidir (Barnes, 2013: 30; 52; Carlson, 2014: 76-78; Greenstein ve Greenstein, 2000: 6; 22; 166; 240; Öktem, 2013: 11-12).

Tektumda bulunan kollikulus (*colliculus*) inferiyor işitmede, kollikulus superiyor görmede çalışır. (Barnes, 2014: 30; Carlson, 2014: 76-77; Greenstein ve Greenstein, 2000: 22; 208; 214; 216; Öktem, 2013: 11).

Rombensefalon olarak da bilinen arkabeyin omuriliğe bitişik olarak yerleşmiştir. Bölgenin ilk yapısı olan serebellum embriyolojik ve işlevsel bağlamda üç asıl parçaya ayrılır. Bu ana kısımlar arkiserebellum, paleoserebellum ve neoserebellum olarak bilinir. Arkiserebellum insanın balıklarla paylaştığı bir yapıdır. Paleoserebellum, kol ve bacakların, yerçekimine karşı beden duruşunu dengelemeye destek olmasını sağlamak için karada yaşayan omurgalılarda evrimleşmiştir. Neoserebellum el becerilerinin öğrenilmesi gibi stereotipik olmayan öğrenme davranışlarında görevlidir (Greenstein ve Greenstein, 2000: 18). Bu yapı yaygın motor ağın bir parçası ve afferent duyuşsal iletilerle diğer iletilerin bütünleştirilme merkezidir. Bu bağlamda baş ve gövde oryantasyonu, beden duruşu, ekstremite (kollar ve bacaklar) becerileri ve zamanlaması, belli göz hareketleri, kas kontrolü ve el-kol-kafa hareketleriyle ilgili görevlerde çalışır. Serebellum hareketlerin amaca uygun olarak yapılmasını sağlar; bunu yapabilmek için bedenin kendisinden, bedenin uzaydaki durumunu gösteren "propriozeptif bilgiler" ve motor korteksten de, bu hareketlere neden olduğu kabul edilen motor planın bilgisi alınır; bu bilgiler değerlendirilerek, "gerçekte ne istendiği ve sonuçta ne yapıldığı" incelenir ve elde edilen sonuca bakılarak hareketler düzenlenir. Metensefalondaki bir diğer önemli yapı olan Raphe çekirdekleri ağrının bastırılması, uyku, agresyon ve duygularla ilgili süreçlerde rol alır. Arkabeynin son önemli yapısı olan pons, beden hareketleri ve görme sisteminden aldığı bilgiyi kullanarak kontrollü göz hareketlerini düzenler. Bunun dışında uyku, uyanıklık, kas koordinasyonu ve beden dengesi kontrolünde

çalışır (Barnes, 2014: 30; Greenstein ve Greenstein, 2000: 198-205; Karakaş ve Alicioğlu, 2010:95).

Arkabeynin ikinci ana kısmı olan myelensefalonda yerleşik medulla oblongata, temel işlevlerle refleks yanıtlardan sorumludur (Barnes, 2014: 30; Greenstein ve Greenstein, 2000: 6; 18).

Omuriliğin kafatası içine bir uzantısı olarak kabul edilebilen "beyin sapı"nın (*brain stem*) yapıları medulla oblongata, pons ve mezensefalon olarak bilinir. Beyin sapı beynin en eski evrimsel bölgelerini kapsar. Bölgenin en önemli işlevleri olan beynin aktif halde tutulması, davranış, dikkat ve uyanıklığın sürdürülmesi, retiküler formasyon tarafından gerçekleştirilir. "Türe has davranışsal programlar" burada bulunduğu için canlı, bu bölge sayesinde çevresel uyarılara evrimsel açıdan doğru yanıt oluşturabilir. Kas tonusu, denge, solunum, dolaşım, sindirim işlevleri, göz hareketleri ve ağrı duyusunun algılanmasında görevli beyin sapı kendi kendisinin yöneticisi olarak çalışır. Burada bulunan *locus coeruleus* (mavi bölge), duygularda ve REM uykusunun düzenlenmesinde çalışır (Barnes, 2014: 30; Berk ve Özkul, 2014: 8; Greenstein ve Greenstein, 2000: 6; 18; Karakaş ve Alicioğlu, 2010: 94; Öktem, 2013: 11).

Beyne kıyasla bir derece otonomisi bulunan omurilik, belkemiğini (*canalis vertebralis*) oluşturan omurların (*vertebraların*) içinde yerleşmiştir ve beyinle çevresel sinir sistemi arasında iletişim sağlar. Omurilik, MSS'ne gelen bilgilerin ilk değerlendirildiği yerdir; dışarıdan gelen bazı uyarılara uygun refleks tepki de buradan verilir (Barnes, 2014: 35; Carlson, 2014: 78; Öktem, 2013: 15-16).

MSS'ni çevreleyen ÇSS, çevreden bilgi alır ve aldığı bilgileri MSS'ne aktarır; sonrasında MSS'nden gelen geri bildirimler doğrultusunda hareket eder (Barnes, 2014: 2-3). ÇSS, MSS'nden çıkarak organlara ve kaslara MSS'nin emirlerini taşıyan sinirlerle çevredeki, kaslardaki ve duyu organlarındaki duyu bilgilerini ÇSS'ne getiren sinirlerden ve bunların gangliyonlarından oluşur. Bu sistem "spinal sinirler" ve "kranyal (*cranial*) (kafa çiftleri) sinirler" şeklinde bölümlenerek incelenir (Carlson, 2014: 80; Greenstein ve Greenstein, 2000: 2). Kranyal sinirler duysal veya motor olabilir ve farklı işlevleri vardır. Asıl duysal sinir olan trigeminal sinir, duysal durumla uyumlu yüz ifadesinin oluşumunda görevlidir (Greenstein ve Greenstein, 2000: 218-236).

ÇSS, "somatik" ve "otonom" sinir sistemleri (OSS) şeklinde ayrılır. Somatik sinir sistemi duyu organlarından gelen duysal bilgileri taşıyarak iskelet kaslarının

hareketlerini yöneten ÇSS kısmıdır (Carlson, 2014: 83). OSS istemsiz çalışır ve iç çevrenin dış uyaranlara yanıtlarını düzenler. Bu sistem kalbi, düz kasları, tüm ekzokrin ve bazı endokrin yapıları ve metabolizmanın belli bir kısmını kontrol eder (Greenstein ve Greenstein, 2000: 238-244). OSS sempatik ve parasempatik sistemlere ayrılır. İlki yaşam için zorunlu değilken diğeri zorunludur. Sempatik sistem, öfke, korku vb. tarafından etkinleştirildiğinde bedeni "savaş ya da kaç" tepkisine hazırlar; parasempatik sistemin etkisi bölgeseldir; bu sistem tehdit sonlandığında bedeni normale döndürür (Barnes, 2014: 39; Greenstein ve Greenstein, 2000: 238; 244). OSS'nin asli elemanı hipotalamustur. Hipotalamus zıt etki yaratan "sempatik" ve "parasempatik" sistemler aracılığıyla iç organlarla bağlantı kurar (Öktem: 2013: 18). İç çevre olarak iç organların işleyişi iç dünyanın yani öznel deneyimin oluşturulmasında son derece önemlidir çünkü bu sistemler güdülenimlerin, dürtülerin temelini meydana getirir. Dürtülerdeki değişimler önce duygular şeklinde deneyimlenir. Duygular ve bilinç arasındaki güçlü bağ nedeniyle bu değişimler bilinçlilik düzeyini de belirlemektedir (Solms ve Turnbull, 2013: 39; 46).

Bütün bu anlatılanlardan görüldüğü üzere sinir sistemi/beyin, duyumlama, algılama, düşünme, duygulanma ve davranışların/eylemlerin temelidir. Beynin bedenden bağımsız araştırılması Descartes'ın düalist yaklaşımından kaynaklanan bir alışkanlık olup, modern sinirbilimin kökleri buraya dayanır ve başlangıç-gelişme aşamasında davranışın dikkate alınmadığı beyne yaklaşım biçimini belirler. Oysa aslen beyin-davranış etkileşimi MÖ on yedinci yüz yıldan beri bilinmekte ve zihinsel durum değerlendirmelerinde davranışların mutlaka dikkate alınması gerekmektedir (Tanrıdağ, 2015a: 9; 16; 38; Öktem, 2016a: 15; 17; 19-27).

3.1.2 Nörotransmitterler (NT) ve Hormonlar

Nöronların uyarıları alıp iletmeleri sırasında sinaptik keselerden nörotransmitter (NT) ve nöromodülatör işlevi gören kimyasallar salgılanır (Barnes, 2014: 3-5; Greenstein ve Greenstein, 2000: 96-122).

Carlson, NT'leri postsinaptik membran üzerindeki etkilerine göre "uyarıcı" ve "baskılayıcı" olarak ikiye ayırır. Beyindeki sinaptik haberleşme, ağırlıklı olarak gama amino butirik asit (GABA) ve glutamat kontrolünde gerçekleşmektedir. Diğer NT'lerse bilgi toplamaktan çok, düzenleyici etki oluşturmada görevlidir. Bunlar beyin işlevlerinde görevli belli sinirsel devreleri uyarır veya baskılar (Carlson, 2014: 99). Barnes, NT'leri, "asetilkolin", "küçük moleküllü NT", "büyük moleküllü NT" ve

"çözünür gazlar" olarak ayırmaktadır. Küçük moleküllü NT, "monoaminler" ve "aminoasitler" şeklinde ikiye ayrılır. Monoaminler sınıfı kendi içinde "katekolaminler" ve "indoaminler" olarak ayrılır. Katekolaminler içinde adrenalin, noradrenalin ve dopamin sayılır. İndoaminler sınıfındaysa melatonin ve serotonin bulunur. Aminoasitler grubu NT, gama amino bütirik asit (GABA), glisin, aspartat ve glutamat olarak bilinir. Büyük moleküllü NT, endojen opioidler, P maddesi, oksitosin, antidiüretik hormon (ADH), kolesistokinini içerir. Çözünür gazlar sınıfında karbonmonoksit (CO) ve nitrik oksit (NO) geçmektedir (Barnes, 2014: 18).

Asetilkolin (ACh), bellek işlevleri başta olmak üzere tüm bilişsel süreçlerde önemli görev üstlenir (Barnes, 2014: 23). Dorsolateral pons bölgesindeki etkinlikleri REM uykusunda, bazal ön beyindeki etkinlikleri, özellikle algısal öğrenme başta olmak üzere öğrenmede ve medyal septumdaki etkinlikleri hipokampal işlevlerde belirgindir (Carlson, 2014: 100).

Monoaminler sınıfından katekolaminler içinde adrenalin (epinefrin) hem NT hem hormon olarak çalışır. Noradrenalin (norepinefrin), kalp hızı, kan basıncı ve sindirim işlevleri açısından tetikleyicidir. Ayrıca dikkatin ve çevreye karşı farkındalığın artırılmasında çalışır. Noradrenerjik uzanımlar anlama, ataklık, uyanma ve motivasyonla ilişkilendirilmektedir. Dopamin, memeli sinir sisteminde bulunan en büyük katekolamin NT'dir. Dopaminin hareket, dikkat, öğrenme ve kötü amaçlı kullanımı olan maddelerin koşullandırıcı etkileriyle bağlantılı olduğu bilinmektedir. Beyindeki üç ana dopaminerjik yolak, nigrostriatal sistem, mezolimbik sistem ve mezokortikal sistemdir. Bunlardan ilki hareket kontrolüyle, ikincisi bağımlılık yapıcı ilaçların neden olduğu koşullandırıcı etkilerle bağlantılıdır. Son yolaksa kısa süreli bellek, planlama ve sorun çözme becerileri açısından gerekli stratejilerin belirlenmesinde çalışır. Dopamin, ödüllendirici NT'dir ve hormon benzeri işlev de gösterir. MSS içinde beş tip dopamin reseptörü (D1, D2, D3, D4, D5) ve çeşitleri bulunur. Yüksek sosyal statüye sahip bireylerde dopamin reseptör düzeyinin yüksek olduğu ve bu bireylerin yaşadıkları deneyimlerden daha fazla hoşnutluk hissettiği saptanmıştır. Dopaminin septal alanda hoşnutluk yanıtının oluşmasında etkinlik gösterdiği düşünülmektedir Dopamin ayrıca prolaktin salınımını baskılar. Prolaktin süt üretimini uyarır ve stres durumlarında salınımı yükselir (Barnes, 2014: 20-23; Carlson, 2014: 102-104; Greenstein ve Greenstein, 2000: 110; 114; 120; 190-192; 320).

Monoaminler sınıfından indoaminler içinde bulunan melatonin, uyku-uyanıklık döngüsünde etkindir. Serotonin karmaşık davranışsal etkilere neden olur.

Bu bağlamda kızgınlığın, saldırganlığın, duygu durumlarının, uykunun, uyanıklığın, vücut sıcaklığının, cinselliğin, kusma, ağrı ve iştahın kontrolünde önemli rol alır. Serotonerjik nöronlar rüyaların düzenlenmesinde çalışmakta, serotonerjik devreler ayrıca yürüme, yüzme, ısırma, çiğneme ve emme gibi motor davranışlarla bağlantılı görülmektedir (Barnes, 2014: 20; Carlson, 2014: 105).

Aminoasitler sınıfından glutamat ve GABA, en basit canlılarda bile bulunmalarına bağlı olarak, ilk evrimleşen NT olarak kabul edilirler. GABA, patolojik hallerde işlev ve anksiyete bozukluklarıyla ve stres hormonları salınımıyla bağlantılandırılır. Bu NT, prolaktin salınımını da baskılar. Glisin öğrenme ve belleğin kimi bozukluklarında anahtar işlemcidir. GABA ve glisin, MSS'nde duyuşal bilginin ve motor kontrolün düzenlenmesinde görevlidir. Glutamat reseptörlerinin farklı tipleri sinaptik plastisite, nöral büyüme, sağkalım, öğrenme ve bellek etkinlikleriyle stres hormonları salınımında ve nörokorumada çalışır. Hiperkinetik bozukluk gibi bazı motor işlev bozuklukları etiolojisinde de adları geçmektedir (Carlson, 2014: 106; Greenstein ve Greenstein, 2000: 112; 124; 196; 296; 372).

Büyük molekülü nörotransmitterler arasından endojen opioidler, peptidler sınıfındandır. "Opioid" kelimesi ("opiyum gibi" demektir) endojen kimyasallarla, "opiyat" kelimesiyse ilaçlarla ilgili kullanılır. Opiyatlar (morfin, eroin, opiyum vb) beyni doğrudan etkileyerek ağrıyı azaltır. Opiyat reseptörleri farklı sistemleri etkiler. Bir sistemde ortaya çıkan etki analjeziye, diğeriindeki etki, türe özgü kaçma-saklanma davranışının baskılanmasına neden olur. Bir başka sistemdeki etkiyse koşullanma/ödül mekanizmasını uyarır. Bu etki opiyatların kötü amaçlı (uyuşturucu/keyif verici madde olarak) kullanılma nedenidir (Carlson, 2014: 109).

Oksitosin, bazıları henüz tam olarak aydınlatılmamış birçok işlev göstermenin yanı sıra memelilerde rahmin düz kaslarının kasılmasını ve henüz emme başlamamışken süt salgılanmasını sağlar. Bebeğin ağlama sesinin duyulması oksitosin salınımı için yeterli olmaktadır. ADH (vasopressin) böbrek metabolizması, ACTH (adrenokortikotrop hormon) (adrenal bezin androjenleri ve stres hormonu olan kortizolü üretmesini uyarır) salınımı ve bellek çalışması üzerinde etkilidir (Greenstein ve Greenstein, 2000: 112; 296, 300, 310). Bu maddeler NT olarak görev yapmalarının yanı sıra, aslen endokrin sisteme dahil olan hormonlardır (Öktem, 2013: 53-57).

Çözünür gazlar içerisinde nitrik oksit (NO), öğrenme ve bellek etkinliklerinde rol alır (Barnes, 2014: 24).

Nöromodülatörler, NT salınımını ve postsinaptik hücrenin tepkisini belirler; diğer görevleri ise uyanıklık, korkaklık gibi genel davranış durumlarını etkilemektir. Örneğin adenosin, davranışı baskılayıcı etki gösterir ve uyku kontrolünde çalışır (uyanıklıkta yoğunluğu artmaktadır) (Carlson, 2014: 111).

Nöropeptidler de NT olarak görev yaparlar; örneğin anandamid, bedenin gereksinimine bağlı sentezlenmekte ve analjezik etki oluşturmaktadır (Barnes, 2014: 23-24; Carlson, 2014: 110).

Canlının iç ortamıyla dış çevre arasındaki iletişimi sağlayan sistem, elektriksel ve kimyasal iletiler sayesinde bilgiyi yayabilen sinir sistemidir. Hormonal sistem ise organizmanın bütünü içinde haberleşmenin gerçekleşmesini sağlar. Hormonlar kan dolaşımıyla tüm bedende taşınır ancak sadece hedef organ ve yapıları etkiler; üstelik bu etki çok yavaş meydana gelir (Öktem, 2013: 53). Hormonlar ağırlıklı olarak hipofiz hormonları tarafından kontrol edilir. Hipofizi kontrol eden hipotalamustur. Nöroendokrin sistemden serbestleşen tüm hormonlar hipotalamusta, hipofizde ve diğer beyin bölgelerinde kendi salınımlarını düzenlerler (Greenstein ve Greenstein, 2000: 298).

Hipotalamusun bir görevi acıkma, doyma, susama hissi, kan basıncı, beden ısısı gibi vejetatif işlevlerde görev almaktır. Ayrıca cinsel isteklerin ve duyguların düzenlenmesinde çalışır. Duyguların düzenlenmesiyle ilgili görevi, ödül/haz ve ceza işlevlerinde çalışmak olduğundan son derece önemlidir; çünkü bunlar doğrudan öğrenme ve bellekle bağlantılıdır (Greenstein ve Greenstein, 2000: 312; Öktem, 2013: 53-57).

Hipofiz bezi, "adenohipofiz" ve "nörohipofiz" olarak ayrılır. Bunlar birbirinden farklı iki organ gibi çalışır. Adenohipofizin salgıladığı tirotropin, tiroit bezinden tiroksin salınımına neden olur. Tiroksin metabolizmayı hızlandırır. Adrenokortikotropik hormonsa (ACTH) adrenal bezi kontrol eder. Adenohipofizin somatotrop hormonu (STH) hücre yenilenmesini ve büyümeyi uyarır. Nörohipofizden antidiüretik hormon (ADH) (vasopressin) ve oksitosin salgılanmaktadır. ADH böbrek metabolizmasını ve dolaşımı düzenler. İçinde belleğin de bulunduğu üst düzey beyin işlevlerinde rol alır. Oksitosin ise erkek ve kadınlarda/dişilerde "romantik sevgi" veya "sarılma" hormonu olarak bilinmektedir. Bu hormon annenin bebeğe, çiftlerin birbirine duyduğu ve sarılma gereksinimi uyandıran sevgiyle ilişkilidir. Kadınlarda/dişilerde ayrıca döllenme, doğum ve süt verme süreçlerinde çalışır. Hipofizden salgılanan folikül stimulan hormon (FSH) ve lüteinizan hormon (LH) kadın/dişi ve erkekte ortak olup cinsel endokrin bezleri uyarırlar. Prolaktin (lüteotrop hormon/laktotrop hormon)

sadece kadınlarda/dişilerde salgılanır (Greenstein ve Greenstein, 2000: 312; Öktem, 2013: 53-57).

Adrenal bezin adrenal korteks bölümü aldosteron, kortizol ve androjen hormonlar olarak bilinen testosteron, östrojen ve progesteronu salgılar. Aldosteron sıvı dengesini düzenler. Kortizol glukoz metabolizmasında ve bedenin savunma/korunma mekanizmasında etkilidir (Greenstein ve Greenstein, 2000: 312; Öktem, 2013: 53-57).

3.1.3 Serebral Korteksin İşlevsel Alanları

Primat beyninin asli özelliği, uyararla cevap ve iç dünyayla dış dünyanın temsilleri arasında zorunlu sinaptik geçişlerin bulunmasıdır. Bu sinaptik geçişler ara (bütünleştirici) işleminin alt yapısını kurarlar. Ara işleme sonucunda biliş, bilinçlilik, sosyal davranış, bellek, emosyon, dikkat, dil, planlama, yargı, içgörü ve düşünce oluşur ve değişen şekillerde ifade edilir. Özellikle biliş ve sosyal davranışın doğası ara işleminin mimarisi tarafından yapılandırılır. Ara işleme iki amaç doğrultusunda çalışmaktadır. Bunlardan ilki duyusal girdi ve motor çıktı kanallarını dış dünyanın motivasyonla idare edilen etkilerinden korumak, diğeriye koşullara, geçmiş deneyimlere, anlık gereksinimlere ve hedeflenen sonuçlara bağlı olarak aynı uyarıların değişen cevaplar ortaya koymasını sağlamaktır. Ara süreç, davranışın esnekliğini dış çevrenin belirlediği koşullar uyarınca ve dürtülerin tatmin edileceği şekilde artırmaktadır. Esnekliğin sinirsel temeli, yorum (assosiyasyon) alanlarının etkileşimi tarafından sağlanmakta, dil, bellek, öz-farkındalık ve farklı duygudurumları, ara süreci etkilemektedir (Mesulam, 2000: 14-15; Mesulam, 2008a: 17-19). Serebral korteksin yorum alanlarının, insanlarda diğer canlılara kıyasla çok gelişmiş olmasına bağlı olarak, farkındalık, sonuç çıkarma, planlama, bellek, dikkat, duygusal davranışlar gibi üst düzey bilişsel işlemler buralarda oluşturulur (Greenstein ve Greenstein, 2000: 340; Karakaş ve Alıcıoğlu, 2010: 73-76).

Beynin işlevselliğini anlayabilmek için serebral korteksin anatomisini ve fizyolojisini anlamak gerekmektedir. Beyin işlevlerinin basitten karmaşığa doğru yapılandığı, temel ve yardımcı bölgelerin yakın ve uzak ilişkisi sonucunda gerçekleştiği, sağ ve sol hemisferin ayrımını ve işbirliğini gerektirdiği, sinir sistemi-beden bütünlüğü sayesinde ve iç dünya-dış dünya bütünselliği üzerinden ortaya çıktığı bilinmektedir (Tanrıdağ, 2014: 9-24). Öte yandan serebral korteksin bölgeleri arasındaki sınırlar belirgin değildir; üstelik bir bölgenin birden fazla adı olabilmekte

ve loblara dair tanımlamalarla davranışsal özelleşmeler örtüşmemektedir. Ayrıca bölgeyle ilgili terminoloji üzerinde evrensel uzlaşma bulunmaz; bütün bunlar dolayısıyla serebral korteksin çalışılması oldukça zordur (Mesulam, 2000: 3).

Barnes'ın kabul ettiği ayırım bir kez daha vurgulanırsa, korteks beynin dış yüzeyini kaplarken aynı zamanda beyni dört loba ayırır. Bu dört lob frontal, oksipital, temporal ve paryetal loblar olarak sıralanır. Frontal lob, ayrıca primer motor korteks, Broca Alanı ve prefrontal korteks (PFK) bölgelerine ayrılarak çalışılmaktadır (Barnes, 2014: 29-34).

Paryetal, oksipital ve temporal loblar duyu işlevleriyle ilişkilidir. Paryetal lob bedensel (somatik) duyu işlevleriyle, oksipital lob görme duyusuyla ve temporal lobsa işitme duyusuyla bağlantılıdır. Bu lobların üçünde de "birincil duyu alanları" (primer duyu alanları), "ikincil duyu alanları" (sekonder duyu alanları) (yorum korteksleri) (assosiyasyon korteksleri) (ünimodal assosiyasyon alanları) (tek modaliteli yorum alanları), "birincil motor alan" (primer motor alan) ve "çok modaliteli yorum alanları" (mültimodal assosiyasyon bölgeleri) bulunmaktadır. Birincil duyu alanları, lobun ilgili bulunduğu duyu modaliteden⁷⁵ gelen bilginin bilince çıktığı alanlardır. Buna göre örneğin paryetal lobun birincil duyu alanlarında sadece bedensel duyu, oksipital lobun birincil duyu alanlarında sadece görme duyusu ve temporal lobun birincil duyu alanlarında sadece işitme duyusu işlenir. İkincil yorum alanları, aynı duyu modalitesinden gelen bilginin daha üst düzeyde işlendiği ve bu sayede algılarla tanımanın meydana getirildiği alanlardır. Bu alanlara bu nedenle "tek modaliteli yorum alanları" (ünimodal assosiyasyon alanları) denmektedir. Buna göre; bir kaleme bakılınca kalemin görüntüsü birincil kortekse ulaşır ama bu anda, görülen nesnenin kalem olduğu anlaşılabilir, sadece bir şey görüldüğü bilgisi bilince çıkar. Görülen nesnenin tanınıp kalem olduğunun anlaşılması, bu bilginin birincil görsel korteksten tek modaliteli yorum alanına aktararak işlenmesiyle olabilir. Aynı kural, somatik duyu için de geçerlidir. Birincil duyu alanlarına ve tek modaliteli yorum alanlarına tek bir duyu modalitesinden bilgi gelmesine karşın bu alanlar diğer modalitelerdeki duyu bilgisi de duyarlıdır (Öktem, 2013: 13-15; 44-46).

Kortekste bulunan "birincil motor alanları"nın (primer motor alanları) hareketle bağlantılı olduğu bilinmektedir (Öktem, 2013: 13-15; 44-46).

⁷⁵ "Modalite", beş duyuyu yani uyarılmanın temel özelliklerine duyarlı sistemi gösterir ve uyarının temel kalitesini (görme, duyma vs.) veya içeriğindeki bileşenleri (görsel uyarı için renk, şekil, büyüklük ve hareket gibi) bildiren iki türe ayrılır (Berk ve Özkul, 2014: 15).

Korteksin "çok modaliteli yorum alanları" (mü multimodal assosiyasyon bölgeleri), farklı modalitelerden gelen bilgileri bütünler, birleştirir ve üst düzeyde işler. Başka deyişle, bu alanların görevi beynin farklı bölgelerinden gelen bilgileri bütünleştirerek istemli ve amaçlı davranışların ortaya çıkmasını sağlamaktır. Her beyin hemisferinde iki adet çok modaliteli yorum alanı bulunur. Bunlardan ilki paryetal, oksipital ve temporal korteksler arasında yer alan "paryeto-oksipito-temporal çok modaliteli yorum alanı" (paryeto-oksipito-temporal mü multimodal assosiyasyon alanı)dır. Bu alanın diğer adı, "duyusal çok modaliteli yorum alanı" (duyusal mü multimodal assosiyasyon alanı) (temporo paryetal heteromodal korteks) gibidir. Bu alan somatik duyularla, görme ve işitme duyularını bütünleştirir; karmaşık algılar burada oluşur. İkinci çok modaliteli yorum alanı, frontal lobun ön kısmında yer alan, "prefrontal çok modaliteli yorum alanı" (prefrontal mü multimodal assosiyasyon alanı)dır. Bu bölge, duyusal çok modaliteli yorum alanıyla, limbik sistemle, talamusla ve bazal gangliyonlarla bağlantılı olup buralardan bilgi alır; bu sayede bedenin iç ve dış ortamından haberdar olabilir. Yürütücü/yönetici işlevler burada meydana gelir (Öktem, 2013: 13-15; 44-46).

Bu aktarılanlar dışında bir yorum alanı daha bulunmaktadır. Bu alan "üçüncü çok modaliteli yorum alanı" (üçüncü mü multimodal assosiyasyon alanı) veya "limbik yorum korteksi" (limbik assosiyasyon korteksi) olarak adlandırılır. Prefrontal çok modaliteli yorum alanıyla bağlantılı bulunan bu alan, içinde yer aldığı bu yapıya dahil olarak da düşünölmektedir (Öktem, 2013: 13-15; 44-46).

Greenstein ve Greenstein serebral korteksin yorum (assosiyasyon) alanlarını paryetal, temporal ve prefrontal alan olarak ayırmaktadır. Paryetal yorum alanları somatosensoryel ileti düzenlemede, cisimlerin etkin yönetilmesinde (manipüle edilmesinde) ve hedefe yönlendirilmiş istemli hareketin gerçekleştirilmesinde görevlidir. Temporal yorum korteksi, bellek görevleriyle işitsel ve görsel öğrenmede çalışır. Prefrontal yorum alanı, beynin duygusal durumuyla ve kişilikle ilgilidir. Yazarlara göre yorum alanları, "ünimodal" ve "mü multimodal" olarak da ayrılabilir. Çok modaliteli yorum alanları, akıl yürütme, yargılama, dikkat, dil becerileri uzaysal farkındalık ve planlamada görevlidir. Bedenin uzaysal oryantasyonu ve postürüyse somatosensoryel ve motor sistemin uyumuyla sağlanmaktadır (Greenstein ve Greenstein, 2000: 340; 352-356).

Mesulam, serebral korteksi işlevsel bölümlerine ayırarak incelerken beş ana işlevsel bölüm tanımlamaktadır. Bu beş bölge, "limbik", "paralimbik", "ünimodal ve

"heteromodal assosiyasyon bölgeleri" ve "primer duyusal ve motor alanlar"dır (Mesulam, 2000: 3).

Karakaş ve Alıcıoğlu, serebral korteksin işlevsel alanlarını, Birincil Alanlar, İkincil Alanlar ve Yorum (Assosiyasyon) Alanları şeklinde üçe ayırmaktadır (Karakaş ve Alıcıoğlu, 2010: 69-72). Birincil Alanlar, Birincil Motor Alan (bedenin karşı yarısındaki istemli kas hareketlerini kontrol eder), Broca Alanı (sözel bilgi için gerekli sinirsel devreyi sağlar, konuşmak için gerekli hareketleri yönetir), Birincil Somatik Duyusal Alan (bedenin karşı yarısındaki duyusal reseptörlerden gelen sinyalleri alır, dokunma, basınç, ısı, ağrı⁷⁶ gibi, özel duyu türlerini ayırt eder), Birincil Görme Alanı (renkleri, çizgi ve kenarların doğrultularını, derinliği saptar) Birincil İşitme Alanı (ses kalitesini ve tonlarını ayırt eder), Frontal Göz Alanı (cisimlerin görüntülerine istemli odaklanmayı sağlar), Koku Merkezi (tat ve kokudan sorumludur) ve Tat Merkezi (koku merkeziyle beraber çalışarak, istenmeyen veya tehlike oluşturan besinleri ayırt eder. Tat ve koku duyguları, ilkel duygular ve davranışlarla bağlantılıdır) gibi sıralanır (Karakaş ve Alıcıoğlu, 2010: 69-72). İkincil Alanlar, Ön Motor Alan (farklı kasların uyumlu hareketini sağlayarak karmaşık motor hareketleri yapılandırır), Yardımcı Motor Alan (öğrenilmiş motor yanıtları programlar), İkincil Somatik Duyusal Alan (elde tutulan eşyanın tanınmasında olduğu gibi, duyu sinyallerinin anlamlarını yorumlar), İkincil Görme Alanı (renk tonlarının ayırt edilmesi, şekillerin anlaşılması ve hareketli cisimlerin izlenmesinde çalışır) ve İkincil İşitme Alanı (duyumsanan seslerin anlamlarını yorumlar) şeklinde sayılır (Karakaş ve Alıcıoğlu, 2010: 71-72). Serebral korteksin yorum (assosiyasyon) alanları "parietookspitotemporal alan", "temporal (limbik) alan" ve "prefrontal alan" olarak üç bölgeye ayrılır. Parietal, oksipital ve temporal alanların kesişme bölgesi olan ilk alan duyusal bütünleştirme ve genel yorumlamayla görevli alandır. Uzamsal koordinatların çözümlenmesi, dilin kavranması, okuma ve nesnelerin adlandırılması, buradaki alt birimlerde sağlanırken, okunan, duyulan, beyinde oluşturulan düşüncelerin anlamlandırılması da bu bölgede gerçekleştirilir. Temporal (limbik) alan, karmaşık davranış kalıpları, duygulanım ve güdülenmeyle (motivasyon) bağlantılı süreçlerin yönetildiği alandır. Prefrontal alan (PFK), insan beyninin evrimsel süreçte en son gelişmiş kısmıdır (Karakaş ve Alıcıoğlu, 2010: 73-76).

PFK'in yapısı ve bağlantıları çok heterojen olduğundan, alanın işlevleri metafizyolojik ana hatlarla tanımlanmaktadır (Greenstein ve Greenstein, 2000: 354; Mesulam, 2000: 47-48). PFK'in ve PFK işlevselliğinin beyin hiyerarşisi içindeki

⁷⁶ Ağrı duygusu, anksiyete, farkına varma, geçmiş deneyimler ve sosyokültürel etmenler gibi duyusal ve bilişsel unsurlar tarafından belirlenebilmektedir (Greenstein ve Greenstein, 2000: 166).

konumu PFK'in frontal lob içindeki durumu, kortikal bağlantıları ve subkortikal bağlantıları açısından tanımlanır. Bu tanımlamaya göre, PFK'in serebral hiyerarşi içindeki konumu, tek modaliteli yorum alanlarıyla (ünimodal assosiyasyon alanlarıyla) limbik ve paralimbik alanlar arasında bulunan çok modaliteli yorum alanları (heteromodal assosiyasyon alanları) içindedir. PFK'in tek modaliteli yorum alanlarıyla komşuluğu, bu alanlarda analiz edilen bilişsel işlevlerin dış dünyanın amaçlarına uygun olarak aktarımını gerçekleştirir. PFK'in limbik ve paralimbik alanlarla olan komşuluğuyorsa iç dünyada meydana gelen duygudurumlarını, dış dünyanın amaçlarına uygun olarak sosyal hale getirmeyi ve limbik sistem işlevi olan belleği kontrol etmeyi sağlar (Tanrıdağ, 2014: 55-56).

PFK anlamlılığa duyarlı bir öznel gerçeklik inşasından sorumludur (Mesulam, 2000: 47-48). PFK'in işlevleri bilişsel olgunlaşma ve kontrol, duygusal denetim ve bellek denetimi olarak sayılmaktadır. Bölge, düşüncenin ortaya çıkması, olgunlaştırılması, mantıklı düşünme ve yorumlama yetileriyle beraber, duygusal hareketlerin gerçekleştirilmesinde çalışır. Bunun yanı sıra, çalışma belleği, dikkat, sosyal davranış ve yürütücü işlevlerin faaliyetlerinin kesişiminde etkindir (Karakaş ve Alicioğlu, 2010: 73-76; Öktem, 2013: 46; Öktem, 2016a: 19). PFK'in görevli bulunduğu yönetici/yürütücü (*executive*) işlevler, motivasyon, meraklılık, spontanlık, inisiyatif alma, sosyal uygunluk gözetme, zihin teorisi, cevap inhibisyonu oluşturma, organizasyon yeteneği, yargı, içgörü, öngörü ve buna göre davranış belirleme, karar verme, verdiği kararı uygulayabilme, yaratıcılık, problem çözme, zihinsel esneklik (bir açıklamayı terk edip yeni duruma uygun yeni bir yanıtı yönelme), risk değerlendirip stratejik karar belirleme, soyut düşünme, haz erteleme, çoklu dikkat, dikkatte süreklilik, çeldirici uyarılara direnç gösterme, karmaşık dikkat, dikkat odağını değiştirebilme, bir noktada takılmadan sorunun özünü kavrayabilme, karmaşık durumlarda can alıcı noktayı görebilme, davranışları perzeverasyona düşmeden sürdürme, çok basamaklı yönergeleri izleyebilme, uygunsuz davranış ve tepkileri bastırabilme gibi sayılır (Öktem, 2013: 46; Öktem, 2016a: 19). Bu alan sayılan görevlerini gerçekleştirirken, geçmişten geleceğe yönelen bir zaman tüneli gibi davranarak her olayı, "bana ait" ve "başkasına ait" şeklinde kodlayan işletme belleğinin çalışmasını düzenler. Böylece bu kodlama gerçekleştirilirken, geçmişteki yaşantıların izlenimleri yeni karar süreçlerine dahil edilir (Tanrıdağ, 2015a: 29).

Yirminci yüzyıl tarihi, PFK'in, "insanın kimliğini" ve davranışlarını belirlediğine dair önemli bulgularla dolu olup, bu alanın hasarlanması insanların "eskisinden tamamen farklı kişilere dönüşmesine" yol açmaktadır (Tanrıdağ, 2015a: 47). PFK lezyonlarının, uslamlama ve anlayışta değişime neden olmadığı ve ağır

hasarlanmalarda bile algı, hareket ve duyumsama süreçlerinin aksamadığı bildirilirken, bölgedeki lezyonların "kişilik değişimine" yol açtıkları özellikle vurgulanmaktadır (Greenstein ve Greenstein, 2000: 354; Mesulam, 2000: 47-48). Bu bölgelerin hasarlanmasına bağlı olarak ortaya çıkan "prefrontal lob sendromu", bir şemsiye terimdir ve yönetici işlevlerden bir kaçının bir arada bozulmasını ifade eder. Frontal sendrom, kişilerde saygısızlık, küfürbazlık, huysuzluk, aşırı öfke, pasaklılık, yersiz, uygunsuz davranışlar, merak kaybı, inisiyatif alamama, pişmanlık duyma yeteneğinde kayıp, haz ve tatmin erteleyememe, soyut düşünememe, sorun çözememe, çok aşamalı görevleri becerememe, zihinsel esneklikte bozulma, risk değerlendirip stratejik karar planlayamama, dış uyaranlara bağımlı hale gelme, karmaşık durumları analiz edememe, meselelerin özünü görememe, eksik bilgiyle rastgele çözümler üretme, alternatif yaklaşım ve çözümler oluşturamama vb. durumlar ortaya çıkarmaktadır (Öktem, 2013: 47).

"Prefrontal sendrom", prefrontal şebekenin yürütücü işlevlerinden biri veya birkaçı aksadığında gelişmektedir (Mesulam, 2000: 48). Örneğin, dorsolateral (dl) PFK hasarı, doğru söyleme davranışı yerine yalan konuşmaya neden olurken, ventromedyal (Vm) PFK hasarında, ani agresif patlamalar, karşı cins ilişkilerinde seçici olmama, empati kaybı, sosyal ilişkilerde çocuklaşma, sosyal ilişkilerde, planlamada ve karar almada sorunlar izlenmektedir (Yıldız, 2016: 108). Bu sendromun yol açtığı davranışsal bozuklukların tarzı lezyona, hastanın yaşına ve "geçmişteki kişiliğine" bağlı olup, geniş hasarlarda dahi klinik semptom oluşmayabilmektedir. Mesulam, PFK patolojisinin yol açtığı düşüncesiz, sorumsuz, patavatsız davranışları sergileyen birçok sağlıklı kişinin görülmesi ve bölge hasarında görülen semptomların normal insan davranışı sınırları içinde olması nedeniyle PFK hasarının "mutlak olmayıp, bağlamla ilişkili davranış bozukluklarına" neden olduğunu belirtir (Mesulam, 2000: 48).

Tanrıdağ, beyin işlevlerinin anatomofizyolojik sıralanmasının "temel beyin alanları", "ünimodal assosiyasyon alanları", "heteromodal assosiyasyon alanları" ve "paralimbik ve limbik alanlar" gibi geliştiğini bildirmektedir (Tanrıdağ, 2014: 9-24). Dış dünya-iç dünya bağıntısı, beynin hiyerarşik yapılanmasını izleyerek "iç dünyadan dış dünyaya doğru" ve "dış dünyadan iç dünyaya doğru" iki ayrı yönelimle etkinleşmektedir. Dış dünyadan iç dünyaya doğru ortaya çıkan yapılanma sırasıyla primer kortikal alanlar, ünimodal assosiyasyon alanları, heteromodal assosiyasyon alanları, paralimbik ve limbik alanların katılımıyla işlevselleşir. İç dünyadan dış dünyaya doğru var olan yapılanmaysa bu alanların tam aksi yönde sıralanmasıyla etkinleşmektedir (Tanrıdağ, 2014: 55-56; Tanrıdağ, 2015a: 30).

3.1.4 Beyin Şebekeleri

Dış ve iç dünyanın bağlantılandırılmasında, beyinde beş alanın katılımıyla sağlanan aşamalı bir geçiş gerçekleşir. Bu aşamalar arasında iki tür bağlantı bulunmaktadır. Birinci tür ilişki bir alanla kendinden önceki alan arasında, diğer ilişkiyse bir alanla kendinden sonra gelen alan arasında kurulur. Bu anatomik ve fizyolojik yapılanma beyinde beş şebeke ortaya çıkarmıştır. Bu beş şebeke, "yürütücü şebeke", "dil şebekesi", "limbik şebeke/ bellek şebekesi", ""ne" şebekesi" ve ""nerede" şebekesi"dir (Tanrıdağ, 2015a: 43-44). Mesulam, bu beş büyük bilişsel işlev şebekesini, "dikkat", "dil", "bellek-emosyon", "yürütücü işlev-sosyal davranış" ve "yüz ve nesne tanıma" şebekeleri şeklinde tanımlamaktadır (Mesulam, 2000: 2). Sağlıklı yetişkinlerle yürütülen araştırmalar basit zihinsel görevlerde bile dağınık bir nöroanatomik şebeke katılımı gerçekleştiğini göstermektedir. Ayrıca zihinsel işleme bölgeleri yüksek etkileşim sergilemekte ve bir alanın bozulması diğerlerini de etkilemektedir (Weintraub; 2000: 121).

"Yürütücü/yönetici işlevler" en genel anlamda duyu, algı, duygu, düşünce ve davranışların uyum ve işbirliği içinde çalışmasını sağlayan bilişsel işlevler dizisi olarak, çok farklı fakat birbiriyle güçlü bağlantılar içindeki alt birimleri kapsar (Yıldız, 2016: 109). "Uygarlık kapsamına giren tüm insansal faaliyetler" bu işlevlere bağlıdır. Ayrıca psikanalizdeki "faillik kavramı" (*agency*) tarafından ifade edilen etkinlikler de yürütücü işlevlerin denetimindedir⁷⁷ (Korkmaz, 2016: 47). Bir önceki bölümde ayrıntılı biçimde tanımlanan yürütücü işlevlerden sorumlu PFK, beyin tüm önemli alanlarıyla etkileşim içindedir. Bu nedenle bu bölge tüm iç ve dış çevre bilgilerini alır ve üst düzeyde işleyip bütünler, bu bilgi doğrultusunda oluşturulacak tepkiyi belirler; diğer alanlar ve yapılarla sürekli bilgi alış verişi içinde kalarak davranışları yapılandırır ve bu davranışların doğru yapılıp yapılmadığını denetler (Öktem, 2013: 45-46). Yürütücü/yönetici işlemler bu nedenlerle üst-işlem birimi olarak kabul edilir ve bu yürütücü/yönetici işlevlerin, diğer tüm bilişsel işlevleri denetlediği açıklanır (Yıldız, 2016: 109).

Kimi araştırmacılar yürütücü/yönetici işlevleri "planlama ve karar verme", "irade", "amaca yönelik eylem" ve "etkin performans" olarak dört bileşene ayırır. Planlama ve karar verme, amaca yönelik bağlantıları tanımlar ve yapılandırır. İnsan, sosyal bir varlık olduğundan, karar verme süreci sosyal dayanışma, ödül

⁷⁷ On sekiz yaşın yasal sorumluluk için sınır kabul edilmesi, yürütücü işlevlerde ana unsur olan prefrontal lobun olgunlaşması ve başka beyin bölgeleriyle bağlantılar geliştirmesiyle ilişkilidir. Bunun yanı sıra çok erken yaşlarda bile çevrede olup bitenlerin anlaşılması ve bilginin seçilip manipüle edilmesi söz konusudur. Bu anlamda, "üst biliş" (*meta-cognition*), çocukta durmadan gelişen kendi zihinsel durumuna yönelmeyi ve bu bilgiyle sorun çözme yetisini gösterir (Korkmaz, 2016: 47-48).

değerlendirme, rekabet, denetim, stratejiler, kişisel seçimler, öğrenme desteği, belirsizlik, kararsızlık ve olasılıklardan etkilenmektedir. Hatalardan ders alamama, "karar almada bozulma"dır. "İrade", kişinin isteklerini ve ihtiyaçlarını belirleme ve buna göre maksatlı bir davranış oluşturma sürecidir. İrade, motivasyon, öz farkındalık, çevreye dair farkındalık, sosyal ortamda nasıl davranacağını bilme, kişinin kendi kapasitesini, kendini mutlu ve mutsuz edenleri bilmesiyle bağlantılıdır. İradeli eylemlerin yapılabilmesi, alışkın olunan yanıtları baskılayıp yenileri gerçekleştirme sayesinde olanaklıdır. Amaca yönelik eylemin etkinliği, kişinin istediği ve planladığı şeyi gerçekleştirme yolunda belli davranışlar tasarlaması, koşulları değerlendirmesi, eylemlerini denetlemesi ve gereken değişimleri yapmasına bağlıdır. Tüm bu süreçleri gerçekleştirebilmek bellek sayesinde mümkün olmaktadır (Yıldız, 2016: 110). Çünkü PFK ile PFK bağlantılarından oluşan yürütücü şebeke, karar ve kontrol mekanizmalarını idare ederek "neyin, ne zaman, nerede ve nasıl yapılacağını" kararını verir ve bu sırada bellekle çalışır. Dorsolateral PFK, "işleme belleği" sayesinde beyne duyu uyarılarının girdiği merkezlerden aktarılan bilgileri değerlendirir. İşleme belleği yeni bilgileri eski deneyimlerle bağlantısında değerlendirir ve buna göre uygun kararı belirler. Bunlara ek olarak, medyal PFK, motivasyon, dikkatin devamlılığı, hareket sistemi, ödül mekanizması ve bağımlılıkla ilgili görevlerde etkindir (Tanrıdağ, 2015a: 44-47).

Dil şebekesi serebral dominans (baskınlık) kurallarına göre işler; anatomofizyolojisi ve patolojisi tanımlanmıştır (Tanrıdağ, 2015a: 49-55).

Limbik şebekeyi oluşturan anatomik yapılar da bilinmektedir. Limbik şebeke yakın dönem olay ve yaşantıları uzun süreli bellekle bağlantılandırmada, duyu ve dürtüleri dış dünyaya ve bilincin içine yönlendirmede, zihinsel etkinlikleri otonom, hormonal ve immünolojik durumlarla ilişkilendirmede, duyu algılamalarında ve bağlanma davranışının düzenlenmesinde görevlidir. Bu anatomik yapıda hipokampus ve amigdala ön plandadır. Hipokampus mekânsal farkındalıktan, anıların oluşturulmasından, beyne girecek yeni bilgiyle ezberlenecek geçici bilginin seçiminden ve uzun süreli bellek oluşumundan sorumludur. Amigdala ise duygusal etkinlik yaratan deneyimleri kaydeder (Tanrıdağ, 2015a: 56-63).

Oksipitotemporal organizasyonlu "ne" şebekesi, bellek ve duyu temelli görsel tanımayla ilgili olup, temel görevlerinden biri yüzlerin kime ait olduğunu anlamaktır (Tanrıdağ, 2015a: 56-63).

"Nerede" şebekesi ise, oksipitoparyetal yerleşimlidir ve hem görsel (okspital bölüm) hem mekânsal (paryetal bölüm) analiz yapar; patolojik durumlarında

mekânsal analiz ve giyinme yeteneği bozulur (Tanrıdağ, 2015a: 56-63). Çevredeki nesnenin, "nerede" olduğuna dair uzaysal algılama, "nesne merkezli (*allocentric*)" veya "kişi merkezli (*egocentric*)" uzaysal referans noktalarından gelen bilgilerle sağlanır. Nesne merkezli uzaysal algılama nesne özelliklerinin tanınmasını, nesnenin kendi parçalarıyla ve diğer nesnelere uzaysal ilişkilerinin algılanmasını ifade eder. Bu algılama, algılayan kişinin uzaysal pozisyonundan bağımsızdır. Kişi merkezli uzaysal algılamaysa algılayanın pozisyonuna göre gerçekleşir. Nesne merkezli uzaysal algılamada sağ hemisfer oksipital lob, posterior paryetal lob ve dorsal premotor korteks etkinleşirken, kişi merkezli uzaysal algılamada posterior paryetal ve premotor korteks çalışmaktadır (Kurt 2010: 187-188).

Beyindeki "ne" ve "nerede" yolları sağ hemisferin işlevleri olan görsel-uzaysal süreçleri temsil eder. Görsel-uzaysal süreçlerin, "imgeleme", "zihinsel döndürme", "görselleştirme", "yönelim", "görsel-uzaysal tarama/biliş (*spatial cognition*)", "aceleci tepkilerin ketlenmesi" ve "görsel-uzaysal dikkat" görevlerini içermesi, görsel-uzaysal algılamının önemini göstermektedir (Kurt, 2010: 196). "İmgelem (*imaging*)", görme alanı içinde bir uyarın bulunmaması durumunda bile bellekte bu uyarana ilişkin temsillerin/ingelerin (*representation*) bulunmasıdır. Görsel-uzaysal imgeler, evvelce algılanmış nesne ve olayların değerlendirilmesinde ve yeni bilgilerin öğrenilmesinde kullanılır; bu da imgelerin uzun süreli bellekte depolanabilmesi sayesinde mümkündür. "Zihinsel döndürme", imgelenen nesne veya olayların kendilerinin veya uzaysal ilişkilerinin yerlerinin ya da sıralarının değiştirilmesidir. Görsel-uzaysal görevlerde erkeklerin daha başarılı olduğu görülürken, imgelerin sözel ifade edilmesinde kadınların performansı baskındır.⁷⁸ "Görselleştirme (*visualisation*)", iki ve üç boyutlu nesnelere imgelerini oluşturma, bu imgeleri zihinde döndürme (*mental rotation*) ve değiştirme yetilerini ifade eder ve matematiksel yeteneği de içerir. Görme alanı içindeki nesnelere düzenleme ve onları değişmez olarak algılayabilme yeteneği olan "yönelim (*orientation*)" gerçek dünyada bireyin yön duygusunun devamlılığını sağlayan ve bireyin çevreyle arasındaki uzaysal ilişkileri düzenleyen yetidir (Kosslyn, Seger, Pani ve Hillger, 1990: 131-152; Kurt, 2010: 188-193). Nesnelere görsel özelliklerinin algılanmasıyla uzaysal

⁷⁸ Cinsiyetler arasındaki bilişsel farklılıkların cinsiyet hormonlarından veya beyin işlevsel organizasyonundan kaynaklanabileceği düşünülmektedir. Prenatal dönemde cinsiyet hormonlarının beyin organizasyonunu etkilemesine bağlı olarak, sol serebral hemisfer sözel yetilerde, sağ serebral hemisferde uzaysal işlevler açısından baskınlık geliştirmektedir. Aynı cinsiyet hormonlarının, gelişimin kritik evresinde beyin organizasyonunu etkilemesiyle, erkeklerde sağ serebral hemisfer baskın işlevi olan uzaysal süreçlerin, kadınlardaysa sol serebral hemisferin baskın işlevi olan sözel işlevlerin performansı güçlenmektedir (Kurt, 2010: 191). Bununla beraber, literatürde bildirilen cinsiyete bağlı farklar, bunların bilişsel ve nöropsikolojik sonuçları hatta bu farkların varlığı dahi yoğun tartışmalara neden olmuştur. Son görüntüleme çalışmaları morfolojik başlıklar saptamış fakat bunların bilişsel süreçlere etkisini kesinleştirmemiştir (Barnes, 2014: 212)

konumlarının algılanması bağlantılı iki işlevdir (Kurt, 2010: 193-194). Mekânsal biliş kişinin uzay içinde mekânsal bağıntıları algılamasını, yönetmesini ve anımsamasını ifade eder. Uzaysal algılama⁷⁹ canlının çevreye uyum sağlayarak yaşamını sürdürmesi açısından yaşamsal önem taşır; çünkü organizma bu sayede ihtiyaç duyduğu kaynaklara yönelir veya tehditlerden kaçınır. Bu yetiler kişiler arasında ve aynı kişide zaman bağlamında farklılıklar gösterir (Korkmaz, 2016: 38-39). "Görsel/uzaysal biliş" nesnelere arasındaki ilişkilerin sınıflandırılmasına ve kavramsal olarak açıklanmasına katkıda bulunarak bilginin düzenlenmesini etkiler. Bellek, uzaysal biliş sürecinde düzenleyici rol oynar. Görsel nesnelere uzaysal niteliklere sahip olması hatırlanabilirliklerini belirler. İmgeler öznel oldukları ve diğer insanların zihinsel imgeleri doğrudan gözlenemediğinden, sözel olmayan davranışlardan hareketle zihinsel imgeler üzerine çıkarsama yapılamayacağı için imgelerin çalışılması, bireyin sözel bildirimleriyle çizimlerine bağlıdır (Kurt, 2010: 188-193). Görsel-mekânsal yetilerin en önemli işlevi, insanın kendi zihninde dış dünyanın ve kendi bedeninin ve bir modelini kurabilmesini sağlamasıdır. "İnsanın kendi bedenini tanıması ve mekân içinde beden hareketlerini koordine edebilmesinin" yanı sıra benlik duygusunun yerleşmesi, bir bedene sahip olduğunu bilme ve kendini başkalarından ayırt etme yetisi de görsel-mekânsal yetilere dayanmaktadır (Korkmaz, 2016: 38-39).

"Görsel-uzaysal tarama/biliş" görevlerinde bireylerarası farklılıklar bağlamında aceleci tepkilerin ketlen(e)memesi, "ataklık (*impulsivity*)" olarak kabul edilmekte ve atak insanların belli görevler karşısında hızlı tepkiler vererek daha fazla hata yaptıkları açıklanmaktadır. Yüksek ataklık özelliği gösteren bireyler dikkat kaynakları arasında çok hızlı geçiş yapmakta ve bu hız, bilgi işleme sürecini olumsuz etkilemektedir. Ataklık özelliğini "bir bilgi işleme biçimi" olarak kabul eden literatür, buna göre farklı insan tipleri tanımlar. İşlevsel ataklık özelliğine sahip bireylerin bilgi işleme hızı diğer insanlara göre daha yüksek olduğundan, bu kişiler bilişsel görevlerde daha hızlı ve hatasız performans sergileyebilir. İşlevsel olmayan ataklık özelliği gösteren bireylerse, bilişsel görevlerde tepkilerini ketlemede güçlük yaşamaktadırlar (Kurt; 2010: 193-194).

⁷⁹ Uzayın algılanması nesnelere mekândaki konumuna, uzaydaki olaylarla nesnelere arasındaki ilişkilere, bedeninin kendi kısımları arasındaki ilişkilere ve bedeninin nesnelere ilişkilerine göre gerçekleşmektedir. Görme duygusu, uzaysal algılamada baskındır çünkü uzaysal bilgi işlenmesine katılan her nesnenin görülebilir bir özelliği bulunur. Görme, diğer duyu modalitelerine kıyasla daha etkin ve dakiktir (Kurt, 2010: 186).

3.2 Sinir Sisteminin ve Beynin Evrimi

"Evrim" kelimesi, Latince "*evolvere*" kelimesinden gelmekte, "çözmek" yahut "bir kitabın açılması" anlamlarını taşımakta ve "zaman içinde değişim"i göstermektedir. Sözcük, organizmaların genetik kodu nesilden nesle aktarılırken bu genetik kodda, fizyolojilerinde ve yapılarında gerçekleşen değişimi ifade eder (Ayala, 2016: 9; Barnes, 2014: 71; Carlson, 2014: 12; Wasserman ve ark., 2013: 452). Kelimeyi, "dünyadaki birçok türün, günümüzde yaşayan çok farklı olan atasal soyları olduğunu" açıklamak için kullanan Darwin, *Türlerin Kökeni*'nde evrim olgusunu ve evrimin mekanizması olarak doğal seçilimi araştırmıştır. Darwin'in evrim kuramı doğal seçilimi açıklayan ve kanıtlayan bir kalıtım kuramının bulunmaması nedeniyle eleştirilerle yüzleşmiş ancak Gregor Mendel'in keşifleri kuramın eksik halkasını tamamlamıştır (Ayala, 2016: 44; 67-74; Darwin, 1984; Wasserman ve ark., 2013: 275-281; 452-460).

Theodosius Dobzhansky, "evrimin ışığı olmadan biyolojide hiçbir şeyin anlam ifade etmeyeceğini" açıklar. Evrim bilimsel bir olgudur. Bilim insanlarının kavrayışında "olgu" kavramı, "birçok kereler sınanmış ve doğrulanmış bir bilimsel açıklamayı" ifade eder. Bu açıklamaların artık sınanmaları gerekmez. Bugün bilim insanları biyolojik evrimi sorgulamamakta, araştırmalar tamamen evrim mekanizmalarının anlaşılmasını hedeflemektedir. Çünkü biyocoğrafya, embriyoloji karşılaştırmalı anatomi, moleküler biyoloji ve paleontoloji bulguları evrimi kanıtlamaktadır. Evrimin en tartışmasız delilleri moleküler biyoloji tarafından ortaya konur; bu disiplin, canlıların evrimsel tarihinde hiçbir bilgi boşluğunun kalmamasını ve bütün organizmaların atası olan ilk yaşam biçiminden bugün yaşayan bütün türlere kadar evrensel hayat ağacını yeniden kurmayı sağlar (Ayala, 2016: 11; 18-19; 20-27; 85-93; 127-135; Wasserman ve ark., 2013: 11; 460-467; 510-512). Bugün evrim biyokimya, ekoloji, fizyoloji, moleküler biyoloji, nörobiyoloji vb. biyolojik disiplinler tarafından çalışılır ve "model" (tarz) ve "süreç" olarak iki farklı ama bağlantılı şekilde incelenir. Model, evrim sonucunda ortaya çıkan değişimleri, süreçse değişimleri üreten mekanizmaları gösterir (Wasserman ve ark., 2013: 452). Modern evrim araştırmaları neden çok sayıda tür bulunduğunu, tüm türlerin değişim yoluyla türeyiş bağı nedeniyle akraba olduğunu, soyların birbirinden ne zaman ayrıldığını, her soyda gerçekleşen değişimleri, birbirine benzemeyen organizmaların aslında yakın akraba olup birbirine çok benzeyen bazı türlerin uzak akraba olduklarını gösteren mekanizmaları, dünya üzerinde insanın ortaya çıkışını, insanın diğer canlılarla paylaştığı biyolojik bağları, farklı insan gruplarının bağlantılı

olduğunu ve insansal özelliklerin çoğunun edinsel niteliğini gösterir (Ayala, 2016: 9-19).

Carlson, Darwin'in evrim kuramının davranış sinirbilimine önemli destek sağladığını yazmaktadır. Çünkü bu kuram "kalıtsal olanın davranış değil, davranışın oluşmasına neden olan beyin olduğunu" söyleyerek organizmaların özelliklerinin işlevsel anlamlılığını vurgulamaktadır. Evrim kuramı bu söylemiyle davranışların fizyolojik temelini anlama yolunda öncelikle davranışları meydana getiren unsurları yani uyumlanma/uyarlanma süreçlerini anlamayı zorunlu kılar. Bu zorunluluk davranışları anlamak için türlerin doğal tarihini bilmek gerektiğini gösterir (Carlson, 2014: 10-15; Wasserman ve ark., 2013: 1178). Bu kabulden yola çıkılarak, bilinç araştırmaları davranışların araştırılmasıyla beraber ilerletilmekte, bilinç davranışlar bağlamında anlaşılmaya çalışılmaktadır. Bu doğrultuda fizyoloji, ekoloji, morfoloji vb. biyoloji disiplinlerinden sağlanan kanıtlardan hareketle fiziksel özellikler gibi, davranışsal benzerliklerin de, ortak türeyişin mi benzer çevre koşullarına karşı geliştirilen cevapların ürünü mü olduğu ayırt edilmeye çalışılmaktadır. Bu kapsamda insan bilinciyle beraber modern insan davranışlarının da ne anlama geldiği sorgulanır (Ayala, 2016: 22; Wood, 2015: 150).

"Bir tarihsel süreç olarak biyolojik evrim" canlılardaki özelliklerin zamanla değişmesi demektir. Tek protein molekülünden insan beyninin örgütlenmesine dek değişen düzeylerde uyarlanma örneği bilinmekte ve tüm düzeylerde değişimler aynı süreçlerden meydana gelmektedir. Bu süreç "yapının işleve uyması"dır. Türlerin vücut biçimlerindeki büyük çeşitlilikler az sayıdaki "vücut planı" ile tanımlanır. "Vücut planı" işlevsel bir bütün olarak birleştirilmiş morfolojik ve gelişimsel özellikleri gösterir. Organizmalar işlevsel olarak örgütlenmiş ve belli yaşam şekillerine uyarlanmış olduklarından tüm canlılarda beden kısımları belli işlevlerin gerçekleştirilmesi yönünde yapılanmıştır. Vücut planının zamana ve çevreye bağlı olarak değişmesi hayvanlardaki asli özelliklerin kıyaslanmasını sağlar (Ayala, 2016: 51; Charlesworth ve Charlesworth, 2006: 9-15; 151; Wasserman ve ark., 2013: 525-529; 658).

Tüm türler için evrim sürecinin, yapının işleve uyumlanması anlamı taşıması nedeniyle biyologlara göre dünya üzerindeki yaşamı anlamak için bitki, bakteri ve hayvan işlevlerini yapılandıran moleküler süreçleri anlamak zorunludur. Evrenin on beş milyar yıl önce "Büyük Patlama" sonucunda ortaya çıktığı bilinmektedir. Dünyanın yaşı dört buçuk milyar yıl olarak belirlenmektedir. Bugün yaşayan tüm organizmalar üç buçuk milyar yıldan fazla zaman önce kendi kendine çoğalabilen

moleküllerin kimyasal yoldan ortaya çıkmasıyla yaşama başlamıştır. Bu ilk moleküllerden meydana gelen canlılarsa "modifikasyon yolu ile türeme" sonucunda var olmuşlardır. Tüm canlılar aynı ve tek bir ortak atadan türemiştir.⁸⁰ İnsanlar ve diğer memelilerin yüz elli milyon yıl önce kır faresi benzeri canlılardan türediği bilinmektedir (Ayala, 2016: 11; 106; Charlesworth ve Charlesworth, 2006: 9-15; 151; Wasserman ve ark., 2013: 507-510; 514-519; 552).

Evrim, iki aşamalı bir süreçtir. Birinci adım rastgeledir, ikinci adımsa değildir. Birinci adımda kalıtsal farklılaşma meydana gelir. Kalıtsal farklılaşma iki rastgele mekanizmayla gerçekleşir. Bunlar mutasyon ve mutasyonun cinsel süreçle birleştirilmesidir. "Canlılar için yararlı olsa da olmasa da kalıtsal farklılaşmayı sağlayan (...) yönsüz bir süreç" olarak tanımlanan mutasyon, rastgele işlediğinden öngörülebilir değildir. Bu nedenle mutasyon organizmaların hayatta kalma ve üreme becerilerini yükseltecek biçimde ortaya çıkmaz; farklı çevreler değişen mutasyonlara yol açar. Mutasyon olmaksızın evrim gerçekleşmez; çünkü genlerdeki farklılaşmayı mutasyonlar sağlar. İkinci adımda sonraki kuşaklara aktarılacak genetik varyantlar seçilir. Bu rastgele olmayan süreç, "doğal seçim" olarak adlandırılır. Bozucu süreçler, doğal seçim tarafından denetlenir ve ortadan kaldırılır. Doğal seçim, canlıya içinde bulunduğu çevrenin koşullarında destekleyici özellikler kazandıracak genleri destekler. Zamana, yere ve koşullara göre daha avantajlı özellikler geliştirebilen canlı yaşayacak, yavru yapabilecek, bu özellikler kendi soyuna aktarılacaktır; öte yandan koşullara uygun özellikler taşımayan canlılar veya bireyler yaşayamayacaklardır. Ancak doğal seçim yeni gen varyantları ortaya çıkartamaz; başka bir deyişle, yaratıcı değildir (Ayala, 2016: 33-37; 52-55; Wasserman ve ark., 2013: 469-472; 476-485). Böylece kendi başına yaratıcı bir süreç olmayan çünkü mutasyonları yarat(a)mayan doğal seçim, mutasyonların birikmesiyle yaratıcı bir süreç olma özelliği kazanır. Yaratıcı bir süreç olan evrim sayesinde gerçekleşen değişimler canlıların yaşamlarının her alanını etkiler; çünkü morfolojilerini, fizyolojilerini, ekolojilerini ve davranışlarını değiştirir. Bu değişimler yararlı farklılaşmalardır çünkü organizmaların hayatta kalma ve üreme şanslarını yükseltirler (Ayala, 2016: 31-37; 45; Darwin, 1984: 87-132).

Evrimsel değişimler bağlamında, genellikle yanlış anlaşılan "uygunluk" kavramı belli bir özelliği değil, organizmaların hayatta kalma ve üreme başarılarını

⁸⁰ Dünya üzerinde yaşamış farklı türlerin sayısının bir milyar kadar olduğu düşünülmektedir. Evrensel hayat ağacı, üç büyük dala başlamaktadır. Bu dallar, ökaryotlar, bakteriler ve *archaea* gibidir. İnsan, hayvan ve bitkiler ökaryottur. Hayat ağacında en başa ulaşıldığında tüm organizmaların tek bir hayat biçimiyle akraba olduğu görülür. Bu hayat biçimine LUCA (Last Universal Common Ancestor) denir (Ayala, 2016: 104; Wasserman ve ark., 2013: 13-14; 16-17; 552).

etkileyen tüm özellikleri işaret etmektedir. Farklı zamanlarda, farklı yerlerde ve farklı koşullarda avantaj sağlayan özellikler değişeceği için, canlı türleri buldukları zamana ve yere bağlı olarak değişen özellikler geliştirmişler ve farklı türler ortaya çıkmıştır. Organizmalar baskın çevre koşullarına göre evrimleşir; ortam yeni mücadeleler gerektirmediği sürece var olan yapı korunur. Evrim duyguları gözetmediği gibi geleceği de öngöremez; sadece mevcut koşullarda olumlu varyantları biriktirir. Evrimin bir amacı bulunmaz. Canlının hayatta kalması ve üremesi açısından avantaj sağlayan yani uyarlanmaya yatkınlık gösteren özellikler avantajlı olmayan özelliklerin silinmesi pahasına korunur, gelecek kuşaklara aktarılır ve böylece "birikir". Yeterince uzun zaman geçtiğinde doğal seçimle işleyen evrim canlıların yapılarını ve işleyişlerini değiştirir ve canlılarda çeşitlenmeye yol açar. Bununla beraber evrim hayatta kalma ve üreme başarısını mutlaka olumlu etkilememekte, organizmaları değiştirebildiği gibi değişime engel de olabilmektedir. Çünkü evrim canlıların çevreleriyle etkileşimi anlamına geldiğinden, çevre koşullarına bağlı olarak evrimsel bir eğilim yok olabilir veya eski haline dönebilir. Evrimsel süreç âni sıçramalarla değil, aşamalı ve yavaş gerçekleşir. Gelişmeye açık olan ve işlevsellik gösteren özellikler küçük ve ardışık değişimler yoluyla büyük başkalaşımalar oluşturabilir. Böylece organizmalardaki karmaşık özelliklerin çoğu mevcut kaba ilk modellerin zamanla gelişerek yeni ve beklenmedik kullanımlara uyarlanması sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu uyarlanmalar genellikle başlangıçta optimal işlevsellik göstermediği gibi, uyarlanma asla mükemmel olmamaktadır. Çok âni ve şiddetli değişim geçiren bir özellik, değişmeden kalan özelliklerle uyumlu çalışmayabilir. Çevre şartlarında köklü bir değişim gerçekleşirse türün soyunu tüketen özellikler ortaya çıkabilir. Bir işlev artık anlamlı olmadığına bağlantılı yapı körelirken, karmaşıklığın artması organizmaların daha iyi çalışmasını sağlar ve evrim bu yönde işler (Ayala, 2016: 30-32; 60; Charlesworth ve Charlesworth, 2006: 98-117; 146-156; 172; Wasserman ve ark., 2013: 484-485; 529-530).

Dinamik sistemlerin en önemli özelliği kendi kendilerini üst düzeyde düzenleme yetilerinin olması ve bu düzenlemenin yeni özellikler ortaya çıkarmasıdır. Dinamik sistemler karmaşıktır ve sürekli evrim geçirirler. Beyin de dinamik ve esnek yapıda olduğundan karmaşıktır ve durmadan değişir. Değişen ve öngörülemeyen koşullara uyum sağlayabilmesi bu özellikleri sayesinde. Hayvanların davranış modelleri değişen yaşam biçimlerine uyumlanmalarını sağlayan sinirsel süreçlerin sonucu olup bu uyumlanma açıkça görülmektedir. Beyin "beklenmedik durumlara uyumlanabilecek şekilde esnektir"; öte yandan hızlı değişimler karşısında "sabit bir

kimlik" ve düzen devam ettirir (Charlesworth ve Charlesworth, 2006: 82-84; Karakaş, 2010: 25).

Biyolojik sınıflandırma türlerin görülebilir özelliklerine göre gerçekleştirilirken, yaşayan organizmaların akrabalık bağları genotipe bakarak belirlenmektedir. Paleontoloji, Darwin'i destekler ve eskiden aşılabilir uçurumlarla ayrıldığı düşünülen türler arasında çok sayıda ara yapı örneği ortaya koyar. İnsan beyninin, goril ve şempanze gibi yakın akrabaların beyninden farklı olmasını sağlayan etkenlerin, çevre zorlaması nedeniyle değişen yaşam şekilleri olduğu düşünülmektedir. Biyologlar evrimsel derecelenmeler gösteren tüm zihinsel/bilinç işlevlerin(in), türlerin aşamalı biçimde ortaya çıkışını izleyerek ve beyindeki sinirsel hücre faaliyetlerine dayanarak açıklanabileceğini ortaya koyar. Çünkü bu faaliyetler beyin gelişimi ve genlerin kontrolündedir. Genlerin çalışmasıysa evrimsel ilkelere bağlıdır (Charlesworth ve Charlesworth, 2006: 23-27; 55-66; 167-171). Evrimsel açıdan beyin güçlü bir biyolojik uyarlanmadır (Ayala, 2016: 81). İnsan beyninin karmaşık bilgi işleme yetisi beyin genel örgütlenmesiyle beraber öğrenme ve bellek örgütlenmesini denetleyen ufak değişimlere de bağlıdır (Wasserman ve ark., 2013: 1076).

Evrimsel hiyerarşide izlenen en az karmaşık sinir sistemi "diffüz sinir sistemi" olup, böyle bir sinir sistemine sahip canlılarda sinir sistemi tüm organizmaya dağılmıştır. İlkel sinir sistemine sahip organizmalar tek bir ünite gibi davranır (Barnes, 2014: 71-77). Çevreden bilgi alıp bu bilgiyi işleme yetisi açısından en basit beceri, bazı tek hücreli mikroorganizmalarda izlenir. En basit sinir sistemi mercanlar ve denizanelerinde bulunur. Planaryen kurtçuklar bilinen en basit beyne sahiptir. Bu canlılarda MSS ve beyin, duyularla elde edilen bilgileri işler ve düzenler. Bu hayvanlar basit öğrenme becerisi göstermekte, aynı uyarana değişen cevaplar verebilmektedirler. Böceklerde çok daha gelişmiş bir beyin bulunduğundan böcekler çevreden aldıkları duyumları işleyerek karmaşık davranışlar geliştirirler. Omurgalı beyni çevreden çok daha karmaşık sinyaller alarak çok çeşitli ve karmaşık cevaplar verebilmeyi sağlamıştır (Ayala, 2016: 82-83). Basit duyum ve harekete ayrılmış beyin dokuları kuşlarda, balıklarda, sürüngenlerde ve kurbağada beyin neredeyse tamamını oluşturur ve bu yapılara "eski beyin" denir. Canlı evrimde yükselip sinir sistemi geliştiğinde yeni beyin yapıları eskileri kontrol eder; böylece evrimsel olarak geride bulunan canlılarda daha düşük yapıların yönettiği kimi faaliyetler, evrimsel olarak gelişmiş canlılarda daha yeni ve üst düzey yapılar tarafından gerçekleştirilir. Yeni beyin yapılarının işlevsel egemenlik kazanmasına "(en)sefalizasyon" denir. İleri

düzey sefalizasyon sinir fonksiyonlarının başta toplanması ve sinir sisteminin bölümlere ayrılmış olması anlamına gelir (Barnes, 2014: 71-77; Öktem; 2013: 8-9).

Evrin devam ettikçe duyu ve davranışların özelleşip karmaşıklaşması doğal seçilimin zorunlu bir getirisi olmamakla beraber kimi zaman doğal seçim karmaşıklığı geliştiren bir mutasyonu, karmaşıklığı güçlendirmeyen bir mutasyondan daha fazla desteklediğinde böyle bir gelişme ortaya çıkmaktadır. Dünya üzerindeki yaşamın tarihi çok sayıda karmaşık organizmanın ortaya çıkmasıyla doludur; elli milyon yıl önce primatlar ve iki yüz bin yıldan daha önce *Homo sapiens*, böyle gelişme örnekleri olmuşlardır (Ayala, 2016: 40; Öktem, 2013: 8-9). Uzun zaman süreklilik gösteren evrimsel değişimlere "evrimsel eğilimler" denir. Yönlü evrimsel değişimler, üç yüz gramlık bir beyne sahip olan *Australopithecus afarensis*'in bu beyin kapasitesini, ondan dört kat büyük beyne sahip *Homo sapiens* beynine dönüşene dek artırmıştır (Ayala, 2016: 59).

İlkel beyinlerde duyumsamadan bilişe uzanan mesafe doğrudan ve dar olup sade bir bilinç üretirken, *Homo sapiens* beyninde bu mesafe çok fazla sayıda ara yolak tarafından yapılandırılır (Mesulam, 2000: 93). MacLean'ın nörobiyolojik ve nöroetolojik temelli "üçlü beyin" (*Triune Brain*) modeli, beyni evrimsel, yapısal ve işlevsel üç bölüme ayırmaktadır. Bu teori, farklı beyin bölgelerinin anatomik, fizyolojik, evrimsel vb. özelliklerini farklı türlerde izlenen farklı davranışlarla bağlantılandırır.⁸¹ Bu modele göre en içte "sürünge beyini" (*proreptilian brain*) (R-Kompleks) bulunur. Bazal nükleuslarla sürünge dönemden kalma yapıları içeren bu beyin kısmı içgüdüsel davranışlardan, günlük yapıp etmelerden ve dil öncesi işlemlerden sorumludur. Bu tabakanın üstünde "paleomemeli beyin" (eski beyin) veya "limbik sistem" vardır. Bu yapı, memeliler açısından yaşamsal önem taşıyan bakım, annelik davranışı ve oyun gibi, sürünge beyininde bulunmayan davranışları düzenler; bunun yanı sıra saldırı ve cinsellekle ilgili duygusal bağlantıları taşır. En üstte yerleşmiş en gelişkin beyin katmanıysa "neomemeli beyini" (neokortikal beyin) veya "yeni beyin" olarak adlandırılır. Rasyonel düşünmeyle ilişkilendirilen bu yapı hassas duyu analizi, motor koordinasyonu, bellek, çağrışım düzenleme ve dil

⁸¹ Ancak kuşların gelişmiş bilişsel kapasiteleri bu kitabın yayınlandığı tarihten sonra aydınlatılmış, kanatlılarda problem çözme, öğrenme, hatırlama, mantıksal karşılaştırma, kübist ve empresyonist ressamlardakine benzer kavramsal kategoriler oluşturma, alet yapma ve kullanma, dil (İngilizce) kullanarak insanlarla anlaşma ve yeni nesillere kültürel aktarım gerçekleştirme vb. zihinsel yetiler bulunduğu saptanmıştır. Ayrıca diğer hayvanlarda da gelişmiş zihinsel/bilişsel beceriler olduğu bulgulanmıştır. Bu bağlamda, teori güncellenmiş ve "*The Objective-Terminology Model*" ileri sürülmüştür. Bu model temel teoriyi korumakla beraber, beyin fizyolojisine dair karşılaştırmalı ve yeni araştırmaların bulgularını ve hücresel mimariyi dikkate almakta ve yeni bulgular dolayımında güncellenmeye olanak sağlamaktadır (Butler, 2009: 1185-1193).

yoluyla iletişim kurmayla ilgili görevler üstlenir. Mac Lean'e göre üçlü beyin modeli insan bilişinde ve davranışlarında ortaya çıkan çelişkileri, patolojileri ve kesintileri açıklayabilir. Bu modele göre her üç beyin "düşünce yapıları" farklı olduğu için aralarındaki bağlantı da sorunludur. Sürüngen ve paleomemeli beyinler(i) biliş dışı düzeyde neomemeli beyin çalışmasını etkiler. Sürüngen ve paleomemeli beyinlerin biliş dışı yani örtük biçimde öğrendiği tüm dersler hayat boyu bilinçli davranışlar ve deneyimler üzerinde belirleyici olur⁸² (Butler, 2009: 1185-1193; Cozolino, 2014: 30-31; Doksat ve Savrun, 2001: 132).

İnsanda (ve primatta) özellikle büyüyen kısım neopalyum olmuştur. Memelilerde neopalyum genişleyerek serebral kortekse dönüşmüştür. Neopalyum büyümesinin çevreden gelen bilgilere yanıt verme becerisiyle bağlantısı gösterilmiştir. İnsan beyininde, "*ekstravagant hipertrofi*" olarak adlandırılan ve yaşam tarzı değişimleriyle ilişkilendirilen bu büyüme soyut düşünmeyi, sembolik dili, karmaşık toplumsal örgütlenmeyi, değerleri ve etiği, dış dünyadan bilgi alıp bu bilgiyi işlemeyi, algılananlara esnek cevaplar oluşturabilme becerilerini sağlamıştır. Ekstravagant hipertrofi toplumsal kurumların, özgür iradenin, teknolojinin ve sanatın da kaynağıdır (Ayala, 2016: 82-83; 198-199; Barnes, 2014: 72-77).

İnsanın ve insan bilincinin diğer canlılarla arasındaki mesafeyi açmasında tarihsel süreç içinde evrimle beraber grup yapılanması da temel belirleyici haline gelir ve "sosyal beyin" ortaya çıkar. Sosyal beyin, insanın grup halinde yaşamaya uygun olmasını sağlayan işlevler bütünüdür. "Sosyal bir hayvan olmak" insan beyininin sosyal uyaranlardan etkilenmesinin sonucudur. İnsansal özellikler, toplumsal ilişkileri yönlendiren duygular, milyonlarca yıl evvel ataların toplumsal yaşama geçmesiyle başlayan uzun bir doğal seçilim sürecini yansıtır. Toplumsal yaşam süren hayvanlar bencil olmayan davranış modelleri geliştirebilir. Ataların evrimleşmesi ve büyük beyin oluşumu sırasında benlik farkındalığının ve iletişim kurma yetisinin aşamalı olarak güçlendiği düşünülmektedir. Araştırmacılar, farklı önem sıralaması belirlemekle beraber ekstravagant hipertrofinin ve insan beyininin/bilincinin ortaya çıkmasında etken olarak ateşin bulunmasını, bipedalizmi, alet yapımını ve kullanımını, neoteniye,⁸³ ve dil yeteneğini asli etmenler olarak

⁸² Cozolino MacLean'ın modelinin hem Darwin hem Freud'un kuramlarıyla uyumlu olması nedeniyle çok faydalı olduğunu yazar. Ancak başlangıç için çok kullanışlı olan bu model beyin karmaşık işlevlerini açıklamada yetersiz kalır. Üstelik sürüngen ve paleomemeli beyinlerin de neomemeli beyin gibi sürekli evrimleştiği bilinmektedir (Cozolino, 2014: 31).

⁸³ İnsana özgü bilincin ortaya çıkmasını sağlayan büyük beyin oluşması için en önemli koşul yavaş gerçekleşen olgunlaşma için gereken uzun zamandır. İnsan beyininin, geç ergenliğe ulaşana dek doğum anındaki boyutunun dört katına varmasını içeren ve "olgunlaşma süresinin uzaması" anlamına gelen bu süreç "*neoten*" olarak adlandırılır. Öncelikle bütün memelilerde izlendiği gibi, insan yavrusu için de sinir sistemi gelişene dek bakıma muhtaç olma zorunluluğu çok önemlidir. Dik durma doğum kanalı boyutunu sınırladığından, beyin gelişimi doğum sonrasında devam eder. Bu süreç aslen deneyimlerle şekillendirilen beyin gelişimine olanak sağlar. Ancak gelişim süreci özel bir beyin üretmez.

gösterirler. Ancak son araştırmalar insan beyninin insan beyni olmasının temelinde, sosyal yaşam koşullarının öngördüğü bilişsel zorunlulukların yattığına işaret etmektedir. Büyük beyin, sayılan yetilerin yanı sıra geniş hafıza, geçmişle geleceği bağlantılandırabilme ve geleceği planlama demektir (Carlson, 2014: 14-15; Charlesworth ve Charlesworth, 2006: 167-171; Korkmaz; 2016: 35; Lewin, 2015: 399-411; Mayr, 2016: 297-308). Ayala da, biyolojik evrimin insanda önemli anatomik değişimlerin yanı sıra radikal davranış değişimlerine yol açtığını yazar. Bu radikal değişimler sosyal bir canlı türü olan insanda kültürel evrimi başlatmıştır. İnsan beyninin gelişimi, biyolojik evrimin kendi kendini aşarak yeni bir evrim biçimi ortaya çıkarmasına yol açmıştır. Ayala bu evrim biçimini "çevrenin teknolojik manipülasyonu ile uyarılması" olarak adlandırır. Bilim, teknoloji, din, etik, sanat, sosyal ve siyasal kurumlar bu kültürel evrimin ürünleridir. Kültür eğitim, öğrenme, örnek ve taklit sayesinde ve iletişimle öğrenilir ve aktarılabilir (Ayala, 2016: 159; 162; 166-167).

Ayala, bugün insanın karşısında duran gizemlerin, insan zihninin bilimi kullanarak anlayabileceği sorunlar olduğunu savunur. Bir gün fiziksel fenomenlerin zihinsel deneyimlere dönüşme biçimi, zihin, özgür irade ve benlik farkındalığı gibi özellik ve yetilerin meydana gelme şekli vb. sorunlar anlaşılabilir ve asıl o zaman "kendini bil deyişinin hakkı verilebilecektir" (Ayala, 2016: 83-84). Evrimi anlamak insana doğadaki gerçek yerini ve sorumluluklarını öğretebilir. Öncelikle evrim kaçınılmazdır ve insan da evrimleşmeye devam etmektedir. Bu olgunun farklı bağlamlarda anlamları ve sonuçları bulunmaktadır (Charlesworth ve Charlesworth, 2006: 96-97; 170-173; Wood, 2015: 68). Bu sonuçlar içinde en önemlilerinden biri insanlar arasında ırk temelli ayrımlar ve bu ayrımlara dayalı düşünce, davranış, düzenleme vb. gerçekleştirmenin bilime aykırılığdır. İnsanda popülasyonlar arasında gözlemlenen fark ufakken, aynı popülasyonda bireylerarası fark ağırlıklıdır. Buna bağlı olarak ırk gruplarını homojen ve ayrı varlıklar olarak görmek veya aralarından birine genetik üstünlük atfetmek son derece temelsizdir (Charlesworth ve Charlesworth, 2006: 96-97; 170-173; Wood, 2015: 68). Bir diğer konu modern insan dahil tüm türlerin bir gün yok olacağı bilinmekte olduğundan, asıl sorunun türün tükenmesinin çevresel nedenlerden mi yoksa tür içi nedenlerden mi kaynaklanacağı olmasıdır. Bugün laboratuvarlarda çabuk evrimleşen canlıların farklı koşullarda izlenmesiyle bu sorun araştırılmaktadır. İnsan popülasyonu, hiçbir büyük hayvan popülasyonunun sergilemediği biçimde uzun süreli ve geniş ölçekli bir

Büyük insan beyni bazı özelleşmiş devreler içeren bir beyindir ve büyük olması "deneyimlerle modifiye edilebilen nöral devrelerin çokluğu" sayesinde (Carlson, 2014: 14-15; Mayr, 2016: 297-308).

büyüme göstermiştir. Yeryüzünün taşıma kapasitesi kısıtlı olduğundan besin, tarım alanları vb. kaynak sıkıntıları keskinleşmekte ve refahın insanlar ve ülkeler arasındaki paylaşımı politik gündemi belirlemektedir. Bunlara ek olarak insanın çoğu eylemlerinin diğer canlılarda evrimsel değişimlere yol açtığı, ekosistemi ciddi anlamda zedelediği ve insan karşısında etkilenmeden kalabilecek tür sayısının çok az olduğu bilinmektedir (Ayala, 2016: 135-136; Charlesworth ve Charlesworth, 2006: 96-97; 170-173; Wasserman ve ark., 2013: 1187-1191; 1239; Wood, 2015: 68).

Bu bağlamlarda kültürel evrim konusu bir kez daha ön plana geçer. Tarım, göç, çevre kirliliği vb. kültürel değişimler, yeni çevre koşulları ve seçim baskıları yaratır. İnsanın çevresi, kültürel değişime bağlı olarak, tarihte hiç olmadığı kadar hızlı değişmekte, bazı toplumlardaki zihinsel bozuklukların sıklığındaki artışa bile kent yaşamının neden olduğu düşünülmektedir. Bu aşamada insan evriminin doğrultusunu değerlendirmek ve baştan belirlemek önerilir. Biyolojik evrimi doğal seçilimin yönettiği ancak çevre koşullarıyla bağlantılı gelişen doğal seçilimin daima iyicil ilerleme göstermediği bilinmektedir. Ayala, doğal seçilimin bir amacı olmadığını anımsatır; oysa insan geleceği düşünebilen, alternatif eylemler arasında etik seçimler yapabilen ve kendi evrimsel kaderini belirleyip teknolojiyi kullanarak yönetebilen bir türdür. Kimi zaman biyolojik ve genetik yapının iyileştirilmesinden söz edilmekteyse de böyle bir girişimin olumlu sonuçlar sağlamayacağı ortadadır. İnsan açısından asıl gereken, kültürel uyarlanmayı doğru ve etkin yönetmektir. Çünkü amaç gözetmeyen doğal seçilimin aksine insan, amaç belirleyerek eyleme geçer (Ayala, 2016: 162; 166).

3.3 Doğum Öncesi ve Sonrası Dönemde Beynin Gelişimi

Sinir sisteminin/beynin embriyonel gelişimi ve patolojileri ayrıntılı olarak bilinmektedir (Greenstein ve Greenstein, 2000: 54-70). Tanrıdağ, doğum sonrasında erişkinliğe kadar geçen sürede "evrimle beraber insan beyнинin kazandığı özelliklerin bireyde yeniden yapılandığını" yazmaktadır (Tanrıdağ, 2015e: 44-48). Nalçacı ise bu süreci, "bir bireyin yaşamında, genetik olarak kodlu evrimsel sürecin tekrar yaşanması" olarak adlandırır. Biliş, duygu, davranış, algı, bellek, dil, karar verme vb. ile ilgili beyin bölümlerinin gelişimi rahim içi yaşamda başlayıp doğum sonrası süreçte uzun yıllar devam eder. Beynin gelişimi, genler tarafından temeli kurulan yapının fizikokimyasal çevre etkisiyle biçimlenmesi anlamına gelen biyolojik süreci ve sosyal çevrenin bu yapıya son şeklini kazandırmasını içermektedir (Korkmaz; 2016: 31-52; Nalçacı, 2010: 164; Tanrıdağ, 2015e: 44-48).

Bir türün geçirdiği evrimin, o türün her bireyinde görüldüğünü ifade eden bu bildirimler bu çalışma bağlamında yaşamsal önem taşımakta; bu bağlamda beynin gelişimini bilmenin bilinç-kimlik etkileşimini anlamadaki önemi bir kez daha görülmektedir.

Değişik canlıların serebral kortekslerinin farklı olma nedeni kortikal mimarinin farklı olmasıdır. Korteks mimari yapılanması beyin gelişiminin doğum öncesi döneminde başlar ve sonrasında geniş ölçüde devam eder. Kortikal mimari yapılanma migrasyon, sinaptogenez ve kortikal minikolon örgütlenmesini içerir. Korteksin mimari yapılanması zihinsel becerilerin niteliği ve niceliği açısından çok önemlidir. Çünkü omurgalı beyinde çevresel koşullara yanıt olarak yapısal değişimler ortaya çıkar. İnsana özgü davranışları ortaya çıkartan da bu kortikal yapılanmadır. İnsan beyninin kendine özgü özellikleri arasında mültimodal assosiyasyon alanlarının belirgin gelişimi ve serebral korteksin minikolon yapılanması özellikle ön plana çıkar. Kortekste benzer etkinlik gösteren hücrelerden oluşan minikolonlardan her biri, dünyaya dair belli bir özelliği işler. Minikolonlar şeylerarası ayrımı (farklı olanı bulma) ve genellemeyi (ortak olanı bulma) yapabilmeyi sağlar. Tüm bu sürecin fizyolojik temelleri, plastisite ve toplumsal yapı tarafından belirlenir olma yani epigenez tarafından sağlanır (Korkmaz, 2013: 144-148).

Beyin ve sinir sisteminin oluşumu döllenmeden sonra ikinci haftada başlar. İnsan beyninin gelişimi, doğum öncesinde ve doğum sonrası erken dönemde erişkinliğe kıyasla daha dinamikdir.⁸⁴ Doğum sonrasında, yetişkinlikte beynin doğum anındaki ağırlığının dört katına ulaşma nedeni yeni nöronların değil yeni sinapsların oluşmasıdır. Doğum öncesi dönemde gelişmekte olan sinir sistemi içinde, doğumla getirilecek nöron miktarından çok daha fazla sayıda nöron üretilir. Bu nöronlar sinaptik bağ kurma rekabetine girerler. Bağlantı oluşturamayan nöron öldüğü gibi kurulan bağ kullanılmazsa nöron gene ölür. Nöron ölümleri doğum sonrasında devam eder. (Korkmaz, 2016: 33; Öktem, 2013: 31-34; Uzbay, 2010: 256). Doğum sonrasında oluşan yeni sinapsların sayısındaki büyük artış bireyin yaşantısı, deneyimleri ve çevreyle etkileşimi sayesinde gerçekleşen öğrenmelerden kaynaklanır. Öğrenme, "beynin dış çevreden bilgi edindiği süreç" olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım "doğum sırasında bizde bulunan (*intrinsic*) dürtüsel bilgiyi" veya "doğum sonrasında kendi iç kaynaklarımızdan kazanılan" bilgiyi

⁸⁴ Doğumu izleyen altı yaşa dek sinaps oluşumu oldukça hızlıdır. On dört yaştan itibaren sinaps sayısı azalmaya başlar. Yaşın ilerlemesiyle sinaps sayısında azalma hız kaybeder ama durmaz. Nöronların kendini yenilemesi, onarması ve yeni nöron oluşumu sonlanmaz (Uzbay, 2010: 256).

kapsamaz (Greenstein ve Greenstein, 2000: 348). Öğrenme beyin gelişimini destekler; zenginleştirilmiş çevrenin sağladığı uyaranlar beyin gelişimini güçlendirir, uyaranlardan yoksun çevreyse zayıflatır. Beynin gelişim sürecinin otomatik olarak benlik, kimlik vb. algılara olanak sağladığı bilinmektedir. Ancak benlik, kimlik, kendine özgülük, öz farkındalık vb. özellik ve yetiler biyolojik veya nöronal olmaktan çok, sosyokültürel kökenlidir. Bu bağlamda en önemli konulardan biri "kritik nokta" sorunu olup yaşamın başlangıç aşamasında belli bir dönem uyarı olmadan geçirildiğinde beyin sonradan bunu telâfi edememekte, gelişmemektedir. Diğer önemli konuya doğum sonrasındaki ortamın zaman, mekân ve sosyal bağlantılar açısından statikleşmesinin kimlik algısını olumsuz etkilemesidir. Gelişme sürecinde gerekli sosyokültürel koşullar sağlanmazsa beyin işlevselliği "evrimde geri gitmekte"dir. Bu durum evrimde alınan yolun sadece ileriye değil geriye doğru da yönelebildiğini ve ilerlemeyle çabalama arasındaki bağı gösterir (Öktem, 2013: 34-36; Tanrıdağ, 2015a: 40; Tanrıdağ, 2015e: 44-48).

Beynin rahim içi gelişim döneminde sağ hemisfer daha erken gelişir; bu gelişim genetik olarak belirlenmekle beraber fetüsü çevreleyen kimyasal koşullardan da etkilenmektedir. Testosteron fetüste sol hemisfer gelişmesini geciktirir. Gecikmesi geciken kortikal alandaki nöronlar daha az sinaptik bağ kurabilir. Bu vb. faktörlerin cinsiyete bağlı yetenek farklılıklarını etkilediğine, buna bağlı olarak örneğin, kadınların dil becerilerinde erkeklerinse görsel-mekânsal becerilerde daha üstün olduğuna ilişkin açıklamalar bulunmaktadır (Öktem, 2013: 31-34).

Sosyal bir canlı olan insanın yavrusu, uzun süre bakım gerektirir. Bakım sağlayan kişiler her bireyin yaşamında belirleyici rol almaktadır (Şar, 2014: 15-16). Yenidoğan beyni tamamen kendine özgü belli biyolojik ve genetik özelliklere sahip olarak belli bir çevre içine doğduğundan, bebek açısından kişisel anlamları belirleyecek olan çevre her bebeğin doğumunda hazır olarak bulunur. Doğumla getirilen beyin, genetik temelli potansiyel bir fenotiptir. Tamamen kişinin kendine özgü olan beyni doğum sonrasında genotipin çevreyle etkileşmesi sonucunda aşamalı olarak şekillendirilir (Korkmaz, 2013: 140-175). Bebek doğduğunda boş bir levha/kâğıt değildir. Çünkü her bireyin doğmadan belirlenen bazı kişilik özellikleri taşıdığı ve yaşamın başlangıcında doğuştan bazı yatkınlık ve eğilimlere sahip olduğu bilinmektedir. Örneğin utangaçlık, genetik eğilimle belirlenmektedir. Her bireyin genetik yapısı (genotipi) eşsiz olduğundan her bireyin beyni de eşsizdir (Korkmaz, 2013: 140-175; Pinker, 2003: 22-102; Saydam, 2014: 137-138).

Bebek doğumla beraber deneyim edinmeye başlar. Bu deneyimler bebeğin kendi genetik yapısındaki olanaklar arasından ve bu olanaklar doğrultusunda seçimler yapmasını sağlar. Erken çocukluk döneminde edinilen deneyimlerden hangisinin kişiyi nasıl etkileyeceği epigenetik belirlenime bağlıdır (Korkmaz, 2013: 140-175). Bebek bu erken dönemde edindiği deneyimleri, ihtiyaçları doğrultusunda nesnelere ilişki kurmasıyla kazanır. Kişiliği ve benliği şekillendiren bu "nesne etkileşimleri"dir. En erken ve en yakın nesne etkileşimleri bu şekillenme sürecinde en belirgin etkiyi gösterir (Ceylan, 2012: 63-74; 76-77; Saydam, 2014: 137-138). Bebek beyni sadece en sık çalışan sinapsları saklar. Bu nedenle erken deneyimler sinaps oluşumunda ve oluşan sinapsların kalıcı olmasında çok önemlidir (Huttenlocher, 1994; 137-152; Korkmaz, 2016: 36).

Doğum sonrası gelişme/dönüşme sürecinin ilk adımı ailede atılır. Bu nedenle gelişimin başlangıcı başta olmak üzere sürecin tamamında anneye kurulan ilişki özellikle önemlidir. Çünkü bebek, toplum ve kültürle ilişki kurmaya anne aracılığıyla başlar. Anneye bebek arasındaki iletişim genetik benzerlikler üzerine kuruludur. Bebek ortak genetik yapıdan hareketle ebeveynde belli davranışları seçerek uyandırır. Böylece kendisini belirleyecek olan çevresini yapılandırmış olur. Bunun karşılığında anne bebeğe dünyayı tanıtır. Bebeğin toplum ve kültürle ilişki kurması, anneye bebeğin ortak genetik yelpazesinden seçilen kişisel anlamlar üzerinden ve annenin kültürü bebeğe taşımasıyla ilerler. Yeni doğan için tüm kişisel anlamlandırma beyin tarafından yapılandırılır; ancak bedenden kaynaklanır. Bebek dünyaya geldiği ilk zamanlarda beden dilini kullanarak anneye arzuladığı nesneyi gösterir. Beden dilinin çok önemli olmasının bir başka nedeni, bebekle annenin ortak dikkat yöneltme edimine olanak sağlamasıdır. Anne-çocuk arasındaki sözel olmayan bu iletişim, bebeğe öğrenme için gerekli görsel-mekânsal, akustik ve afektif çevreyi sağlar. Bebeğin anneye kurduğu ilişkiden edindiği toplumsal simgeler ve/veya semboller, kendisine dış dünyanın bilgisini kazandırır. Bütün bu süreç "bağlanma" üzerinden temellenmektedir. Bu nedenle bu dönemde ebeveyn tutumları kişiliğin oluşumunda belirleyici olmaktadır. Bununla beraber ebeveynlerin tutumlarının da kendi genotipleri, çevreleri ve özellikle kendi ebeveynleri tarafından şekillendirildiğini unutmamak çok önemlidir. Böylece her yeni doğan bebeğin beyninin kendisinin dünyaya gelmesinden çok önce biçimlendirilmeye başladığı açıktır. Korkmaz'a göre bütün bu özellik ve süreçlerin terapiyle değiştirilebilirliği veya önlenilebilirliği şüphelidir (Korkmaz, 2013: 140-175).

Rahim içi dönemde başlayan öğrenme, doğum sonrasında anneye kurulan ilişki üzerinden toplumsallıkla devam eder. Öğrenmenin "içsel dizgelerin deneyimler

sayesinde değiştirilmesi" olarak tanımlanma nedeni, öğrenmenin "doğal beynin toplumsal beyne dönüşme süreci" olmasıdır. Doğal beynin gelişimi ve öğrenme ilerledikçe bebek dil temelinde toplumsallaşır. Dil kazanımını sağlayansa anne-çocuk iletişiminde kullanılan beden dilinin dönüşümüdür. Dil, hem nesnelere kodlama ve anımsama aracı hem de "zihin içi" bir araçtır. Bu nedenle beynin yapılanmasını ve başta bellek olmak üzere tüm zihinsel işlevleri değiştirir. İnsanın kendisi için anlam taşıyan nesnelere anımsanabilir kılması sonucunda farkındalık bilinci ortaya çıkar. Yenidoğan beyni zamanla gelişip toplumsallaşırken insan dünyaya, yaşama bir anlam vermeye çalışır. Kişisel anlamın oluşum süreci, "birey olmayı sağlayan süreç" olarak kabul edilir; çünkü birey olmak, olaylara ve şeylere kişisel bir anlam vermek demektir. Amaç duygusu bu dönemde anlamla beraber ortaya çıkar (Korkmaz, 2013: 140-175). Bireyleşme ağırlıklı olarak "bireysel deneyimler tarafından belirlenir". Deneyimler, yeni nöronal yapılar oluşturarak bu süreci tüm bireyler için eşsiz kılmaktadır. Kişisel anlamlar kişinin genetik benzemezliklerinin tarihsel ve toplumsal koşullarla şekillenmesiyle ortaya çıkar. Çünkü bu süreç doğal fenotipin (her bireyin kendine has genetik yapısı olan genotip tarafından belirlenen özelliklerin) sosyal fenotipe (bireyin genotipinin çevreyle etkileşime girerek şekillendirilmesi sonucunda ortaya çıkan ve sadece o bireye ait özgün özelliklere) dönüşme sürecidir. Genotip sadece organizmanın sergileyebileceği olası özellik aralığını belirler. Bireyleşmeyi sağlayan özelliklerin temelleri nörobiyolojik süreçlerle yapılanmaktadır. Bu nörobiyolojik süreçlerinse evrimin; başka bir deyişle türoluşun çok eski dönemlerinde başladığı bilinmektedir. İnsanda zihinsel özelliklerdeki farklılıkların hem genotip hem çevre tarafından belirlenmesi aynı zamanda ve aynı mekânda yaşanan aynı olayların farklı kişilerde farklı etkilere neden olmasına yol açar. Bütün bu aktarılanlar bağlamında gelişim süreci "kendi kendini biçimlendirme" olarak kabul edilir (Andersen, 2003: 3-18; Ceylan, 2012: 60; 280; Charlesworth, 2006: 167-171; Gould, Beylin, Tanapat, Reeves ve Shors, 1999: 260-265; Korkmaz, 2013: 140-175; Korkmaz, 2016: 35; Lewis, 2005: 252-277).

Beyin yaşlanırken belirgin fiziksel değişimler ortaya çıkar. Ergen beyni yirmili yaşlara dek nöroplastisite üzerinde temellenen sürekli bir yeniden örgütlenme içindedir. Ergen beyninde, özellikle beynin ödül devrelerinde yeni bağlanma ilişkileri kurmayı sağlayan ancak bilişsel-duygusal karmaşaya neden olan değişimler gerçekleşir. Hayati önem taşıyan gelişimsel özellikler bu kritik nöral gelişim ve esneklik döneminde ortaya çıkar. Bu süreç aileden ilk ayrılışın, kimliğin belirlenmesinin ve yeni bir aile kurmanın gerçekleştiği süreçtir. Yaşla beraber artan modülarizasyon nedeniyle erişkin beyninde belli işlevler daha lokalizedir. Yaşlanan

beyin nöron kayıpları nedeniyle ufalır. Nöron kayıpları bireyden bireye ve beyin bölgelerine göre değişir. Ancak nöron azalmasına karşın, kişinin bilişsel süreçlerinde keskinlik korunabilir; çünkü nöronal bağlantı zenginliği korunmaktadır. Ayrıca ortaları yaşlarda sağlam nöronlar yeni dendritler oluşturabilir. Yaşa bağlı bilişsel değişimler, bilişsel işlevlerde ve tepki zamanında yavaşlama, zihinsel esneklikte azalma, bellekte ve görsel-uzamsal becerilerde hafif güçlük ve postüral reflekslerde azalma gibidir. Nöron kayıpları beyin sapında, limbik alanın öğrenme, bellek ve heyecanla ilgili kısımlarında ve frontal bölgenin soyut düşünme gibi yüksek entelektüel işlev bölgelerinde daha belirgindir⁸⁵ (Cozolino, 2014: 51-58; Greenstein ve Greenstein, 2000: 376; Korkmaz, 2016: 32-33; Öktem, 2013: 36-37).

Sonuç olarak omurgalı beyninde son beş yüz seksen milyon yıl içinde oldukça az değişim gerçekleştiği ve insan beyninin primat beyninden çok farklı olmadığı bilinmektedir. İnsana özgü beynin yapılanmasını ve insana özgü nitelikler ve işlevler kazanmasını sağlayan unsur toplumsallaşmadır. İnsana özgü niteliklerin yanı sıra bireysel farklılıklar da bu yapılanmaya bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. İnsanda doğum sonrasında uzun süre devam eden prefrontal lob gelişimi anne-çocuk ilişkisi ve kültürel etmenlerce belirlendiğinden bu sürecin "genetik-antropolojik" özellik taşıdığı kabul edilmektedir (Korkmaz, 2014: 142-151).

3.4 Toplumsallaşma

İnsanda sinir sistemi grup ilişkileri yönünde yapılanmıştır (Tura, 2011: 89-90; 122). Kişi kendi varlığının ve anlamının bilincine ancak başkalarıyla kurduğu ilişkiler üzerinden varabilir; çünkü yaşam ilişkileri anlam taşır ve bu anlam insanlar arasında ortak bir algı ve duygu dünyası oluşturarak ortak sorunlar için çözümler belirlemeyi sağlar (Şar, 2014: 15-16; Korkmaz, 2013: 140-175). Bu nedenlerle bilinci noksansız anlamak toplumsal yapıya bakmayı gerektirir (Carlson, 2015: 5; 349; 378; Zeman, 2012: 370-371). Bu örgütlenmeyi sağlayan ve kişilerarası bağlantıları düzenleyen yapılar ve sistemler, "kortikal ve alt kortikal yapılar" (orbital, medyal, prefrontal; bedensel-duyusal (somatosensoryel), singulat ve insular korteksler; amigdala, hipokampus ve hipotalamus); "duyusal, motor ve duygusal sistemler" (yüz tanıma ve ifade sistemleri; aynalama ve rezonans sistemleri) ve "düzenleyici sistemler" olarak sıralanır. "Düzenleyici sistemler" kendi içinde "stres ve korku

⁸⁵ Hayatın erken döneminde hemisfer uzmanlaşması, erişkin dönemdeyse hemisfer bütünleşmesi gerçekleşir. Genç yetişkinlerin anlattığı hikâyeler kişisel deneyimleri üzerine kuruluyken, erişkinlerin anlatılarının hem içsel hem dışsal gerçekliği ve yaşantıları içermesi bu bildiri destekler (Cozolino, 2014: 57).

sistemleri"; "ödül sistemleri" (yakınlık arama, bağlanma, yatıştırma ve sosyal güdülenme); "katılım sistemleri" (duygu düzenleme, korku düzenleme, stres azaltma ve bağlanma şeması); "sosyal görsel sistemler" (yüze yönelme, yüz tanıma, dikkat yöneltme ve yüz ifadeleri); "aynalama sistemleri" (taklit, öğrenme, iletişim, koordinasyon, rezonans, empati ve zihin teorisi) ve "sembol sistemleri" (içsel sistemler, sözcükler, benzetmeler ve hikâyeler) olarak bölümlendirilerek tanımlanmaktadır. Sosyal motivasyonu sağlayan biyokimyasal yapılarca androjen ve östrojen (cinsel dürtü), testosteron (tek eşlilik ve babalık davranışı), dopamin (çekim), norepinefrin ve serotonin (ödül tahmini ve davranış yatkınlığı), oksitosin ve vazopressin (bağlanma ve kaygı azalması) ve endorfinler ve opioidler (yakınlık, annelik davranışı, sosyal ödül, oyun davranışı, kaygı düzeyinin düzenlenmesi) olarak açıklanır (Cozolino, 2014: 62; 152; 382).

Korkmaz, davranışları ağırlıklı olarak biyolojik belirlenim altında olan bebeğin doğumla beraber zihinsel süreçler ve davranışlar açısından sosyal bir varlığa dönüşmesini onun doğadan ve diğer canlılardan kendini ayırma ve değiştirme süreci ve toplumsallaşmanın temeli olarak tanımlar. İnsanda "bireyselliğin temeli"ni sağlayan, zihinsel işlevlerin doğumdan sonra kısa sürede doğallıktan toplumsal olmaya geçmesidir. Bu süreçte insanın "merak ve yeniliğe yönelme duygusu" (*seeking system*) olayları anlamak için çabalamasına neden olur ve insan "insanı diğer türlerden ayıran nedir?" ve "beni ötekilerden ayıran nedir?" diye sorar. Çünkü insan hem ötekilere benzemek ve onlardan biri olmak ister hem de başka insanlara benzememeye ve biricik olmaya uğraşır. Korkmaz'ın çeşitli araştırmacıların bildirimlerinden aktardığı üzere, genler tür içi benzerliği sağlarken (her yeni doğan, türe has temel nitelikleri taşır) benzemezliği, kişisel olmayı da (gen kombinasyonları her yeni doğanı eşsiz yapar) sağlar. Her insanın beyni kulakları, gözleri vb. organları kadar başka insanlarınkinden farklıdır. Hatta araştırmalara göre ikizlerin beyni bile birbirinden farklıdır. Bu fark özellikle beynin yüzeyel kortikal morfolojisinde belirgindir çünkü sulkus ve gyrus yapıları diğer beyin bölgelerine göre eğitim, sosyal ilişkiler vb. epigenetik etmenler tarafından daha güçlü bir biçimde belirlenmektedir. Bu anlamda genler hem insanlararası benzerliğin hem de benzemezliğin nedeni ve güvencesidir (Korkmaz, 2016: 32; 35; White, Andreasen ve Nopoulos, 2002: 492).

İnsan beyninin olgunlaşması, beynin etkileşmeye programlı olduğu uyaranlar ve görevlerle iletişime geçmesiyle gerçekleşir (Korkmaz, 2016: 31). Bu çerçevede görüldüğü üzere "bir karakterin genetik yapıdan mı çevreden mi etkilendiği" sorusu tamamen anlamsızdır; çünkü karakteri ikisi birden belirler (Ridley 2003: 3-37; 74; 95-127; 142-185; 249-280; Zeman, 2012: 365). Korkmaz bu etkileşimi farklı

araştırmacıların bulgularından hareketle açıklamaktadır. Buna göre; "genetik" olan "değişime direnç göstereni", "çevresel olan" ise "değişebilir olanı" ifade eder. Genetik yapıyla çevresel koşullar arasında bir arayüz olarak "epigenetik" kavramı gen ifadesinin, başta çevresel olanlar olmak üzere çeşitli etkenlerle değiştirilebilirliğini anlatır. "Çevre"yle kast edilen "psikososyal, fizikokimyasal çevreyle beraber genomu oluşturan diğer genler"dir. "*Predetermined epigenesis*" genlerin beyin anatomisi, gelişimi ve bunlara bağlı zihinsel yapılanma ve gelişim üzerindeki tek yönlü etkilerini gösterir. "*Probabilistic epigenesis*" ise "genlerarası etkileşim" ve "yapısal beyin genleriyle işlev arasında gerçekleşen etkileşim" olmak üzere iki yönlüdür. Etkileşimin çoklu işleme biçimleri, çocuktaki gen ifadesinin duyuşsal uyarılar sayesinde değiştirilebilmesini sağlar. Buradaki zorluk, "belli bireylerde belli karakterler açısından genetik ve çevre etkisinin payını" ortaya koyabilmektir. Öncelikle genler ve çevrenin özel karakterlere etkisi bireyden bireye değişecektir; ikincisi "zaman akışının kontrolü" sorunludur yani aynı bireyin değişen çevrelere maruz kalması kontrol edilemez. Ayrıca kalıtım ve çevre her karaktere değişen oranlarda etkir (Barnes, 2014: 69; Korkmaz, 2016: 33).

Genetik-çevre bağıntısı tartışmaları bağlamında en fazla konu edilen ve güncelliğini en fazla koruyan konulardan ikisi şiddet ve zekâ konularıdır. Şiddetle ilgisinde bilinç-kimlik etkileşiminin epigenetik yapılanmasına örnek olabilecek farklı araştırma bulguları ve farklı söylemler açıklanmaktadır.

Şiddetin antropolojik açıdan irdelendiği çok yazarlı bir çalışmada, şiddetin en doğru olarak farklı kültürel ortamlar ve sosyal durumlar bağlamında anlaşılacağı savunulur. Çünkü şiddet davranışı değişen kültürlerde farklı amaçlar taşımakta ve değişen biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Şiddete dair bir soruşturma, şiddet içeren eylemlerle beraber simgesel şiddeti ve görünür olanların yanı sıra gözlemlenemeyen belirtileri de dikkate almalıdır (Riches, 1989: 7-9). Bugün şiddet içeren davranışların belli nörobiyolojik faktörlerle çevresel durumların etkileşiminin sonucunda ortaya çıktığı bilinmektedir. Bunun sonucu olarak şiddet olgusu, "biyolojik, psikolojik, sosyal ve kültürel etmenlerin, değişik oranlarda davranışların belirleyicisi" olduğu dikkate alınarak ve sayılan bağlamlar üzerinden soruşturulmaktadır.⁸⁶ Çünkü tüm

⁸⁶ Cozolino çocukluk döneminde zorbalık davranışı gösteren bireylerin çoğunun yetişkinlikte psikopat veya sosyopat olarak belirlendiğini ya da anti-sosyal kişilik bozukluğu tanısı aldığını yazar. Anti-sosyal bireylerin özellikleri sosyal normlara uymamak, yalancılık, empati yoksunluğu, başkalarına zarar vermekten pişmanlık duymamak, dürtüsel davranmak, öngöründe bulunamamak, saldırganlık, asabiyet ve kendinin ya da başkalarının güvenliğini düşünmemek şeklinde sıralanır. Anti-sosyal davranış toplum yapısını zedeler. Bu durum evrimsel olarak, insanların sadece kendi ihtiyaç ve isteklerini gözetmesinin başarılı bir strateji olmamasından kaynaklanır. Evrimsel uyumlanmayı destekleyen davranış, toplum yararının gözetilmesidir. Antisosyal bireylerin büyük bölümü çocukluğunda travma yaşamış duğu da açıklamalara eklenmektedir (Cozolino, 2014: 347-349).

davranışların merkezinde beyin bulunduğunu ve beyin vücut ve çevre arasındaki etkileşimin ürünü olan zihnin doğrudan incelenebildiği bir merkez olduğunu düşünen bu yaklaşım, şiddet davranışını bir "son ürün" olarak görür (Savrun, 2000: 7-9). Bu bildirimleri destekleyerek şiddet ve/veya agresyon davranışına ilişkin farklı nörobiyolojik nedenler açıklayan bilimsel bildirimler bulunmaktadır. Bunlardan birine göre şiddetle bağlantılı olabilen beyin bölgeleri limbik sistem, beyin sapı ve PFK olarak sıralanır. Saldırganlık üzerinde etkili olabildiği bulgularan hormon ve NT ise serotonin, testosteron, dehidroepinandrosteron (DHEA) ve glukokortikoidler olarak belirlenir. Serotonin, sosyal karar verme aşamasında dürtüsel saldırganlık içeren sosyal tepkileri kontrol eder. Birçok çalışma serotonerjik nöronların saldırganlığı ketleyici rolünü göstermektedir. Testosteron düzeyi⁸⁷ kişinin uyarılara tepkisini belirler. Glukokortikoidler düşmanlık davranışın ortaya konmasında rol alır (Anderson ve Silver, 2002: 701-718; Carlson, 2014: 283). Fevri saldırganlıkla⁸⁸ ilgili olarak monoaminoksidaz A (MAOA) geninin farklı varyantlarının beyin yapısı ve işlevleri üzerine etkisini araştıran çalışmalarda, duygusal ve bilişsel kontrolden sorumlu limbik bölge etkinliklerinde bu gene bağlı farklılıklar bildirilmiştir (Barnes, 2014: 69; Meyer-Lindenberg ve ark., 2006: 6269-6274). Şiddete ve/veya agresyona neden olabilen hazırlayıcı faktörler ve hastalıklarsa bunama, beyin travmaları, doğumsal ve edinsel hastalıklar, ensefalit, hareket bozuklukları, beyin tümörleri, inme, hipoglisemi, beslenme bozuklukları, elektrolit dengesizlikler, uyku bozuklukları, endokrin hastalıklar, ilaçlar ve zehirler şeklinde sıralanır (Anderson ve Silver, 2002: 701-718). Bu ve benzeri araştırmalarda dikkat edilmesi gereken en önemli nokta "biyolojinin kendi başına çalışmaması"dır. Genetik temel, kişinin düşünce ve davranışları için hammadde oluşturmakla beraber şiddet vb. sorunlar araştırılırken çevre ve sosyal koşulların dikkate alınması şarttır (Barnes, 2014: 250-251).

Zekâ konu edildiğindeyse, zekânın genel ve kabul görmüş bir tanımı bulunmamakta, ancak kavramın bilişsel beceriye atıfta bulunduğu üzerinde uzlaşılmaktadır. Bu bağlamda zekâ, "hatırlama, farklı düşünme, harfler, kelimeler ve rakamlarla ilgili bilgiyi işleme, bilgi işlemenin sonucu olan ürünlerle ilgili bilgi işleme yetisi" olarak sıralanan farklı becerilerden oluşmaktadır. Hem kalıtımın hem çevrenin

⁸⁷ Araştırmalarda kadınlardaki saldırganlıkla da bağlantısı açıklanan testosteron, şiddet suçlarından mahkum edilenlerde, suç kaydı olmayanlarla şiddet içermeyen suçlardan hüküm giymiş kişilere kıyasla anlamlı ölçüde yüksek bulunmuştur (Barnes, 2014: 250).

⁸⁸ Saldırgan davranışlar, zarar verme veya acı çektirme amaçlı herhangi bir eylemi ifade eder. Saldırganlık, düşmanlık, duygusal ve öç amaçlı saldırganlık ve araçsal, amaç odaklı olmak üzere iki türlü tanımlanır. Saldırganlıkla genetik, yetiştirme ve yaş arasında bağlantılar açıklanmaktadır. MAOA araştırmaları, MAOA enzimi mutasyonlarının şiddet ve dürtüsellikle ilgisini göstermiştir. Ayrıca antisosyal davranış gösteren bireylerde ve çocukluğunda kötü muamele görenlerde de düşük MAOA düzeyi saptanmıştır (Barnes, 2014: 250-251).

fenotipi etkilediği bilinmektedir. Tek tek genlerin belirlediği göz rengi, kan grubu vb. özellikler çevre ve deneyimden çok az etkilenirken "niceliksel genler" (poligenler) diye bilinen genler tarafından belirlenen boy, beden ağırlığı, zekâ gibi niceliksel özellikler çevreden güçlü biçimde etkilenmektedir. Bu durumda "doğa mı yetiştirme mi" sorusunun bilimsel ve doğru şekilde ifade edilişi "belli bir özellik ile ilgili olarak bireyler arasındaki farklılığın ne ölçüde bireysel genetik farklılıklardan ne ölçüde çevresel farklılıklardan kaynaklandığı" gibidir. Çünkü örneğin belli bir toplulukta bireylerarası zekâ farklılıklarının ağırlıklı oranda genotipten kaynaklandığını ileri sürmek doğrudur, sosyoekonomik açıdan biri çok yoksul biri çok gelişmiş iki topluluğun bireyleri arasındaki fark konu olduğunda çevresel koşullara yönelmek doğru olacaktır (Ayala, 2016: 153-158).

Yukarıda tanımlanan ve örneklendirilen epigenetik çerçevede gerçekleşen toplumsallaşma aynı zamanda bireyleşme ve benlik oluşumuna aracılık eder. Zihnin yapılanması sürecinde doğum sonrası ilk dört yıl "sosyal beynin" oluşumunda etkindir; bundan sonraki aşama "otonomi, yaratıcılık, özgünlük vb. anlamda bireysel beynin gelişimini" içerir. Özgün/bireysel beyin, başkalarıyla ilişkiler sayesinde yapılandırılmaktadır. Kişisel potansiyelin etkin hale getirilmesi kişinin taşıdığı benzersizliklerle olanakların geliştirilmesi anlamına gelmektedir. Bu olanaklar, insanın tür olarak sahip olduğu genetik özelliklerle her bireyin sadece kendisinde bulunan genetik özelliklerde gizlidir (Korkmaz, 2013: 140-175). Topluma benzeme-benzememe geriliminde kişinin yapısı, toplumsal etkilerin kişi üzerindeki gücüne bağlı olarak şekillenir. Toplumdaki bireylerin benzerlikleri, grup içi uyum ve güven birbiriyle bağlantılıdır ve bu bağlantı, iletişimi ve işbirliğini sağlar. Korkmaz, benzeme ve benzersizlik eğilimlerinin taşıdığı gerilimin tüm zamanlar ve sosyal koşullarda farklı olana duyulan tepkiyi açıkladığını ve bu durumun sinirsel ve evrimsel temelleri bulunduğunu yazar. İnsan beyni "toplumsal ilişkileri anlama yönünde yapılanmış" olduğundan bağlanma en temel ihtiyaçlardan biridir; bu nedenle "sosyal izolasyon" açlık kadar ölümcül olabilir. Sosyal izolasyonun yıkıcı etkileri araştırmalarla kanıtlanmakta, bakımları sağlandığı halde ilgiden yoksun kalan bebeklerin ciddi sorunlarının olduğu hatta öldükleri bilinmektedir (Korkmaz, 2016: 32; Öktem, 2013: 34-36).

Karmaşık etkileşim, iletişim ve işbirliğiyle sonuçlanan toplumsallaşmanın temeli bağlanma ve dayanışmadır. Bağlanma ve dayanışma sağkalımı güvenceye alır. İnsanlar birbirine bağımlıdır; bir insanın yaptıkları diğer insanları mutlaka etkiler. İnsanın (ve diğer primatların) ayırt edici özelliklerinden olan neokorteks büyüklüğünün toplumsal yaşama uyum sağlama amacı ve nedeniyle bu şekilde

evrildiği düşünölmektedir (Ayala, 2016: 138-148; 179-189; Korkmaz, 2016: 35; Mayr, 2014: 317-319; Mayr, 2016: 289-322). Toplumsallıkla bağlanma davranışının ilişkisi bilinmektedir. Sosyal beynin yapı ve sistemleriyle beyindeki sosyal biliş ve davranış mekanizmaları ayrıntılarıyla tanımlanmaktadır (Cozolino, 2014: 62; 152; 382; Korkmaz, 2016: 32; Tanrıdağ, 2014: 136; 268-281). Sosyal öğrenmede görevli beyin alanlarında yerleşim gösteren Von Economo nöronların da sağlıklı çocuklarda yaklaşık dört yaştan başlayıp yetişkinliğe dek süren bir değişime girdiği ve "kimlik duygusunun" oluşumunda etkili oldukları bilinmektedir (Hood, 2014: 119).

Yapısı dolayısıyla sosyal bir varlık olan insan sosyal ilişkiler kurarken başkaları hakkında değerlendirmeler yapar. İnsanların davranışlarından niyetlerini anlamak, buna göre sonraki davranışını öngörmek, buna uygun yanıt vermek, kimi zaman diğerlerinin davranışlarını denetlemek veya yönlendirmek, kendini diğerlerine anlatabilmek, başkalarının zihinlerini etkilemek ve onların gözünde değer kazanmak önemlidir. Çünkü sosyal ilişkiler ve davranışlar bu bağlamlarda sürdürölür (Korkmaz, 2016: 35; Öktem, 2016a: 22; Rizzolatti ve Sinigaglia, 2006: 115-131; Tura, 2011: 122). Duygulanım ve duygularla bağlantılı beyin bölgelerinin sosyalleşmeyle ilgili beyin alanlarıyla örtüşmesi bu bildirimlerle örtüşmektedir (Adelman ve Zajonc, 1989: 249-280; Korkmaz, 2016: 41-42). Bağlanma ve dayanışmanın temellendirdiği sosyalleşme, "zihin teorisi", "ayna nöronlar", "empati", "gözleme", "taklit" "rezonans" ve "aynılaşma" gibi özellikler, yetiler ve davranışlar üzerinden anlaşılmalıdır (Carlson, 2014: 288- 299; Cozolino, 2014: 9; 253; Korkmaz, 2016: 35).

"Zihin teorisi", "ne düşündüğünü anlayabiliyorum, aklımdan geçirdiğin ama bana söylemediğin şeyi biliyorum" demektir. Medyal PFK, insanın kendisini öteki, ötekini kendisi olarak görebilmesinde çalışır ve zihin teorisine temel sağlar. Bu bölge insanın kendiyle bağlantılı zihinsel etkinlikleri sırasında etkinleşir. Ventromedyal PFK ve orbitofrontal korteks sosyal durumları duygusal karşılıklarıyla ilişkilendirir ve sosyal sorunlar üzerine karar vermede çalışır; bu bölge aynı zamanda kişinin kendine yönelik zihinsel etkinliklerinde de görevlidir (Korkmaz, 2013: 171-172). Büyük ölçüde örtük; başka deyişle, bilinçsiz bir zihinsel yeti olan zihin teorisi sosyal ipuçlarını değerlendirerek başka insanların dile dökmediği halde bilinçlerinde bulunan şeyleri ve davranışlarını anlayabilmeyi sağlar. Zihin teorisinin sağlıklı çalışma koşulu, anlam veren bilincin empati yeteneğinin olması ve "kendi duygularıyla sağlıklı bir entelektüel bağ" kurabilmesidir (Öktem, 2016a: 22; Tura, 2011: 122). Normal koşullar altında sağlıklı bir sosyal beyin, yanlış davranmak veya "pot kırmak" gibi sosyal davranış hatalarını fark eder. Bu yetileri entelektüel düzeyde bozulan kişiler kırılan potu anlayamaz. Bu zihinsel becerileri entelektüel bağlamda

düzgün çalışan fakat duygusal bütünleşmesi zedelenmiş kişilerse, anlatılan bir olay içinde geçen kırılan potun bilincine varır ama kendi yaşamında sürekli pot kırmayı sürdürür⁸⁹ (Öktem, 2016a: 22-23).

Sosyal bir varlık olarak diğer canlılarla ve özellikle diğer insanlarla beraber yaşayan insan için diğer insanların/canlıların davranışlarını, eylemlerini anlamak aslında içsel niyeti anlamayı ve gelecekteki eylemleri buna göre planlamayı içerir. Diğerlerinin davranışlarını ve niyetlerini anlamada "ayna nöronlar" önemlidir.⁹⁰ Ayna nöronlar maymunların F5 olarak bilinen ventral premotor korteksinde keşfedilmiş nöronlardır. Bu nöronlar maymun bir hareket gerçekleştirdiğinde, bir hareketi gerçekleştiren birini izlediğinde veya bir hareketin başlangıcını izlediğinde etkinleşmekte fakat hareket bir hedefe yönelik olmadığına ateşlenmemektedir (Rizzolatti, Fogassi ve Gallese, 2001: 661-662). Hem insanda hem maymunda diğerlerinin hareketlerini görmek, motor alanların etkinleşmesine yol açar ve gözlemlenen "motor olay"ın anlamını "deşifre etmek" olanaklı olur. Bu süreçte refleksif, kavramsal veya dilsel bağlam bulunmaz; süreç sadece "devimsel kelime haznesine" ve "motor bilgi"ye bağlıdır. Bu kavrayış tek hareketten, hareketler zincirine doğru genişleyebilir. İnsanda ayna nöron sisteminin daha geniş ölçekli görevleri gerçekleştirebilmesine karşın asıl hedef "diğerlerinin hareketlerinin anlamını anlamak" olarak kalır. Ayna nöronlar sadece gözlemlenen hareketi değil bu hareketin hangi niyet bağlamında gerçekleştirildiğini de kodlar (Rizzolatti ve Sinigaglia, 2006: 115-131).

Ayna nöronlar empati ve taklidin (*mimesis*) gerçekleşmesine neden olduklarında empati sembolik olmayan duygusal iletişimi, taklitse öğrenmeyi sağlamaktadır (Somay, 2015: 119-126).

Beyindeki empati sistemi duygusal ve rasyonel (bilişsel) olmak üzere iki ayrı sistemin denetiminde çalışmaktadır. Duygusal sistem inferiyor frontal girusun denetimindedir. Ventromedyal PFK tarafından yönetilen rasyonel sistemse olumsuz deneyimlerle bağlantılı amigdalayla kontrol eder ve baskılar (Tanrıdağ; 2014: 136; 272). Etkili iletişim, empati becerisine dayanır. İnsan beyni, diğer hayvanların ve özellikle insanların hareketlerine çok duyarlı olduğundan, duyguların yüzle ifade edilmesi ve karşısındakinin yüzünde duyguların ifadesini görmek, izleyene, karşı

⁸⁹ "Faux pas" testi, kişilerin, kendilerine anlatılan hikâyelerde kırılan potları fark edip etmediklerini ve bunları nasıl değerlendirdiklerini araştırır (Öktem, 2016a: 22).

⁹⁰ "Görsel-dokunsal sinestezi" adıyla bilinen ve ayna nöronların aşırı etkinliğinden kaynaklanan durumlarda bireyler karşısındakinin acısını tam olarak hissederler. Bu kişilerde ayna nöron sisteminin aşırı etkinliğiyle beraber anterior insula alanı da etkinleşir. Bu alan "ben ve öteki ayırımından" sorumlu olduğundan bu kişiler kendileriyle ötekileri ayıramazlar (Hood, 2014: 88-89).

tarafın niyet ve zihin durumuna dair bir mesaj vererek empati oluşmasını sağlar (Rizzolatti ve Sinigaglia, 2006: 115-138). "Kişinin sosyal ipuçlarını kullanarak karşısındakinin davranışlarını anlaması ve sosyal iletişimini buna göre yürütmesi" olarak tanımlanan empatiyi kurabilmek, kişinin kendi duygularıyla sağlıklı bir entelektüel bağ kurmasına ve "farklı yüz ifadelerini tanıma" yetisine bağlıdır (Öktem, 2016a: 22-23). Araştırmacılar tüm insanlarda ortak olan ve öfke, korku, tiksinti, mutluluk, üzüntü ve şaşkınlık olarak sıralanan temel duyguları belirlemişlerdir. Duyguları gösterir yüz ifadeleri otomatik ve istemsiz biçimde ortaya çıkar; taklit edilmeleri neredeyse olanaksızdır; çünkü özel sinirsel devrelerce kontrol edilirler.⁹¹ Başka insanların duygularının bu yolla tanınması genellikle otomatik, hızlı ve doğru sonuçlanır (Barnes, 2014: 247; Berk ve Özkul, 2014: 76-77; Carlson, 2014: 288-290; 294-295; 385; 392; Darwin, 2001: 42-381; Greenstein ve Greenstein, 2000: 222; Korkmaz, 2016: 35). Yüz tanıma, herkeste tam olarak aynı yerde bulunmayan, yüz tanımaya özgü füziform (*fusiform*) alan sayesinde gerçekleşir. Yüz tanımada, yüzdeki küçük farklar olarak kimliğe ilişkin özelliklere duyarlılıkla ve yüzdeki mikrodeğişimleri fark ederek yorumlamayla bağlantılı beyin alanları çalışmaktadır. Aşinalık, füziform alan etkinliğini artırmakta, başka ırklardan insanların yüzlerini tanımakta zorlananların, bu bireylerle iletişimi çoğaldıkça yüz temelli kimlikleri kolay tanıyabildiği görülmektedir (Berk ve Özkul, 2014: 76-77; Carlson, 2014: 385; 392).

Duyguların ifade edilmesi "simülasyon" yoluyla karşı tarafta benzer duyguların oluşmasına neden olur. Bir hareket yapıldığı veya başkasının bir hareketi görüldüğünde beyindeki "ayna nöronlar" etkinleşir (Berk ve Özkul, 2014: 76-77; Carlson, 2014: 385; 392). Taklit becerisinin yaşamın erken dönemlerinde geliştiği bilinmekte olup, insanın kendine yönelik farkındalığının başkalarını fark etme süreciyle paralel olarak gelişmesi çok önemlidir. Başka insanları anlamada önemli rolü olan taklit becerisinin temelinde davranışların gözlemlenmesi, yeniden üretilmesi ve bu sayede başkalarının eylemlerinden anlam çıkarabilme yetisi bulunmaktadır (Smith ve Kosslyn, 2014: 480-481; Tanrıdağ, 2014: 269; Zeman, 2012: 370-371).

Sosyal ve sözel iletişim anlama ve anlamlandırmayla da ilişkilidir. Korkmaz, anlamanın tanımını, "belli bir anda yaşanan deneyimin zihnin mevcut ideolojik çerçevesinde yeniden kurgulanan geçmişle bağlantılandırılması" olarak açıklar.

⁹¹ Bu durumun sanat alanındaki bir yansıması, Stanislavski'nin metot oyunculuk yönteminde görülebilir. Bu yöntem, aktörlere, duygulara dair inandırıcı yüz ifadelerini, ilgili duygudurumunu hayal ederek oluşturabilmelerini öğretir; bir kez bir durumu hâyâl eden aktörde gerekli mimik otomatik olarak belirlemektedir. Bazı araştırmacılar taklit edilen duygusal ifadelerin, otonom sinir sisteminde etkinlik yarattığını saptamışlardır. Birini gülümserken görmek de, gören kişide gülümseme yaratır ve mutluluğu tetikler (Carlson, 2014: 292; 298).

Zihin, şeyleri anlayabilmek için genelleme ve ayırtırmadan yararlanır. Kelimelerin bilinçte oluşan anlamları tüm zihinsel süreç ve ilişkileri değiştirir; bu değişimler nedeniyle sözcüğün anlamı da değişir. Dilin toplumsal kullanımının güç haline dönüşmesi, niyetle ve niyeti anlama yetisiyle ilgisine dayanır. Sözel davranışlar olarak propaganda, reklam vb. her biri, gücünü buradan alır. Fakat yorum yanlış anlama olasılığı içerdiğinden, insanlararası iletişimde yorum ikilemi (*double hermeneutics*) sorunu ortaya çıkar. Yorum başkalıklarının ve ikilemelerinin nedeni her bireyin belli anlam çerçevelerinin bulunmasıdır. Zihin, yorumlama ve benlik bütünlüğünün sürdürülebilirliğini sağlama uyarınca çalışır. Yorumlayıcı işlevler her bireyin özellikle kendisini ilgilendiren konunun altını çizmesi ve kendi tutarlılığını vurgulaması eğiliminde belirginleşir. Kişi, tutarlı her anlatısında sözcükleri kullanarak zamanı kendi kişisel anlamları uyarınca baştan yapılandırır; bu sırada kendisi olan ve olmayan arasında ayırım yapar, muhatabın davranışını doğru yorumlamaya çalışır, önemli olanla olmayana ayırır, nedensel bağlantılar kurar, doğru kelimeleri seçer. Bütün bunlar ileri düzeyde gelişmiş beyin/zihinsel yetiler(i) gerektirir. Üstelik insan bir anlatıda kendi benliğiyle örtüştüremediği olay, durum vb.yi anlayamaz. Buradan hareketle benliğin, "kişisel anlamlar çerçevesinde zihnin homeostatik bir mekanizması olarak doğduğu" söylenebilir (Korkmaz, 2013: 168-169).

Bütün bu açıklamalara karşın ayna nöronlar diğerlerini anlamının tek yolu değildir. İnsanlar her an diğer insanlara ve diğer canlılara inançlar, arzular, niyetler vb. atfeder. Bugün bu işlemleri tam olarak açıklayan sinirsel bir mekanizma yoktur (Rizzolatti ve Sinigaglia, 2006: 130-131). Ancak ayna nöron sisteminin belli sinirsel mekanizmaları yürürlüğe sokarak temel bilişsel işlevlerin mekanizmasını kurduğu, temel davranışları ve üst düzey bilişsel işlevleri bütünleştirdiği düşünülmektedir (Rizzolatti, Fogassi ve Gallese, 2001: 668-669).

Toplumsallaşma sürecinin dilden sonra en önemli unsuru "gülümseme"dir. Gülümseme beynin sosyal davranış alanlarıyla ilişkilidir. İlk kez Darwin tarafından farkına varılan evrensel bir ifade olan gülümseme sosyal bir tür olarak insanları bir arada tutan güçlü bir duygusal dürtüdür. İnsanlar kadar hayvanlarda da önemli olduğu Panksepp tarafından da araştırmalarla gösterilen gülme "grup koalisyonu ve kimliğinin güçlü bir silahıdır" (Hood, 2014: 61-68; Panksepp, 2005a: 47; 280-299).

Zihin teorisinde rol alan beyin bölgeleri medyal PFK (örtülü sosyal mantık yürütme, benlikle ilgili zihinsel durumlar, yalan analizi, başkalarının aldatılması/yönlendirilmesi); dorsolateral PFK (verilerden soyut bilgi oluşturma, görsel perspektif edinme); ön singulat (başkalarını kandırma); üst temporal *sulcus*

(etkenler, hedefler ve sonuçlar, göz-bakış analizi); amigdala (perspektif alma, duygusal uyarılma, diğerleri hakkında içsel bir model kurma); sağ hemisfer (konuları zihinselleştirme ve görsel perspektif edinme) ve sol hemisfer (konulara dair mantık yürütme) gibi sıralanır (Cozolino, 2014: 250). Diğer insanların davranışlarını, niyetlerini anlama ve buna göre yanıt oluşturmakla görevli ayna nöronlar beyin loblarının işlevselliğiyle uyumludur. Buna göre, paryetal korteksteki ayna nöronlar, nesne-kişi tanıma, premotor korteksteki ayna nöronlar, amaç belirleme ve planlama, süperior temporal kortekstekiler bakılan kişinin hareket ve postürüne göre adaptasyon oluşturma ve motor korteksteki ayna nöronlar hareketin gerçekleştirilmesinde görevlidir (Tanrıdağ, 2014: 267-268).

Bireylerin yukarıda açıklanan toplumsallaşma süreci toplumun yapısını belirler; toplumları meydana getiren bireylerin sağlıklı olması son derece önemlidir çünkü bireylerle toplumlar ve toplumsal kurumlar karşılıklı gelişir. İnsanlığın gelişiminin asli amacı, potansiyelini gerçekleştirebilen bireyler yaratmaktır. Ancak her çağın özellikleri buna bir ölçüde olanak sağlar (Şar, 2014: 15-16). Aynalama sistemlerinin rezonans davranışlarını uyardığı bilinmektedir. Otomatik, örtülü ve zorunlu refleks tepkiler olan rezonans davranışları sosyal uyumu, iletişimi ve grup güvenliğini sağlar. Ayrıca taklit yoluyla öğrenme ve bellek örgütlenmesine temel oluşturduklarından bilgi edinmede de çalışırlar. Evrimsel başlangıçta güven sağlama amacıyla grubun davranışlarını senkronize etme görevi üstlense de sonrasında rezonans becerisinin, sosyal ilişkileri destekleme yönünde güçlendiği düşünülmektedir (Rizolatti, Fadiga, Fogassi ve Gallese, 1999: 85-100). Rezonans tepkileri olumlu ve olumsuz duyguları paylaşma anlamında insanlar arasında örtük biçimde geçişkenlik gösterir (Cozolino, 2014: 255-256). Bu bağlamda sosyal bilişi hazırlayan koşullardan da söz edilmekte olup bunlardan birine göre sosyal bir canlı olan insan ait olduğu gruba aynılaşıma eğilimi gösterir ve aynılaşımanın düzeyine göre kendi grubunu, diğer gruplarla kıyaslayarak farklı ve üstün görme davranışı sergiler. Ayrıca sosyal dominans teorisi insanların erkek baskınlığı taşıyan hegemonik sosyal hiyerarşiler kurma eğiliminden bahsetmekte, bireyin biliş ve davranışları bu hegemonik ve hiyerarşik grubun sosyalizasyon ajanları tarafından şekillendirilmektedir. Aile, eğitim, din, cinsiyet, yaş ve medya olarak sıralanan sosyalizasyon ajanları, bireylere, toplumca genelleştirilmiş özellikleri zorunlu normlar olarak dayatmaktadır (Tanrıdağ, 2014: 136-140).

3.5 Plastisite

MSS'nin iç ve dış uyaranlara karşı en önemli cevabı öğrenmedir (Uzby, 2010: 256). Çünkü beyin dokunun iki temel niteliği, bilginin sinapslar arasında ve sinapslar aracılığıyla iletilebilmesi ve bu dokunun yaşam boyu çevresel etkilerle değişebilir olmasıdır (Solms ve Turnbull, 2013: 31). Nöronlarla sinapsların yapısal özellikleriyle işlevlerinin iç ve dış uyaranlar etkisinde değişmesine "plastisite" denir. Yapısal değişimler tek nörondan sinaps düzeyine ulaştığında "sinaptik plastisite" adını alır. Beyin dokusunun yapılanması genetik temele dayandığından, beyinle ilgili tüm durum ve süreçlerde olduğu gibi plastisite de bireylerarası farklılıklar gösterir (Greenstein ve Greenstein, 2000: 130; Uzby, 2010: 256; 260).

Başlangıç aşamaları tanımlanabilen plastisite sürecinde "sinapsın hangi uyarımın anımsanması gerektiğini nasıl bildiği" henüz bilinmemektedir (Greenstein ve Greenstein, 2000: 130). Ancak plastisitenin serebral korteksin özgün örgütlenmesine bağlı olduğu gösterilmiştir (Korkmaz, 2016: 31). Beyin kaynaklı nörotrofik faktörler de nöron gelişimine ve yenilenmesine yardımcı olur. Birçok türü bulunmakla beraber başlıca nörotrofik faktörler "sinir büyüme faktörü" (*nerve growth factor*) (NGF) ve "beyin kökenli nörotrofik faktör" (*brain-derived neurotrophic factor*) (BDNF) olarak bilinir. Nöroplastisitenin sonucu olarak beyinde izlenen değişimler temel beyin metabolitlerinin değişimi, yeni nöron oluşumu (*neurogenesis*), nöron ölümü (*apoptosis*), mevcut nöronların yaşam süresinde değişim oluşması, mevcut nöronlarda strese karşı direnç gelişmesi, nörotrofik faktörlerde değişim gelişmesi, dendritlerde kırılma, boy uzaması, dallanma azalması veya artışı, yeni sinaps oluşumu veya sinapsların yok olması, sinaps etkinliğinde azalma veya artma olarak sıralanır. Nöroplastisitesi en yüksek bölgeler hipokampus ve koku merkezidir. Bunlara ek olarak strese uyum gösterme yeteneğine sahip olduğu bilinen beyin bu yeteneğinde kronik strese bağlı olarak ciddi düşüş izlenir (Uzby, 2010: 256-257).

Doğum sonrası beyin gelişimini yapılandıran süreç olarak plastisite, "genetik programa değil, çevreyle etkileşime" dayanır; nöronal bağların kurulması ve yenilenmesi çocuğun içinde yetiştiği sosyal yapılarla etkileşimi sayesinde sağlanır (Barnes, 2014: 80; Korkmaz, 2016: 31). Deneyimler sinirsel örüntülere kaydedilir; nöronal bağlar insanın başına gelenlerden kazandığı bilgiye bağlı olarak yapılanıp değişir. Bu değişimler algılamada, düşünmede, hissetmede ve davranışlarda değişime neden olur. Bu süreçte bellek önemli rol taşır çünkü bildiği bir şeye dair bir yenilikle karşılaşan algısal bellek değişim geçirir (Solms ve Turnbull, 2013: 31; Tanrıdağ, 2015d: 37-38; Tanrıdağ, 2015g: 92-97; Zeman, 2012: 341-349; 378).

Çevreye uyum sağlama yolunda uygun yanıt oluşturabilmeyi sağlayan ve plastisite içeren öğrenmenin ilk aşaması, uyarıların algılanmasına dayanan "kısmi öğrenme"dir. Algısal öğrenme, "yeni uyarıcının tanınması"nı ya da "benzer durumdaki değişimleri öğrenme"yi ifade eder. Tanıdık birinin saç modelini değiştirdiği veya gözlük yerine lens taktığı görüldüğünde o kişiye dair algısal bellekte değişim meydana gelir. Her deneyim sinapslarda iz bıraktığından, birine bir şey söylemek, bir karşılaşmada hatırlanan taraf olmak "beyindeki bağları" değiştirir. Geçmiş deneyimlerin şimdiki zamanda nasıl tepki verileceğine rehberlik etmesini sağlayan belleği oluşturan süreç budur (Carlson, 2014: 337-341; 349).

Plastisite açısından belli bağların önemi bilinmektedir. Öncelikle durmadan devam eden sinaps oluşumu ve budanması sürecinde, oluşan sinapsların kaybolmaması sinirsel etkinliğe; başka bir deyişle, beyin çalıştırılmasına bağlıdır (Korkmaz, 2016: 35). Bu nedenle zengin uyarınlı çevreler tüm hayvan türlerinde kollateral filizlenmeyi çoğaltmakta ve buna uygun olarak uzun yıllar eğitim almış insanlarda, hayatının daha az bölümünü eğitimle geçirmiş kişilere kıyasla daha uzun ve daha karmaşık nöral-dendrit dallanmaları görülmektedir (Barnes, 2014: 90). İkinci olarak hem çevresini hem kendisini değiştirme olanağına sahip bir varlık olan insan için bu olanakların temeli içinde yetiştiği sosyal çevre tarafından kurulmaktadır. Bir önemli nokta da "kişilerin, mevcut toplumsal olanakları kullanarak" "kendi bilinçli çabaları" ile "zihinsel gelişimlerini yönetmeleri"dir (Korkmaz, 2016: 31).

Plastisite memelilerin duyu sistemleri üzerinde de etkindir. Çünkü duyuşal beyin de plastiktir ve bir duyuya özgü uyarı bulunmazsa o duyuya has sinirsel bağlantılar gelişmez. Diğer duyu sistemleri embriyonik dönemde uyarılabilirken, bilişsellik anlamında ayrıcalıklı önemi olan görme yetisi doğumla birlikte etkinleşir. Plastisite özelliği sayesinde uyarlanabilir olan duyuşal beyin görsel veriden yoksun kalırsa görsel veriyi işlemekte özelleşmiş korteks yapıları, dokunsal ve işitsel veri işleme yönünde evrilir (Barnes, 2014: 94; 97; Berk ve Özkul, 2014: 39). Örneğin, Braille alfabesi öğrenmek isteyen görme engellilerin, dokunma uyarılarından hareketle uzaysal bilgi çıkarmaları (yani "dokunarak görmeleri") gerekmektedir. Bunu yapabilmeleri için korteksin evvelce görme alanı olan bölgesi, dokunsal uyarınları işleyebilir hale dönüşmelidir. Araştırmalar bu dönüşümün gerçekleşmesi için kritik bir dönem bulunduğunu göstermiştir. Bir başka örnek olarak, "hayalet uzuv" sendromunda amputasyon sonrasında cerrahi olarak uzaklaştırılan/ampüte edilen organda ağrı vb. duyuşlar yaşanma nedeni kortikal temsil haritasının genişlemesi olarak açıklanmaktadır (Barnes, 2014: 96; 99).

3.6 Bellek

Fizyolojik terimler bağlamında bellek, öğrenilen bilginin kodlanması, depolanması ve yeniden çağrılması yeteneğidir (Barnes, 2014: 262-264). "*Principles of Cognitive and Behavioural Therapy*" içinde Markowitsch belleği bilgiyle bağlantısı üzerinden anlamaya yönelerek belleğin tanımını "edinilmiş bilginin öğrenmeye dayalı depolanması" olarak açıklamaktadır (Markowitsch, 2000: 262-266). Bilginin farkına varılması, duyu organları aracılığıyla bilginin MSS'ne ulaşmasını veya içsel olarak üretilmesini gösterir. Bilginin kodlanması kısa zaman önce edinilmiş bilginin assosiyasyon korteksinde kodlandığını, anlam bağlamında değerlendirildiğini, ileri düzey yorum uygulamalarından geçerek evvelce bulunan bilgilerle bütünleştirildiğini ve limbik sisteme iletilerek pekiştirildiğini ifade eder. Sözel ve genel bilgi sol hemisferde, sözel olmayan ve epizodik bilgiye sağ hemisferde depolanmaktadır. Bilginin geri çağrılmasıysa PFK ve anterior temporal korteksle bağlantılıdır. Bu tanımlamalara ek olarak, "önemli olanın belleğin depolama kapasitesi değil, depolanmış bilginin uyumlanabilir davranışları destekleme"de kullanılması olduğu vurgulanır. Belleğin en kendine özgü niteliği zamansal olmasıdır. Belleğe dair en önemli bildirim "belleğin sayısız özel olguyu bütünleştirdiği ve belleğin bu birleştirici özelliği olmaması durumunda bilincin deneyimlediği anların sayısı kadar parçaya ayrılacağı" saptamasıdır (Markowitsch, 2000: 262; 266).

Bellek, diğer zihinsel işlev ve süreçler gibi, ontogenetik evrimden geçer ve bellekteki değişimlerin temeli nörobiyolojiktir. Yaşamın başlangıcında nasıl kullanılacağı bilinmeyen bellek sistemleri, gelişimle beraber tanınır ve kullanılabilir hale gelir (Greenstein ve Greenstein, 2000: 348; Korkmaz, 2016: 43-44).

Bellek değişik şekillerde sınıflandırılabilir (Öktem, 2016b: 97; Tanrıdağ, 2014: 120-123). Bir yaklaşım uyarınca belleğin sınıflandırılması zamana veya içeriğe göre gerçekleştirilmektedir. Zamana bağlı sınıflandırma, üzerinde uzlaşılmış bir ayrımdır. Bu ayrım uyarınca bellek duyusal (ekoik veya ikonik bellek), kısa ve uzun süreli bellek şeklinde ayrılır. Kısa süreli bellek algısal ve yüzeysel kodlamada, uzun süreli bellekse semantik ve derin kodlamada çalışır. Çalışma belleğinin işlevselliği, bilginin etkin biçimde çevrimiçi tutulması ve manipüle edilmesi veya depolanmış bilginin geri çağrılmak üzere hazırlanması anlamına gelir. Uzun süreli bellek, depolanmış bilginin dakikalar veya yıllar boyu saklanabilirliğini gösterir. Belleğin içeriğe bağlı sınıflandırması tartışmalıdır. Bu ayrıma göre bellek, epizodik bellek, semantik bellek, deklaratif bellek, açık bellek, örtük bellek ve prosedüral

bellek türlerine ayrılır (Markowitsch, 2000: 262-266). Tüm bellek tiplerinde ortak olan özellikse, beynin ilişkilendirme ve bütünleme yetisidir (Greenstein, 2000: 330).

Barnes, belleği duyuşsal bellek (DB), kısa-sürelili bellek (KSB) ve uzun-sürelili bellek (USB) olarak üç asıl bölüme ayırmaktadır. KSB "çalışma belleği" (ÇB) olarak adlandırılan bir alt tür bellek içermektedir. USB, "deklaratif" ve "non deklaratif" (örtük/açık olmayan) bellek tiplerine ayrılır. Deklaratif belleğin alt bölümleri "epizodik" ve "semantik" belleklerdir (Barnes, 2014: 262-267).

DB, bir nesnenin algılanmasından sonra yaklaşık ilk 200-500 msn. içerisinde etkinleşir. Bu bellek, akıldaki bilginin veya deneyimin birkaç milisaniye saklanmasını sağlar. İşitme duyusu için "ekoik bellek" ve görme duyusu için "ikonik bellek"ten söz edilir (Barnes, 2014: 263-264). KSB sadece kısa süre etkin kalabilen bilginin saniyeden dakikaya kadar saklanmasına olanak tanır. Kapasitesi kısıtlı olduğundan bilginin çok az bir kısmını saklayabilir. KSB sadece 7 ± 2 sayıda nesneyi depolayabilir, fakat depoladığı bilgiyi manipüle edemez. Eski anılarla kişisel bilgiler ileriki yaşlarda iyi anımsanabilirken KSB bozulabilmektedir (2014: 264). KSB alt birimi olarak kabul edilen ÇB, bilginin geçici olarak saklanmasını ve bu sırada yönetilmesini sağlar. ÇB planlama, sorun çözme, düşünme ve mantık gibi karmaşık bilişsel yetiler açısından kritik önem taşırken, karşısındaki konuşurken bir şeyi akılda tutma ve konuşma merkezli bilgiden de sorumludur. Bunların yanında, dikkat kontrolü, görsel-mekânsal kopyalama, yön belirleme, karmaşık zihinsel işlemleri ayırıştırma ve günlük bilişsel süreçlerde çalışır. Karmaşık bilişsel görevler üstlenen ve bilgiyi, bilişsel işlevler ve davranışlarda kullanabilmek üzere kolayca erişebileceği şekilde saklayan ÇB, kişisel farklılıkları değerlendirmede önemlidir. Çünkü kişilerin bilişsel yeteneklerindeki farklılıkları ve yaşam amaçlarını gerçekleştirmede neden başarılı veya başarısız olduklarını açıklamada bu bellek ağırlıklı yer tutmaktadır. ÇB açısından insanlararası farklar ve bu belleğin hangi bilişsel başarıları özellikle etkilediği tamamen bilindiğinde, insanlararası niteliksel farkların anlaşılmasında önemli yol alınacağı düşünölmektedir (Barnes, 2014: 265; Smith ve Kosslyn, 2014: 240-242; 274-277). USB, daha büyük miktarda bilginin günlerce veya ömür boyunca korunduğu bellek türüdür. USB içinde bulunan anıların geri çağırılması ve oluşumunda üç aşamalı bir işlem gerçekleşir. Bu üç aşama, "kodlama", "depolama" ve "geri çağırma"dır. Markowitsch'in tanımıyla örtüşür biçimde kodlama, bilginin elde edilip işleme sürecidir. Depolama, kodlanmış bilginin bir kayıt olarak üretilmesi anlamına gelir. Geri çağırma depolanmış bilginin tekrar çağırılması demektir (Barnes, 2014: 266-267). Deklaratif USB gerçek anılarla olaylardan meydana gelir ve bilinçlidir. Deklaratif epizodik USB yaşanan deneyimlerin anılarından oluşur ve

insana otobiyografik hikâyesini verir. Geçmiş kişisel yaşantılardan ve gerçek anılardan oluşan epizodik bellekte anının kaydedildiği zaman ve mekân bilinir ve bu anı bilinçli olarak hatırlanabilir. Bazı araştırmacılar epizodik belleği, ÇB içinde kabul eder ve bu belleği kronolojik, görsel, mekânsal ve sözlü bilginin bütünleşmesinde işlevsel yapı olarak görür. Deklaratif semantik (anlamsal) USB gerçeklerle kavramlardan meydana gelir. Bu bellek zaman-mekân bilgisi içermeyen genel dünya bilgisini gösterir (Barnes, 2014: 262-267). Epizodik anılar için "hatırlama", semantik bilgiler için "bilme" kelimesi uygundur (Öktem, 2016b: 98-99). Deklaratif olmayan (non deklaratif) USB (örtük bellek), becerilerle ilgili anıları ve alışkanlıkları içerir (Barnes, 2014: 262-264). Örtük bellek birçok araştırmacı tarafından "evvelki yaşantıların, sonraki davranışları bilinçli farkındalık olmadan etkilemesi" şeklinde ifade edilir. Bilinçli olarak öğrenilmediği için anımsanması söz konusu olmaz (Öktem, 2016b: 98-99). Örtük bellek süreçlerinin temelini oluşturan sinirsel etkinlik, aynı zamanda bilinçaltının da temelidir (Korkmaz, 2016: 43). Bazı araştırmacılar bir diğer bellek türünden daha söz etmekte ve bu belleği "motor bellek" (işlemsel) (*procedural*) bellek olarak adlandırmaktadır. Bu bellek, öğrenilmiş hareketler içerir ve tekrarlamaya güçlü biçimde bağlıdır (Öktem, 2016b: 98-99).

Sayılan bilgi ve bulgulara ek olarak bilişsel sinirbilim belleğin rolünün sadece bireysel bellek modelleri bağlamında anlaşılamayacağı, çünkü insanın biyolojik özelliklerinin belleğin genel bir modelini ortaya koyduğu konusunda uyarıda bulunmaktadır. Buna göre hangi sosyal yapıya ait olduğu fark etmeksizin ortak sembolizmi ve korkuları ifade eden "kolektif belleğin" de araştırılması önemlidir. Ancak bu ortaklaşmaya rağmen kimi sosyal gruplarda sadece kendileri için anlamlı olan "özel bellek dosyaları" bulunmaktadır (Tanrıdağ, 2014: 280-281).

Bellekle bilgi edinme süreçleri arasında güçlü bağlantılar olduğu bilinmekte, bilgi edinme sürecinin nasıl gerçekleştiği açıklanabilmektedir. Her tür yeni bilgi limbik sistemde öğrenilmektedir. Bilgi edinme süreci farklı basamaklardan oluşur. İlk basamak uyarıcının fiziksel özelliklerinin kodlandığı, otomatik, dikkatten bağımsız ve bilinçdışı süreci içerir. Beyne genel bilgi girişi, beş duyuyla ilgili temel beyin alanları yoluyla gerçekleşir. Bu adım uyarıcının fiziksel özellikleri hakkında bilgi sağlanmasını ve meydana gelen duyuşal izin depolanmasını içeren basamaklarla devam eder. Duyusal iz yani duylardan edinilen bilgi, ünimodal assosiyasyon alanlarında işlenerek özellikleri anlaşılır. Farklı bilgiler heteromodal assosiyasyon alanlarında harmanlanır. Tek ve çoklu işlev özelliklerinin kodlanıp öğrenilmesi paralimbik ve limbik alanlarda sağlanır. Öğrenilenlerin USB'e aktarılması özellikle

prefrontal heteromodal kortekste gerçekleşir (Karakaş, Irak ve Bekçi, 2003: 31-39; Tanrıdağ, 2014: 122).

Bilgi edinme sürecinin nasıl gerçekleştiği bellek bağlamında da açıklanmaktadır. DB içinde bilinç dışı biçimde saklanan duyuşal iz, dikkat sayesinde KSB'e aktarılarak bilinçli hale getirilir. KSB ve ÇB, bilgiyi depolayarak üzerinde bilinçli işlemler gerçekleştirir. Son aşamada özümşenerek kodlanan bilgi USB'e aktarılır. Bu aşamada, özümşenmiş bilgiler yeniden analiz edilir, zenginleştirilir ve zamanla değiştirilir. Bilginin USB içinde depolanması, anısal veya anlamsal bellek içinde olmaktadır. USB bilgilerin belirsiz kısımlarını belirginleştirir, belirgin olanları düzenler; böylece bilgi sürekli yenilenir. Bu nedenle hatırlanan bilgi başta edinilen bilgiden ziyade, belleğin düzenlediği bilgi olmaktadır. Hatırlanan bilgi USB'de depolanan bilgiden çok, çıkarsanan bilgiyi içerir; çünkü zihin depolanan bilgi üzerinde nedensel, zamansal, mekânsal ve anlamsal çıkarsamalar gerçekleştirmekte, bu süreçler bilinç dışı olup bitmekte; bu da bilginin zaman içerisinde unutulmasına ve/veya değişmesine yol açmaktadır (Karakaş, Irak ve Bekçi, 2003: 31-48).

Bilgi işleme süreçlerini yöneten üst (meta) sistem, yönetici işlemlerdir. Bu sistemde ÇB, güncel bağlama göre davranış seçmekle görevlidir. Yeni bilgiler mevcut bellek izlerini değiştirip zenginleştirir. Uygun koşullar bulunuyorsa öğrenme farkında olmadan da gerçekleşir ve bilgiler örtük belleğe aktarılır. "Epistemik farkında oluş" depoda hangi bilgilerin bulunduğunu, bilgiler arasında neyin, nasıl anımsanacağını, bilgilerin doğruluk derecesini ve neyin, neden anımsanamadığını ayırt eder. Öznel çalışma biçimiyle üst (meta) bellek bilmeyi bilme, bildiğini bilme, bu bilgiye ulaşabileceğini bilme ve henüz öğrenilmemiş olan hakkında karar verme davranışlarıyla bağlantılıdır (Karakaş, Irak ve Bekçi, 2003: 3148).

Olaylar, algılar, şeyler, başlangıçta çok değişik beyin bölgelerine kaydedilir. Fakat MSS beynin içerdiği bilginin sağlamlığını sağlamla görevlidir ve bu sağlamlığı zedeleyecek öğrenmeye karşı direnir. Bu direnç beyne kabul edilecek bilgilerin elenmesiyle gerçekleştirilir ve sadece davranışsal anlamı bulunan olayların bilgileri saklanır. İkinci eleme süreci, limbik sistem tarafından gerçekleştirilir ve açık bellek de bu göreve dahil olur. Beynin filogenetik açıdan en ilkel kısmı olarak limbik sistemin bu süreçte, açık bellek gibi, her bireyin, kişisel anlamı bulunan olaylara dayanarak benzersiz deneyim ve bilgiye sahip olmasını sağlayan bir yapıyla çalışması, duyuşal ve motivasyonel değeri yüksek bilgilerin güvene alınmasını sağlamla şeklinde yorumlanır. Çünkü taşıdığı öneme göre seçilip pekiştirilen anı

parçalarının bütünleştirilmesi bundan sonra limbik alan dışındaki bölgelerde gerçekleşmektedir⁹² (Mesulam, 2000: 59-64; 92).

Bilginin kısa süreli tekrarı uzun süreli depolanmasını sağlar. Hatırlanan bilgi "hatırlama ve tanıma" olmak üzere iki şekilde kazanılır. Hatırlama, bilginin bellek içeriğinden yapılandırılması, tanımaysa zaten bilinen bir şeyin ifade edilmesidir. (Barnes, 2014: 267). Bazen insan bildiğini bilir, ama anımsayamaz. Bu durumda "tanıma" (*recognition*) süreci çalışır; doğrudan hatırlanamayan bilgi, seçenekler sunulursa tanınabilir veya ipuçları verilirse insan kendiliğinden anımsayamadığı şeyi bu ipuçlarını kullanarak anımsayabilir (Öktem, 2016b: 100).

Belleğin kişisel anlamlandırmayla ilgisi gösterilmiştir. Kelimeler nesnelere, eylemlere ve bunlar arasındaki bağıntılara gönderme yapar; bunlar da zihindeki özel anılarla ilintisinde anlamlandırılırlar. "Ağaç" kelimesinin "anlamını bilmek", "ağacın görünümünü, rüzgârda çıkardığı sesi, ağaca dokunma hissini hayal edebilmek ve ağacın çiçekleri, meyveleri, klorofil vs. hakkında bilgi sahibi olmak" demektir. Farklı bilgiler başta çağrışım korteksi olmak üzere beynin farklı bölgelerinde birbirleriyle bağlantı içinde depolanır ve "ağaç" kelimesi duyulunca tüm bu bölgeler etkinleşir (Carlson, 2014: 387). Bu bildirimler boyut, biçim vb. bilgilerin belleğe kaydedilmesi sırasında türe özgü değişmezlik bulunması ve bireysel farklar saptanmaması bildirimleriyle desteklenmektedir. Zihinsel içerik ağırlıklı olarak algılarla olayların kişisel anlamlandırmalar ve bağlamlarla bezenmesinden meydana gelmektedir (Mesulam, 2000: 59-64; 92).

3.7 Karar Verme Süreci

3.7.1 Karar Verme Sürecinde Duyular, Algılama, Deneyimler, Duygular ve Bilgi

İnsan sosyal bir varlık olduğundan, özellikle sosyal ortamlarda ve ilişkilerde nerede ne zaman ne yapacağına karar vererek davranışlar oluşturur. "Düşünce ve davranışların bağlantılandırılması" anlamına gelen bu süreç iç ve dış çevre arasında ilgi kurmayı gerektirir. Dış ve iç çevre arasında aşamalı gelişen anatomik işbirliğinin zemininin karmaşık beyin alanları ve şebekeleri arasındaki ilişkiler tarafından kurulduğu bilinmektedir. Böylece, "bilinç", "bilinçli bilinç" ve "sosyal davranış", beyin şebekelerinin ortak çalışmasının sonucu olarak izlenebilmektedir (Tanrıdağ, 2015a:

⁹² Bu nedenle yakın dönemde kazanılan deneyimler, bilgiler vs. limbik lezyonlara duyarlı iken, erken dönem anılar ve genel dünya bilgileri limbik sistem patolojisinden etkilenmez (Mesulam, 2000: 92).

27-28; 65; 67). Beynin iç özellikleri (genetik, biyoloji, nörokimya, anatomi vs. ile tanımlanan nitelikleri) dış dünyayla (sosyokültürel yapılar) bağlantılı olarak yapılanıp etkinleşir. Beynin iç yapısındaki bilişsel ve davranışsal sistemlerin dış uyanlarla uyumlu hareket etmesi ve beynin bir dış organ gibi çalışması PFK'teki bilişsel ve duygusal kontrol bölgelerinin uyumuyla ortaya konabilir; bu bölgelerin dengeli işbirliği sosyal uyum ve davranışı sağlar⁹³ (Tanrıdağ, 2015a: 40-41).

"Sosyal durum analizi" duyuları, deneyimleri, anıları, çıkarımları ve yargılamaları içermekte, davranışların ortaya çıkmasında çok önemli bir diğer etken duygular olmaktadır (Carlson, 2014: 276-277; 283-284).

Duyum ve algı, canlının etrafında dalgalar ve parçacıklar halinde bulunan enerji türlerinin beyne ulaşma ve burada işlenerek bilgiye dönüşme sürecidir. Duyum ve algı beyin ve dünya bağlantısını kurar. Duyum ve algı süreçlerini kesin olarak ayırmak güç olmakla beraber duyumsama "iç ve dış ortamdaki kaynaklanabilen herhangi bir uyarılmanın MSS'ne ulaşması" olarak tanımlanır. Bu süreç bilinçli veya bilinçsiz olabilir. Algı kavramıysa "çevremizi anlamak ve yorumlamak için, duyu verilerinin seçilmesi, düzenlenip yorumlanması, karşılaştırılması ve ayrıştırılması" demektir. Duyumsama edilgin bir süreçken, algı etkin bir süreçtir. Duyu verilerinin yorumlanma biçimi dış koşullara, kişiye özgü değişkenlere ve bilişsel süreçlere bağlıdır. Algı halihazırda varolan bilgi sayesinde gerçekleştiği gibi yeni bilgi oluşumunda da çalışır. Kişiye özgü bilişsel etmenler uyanların seçilme ve algılanma şeklini belirler. Uyanların algıya dönüşmesi biyolojik bir süreç olmakla beraber doğuştan belirlenmiş değildir; başka bir deyişle, yaşantılar tarafından şekillendirilir. Algının deneyimlerden etkilenmesi, bellekle olan bağıntıyı gösterir. Dış ve iç çevre bağıntısının kurulması sürecinde dış dünyanın zihinsel temsili ağırlıklı olarak görsel içerikten hareketle yapılandırıldığından, görme duyusu bilinç içeriği açısından özellikle önemlidir. Görsel algının içeriği dış dünyanın duyumsanabilir fiziksel özellikleri tarafından oluşturulurken beyinde gerçekleşen algıların temelinde, dış dünyadan gelen verilerin yanı sıra beynin biyolojik yapısı bulunmaktadır. Bu nedenle söz konusu içerik, sadece nesne ve durumların kendilerine ait özelliklerine değil, beynin duyu verilerini işleme biçimine de bağlıdır. Bu ikisinin ilişkilendirilmesi dış dünyanın dinamik, içsel ve görsel bir temsiline oluşturulmasını sağlar ve insan

⁹³ Bu bölgede hasar olursa, dış dünyaya yönelen iki tip davranış bozukluğu izlenir; ilki, içine kapanan ve yeterli yanıt oluşturmayan (yalancı-depresif) davranış, diğeri, abartılı ve fazla yanıtlarla karakterize olan (psikopatik) davranıştır (Tanrıdağ, 2015a: 41).

bu temsil sayesinde eylem ve davranışlarını gerçekleştirir⁹⁴ (Berk ve Özkul, 2014: 1-2; 47).

Yirmi-yirmi beş yıl öncesine kadar beyin hipotezleri duygulara, duyguların bedenle veya beyinle bağlantısına yer vermezken beynin önceden depoladığı bilgi ve deneyim çerçevesinde kararlar aldığı ve yapay zekâyâ benzediği, bu kararların matematiksel ve mantıklı olduğu ölçüde doğru olduğu kabul edilmiştir (Tanrıdağ, 2015a: 38-39; Tanrıdağ, 2015d: 30-31). Sosyal bilişsel sinirbilimse, beynin sosyal olaylara yarar-zarar ve ödül mekanizması üzerinden baktığını gösteren bulgular ortaya koymaktadır. Hayvanlardaki şartlı refleks benzeri ödül sistemi beyindeki bağımlılık sistemiyle neredeyse aynı olup, kişinin maddi uyaranlara ve duygusal durumlara karşı yanıtı bu mekanizma üzerinden gerçekleşmektedir. Bu süreçte öncelikle temel yapısı amigdala olan otomatik duygusal seviye çalışır ve yaşantılar geçmiş deneyimlerle karşılaştırılarak değerlendirilir. Yaşantıların ve yanıtların bilincine varıldığında ikinci adım başlar. PFK temelli ikinci mekanizma olaylar üzerine bir yorum yapmayı sağlar. "Biliş ve davranışlar açısından önem taşıyan nörokimyasalların beşiği" olarak tanımlanan PFK, PFK bağlantıları ve yürütücü şebeke aynı zamanda limbik sistemle güçlü bağlantılara sahip olduğundan, tüm bağımlılık davranışlarında önemli rol oynayan yapı, "beyin ödül sistemi" bölgesidir. Bütün bu süreçte kişiyi yönlendiren "bu emosyonla ben ne yapacağım?" ve "işime yarayacak mı, yoksa ondan kurtulmalı mıyım?" sorularıdır. Böylece kişi, düşünceler ve tercihlerine yöneliminde "kendini ödüllendirmiş" olmaktadır (Carlson, 2014: 284; Tanrıdağ, 2014: 271; 278; Tanrıdağ, 2015a: 44-47). Damasio'nun "somatik belirteç hipotezi" (SBH) de "beyindeki karar süreçlerinin, gövdesel belirteçlerin etkinleştirdiği veya baskıladığı duyguların etkisinde olduğunu" göstermiştir. Buna göre bir olay yaşandığında gövdesel belirteçler yoluyla meydana gelen bedensel değişimler, beyinde alınan kararları belirlemektedir. Dış dünyada olup bitenler herkesin kendi yapısına bağlı tepkiler geliştirmesine yol açmaktadır (Damasio, 1995: 165-201; Tanrıdağ, 2014: 24-25; Tanrıdağ, 2015a: 38-39; Tanrıdağ, 2015d: 30-31).

Böylece sosyal beyin karar verme işlevi, bilinçli bir entelektüel işlev olmanın yanı sıra duygular bağlamında belirlenmekte olup; karar verme süreci insanın kendisine ve çevreye dair duygularıyla beraber yapılanmaktadır (Öktem, 2016a: 22-23). Desteklenen fikirler de aslında ödül mekanizması doğrultusunda seçilmekte olup, nesnel olduğu zannedilen düşünceler aslında "rasyonalize edilmiş ve kendi

⁹⁴ Görme korteksinin beş hiyerarşik alanı içerisinde, ikinci alandan itibaren, "gerçek görüntülerle zihnimizin görülene katkısı karışmaktadır". Araştırmacıların, "ister gerçekten bir dağ görelim, isterse de bir dağ tahayyül edelim, tastamam aynı nöronlar yanıt verir." sözünü aktaran Tanrıdağ'a göre, beynin bu yapılanması nedeniyle, "saf-temiz algı olabilmesi" söz konusu değildir (Tanrıdağ, 2014: 113).

yapımıza göre mantıksallaştırılmış" düşüncelerdir (Tanrıdağ, 2014: 278). Deneyimin beyin yapılarında ve çalışmasında bir değişim yaratabilmesi "yaşantının öznesinin deneyimle etkin bağ kurması" anlamına gelir. Bu etkin bağ, "öznelğin" gücü ve kişinin "nasıl hissettiği" olarak ifade edilmektedir. Bu süreçte dikkat belirleyici olmakta ve insan "ne öğrenmek istiyorsa onu" ya da "sonunda bir ödül olan şeyi" öğrenmektedir (Korkmaz, 2016: 32-33; Tanrıdağ, 2014: 278).

Duygular tamamen kişiseldir ve bireyin farklı yönleriyle ilişkilidir (Barnes, 2014: 237). Bu başlıklar önce çocuklarda mizaç farkı olarak ortaya çıkar ve yaşam boyu korunur. Adelman ve Zajonc "bazı duygulara neden olan olaylara sürekli maruz kalmanın, kişinin beyninde belli bağlantıları ve dikkat devrelerini kuvvetlendirdiğini" bildirmektedir (Adelman ve Zajonc, 1989: 249-280; Carlson, 2014: 276-277; 283-284; Korkmaz, 2016: 41-42). Duygusal gelişim, duyguların anlaşılması, ifade edilmesi ve kontrol edilmesi, toplumsal gelişim demektir. Duygusal olgunlaşma frontolimbik yapılara bağlıdır. Frontal olgunlaşma oluşmazsa uygunsuz davranışlar ortaya çıkar; örneğin amigdala lezyonları yakınlık davranışlarında, toplumsal iletişimde ve diğer hayvanlara karşı duygusal yanıtta aksama nedenidir. Duygusal tepkilerin kontrolünü sağlayan alanın ventromedyal PFK olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra başkalarının duygularını anlama ve kendi duygularını ifade etme öğrenilebilmektedir (Adelman ve Zajonc, 1989: 249-280; Carlson, 2014: 276-277; 283-284; Korkmaz, 2016: 41-42).

Yukarıdaki açıklamalara ek olarak bulgular, "beynin (...) verilen kararların özgür olduğu konusunda yanılsama yaşayan bir organ olduğunu"; çünkü "kararın, bilinç düzeyinde algılanmadan gövde tarafından hakkında karar verilen ve (...) beyne haber verilen bir şey olduğunu" ortaya koymaktadır (Damasio, 1995: 165-201; Tanrıdağ, 2014: 26). Yüzde onu motor, yüzde doksan kısmı algısal yapılanma gösteren beyin sürekli olarak dış dünyadaki uyarılarla karşı karşıya gelmektedir. Beynin hızla değişen çevreye karşı etkin yanıt üretebilmesi, eylemlerin durmadan bilinçsizce planlanması sayesinde. Bu etkin yanıtlar; başka bir deyişle, kararlar uyarana bağlı olarak değişir. Bilinçli eylemler bir karardan kaynaklanır gibi hissedilse de gerçekte insan bilinçli bir karar vermeden evvel davranışlar, beynin bilinçsiz bölgelerinde planlanıp uygulanmaya başlanır. "Karar, bilinçsiz beyin yapmayı planladığı şeyin bilinç tarafından fark edilmesi"dir (Tanrıdağ, 2014: 27).

Bütün bunların dışında yüzde doksan oranında algısal nöronlardan oluşan ve "yanılmaz sayılan" beyin yapısında "var olan bir şeyi yok saymamız olmayan şeyleri de var saymamız yönünde organizasyonlar" bulunduğu bilinmektedir.

Örneğin serebellar afektif bilişsel sendromda görülen anozognozi durumunda kişi kendine ait uzvu başkasının zannederken, hayalet uzuv sendromunda olmayan uzvunun bulunduğuna inanmayı sürdürür (Tanrıdağ, 2014: 27).

Yukarıda aktarılan tüm bulgular, başta "özgür irade" olmak üzere birçok konuyu yeni bakış açılarıyla tartışmaya açmıştır (Libet, 2004: 33-123; Tanrıdağ, 2014: 26; 2015a: 38-39). Ancak karar verme ve eylem konu olduğunda karmaşık bir hayvan olan insan, elbette sadece otomatik tepkiler oluşturmamaktadır. Bunun nedeni, beynin, karar verme ve davranışlar/eylemler oluşturma sürecinde, algıların ve devamlı duyu analizden hareketle kurulan dış dünya bilgisinin yanı sıra şimdinin koşullarıyla beraber geçmiş deneyimleri de dikkate alarak, farklı şekillerde davranacak kadar esnek olmasıdır (Carlson, 2014: 25). Bazı araştırmacılar serebral korteksteki bilgiyi "*kognit*" terimiyle ifade etmektedir. "*Kognit*" "bireyin dünya, kendisi ve dünyayla kendi arasındaki ilişkileri üzerine bilgi elemanı"dır. *Kognit*ler algısal yansımalar, öğrenme ve evvelki deneyimlerden oluşan ağsal bir yapı şekillendirir. Beyindeki bilginin işlenmesiyle, beyin işlevleri ve dışarıdan gözlenebilen tepkiler ortaya çıkar (Özgören, 2010: 127).

Beynin iç ve dış dünyanın bütünselliği üzerinden çalışması açısından Popper ve Eccles'in "üç dünya" hipotezi, beynin düşünme, karar verme ve eylemler oluşturma sürecine ilişkin yukarıda aktarılan bilgi ve bulguları kuşatan bir kavrayış sunmaktadır. Bu hipoteze göre beyin aynı anda "üç dünya içinde üç ayrı özelliklerle" tanımlanır. Beyin hem fiziksel bir nesne olarak biyoloji, evrim ve fizik yasalarına bağlıdır, hem öznel deneyim ve bilgi işlevlerinden sorumludur hem de bir kültür nesnesidir ve bu üç boyut birbiriyle etkileşim içindedir. Araştırmacılar beyinde oluşturulan kavramların beynin bu üç özelliğinin etkileşimi sonucunda ortaya çıktığını yazarlar. Buna göre kavramlar iki şekilde oluşmaktadır. İlk durumda dış dünyadan iç dünyaya doğru bir yol izlenmekte ve bu yola "sensorifügal yol" denmektedir. Bu süreçte dış dünyadan duyu algılarıyla edinilen somut uyarılar dünya hakkındaki düşünceleri oluşturur. Diğer yol iç dünyadan dış dünyaya doğru ilerler ve "sensoripetal yol" adını alır. Bu yolda kişinin istekleri, duygulanımları vb., dış dünyada karşılık bulmaktadır. Benzer koşullarda insanlar arasında farklı izlenim ve düşünceler oluşmasında açıklayıcı olan sensoripetal yol, insanların dış dünyayla karşılaşmadan önce bir iç farklılığa sahip olduğunu söylemesi nedeniyle kişiler arası başkalağa vurgu yaparken aynı zamanda nöropsikanalize yer açmaktadır (Popper ve Eccles, 1977: 143-167; Popper, 1978: 143-167; Tanrıdağ, 2014: 28-29). Popper ve Eccles farklı araştırmacılar tarafından desteklenmektedir. Buna göre bütün düşünce ve değerlendirmelerin temeli beyin olmakla beraber, beyinde gerçekleşen tüm

süreçler duruma ve kişilerin olayları ve karşısındakileri nasıl algıladığına bağlı olarak değişmekte; kişilerin inançları, dünya görüşleri, hayatı algılama ve gündelik sorunları çözme biçimleri ve bütün bunları etkileyen sosyokültürel bağlamlar belirleyici olmaktadır (Korkmaz, 2016: 32; Tanrıdağ, 2014: 136; 269; Tanrıdağ, 2015d: 22-23; 37). Bu nedenle de beyin ve zihinsel işlevler ilişkisini bağlantısal ve gelişimsel temelden hareketle anlamak için en uygun yaklaşım "nörokonstruktivizm" olup, bu perspektif "beden-zihin parçalanmışlığını da ortadan kaldırmaktadır" (Korkmaz, 2016: 32-33).

3.7.2 Değerlendirme

Sinirbilimsel perspektifte bağlantılı kabul edilen insanın yapısı, zihin/bilinç, benlik, kimlik, bireyleşme, toplumsallaşma, duyular, algılar, düşünceler, duygular, bilgi, etik, ahlak, değerlendirme, karar alma, sorumluluk, davranış belirleme ve eylem sorunlarının hepsi nörobiyolojik yapılar ve süreçler, evrim biyolojisi ve sosyal koşullar bağlamında ele alınmaktadır (Ayala, 2016: 179-189; Damasio, 2002: 120-121; Mayr 2001: 318-349).

Ayala hayvanların çoğunda etik davranışların bulunmadığını, etik davranış bulunduğu kabul edilen hayvanlarda da bu davranışların insanlarda var olan düzeye ulaşmadığını yazar. Bu durumda sorulması gereken, etik davranışların insan evriminde ne zaman ortaya çıktığı ve evrimin doğrudan mı yoksa dolaylı bir sonucu mu olduğudur. Öncelikle davranışla eylem arasında ayırım belirlenir ve "bir davranışın ancak sonuçları öngörülebiliyorsa bir eylem olarak değerlendirilebileceği" vurgulanır. Ayala'ya göre *Homo sapiens*, doğası gereği ahlâki bir varlıktır. Bu doğasının temelinde etik davranış için gerekli üç koşulun varlığı bulunur. Öncelikle insan kendi eylemlerinin sonuçlarını öngörebilme becerisine sahiptir. İkinci koşul alternatif eylemler arasında seçim yapabilme becerisidir. Bu da amaçlarla sonuç arasında bağlantı kurma, geleceği öngörebilme, henüz gerçekleşmemiş olaylara dair zihinsel imgeler tasarlayabilme, karşılaştırma ve soyutlama yetilerini gerektirir. Sonucu koşulsuz ilk iki koşula temel sağlar; insan bu becerileri evrim sayesinde gelişen zihinsel kapasitesine borçludur; çünkü bu zihinsel beceriler evrimsel açıdan ileri düzeyde bir zekâ gerektirir. Bu sayılanlara ek olarak özgür irade olmaması durumunda etik davranışın var olamayacağı ve özgür iradenin de evrimsel olarak gelişmiş bir zekâyla koşullu olduğu vurgulanır. Empati yetisi de özgeciliği veya ahlâki davranışı destekleyen evrimsel ve davranışsal bir özelliktir. Ayala'ya göre eylemlerin

ahlaken iyi veya kötü olarak değerlendirilmesinde başvurulan kurallar, biyolojik evrimin değil kültürel evrimin sonucunda belirlenmiştir (Ayala, 2016: 179-187).

Mayr etik davranışı, bilinçli düşünebilme ve bilinçli seçimlerle ilgili görür. Öncelikle daha büyük sosyal grup, daha büyük beyin ve belli etik davranışlar arasında bağlantı olduğu kabul edilir. Sosyal grubun bağlılığını sürdüren ahlaki davranış örüntüleri bireyin yavrusunu koruma davranışı, akraba seçilimi, aynı sosyal grubun üyeleri arasındaki özgecilik, karşılıklı yardımlaşma ve yabancılara karşı davranışlar olarak sıralanır. Doğal seçilimin, birey için zararlı olsa bile grup yararına olan özellikleri desteklediği ve akıl yürütme yetisi kazanan insanın, içgüdülere bağlı kalmayarak bencillik yerine bilinçli olarak etik davranışı seçebildiği özellikle vurgulanır. İnsanın çoğu davranışı içgüdüsel olmayıp yaşam boyu kazanıldığından, beynin gelişme ve depolama kapasitesi, çevreye verilen değişmez tepkilerin sınırlı sayıda olmasını sağlayarak esnekliği zenginleştirir. Bunun yanı sıra bireyin doğmasal veya edinsel yollardan sahip olduğu değerlerin çoğu, ağırlıklı olarak çocukluk ve gençlik döneminde grup üyelerinden telkin ve öğrenmeyle kazanılmaktadır. Fakat ahlaki kuralları öğrenme açısından bireyler arasında yetenek farkı bulunur. Bu soruşturma bağlamında evrimin insanlara sistemli bir etik kurallar bütünü sağlamadığı ve etik kararların bağlamsal olduğu açıklanır (Mayr, 2014: 325-349; Mayr 2016: 318-319).

Etik değerlendirmeler farklı tartışmalar çerçevesinde beyin biyofiziği ve psikofiziğin de gündemindedir. Beynin farklı düzeyde karmaşıklık gösteren dinamik etkileşiminin ve bütünleşmesinin, sağlıklı ve patolojik süreçlerin temeli olduğu kabulünden hareket alan bu disiplinler, anatomik ve işlevsel incelemelerde beyin araştırmalarının fiziksel, biyokimyasal ve elektriksel düzlemdeki bilgiyi örtüşürmesi gereğini savunduğundan elektrofizyolojiyi kullanır (Özgören, 2010: 130; 135; 139).

Bulgular, duyguların (deneyimler ve anılarla beraber) etik değerlendirmeleri yönlendirdiğini göstermektedir. Bu süreç PFK tarafından yönetilmektedir. PFK ahlaksal değerlendirmelerle ilişkilidir. İnsanlar faydacı değerlendirmelerle kişisel değerlendirmeler arasında kaldığında vmPFK (ASK bölgesi) etkinleşmektedir. İşlevsel görüntüleme araştırmaları bir ikilem üzerine düşünme sürecinde vmPFK alanlarının duygusal tepkilerle bağlantılı çalıştığını saptamıştır. Bu çalışmalar zararlı/zorlu bir ikilem üzerinde düşünmenin vmPFK'i de içeren kimi alanları etkinleştirdiğini, öte yandan zararsız kararlar ama sürecinde böyle bir etkinleşmenin gerçekleşmediğini göstermiştir. Bunun yanında, vmPFK hasarı olanlarda faydacı etik değerlendirmeler gerçekleştirildiği açıklanmıştır. Bazı araştırmalarda, dürtüsel,

duygusal özellik gösteren suçlu bulunmuş katillerde PFK etkinliğinde düşüş ve amigdalayı da içeren subkortikal etkinlikte artış ortaya koymaktadır. Buna ek olarak, hiddet içermeyen suçlardan mahkûm olan hesaplı, yırtıcı, soğukkanlı katillerde PFK'in etkinleşmediği saptanmıştır (Carlson, 2014: 285-288).

Damasio'ya göre karar alma davranışı kişisel durumlar açısından da olsa toplumsal durumlar bağlamında da konu edilse, amaç daima organizmanın hayatta kalmasıdır. Sosyal çevrede hayatta kalmak, belli genetik özellikler dışında toplumsal uzlaşımların, stratejilerin ve belli etik kavrayışların varlığını gerektirmektedir. Damasio'ya göre bu toplumsal ve etik kavrayışların nörobiyolojik temelleri bulunmaktadır. Beynin görevi beden hayatta kalmasını sağlamak olduğundan, sosyal ve etik davranışlar acı ve haz, ceza ve ödül bağlamında belirlenir. Bu belirleme sırasında beden, içinde bulunduğu koşullara karşı ürettiği sinyaller aracılığıyla beynin yerine getirdiği işlemleri düzenler. Sosyal davranışlar bağlamında uygun karar alma, etik bilinç ve toplumsal uzlaşım kadar, gerçek yaşam durumlarında doğru davranışlar ortaya koyabilmenin koşulu olan algılama ve zekâya da bağlıdır. Sosyal davranışlarla ilgili bir diğer unsur somatik belirteçlerdir. Somatik etmenler karar alma ve davranış belirleme sürecinin erken aşamalarında bu sürece dahil olur; bu katılım "bir sinyal olarak ortaya çıkmaları" biçiminde gerçekleşir. Bu sinyal, o an yaşanan durumun gelecekteki olası sonuçlarının öngörülmesiyle beraber bilinçli olarak algılanabildiği gibi, bilinçsiz olarak da algılanabilmektedir. Somatik belirteç böylelikle dikkati odaklayarak gelecekteki sonuçları ve bu sonuçların olumlu veya olumsuz yönlerini öngörme, bu sonuçları değerlendirerek aralarından bir seçim gerçekleştirme ve karar alma sürecinde yardımcı görev üstlenmiş olur. Somatik belirteçlerin bu sürece katılmadığı durumlarda bireylerin seçimlerini anlık kararlara göre gerçekleştirdiği saptanmıştır. Bu kişiler yaşanan andaki ödüle dayanarak belli davranışlarda bulunmakta, fakat bu davranışların gelecekteki olumsuz veya ceza içeren sonuçlarını öngörüp değerlendirememektedir (Damasio, 2002: 120-121).

3.8 Benlik (*Self/Le Moi*)

Tanrıdağ, "benlik" ve "kendilik" kavramlarını ayırmakta ve sinirbilimin iki kavrama da rasyonel ve olabildiğince nesnel bir yaklaşım getirmeye çalışarak önce her iki kavramı da basit ve somut özlere açısından araştırdığını yazmaktadır. Bu araştırmada ilk adım, her bireyde değişik şekillerde görünen özellikler, davranışlar, düşünceler vb.nin sinir sistemi ve beyindeki ortak öncüllerinin belirlenmesidir. Bu

bağlamda her iki kavramın sinir sistemi ve beyin birçok yapısı ve işleviyle bağlantılı olduğu izlenir. Sonuç olarak "benlik" kavramı "ego" kavramıyla ilişkilendirilir ve beyindeki ödül mekanizmasıyla ilgili olduğu savunulurken "kendilik" kavramı "self" kelimesiyle karşılanır. Sosyal beyin" ise "süperego" kavramıyla bağlantılandırılır (Tanrıdağ, 2014: 168-169; 183). Revonsuo ise, Metzinger'in *The Ego Tunnel* kitabında açıkladığı "benlik-modeli kuramı"ndan hareketle "bedensel benlik" ve "gören benlik" ayrımlarını gerçekleştirir. Bedensel benlik, uzayda bir yer kaplayacak şekilde temsil edilir. Kişinin kendi bedeni içinde bulunduğu, hissettiği bu bedenle özdeş olduğuna ve bedeninin kapladığı yeri doldurduğuna dair mekânsal deneyimi bedensel benlik kurar. Gören benlikse uzamsızdır ve kişinin çevresinde gördüğü görsel-uzaysal dünyanın merkez noktasını meydana getiren bir bakış veya kamera gibidir. Normal koşullar altında bu iki benlik bütünleşerek çalışır; ancak kimi durumlarda bedensel ve görsel benlik birbirinden ayrılabilir (Revonsuo, 2016: 394).

3.8.1 Korkmaz'ın "Kendilik" Belirlemesi

Korkmaz, "kendilik", "bilinçlilik", "ego" ve "özne" gibi kavramların büyük oranda örtüştüğünü yazmaktadır. İnsanda kendilik duygusu sosyal farkındalık tarafından meydana getirilmekte ve bu duygu bazı bilişsel yetiler içermektedir. Çünkü "ben" ve "öteki" bilincinin doğmasıyla beraber, aslında bir bütün olan organizma işlevleri farklı kendilikler biçiminde algılanmaktadır. Kendilik duygusundan beyin insula bölgesinin sorumlu olduğu düşünülmeyle beraber farklı kendiliklere dair farkındalıkların değişik beyin alanlarının etkinliği sayesinde gerçekleştiği bilinmektedir (Korkmaz, 2013: 151). Korkmaz, kendilik biçimlerini, "çekirdek (özel) kendilik", "ekolojik kendilik", "etkin kendilik", "anımsanan kendilik" ve "toplumsal kendilik" olarak sıralamaktadır. Bütün kendilik algıları beyin tarafından uygun sosyal davranışı oluşturmak için bütünleştirilir (Korkmaz, 2013: 151-172).

Çekirdek kendilik bilgisi bedensel iç ortamdan edinilir. Tütün yaşamını sürdürebileceği biyolojik koşullar belli olmakla beraber, bireyler arasında farklar bulunmaktadır. Çünkü her bireyin anatomisi ve fizyolojisi eşsizdir. Beyin metabolizma yoluyla bedene bağlıdır. Bu bağlantı sayesinde hem beyin gereksinimlerinin organizma tarafından ne ölçüde karşılandığı bilgisi hem de organizmanın ihtiyaçlarının giderilip giderilmediği bilgisi beyne yansır. Zihnin çalışması bu bilgiye bağlıdır. Bedenin sesini beyne ulaştıran sisteme "arzu sistemi" denir. Bu sistem sayesinde beslenme, barınma, üreme vb. gereksinimlerle bağlantılı tüm algılama süreci duygusal (*afektif*) bir niteliğe bürünür. Bu duygusal

nitelik, algılamaların olumlu, olumsuz veya nötr olması demektir. İnsanın kendisini iyi hissetmesi, canının bir şey istemesi, bir şey yaparken haz alması, sorun çözümede verimli olması, çekirdek kendilik bilgisine bağlıdır. Kendini iyi veya kötü hissetme duygusunun temeli, çekirdek kendilik içinde bulunan daha gelişmiş başka bir sistemdir. Bu sistem bir amacı, merakı, yenilik arayışını ve ödülü içerir. Her algılama her yaşantı, bilinçli hale gelmeden önce bilinçsizdir; üstelik beyne ulaşan veriler bile hiçbir zaman tümüyle bilinçli hale gelemez. Bu nedenlerle çekirdek kendilik bilgisi insanın asla tam olarak bilemeyeceği, başkalarıyla paylaşamayacağı bir bilgidir. Beyin bedenin kalanından aldığı verileri dönüştürerek bunlara toplumsal özellik kazandırır ve toplumsal eylemlere aracı hale getirir. Bedensel kökeni olan arzular böylece toplumsal ve tarihsel bir süreç içinde değişir, çeşitlenir; bilinç içerisinde fark edilir ve başkalarıyla paylaşılır. Bu dönüşüm biyolojik eğilimlerin toplumsallaşması demektir. Bu açıklamalar bedenle zihni/bilinçli ayrı tutmanın hata olduğunu bir kez daha göstermektedir. Kendilik de zihin/bilinç gibi bedenle birleşik olarak düşünülmeli ve insanın toplumsallaşması bu bütünleşmeyi sağlayan süreç olarak incelenmelidir (Korkmaz, 2013: 151-153).

Beyin-beden bütünleşmesini kuran bilgileri sağlayan yapılar korteks, hipotalamus, otonom sinir sistemi, bağışıklık sistemi, endokrin sistem ve metabolizma üzerinde güçlü belirleyiciliği bulunan elektrik ve kimyasal modülatör etkililerdir. İnsanın gelişmiş hayvanlarla ortak olduğu bu sistemler beyin sapından köken alır. Bu yapılar ve işlevler öğrenme ve haz oluşumuyla güçlü bağlar taşır. Haz-ödül-yenilik (heyecan) arayışı sistemi mezolimbik sistem ve amigdala-akkumbens bölge ve yapılarını kapsamakta olup, bu sistem motivasyonel süreçlerde önem taşımaktadır. Korku, öfke, yüzdeki duygudurumunu tanıma ve anksiyetenin merkezi olan amigdalanın, güçlü duyuşsal ve hormonal etkileşimler içerdiği bilinmektedir. İnsanın da dahil olduğu bu sistemin en üst düzey yapısı orbitofrontal kortektir. Korkmaz'a göre duygular insanın yaşamla daha bütünlüklü ve yetkin bir uyum geliştirmesini sağlar. Tanımlanan bu sisteme dair düşünmek arzuları inceltip çeşitlendirir, insan beyninin zihinsel gereksinimlerine kaynaklık eder; bu sayede "öğrenmenin kendisinden duyulan haz" ortaya çıkar (Korkmaz, 2013: 154-155).

Ekolojik kendilik bilgisi, başta görme olmak üzere duyularla sağlanan ve mekânla (uzay) mekân içerisindeki bedenin bilgisinden (*ototopognozi*) oluşan bilgidir. İnsan mekân içinde yer alır ve insan zihni için kendi bedeni bir dış gerçekliktir. İçsel deneyim (bilinç akışı), içsel gereksinimler ve algısal mekânda bulunan nesnelere sayesinde ortaya çıkmaktadır. Bedenin duruş ve hareketleri, beden şeması olarak adlandırılan bilinçsiz süreçlerce düzenlenir. Bedeni de

içerecek şekilde dış çevre bilgisi, posterior serebral korteks tarafından sağlanır. Bu bilgi, mekânsal bellek görevlerinde kullanılır. Mekân bilgisi hareket eden canlı için yaşamsal önem gösterir; çünkü her canlı gereksinimlerine yönelirken kendi beden postürüne ve mekân bilgisine göre hareket eder. İnsan doğumundan başlayarak bedenini öğrenir sonra da bedeni aracılığıyla öğrenir. İnsanın kendi bedenine ilişkin bilgileri konuşma öncesi dönemde duygusal deneyimle kazanılır; daha sonra 4-8 yaş arası dönemde duyuusal bilgilerle hareket bilgilerinin birleştirilmesi sayesinde olgunlaştırılır. Oyun benzeri hareketlerle oto-simülasyon amaçlı stereotipik hareketler, bu tanımayı sağlayan egzersizlerdir. On sekizinci aydan itibaren çocuk kendini aynada tanıyabilir. Aynada kendini tanıma kendini "öteki" olarak görme yani başkalarının gözünde görmeyi de içerir (Korkmaz, 2013: 155-157).

İnsan algıladığı her şeyi anlamlandırdığından görsel algılama anlamlı bir yorumlamayla sonlanır. Bu süreçte anterior temporal bölge ve prefrontal lobda algısal bilgiyi anlamsal bütüne ulaştıran işlevler gerçekleşir. Buna ek olarak anlamlı bir resmi yorumlamak için kavramsal ve sözel beceriler gerekmektedir. Nihai olarak hangi eylemin hangi bağlamda ne zaman ve nasıl gerçekleştirileceği biçimindeki ayrıntılı eylem tanımlaması, resmin tamamının ve eylemin anlamlandırılmasını içerir. Bu bağlamda posterior serebral korteks ve bağlantıları, diğer insanları anlama, niyetlerini öngörme ve kendini tanıma yolunda fiziksel ve duygu içermeyen bilgi sağlar. Bu bilgi insan ilişkilerinde son derece önemli olan yüz tanıma, uzaklık algılama, ses tonu yorumlama, bakış yönü tespiti, kendi bedenini ve bedensel sorunlarını tanıma işlevlerini içerir. Sağ parahipokampal girus sosyal bağlamı saptamada, superiyor temporal sulkus başkalarının bakış yönünü belirlemede ve duygularla amaçları anlamada görevlidir (Korkmaz, 2013: 157-159).

Etkin kendilik farklı eylemleri gerçekleştirmeyle bağlantılıdır. Etkin kendilikle bağlantılı en önemli iki unsur motor becerilerle yürütücü işlevlerdir. Çevre, uyarımlara neden olarak organizmada gerginlik yaratır; bu gerginlik eylemle çözülür. "Praksi" olarak bilinen motor beceriler doğumla beraber kazanılmaya başlanır. Yürüme, özbakım ve alet kullanma günlük yaşamın motor becerileridir. Üretici ve sanatsal yaratıcı etkinlik, mühendislik, mimarlık ve teknoloji de motor yetilere bağlıdır. Beyinde motor yetiler için özelleşmiş şebekeler vardır. Bu beceriler zor kazanılır ve zor unutulur. Yürütücü işlevler, insana kendi etkinliğinin öznesi olma (*agency*) hissi sağlar. İnsan kendisini ve doğayı yürütücü işlevler sayesinde değiştirebilir. Bu süreçte oyun önemli bir bileşendir; çünkü dil öncesi dönemde eylemden alınan haz öznelik hissini oluşturur; bunu sağlayansa oyundur. Oyunda çocuk anlamla oynar, nesnel durumla bu durumun anlamını ayırmayı öğrenir, hayal

gücünü yetkinleştirir. Oyun böylece, kendiliğin ve kişisel anlamların oluşmasını sağlar. Diğer tüm memelilerde ve insanda oyun yaşamın ilerleyen dönemlerinde merak, araştırma ve yenilik arayışıyla zenginleşir. Bunun sonucunda oyun ileride, örneğin sanata dönüşerek farklı şekillerde yaşam boyu sürer; olanakların planlı biçimde amaca yönelik kullanılmasıyla dünyayı şekillendirmeyi sağlayan araçsa "teknoloji" adını alır (Korkmaz, 2013: 159-160).

Bu zihinsel süreçler sırasında prefrontal lob ekonomi yasalarına göre karar almayı öğrenir. Karar vermede görevli beyin mekanizmaları nöroekonomi tarafından çalışılmaktadır. Zihin ekonomisi, bedensel ve psikolojik gücün, anlık yahut uzun vadeli olarak ne yöne ve nasıl dağıtılacağını hesaplamayı ifade eder. Karar verme bilişsel ve duygusal bir sentezdir. Bu süreçte olasılıklar, yarar ve zararlar değerlendirilir ve belirsizlik azaltılmaya çalışılır. Bu sırada seçme (dikkat), doğruluk değerlendirme, ayırıştırma (soyutlama), kodlama (genelleme), erken yanıt engelleme, geciktirme, yanıt zaman bağlamında örtüştürme gibi işlevler eşzamanlı ilerletilir. Eylemlerin gelecekteki olası sonuçlarını öngörmek, değerlendirmek ve plan yapmak özerklik de gerektirir. Karar alma sürecinin doğru ve sağlıklı olması doğru eylemlerin gerçekleştirilebilmesinin koşuludur. Beynin asıl görevi eylem gerçekleştirmektir; çünkü dünya eylemle değişir. Beynin tamamı karar alma sürecine katılmakla beraber temel karar verme merkezleri, en fazla insanda gelişmiş bulunan prefrontal lobda yerleşik olup, sürecin beyinsel alt yapısı plastisite tarafından kurulur. Tüm yürütücü işlemler bellekle bir arada sürdürülür. Zihinsel yetiler kadar toplumsal koşullar da karar alma sürecini belirler. Korkmaz, karar alma süreçlerinin başarısızlıkla sonuçlanması durumunda nöroz (*neurosis*) gelişebileceğini açıklamaktadır (Korkmaz, 2013: 162-163).

Anımsanan kendilik, bellekle bağlantılıdır. Bilinçli anımsamanın yapılamadığı dil öncesi dönemin temel zihinsel etkinliği bellek işlevleridir. Çocuğun kullandığı başlıca bellek tipleri örtük bellek ve prosedüral bellektir. Erken çocukluk dönemi deneyimleri kişisel anlamları meydana getirir ve sonraki etkilenme ve öğrenme süreçleri için bir model olarak iş görür. Hangi yaşantının kimi nasıl ve ne kadar etkileyeceği tamamen bireysel başkalıklara bağlıdır. Kişisel deneyimler ve yaşanan her an, bilinç dışı biçimde zihinde düzenlenir ve sonrasında bu zihinsel içerik, duygulanım kalıntılarından bilgiye dönüştürülür. Her duygu eser miktarda da olsa bir fikirle beraber bulunur. Duygularla fikirler beraberce anın yorumlanışını gerçekleştirirler. İşe yaramadıkları için dil öncesi dönemin çocukluk anıları unutulur. Sonrasında, bu anılar tam olarak hatırlanamadıklarından, belleksel ipuçlarından hareketle baştan kurgulanır. İnsan yeni şeyleri anlarken daima bunları anlamasını

sağlayan eski yaşantıları da anımsar. Buna ek olarak, zihin anımsarken geçmişini değiştirir. Bilinçaltı (USB) bu biçimde yapılır. Bu anlamda öğrenme, kendiliğin gelişme süreci olup, bu süreç insanın kendini, başkalarını (zihin teorisi) ve dünyayı tanımasını ve anlamasını da içerir (Korkmaz, 2013: 163-166).

Bellek işlevlerinde serebral korteks, kaydetme ve anımsamada hipokampus ve talamus görevlidir. Limbik sisteme dahil olan ve tüm duyu yollarının merkezinde konumlanan talamusla, duygudurum ve haz düzenlenmesinde çalışan hipokampus arasındaki bağlantı anımsama, dikkat ve kişisel anlamın ilişkisini göstermektedir. Çünkü yaşantılar ve bilgilerin kişisel anlamla bezenerek kalıcı kılınabilmesi her insan için "zamanın bilgisini" oluşturur. Stresin hipokampal yetileri sekteye uğrattığı da bilinmektedir (Korkmaz, 2013: 166-167).

Toplumsal (kişilerarası) kendilik bilgisi, tüm kendilik bilgilerinin koşuludur; çünkü her insan ancak ötekilerin varlığında yaşar ve kendi olabilir. İnsan kendisini toplumsal kimliği bağlamında değerlendirir. Davranışları ağırlıklı olarak belirleyen, toplumsal kendiliktir. "Ben", bir mesleği, bir aileyi, bir anadili, vb. sosyokültürel özelliklerle koşulları kapsar. Bu nedenle "ben" bir beden ve zihinden/bilinçten fazlasıdır (Korkmaz, 2013: 167; Zeman, 2012: 52).

Bebeğin ilk toplumsal ilişkisinin anneyle kurduğu iletişim olduğu ve bu sürecin bireyleşmeyle/toplumsallaşmayla devam ettiği bilinmektedir. İnsan sürekli olarak diğer insanları merak eder ve yorumlar; çünkü başkalarına dair bilgi, gözlem ve yorumla kazanılır. İnsanın bu davranışının nedeni, hem başka insanları hem kendini anlayabilmektir; çünkü insan kendisiyle beraber başkalarını da izlerken başkalarının kendisiyle aynı şeyleri yaptığını görür. İnsan aynı zamanda kendini de başkalarıyla etkileşim içindeyken tanır; çünkü her insanın kendiliğinin özgül yanları ve çok sayıda "kendilikleri" farklı kişilerle değişik koşullarda gerçekleşen etkileşimler dolayımında açığa çıkar. Kişilerarası iletişim anlam içerecek şekilde ve belli amaçlar, duygular vb. doğrultusunda şekillenir ve karşı tarafı etkilemeyi hedefler. Kişilerarası ilişkilerin nörobiyolojik temeli zihin teorisi, empati, simülasyon ve yürütücü işlevler üzerinden gerçekleşmektedir (Korkmaz, 2013: 167-172).

3.8.2 Damasio'nun "Benlik" ("Self/Le Moi") Modeli

Damasio'ya göre bilincin ve bilinçli olma durumunun bulunması, benlik ve benlik tarafından meydana getirilen öznelliğe bağlıdır. Benliğin sinirsel temellerini anlamak öznelliği anlamayı sağlar. Araştırmacı benliğin bulunması için uyanıklık

durumunu, uyarılma durumunu ve imgelerin oluşmasını zorunlu görmektedir. Buna karşın beynin ve zihnin uyanık olması, uyarılabilmesi veya imgeler oluşturabilmesi teknik açıdan hasar görmüş bir benlik bulunması durumunda bile olanaklıdır. Benliğin tamamen ortadan kalkması sadece bazı aşırı vakalarda izlenmekte, fakat benlik patolojik hale gelse bile temel süreçler zarar görmeyebilmektedir (Damasio, 1995: 238).

Benliğin sinirsel temeli en az iki temsil dizisinin sürekli etkinleştirilmesine dayanır. Bu iki temsil dizisinden biri kişinin özgeçmişinde yaşamsal önem taşıyan olaylarla bağlantılıdır. Kişinin genellikle nerelere gittiğini, neler yaptığını, neleri ve kimleri sevdiğini, hangi nesnelere kullandığını ve genel olarak hangi eylemlerde bulunduğunu gösteren bu veriler, bu insanın kişiliğini tanımlar. Kişi bu yaşantılara dayanarak durmadan güncellenen bir "kimlik düşüncesi" oluşturabilir. Bu sınıflandırılmış verilerin ötesinde, sürekli etkinleştirilen geçmişe dair veriler yer alır. Bu verilerse kişinin nerede oturduğunu, nerede çalıştığını, işini, adını, yakın akrabalarıyla arkadaşlarını gösterir. Ayrıca bellekte kişinin son zamanlarda yaşadıklarına ve gerçekleşmesini umduğu veya planladığı şeylere dair veriler bulunur. Böylece geçmişe ve planlanmış geleceğe ilişkin anıların ve düşüncelerin bileşimi "kimliği" meydana getirir. Her insanın kendi kimliği hakkındaki imgesi sürekli güncellenir. Benliğin büyük bölümü bu kimlik tarafından oluşturulur (Damasio, 1995: 238-239). Benliğin sinirsel temelini ortaya çıkartan ikinci temsil dizisi, kişinin kendi bedeninin, belli bir başlangıç durumunda, genelde ve son zamanlarda nasıl olduğuna dair verilerden oluşur. Bu veriler, arka plandaki beden durumlarıyla duygusal halleri kapsar. Böylece hem evrim hem gelişim süresinde ortaya çıkan beden sinyalleri ve bedenin kolektif temsili, benlik kavramının temelini kurar (Damasio,1995:239-240).

Damasio, benliğin her an ve durmadan temelden yukarı doğru inşa edildiğini ifade eder. Bu yenilenme sürekli ve tutarlı olduğundan, aksaklıklar olmadığı sürece benliğin sahibi tarafından algılanamaz. Benlik "şimdiki arka plan hissini, şimdiki bir duyguyu, şimdiki beden dışı sinyalleri" deneyimler. Bunları deneyimlemesi çeşitli beyin bölgelerinin eşzamanlı etkinliği sayesinde gerçekleşir. Ancak benlik, deneyimlediği şimdiki bir an sonra öğrenir; başka bir deyişle, şimdinin farkına vardığında, farkına vardığı şimdi geçmiş olur; bu nedenle onun için şimdiki an asla burada olamaz. Bu tartışmanın en önemli noktasıysa belli bir nesnenin imgesiyle bir benlik durumunun beraberce, deneyimleri belirleyen öznelliği meydana getirmesidir. Beyin yeni bir nesne algıladığında, erken duyu kortekslerinde bu nesnenin imgeleri oluşur. Bu imgeler subkortikal ve kortikal alanlara sinyaller gitmesine neden olur.

Beyin bu sinyallere cevap verir. Bu sürecin sonucunda bazı temsiller ortaya çıkar ve beden durumunda değişimler gerçekleşir. Beden durumunda meydana gelen değişiklikler, beden imgesinin de sürekli değişmesine neden olur. Bu değişim, benliğin "*şimdiki* durumu"nu devamlı bozunuma uğratar. Beyin bir nesneye, açıklanan bu süreçler sonucunda belli tepkiler verdiğinde bu tepkileri bilen, benlik değil, "meta benlik" (*meta self*) olmaktadır. Meta benliğin bu bilgiye sahip olma koşuluysa beynin, belli bir nesnenin imgesine karşı oluşturduğu yanıtın beden durumunda bir pertürbasyona yol açmasıdır (Damasio, 1995: 240-241).

Bu noktada Damasio benlikle bağlantılı üçüncü bir sinirsel yapı dizisi açıklar. Bu sinirsel yapı dizisi hem algılanan nesnelere hem de benlikle ilişkilidir. Bu dizi, beden bir nesneyi görüp bu nesneye karşı belli bir tepki oluştururken, değişime uğrayan benliğin bir temsilini meydana getirir. Böylece temsil edilen nesne, nesneye tepki veren bir organizma ve bu tepki nedeniyle değişime uğrayan bir benlik aynı anda, işleyen bellekte ve erken duyu kortekslerinde işlenir. Öznellik, beynin nesnenin imgesini, bedeninin bu nesneye verdiği tepkinin imgesini ve nesneyi algılayarak ona tepki veren organizma imgesini üretmesi sırasında belirir. Bunun sonucu olarak özneliğin sinirsel temelleri erken duyu kortekslerini (somatosensor korteksler dahil), duyusal ve motor korteks assosiyasyon alanlarını ve subkortikal çekirdekleri (özellikle talamus ve bazal gangliya) kapsar. Bu temel sinirsel yapı dile ihtiyaç göstermez; bu meta self sözel değildir (Damasio, 1995: 242).

3.8.3 Panksepp'in "Benlik" ("*Self*") Modeli

Panksepp'in "benlik" açıklaması kendi "duygusal bilinç"/"afektif bilinç" tanımına dayanır. "Benlik" düşüncelere veya açıklıkla tanımlanabilen algılara sahip değildir; ancak ilkel hisleri ayrıntılı olarak işler, bazı beyin işlevlerini gerçekleştirir ve ilkel durumda davranışsal tutarlılık ve bedensel farkındalıkta görevli mekanizmaları etkinleştirir. Araştırmacı, benliğin nöroanatomik, nörokimyasal ve nörofizyolojik özellikleri bulunduğunu açıklayarak benlikle bağlantılı yapıların beyin evriminde eski olması gerektiğini, beyin sapının derin medyal bölgelerinde bulduklarını, hem üst hem alt düzey beyin bölgeleriyle zengin bağlantılar içerdiklerini, üst düzey mültimodal özellik gösterdiklerini ve ontogenetik gelişim boyunca yüksek düzeyde tasarımlar meydana getirmeye olanak sağladıklarını belirtir (Panksepp, 2005b: 310-312).

Benliğin değişmez bir yapı olmayıp ontogenetik ve filogenetik anlamda giderek "inceldiği" bilinmektedir. Benlik tasarımının (*self representation*) sinirsel temelleri beyin evriminin erken dönemlerinde ve daha az gelişmiş beyin alanlarında ortaya çıkmıştır. Bu alanlar "eski ortabeyin bölgeleri"dir (Panksepp, 2005b: 300-301; 311-312). İlkel benlik mekanizmaları sayesinde eylemleri okuma ve duyguları hissetme olanaklı hale gelir. Bu temel yeti insanların, "şunu hissettim; bunu hissettim" diyebilmelerine olanak sağlayan yüksek düzey bilinç formlarının evrimsel ve sinirsel temelli gelişimine olanak sağlar. Arkaik benliğin nörodinamikleri yüksek düzey bilincin nörogelişimi için rehberlik ve uyarı sağlarken nöronal büyüme faktörleri etkinlik gösterir. Bu epigenetik etkileşimler, bazı üst düzey beyin devrelerinin alt düzey etkilere daha açık olmasına neden olur. Panksepp, insanda kendi düşüncelerini yansıtmaya vb. yüksek düzey beyin işlevlerinin ortaya çıkmasıyla beraber çok boyutlu ve bilinçli bir benlik algısının "beyin/zihin" (*brain/mind*) içinde meydana geldiğini yazar. Temel duygular hem sorunlara daha basit yapıları bir bilincin tasarlayabileceği basit çözümler üretilmesine imkân tanır hem de canlıların alternatif planlar oluşturabilme yönünde evrimleşmesini sağlar. Erişkin insanlar gibi karmaşık canlılarda duygulanımların ortaya çıkması, benliğin, belli bir şekilde davranma yönünde baskı hissetme biçiminde deneyimlenmesine bağlanır. Bilinç ve benlikle bağlantılı yapı ve işlevlerde gerçekleşen evrim insanı karmaşık düşünme ve davranışsal esneklik becerileri kazandırmıştır (Panksepp, 2005b: 300-301; 310-312).

3.8.4 Ramachandran'ın "Benlik" ("Self") Modeli

Ramachandran "benlik" kavramının tanımlanmasının çok güç olduğunu düşünmekle beraber, benliğin farklı özelliklerini ayırt ederek bu kavramı anlamaya çalışır. Benliğin nitelikleri, "bedenlenmiş (*embodied*)" olmak, "tutkulu (*passionate*)" olmak, "yönetici" olmak, "bellek işlevleri sağlayıcı (*mnemonic*)" olmak, "kavramsal ve sosyal" olmak, "bütünleşik" olmak ve "uyanık" olmak biçiminde sıralanır (Ramachandran, 1998b: 167-172).

"Bedenlenmiş olmak" benliğin beden imgesiyle/algısıyla bağlantılı olduğunu ifade eder. Beden imgesi parietal ve frontal lob alanlarında yapılandırılır ve bu imge biçimlendirilebilir yapıdadır (Ramachandran, 1998b: 167-168).

"Tutkulu olmak" duygular olmadan benliğin düşünülemediğini gösterir. "Benlik" ve "*qualia*" kavramları ayrılmaz kabul edilir. Limbik sistem ve amigdala

tarafından düzenlenen duygular "bonus" değil, benliğin ayrılmaz parçalarıdır. Limbik sistemin belli yapıları ve amigdala, korteksin, organizmanın asli evrimsel ihtiyaçlarını karşılamasını sağlayacak bir denetim oluştururlar. Amigdala olaylara, şeylere karşı duygusal tepkiler verilip verilmeyeceğini ve tepki verilecekse bunların niteliklerini belirler (Ramachandran, 1998b: 167-168).

"Yönetici/idareci olmak" modern sinirbilim ve klasik fiziğin bir savından yola çıkarak tanımlanır. Bu sava göre insan, deterministik bir evrende yaşamasına karşın kendini bir kukla gibi hissetmez. Benlik var olmak için özgür iradeye ihtiyaç duyar; tamamen edilgen bir benliğin "benlik olduğu" ileri sürülemez. İnsan dış dünyanın, kendi bedeninin ve yapabileceklerinin sınırlarını bilir; çünkü beyinde insanın yapabileceklerine ve yapamayacaklarına ilişkin temsiller bulunur. Frontal lobların singulat ve suplementer motor alanları, insanın yapabilecekleriyle yapamayacaklarını ayırabilmelidir. Ramachandran benliği ve özgür iradeyi bir örnek üzerinden araştırır ve anterior singulat girus hasarlandığında "akinetik mutizm" geliştiğini bildirir. Bu hastalar çevrelerinin tamamen bilincinde olmalarına ve uyarılara uyusuk biçimde olsa bile cevap verebilmelerine karşın, "herhangi bir şey yapmak için hiç bir istek taşımadan öylece yatakta yatıp dururlar". Araştırmacı bu durumu "özgür iradenin yokluğu" olarak işaret eder. Ön singulat hasarlarındaysa tam aksi izlenmekte, hastanın eli kendi bilinçli düşüncelerinden ve niyetlerinden bağımsız hareket etmektedir (Ramachandran, 1998b: 169-170).

"Hatırlatıcı olmak" benliğin "uzun bir kişisel anılar dizisine"; başka bir deyişle, "kişisel otobiyografi"ye bağlı olduğunu gösterir. Anıların tutarlı ve anlamlı bir anlatı biçiminde düzenlenmesi sağlıklı bir belleğin varlığına bağlıdır. Benliğin bu niteliği hipokampus tarafından sağlanır (Ramachandran, 1998b: 170).

"Kavramsal ve sosyal olmak", benliğin aslında soyut bir kavram olduğu anlamına gelir. Benlik, otobiyografik bellek ve beden imgesi bilgisine erişebilmelidir. Normal ve sağlıklı beyinde bu erişimi sağlayan yolaklar bulunur. Ancak bu yolaklar hasarlandığında bile beyin işini yapmayı sürdürmek ister ve "uydurma"ya başlar. Örneğin, anozognozi veya inkâr sendromunda, benlik algısıyla/kavramıyla sol beden yarısının bağlantısı kopmuştur. Öte yandan benlik, bu bilgiyi otomatik olarak bağlama katmaya ayarlandığından, uydurmaya başlar. Uydurmanın asıl amacı kararsızlık durumunun sonlandırılmasıdır. Ramachandran, benliğin uydurma ve kendini aldatma özelliklerinin temelinde, davranışlarda kararlılık ve tutarlılık sağlamak olduğunu savunur. Ramachandran'a göre bir diğer neden anlatısal benliğin desteklenmesi olabilir. Sosyal benlik, "kendi şöhretini son derece önemser".

Bu önemseme, tamamen kişisel olma niteliği gösteren benliğin aynı ölçüde sosyal özellik taşımasından kaynaklanır. Çünkü benlik, başkaları için kurgulanan kişisel bir anlatıdır ve başkalarının kendisiyle ilgili olarak ne düşündüğünü önemser. Başka bir sebep, başkalarından gerçeği saklama gereksinimi olabilir. Çünkü insan belli nedenlerle başkalarını kandırıldığında limbik sistem ve beden dili yalanı gösterir. Bu nedenle yalanı saklamanın en iyi yolu, "bu yalana kendini inandırmak"tır. Kendini kandırma davranışının sosyal bağlamda evrimleşmiş olma olasılığını sınavan deneyler gerçekleştirmek güç olmakla beraber örneğin, inkâr sendromu bulunan bir hastanın kendi başına kaldığında aynı durumu sürdürüp sürdürmediğine bakmak, benliğin doğasını aydınlatmada yol almayı sağlayabilir (Ramachandran, 1998b: 172-173).

Benliğin "boşluk doldurma ve uydurma (*confabulation*) edimlerinde tutarlılık oluşturacak şekilde bütünleşmiş" olma özelliği, *qualia*'nın belli duygu ve amaçlarla ilişkilendirildiği"ni gösterir. Ramachandran'ın savına göre "doldurma" *qualia* ile özgün duyguları ve amaçları bağlantılandırmak ve beynin seçim yapmasını sağlamak için bulunmaktadır (Ramachandran, 1998b: 170-171).

"Uyanık olma (*vigilant*)" özelliği, beynin tüm motivasyonunu yitirmesi durumunda neyi, ne kadar anımsayacağını sorar. Birbiriyle bağlantılı limbik sistem ve intralaminar talamik çekirdekler beyin sapındaki hücre demetleri tarafından uyarılmaktadırlar. Bu hücrelerin aşırı etkinliği, görsel sanrılara (*pendunculer hallucinosis*) neden olur. Tam aksine intralaminar çekirdek ve anterior singulat hasarı, uyanık koma veya akinetik mutisme neden olur; hasta hareketsiz ve tepkisiz kalmasına karşın uyanık ve dikkatlidir, gözleriyle nesnelere izler ve uyarılara çok üşengeç de olsa bazı yanıtlar verir. Ramachandran beynin, bir motivasyonu kalmadığında bir anıyı kaydedip kaydetmeyeceğini ve/veya ne ölçüde anımsayacağını sorar (Ramachandran, 1998b: 171).

Sonuç olarak, çalışmanın bu bölümünde, işlevsel davranışçı-bilişsel nöroanatomi ve nörofizyolojinin, sinir sistemi ve beynin evriminin, beynin doğum öncesi ve sonrası gelişiminin, toplumsallaşma-bireyleşme süreçlerinin, plastisitenin ve belleğin bu bölümde ayrıntılı olarak açıklanan diğer unsurlarla beraber, bilinç-kimlik etkileşimini belirlediği görülmektedir.

4. BÖLÜM

NÖROFELSEFE AÇISINDAN BİLİNÇ- KİMLİK ETKİLEŞİMİ

4.1 Bilinç ve Kimliğe Yönelik Olarak Geliştirilmiş Nörofelsefi Görüşler

Patricia Churchland ahlak felsefesini araştırdığı ve soruşturduğu çalışmasında konuya evrim, biyoloji, genetik, etoloji, nörobiyoloji ve paleontoloji bulgularından hareketle yaklaşmaktadır (Churchland, 2006; Churchland, 2013a).

Çünkü ona göre, hem insan doğası ancak evrimsel biyoloji, sinirbilim, genetik ve deneysel psikoloji bulguları dikkate alınarak soruşturulursa salt fikir olan bilgi halini alabilecektir hem de "ahlaksal (*mora*) doğamız", "beynimizin işte böyle" olmasından dolayı "böyledir". Bu nedenle evrimle ve beyinle bağlantı kurmadan ahlakla bağlantılı sorunların çalışılması noksan kalacaktır. "İnsanın ahlaksal kapasitesi embriyolojik gelişim sırasında "hazırlanıyor olsa" bile doğum sırasında nihai biçimde yapılmış olmadığından, kişinin erişkinlikteki "ahlaksal" kapasitesini belirleyen etkenler sosyal ve kültürel çevre olmaktadır. Ahlaksal standartlar, uygulamalar ve tutumların "nörobiyolojimizden temel aldığı"na dikkat çeken Churchland, beynin işleyişi ve karar alma süreçlerinin sinirsel şebekeler içinde yapılması daha iyi anlaşıldıkça söz konusu sorunların tamamen aydınlanacağını yazar. Sinirsel gelişime, sinir sisteminin evrimine ve genlerin işleyişine dair bilgiler netleştikçe insan nörobiyolojisinin evrimsel tarihsellik içinde biçimlenişi daha iyi görülmektedir (Churchland, 2006: 3-17).

Nörobiyoloji insan ahlakının özünü veya bütünü anlayamasa veya açıklayamasa da bu yöntem beyin bilgisi, davranış bilimleri ve kültürel hipotezlerle birleştirildiğinde insan sosyalliği ve ahlaksal değerler hakkında çok şey söyleyebilmektedir. Bu durumda "değerlerin nereden geldiği" sorusuna anlamlı ve noksansız yanıt sağlayacak yaklaşım, sayılan disiplinlerden sağlanan bulguların felsefe çerçevesinde değerlendirilmesiyle oluşturulabilir (Churchland, 2013a: 13-14; 20-23). Bugün nöroetikle bağlantılı araştırmalar felsefe, sinirbilim, evrim biyolojisi, moleküler biyoloji, politika, antropoloji ve etolojinin arayüzünde konumlanır ve çok

sayıda değişken belirlenimlerin varlığı, geleneksel etik alanını "yeniden gözden geçirme" sorununu tartışmaya açar (Churchland, 2006: 3-17).

Churchland, çalışmasının ana hipotezini "ahlakın, bağlanmadan ve bağlanma nörobiyolojisinden kaynaklandığı" şeklinde ifade etmektedir. İnsan sosyal bir yapıya sahip olduğundan sosyal yaşamını sürdürmesi çok önemlidir. İnsanın sosyal yaşamda doğru karar vermesini ve doğru davranmasını sağlayan, sinirsel süreçlerdir. Beyin hem kendi esenliğini hem çevresinin esenliğini gözetecek biçimde yapılanmış olup, yaşamda karşılaşılan sorunlara bireysel ve ortaklaşa çözümler üretir. Bu şekilde oluşan kültürler, içlerinde doğan bireyleri biçimlendirirken, bireylerde de ait oldukları kültürün gereklerine dair sezgiler gelişir (Churchland, 2013a: 16-25; 94).

Sosyal yapılı insan, sosyal yaşamını sürdürebilmesini sağlayan bazı değerlere sahiptir. Bu değerler insanın kendisini, yakınlarını ve yabancıları gözetmesini sağlayan yapılardan kaynaklanır. Sosyal sorunlar karşısında geliştirilen davranışlar bu değerler dolayımında yapılır. Sosyal davranış dört bağlamda ifade edilebilir. Bunlar; "diğerlerinin refahını önemseme", "diğerlerinin psikolojik durumunu tanıma", "sosyal uygulamaların öğrenilmesi" ve "sosyal bağlamda sorun çözme" olarak sıralanabilir. Diğerlerinin psikolojik durumunu anlamanın temelinde diğerlerinin davranışlarını öngörmenin sağlayacağı yarar bulunur. Sosyal uygulamaların öğrenilmesiyle taklit, deneme-yanılma, şartlanma, benzeşim, negatif ve pozitif pekiştirmeye dayanmaktadır (Churchland, 2013a: 16-25; 94).

Beynin yukarıda tanımlanan özgecil ve işbirlikçi yapısının üç yüz elli milyon yıl önce evrimleştiği bilinmektedir. Nöroendokrinoloji, memelilerde (ve sosyal kuşlarda) bireyin sadece kendi refahını gözetme davranışını sağlayan sinirsel yapılanmanın, yeni değerleri dikkate alma yönünde evrimleştiğini göstermektedir. Sosyal duygular, değerler ve davranışlar öz korumayla bağlantılı yapı ve işlevlerin uyarlanması sonucunda meydana gelmiştir. Başkalarına değer verme davranışıyla bağlantılı onaylanmama, dışlanma ve bunların yol açtığı acı da memelilerden önceki türlerde bulunan yapıların değiştirilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Churchland'a göre asli soru, beynin kendini ve kendine ait olanı önemseme davranışından, başkalarını önemseme yönüne nasıl evrimleştiğidir (Churchland, 2013a: 26-28; 64-65).

Bu sorunun cevabını bulmak yolunda karşılaşılan en büyük sorun insanların düşünme biçimleridir. Gelişmelere en esnek fikirli bakar görünen kişiler bile insan doğası konu edildiğinde "beyin" kelimesi kullanılmaya ve zihne ilişkin sorular

sinirbilim bulguları doğrultusunda değerlendirilmeye başlandığında bunu "bilimin her şeyi açıklama iddiası" olarak görerek "bilimcilik" uyarısı yapmaktadır. "Ahlaki platformu anlamada biyolojik bilimlerden faydalanmanın mantıksal saçmalığı" konusunda uyarılardan başlayan itirazlar "ahlakın yapmamız gerekeni söylediği, biyolojinin ise olanı anlattığı"ni savunur ve bu girişimler "sersemce ve gayri meşru" olarak nitelenir. Churchland bilimin beyin, evrim, genetik vb. başka sorunlara dair nihai açıklama sağlama iddiası taşımadığı gibi felsefe, sanat, insan bilimleri vb. disiplinlerin yerine geçme amacı da gütmeye anımsatır. Bununla beraber insan doğasını ve insanı sosyal kılını anlama açısından bilim ve felsefe aynı zeminde çalışmaktadır. Bu zeminde bilimsel bulguların sağlayacağı destek, sosyal sorunlarla baş etmede kapsamlı bir anlayış sağlayacaktır. Ahlak üzerine biyolojiden öğrenilecek bir şey olmadığı doğru değildir. Çünkü sosyal bir varlık olan insan sosyal bir yaşam sürmek ister. Sosyal yaşansa karmaşıktır ve bu özelliği, sosyalleşmenin, karmaşık bir yapı olan insan beyninden kaynaklanmasından ileri gelir (Churchland, 2013a: 14-25).

Churchland'ın yukarıdaki soruların cevabını bulma yolunda ilk adımı nöroarkeoloji ve nöropaleontoloji bulgularına bakmak olur. Nöroarkeoloji iki yüz elli bin yıl önce yaşayan insanların kafatası yapılarının bugünkü insanın kafatasının yapısıyla aynı olduğunu göstermekte, ancak bireysel farklılıkları tanımlamaktadır. *Neandertaller* ve *homo sapiens*'in, iki yüz bin yıl boyunca teknoloji, sanat vb. bakımlardan ilkel kaldığı bilinmektedir. Nöroarkeolojik bulgulara göre belli sosyal davranışlara temel sağlayan beyin yapıları değişmemiş, ancak kültürel farklar ortaya çıkmıştır. İnsanda beden/beyin yüzölçümü oranı diğer memelilere oranla daha büyük olup bu farkın kavrayışsal esneklik, soyutlama, uzun vadeli plan yapma ve taklit becerilerini sağladığı bilinir. Ancak büyük bir beyne sahip olmak tek başına bilimsel ve sosyal evrimi sağlamaz. Yeni davranışların ortaya çıkmasını sağlayan, sorun çözme yetisidir. Biyolojik evrim çok yavaş ilerlerken, kültürel evrimin son derece hızlı ilerlediği bilinmekte olup insanı diğer hayvanlardan ayıran, bu kültürel evrim olmuştur (Churchland, 2013a: 31-37).

İnsanı diğer hayvanlardan ayıran kültürel evrimin nasıl gerçekleştiği sorusu dünya üzerindeki yaşamı, canlıları, insanı, insanı diğer hayvanlardan ayıran süreci, zihni/bilinci vb. anlamaya çalışan tüm disiplinlerin en önemli sorusu olup bu sorunun yanıtına dair çeşitli hipotezler bulunmaktadır. Churchland'ın aktardığı hipotez bu kültürel değişimin avcı-toplayıcı yaşam biçiminden tarıma geçiş sonucunda gerçekleştiğini savunmaktadır. Beslenme kaynaklarının bollaşması, belirsizliklerin azalarak güvenliğin sağlanması, büyük grupların ortaya çıkması sonucunda daha

karmaşık sosyal sorunların, iletişimin, işbölümünün ve rekabetin gelişmesi eşzamanlı süreçlerdir. Teknoloji ve kültürün de gelişimini sağlayan bu süreç tamamen beyin temellidir (Churchland, 2013a: 34-35; 112; 121).

İnsanın neliğinde ve toplumsallığında ağırlıklı rol alan genlerin rolünden de söz eden Churchland, genlerin karmaşık ağırsal etkileşiminin, embriyolojik dönemde ve sonrasında ortaya çıkan bazı beden-beyin işlevlerini içerdiğini yazar (Churchland, 2013a: 130-139).

Bu girişin ardından Churchland insanda sosyalleşmenin yapısal ayrıntılarına bakarak ilerler. Sosyal pratikler, finansal düzenlemelerden arazi paylaşımına, hakaretlere karşı uygun cevap oluşturmadan esprilere dek geniş bir skalada yapılır. Memelilerde toplumsallaşma davranışları gelecekteki acıdan kaçınma, uzun vadede gerçekleşmesi öngörülen bir kazanım varsa mevcut acıya katlanma, tatmin erteleme, geleceği değerlendirme ve planlama şeklinde sıralanmaktadır. İnsanın sosyal beyini çok sayıda ve karmaşık beyin yapısını ve işlevini içeren bir yapılanma gösterir. Sosyal beyin kendi çıkarıyla beraber yakınlarını ve başkalarını gözetme, kendinin ve başkalarının çeşitli durumlarda ne düşünüp ne hissedeceğini ve nasıl davranacağını öngörme ve sosyal uygulamaları içselleştirme davranışları üzerine temellenir (Churchland, 2013a: 60-61; 81-85; 222-223).

Sosyal davranışların sadece bilişsellik ekseninde ortaya çıkmadığı, duygularla desteklenerek yapılandığı bilinmektedir. Doğru sosyal davranışın belirlenmesinde sosyal duygular son derece etkindir. Memelilerde iç ortam düzensizleştiğinde davranışların homeostatik düzenlenmesi yolunda uyarı sağlayan acı, ağrı, korku, panik ve kaygı gibi negatif duyguların etkinliği gösterilmektedir. Sosyal davranışlar ayrıca ödül-ceza sistemi üzerinden yapılanmaktadır. Ödül-ceza sisteminin sosyal davranışları belirlemedeki etkinliği, sosyalleşmenin kısmen, kişinin kendisinin toplulukta nasıl tanındığı anlamında "şöhret" üzerine kurulu olmasından kaynaklanır. Bu algı, cezalandırılma, dışlanma endişeleri, topluluk içi çatışmaları ve dış tehditleri dengeleyecek yollar bulmaya rehberlik sağlar (Churchland, 2013a: 44-54; 81-85; 222-223).

Sosyal yaşamda ortaya çıkan sorunların çözülmesi genel sorun çözme davranışının bir parçasıdır. Sorun çözmenin tüm biçimleri ölçüp biçme, planlı eylem tasarlama ve bu eylemin sonuçlarını öngörme kapasitesi üzerinde temellenir. Seçenekleri tartmak, tarihi ve insani gereksinimleri anlamak, başkalarıyla fikir alış verişini yapmak, önceki deneyimlerden ve bilgiden yola çıkmak, doğru sosyal kararlar almada yardımcı olur. Sosyal sorunların çözümü sosyal davranışların

düzenlenmesine benzer şekilde duygusal ölçümler, davranış tahmini ve duruma uygun davranışsal yanıtın belirlenmesini kapsar. Bu süreç yavrunun, anne ve kardeşlerinin davranışlarını öğrenmesiyle başlar ve zihin teorisine öncülük eder. Sosyal davranışların ve çözümlerin yapılandırılması sürecinde anlamlandırma ve yorumlama çok sayıda kişisel inanç, bağlam, deneyim vb. içerdiği gibi, yanıltma veya aldatılma gibi durumlar da söz konusudur (Churchland, 2013a: 63-64; 81-85; 166-167 222-223).

Bu belirlemelerden sonra sosyalleşmenin işleyişi ayrıntılarıyla ele alınmaktadır. Sosyalleşmede evrimsel ve biyolojik süreçlerle beraber öğrenme, taklit, oyun gibi kültürel etmenler belirleyicidir (Churchland, 2013a: 81-85: 222-223).

Memeli sosyalliği iki temel evrimsel yapı ve hormonal sistem üzerine kurulmuştur. Memeli sosyalliğine temel oluşturan bu iki evrimsel yapıdan ilki yavruyu koruma davranışı, diğeryse artan öğrenme kapasitesidir. Sosyal yaşamda bağlama göre davranış belirlemek çok önemli olduğundan, bu edinsel beceri açık yönergeler olmadan öğrenilmektedir. Artan öğrenme kapasitesi, gruptaki bireylerin diğer bireyler hakkında bilgi edinmesini sağlar. Bu öğrenme sorun öngörme, tahmin, daha yetkin bellek ve daha etkin çözümler oluşturabilme demektir (Churchland, 2013a: 28-29; 160-163). Grubun diğer bireyelerinin belli bir biçimde davranmasına neden olan zihinsel durumları doğru anlamakla ilişkili olarak tahmin becerisi, yaşamsal önem taşır. Çünkü doğru tahmin, diğer bireyin belli bir davranışı gerçekleştirmedeki niyetini doğru anlamak demektir. Tahminde bulunan birey, anladığı niyete göre karşısındakinin bir sonraki davranışını öngörür. Bu birey kendi davranışlarını bu çıkarımlara göre şekillendireceğinden, tahmin becerisi yetkin olmak durumundadır. Tahmin becerisinin, duygusal girdi ve motor çıktı arasındaki sinirsel ağların genişlemesiyle artırıldığı bilinmektedir (2013a: 63-64). Sosyalleşmeyle ilgili bilgilerin kazanılmasında taklit ve oyun da son derece önemlidir. Her ikisi de sosyal bilgilerin yetkinleşmesini ve nesilden nesle birikimli biçimde aktarılmasını sağlar. Bu sayede bireyler bu bilgileri sıfırdan başlayarak ve kendi çabalarıyla edinmek zorunda kalmazlar (Churchland, 2013a: 160-163).

Memelilerde sosyal öğrenme ödül sistemiyle denetlenir. Negatif ödül sistemi dışlanmayla, pozitif ödül sistemiyse onaylanmayla ortaya konur. Dışlanma acıya, onaylanmaysa hazzaya yol açar. Beynin ait olmayı isteme ve dışlanmadan acı duyarak kaçınma eğilimi, bireyleri sosyal davranışları öğrenme konusunda güdüler. İnsanlar arasında bu becerileri öğrenme açısından bireysel farklılıklar olduğu bilinmektedir (Churchland, 2013a: 28-29; 160-163).

Sosyalleşmeyle ilgili bir diğer önemli kavram da "bağlanma"dır. "Bağlanma" nöroendokrinolojik terminolojide grup üyeleriyle beraber olmayı isteme, onları önemseme, onlarla ilgilenme anlamlarına gelir. Tipik olarak yalnız yaşayan hayvanlar, kaynaklar bollaştığında sosyal yaşama geçmektedir (Churchland, 2013a: 27-29). Bireylerde kendi grubunun değerlerini rasyonel, mutlak ve evrensel kabul etme eğilimi bulunur ve bu eğilim kişinin, kendi grubunun değerleri uğrunda yaşamını feda ederken başka grupların değerlerini aptalca, barbarca vb. şekillerde nitelenmesine neden olur. Bir diğer olgu yerleşik düşünce, kabul, davranış vb. nin çok zor değiştirilebilmesidir. Bu değişim çok yavaş ve aşamalı olarak gerçekleşir ve genellikle değişimi grup dışı bireyler sağlar veya hızlandırır. Grupta kökleşmiş ırkçılık vb. düşüncü ve davranışlar varsa bu düşünce ve davranışlar, grup içinde istikrarsızlık vb. sosyal bedeller olarak ortaya çıkar (Churchland, 2013a: 165).

Bütün bunların yanında sosyalleşme, sağladığı kazanımlarla beraber belli tehditleri ve rekabeti de getirmektedir. Sosyalliğin "karanlık bir yönü" vardır ve bu yön insanda daha belirgindir. Sosyal bir varlık olan ve bu sosyalliği genetik yapısından ziyade, bu yapıdan çok daha etkin olan çevre koşullarınca belirlenen insanın tarihi, aynı zamanda grup dışı bireylere uygulanan şiddetin tarihinden de oluşmaktadır (Churchland, 2013a: 34-35; 84-121).

Churchland sosyallik ve ahlaksal yapılanmanın nörobiyoloji ve hormonal sistem tarafından nasıl belirlendiğinden de bahsederek günlük yaşamdan örnekler aktarmaktadır.

Beyin sapının subkortikal yapıları, hipotalamus, insular korteks ve singulat korteks, duyguları bütünler ve uygun davranışı yapılandırır. Limbik sistem öz korumayı ve kendilik hissini sağlarken insula, "benim durumum" ve "başkalarının durumu" ayrımını gerçekleştirir. İnsular nöral haraplanma içeren frontotemporal demans vakalarında acının deneyimlenemediği ve empatinin ortaya çıkmadığı bilinmektedir. Hem insula hem ASK fiziksel acı dışında, ayrılma, dışlanma, onaylanmama davranışlarıyla tetiklenen sosyal ıstıraba ve hatalarla yanlış tahminlerden kaynaklanan acılara da tepki vermektedir (Churchland, 2013a: 46-57).

Memelilerde hormonal-nöronal-bedensel mekanizma başlangıçta sadece dişinin yavrularına bakmasına hizmet etmekte, sosyal ilişkiler ve davranışlarla ilişkili görünmemektedir (Churchland, 2013a: 48-51). Memelilerde sosyal davranış profili, oksitosin (OKT), OKT reseptörü, arginin vasopressin (AVP), endojen opiyatlar, dopamin, dopamin reseptörleri, serotonin, serotonin reseptörleri ve vagal siniri yapılandıran genotiple etkileşim içindedir (2013a: 61; 130-139). Sosyalleşmenin,

biyolojik evrimselleşmeyle beraber ağırlıklı olarak çevreden de etkilendiği bilinmektedir. Başkalarının düşünce ve davranış profilini öngörme üzerinde temellenen sosyalleşmenin önemli biçimleri eş bağlanması, ebeveyn davranışı ve anne davranışıdır. Anne davranışı, yavruda nesilden nesle aktarılan davranışların gelişmesine neden olduğundan özellikle önemlidir (2013a: 66-77). Memelilerde, anne beynindeki subkortikal nöronları etkileyerek anaç davranışlar oluşmasına neden olan hormonların en önemlileri, OKT ve AVP olup, endojen opiyatlar da anneye özgü bağlanma davranışında görevlidir. Opioid reseptörleri bloke eden nalokson, eroin, kokain gibi maddelerse anneye özgü davranışların ortadan kalkmasına neden olur (Churchland, 2013a: 48-51).

Bunun dışında kimi sosyal ilişkiler ve davranışlarla OKT düzeyi doğrudan ilgilidir. Bu bağlamda otizm spektrum bozuklukları (OSB) tedavisinde OKT kullanımı olumlu sonuçlar sağlamaktadır. OKT taklit davranışıyla da bağlantılıdır. "Bilinçsiz taklit" araştırmaları, stresli bireylerin taklit etmeye ve taklit edilen bireylerin de yardıma ve sosyalleşmeye yatkınlığını göstermektedir. Taklit, ötekinin kendisine benzediği düşüncesini oluşturur, kendini güvende hissetmeyi sağlar; bu durum kortizol düzeyini düşürür, OKT düzeyini yükseltir. Bu süreç, insansı atalar için güvenin hayatta kalma demek olmasıyla ilişkilidir (Churchland, 2013a: 100; 104; 195-199). OKT reseptör geninin özel bir varyantı ait olma, ebeveynlik, empati kurma, uzun süreli bağlanma davranışlarında çalışırken; bu genin anomalileri, azalan sosyallik vb. sosyal davranış bozukluklarında çalışmaktadır. OKT ve AVP, beyin hazödül sistemi içinde bulunmakta olup hafıza, algılama vb. bölge ve işlevlerle bağlantılıdır. OKT ve kortikotropin salgılatıcı faktör (KSF) etkileşimi yara iyileşmesini hızlandırmada ve bilişsel tedavilere dirençli travma sonrası stres bozukluklarında olumlu etki göstermektedir. Öğrenmede, eş ve ebeveyn bağlanmasında görevli olan dopaminse, öğrenme oluştuğunda öngörme becerisinin yetkinleşmesini sağlar ve ödül-ceza sisteminin sinirsel yapısını değiştirir. OKT, AVP ve KSF eş bağlanması ve ebeveyn davranışının temelinde bulunur (Churchland, 2013a: 66-77).

Güven, sosyalleşmede en önemli faktörlerden birisidir. Çünkü kişiler tanıdıkları sosyal yapılanmalarda diğerlerinin davranışlarını daha etkin biçimde öngörebilmekte ve kendilerini güvende hissetmektedir. Güven, sosyal yapılanmayı güçlendirir ve genişletir. Tanıdık yaşam biçiminde yozlaşmaysa, güveni ve sosyal yapıyı zedeler. Böylece sosyalleşme, işbirliğini yapılandıran ve bu işbirliğine katılmamayı cezalandıran gelenek ve kurumlar ortaya çıkarmıştır. Nöroekonomi araştırmaları, insanların bedel ödemek durumunda kalsalar bile işbirliği göstermeyen bireyi cezalandırdığını ve bunun sosyalleşmeyi güçlendirdiğini ortaya koyar

(Churchland, 2013a: 86-88; 106-110). Aynı araştırmalar, burun yoluyla OKT uygulamasının, güvenme eğilimini güçlendirdiğini göstermektedir. Buna karşın katılımcılar karşılındakinin insan değil yapay zekâ olduğunu bildiklerinde OKT uygulaması sonuç sağlamaz; çünkü güven duygusu karşı tarafın güven oluşturan davranışları sonucunda ortaya çıkmaktadır (Churchland, 2013a: 94-97).

İnsanların çoğu başkasına zarar verdiğinde acı, pişmanlık, suçluluk ve utanç hissederken psikopatların bu duyguları hissetmediği bilinmektedir. Sosyal acının hissedil(e)memesi, işkencenin eğlence olarak görülmesine neden olur. Hapishanelerdeki suçluların büyük bölümü psikopati skalasında yüksek puan alan bireylerden oluşmaktadır. Sosyal yaşamda etkileyici görünüm ve kişilikleriyle dikkat çeken psikopatların bağlanma eğilimi taşımadığı, derin duygular hissetmediği, manipülatif davranışlar sergilediği ve vicdan sahibi olmadığı açıklanmıştır. Psikopatlar üzerinde yürütülen araştırmalar, kesin teşhis ölçüleri belirleme imkânı sağlamıştır. Psikopati gösterenlerde, duygusal tepkileri düzenleyen subkortikal yapılar, hafızayla bağlantılı hipokampal alanlar ve sosyal acı ve haz hislerini denetleyen kortikal alanlar, anatomik olarak normalden ufak olup işlevsel anomali göstermektedir. Kalıtsallığın yüzde yetmiş olarak saptandığı psikopatide, çocukluk döneminde gerçekleşen taciz ve ihmal gibi çevre koşullarının önemli etkisi bulunmaktadır. Psikopatide önemli rolü bulunan ve araştırmaları başlangıç aşamasında sayılan çocuk tacizi ve istismarı, fiziksel, cinsel ve duygusal taciz ve ihmali kapsar. Taciz veya ihmâl kurbanı olan kadınlarda ve birden fazla travma biçimine maruz kalmış bireylerde serebrospinal OKT düzeyi anlamlı ölçüde düşük bulunmuştur. Psikopatinin ayrıntılı araştırılma gereği vurgulanmaktadır (Churchland, 2013a: 58-60;105).

Bütün bu bilimsel bulgulardan ve günlük yaşama dair örneklerden sonra Churchland'ın vardığı sonuca göre, ahlak nörobiyolojiden köken alır ve kültürel etkilerle değişime uğrar. Bazen en doğru yanıt bulunamasa da en kötü seçenekten kaçınmanın yolları bulunabilir. Aristoteles tarafından belirtildiği üzere karar almada bağlam son derece önemlidir ve ahlaksal bilgi kurallardan değil, eğitim ve alışkanlıklar üzerinden temellenir. Bu nedenle genç yaşta uygun eğitim ve alışkanlıklar edinmek, erdemli yaşamın güvencesi olan pratik bilgeliğin koşuludur (Churchland, 2013a: 139-147; 233-243).

Paul Churchland, insanın dünyayı, kendisini ve öteki insanları tanıyışını "bilimsel gerçekçilik" adını verdiği bir perspektiften hareketle inceler. Bu sorgulama dünyanın duyular aracılığıyla kavranışından başlar. Buna göre, duyular çevreye

dair bilgiyi işler; duyumlara bakıldığında, aynı duyum varlıktan varlığa ve birey açısından zaman içinde çeşitlenebilmektedir. Algının, duyumlarda içerilen doğal verilerin kavramsal olarak işlenmesinden oluştuğunu yazan Churchland'a göre, bugün sahip olunan kavramsal çerçeve, evrimsel sürecin ürünüdür ve insana kendi duyuları aracılığıyla verilen olağanüstü miktarda işlenebilir veri, insan kavramsal açıdan yeterince donanımlı olmadığından işlenememektedir. Dünyanın bu şekilde sağduyuya dayalı algılanışı, karmaşık ve hatalıdır. Ayrıca insan dünyayı diğer insanların kavradığı biçimde kavramayı öğrenir; başka bir deyişle, eğitim belli bir inanç ve sözel davranış kalıbını dayatır. Buradan hareketle insanın kendisini ve dünyayı algılayışıyla ilgili sorunun, algısal bilincin değiştirilmesiyle sağaltılabileceği ileri sürülür. Bu sağaltım bilimsel nitelikli bir kavramsal çerçeve oluşturmakla koşulludur. "Bilimsel gerçekçilik" olarak tanımlanan bu çerçevenin, felsefi bir tutum olduğu savunulur (Churchland, 2013b: 15-20; 30-33; 40-56).

Bir sonraki adımda kendilik algısı ve başka zihinler sorunu birlikte soruşturulur. İnsanlar gündelik hayatta diğer insanların davranışlarını istekler, inançlar, acılar, düşünceler ve başka bazı psikolojik durumlar üzerinden anlama, açıklama ve öngörme açısından güçlü bir beceri sergiler. Bunun temelinde insanları harekete geçiren şeylere dair belli ölçüde paylaşılan genel bir anlayışa dayalı davranış yorumlama becerisi bulunur. "K-kuramı" olarak adlandırılan bu kuramın sağlaması, insan davranışlarını açıklayabilme başarısına dayanır. Ayrıca bir bireyin "bir başka zihin" olduğuna inanmanın doğrulaması da o bireyin davranışlarının başarıyla açıklanması ve öngörülmesine dayanır. Oysa, insanlar deneyim kazandıkça, içsel durumlarla izlenebilen davranışlar arasında birebir bağıntı olmadığını, zihinsel durumların açık davranışlara indirgenemeyeceğini anlar. Bu nedenle sağduyuya dayalı kişiler kavrayışının da, kuramsal bir çerçeveye yaslandığı savunulmaktadır (Churchland, 2013b: 127-131).

Başka zihinler kadar önemli bir sorun, kişinin kendi zihnine erişimi sorunudur. Öncelikle benlik farkındalığı açısından ilkel dil öncesi ataların kendilerini nasıl düşündükleri asla bilinemese de, toplumsal evrimleşmeyle uyumlu ve muazzam bir dönüşüm gerçekleştiği ortadadır. Bu evrimsel dönüşüm dikkate alındığında benlik bilincinin ortaya çıkışı gizemli görünmez. Çünkü kişi çevresine tepki vermeyi öğrenebiliyorsa, kendi durumlarının değişimlerine de tepkiler vermeyi öğrenebilir. Bir işlev bir kez bazı bireylerde etkin hale gelmişse, evrilmesi doğaldır. Benlik anlayışının toplumsallık tarafından desteklenmesi, derin ve ayrıntılı içgözlemsel farkındalığı sağlar. Sonuç olarak benlik farkındalığı, tarihsel ve toplumsal bir fenomendir. Modern insanın ulaştığı benlik farkındalığı ve kontrolü, uzun bir yolun

başlangıç safhası olduğundan, bugün anlaşılmasız görünen fizyolojik ve nörolojik etkinliklerin ilerde geniş açılımlar getireceği beklenmelidir (Churchland, 2013b: 158-163).

Genel kanı kişinin kendi zihnine doğrudan ve açık erişimi olduğu yönündedir. Oysa Churchland'a göre insanlar kendi duygularını, korkularını, arzularını inançlarını anlamada sıklıkla yanılırlar. İçgözlemin yanılmazlığını savunanlar "kendiliğinden açık olma", "bilince karşı berraklık" gibi temelsiz ve kanıtlanamayan metaforlar ileri sürmenin ötesine geçememişlerdir. Duyguların hissedilmesiyle kavramsallaştırılmalarının ayrı konular olduğuna işaret eden Churchland, bir duyuma sahip olmak için kavram gerekmezken bir duyuma sahip olmaya dair yargıya varmak için kavramın gerekli olduğunu anımsatır. Zihin, kendisini içeren evrenle ilgili parametreler kadar, kendi varlığına özgü parametreleri de öğrenmelidir; böylece zihnin kendisi hakkında bir şeyler öğrenme süreci, dış dünyanın haritasını çıkarma sürecinden farklı olmamaktadır. İlâve olarak, insanın kendisini düşünen/algılayan/arzulayan bir varlık olarak kavrayışının tamamen kuramsal olduğu yazılır. Çünkü insanın kendisini kavrayışı, doğayı kavrayışından farklıdır ve içgözlem yanılmaz değildir. Sonuç olarak, dar görüşlü benlik kavrayışı terk edilmeli ve insanın kendisine dair ayrıntılı bir nörofizyolojik kavrayış benimsenmelidir (Churchland, 2013b: 16-18; 132-146).

Bu şekilde tanımlanan benlik ve başka zihinler sorununa ek olarak, iki konuşmacı karşılıklı geldiğinde iki zihnin anlaşabilmelerini olanaklı kılanın, tarafların ikisinin de benzer cümleleri kabul etmesi olduğu savunulur. Konuşmacıların farklı cümleler benimsemeleri veya cümlelerin uyumsuzluğu sonucunda ortaya çıkan anlaşamama durumu, "semantik solipsizm" olarak tanımlanır. Ancak insanlar iletişim kurarken bu sorunu aşmayı öğrenirler. Başarılı iletişimde bu sorunu aşma biçimi genellikle tarafların muhatabın entelektüel yapısını öğrenmeye yönelmesi ve "çift dilli" hale gelmesi gibidir (Churchland, 2013b: 105-108).

Geleneksel zihin-beden sorunu bugün tamamen kendine özgü bir şekil almıştır. Zihinsel fenomenlerle ilgili mevcut kuramsal durumu dirimselliğin durumuna benzeten Churchland, dirimselciliğin içi boş bir kavram olarak anlamlı bir kuram ve araştırma programı sağlayamadığını ve materyalizmi reddetmenin ötesine geçemediğini anımsatarak, bugün baskınlık gösteren materyalist ontolojinin gücünü davranışsal özellikleri sinir sisteminin maddi örgütlenmesi üzerinden açıklayabilmesine borçlu olduğunu ileri sürer. Bu konuyla ilişkili diğer önemli nokta, insanla duyarlı/akıllı yetileri çok az olan veya böyle yetileri bulunmayan varlıklar

arasındaki sürekliliktir. "Hayvanlar krallığının geri kalanıyla olan sürekliliğin" farkına varmak gereğini savunan Churchland'a göre insan, evrimsel tarihini ve başlangıcını unutmamalıdır. K-kuramıyla ilgili kesin karara varmak için de, insan davranışlarının ve içsel etkinliklerin materyalist açıklamasının tamamlanmasını beklemek gerekecektir (Churchland, 2013b: 150-158).

Bilince ve kimliğe sinirbilimsel/nörofelsefi perspektiften yaklaşan bir diğer nörofelsefeci olan Catherine Malabou, sinirbilim verilerinden yola çıkarak yaptığı okumalar sonucunda siyasal özelliği ağır basan felsefi bir söylem geliştirmiştir. Bu sinirbilimsel-siyasal-felsefi söylem, bilinç-kimlik etkileşimine güçlü bir vurgu yapar ve bu etkileşimi bir sorumluluk üzerinden irdeler.

Malabou, beynin çalışma biçimiyle siyasi yapılanma arasında bir benzerlik tanımlar. Bu resimde beynin betimlenmesi siyasal söylemle örtüşür. Bu örtüşme, Donald Hebb'in, beynin, sinapsların deneyimlerin etkisiyle kendi bağlantılarını ve etkinliklerini biçimlendirdiğini ve tüm öğrenme süreçlerinin nöral yapıyı değiştirdiğini savunan hipotezi üzerinde temellenir. Buna göre beynin temel niteliklerinden biri plastisitedir (Malabou, 2016: 8-10; 51). Ayrıca tüm insanların beyni anatomik açıdan birbirine benzese de, öğrenme ve bellek süreçleri her insanın nöronal yapılanmasını kendi tarihselliği bağlamında eşsiz kılar. Çünkü sadece insan beyninde değil, en ilkel sinir sistemlerinde bile bireyin çevresiyle etkileşimi üzerine kurulu bir "nöronal yaratıcılık" gerçekleşmektedir (Jannerod, 2002a: 10; Malabou, 2016: 51; 53).

Malabou'ya göre bugün temel sorun, beyni merkezi, mekanik, katılaşmış ve değişmeyen bir yapı olarak düşünmektir. Çünkü bu sanı plastisitenin sağladığı "dünyayı yapılandırma" gücünü görememeye neden olur. Oysa sinirbilim beyni sabit işleyen bir makine ve bedenin merkezi olma konumundan uzaklaştırmıştır; beden artık merkezsiz işleyen bir yapı gibi tanımlanmaktadır (Malabou, 2016: 8-10; 66-68).

Beynin temel niteliği böyle belirlendikten sonra Malabou öncelikle plastisite ve esneklik kavramlarının ayrımını gerçekleştirir. Esnek olmak, biçim almak, etki altında kalmak, eğilip bükülebilmek fakat eğip bükememek demektir. Esneklik uysallıkla örtüşür. Esnek birey uysaldır, sınırları bulunmadığından sınırı zorlandığında "patlamaz". Esnek olanın biçim verme yetisi yoktur; dolayısıyla yaratıcı olamaz, etki meydana getiremez. Buna karşın mekanikte şeklini kaybeden malzemenin eski haline dönememesini ifade eden plastisite, insanlar açısından belli dereceye kadar değiştirilebilir olmayı gösterir. Plastisite bir sınır aşıldığında yıkım gerçekleşeceği anlamına gelir. Plastik özellik taşıyan şeyler ilk biçimine geri dönemez; ancak ilk biçimin izlerini belleğinde taşır. Genetik belirlenimle, kendini

başka türlü şekillendirme anlamında özgürlük arasında konumlanışıyla plastisite insan için "kendi kaderini tayin etme", "kendini yeniden biçimlendirme" demektir (Malabou, 2016: 11; 43-47).

Plastisite içeren nöronal yapılanmanın merkezden yönetilmemesi gibi bugünün siyasi ve iktisadi yapılanması da merkezleşmeden uzaklaşmıştır. Bu yeni yapılanmada bir otoriteden söz edilecekse bu otorite beynin çevreyle olan etkileşimidir. Bu etkileşim "daima tarihimize ve ihtiyaçlarımıza uygun çözümler üretme" doğrultusunda işlemektedir (Jannerod, 2002b: 137; Malabou, 2016: 61-64).

Beynin bir diğer özelliği aşırı karmaşık bir yapılanma ve işlevsellik sergileyerek çalışmasıdır. Beyin bölgelerinin tek bir görev üstlenmedikleri, birçok farklı işlevin yerine getirilmesinde çalıştıkları ve her görev için başka bir şebekenin yapılanmasına katıldıkları bilinmektedir (Malabou, 2016: 70).

Bugünün kapitalizmi, sinirsel şebekelere benzer biçimde, merkezleşmeden uzaktır. Malabou, Boltanski ve Chiapello'nun, modern kapitalizmin "özcü ontolojilerin yerine sınırları, merkezleri veya sabit noktaları bulunmayan, nesnelere ... ilişkilerce kurulduğu ve akışlar (...) değişimler (...) ekseninde başkalaştığı (...) bir ontolojiyi yerleştirme" çabasını "nöronal işleyişe" benzetmesine değinir. Neo-liberal ekonomi, hiyerarşilerin silinişi ve merkezlerin dağılımı üzerinden bina edilir; kapitalizmin yeniden yapılanması anlamına gelen Fordizm sonrası kapitalizmde kontrolü "şebekeler" arasında dağıtmaktadır (Malabou, 2016: 68-73).

Sinirbilim bulgularından hareketle yapısı ve çalışma biçimi ayrıntılı olarak anlaşılan bedensel-beyinsel yapılanma ve "nöronal insan" bugünün siyasi, sosyal ve ekonomik yapılanmasıyla benzeşmekte, sinir sistemi ve dünya, beyin ve küreselleşme arasında "aynılaşma" bulunmaktadır. Bu benzeşmenin/aynılaşmanın temelinde, "biyolojik özne" ile "siyasi özne" arasında kapitalizm kurallarınca inşa edilen yapısal bir bağlantı bulunur (Malabou, 2016: 8-10).

Nöronal-siyasal analogisinde "esnek birey" ideal bireydir. Bugünkü sistemde ideal bireyin kimliği, "iş verilebilir" olarak tanımlanır. Bu birey aile, uzmanlık, vb. yapılara ve "benliğe fazla sadık olmayan" yeni "esnek birey"dir. Kamusal alanda esnek birey, kamusal alanın özelleştirilmesini ve bireylerin, devletin sağlama gereken sağlık, eğitim vb. hizmetleri, özel sektörden seçerek satın almak zorunda kalan müşterilere dönüştürülmesini benimseyen, eğitim, adalet, sağlık vb. güvencelerin devlet tarafından gereğince sağlanmadığı bir yaşam biçiminin itaatkâr ve uysal insanını göstermektedir. İdeal birey tanımı günlük yaşama uzandığında

esnek olmayanı yok olmaya mahkûm eder. Bu durumda sosyal ıstırapla ruhsal ıstırap iç içe geçer. "Kariyerçi" yaşam biçimine uyum sağlayamayan, esnek olamayan kişi, depresif kişidir. Çünkü bireyin sosyal reddedilişi, hem neden hem semptom olarak depresyonla sonlanır (Malabou, 2016: 11; 74-77).

Buna karşın, "plastisite sahibi birey", siyasal sorumluluğunun bilincinde olan, bir yere kadar uysallık ve tahammül gösteren, sonrasında karşı duruş alan bireyi gösterir. Bu durumda "beyin bilinci"ne ulaşmak önemli ve zorunludur; çünkü plastisite insanın kendi eseridir, siyasal bir sorumluluktur ve bu siyasi sorumluluk "yeni felsefi düşüncenin ufkunu belirler" (Malabou, 2016: 11).

Malabou nöropsikiyatriye güvenini ifade etmekle beraber, sorunun sadece esnekliğin yitimi olarak görülerek sağaltımın kaybedilen esnekliğin geri kazandırılması üzerine kurulmasını eleştirir. Plastisitenin bozunuma uğratılarak esnekliğe dönüştürüldüğü günlük yaşam bağlamında Malabou'nun önerisi, bir beyin bilinci oluşturmak ve sorunları bu yeni bakışla tanımlayıp bu yaklaşımdan faydalanarak çözümler üretmeye çalışmaktır (Malabou, 2016: 11; 74-77).

Bu belirlemelerin ardından Malabou bazı sorular ortaya atar. Öncelikle beyin plastisitesi bireye değişme ve gelişme olanağı tanımanın yanı sıra onu manipülasyona açık olmak ve koşullandırılmaya direnmek arasında bırakmaktadır. Bu durumda plastisitenin farklı bir özgürlük anlayışının şekillenmesine mi neden olduğu yoksa yeni bir koşullanma olasılığı mı yarattığı araştırılmalıdır. Böylece birey, kör mekanik süreçlerin şekillendirdiği bir belirlenime sıkışmış biçimde tüm sorumluluklardan uzak ve özgür iradesini yitirmiş olmakla, bilinçli kararlar verme ve eyleme gücünü elinde bulundurma olanağı arasında durur. Bu gerilimi yaratan, plastisiteyi esnekliğe dönüştürerek, beyni edilgen ve bireyleri itaatkâr kılan kâr odaklı kapitalist sistemdir. Bu sistemde toplum belli kurallar belirler, bireylerse bu kurallara biat eder ve kişilikleri silinir. Plastisitenin bireylerarası ilişkilerde tahakküm ve/veya dönüştürücü etki yaratma rolü de bu kapsamda sorgulanmalıdır. Bu soruyla bağlantılı diğer bir soruysa sinirbilimin küreselleşme karşısında bir karşı-söylem olanağı yaratmayı mı yoksa küreselleşmeye müttefik bir duruş sergilemeyi mi hedeflediği sorusudur. Sonuç olarak Malabou bilinç, kimlik, beyin ve plastisite üzerinden gerçekleştirdiği siyasi okumasının asli sorusunu, "beyin bilincinin kapitalizm ruhuyla tamamen ve açıkça kesişmemesi için ne yapmalıyız?" şeklinde formüle etmektedir (Malabou, 2016: 8-11; 24-25; 42-59).

Fakat bir şeyi biçimlendirmeyi bilmek için önce onun yapısını, nasıl çalıştığını ve hangi amaca yönelik iş gördüğünü anlamak zorunludur. Bu açıdan beyin bilgisi,

benlikse kişinin zamansal ve tarihsel sürekliliğini sağlayan otobiyografisinin değişmez yönleridir. Benlik oluşumuna geçiş, biyolojik bir öncül olan ilk-benlikten kaynaklanır. İlk-benlikten benlik oluşumunun ortaya çıkmasını sağlayansa, ilk-benliğin gerçekleştirdiği ilkel işlevin değişime uğramasıdır. İlk-benliği değiştiren, nesnelere dir. Beyin bir yüz, bir melodi, bir ağrı, bir anı vb. nesnelere imgelerini oluşturur. Bu imgeler organizmanın durumunu değiştirir. Böylece nesne ve organizmanın durumu arasında bir etkileşim gerçekleşmiş olur. Bu süreçte farklı beyin bölgeleri ve işlevleri etkinleşir. Böylece ilk-benlikten çekirdek benlik ve çekirdek bilinç, bunlardan da yayılmış bilinç türer. Yayılmış bilinç, vicdanın ortaya çıkmasını sağlar. Bütün bu süreç aslında sinirsel olanın zihinsel olana dönüşümüdür; bu dönüşümde anlamsal ve simgesel olan, tamamen sinirsel etkinliğe dayanmaktadır. Malabou, Damasio'nun bu analizlerinin yanı sıra, Le Doux'nun "kişiliğin noksansız sinaptik kurulumunu ortaya koyma" hedefine de dikkat çeker. Bu bağlamda bilimsel açıklama yerine yorum önerir ve asıl sorunun "ilk-benliği bilinçli hale getiren sürecin doğasını kavramak" olduğunu belirtir (Malabou, 2016: 84-88).

Damasio seçimlerle davranışların, organizmanın sürekli olarak yapılandığı "kişi olma durumları"nın sonucunda ortaya çıktığını yazar ve kişisel başlıkları sinirsel zenginlikle açıklar. Malabou'ya göre asıl soru, "sinaptik değişim hiçbir şeyi değiştirmiyorsa (...) yepyeni bir kimliğimiz yoksa (...) yepyeni bir beyin sahibi olmanın (...) ne anlamı olduğu"dur. Modern insanın açmazı "modern bir beyin ile tükenmiş bir kimliğin bir arada var olması" olarak tanımlanır. Bu açmaza yol açan, plastisitenin kazanımlarıyla siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel koşullar arasında uçurum bulunmasıdır (Malabou, 2016: 89-91).

Kimliğin kalıcı bir öz olmaktan çıkıp kendi kendini kurma süreci olarak tanımlandığı ve herkesin aynı anda birçok farklı hayat sürdüğü bugünde, kişinin benliği ve özdeşliği de değişkendir. Malabou, bir öz olmaktan çıkarak, süreç olmaya dönüşen kimliğin, doğası itibarıyla diyalektik olduğunu savunur. Kimliğin diyalektik oluşu, biyolojik doğasından kaynaklanır. Kimlik, değişime direnme ve biçimlendirilebilir olma anlamında plastisite arasında yapılanan çelişkili bir süreçtir. Bu durumda tüm biçimlere açık olmak, hiç biçim alamamak ve özdeşliğin tamamen yitimi olacağından, kimlik/benlik değişime direnir. Bununla beraber bir denge bularak başkalaşması da zorunludur; çünkü tek bir tanıma sıkışıp kalmak ve değişmemek de ölümcüldür (Malabou, 2016: 94-95).

Kimliğin değişebilir olması, travmaların sağaltılabilmesini sağlayan özelliktir. Tüm kimlik değişimleri, bazı izleri silip bazılarını sağlamlaştıran bir sınavdır. Bu

çelişkili sürecin şekillenmesinde homeostazın büyük rolü olduğu bilinmektedir. Boris Cyrulnik'in istismar kurbanı çocuklar üzerindeki araştırmaları, bu çocukların maruz kaldıkları yıkıcı deneyimler sonrasında kendi homeostazlarını düzenlemelerini ortaya koymuş; ventrikül ve korteks görüntülemeleriyle "beyinsel izlerin onarılabildiğini" düşündürmüştür. Malabou bu onarımı, "izlerin anlamını değiştirebilmesi" olarak yorumlar. Böylece kimlik oluşumu bellekle unutmanın, biçimlerin silinişiyle kurulmalarının çatışması sonucunda gerçekleşen bir inşa sürecidir (Malabou, 2016: 96-99).

Sinirbilim bulgularından yola çıkılarak kişiliğin ve travma sonrası iyileşme sürecinin sinirsel temelleri anlaşıldığında bu sürecin "düzeltilebilir veya yeniden-biçimlendirilebilir" olduğu daha iyi görülür. Bu yeniden yapılanmanın sağlıklı biçimde düzenlenmesi için Malabou "ilk-benlik ile bilinçli benlik arasında konumlandığı "bir ara plastisite"ye gerek olduğunu söylemektedir. Önemli olan, "bireyin tüm "kimliği", geçmişi, çevresi, karşılaşmaları, etkinlikleri, kısacası beynimizin-her beynin-değişikliklere açık olmak, şokları almak ve bu alımlardan hareketle yeni baştan yaratmak için kendini uyarlama becerisi"dir. Bütün bunlardan hareketle yazarın nihai önerisi, itaatkâr bireyleri kutsayan kapitalist sisteme direnerek kimi zaman patlamayı göze almak ve nörobiyoloji terimlerini kullanmamakla beraber plastisiteden bahseden Hegel gibi düşünülere yeniden dönmektir (Malabou, 2016: 39; 92-103).

Patricia ve Paul Churchland ile Malabou'nun görüşlerinin ve geliştirmiş oldukları yaklaşımların, bu çalışmada ileri sürülen kavramsal çerçeve ve belirlemeleri destekledikleri görülmektedir. Bununla beraber bilinç ve kimlik kavramlarının ayrı ayrı tanımlanmaları ve değerlendirilmeleri kadar aralarındaki etkileşimin de serimlenerek irdelenmesi oldukça önemlidir. Bunun ise nörofelsefe temelli bir insan kavrayışıyla bir arada gerçekleştirilmesi zorunludur. Bu anlamda bu çalışmanın (özellikle de izleyen alt bölümde ortaya konan savların), görüşlerinden yararlanan bu nörofelsefecilerin yaklaşımlarına bir katkıda bulunabileceği umulabilir.

4.2 Davranışçı-Bilişsel Sinirbilim Artalanlı Nörofelsefi Bir Bilinç-Kimlik Etkileşimi Yaklaşımına Doğru

Bilinç-kimlik etkileşiminin nörofelsefi temellerine yönelik olarak yürütülen bu çalışma "insan"la sınırlandırıldığı için, insanın bilinci ve kimliği arasındaki etkileşime ilişkin bir yaklaşımın öncelikle nörofelsefi temelde geliştirilecek bir insan anlayışının

ortaya konmasını gerektirdiği açıktır. Bu doğrultuda, bu bölümde öncelikle davranışçı-bilişsel sinirbilim temeline sahip nörofelsefi bir “insan” tanımı çerçevesi çizilmekte, ardından da bu insan anlayışını dayanak alan bilinç-kimlik etkileşimi kavramı nörofelsefi bağlamda irdelenmektedir. Dahası, felsefe tarihinde dikkat çeken kimi bilinç-kimlik etkileşimleri de bu bölümde geliştirilmeye çalışılan bilinç-kimlik yaklaşımı kapsamında ele alınarak değerlendirilmektedir.

4.2.1 Davranışçı-Bilişsel Sinirbilim Temelli Bir Nörofelsefi Kavrayış Açısından “İnsan”ı Tanımlamak

Bu bölümde, var olan insan tanımlarının genel bir yaklaşım çerçevesinde tanıtılmasının ardından, bu tanımların oluşturulmasında kullanılan yaklaşım ve yöntemler irdelenip her birinin güçlü ve zayıf yanları gerekçelendirilerek serimlenmekte; ayrıca nörofelsefi bir insan yaklaşımının geliştirilebilmesi yolunda ortaya çıkan zorluklar ve zorunluluklar da gösterilmektedir. Son olarak ise insan doğası kavramı nörofelsefe açısından çözümlenerek ilgili kavramsal çerçevenin temel bileşenleri (başka bir deyişle insan doğasının temel özellikleri) belirlenmeye, böylece de “insan” a ilişkin tanımsal bir çerçeve netleştirilmeye çalışılmaktadır.

4.2.1.1 İnsan Tanımlarına Genel Bir Yaklaşım

Felsefenin başlangıcından bugüne kadar tüm filozoflar ve felsefi okullar asli sorunları fark etmeksizin ve bir tanım vermeyi temel amaç olarak belirleyerek veya belirlemeyerek “insan”ı tanımlamaya yönelmişlerdir. Cassirer, Herakleitos'un "kendimi araştırdım" ifadesiyle tanımlanan düşünce eğiliminin en yetkin şeklini Sokrates felsefesinde bulmakla beraber tüm felsefe okullarının en yüksek amacının "kendini bilme" olduğunu yazmaktadır (Cassirer, 1980: 13; 15). Kendini bilmek ve insanı bilmek bir arada yürüyen, biri olmadan diğeri gerçekleşemeyen, biri diğere koşul olan anlama edimleridir.

Scheler insan tanımlarının birbirleriyle uzlaşmayan üç kuram şeklinde sınıflandırılabilirdiğini yazmaktadır. Bu kuramlardan ilki Hristiyan-Yahudi dininin insan tanımı, ikincisi Antik Yunan felsefesinden köken alan ve batı düşüncesinde devam eden insan tanımı ve sonuncusu doğa bilimleriyle genetiğin savunduğu insan tanımıdır. İlk düşünce yaradılış teorisini savunur. İkinci düşünce insanı bir akıl varlığı olarak görür. Son düşünceyse insanı, iki ayak üzerinde durma, elini kullanma, kafatası şekli, beyin gelişimi, çene ve dişlerin başkalaşımı üzerinden tanımlar

(Scheler, 1988: 11). Mengüšoğlu bu üç teoriden ilkinin teoloji, ikincisinin felsefe, sonuncusunun da doğa bilimleri ve genetik tarafından savunulan kuramlar olduğunu bildirir. Ona göre bu üç görüş oldukça, doğa bilimlerine temel olan Darwinist görüşse büsbütün sarsılmıştır (Mengüšoğlu, 2014: 108-109).

Mengüšoğlu insanı anlamaya, tanımlamaya yönelik teorileri, kendi perspektifinden hareketle soruşturduğunda bunları "gelişme teorisi", "*Geist* teorisi", "biyolojik teori" ve "antropoloji teorisi" başlıkları altında dört grupta toplar ve her birini ayrıntılı olarak ele alıp eleştirir (Mengüšoğlu, 1998: 18-40).

Bu bağlamda gelişme psikolojisi teorisinin "sırtını Darwinizme dayamakta" ve "insanla hayvan arasında sadece bir derece farkı" ve "bir süreklilik" bulunduğunu "sanmakta" olduğunu belirtir (Mengüšoğlu, 1998: 18-19).

"*Geist*" teorisi, felsefi antropolojinin temelini kuran Scheler'in insan tanımını ve anlayışını içerir. Scheler insanın "psiko-vital" ve "*Geist*" adını verdiği iki yanının bulunduğunu öne sürer. İnsan psiko-vital varlığı açısından hayvan dünyasına bağlı olmakla kalmaz, varlıklar hiyerarşisinde bitki ve hayvanla kopmaz bağlar taşır. İnsanı hayvandan ayıran ve onu otonom bir varlık yapan özelliği "*Geist*" yanıdır (Mengüšoğlu, 2014: 17). Sadece psiko-vital bir varlık olan hayvan bu yapısı nedeniyle bir "dünya" içinde değil, bir "çevre" içinde yaşamak zorundadır. Oysa insan "bir dünya içinde yaşar" (Mengüšoğlu, 1998: 19-22). Scheler dil, şekilleri adlandırma, kavram oluşturma, bilim, sanat, alet yapma ve kullanma, vicdan, hak duygusu, *ethos*, devlet kurma ve tarihsellik fenomenlerini "insana özgü fenomenler" olarak niteler. Burada felsefi antropolojinin görevi, insana özgü bu başarı ve eserlerin insan varlığının temel yapısından nasıl ortaya çıktığını göstermek olarak açıklanır (Scheler, 1988: 2; 81).

Biyolojik teori, Gehlen'in biyoloji anlayışından hareketle ortaya koyduğu insan tanımını içermektedir. Bu sav insanla hayvan arasındaki farkı, insanın eksiklikler varlığı olması nedeniyle çok zayıf içgüdülere sahipken hayvandaki davranışların içgüdüsel olarak belirlendiği biçiminde ortaya koyar ve insanın aklını kullanarak eksiklerini ödünlediğini savunur. Teoride insan ve hayvan biyolojisinin apayrı özellikler sergilediği, hayvanın çevresine uymak zorunda olmasına karşın insanın çevresini değiştirebildiği iddia edilir. Birçok insan özelliği ve başarısıysa biyolojik temellerden hareketle açıklanır. Örneğin kültürün insanın morfolojik, biyolojik ve fizyolojik yapısından türediği ileri sürülür (Mengüšoğlu, 1998: 24-25).

Mengüšoğlu'ya göre kültür antropolojisi diğer teoriler gibi "Darwinizm korkusu"ndan kaynaklanmaktadır. Mengüšoğlu Darwinizmi Darwin teorisinin yayımlanmasından sonra ortaya çıkmış ve bu teorinin abartılmasına dayanan bir anlayış olarak tanıtır. Bu anlayış "yüksek bir basamak üzerinde bulunan canlıların, en alt basamak üzerindeki canlılardan oluştuğunu" ve "canlı varlıklar arasında kesintisizlik bulunduğunu" savunmaktadır. Buradan hareketle "insanla ortak bir köke sahip olan *anthropoid*lerin insana en yakın canlılar olduğu", "insanla hayvan arasında (...) bir apayrılık" değil, "ancak bir derece farkının" bulunduğu iddia edilmiştir. Mengüšoğlu eleştirilerini "(...) canlının üzerinde bulunduğu basamak yükseldikçe, onun insana yaklaşmasının da (...) yükseleceği sanılıyordu" sözleriyle sürdürür (Mengüšoğlu, 1998: 26-27). Son olarak da, "manevi bilimler" diye de adlandırılan kültür antropolojisinin insanı tanımlamaya yöneldiği, ancak ulusların yapısını konu edindiğinden insanın varlık yapısını tanıtamadığı yönünde bir açıklama yapar (Mengüšoğlu, 1998: 27; 29).

Kendilerine özgü yaklaşımlarıyla belli bir insan tanımı ortaya koyan yukarıdaki bu kuramları eleştiren Mengüšoğlu'ya göre bilim ve felsefeyle bağlantısız görüşler genellikle dinden köken almaktadır. Bu tip görüşler bilim ve felsefeye temel olarak kullanılmadıkları sürece zararsız olmakla beraber felsefenin temeli olarak belirlenir ve bir insan anlayışı oluşturmada ağırlıklı bir rol üstlenirlerse sorunlar baş gösterir (Mengüšoğlu, 2014: 12-21).

Mengüšoğlu farklı insan tanımlarını eleştirirken Darwinizme geniş yer ayırır ve kendi felsefi antropoloji anlayışını da temelde Darwinizmden yola çıkarak, ama bu yolda ondan tamamen uzaklaşarak geliştirir. Bu çerçevede öncelikle Darwinizmin, yüksek basamaktaki canlıların, daha alt basamakta yer alan canlılardan türediğini savunduğu açıklanır. Sonrasında Darwinizm ile savaşının Uexküll olduğu, Uexküll'ün bu savı "değer yargılarına dayanan boş bir sav" olarak kabul ettiği eklenir (Mengüšoğlu, 1998: 26; 32-33). Uexküll Darwinizm ile savaşırken Gehlen'in ileri sürdüğü savlarla da savaşmış olmaktadır. Uexküll'ün biyolojisi "(...) canlı varlıklarda derece gösteren bir basamaklandırmanın olamayacağını" dolayısıyla "canlılar dünyasında basamaklı bir yetkinlikten (...) söz etmenin doğru olmadığını" ortaya koymaktadır (1998: 33; 38). Uexküll, canlıları başarı ve davranışlarının temelini dikkate alarak bir bütün olarak inceler. Buna göre hayvan kendine "verili bir çevrede" yaşar ve bu çevre dışına çıkamaz. "Çevre" kavramı "bir canlıyı kuşatan dünya parçası" anlamına gelirken Uexküll bu kavrama, hayvanlar açısından, "her hayvana "hayat koşulları" olarak verilen işlev çemberi" anlamını

kazandırır. Mengüšoğlu'ya göre Uexküll, araştırmalarıyla Darwinist-mekanist görüşü sarsmıştır (Mengüšoğlu, 1998: 33-35)

Felsefedeki insanı anlamaya yönelik düalist görüşlerin tamamen dini kaynaklardan hareket ettiğini vurgulayan Mengüšoğlu'ya göre dini kavrayıştan türemeleri nedeniyle düalist felsefi görüşlerde insan, bir yanı doğaya, bir yanı aşkın bir varlık olan Tanrı'ya bağlı bir varlık olarak tanımlanır. Ruh ve akıl tanrısal yana, beden doğasal yana ait görülür; bu nedenle ruh ve akılla bağlantılı nitelikler güçlendirilirken, beden ve bedenle bağlantılı tüm özellik ve işlevler bastırılmaya çalışılır. Bu bağlamda insanın özgürlüğü ve kişiliği de Tanrı ile olan ilgisinde soruşturulur (Mengüšoğlu, 2014: 12; 21). Oysa Mengüšoğlu, "bugün fizyolojik olaylarla psikişik olaylar arasında (...) bir nedensel ve karşılıklı etki münasebetinin değil, bir ayrılığın bulunduğu tamamen ortaya çıkmıştır" diye yazmaktadır. "Ruh ve beden insan varlığında bir bütün olduğu görülünce, onlar arasında bulunduğu ileri sürülen (...) karşılıklı etki ilişkisi de ortadan kalkar". Böylece "artık sevgi, saygı, nefret, bilgi gibi önemli insan yönelimleri Freudizmin eline düşmekten kurtulurlar". Bunun sonucu olarak "insana artık düal bir varlık gözöyle bakılmaz" (Mengüšoğlu, 2014: 225).

İnsanı tanımlarken düalist bir yaklaşım sergileyen filozoflara yönelik diğer bir eleştiri de, filozofların Darwinist teörinin savunduğu gibi "her iki canlı varlık alanı arasında (...) ancak bir derece farkı bulunabildiğini (...) bunun kanıtlandığını sanmaları" ve Darwinist teörinin baskısı altında kalmaları nedeniyle, bu teoriye göre kanıtlanmış sonuçlara dayanmayan bir yol aradıkları, insanla hayvan arasındaki "apayrılığı" göstermeye çalıştıkları ve bu apayrılığı sergileyebilmek için insanın biyopsikişik varlığının dışına yöneldiklerine ilişkindir (Mengüšoğlu, 1998: 19).

İnsan incelenirken "akıl, zekâ, bellek, bilinç, kalp, beyin vb. parçalara ayrılabilir" ama bu ayrımlar insanda bunların birbirinden ayrılmış değil, bir bütün halinde bulunduğunu gösterir. Bu parçalamalar dinsel amaçlar, insan ruhunun ölümsüzlüğünü kanıtlamak, insanla hayvan arasındaki başkalığı göstermek, insanın neliğini tanımlamak veya metafizik çıkmazlardan kurtulmak için yapılan suni ayrımlardır (Mengüšoğlu, 2014: 225-226).

Sonuç olarak insanın ontik açıdan bölünmesi, Kant'ta akıl ve doğa varlığı, Scheler'de psiko-vital alan ve *Geist*, Dilthey ve Diltheycilerde *Geist*, ruh ve beden, monoteist dinlerde ruh ve beden, iyi ve kötü yanlar biçiminde ortaya çıkar. Oysa normal koşullar altında sağlıklı bir insan kendisini bir bütün olarak görür; bu durum ancak ruhsal hastalıkların veya belli eğitimlerin sonucunda değişir. Fakat bu insanlar

da somut hayata katıldığında bu ayrımı çatışma olarak yaşar. Kant ve Scheler insanı biyopsişik ve ontik bir bütün olarak görmekten ve psişik yetenekleri biyolojik olarak temellendirmekten kaçınırlar; çünkü böyle bir yaklaşımın insanı doğa yasalarının belirlemesine terk edeceğini ve özerklikten ve özgürlükten yoksun bırakacağını düşünürler. Mengüşoğlu'ya göreyse "(...) ruh, akıl, *Geist* dediğimiz şeyler, aynı ontik bütünün çeşitli yanlarıdır". "İnsanın hiçbir yanı biyolojik varlığından ayrılamaz" ve "insanın bütün yetenekleri biyolojik bir temele dayanır". Buna göre "biyolojik temel ve psişik yetenekler arasında özdeşlik vardır. Bu özdeşlik mantıksal değil ontiktir. (Mengüşoğlu, 2014: 87; 226; 231; 232; 234).

Mengüşoğlu, bilimlerin insan anlayışına yönelik eleştirisini "bilimlerin insanı diğer canlı varlıklar gibi sadece bir canlı olarak, (...) ilişkilerinin bütünlüğünden çözümleniyor" oldukları şeklinde ortaya koyar (Mengüşoğlu, 2014: 19). Ona göre önemli bir nokta, ontolojinin anorganik ve organik varlık alanlarının birbiriyle örtüşmeyen-buluşmayan iki heterojen varlık alanı olduğunu bilmesinin gerekliliğidir (2014: 85). Bu eleştiri kapsamında, doğa bilimlerine göre "canlı" kavramının "mantıksal bir sınıflandırma" olduğu ve "insan, hayvan, bitkiyi bir araya topladığı" düşünüldüğünden, varlık alanlarına ilişkin somut bilgi sağlamayacağı iddia edilir. Oysa varlık dünyasını bitki, hayvan, insan ve anorganik olmak üzere dört alana ayıran ontolojik hipoteze göre, bu alanlar "bağlılık esasına dayanan bir bağımsızlığa sahip" olup, insan da bağlı olduğu halde bağımsız bir alandır (2014: 216). Bugünkü ontolojinin anorganik ve organik varlık alanlarının "birbirine götürülemeyen iki heterojen alan" olduğunu ve organik alanın da bitki, hayvan ve insan gibi üç bağımsız alana ayrıldığını anlaması gerekir. Bu ayrılma anlaşılabilirse, "artık insan doğanın bir parçası olmaktan kurtulur, onun içinde bağımsız bir varlık alanı olur" (Mengüşoğlu, 2014: 85).

Aynı eleştiri bağlamında biliminsanlarının gnoseolojik ve ontolojik parçalanmanın ayrımını yapabilmeleri gereği de vurgulanmaktadır. Araştırılacak/soruşturulacak bir nesneyi parçalamak gnoseolojik bir tavidir. Bu parçalamayı ontik bir gerçeklik olarak kabul etmekse hatadır (Mengüşoğlu, 2014: 83). "İnsanı bir obje olarak inceleyen bilimler, onun (...) organik yahut psişik funktionları hakkında bilgi sağlarlar". Ancak "insanla uğraşan bilimlerden hiçbirisinin insanın bütünlüğünden söz etmesi" doğru bulunmaz; çünkü "onların somut insan hakkında hüküm vermeye yetkileri yoktur", "sadece genel yargılara varmalarına izin verilebilir" (2014: 217). Bu bağlamda "insanın kalbinin, midesinin, ak ve karaciğerlerinin, beyin, sinir ve guddeler-sistemlerinin işlevlerini, hatta onun bellek, algı ve psişik alana ait birçok diğer fenomenlerini inceden inceye bildiğimiz halde,

onu 'somut bir bütün' olarak bilemiyoruz" denmektedir. Çünkü organların işlevlerini bilmek, insan hakkında somut bilgi sağlamaz (2014: 19). Bir başka örnek olarak psikolojinin "insanın idrak, bellek, zekâ, karakterinden vb. konuştuğu" ama bu fenomenlerin bağlı olduğu yasaları tanıtmakla yetindiği, oysa insanın bütünlüğü hakkında konuşmanın onun yetkisi dışında kaldığı belirtilir (2014: 217). Son örnek olarak karşılaştırmalı fizyolojinin "soyut bilgi" sağladığına, felsefi antropolojininse insanı somut bir varlık olarak gördüğü"ne değinilir (Mengüşoğlu, 2014: 19).

Bilimlerin insan tanımına yönelik eleştirilmesi kapsamında doğa bilimlerinin Uexküll'ün araştırmalarından bilerek kaçındığı ve "çağımızda bilimsel bir teori olarak kenara itilmiş olan Darwinizmin (...) canlının ontik yapısı bakımından önemli olmayan filogenetik konularla uğraştığı" belirtilir. Biyoloji "canlının basamaklı bir şekilde yetkinleştiğini kabul eden Darwinizm gibi kurgusal bir teoriye değil, fenomenlere dayanmalıdır". Bilim "önemli olanı incelemek yerine o sırada moda haline gelen düşüncelere kendisini kaptırarak (...) bilimsel görüşlere değil duygulara yönelmiş, (...) kurgusal düşünceler ağırlık kazanmıştır" (Mengüşoğlu, 1998: 243; 245-246). Oysa "doğa, insanla yepyeni bir "varlık formu" (...) ortaya koymuştur. Bu "varlık formunu", (...) herhangi bir ruhsal ya da fizyolojik, morfolojik bir karşılaştırma yahut metafizik bir kavram (örneğin *Geist*, *mind* ve benzerleri gibi) ya da bir "kaynak kavramı" tanıtamaz. Ancak "insan" ve "hayvan" adını alan "varlık formları"nda meydana çıkan ve onların somut bütünlüğünde karşılaştığımız "'karşit fenomenler' (...) onların özelliklerini tanıtabilir" (Mengüşoğlu, 1998: 235).

Bu düşünceye göre insan, hayvan ve bitki arasında bir süreklilik varsa bile hem bu bağlantıyı saptamak güçtür hem de bu saptama felsefi antropolojiye bir katkı sağlamaz; çünkü felsefi antropoloji insanı "bir canlı olarak değil, sayısız başarısı olan ve yaşayan bir bütün olarak incelemek, onun ve dünyadaki yerinin anlamını bulmak için" uğraşır. İnsanı "canlı" olarak nitelenmek ancak biyolojik bilimler için önemli olabilir. İnsan mekanik bir sistem olmadığından, "yetenekleri birbirinden ayrılmaz, her birisinde ayrı ve belli işlevler görülemez" (Mengüşoğlu, 2014: 221). İnsanla doğa arasında kimi bağlantılar bulunmakla beraber, insan hayatını kendi düzenler, doğa ona bir şey dikte etmez (2014: 220). Bağımsızlık hiçbir şeye bağlı olmamak değil, sadece "dış motifler" tarafından belirlenmemektir; bağlılık esasına dayalı bir özerklidir. İnsanın yaşaması için gerekli her şey kendisi tarafından sağlanır. İnsan kendisinde çekirdek halde bulunan ve zamanla gelişen yetenekler sayesinde hayatını sürdürür. Yaşamalarını sağlayan, "ona doğa tarafından hazır verilmeyen, ne kadar ilksel olursa olsun hiçbir insan topluluğunda eksik olmayan bilgi, efsane, teknik vb. başarılarıdır" (Mengüşoğlu, 2014: 219-221).

Bu sav "bir hayvan psikoloğunun hiçbir hak ve yetkisi olmadığı halde, hayvanda bulunduğu inandığı nitelikleri göz önünde tutarak, insanla hayvan arasında karşılaştırmalar yapmaya, yargılara varmaya kalktığı" veya "bir insan psikoloğunun, hayvan psikolojisinin sonuçlarına dayanarak, insanla hayvan arasında bir derece farkının bulunduğunu ileri sürmesi" örneğiyle desteklenir. Bu araştırmacıların "insan zekâ, bellek, şu ya da bu yeteneklerin toplamından başka bir şey değilmiş gibi hareket etmekte" oldukları ama "insanla hayvanın birbirine bağlanmasından ne kazanacağımızı (...) söylemedikleri" iddia edilir. Bunun nedeni bilimlerin parçalayıcı metotlarının ontolojik karşılığı olmadığını bilmemeleridir. Oysa somut bütünün hangi başarıları ortaya koyduğunu görmek, bu başarıları gerçekleştirmek için ne yaptığına bakmak gerekir (Mengüşoğlu, 2014: 218). Bu tutuma örnek olarak, "hayvanlarda bir geleneğin bulunduğunu ve bu gelenek sayesinde onların bir şeyler öğrendiğini, (...) öne süren görüşlerin bütünüyle yanlış olan görüşler" olduğu, "bu yanlışlığı çok daha önceden Kant'ın gösterdiği"; ayrıca "Kant'ın hayvanın bir 'tek' olarak kendisinden yaşlı (...) hayvanlardan bir şey öğrenmediğini çok açık-seçik gösterdiği" ileri sürülür (Mengüşoğlu, 1998: 286).

Sonuç olarak Mengüşoğlu, Uexküll'ün savunduğu, hayvanı somut olarak inceleyen bir biyolojinin kurulabilmesi düşüncesinden hareketle aynı şeyin insan için de yapılması gereğine vurguda bulunur (Mengüşoğlu, 2014: 19). "Biyolojik bilimlerin ilerlemesiyle insan ve hayvanın zekâ, anlama, sezgi, düşünme, algı, öğrenme, bellek gibi ruhsal fenomenlerinin araştırılabilir hale geldiği"; "üstelik insana hayvanı istediği gibi kullanabilmesi, ona her türlü "deneme" ve "sınamaları" uygulayabilmesi gibi bir özgürlük tanındığı" bu vurguya eklenir. Deneysel bilimlerin doğmasını sağlayan bu özgürlük, tıba ve veteriner tıba büyük yarar sağlamıştır (Mengüşoğlu, 1998: 234). İnsanı somut olarak inceleyen bir biyoloji de "felsefi antropoloji için büyük faydalar sağlayacaktır; insanı biyolojik başarıları bakımından somut bir bütün olarak anlamaya çalışacak ve onun hayvandan farklı olduğunu gösterebilecektir". Mengüşoğlu bu koşulları yerine getirebilen bir biyolojiden hareket edecek bir felsefi antropolojinin "insanla hayvan arasında bir apayrılığı, özde bir ayrımı kolaylıkla göstereceğini çünkü insan yahut hayvan biyolojik ve psikolojik öğelerine ayrılıp bu öğeler kendi kendilerine varmış gibi ele alınırsa onlar arasında bir farksızlığa yahut derece farkında varılacağını" açıklamaktadır (Mengüşoğlu, 2014: 19).

Bütün bu analizlerin ve eleştirilerin sonucunda Mengüşoğlu, insanı anlamada ve tanımlamada en yetkin ve doğru yaklaşımın felsefi antropolojiden (ontolojik antropolojiden) yola çıkmak olduğunu savunur. Öncelikle ontolojik antropolojinin Uexküll ile başlayan ve Konrad Lorenz tarafından davranış biyolojisi olarak

geliştirilen hayvan biyolojisini örnek aldığı açıklanır. Hayvan biyolojisi, hayvanın somut bütününden kaynaklanan davranışlarına bakar. Felsefi antropolojiye insanın somut bütününden ileri gelen davranışlarına yönelir. Felsefi antropolojinin ontolojik temellere dayanmasından söz edilirken; onun insan başarılarını soruşturmada ne psikolojik, fizyolojik, biyolojik fonksiyon ve yeteneklerden, ne ruhsal ve bedensel işlevlerden, ne metafizik kavramlardan, ne de *Geist*, *logos*, akıl, ide gibi kavramlardan yola çıkması kastedilmektedir. Felsefi antropoloji "insanın varlık bütünlüğünü çeşitli yetenek alanlarına bölmek" ve bunun sonucunda "zekâ, akıl, *Geist* gibi (...) yetenekleri ayırmak" yanlışına düşmez. Bu yeteneklerin ayrı ayrı ele alınması ve hayvandaki yeteneklerle karşılaştırılması, iki canlı varlık arasında bir derece farkı bulunduğu yanlışına neden olabilir (Mengüşoğlu, 1998: 50-54). Oysa felsefi antropoloji "insanla hayvan arasında bir derece farkı değil bir apayrılık olduğunu apaçık söyler; üstelik bu ayrılığın temeli *Geist*, akıl yahut herhangi bir yetenekte değil, insanla hayvanın somut bütünlüklerindedir" (Mengüşoğlu, 2014: 238). Çünkü "her canlının yapı-plânı", temelini o canlının biyo-psişik varlık yapısında bulur; (...) her canlının biyo-psişik yapısı ile o canlıyı çevreleyen dünya arasında sıkı bir ilişki vardır. (...) canlının yapı-plânı ile onun kendisini çevreleyen dünya parçası arasındaki alış-veriş, o canlının çevresini meydana getirir". "Canlının yapı-plânı hakkındaki bilgi, ancak anatomi ile fizyolojinin işbirliği yapmalarıyla sağlanabilir". "Genel fizyoloji, canlıyı "işlevsel bir birlik" olarak görmeyi unutmamıştır". Oysa "her hayvan çevresine aynı şekilde ve aynı yetkinlikte uyar" buradan hareketle "insan dünyasının her canlı varlık için ölçü olduğu" ve "bütün canlıların bu dünyaya az ya da çok uydukları" kabulü yanlış olur; çünkü "böyle bir görüşle yalın yapıllı hayvanların yapı-plânlarının, insanın ve karmaşık yapıllı hayvanların yapı-plânlarına göre daha aşağı bir değerde olduğu da kabul edilmelidir" (Mengüşoğlu, 1998: 247-248).

Scheler Uexküll'den "çevre" kavramını alır ve insanı tanımlamada kullanır. Onunla beraber antropoloji, insanı "bir dünya" içinde yaşayan ve dünyaya açılan bir varlık olarak tanımlarken, hayvanı "bir çevre" içinde yaşayan ve çevreye zorunlu olarak bağımlı kalan bir varlık olarak tanımlar. Dünya insana açıktır; çünkü dünya insanın algı, düşünme, gözlem vb. aktlarının fiziksel anlamda sınırlandırılmamış olduğu anlamına gelir. Bunu sağlayan insanın bilim ve tekniğe sahip olmasıdır. Ancak dünyanın insana açık olmasını sağlayan insan başarılarının temeli "(...) zekâ gibi ruhsal bir yetenek ya da (...) biyolojik bir etken" değil; "insanın varlık bütünlüğünde, onun morfolojik, biyopsişik özelliklerine dayanan eylemlerinde, bu eylemlerin tarihliliği fenomeninde" bulunur. Bu anlamda doğa, insanı, dünyaya bir

anlam vermesi için karşıt yeteneklerle donatmış gibidir; insan eylemleri dünyaya anlam kazandırır. Oysa hayvana ancak psiko fiziksel nitelikler vermiştir; hayvana "duygusal bir sfer; başka bir deyişle, sevinç, neşe, keder ve üzüntü gibi duygular yüklenemez"; hayvan anlam ve vicdan sferinden de yoksundur; suç, suçsuzluk, hak, haksızlık, dostluk vb. kavramları bilmez (Mengüşoğlu, 1998: 236-241).

Böylece felsefi antropoloji, insanı, kendi isteği dışında fırlatıldığı bu dünya üzerinde dünyanın ve doğanın yasalarını anlamaya ve tehlikelerle dolu yaşamda tehditlere karşı önlem almaya zorunlu bir varlık olarak tanımlar. İnsan kendi yapısında hem en kötüyü hem en iyiyi taşımaktadır (Mengüşoğlu, 2014: 75). Öte yandan, insanın bu dünyadaki yaşamıyla ilgilenen felsefi antropoloji, dinin, sanatın vb. ilk şekillerini veya ilk insanı da çözümsüz sorunlar olarak görür ve bunlarla ilgilenmez; bu nedenle filogenetik teorilere dayanmaz. Felsefi antropoloji, "(...) insanın biyolojik özelliklerinden, iç hayatından, ruh ile beden arasındaki ilişkiden, süje veya bilinç alanlarından değil, insanın somut varlık bütününden, bu varlık bütünüyle temelini bulan varlık koşullarından, (...) hareket edecektir. Öte yandan bu yaklaşım bilimsel hipotezlere, sonuçlara dayanmamakla beraber bilimlerden faydalanır (Mengüşoğlu, 1998: 13; 49; 52; 54).

Felsefi antropoloji, insanı hem bütün hem somut olarak soruşturmakla diğer yaklaşım ve kuramlardan ayrılmakta ve öne çıkmaktadır. Ontolojik antropoloji, günlük hayat içerisindeki insanı somut bir bütün olarak ele aldığı anda bu insanın günlük yaşamında yer alan bilim, teknik, sanat gibi en karmaşık eylemlerine bakar. Çünkü somut insan bir bütün olarak, ancak yapıp etmelerinde ortaya çıkar. Felsefi antropoloji, insanı, insanın "varlık şartlarını" dikkate alarak inceler. İnsanın varlık şartları, onun nasıl bir varlık olduğunu gösteren fenomenlerdir. Bunlara "insanın varlık şartları" denmesinin nedeni, nerede ve ne zaman insanla karşılaşılsa bu fenomenlerin görülmesidir. İnsanın bütünlüğünde ortaya çıkan bu fenomen ve başarılar, temelini insanın varlık yapısında bulan yetenekler ve insan başarılarıdır (Mengüşoğlu, 1998: 13-14; 49-54; 2014: 13).

İnsanın yapısı bu şekilde tanımlanırken, bu tanıma insanın biyolojik yanı da dahil edilir. Bu kabul çerçevesinde, insanın doğa yanıyla akıl yanı çatışan özellikler olarak görülmez; çünkü insanın doğal ve ussal yanı gibi karşıt nitelikli yanlarının bulunduğu şeklindeki anlayışın, "dar bir etik görüşüne dayanan kurgular" olduğu düşünülür. Felsefi antropoloji temelli etik anlayışı, insanın tüm eylemlerini değerlendirir. Bunun sonucu olarak insanın özerk ve özgür olma koşulu, doğal ve ussal yanlarının çatışmasında aranmaz. İnsan özerk ve özgür bir varlık olmayı

başarabiliyorsa bunda doğal yanının da katkısının bulunduğu, insanın bu sonuca varlık bütünlüğüyle ulaştığı düşünülür. İnsanı tanımanın koşulu onu bütünlüğünde "anlamak" cesaretini göstermektir; bu koşul sağlandığında insanı anlamak sağlanabileceği gibi, çözümsüz sayılan çoğu sorun kendiliğinden aydınlanacaktır (Mengüşoğlu, 2014: 76-77).

Bu durumda yapılması gereken, felsefi antropoloji yaklaşımını benimsemek ve insanı bütünlüğü içinde "bilen, yapıp-eden, devlet kuran, inanan, çalışan, eğiten ve eğitilebilen, sanatın yaratıcısı olan, özgür, tarihsel, seven, nefret eden, bir *ethosa* ve değer duygusuna sahip olan, hayran kalan, irkilen, cesaret ve korkaklık gösteren, yalan söyleyen, hile yapan, dürüst olan, özgür hareketleri olan yahut böyle hareketlerden yoksun olan, tavır takınan, önceden gören ve önceden belirleyen, isteyen, üzülen, sevinen, kendisini bir şeye veren, kendisini hiçbir şeye vermeyip durumdan duruma koşan ve daima tatmin edilmeden geri dönen, iyi ve güzel olanı gören yahut bunların yanından geçen, zalim olan, sonsuz derecede iyi olabilen vb. biyopsişik bir zıtlıklar varlığı" olarak ele almak ve insanın dünya üzerinde ne yapmak istediğine ve ne yaptığına bakmaktır (Mengüşoğlu, 1998: 61-230; 2014: 215; 224).

4.2.1.2 Nörofelsefi Olarak Geliştirilebilecek Bir İnsan Tanımı ile İlgili Yöntemsel ve Yaklaşımsal Sorunlar, Zorunluluklar

Bilinç-kimlik etkileşiminin ve bu etkileşimle ilgili sorunların belirlenmesinde ve çözümlenmeye çalışılmasında bilinç ve kimliğin yapılarının ve özelliklerinin doğru anlaşılmasının insanın doğru anlaşılmasıyla doğrudan ve güçlü bir bağlantı taşıdığı ortadadır. Bu koşul bir kez kabul edildiğinde sorun, insanın, bilincin ve kimliğin yapısal özelliklerini anlama ve bunlarla ilgili konular üzerinde çalışmada doğru ve noksansız bilgi sağlayan yöntemi belirlemek olmaktadır. Bir konunun araştırılması/soruşturulması yolunda seçilecek doğru yöntemse, olabildiğince yetkin ve kapsamlı bilgi sağlamalı, ele alınan konuyu olabildiğince tüm yönleriyle anlamaya imkân vermeli, söz konusu konunun bağlantılarını araştırma/soruşturma kapsamı dışında bırakmamalıdır. Böyle bir yöntem aynı zamanda öznellikten, ideolojik yaklaşımlardan, kişisel veya toplumsal duygu durumlarından, inançlardan, eğilimlerden, yönelimlerden etkilenme olasılığına karşı korunma, çelişmelerden uzak kalma ve nesnelliğini olabildiğince koruma olanağını kendi yapısından sağlayabilir olmalıdır. Bunun dışında böyle bir yöntemin eleştirilebilir, sınılanabilir, geliştirilebilir olması, hatta güçlü bir otoanaliz ve otosınamayla kendi kendini değerlendirme ve düzeltme niteliklerini de içermesi beklenir. Dahası böyle bir yöntem insanı anlama ve

tanımlamada belli bir görüşü öğretmeye çalışmaktan çok; ilgili sorun üzerinde düşünmeyi öğretebilmeli, böyle bir düşünme için de belli bir kafa yapısı, belli bir ilkesel zemin sağlamalıdır.

Şimdi bilinç, asla duraksaması olmayan aşırı yoğun bir duyu ve algı bombardımanının etkisi altındadır. Doğru düşünme, karar verme ve eylem belirleme bu bombardımanın neden olduğu çoklu bilginin doğru yönetilmesine bağlıdır. Bunu sağlayan bir etmen tutarlılık (koherans) ve sınıflandırmadan yararlanmaktır. Tutarlılık (koherans) ilkesinin gösterdiği üzere şeyler birbirinden bağımsız olamaz; her var olan diğer tüm var olanlarla bağlantılıdır; çünkü şeyler birbirlerini etkiler. Benzerlik, eşitlik, başkalık ve karşıtlığı içeren bu bağlantılar olmazsa şeyler, aralarındaki ilişkilerden yola çıkılarak kavranamaz; kavramlar, yargılar vb. oluşturulamaz. Tutarlılık ilkesiyle örtüşen diğer ilke, var olan her şeyin bir sınıfa ait olmasıyla ilgili ilkedir. Sınıflandırma ilkesi, düşünme ve eylemler gerçekleştiriminin temel koşuludur (Heimsoeth, 2013: 106-107).

Sinirbilim duyumsama ve algılamanın beynin işlevleri olduğunu göstermektedir. Biyolojik bir organ olması bağlamında evrim, biyoloji, fizik vb. yasalara tabi bulunan beyin, türoluş ve bireyoluş süreçlerinden ve yasalarından bağımsız olamaz. Bu da beynin, evrimsel olarak yapılanma sürecinde, tür olarak insana ve her insan tekine has özellikler geliştirmesi anlamına gelir. Bu durumda varlıkların algılanıp algılanmamalarından, bilinip bilinmemelerinden bağımsız bir varoluşları ve ontik yapılarının bulunduğu doğru olmakla beraber duyumsanmaları, algılanmaları, bilinmeleri söz konusu olduğunda onlara yönelen öznenin (canlının) biyolojik, kişisel, sosyal, kültürel vb. durumlarının bu süreçte belirleyici bir rol oynayacağı da doğrudur. Şeylerin dünyada kendi başlarına nasıl buldukları sorusu ontik bir sorun olmakla birlikte insan ve diğer canlılar için ya da onlar açısından nasıl buldukları sorunu, nasıl algılandıkları, değerlendirildikleri sorusuna dönüştür ve bu, beyni bir arayüz olarak devreye sokar; bu durumda da sorun ontolojiyle epistemolojinin kesişiminde konumlanır hale gelir.

Artık yeni sorun, şeylerin ne ölçüde doğru bilindiği ve düşünmelerin, değerlendirmelerin ve de eylemlerin yetkin bilgiden hareketle gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğidir. Şeyleri bilmek, beyne bağlı bir edim olduğundan, şeylere yönelenle şeyler arasında beyin daima bir arayüz olarak bulunacaktır. O halde bu arayüzün yapısını bilmek, şeylerin doğru bilinmesini de olabildiğince sağlayacaktır. Çünkü beyne ilişkin bilgi, denetimi ve sağlaması kendi içinde yer alan bir bilgidir. Beynin doğru işleme biçimi kadar yanlış işleme biçimlerinin bilgisi de, hem beynin

yapısına ve işleyişine hem de dış dünyadaki şeylere dair bilginin denetlenmesinin olanağını sağlayacaktır. Beyni bilmenin koşullarından biri, insanı (ve bununla bağlantılı olarak diğer türleri) bilmektir. İnsanı bilmekse, insanın evrimsel ve kültürel tarihine, dünya üzerindeki yaşantısına, diğer varlıklar ve canlılarla olan bağlantılarına bakmadan doğru ve noksansız olarak sağlanamaz.

Şimdi, insanı tanımlamaya, aydınlatmaya girişen ve yukarıda ayrıntılı bir biçimde ele alınan yöntemlerin her birinin belli açılardan sorunlu oldukları dikkat çekmektedir. Bu nedenle söz konusu yöntemler, aşağıda, burada dile getirilen gereklilikleri sağlayıp sağlamamaları bakımından irdelenmektedir.

İnsanı anlamaya/tanımlamaya çalışmada yararlanılan dini yaklaşımlar özellikle bilimin gelişmemiş olduğu dönemlerde varlık ve insan sorunlarını açıklamada temel yöntemler olmuşlardır (Mengüşoğlu, 2013: 348-352). "Din" kavramı *TDK Sözlüğü* içinde "insanların anlayamadıkları, karşısında güçsüz kaldıkları doğa ve toplum olaylarını, gizemsel nitelikteki güçlerle açıklamaya yönelmeleri olgusu", "bu nitelikteki tasarımların kurallar, kurumlar, törenler ve simgeler biçiminde örgütlenmesini sağlayan düzen" veya mecazî anlamıyla "inanılıp çok bağlanılan düşünce, inanç ya da ülkü" olarak açıklanır (*TDK*, 1983: 307). *Felsefe Terimleri Sözlüğü* ise "inanç"ı, "yeterince gerekçesi bulunmayan, kesin olmayan bir şeyi doğru sayma (...)" veya "öznel olarak yeterli olan ama nesnel olarak yeterli olmayan gerekçelerden ötürü bir şeyi doğru sayma"; başka bir deyişle, "bir şeyi güvenle doğru sayma tutumu" olarak tanımlar. Bu tutum "usa uygun, duygulara uygun, istemeye uygun bir kanı veya onaylama" olabileceği gibi, "kişisel düşünmeye dayanmayan, ortaklaşa düşüncenin yansıması olan onaylama ve inanış" ya da "yabancı bir yetkenin etkisiyle bir şeyi doğru sayma; bu anlamda (...) dinsel alanda doğru sayılan şey" olmaktadır (Akarsu, 1998: 104).

Bu tanımlama ve bildirimlerden anlaşıldığı üzere, dini yaklaşım bilgi değil inanç sağlar. Bu inanç, bilgi olmadığı gibi, nesnel bir gerçekliğe ilişkin de olmayabilir. Üstelik dünya üzerinde çok fazla sayıda din ve dini mezhep vb. bulunduğu bilinmektedir. Bu durumda her bir dini yaklaşımın farklı bir insan anlayışı (dünya görüşü vb.) olabilir ve de vardır. Bu durumda hangi dini yaklaşımın insan tanımının kabul edilmesi gerektiği sorusu bile cevapsız kalacaktır. Dini yaklaşımdan hareketle bir insan anlayışı (ve başka anlayışlar, kabuller) belirlenebilir; ama bunlar günlük yapıp etmeleri belirlemede kural olma konusunda sorun oluşturabilirler. Buna ek olarak birçok dini yaklaşım, bilimsel bulgularla örtüşmeyebilmektedir. Bu nedenle bir insan anlayışı/tanımı geliştirmede dini yaklaşımdan yararlanmak hem yukarıda talep

edilen yöntemsel koşulları sağlamak açısından sorunlu görünebilmekte hem de sinirbilimsel ve nörofelsefi yaklaşımla bağdaşmayabilmektedir. Dini yaklaşımların bazılarının bilimsel insan kavrayışlarıyla uyuşmamasının bir diğer nedeni, insanı evrenin, dünyanın ve yaşamın merkezinde konumlandırarak sınırsız yetkiyle donatmaları ve hayata, diğer canlılara, dünyaya karşı sorumluluklarından bir ölçüde de olsa uzaklaştırmalarıdır. Sonuç olarak, insanın düşüncelerini ve eylemlerini etik bir çerçevede içinde gerçekleştirilmesine destek olan bir dini inanış elbette çok anlamlı ve önemli olmakla beraber, dini inançların kişilerin Tanrı'yla arasında kurduğu bir ilişki olarak kalması doğru görünmektedir.

Çalışmanın birinci bölümünde ayrıntılı olarak ele alındığı üzere insanı (canlıları) ruh-beden, zihin/bilinç-beden/beyin vb. şekillerde ikiye bölen yaklaşımlar, başta sinirbilim olmak üzere bilimlerin gelişmesiyle beraber ciddi eleştirilerle yüzleşmek durumunda kalmış ve bu eleştirilerin hiçbirine cevap verememiştir. Sinirbilim araştırmaları (ve diğer bazı bilimsel disiplinlerin bulguları), ayrık beyin, temporal epilepsi, diğer anomaliler vb.nin, düşünce biçimlerini, duyguları ve kişiliği belirlediğini ve düşüncelerin, duyguların ve eylemlerin beyinle (beden ve sinir sistemiyle) bağlantılı olarak değiştiğini göstermektedir. Bu bilimsel bulgular insana düalist bir yaklaşımla yönelmenin kesinlikle yanlış olduğunu ortaya koymaktadır (Damasio, 1995: 165-201; Mesulam, 2000: 1-126; Mesulam, 2008b: 367-378; Panksepp, 2005a: 30-80; Panksepp, 2005b: 306; Panksepp ve ark., 2012: 6-48; Ramachandran, 1998a: 1851-1859; Revonsuo, 2016: 37-42; Tanrıdağ, 2014: 24-25; Tanrıdağ, 2015a: 38-39; Tanrıdağ, 2015d: 30-31). Bu eleştirilere (nöro)felsefe cephesinden güçlü destek geldiği bilinmektedir (Churchland, 1996: 308; Churchland, 2002: 128-130; Churchland, 2013c: 21-35; 153-156; Malabou, 2016: 7-13; 66-68; Mengüşoğlu, 2014: 12-23; 80-87; 212-234).

İnsan, duyguları, algıları, düşünceleri ve duygularıyla bir bütündür; bu bütünlük beden-beyin-sinir sistemi ekseninde evrimsel, tarihsel ve sosyokültürel olarak yapılanmaktadır (Ayala, 2016: 159-167; Korkmaz, 2013: 140-175; Tanrıdağ, 2015b,c,d: 1-43). Bu bağlamda insanın bütünlüğünden söz etmenin, insanın biyolojik, evrimsel, kültürel yapılanmasının beden/beyin/sinir sistemi-zihin/bilinç ekseninde ortaya çıkmasından ve gelişmesinden söz etmek anlamına gelmesi zorunludur.

Bilimsel yaklaşıma yönelik eleştirilerin temelinde bilimin canlıları ve insanı anlamada Darwin'in evrim teorisinden yola çıkması bulunmakta, diğer tüm

eleştirilerin bu temel sorunla bağlantılı olduğu görülmektedir.⁹⁵ (Mengüşoğlu, 2014: 19-25; 83-85; 217-221).

Bir diğer eleştiri, sorunların felsefi bir bakışla işlenişinde "izm"lerden yola çıkmanın çözümsüzlüğe neden olacağı yönündedir (Mengüşoğlu, 2013: 268-269).

İnsanı, bilinci ve beyni anlamada aşırı pozitivist ve kaba lokalizasyoncu kavrayış biçimi, biliminsanları tarafından da eleştirilmektedir. Bilinç-kimlik etkileşimi ve bu etkileşimle bağlantılı olarak beden/beyin-zihin/bilinç konusu bağlamında en önemli yönetsel eleştiri, beyin araştırmalarının genetik seviyeden davranışlara kadar tüm düzlemlerde kaydettiği büyük ilerlemeye karşın, Türkiye'de beyin-davranış bağlantısının hâlâ tam anlamıyla vurgulanmamış olmasıdır (Tanrıdağ, 2015f: 75; Tanrıdağ, 2016b: x).

Modern bilim evrim kuramını tamamen doğrulamış, artık tüm araştırmalar evrim sürecinin mekanizmalarını aydınlatmaya odaklanmıştır. Bugün canlı yaşamın cansız moleküllerden biyolojik-fiziksel-kimyasal süreçler sonucunda türediği kesin olarak bilinmekte; bu olgu anorganik-organik ayrımının keskinleşmediğini ortaya koymaktadır (Ayala, 2016: 7; 94-99; Churchland, 2013c: 261-282; Hoagland, 1996: 37-46). "Canlı" kavramının mantıksal değil tamamen ontik bir ayırım sağlaması gibi, fizyoloji de soyut değil somut bilgi sağlar. İnsana ilişkin tanımlamalar en temel düzeyde insanın canlı bir varlık olmasından başlamalıdır. Çünkü canlılık yaşamla bağlantılıdır; yaşamla ilgili tüm özellik, yeti ve işlevlerin koşuludur; canlılık olmazsa bilinç, düşünme, duyumsama, algılama, duygulanma, davranış ve eylem gerçekleştirme de söz konusu olamaz. Felsefi antropoloji "(...) insanı canlı bir varlık olarak değil (...) yaşayan bir bütün (...)" olarak gördüğünü ileri sürmesiyle sorunludur (Mengüşoğlu, 2014: 221). Bu düşünce insanın dünyaya açık olabildiğini, insanın algı düşünme gözlem vb. aktlarının coğrafi sınırlara bağlı olmadığını ve insanın dünyanın her yerinde yaşayabileceğini savunmaktadır (Mengüşoğlu, 1988: 239). Oysa bu tür edimler insan için sınırsız olamaz; öncelikle her canlı kendi filogenetik, ontogenetik ve yapısal özellikleri ölçüsünde duyumlayabilir, algılayabilir, düşünebilir. Sonrasında insan belli fiziksel koşullara sahip ortamlarda yaşamını sürdürebilir; bu

⁹⁵ Bu eleştirileri özetlemek gerekirse, bilimlerin insanı anlamaya çalışırken anorganik ve organik varlıklar ayrımını dikkate almadığı, insanı sadece bir canlı varlık olarak kabul ettiği, insanın hayvandan apayrılığını göstermek bir yana onu hayvanla benzeş görerek aralarında sadece derece farkı bulunduğunu savunduğu, insana, insanın özelliklerine ve yetilerine dair biyolojik, fizyolojik açıklamalar getirdiği oysa organların işlevini, zekâ, bellek vb. yetilerin çalışmasını bilmenin insanı anlamada işe yaramadığı çünkü fizyolojik ve psikik olayların bağımsız olduğu, bilimlerin insanı parçalayarak araştırmaya çalışırken bu ayrımın bilgi düzeyinde değil gerçek düzlemde bulunduğu yanılığına düştüğü ve bütün bunlar nedeniyle insanı somut bütünlüğünde anlayamadığı sıralanmaktadır (Mengüşoğlu, 2014: 19-25; 83-85; 217-221).

koşullar belli ölçüde geniş olmakla ve insan tarafından da "genişletilebilmekle" beraber, belli koşullar insan yaşamının sürdürülmesi için elverişli değildir. İnsan yaşamına uygun olmayan çevre koşullarını yaşama uygun hale getirebilmek de, bilim ve teknolojiyle; başka bir deyişle, insan beyninin evrimle kazandığı yetiler sayesinde olanaklı hale gelir. Canlı olmak kendi tanımı içinde biyolojik yasalara ve evrime tabi olma sonucunu doğal olarak taşır. İnsan, diğer canlılar gibi evrimleşmeye devam etmektedir. Ancak insan açısından bu durum diğer canlılardan farklı bir seyir izlemiş, biyolojik evrim bizzat kendi yapısından, kendisini aşan kültürel bir evrimleşme sürecini çıkartarak, insanın yapılanmasında bu kültürel evrimi belirleyici hale getirmiş; bu bağlamda insana çeşitli sorumluluklar yüklemiştir. Modern çokdisiplinli bilimsel yaklaşım ve bu yaklaşımdan yola çıkan sinirbilim, nörofelsefe vb. disiplinler insanı artık sadece canlı bir varlık olarak görmemekte, ancak canlılık özelliğini dikkate almamanın, insanla ilgili tüm araştırmalarda/soruşturmalarda birçok unsuru göz ardı ederek hatalı veya eksik bilgi edinmeye sevk edeceğinin bilincinde olarak sorunlarına yaklaşmaktadır.

Bir başka eleştiri, bilimlerin, insanla hayvanın apayrı yapıda olduğunu göster(e)miyor olmasıdır. Böyle bir ayırım gösterilemez; çünkü böyle bir apayrılık bulunmaz. Güncel evrim araştırmalarının bulguları tüm canlıların tek bir ortak atadan türediğini, aralarında süreklilik bağı bulunduğunu ve tüm canlıların akraba olduğunu kuşku bırakmaz biçimde kanıtlamıştır. Bütün bilimsel bulgular insan ve hayvanın bambaşkalığını değil; benzerliğini göstermektedir. Bugün artık zihin/bilinç özellikleri ve yetilerinin bedenle/beyinle bağlantısı konusunda kuşku bulunmamaktadır. Buna ek olarak insanda bulunup hayvanda bulunmayan bir yapının olmadığı bilinmektedir. İnsanla hayvan arasındaki fark, yapı ve işlevlerin gelişmişliği, yetkinliği yani evrimleşmesinden kaynaklanır. Bunun sonucu olarak hemen tüm bilimsel araştırmalarda bu benzerlik ve derecelenme üzerine kurulan modelleme çalışmalarından yararlanır. Bu modelleme kapsamında, insancıl yaklaşımlar mutlaka gözetilmek koşuluyla, insan ve hayvanın yapısını, hastalıklarını, düşünce ve davranışlarını karşılaştırmak anlamlı, doğru ve gereklidir.

Özellikle modern çokdisiplinli bilimsel yaklaşımda, bir disiplinin uzmanının bir başka disipline dair bulgu edinmesinin veya başka bir disiplinin bulgularından yola çıkarak bildirimlerde bulunmasının, onun yetkisi dışında olduğunu düşünmek doğru olamaz. Liyakati sağlayan, eğitim ve uzmanlık olmalıdır; bu bağlamda asıl sorgulanması gereken hayvan psikologları veya insan psikologlarının bildirimleri ve karşılaştırmaları değil, bugün hayvanlarda öğrenme ve başka birçok yetinin varlığını gösteren etoloji, zooloji, genetik, biyoloji vb. disiplinlerin bulgularıyla çelişecek

şekilde, zoolog veya biyolog olmaması nedeniyle, Kant'ın hayvanlarda gelenekle aktarım ve öğrenmenin bulunmadığına ilişkin görüşleri olmalıdır. Çünkü hayvanda veya bir başka canlıdaki zihinsel/bilinçsel özellik ve yetilerin araştırılması ve karşılaştırılması bilimin konusudur; bunların bilimsel bulgularla karara bağlanması gerekir.

İnsanla hayvan arasında bir apayrılık görmek sadece bilimsel açıdan hatalı olmakla kalmaz; hayvanların sınırsızca ve dilendiği gibi deneylerde kullanılmasının insana verilmiş bir özgürlük olduğu inancını doğurur. Böyle bir inancın korkunç sonuçları olduğu bilinmektedir. Türçülük ırkçılığa varabilir ve varacaktır; çünkü türcü (genel anlamda özcü) düşünme, sınıflandırmalara, üstünlüklere ve erke dayanmaya yönelen belli bir bilinç, belli bir düşünme biçimidir. Hayvanlar evrimsel anlamda yani anatomik, fizyolojik ve diğer tüm açılardan insana benzer yapıdadır; insan ölçüsünde olmamakla beraber düşünür, aynı ölçüde hisseder ve çoğu daha fazla ölçüde duyumsar ve algılar.⁹⁶ Bir hayvanı dilediğinde deneyde kullanmak özgürlük olarak kabul edilemeyeceği gibi, vicdan, merhamet, empati de sadece insan için gerekli kavramlar olarak görülemezler. Üstelik bir insanın değerini belirleyen, onun doğru, etik vb. biçimlerde davranmak "zorunda olduğu" insanlara karşı davranışları değil, kendinden zayıf olan canlılara karşı davranışlarıdır; çünkü ilki zorunluluktan kaynaklanırken diğeri o insanın seçimlerini yani bilincini gösterir.

Veteriner fakültelerinde (ve tıp fakültelerinde) hayvanların araştırmalarda kullanımı çok katı kurallara bağlı olup, etik kurullar tarafından kısıtlanmakta ve denetlenmektedir. Ayrıca "bu deneylerin hiç istenmediği, alternatif yöntem varsa kullanılmamaları" belirtilir ve hayvan kullanımı yerine konabilecek alternatif projelere büyük ödenekler ayrılır. Hayvanlara acı veren deneyler saygın dergilerde kabul

⁹⁶ Bugün hayvanların insan ölçüsünde olmasa da çevresini değiştirebildiği bilinmektedir (Ayala, 2016: 125). Ayrıca araştırmalar hayvanlarda alet kullanma, dil öğrenme, sosyalleşme, özgeçilim, empati, engelli bireyleri koruma, gülme, oyun oynama, taklit etme, "bencillik" yerine "toplumcul" davranmayı seçme, beden dili okuma ve beden dilinden duygudurumunu anlama, çatışmalara müdahale edip arabuluculuk yapma, barışma, topluluğun kuralları çiğnenirse veya haksız bir durum oluşursa protesto etme, öksüz yavruları evlat edinme, bir soruna güç birliği kurarak çözüm üretme, paylaşma, güdülerini denetleme, niyet gizleme, hatalı davranışın farkında olup utanma/suçluluk duyma, ölümü bilme ve arkadaşlarının ölümüne üzüntüyle tepki verme, aynada kendini tanıma ve aynada kendini tanıyacağını bilme, bir sorun için yaratıcı çözümler tasarlama, gelecek üzerine düşünme, yardımlaşma, sosyal hiyerarşi kurma, kendisinin ve başka hayvanların adını bilme, yüz ifadelerine duyarlılık, kin tutma ve intikam alma, grup dışı bireylere düşmanca davranma yeti ve davranışları bulunduğunu göstermektedir. De Waal "kendi ölümleri üzerine kafa yorup yormadıklarını bilmiyoruz" derken Nagel'in ünlü makalesi öteki zihinlerin asla bilinemeyeceğini ve bu zihinler hakkında sadece yorum yapılabileceğini göstermiştir (De Waal, 2008: 13-235; De Waal, 2013: 9-236). Bu yorumlamanın bilgi olma koşulu etoloji, primatoloji vb. bilimlerden yararlanmaktır. Jablonka ve Lamb ise hayvanlarda karmaşık, aşamalı ve birikimli bir kültür bulunduğunu, bu kültürün farklı alanların etkileşimiyle beraber davranışın farklı görünümünü içerdiğini, hayvanların kendi kişisel deneyimlerinden, birbirlerinden ve sahiplerinden öğrenebildiklerini ve geleneklerinin de bulunduğunu yazar (Jablonka ve Lamb, 2005: 155; 177-180). Bunlara ek olarak evrimsel hiyerarşide yükseldikçe hayvanlarda her bireyin bir kişiliğe sahip olduğu ve içgüdülerini denetleyebildiği de açıklanmaktadır (Doksat ve Savrun, 2001: 134, 137).

edilmez. Deney sonrasında yaşayan hayvanlara ölene dek bakılır ve refahları sağlanır. Konuyla ilgili kitaplarda "deney hayvanlarının çektiği acıların unutulmaması", "onlara merhamet edilmesi", "onların da tıpkı insan gibi yaşamaya hakları olduğu", "insanların deney hayvanlarına vefa borcu olduğu" ve kitabın, "insan sağlığı için binlerce yıldır sağlığını, yavrusunu, ailesini ve en sonunda da hayatını feda etmiş deney hayvanından özür dilemek için yazıldığı" özellikle vurgulanır (Armutak ve Yiğit, 2014: v; 9-13).

Bir başka eleştiride konu edilen, fizyolojik ve zihinsel (ya da fizyolojik ve psikik) olayların birbiriyle bağlantısız olduğu inancı bugün tamamen yanlışlanmıştır. Tarihsel özellik taşıyan biyolojik evrim, vücut planını bir bütün olarak kabul eder. Bu plan, zaman ve çevreye bağlı olarak değişirken, bu değişim *yapı-işlev bütünlüğünü* gösterir (Ayala, 2016: 51; Wasserman ve ark., 2013: 525-529; 658). Canlıların yapısından söz etmek aslında işlevden söz etmek demektir. Canlıların sistemlerindeki parçaların birbiriyle ilişkisi üç türdür. İlk ilişki işlevsel olmayan, yapısal (morfolojik) ilişkidir. İkinci ilişki yarı-işlevseldir. Son ilişkiyse işlevsel özellik taşır ve bu nedenle çevreye uyumu ve sürekliliğin korunmasını sağlar. Süreklilik, üst düzey örgütlenme sergileyen karmaşık canlılarda, iç-dış çevre uyumuyla yani homeostazla sağlanır (Örs, 2015: 19-20). Araştırmalar düşünme, duyumlama, algılama, duygulanma, anlama, karar alma, bellek, okuma-yazma, sosyal davranışlar, politik ve sanatsal seçimler ve kararların beynin fizyoanatomisinden ileri gelen işlevsellik döngüsü içinde oluştuğunu göstermektedir (Tanrıdağ, 2015a: 26; 30).

Bilimsel disiplinlerin insanı kendi alanlarına/yöntemlerine özgü bir biçimde ele aldıkları doğru olmakla beraber, bunun bir "parçalama" değil de bir "odaklanma" olarak değerlendirilmesi daha doğrudur. Zaten hiçbir anatomist fizyoloji bilgisinden yoksun olmadığı gibi dahiliye bilmeyen cerrah veya mikrobiyoloji bilmeyen dahiliyeci olamaz. Bu durum diğer bilimsel alanlar için de geçerlidir. Bu araştırmacıardan hiçbiri insanı (veya hayvanı ya da nesnesi neyse onu) tümüyle anladığını, açıklığa kavuşturduğunu düşünmez. Bir anatomist, fizyolog, dahiliyeci, sinirbilim uzmanı vb. konusunu büyük bir yapboz gibi görür ve kendisinin ancak bu büyük resmin bir parçasını aydınlatmaya çalıştığını, her araştırmacının sorumlu olduğu parçayı aydınlattığı zaman resmin tamamlanmasında yol alınacağını bilir. Dolayısıyla bilim insanları, parçalamaktan çok odaklanırlar ve bu odaklanmayı da asla gerçeklikteki bir parçalanma olarak düşünmezler. Geçmişte kimi disiplinlerce aşırı odaklı, taraflı tutumlar benimsenmişse bile bugün insanı anlamada pozitivist, düalist, kaba lokalizasyoncu yaklaşımlar terk edilmekte ve onların yerini çokdisiplinli, çok boyutlu

ve çoklu bilgi kullanan kavrayış biçimleri almaktadır. İşte sinirbilimin ve nörofelsefenin insana, bilince, kimliğe yöneliminde evrime, biyolojiye, zoolojiye, nörolojiye, sosyal bilimlere vb. başvurması bu yeni anlama şeklinin bir sonucu ve örneğidir.

Bir başka uslamlama hatası da bilimsel sonuçlarla bu sonuçların günlük yaşamda değerlendirilip uygulanmasının karıştırılmasıdır. Bu hatanın en bilinen ve somut örneği, -türlerin tek ve aynı ortak atadan belli süreçleri izleyerek türeyişini ve bununla bağlantılı durum ve sonuçları gösteren- Darwin'in evrim kuramıyla sosyal Darwinizmin karıştırılmasıdır. Bu karışıklığın üç nedeni, Darwinist teorinin yükselişi sırasında Herbert Spencer'in kuramının hegemonyası, Galton soyarımcılığının gelişmesi ve *İnsanın Türeyişi'nin Türlerin Kökeni'nin* devamı olarak görülmesidir (Tort, 2007: 72; 78-79).⁹⁷

⁹⁷ Darwin'in evrim hakkındaki görüşleri genel olarak "Darwin teorisi" olarak bilinir. Aslında Darwin teorisi "türlerin sabit olmayışı", "tüm organizmaların ortak bir atadan türemesi", "evrimin kademeli oluşu", "türlerin katlanarak çoğalması" ve "doğal seçim" olarak sıralanan beş teoriden meydana gelir. İlk iki teori *Türlerin Kökeni'nin* yayınlanmasından az sonra kabul görür. Bu durum "Birinci Darwin Evrimi" olarak bilinmektedir. Diğer üç teori "İkinci Darwin Devrimi" olarak bilinen "evrimsel sentez"e dek kabul edilmez. Evrimsel sentezden bu yana kabul edilen Darwinizme sadece *Darwinizm* denir çünkü bu yaklaşım orijinal Darwinizm ile uyumludur (Mayr, 2016: 119-120).

Sosyal Darwinizm Herbert Spencer tarafından geliştirilmiş bir kuramdır. Ekonomi ve toplumla ilgili konularda aşırı liberal görüşler taşıyan bazı insanlar, doğadan hareketle bir modelleme gerçekleştirirler. Bu model uyarınca hayvan dünyasından yola çıkılarak gerçekleştirilen modellemeler, rekabet-yarış dışı kalma süreçlerinin doğallığını desteklemek amacıyla insan toplumlarının analizlerine uyarlanır. Uyarlanma, bireylerarası rekabette hayatta kalabilme kuralına dönüşür; iyi uyarlanamayanlara yapılacak her tür yardım gereksiz görülür; iyi uyarlanamayanlar yarış dışı kalmaya terk edilir. Oysa Darwin, Malthus'un tam aksi bir yol izler ve insan toplumlarıyla ilgili Malthus modelini önce bitki ve hayvan dünyasına uyarlar; sonrasında bu uyarlamaların insan toplumlarına uyarlanmasına karşı çıkararak bu modeli reddeder. Çünkü Darwin, Malthusçu modelin doğaya uygulanmasının tersine evrimci ve etik nedenlerle uygarlık durumunda insan toplumlarına uyarlanmayacağını düşünmektedir (Tort, 2007: 22-24; 73-74).

Tort, evrim kuramının saptırılmasında Darwinist evrim kuramında içrek bir paradoksun etkin olduğunu açıklar. Bu paradoksa göre, "yaşam mücadelesinde daha az yetenekli olanların elenmesini içeren evrimin yönlendirici ilkesi doğal ayıklanma, insanlık içinde bir sosyal yaşam biçimi seçer ve bu yaşam biçiminin 'uygarlık'a doğru yürüyüşü, ahlâk ve kurumlara bağlı etkinlikler aracılığıyla, seçici davranışları gitgide daha fazla eleme eğilimindedir". Bu bildirim sade bir anlatımla "*doğal ayıklanma doğal ayıklanmayla zıtlaşan uygarlığı ayıklar*" demektir. Bu uyarlanma ve ayıklama süreci, üstünlük sağlayan organik değişimlerin yanı sıra içgüdüleri de seçer. Darwin "sosyal içgüdüler" adını verdiği içgüdüler üzerinde özellikle durur. Artan rasyonalite, sempati ve özgecilik duygularıyla beraber, uygarlık durumunda, eski ayıklamacı düzen geriler. Uygarlığın gelişmesiyle beraber yardımlaşma, hasta ve özürlü bireylerin desteklenmesi, organik kusurların giderilmesini sağlayan bilgi ve teknolojinin geliştirilmesi, ilkelerde ve davranış yasalarında eleme karşıtı etik bir bilinç ağırlık kazanır. Bu anlayış, ahlakın evrimden ayrılmadığını düşündürür. Bu yeni bilinç, üstünlüğü biyolojik değil sosyal üstünlük olarak ele alır; bu nedenle zayıfların korunması, ayıklanmalarını ön plana çıkaran eski üstünlük anlayışını geride bırakır ve yeni üstünlük haline gelir (Tort, 2007: 72-77).

Sonuç olarak, Francis Galton, Darwin'in evrim kuramından soyarımcılık (*eugenism*) öğretisini türetmiştir. Soyarımcılık, canlılar dünyasında en yeteneklilerin hayatta kalmasını sağlayan doğal ayıklanmanın, özellikle entelektüel nitelikler açısından insan topluluğunda da geçerli olacağını savunur. Oysa Darwin irksal-kültürel uzaklık düzeyi, fiziksel ve psişik özellikleri ne olursa olsun, bir insana kendisinden farklı bir varlık gibi davranan birinin, empatinin evrimsel ve gelişmecî yayılımının yasalarına karşı çıkacağından, insani gelişim ölçeğinde vahşi atalarının düzeyine düşeceğini açıklamıştır. Çünkü yardıma ihtiyaç duyanları desteklemek, sosyal içgüdülerin bazısı gibi ilk başta kazanılmış olan sempati içgüdüünün bir parçasıdır. Bu nedenledir ki, insan en acımasız durumlarda bile empatisini bastıramaz (Darwin, 1978: 182-207; Tort, 2007: 79-80).

Bütün bu açıklamalardan görüldüğü üzere, insanlar, bilimsel bulgularla bu bulguların yönetilmesini birbirinden ayıramamaktadırlar. Buna örnek olarak, belli bir ırkın belli bir konudaki yatkınlığının, bilimsel olarak saptanabilmesi gösterilebilir. Bu durumda bilimi ırkçılık, belirlemecilik vb. ile suçlamak temelsiz ve saptırılmış bir uslamadır. Söz konusu yatkınlığın sosyal bağlamda ayrıcalıklar veya haklara konu edilmesiyle bilimsellikte örtüşmediği gibi, bilimle hiçbir ilgisi de yoktur. Bilimsel bulguların doğru amaçlar doğrultusunda yönetilerek kullanımı, bilgi ve etikle ilgili bir sorumluluktur. Bu da bilimi ırkçılık veya belirlemecilikle suçlamak ve bilimsel bulguları görmezden gelmekle gerçekleşemez. Bilim etkili ve sağlam bir araştırma, düşünme ve öğrenme yöntemine dayalı bir etkinliktir; sınanabilir, kendi doğasında yenilenme ve gelişme barındırır. Üstelik kişiselleştirilmediği veya ideolojikleştirilmediği sürece nesnel ve güvenilirdir; bu durumlarda dahi söz konusu olan, nesnellliğini yitirmesi değil, kötüye kullanımınıdır. Bilimin gücü, "*argumentum ad verecundiam*"dan⁹⁸ etkilenmemesinden gelir; bilim "ben düşünüyorum"a değil, ben "bulguladım"a dayanır. Bilimsel bir bulguya, bir filozofun, bir hocanın, bir başka bilim insanının veya önemli olduğu düşünülen birinin düşüncesiyle değil; ancak bir başka bulguyla, bilgiyle karşı çıkılabilir.

Şimdi, somut bir bütün olarak ele aldığı insanın varlık koşullarını belirleyen ve insanı bu varlık koşulları, dünyada yapmak istedikleri, yaptıkları ve bilim, teknoloji ve sanat gibi karmaşık eylemleri üzerinden anlamaya ve tanımlamaya girişen felsefi antropoloji güçlü bir yaklaşım olup, davranışçı-bilişsel sinirbilim ve nörofelsefe yaklaşımıyla örtüşmektedir. Ancak felsefi antropolojinin Uexküll biyolojisinden yola çıkması tamamen sorunludur. Çünkü Uexküll biyolojisi, dirimselciliğe dayanan bir yaklaşım sergiler. Uexküll'e göre dirimbilim, deneysel yöntemlerle gelişmesi gereken bir doğa bilimidir; öte yandan fiziksel veya kimyasal düşünceden farklıdır. Dirimselci düşünce yaşamın en yüksek ve bağımsız bir gerçek olduğunu ve fizik yahut kimyayla açıklanamayacağını savunur (Cassirer, 1980: 32). Mayr'a göre dirimselcilik, ortaya atıldığı dönemde yaşamı açıklamada yetkin görülmüş, on dokuzuncu yüzyılın kaba mekanist anlayışına ve fizikselciliğine karşı bir alternatif sağlamıştır. Birbirinden farklı açıklamalar üretmelerine karşın dirimselciler, en kapsamlı gelişmelerini Almanya'da göstererek savlarının çoğunda canlıların belli özelliklerini açıklamaya yönelmişlerdir. Çoğu dirimselcinin ereçlilikle yakın ilgisi bilinmektedir. Fakat zamanla dirimselcilik bilimsel bir kavramdan ziyade fizikötesi bir kavram olarak kabul edilir olmuştur. Çünkü açıklamaları zayıf ve çelişkilidir; savlarını sınyacak yöntemleri yoktur. Üstelik dirimselci anlayış, dogmatik biçimde yaşamsal

⁹⁸ Yetkeye dayanan otorite.

bir gücün varlığını ileri sürer ve canlı organizmaların temel işlevlerini anlamada kullanılacak yapıcı bir indirgemecilik kavrayışına karşı çıkar. Çoğu dirimselci, Darwin'in doğal seçim kuramını şiddetle reddetmektedir. Biyoloji ve genetik alanlarındaki gelişmeler, dirimselciliği bütünüyle yıkmıştır. Çünkü öncelikle organizmaların cansız maddelerden tamamen farklı ve özel bir tözden yapıldığını savunan inanç desteğini yitirir. Ayrıca doğal seçim kuramı ve genetik bilimi yaşamı, canlıların özelliklerini, değişkenliğini ve farklılıklarını açıklamada son derece başarılı olmuş, Darwincilik, teleolojik ve/veya dirimselci görüşleri reddedip, evrim için bir mekanizma belirleyerek yaşamı ve canlılıkla ilgili süreçleri açıklamada yeni bir paradigma haline gelmiştir. Böylece 1965'ten sonra yayın yapan biyologların hiçbiri dirimselci olmadığı gibi, "dirimselciliği destekleyen saygın bir biyolog kalmamıştır" (Mayr, 2014: 30-39; 356).

İnsanın varlık koşulu olarak tanımlanan tüm basit ve karmaşık eylemler, beyin şebekelerinin işlevselliklerinin ürünüdür (Öktem, 2013: 2-7; Tanrıdağ, 2015a: 26; 30). Felsefi antropolojinin, insanı bütün ve bağımsız bir alan olarak tanımlarken gözönünde bulundurduğu insan fenomenleri ve başarıları da (Mengüşoğlu, 1988: 61-230; Mengüşoğlu, 2014: 224) beynin ve zihnin/bilincin süreçlerinin ürünleridir. Beyin ve zihin/bilinç, evrimsel gelişime bağlı olup, insanı diğer hayvanlardan ayıran beyin gelişimi ve bu gelişimin ürünü olan insan bilinci de evrim sayesinde kazanılmıştır (Panksepp, 2004: 603; Tanrıdağ, 2015d: 19; Zeman, 2012: 29). Felsefi antropoloji, "Darwinizm'in yüksek bir basamak üzerinde bulunan canlıların, en alt basamak üzerindeki canlılardan oluştuğunu ve (...) insanla hayvan arasında (...) ancak bir derece farkı olduğunu ileri sürdüğünü", ancak "Darwinist çözüm şeklinin büsbütün sarsıldığı"nı, "Darwinizm ile savaşmanın von Uexküll olduğu"nu, "Uexküll'e göre Darwinizm'in çağımızda bilimsel bir teori olarak kenara itilmiş olduğu"nu, "Darwinizm'in kurgusal bir teori olduğu"nu, "Darwinizm ile yalnız biyolojinin değil, felsefenin de savaştığı"nı ve "felsefede ilk adımı Scheller'in attığı"nı savunmaktadır (Mengüşoğlu, 1998: 26-27; 36; 245; Mengüşoğlu, 2014: 109). Bu söylemlerden anlaşıldığı üzere, felsefi antropoloji kavrayışı, evrim kuramının, bugün doğruluğu kanıtlanan temel bazı kabullerini dikkate almamasının hatta yadsımasının yanı sıra zekâ, anlama, sezgi, düşünme, algı, öğrenme, bellek gibi beyin-zihin/bilinç birliğinin/bütünlüğünün özelliklerini ve yetilerini, ruhsal yetenekler olarak görmesiyle de sorunludur çünkü bu anlayış uyarınca, insan başarılarını, eylemlerini anlama yolunda fizyolojik, biyolojik, işlev ve özelliklere, ruh-beden bağıntısına, bilince vb. bakılmaz; insan başarıları "zekâ gibi ruhsal yetilerinde değil, insanın morfolojik, biyopsişik özelliklerinden kaynaklanan eylemlerinde" aranır. Sayılan özellik ve

yetilerin ruhsal değil, tamamen beden/beyin-zihin/bilinç birliği/bütünlüğü kaynaklı olması bir yana, insan başarılarını anlamak için fizyolojiye, biyolojiye, bilince bakılmazken morfolojiye, biyopsişik özelliklere dayanan eylemlere bakılması gereği yolundaki sav kendi içinde çelişkilidir. İnsanın bilinen tüm zihin/bilinç işlevleri ve eylemleri beden/beyin ile olan bağıntısında (ve epigenetik bağlamda) gerçekleşir. Bu bağıntı insana insan olma özelliklerini kazandırdığı gibi her insan tekine kendi kişisel özellik ve yetilerini de sağlar.⁹⁹

Yukarıda ayrıntılı olarak çözümlendiği üzere, insanı anlamak için yararlanılan tüm yaklaşım ve yöntemlerin bilgi sağlamada farklı açılardan sorunlu olduğu saptaması, farklı düşünürler ve araştırmacılarca da desteklenmektedir. Cassirer insanı anlamaya çalışmada yöntemsel bir hatanın süregeldiğinden söz ederek insan soruşturmasında "tek yanlı perspektiflerin neden olduğu epistemik kargaşa" bulunduğunu yazmaktadır (Cassirer, 1980: 15; 17). Kuçuradi ise insanı tanımlamaya çalışırken Tanrı veya hayvanlarla kıyaslama üzerinden yapılan belirleme ve tanımların, bu tanımları yapan kişilerin insana değer biçmesi olduğunu vurgular. İnsanın doğru değerlendirilmesinin yolu tür olarak yapısının, özelliklerinin ve olanaklarının gösterilmesidir (Kuçuradi, 2013: 56). Ayrıca, insanı tanımlarken bu özellik ve olanakların gösterilmesi kadar insani yapıdan kaynaklanan sınırların gösterilmesi de çok önemlidir (Çotuksöken, 1998: 22). İnsanı aydınlatmaya çalışırken çeşitli inançlara dayanan bir "insan tasarımı" oluşturmak yerine, insana bakarak bilimsel kaygılarla belirlenmiş bir "insan tanımı" oluşturmanın zorunlu ve doğru olduğu ortadadır (Kaygı, 2004: 70-71). Bu bağlamda farklı insan tanımlarının genellikle, insanı, olduğu gibi değil, tanımı gerçekleştiren zihnin/bilincin "olmasını dilediği gibi" belirlediği söylenebilir. İnsanın nasıl olmasının dilendiğiye, sosyokültürel koşullar tarafından önemli oranda etkilenmektedir.

Tanrıdağ ise, insanların beyne dair ideolojik düşünceleri olduğuna dikkat çekerek bu felsefi sorgulamalara sinirbilim cephesinden katılmış olmaktadır. İnsanlar beyni özgür düşünce, akıl ve yaratıcılık organı olarak görmekte; üstelik sadece insanda bu yetilerin bulunduğu dair güçlü bir inanç beslemektedirler. Bunların tamamı beynin biyolojik olanak ve sınırlarını aşan düşüncelerdir. İnsan bu sanılara göre tanımlanamaz. Beyin özgür, akıllı, yaratıcı düşünme vb. bir amaç taşımaz ve böyle bir hedef gözeterek davranmaz. Beyin sadece "yapısına uygun düşünme olanakları yaratır". Bu olanaklar beyindeki iki temel çalışma mekanizmasından

⁹⁹ Bu süreç bilinç kadar bilinçdışı da kapsar; söz konusu bilinçdışı Freud tarafından temellendirilmiş olup modern sinirbilim Freud'un düalist olmayan yaklaşımlarını ve kabullerini ağırlıklı olarak doğrulamakta ve nöropsikanaliz bu araştırma ve soruşturmalarda ağırlıklı rol edinmektedir (Korkmaz, 2013: 126-184).

kaynaklanır. Bunlardan sol üst-dış kısımda bulunan düzenek, düşünce ve davranışların mantıksal olmasını sağlar. Sağ alt-iç kısımda yer alan düzenekse düşünce ve davranışların duygusallık etkisinde yapılanmasına yol açar. Bu bağlamda önemli olan, beynin olanak ve sınırlarını bilmek ve doğru kullanmaktır (Tanrıdağ, 2015d: 37-38). Oysa bilimsel bulgular, insanın genellemeci düşünmek, bildiklerini alarak bilmediği alanlara doğru genişletmek, ideolojik ve indirgemeci davranmak yolunda çok güçlü bir eğilim taşıdığını göstermektedir. Yeterli bilgiye sahip olmadığı halde kendini yeterli hissetmek, bu sanıdan hareketle yapıp etmelerini belirlemek ve bu tutumu hayatının tüm alanlarında genelleştirmek, insana özgü olumsuz bir özelliktir. Bunun önlenmesiye eleştirel düşünmeyle sağlanabilir (Tanrıdağ, 2015d: 33-38; Tanrıdağ, 2016b: 11). *Campbell Biyoloji* içinde de "popüler kültürde insan beyninin görüntülerinin hemen her zaman, yüzeyi kafatasının hemen altında yer alan serebrum üzerine" olduğunu yazmaktadır. Oysa serebrumun genelde beyinle ilişkilendirilen hesaplama, düşünme ve bellek işlevlerinden sorumlu olmasına karşın, onun altında farklı etkinlikleri yöneten başka yapılar da bulunmaktadır (Wasserman ve ark., 2013: 1067).

Bütün bu eleştirilerin sonucunda varılan nokta, insanı anlamada yeni bir yaklaşım ve yöntem belirlemenin gerekli olduğudur. İnsanın fiziksel çevresine bağ(ım)lı olduğuna vurguda bulunan Cassirer'e göre insan, kendisini çevresindeki dünyanın koşullarına sürekli olarak uyarlamazsa yaşamını devam ettiremez. İnsan fiziksel nesnelere anlaşıldığı biçimde anlaşılamayacağı için, "ancak bilinçliliği aracılığıyla" betimlenebilir. Bu sorunsal alışıl gelmiş araştırma yöntemlerinden farklı bir yöntem kullanmayı zorunlu kılar (Cassirer, 1980: 15; 17). Churchland insanın "özel" olup olmadığını ve özelse bunu hangi özelliklerine borçlu olduğunu göstermenin, bilimsel yanıtlar gerektiren bilimsel sorular olduğunu yazarak; Cassirer'in insanı anlamada yeni bir yöntem kullanma zorunluluğu savını desteklemiş olmaktadır (Churchland, 2013c: 145).

Bilim ve felsefe araştırmaları, dayandıkları kabullerin bilimsel değerinden ve/veya araştırdıkları nesnenin yapısal özelliğinden kaynaklanan farklılıklar gösterirler. Felsefe araştırmalarında doğru kabuller araştırma nesnesini belirleyen kabullerdir. Bu kabuller şeylerin varlık yapısına ilişkin görüşlerden yahut "ne"lik bilgileri ya da yeni felsefi yollar açarak dünyayı daha iyi kavramayı sağlayan duruşlardan oluşmaktadır. Nesne edinilenin varlık yapısına veya neliğine bakan, bu nesnenin bağlantılarını, diğer şeylerle ilgisini ve onlardan farkını anlamaya çalışan, nesnesini ilişkileri içinde görmeye yönelen bu bakış açısı "ontolojik" bakış açısıdır. Bir sorunu, tek tek olguları, olayları, eylemleri açıklamak için kullanılan görüş, araştırma

nesnesinin ait olduğu varlık alanını ve bu nesnenin varlık yapısını dikkate alarak oluşturulduğunda bu görüşe "ontolojik yaklaşım" denebilir. Ontolojik bir yaklaşımın diğer yaklaşımlardan en önemli farkı, onun doğru bilgi sağlaması yani bilgisel değerlerinin yüksek olmasıdır (Kuçuradi, 2010: 164; 167-168).

Şimdi, sinirbilimsel yaklaşım, insanı anlamada ihtiyaç duyulan yeni yaklaşımın gereklerini sağlar görünmekte ve daha önemlisi insanın (ve diğer canlıların) ontik özelliklerini dikkate alarak ilerlemektedir. Öncelikle sinirbilimsel anlayış bilinci ve kimliği anlamakla insanı anlamının bağlantılı olduğunu kabul eder (Tura, 2011: 229-230; Zeman, 2012: 48). Sinirbilimsel perspektifte insanı tanımlarken dikotomilerden, ikici yaklaşımlardan veya "hayvansal varlığımızın üzerine bindirilmiş bir 'rasyonel doğaya' sahip olduğumuz" şeklindeki eski moda kavrayışlardan hareket etmek geride bırakılmıştır. Disiplinlerarası bulgular "biyolojik kimliğimizin özünün, kültürel ve bilişsel yeteneklerimizin evriminde yattığını"; başka bir anlatımla, biyolojik evrimin bilişsel ve kültürel evrim sayesinde gerçekleşebildiğini göstermektedir (Zeman, 2012: 331). Churchland'e göre de insan doğasının anlaşılması için evrimsel biyoloji, sinirbilim, genetik ve deneysel psikoloji bulgularından yola çıkmak zorunludur. Çünkü hem kendisinin hem de çevresinin esenliğini gözetecek biçimde yapılanmış olan beyin, yaşamda karşılaşılan sorunlara bireysel ve ortak çözümler üretme organıdır. Omurgalılarla omurgasızlar arasında beden-beyin gelişimi ve nörokimyasallar açısından fark bulunmaz. Farede, sümüklüböcekte ve insanda sinirsel yapılanma aynıdır ve aynı biçimde çalışır. Evrimsel uyarlanma yavaş ve birikimli işler; gerekli yapıları, mevcut yapıyı tamamen yok edip yerine yenisini getirerek değil, aşamalı olarak geliştirerek ortaya çıkartır; makro başkalaşım yaratan mikro değişimler evrimsel bir yarar sağladıkları için ortaya çıkmışlardır. Tüm hayvanlarda sinir sistemi yapılanması sağkalım bağlamında önce öz-bakımı dikkate alır. Nörobiyolojik yaklaşım, uslamlama, sorun çözme ve sosyal yön bulma süreçleriyle, sinir sisteminin evrimini ve memeli beyninin karar verme süreçlerinin nasıl çalıştığını anlamlandırabilmektedir (Churchland, 2013a: 13-28; 64-65; 94). Evrim biyolojisi davranışların evrimsel, genetik ve tarihsel temellerini göstermektedir. Farklı genetik çeşitliliklerin, farklı davranışların ortaya çıkmasına yol açtığı bilinmektedir. Davranışların evrimsel kökenlerini anlayabilmek için, bu davranışların genetik temellerini ve sağladıkları avantajı bilmek gerekir (Wasserman ve ark., 2013: 1137).

Evrimsel teorinin insan kültürünü inceleyen disiplini olan sosyobiyolojiye göre, insanın sosyal davranışlarının geniş yelpazesi, genetik yapıdan etkilenmekle kalmaz; düpedüz genler tarafından belirlenir. Kuşkucular, insan davranışlarını

anlama yolunda evrimsel kavrayışla ilgili tartışmaların odağına yerleşen bu sava karşı, bu tür bir kavrayışın yaşamla ilgili adaletsizlikleri rasyonelleştirdiği eleştirisini getirmektedirler. Oysa insan davranışının evrimsel olarak açıklanması belirlemci bir bakışa sahip olmadığı gibi insanı robotlaştırmaz da. Bireylerin görünüşleri gibi davranışları da çeşitlilikler sergiler çünkü çevresel unsurlar, davranışları, genotip-fenotip etkileşiminden daha ağırlıklı olarak şekillendirmektedir. Üstelik insanın üst düzey öğrenme yetisi ve zihinsel esnekliği, davranışlarının hiçbir hayvanda olmadığı kadar çeşitlenip esneklik göstermesini de sağlar. Çünkü insan evrimsel tarihini, kurduğu devletler, yasalar, kültürel değerlerle biçimlendirmiştir. Bunun sonucunda da bir davranışın, biyolojik uyumu desteklese bile kabul edilir olup olmaması toplumsal yapı tarafından belirlenir hâle gelmiştir (Wasserman ve ark.,2013: 1139).

Sonuç olarak, insanı (ve diğer canlıları) anlamaya ve tanımlamaya ilişkin bir araştırma ve soruşturmanın, öncelikle insanın (ve/veya diğer canlıların) yapısını dikkate alan bir yaklaşımla hareket etmesi zorunludur. Böyle bir yaklaşım, yukarıda ayrıntılı olarak verilen tüm özellikler dikkate alınıp toparlandığında, insanın temelde ve en kuşatıcı ifadeyle "biyolojik ve sosyal bir canlı olduğu" kabulünden yola çıkmalıdır. Tanımın diğer tüm ayrıntıları bu bildirimle bağlantılı olmak durumundadır. Bu koşulları sağlayan bir yaklaşım da bilimsel ve felsefi perspektiften hareketle oluşturulmak zorundadır. Evrimsel, nörobiyolojik ve ontolojik nitelikteki böyle bir yaklaşım ise "evo-nörobiyo-ontolojik yaklaşım" olarak adlandırılabilir.

Bu yaklaşım antropontolojik yaklaşımla belli ortaklıklar ve farklılıklar sergilemektedir. Antropontolojik bakış özcü olmayan, insanın "disharmonik" yapısını hesaba katan, insanı bir olanaklar varlığı olarak gören bir yaklaşım biçimidir (Çotuksöken, 2012: 17; Çotuksöken, 2014: 62; Çotuksöken, 2016: 188). Bu bakış, insanı, insan-dünya-bilgi ilişkisinde doğal, toplumsal, tarihsel ve kültürel yanlarıyla anlar. İnsan, bedeni ve bedeni üzerinden dünyayla kurduğu ilişki açısından doğal bir varlıktır. "Üstelik bir dereceye kadar, belli bir 'başkalık' noktasına kadar, diğer bazı canlılardan farkı da yoktur" (Çotuksöken, 2014: 52). İnsanı eylemlerinden sorumlu bir varlık olarak gören antropontoloji, insan eylemlerini soruştururken insanın neliğine bakmayı önkoşul olarak kabul eder. Antropontolojik görüş, dünyada özel bir yeri olan ve olanaklar varlığı olan insanın, söz konusu olanaklarının gerçeklik alanında kendisini göstermesi sorununa eğilir ve insanın dünyayı kendi dünyası olarak sürekli biçimde yeniden oluşturduğunu vurgular. İnsanın özne oluşu her şeyi belirler çünkü varolana yönelen, varolanı anlayan, değiştiren insan olduğuna göre insan ekseninde bir varlık anlayışı belirleyici olmalıdır (Çotuksöken, 2014: 52-54; 62-63). Buna ek olarak antropontoloji bireysel olanla olmayanı ayırabilme ve

gerektiğinde bireysel/tekel olandan nasıl ve ne kadar uzaklaşmak gerektiği konusunda bilinç kazandırabilir (Çotuksöken, 2012: 57).

Evo-nörobiyo-ontolojik yaklaşım, insanı merkeze almamasıyla, insanın "özel bir yeri olmadığını sadece farklı olduğunu" savunmasıyla antropontolojik yaklaşımdan ayrılır. Bu düşünme şekli, tüm canlılarda belli ölçüde ve/veya biçimde zihin/bilinç bulunduğunu (ve/veya bulunabileceğini) ve tüm canlıların bilişsel ve duygusal yetilerinin, davranışlarının/eylemlerinin, olanaklarının, sınırlarının, sorumluluklarının, vb., sahip oldukları zihin/bilinç türüne ve düzeyine bağlı olarak biçimlendiğini savunur. Her canlının sahip olduğu zihin/bilinç düzeyi o canlının neliğiyle ilişkili olduğundan, bir canlıdaki zihni/bilinci sorgulamak o canlının neliğine bakmayı gerektirir. Evo-nörobiyo-ontolojik yaklaşım zihin/bilinç sahibi canlının neliğini irdelerken farklı canlılarda bulunan zihin/bilinç türleriyle düzeylerinin düşünme, duygulanma vb. zihinsel/bilinç işlevler(iy)le süreçler(i) açısından ne gibi olanaklara, sonuçlara vb. neden olduğuna da baktığından, özellikle karşılaştırmalı bir yaklaşımı benimser. Bu karşılaştırmalı anlayış, tüm canlıların ortak atadan türediğini, canlılar arasında apayrılık değil sadece derece farklılıkları bulunduğunu, tüm bilişsel ve duygusal yetilerin beynin-bedenin ürünü olduğunu ve epigenetik bir işleyiş gösterdiğini kabul eder. Evo-nörobiyo-ontolojik yaklaşımın sosyokültürel ve tarihsel bağlamlara verdiği önem, antropontolojik yaklaşımla benzeşmektedir. Ancak evo-nörobiyo-ontolojik anlayış bu bağlamların epigenetik temelde yapılandığını düşündüğünden araştırmalarını evrim biyolojisi, genetik nörobilim vb. disiplinlerin bulguları üzerinden yürütür. Antropontolojik düşünmenin bireysel/tekel olandan uzaklaşma sorununa eğilmesiyle evo-nörobiyo-ontolojik düşünmenin türeleş-bireyleş, toplumsallaşma-bireyselleşme, benzeme-benzememe gerilimlerine eğilme biçimleri de benzeşmektedir. Fakat nörofelsefi bir düşünme biçimi olan evo-nörobiyo-ontolojik yaklaşım bu irdelemeyi çokdisiplinli bir anlayışa gerçekleştirir.

Bilimsel bulgular insanın duyulur ve düşünülür olmak üzere, yahut başka biçimlerde parçalanarak anlaşılamayacağını gösterdiğinden, insanı sadece çatışmalı bir varlık olarak değil, çok farklı özellikler ve işlevlerin uyumlu bütünselliği olarak anlamak doğru görünmektedir. Bu nedenle evo-nörobiyo-ontolojik yaklaşım insanı, disharmonik bir varlık olarak değil çatışmalı biyolojik ve/veya sosyokültürel özelliklerle yetilerin bütünselliğe ulaşabildiği bir varlık olarak kabul eder. Bu sav, insan yapısında çatışmaların ötesine geçerek bu çatışmaları bütünselliğe dönüştürebilme olanağının bulunduğunu söyler. Bu düşünce farklı felsefecilerin söylemleriyle desteklenmektedir. Herakleitos'a göre verimli bir oluşa gelme, benzemezlerin uzlaşmasından kaynaklanır; çünkü uyumlu parçaların birleşmesi

zahmetsizce gerçekleşirken çatışmalı parçalardan uyum kurmak, bu parçaların çatışan doğalarını anlamayı gerektirir (Herakleitos, 2009: 45). Platon ideal insanı, yapısındaki çatışmalı yanları uzlaştırabilen, içsel bir düzeni sağlayabilen insan olarak tanımlar (Platon, 2012a: 439d-e-444b-e). Kant, hem toplumsal bir varlık olduğunu bilen hem de kendini diğer insanlardan ayırmak isteyen insanda istekler, tutkular ve eğilimlerden kaynaklanan çatışmaların, yeryüzünde iyiyle kötünün sürekli çatışması olarak tarih ve tarih felsefesi açısından yüksek bir amaca hizmet ettiğini yazar. Bu amaç, insanın akıl yeteneklerinin gelişmesidir (Heimsoeth, 2014: 170-178). Hegel insan olmayı insan olmanın bilincine sahip olmak olarak tanımlar ve aslen doğasında uzlaşma olan insanın bu bilince, hem kendisiye hem ötekiye çatışarak ve tüm insanlık tarihine yayılan bir süreçte eriştiğini savunur (Bumin, 1993: 175). Nietzsche Apollon-Diyonisos çatışmasının Yunan insanına yaşama anlam katma bilinci ve gücü sağladığını açıklar (Nietzsche 2011a: 49; Nietzsche 2011b: 41-71). Cassirer ise, insanın artık kendi başına varolan ve kendi başına bilinmesi gereken basit bir töz olarak düşünülemeyeceğini ve insanın işlevsel bir birlik olarak algılanması gerektiğini ileri sürer. Böyle bir birlik, çeşitliliği gerekli görülür. "Böyle bir birlik diyalektik bir birlik yani, çelişkilerin bir arada varoluşudur" (Cassirer, 1980: 207-208). Bu bütünselliğin gerçekleştirilebilmesi evrim sayesinde edinilen bir olanaktır; o halde söz konusu olanağın tür ve/veya bireyler olarak ne ölçüde ve nasıl gerçekleştirdiği veya hangi koşullarda bu bütünselliğin gerçekleştirilemediği de karşılaştırmalı bir anlayışla irdelenmelidir.

Sonuç olarak evo-nörobiyo-ontolojik insan yaklaşımının, bir insan yaklaşımı olarak zihin felsefesine/nörofelsefeye sağlamaya çalıştığı kazanımın, zihni/bilinci oluşturulan canlıların yapısını belirlemenin zorunluluğunu ve canlı varlıkların zihni/bilinci irdelenirken sosyokültürel bağlamları biyolojik bağlamlarla aynı ölçüde dikkate alan epigenetik anlayışı vurgulamak olduğu söylenebilir.

4.2.1.3 Nörofelsefi Temelli Bir İnsan Anlayışı

Nörofelsefi anlayış bilinci anlama ve insanı anlamanın birlikte gerçekleşmesi zorunluluğunu işaret etmekle birlikte açık ve net bir insan görüşü geliştirmemiştir. Ancak, nörofelsefenin bir insan doğası tanımı oluşturmada yetersiz kalmak bir yana böyle bir tanımı oluşturmada hem yöntemsel hem yaklaşımsal yetkinliği ve üstünlüğü ortadadır. Dolayısıyla bu çalışmada nörofelsefenin bir insan tanımı oluşturmada yetersiz kaldığı için bu tanımı oluşturamamış olduğu değil, belli nedenlerle bu soruna odaklanmamış olabileceği düşünülmektedir. Bu durumda, bu

bölümde, çalışmanın birinci ve özellikle de üçüncü bölümünden yola çıkılarak nörofelsefe bağlamında insanın doğasının bir tanımı verilmeye çalışılmaktadır. Elbette bu tanımsal çerçeve geliştirilmeye ve eleştirilmeye açıktır. Aşağıda davranışçı-bilişsel sinirbilim bulgularından yola çıkan ve yukarıda tanımlanan evo-nörobiyo-ontolojik yaklaşımı benimseyen nörofelsefi bir insan doğası anlayışı serimlenirken, insan doğasına ilişkin olarak yapılan kavramsal çözümlerinin açığa çıkardığı önemli belirlemeler ayrı ayrı vurgulanmaktadır.

İnsan canlı bir varlıktır. Canlılık alt düzey biyokimyasal bileşenlerin karmaşık yapılanmalar ve işlevler meydana getirecek şekilde bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda tüm canlıların temel yapıları ve işlevsel mekanizmaları gösterilebilmektedir. Hiyerarşik yapılanma sergileyen canlılığın her basamağında yeni özellikler ve yetiler belirir. İnsan da evrimsel olarak gelişmiş yetilerle donanmış bir canlıdır (Ayala, 2016: 94-99; Hoagland, 1996: 37-46; Wasserman ve ark., 2013: 2-3; 7). Canlılığın tüm basamaklarda yeni yetilerle donanması çevresel koşullar gibi genomun da sabit olmayışından kaynaklanır. Genom dinamiktir ve durmadan değişir. Beyin, beden ve genom birbirine kilitlenmiştir; bu parçalanmaz bütün, bilinçli ve bilinçsiz dış eylemlerle beraber çevre koşullarının etkisi altındadır (Ridley, 2016: 175; 178).

İnsan diğer canlılarla akrabadır. Tek ve aynı ortak atadan değişim yoluyla türeyiş bağı nedeniyle tüm canlı türleri birbirleriyle akrabadır. Bu türeyiş ve akrabalık insanın ortaya çıkışını, diğer canlılarla paylaştığı biyolojik bağları, farklı insan gruplarının bağlantılı olduğunu ve insansal özelliklerin çoğunun sonradan edinildiğini gösterir (Ayala, 2016: 11; 106; Charlesworth ve Charlesworth, 2006: 9-15; 151; Wasserman ve ark., 2013: 507-510; 514-519; 552).

İnsan diğer tüm canlı varlıklarda olduğu gibi canlılığın devamı yönünde çevreye uyum sağlar ve bu doğrultuda davranır. Burada "çevre" hem canlıyı çevreleyen dış dünya olarak dış ortamı hem de bedenin koşulları olarak iç ortamı ifade eder. Hem dış hem iç çevre/ortam durmaksızın değişir. Sağkalım bu değişimin algılanması, anlaşılması, değerlendirilmesi ve uygun yanıtların/tepkilerin ya da davranış ve eylemlerin gerçekleştirilebilmesi koşuluna bağlıdır. Bu süreçte tüm cevaplar/davranışlar/eylemler uygun/doğru olamayabildiğinden doğru ve uygun olanların belirlenmesi yaşamsal önem taşır (Öktem, 2013: 1-8; Wasserman ve ark., 2013: 1046). "Davranış" "dıştan gözlemlenebilecek tepkilerin toplamı", "eylem" ise "bir durumu değiştirme ya da daha ileriye götürme yönünde etkide bulunma çabası" olarak tanımlanmaktadır (TDK, 1983: 274; 393). Ayala, davranışla eylem arasındaki

ayrımı, "bir davranışın ancak sonuçları öngörülebiliyorsa bir eylem olarak değerlendirilebileceği" savı üzerinden gerçekleştirir (Ayala, 2016: 17-187). Ridley genlerin, anatomiye şekillendirmesinden kimse rahatsız olmazken davranışa olan etkilerini kabullenmekten herkesin kaçındığını yazar. Yazar ayrıca içgüdünün hayvanlar için belirleyici olduğunun, insanınsa içgüdüye mahkûm olmadığını, çünkü onun, içgüdü yerine öğrenme becerisini kullanabilen bilinçli ve özgür irade sahibi bir varlık olduğunun savunulduğunu belirtir. Oysa bu kabuller yanlıştır. Biyolojik nedensellik belirleyicilik olmadığı gibi, çevresel nedensellik de özgür iradeyi korumamaktadır. Hem hayvanlarda hem de insanlarda içgüdü bulunur ve davranışlar üzerinde etkili olur. İnsan içgüdülerin yetmediği yerde öğrenmeyi kullanır; sonra öğrenilenler giderek içgüdüye dönüşür (Ridley, 2016: 112-114; 125-128; 261). Beynin asli görevi, sağkalımı sürdürmek için gerçekleştirdiği farklı işlemlerin sonucunda bilinç ve bilinçdışı tarafından belirlenen davranışları/eylemleri üretmektir (Karakaş ve Alicioğlu, 2010: 52). Bunun yanı sıra hayvan da insan gibi çevresini değiştirebilir; ancak bu değişim çok daha düşük düzeyde ortaya çıkar (Ayala, 2016: 124-125).

"Davranış" ve "eylem" in sözlük açıklamaları ve bilimsel bulgular davranış ve eylemlerin her zaman kesin sınırlarla ayrılamayacağını göstermektedir. Bu nedenle hayvanda davranış bulunduğunu insanınsa eylemler gerçekleştirdiğini kabul etmek ve bu kabul üzerinden bir ayırım tanımlamak doğru değildir. İnsanla hayvan arasındaki fark, insanın evrimsel açıdan çok daha karmaşık bir yapıda olması nedeniyle kendi yaşam koşulları açısından kurduğu dünyanın hayvaninkine göre çevreden çok daha baskın hale gelmiş olmasına dayanır. Sonuç olarak hem insan hem de hayvan, hem çevre hem de değişen düzeylerde kendi kurdukları bir dünya içinde yaşarlar. O halde sorun, davranışlardan ziyade eylemler ve özellikle doğru ve etik eylemler gerçekleştirebilmenin yollarını aramaktır.

İnsanı yapılandıran, diğer canlılarda olduğu gibi yaşam ve bilinçtir. "Yaşam"ın bir tanımı "canlıların ne yaptıkları" olarak verilmektedir. Bu tanım "bilinçli bir özne olma anlamında canlı olma"dan, kısır ve dar bir çerçevede anlaşılan nesnel ve biyolojik anlamdaki canlılıktan çok daha fazlasının anlaşılması gerektiğini gösterir. Aristoteles de canlıyı cansızdan ayıranın hayat olduğunu yazarak hayatı, araştırmasının hareket noktası olarak alır ancak "hayat" teriminin pek çok içeriği olduğunu açıklar. Canlı, canlılık kazandıktan sonra canlıya ait diğer özelliklere sahip olabilir. Bir öznenin yaşadığını söyleyebilmek için onda hayat teriminin içerikleri olan zekâ, duyumlama, yerel hareket, dinginlik yanında beslenme hareketi, değişme ve büyüme gibi yetilerden sadece birinin bulunması yeterlidir (Aristoteles, 2011b:

402a5-414b30). Bilinç ve bilincin kaynağı olan beyin milyarlarca yılda ve aşamalı olarak gerçekleşmiş evrimin ürünüdür. Bilinçli zekâ, biyolojik, fiziksel, kimyasal, nörofizyolojik olarak uygun biçimde örgütlenmiş maddenin etkinliğinin ürünü olan doğal ve evrimsel bir fenomendir. Tüm canlılar aynı evrimsel süreçlere değişen düzeylerde tâbi olduklarından, bilinç ve zekâ türlerde aşamalı biçimde ve değişen düzeylerde ortaya çıkmıştır. Zamana ve koşullara göre ilerleyen evrim var olan yapılar arasında her canlının kendi durumuna uygun yeni bağlantılar kurularak bilinç özelliklerini değiştirmiştir (Churchland, 2013c: 260; Karakaş, 2010: 24; Tanrıdağ, 2015a: 1; Wasserman ve ark., 2013: 1; Zeman, 2012: 29).

İnsanda bulunan tüm zihinsel/bilinçsel özellik ve yetiler beyin ara işleme süreçlerinin ürünüdür. Bilişsel/davranışsal işlevler, çok sayıda bağlantı içeren "geniş ölçekli sinirsel şebekeler" tarafından yönetilmektedir. Akla gelebilecek tüm beyin işlevleri, düşünme, konuşma, karar verme, anımsama, anlam(landırm)a, okuma-yazma, politik seçimler, sosyal davranışlar, duygular, sanatsal ve estetik imgeler tasarlama vb., beyin fizyolojisi üzerinde yapılan işlevsellik döngüsü içinde meydana gelmektedir. Primat beyninin bir özelliği, uyaranla cevap ve dış dünyayla iç dünya arasında zorunlu sinaptik geçişlere sahip olmasıdır. Bu sinaptik geçişler ara işlemenin altyapısını kurar. Ara işleme sonucunda biliş, bilinç yeti ve özellikleri, bilinçlilik, sosyal davranış vb. ortaya çıkar. Sinir sistemi-beden ve iç-dış dünya bütünlüğü üzerine kurulu olan beyin işlevselliği basitten karmaşığa doğru işler, temel ve yardımcı bölgelerin yakın ve uzak işbirliğini gerektirir, sağ ve sol hemisferlerin ayrımını ve ortaklığını zorunlu kılar (Mesulam, 2000: 1; 14-15; Özgören, 2010: 125; Tanrıdağ, 2014: 9-24; Tanrıdağ, 2015a: 26; 30).

Cassirer, aynı zamanda modern felsefenin işleyişini kavramada bir ipucu sunarak, insanın ayırıcı özelliğinin, yaptığı iş olduğunu yazar. Bu iş, insan etkinliklerinin bir dizgesi olan dil, söylene, sanat, bilim vb.dir. Bu etkinliklerin meydana getirdiği bağ işlevsel bir bağdır. Yapılması gerekense dil, sanat, ve dinin sayısız biçimleriyle anlatımlarının derinlerde kalan temel işlevlerine bakmak ve ortak bir kökene varmaya çalışmaktır. Bu görevi yerine getirirken tüm deneysel ve tarihsel araştırma yöntemlerinden, psikolojiden ve toplumbilim incelemelerinden yararlanılmalıdır (Cassirer, 1980: 71-72). Bu söylemler nörofelsefi perspektifin, insanı anlamada bilince, insan bilincine, bilincin ve insan bilincinin işlevlerine, evrime, ontogenetik ve filogenetik olana bakma anlayışıyla uyumludur. Bu bağlamda, Cassirer veya başka bir düşünürün dirimselcilikten yararlanma önerisi bugün kabul edilebilir olmamakla beraber, genel olarak bu anlama biçimi insanı

anlamak için davranışlara, işlevselliğe, zihne/bilince-bedene/beyne ve evrime bakmak gerektiğini savunan nörofelsefi perspektifle örtüşmektedir.

İnsana özgü zihinsel yetiler primatlardan aktarılmış olmakla birlikte karmaşık sosyalleşme sayesinde insana özgü bir yapı kazanmıştır. Bu bağlamda insana özgü bilinci sağlayan bir etken, büyük beyin oluşumuna neden olan *neoteni* sürecidir. Bu epigenetik süreç "bireyleşme/toplumsallaşma" anlamına gelir. Modern insanın sinir sistemi atalarınınkinden farklı değildir. İnsan beyninin farklı olmasını sağlayan, değişen çevresel uyarılar ve çevre baskısına bağlı olarak değişen yaşama ve sosyalleşme şekilleridir (Charlesworth ve Charlesworth, 2006: 23; 27; 55; 66; Mayr, 2016: 297-308; Panksepp, 2004: 603). Omurgalı beyinde son beş yüz seksen milyon yıl içinde çok az değişimin meydana geldiği ve insan beyniyle diğer primatların beyni arasında çok büyük başlıklar bulunmadığı bilinmektedir. İnsan beynine özgünlüğünü kazandıran çok önemli bir etken, doğumdan yetişkinliğe dek geçen sürede evrimle birlikte insan beyinde gelişen özelliklerin, bireyde yeniden yapılanmasıdır. Doğum sonrasında beyin yeni sinapsların oluşması sayesinde büyürken, bu sinapsların kurulabilmesi bireyin deneyimlerine ve çevreyle etkileşimlerine yani öğrenmeye bağlıdır. Ancak, doğum sonrası beyin şekillenmesi, özel bir beyin değil, *özelleşmiş devreler* kapsayan bir beyin oluşturur.¹⁰⁰ Canlıların beyinleri arasındaki farkın temeli serebral korteks mimarisi ve insana özgü beyin temeli de özellikle mültimodal assosiyasyon alanları ve minikolon yapılanmasıdır. İnsana özgü davranışların temeli de bu mimari yapılanmadır. Özellikle serebral korteksin yapısı doğum öncesinde başlayan ve sonrasında devam eden gelişmenin ve toplumsallaşmanın parçasıdır (Carlson, 2014: 14-15; Greenstein ve Greenstein, 2000: 348; Korkmaz, 2013: 145; 148).

Zihnin yapılanma sürecinde doğum sonrası ilk dört yıl sosyal beyin oluşum sürecidir. Bundan sonra özerklik, yaratıcılık, özgürlük vb. anlamlarda bireyleşme gerçekleşir. Toplumsallaşma, ötekilerle paylaşılan benzerliklerin bilincine varma, zihnin diğer zihinlerle ortaklaşması, diğer insanları anlama, kendini onlara anlatma demektir. Yeni doğanın beyni gelişip toplumsallaşırken insan kendiyle dünya arasında bir bağ kurar. Kendini fark etme süreciyle başkalarını fark etme süreci paralel olarak ilerlerken, insan kendi varlığının ve anlamının bilincine ancak ötekilerle bağlantıları sayesinde varır. Bu sırada dünyaya ve yaşama bir anlam

¹⁰⁰ Doğum sonrası süreçte söz konusu beyin biçimlenmesinin, özelleşmiş devreler içeren bir beyin ortaya çıkardığı gerçeği, genetik belirlenimin etkisini çevrenin etkisinden daha düşük bir düzeye geriletememekle birlikte daha önemsiz kılabilir (Ridley, 2016: 108).

vermeye de başlar. Kişisel anlamın oluşumu bireyleşme süreci olarak tanımlanır. Bireyleşme tüm insanlarda bulunan ama bastırılan potansiyelin diğer insanlardan farklı şekilde gerçekleştirilmesidir. İnsanların kişisel potansiyellerinin etkinleştirilmesi, kişilerin tür olarak sahip oldukları olanakların ve her bireyin taşıdığı benzersizliklerin geliştirilmesi demektir. Kişisel anlamlar, kişilerin genetik benzersizliklerinin tarihsel/toplumsal etmenler tarafından şekillenmesiyle meydana gelir. Aynı dönemde amaç duygusu da ortaya çıkar. Toplumsallaşma, "anlamlandırma" ve "amaç" bağlantılıdır; çünkü anlam, ilişkiler sayesinde ortaya çıkarak insanlararası düşünce ve davranış ortaklığını yani amaç birliğini ve sorunlara ortak çözüm bulmayı sağlar. Bu süreçlerin tamamı nörobiyolojik temellere dayanır. Bu nörobiyolojik temel evrimseldir; başka bir deyişle, türoluşun çok eski dönemlerine dayanır. Doğal fenotip bu süreç sonucunda sosyal fenotipe dönüşmüş olur (Korkmaz, 2013: 140-175; Korkmaz, 2016: 32; 35; Smith ve Kosslyn, 2014: 480-481; Tanrıdağ, 2014: 269; Zeman, 2012: 370-371).

Tüm bu aktarılanlardan anlaşıldığı üzere bütün süreç epigenetik olarak şekillendirilir. Bunun sonucu olarak bu biçimlenmenin bilgi ve etik kaygılar dolayımında belirlenmesi son derece önemlidir.

İnsanda sinir sistemi grup ilişkileri doğrultusunda yapılanmıştır. İnsan tüm canlılar içinde sosyal olma özelliği en güçlü ve en karmaşık olan türdür. İnsanı diğer türlerden farklılaştıran korteks evrimi sosyalleşmeye dayanır (Korkmaz, 2016: 35; Mayr, 2016: 297-308; Tura, 2011: 89-90; 122).

Sosyal ortamlarda ve ilişkilerde nerede ne zaman ne yapılacağına karar vererek davranışlar/eylemler oluşturmayı sağlayan bağlantıyı beyin şebekeleri kurar. Beynin yapısında bulunan bilişsel/davranışsal sistemlerin dış çevreyle uyumlu hareket etmesi, PFK içinde bulunan bilişsel ve duygusal alanlar sayesinde sağlanır (Tanrıdağ, 2015a: 27-28; 40-41; 65; 67). Bunların yanı sıra gövdesel belirteçlerin beynin aldığı kararların altyapısını kurduğu, karar süreçlerini uyardığı veya baskıladığı bilinmektedir. Ayrıca nörotransmitterler, nöromodülatörler ve hormonlar da düşünceleri, duyguları ve davranışları belirler. Sosyalleşmenin temelinde yatan kimi biyokimyasal yapılar androjen, östrojen, testosteron, dopamin, norepinefrin, serotonin, oksitosin, vazopressin ve endorfinler/opoidler olarak açıklanmaktadır (Cozolino, 2014: 152; 382; Korkmaz, 2016: 35; Tura, 2011: 89-90; 122). Tüm bunlara ek olarak patolojik durumlar nedeniyle ve/veya yaşlanmayla beyin değişir; düşünce ve davranışlar da bu değişime uyar (Damasio, 1995: 165-201; Tanrıdağ, 2014: 24-25; Tanrıdağ, 2015a: 38-39; Tanrıdağ, 2015d: 30-31).

Sosyal bir varlık olarak insan diğer insanlar (ve diğer canlılar) hakkında sürekli düşünür ve değerlendirmeler yapar. Bu değerlendirmelerin amacı onların davranışlarından yola çıkarak niyetlerini anlamak, bir sonraki davranışlarını öngörerek bu tahminden hareketle kendi eylemlerini belirlemek ve başkalarının gözünde değer kazanmaktır (Hood, 2014: 88-89; Korkmaz, 2016: 35; Öktem, 2016a: 22; Tura, 2011: 122). Sosyalleşme davranışında zihin teorisi, ayna nöronlar, von Economo nöronlar, empati, gözlemlenme, anlamlandırma, öykünme, taklit etme vb. özellikler, yapılar, yetiler ve süreçler rol alır. Zihin okuma becerisi olan zihin teorisi büyük ölçüde örtük/bilinçsiz gerçekleşir. Ayna nöronlar gözlemlenen hareketlerle beraber niyeti de anlamayı sağlar. Bu nöronlar gözlemleyenle gözlemlenen arasında karşılıklı olarak etkinleşir. Böylece ayna nöronlar empati ve taklide yol açar. Diğerlerinin davranışlarını doğru anlamlandırmanın koşulu empati yetisi taşımak ve kendi duygularıyla sağlıklı bağ kurabilmektir. Empati sembolik olmayan iletişimi, taklitse öğrenmeyi sağlar. Çünkü taklit izleyende izlediği duyguların oluşmasına yol açar. Taklit yetisi erken yaşlarda gelişir (Berk ve Özkul, 2014: 76-77; Carlson, 2014: 385; 392; Korkmaz, 2016: 35; Öktem, 2016a: 22; Tura, 2011: 122; Rizzolatti ve Sinigaglia, 2006: 115-120; 124-125; 131; Somay, 2015: 119-126). Etkili iletişimin bir koşulu diğerlerinin duygudurumunu yüz-beden ifadelerine bakarak doğru anlamaktır. Beynin zihin/bilinç ile bağlantılı ve evrimsel özellikli yüz tanıma becerisi, duyguların ifade edilmesi ve anlaşılmasıyla doğrudan ilişkilidir. Yüz tanıma beynin füziform (*fusiform*) *gyrus* alanında gerçekleşir. Yüzlere aşina olmak yüz tanıma becerisini güçlendirir, yabancı olmaksızın zayıflatır (Berk ve Özkul, 2014: 76-77; Carlson, 2014: 288-290; 294-295; 385; 392; Greenstein ve Greenstein, 2000: 222; Korkmaz, 2016: 35). İnsanlar bu yetileri kullanmanın yanı sıra karşılarındaki insanlara (canlılara) inançlar, arzular, korkular, niyetler, umutlar vb. atfeder (Rizzolatti ve Sinigaglia, 2006: 130-131).

İnsan beyni sosyal olaylara yarar-zarar ve ödül mekanizması penceresinden bakar. Biliş ve davranışların/eylemlerin yapılandırılmasında temel önem taşıyan PFK, PFK bağlantıları ve yürütücü şebeke, beynin ödül bölgesi olup limbik sistemle güçlü bağlar taşımaktadır. Sosyal bilişsel sinirbilim beyindeki hazödül sisteminin merkezinin nükleus akkumbens olduğunu kabul etmektedir. Karar verme ve davranış/eylem belirleme beynin ödül/haz düzenekleriyle ilişkilidir. Beyin türün ve bireyin sağkalımını sağlamakla bağlantılı olan temel işlevler sonrasında haz verici maddeler salgılar. Karar verme ve davranış/eylem belirleme sürecinde duygular, geçmiş yaşantıların değerlendirilmesi ve akıl yürütme beraber çalışır. Tüm süreçte kişiyi yönlendiren "bu duyguyla ne yapacağım?" ve "kalsın mı gitsin mi?" soruları

olmaktadır. Karar verme kişinin çevresi ve kendisiyle ilgili duygularına bağlıdır. İnsan düşünce ve seçimlerinde kendini ödüllendirirken, desteklenen fikirler ve nesnel zannedilen düşünceler, aslen rasyonalize edilmişlerdir. Bununla bağlantılı olarak deneyimlerin plastisiteyi sağlaması ve değişimleri gerçekleştirmesi açısından kişinin nasıl hissettiği, dikkat, öğrenmek istenen şey veya ödül önemlidir (Tanrıdağ, 2014: 271; 278; Tanrıdağ, 2015a: 44-47).

İnsanın kendisini diğer canlılardan ayıran özelliklerinden birini aşırı gelişmiş sosyalleşme olarak belirlemek, Patricia Churchland'ın nöroetiği ve ahlak felsefesini konu edindiği çalışmasında yararlandığı perspektifle ve konusuna evrim, biyoloji, genetik, etoloji, nörobiyoloji ve paleontoloji bulgularından hareketle yaklaşmasıyla örtüşmektedir (Churchland, 2006; Churchland, 2013a).

Sosyalleşme anneyle kurulan ilişkiyle başlar. Bebek anneyle paylaştığı genetik yapıdan belli davranışları seçerek tetikler; böylelikle kendini belirleyen çevreyi şekillendirmiş olur. Karşılığında anne bebeğe dünyayı tanıtır. Bu sürecin temelinde bağlanma bulunduğundan ebeveyn davranışı son derece önemlidir. İnsanda doğum sonrasında uzun süre devam eden prefrontal lob gelişimi anne-çocuk bağlantısı ve kültür tarafından belirlendiğinden bu yapılanmanın "genetik-antropolojik" özellikli olduğu kabul edilir. Doğal gelişim ilerledikçe anneyle bebek arasındaki beden dilinin dönüşümü sonucunda bebek dil temelinde toplumsallaşır. Dil aynı zamanda zihin için bir araçtır. İnsan kendisi için anlam taşıyan nesnelere adlandırabilir ve anımsanabilir kılabilirdiğinde farkındalık bilinci ortaya çıkar. Beynin doğum sonrası bireyleşme/toplumsallaşma süreci yaşamın ileriki dönemlerinde kalıp olarak etkili olur. Çünkü tüm zamanlarda beyin bir yenilikle karşılaştığı her durumda eski yaşantıları da anımsar. Zihnin kuruluşu kişisel anlam içeren anımsamaların toplamından meydana gelir (Korkmaz, 2013: 140-175).

Bireyleşme ve toplumsallaşmanın oldukça önemli bir özelliği benzeme-benzememe gerilimi taşımasıdır. Hem toplumlarda hem bireylerde, hem diğerlerine benzemek hem de onlardan farklı olmak isteği bulunur. Bu gerilim, evrimsel ve sinirsel temellere dayanmakta olup tüm zamanlarda farklı olana duyulan tepkiyi de açıklar (Korkmaz, 2013: 140-175; 2016: 32; 35). Gerçekten insanda aynılışma eğilimi ve bu eğilimin düzeyine bağlı olarak kendi grubunu diğer gruplarla kıyaslayıp onlardan üstün görme yatkınlığı vardır; bir diğer eğilimse erkek egemen hegemonik ve hiyerarşik gruplar oluşturmaktır (Tanrıdağ, 2014: 136-140). Öte yandan söz konusu gerilim, "genetik mi çevre mi" tartışmasıyla da bağlantılıdır. İnsanın nitel ve nicel karakterlerini belirleyen hem genetik yapı hem de çevre olmasına karşın,

bütün bu tartışmalarda karşılaşılan asıl zorluk, belli karakterler açısından bireylerarası farkın ne ölçüde genetik ne oranda çevrenin etkisi tarafından belirlendiğini saptayabilmektir. Tek tek genlerin belirlediği özellikler çevre ve deneyimden etkilenmez veya çok düşük oranda etkilenirken, niceliksel genler (poligenler) tarafından belirlenen özellikler üzerinde çevrenin güçlü etkisi vardır (Ayala, 2016: 153-158; Ridley 2003: 3-37; 74; 95-127; 142-185; 249-280; Zeman, 2012: 365).

Bilim, felsefe, sanat, teknoloji vb. yaratılar zihinsel becerilerdir. Bu becerilerin temeli beyindir. Bu nedenle "tür olarak insanın bilim, teknik, sanat, vb. başarılarının olduğu"nu söylemek doğru bir ifade değildir; doğrusu, insanın tamamen beyin temelli olan bu becerileri beyin karmaşıklığına bağlı olarak aşamalı bir biçimde edindiğini söylemektir. İnsanlar, maymunlar ve kuyruksuz maymunlar primattır. İnsan soyunun şempanze soyundan ayrılmasından sonra insanın bulunduğu ana dalın veya yan dalların birinde yer alan türlere "*hominin*" veya "*hominid*", şempanzelerin bulunduğu ana dalın veya yan dalların birinde bulunan türlere "*panin*" denir. *Pan/homo* ortak atasının bir şempanzeye benzediği düşünülür. *Hominin* olduklarından şüphe duyulmayan ancak tam anlamıyla *hominine* benzemeyen *homininlere* "arkaik *homininler*" denir; "yarı arkaik *hominin* ve yarı *homo*" grupsa "geçişsel *hominin*" adını alır. Sonra "modern öncesi *homo*" ve "*Homo sapiens*" (modern insan) gelir (Wood, 2015: 12; 99; 117-118;138).

Araştırmacılar insanı insan olmayan primatlardan ayıran anatomik yapı ve özelliklerle beraber insanın, kendisini diğer hayvanlardan ayıran davranışları da tanımlamaya çalışmaktadır. *Hominid* fosilleri, modern insanı tanımlayan özelliklerin ve yetilerin zaman içindeki değişimler olarak gerçekleştiğini gösterir. İnsan ve şempanzenin ortak atasının tüm özellikleri kendine özgü hızlarda "mozaik evrim" şeklinde evrimleşmiştir. Yani bu canlı kısmen ataların özelliklerini, kısmen torunların özelliklerini taşır; kalan niteliklerse geçiş formlarının özellikleridir. İki milyon yıl önce Afrika'nın doğusunda birdenbire çok farklı bir *hominid* ortaya çıkmıştır. Beyni çarpıcı biçimde büyük olan *H. rudolfensis* beyinde o zamana dek görülmemiş olan büyüme, *Australopithecus'un* yaşam şeklindeki değişime bağlanmaktadır. Benzer bir beyin büyümesi *H. erectus* soyunda da izlenir. Sonuç olarak insan tarihinde gerçekleşen hızlı beyin büyümesine, değişen çevre ve yaşam koşullarının neden olduğu düşünülmektedir. İnsanı insan yapan ve diğer hayvanlardan ayıran beceri ve özellikler aşamalı olarak ortaya çıkmıştır. Örneğin arkaik *hominin* anatomisinin konuşmaya uygun olmadığı, konuşmaya yönelik preadaptasyonun "*homo*" çizgisinde ortaya çıktığı bilinmektedir. Bunun dışında, iki ayak üzerinde durmanın

Ardipithecus ramidus, alet kullanımının *Au. aferensis*, *Au. fergarhi* ve *P. srobustus*, teknolojinin *Homo habilis*, kıtalararası seyahatin *Homo erectus*, besinleri pişirmenin *Homo ergaster* ve ölüleri gömmeyele sanatsal faaliyetlerin *Neandertaller* zamanında ilk defa tam anlamıyla gerçekleştirildiği bilinmektedir. Buna karşın insanın on bin yıl önce avcı-toplayıcı yaşamdan tarımcı şehirci yaşama geçişi yani uygarlık, beyin boyutunu etkilememiştir. Yani büyümüş ve karmaşıklaşmış toplum, canlıyı, büyük beyni üreme avantajıyla ödüllendirmez (Ayala, 2016: 114-123; 138-144; Mayr, 2016: 289-317; Wood, 2015: 115; 118; 135). İnsanın bu türoluş süreci, bireyoluş sürecinde yinelenir ve benzer biçimde, beynin boyutça büyümesi bir süre sonra yerini nöral bağlantıların zenginleşmesiyle sağlanan gelişmeye bırakır. Hem türoluş hem bireyoluş epigenetik olarak şekillenmektedir. Bu zenginleşmeyi kontrol edebilmek insan özgürlüğünün bir parçasıdır; bu kontrolün nasıl gerçekleştirileceği ise, bir bilgi ve etik sorundur.

Bu yaklaşım elbette insanın beyne indirgenmesi anlamına gelmez. Düşünceleri, duyguları, davranışları/eylemleri ve insanı anlama sürecinde beden-beyin bütünselliğini ve sosyokültürel koşulları dikkate almak gerektiği bilinmekte olup, nörofelsefi yaklaşım ve bu çalışma kapsamında da söz konusu bütünsellik, çeşitli noktalarda vurgulanmaktadır. Ancak insanı diğer canlılardan ayıran tüm özelliklerinin, yetilerinin, davranışlarının/eylemlerinin ve başarılarının temelinde insana özgü beyin yapısı bulunmaktadır. Çünkü tüm canlılarda zihinsel işlevlerin karmaşıklığının yanı sıra bütün zihin yetilerinin ve özelliklerinin beynin yapısıyla ilgili olduğu bilinmektedir. Bilinen en karmaşık yapılardan biri olan insan beyninin bu karmaşıklığı da biyolojisine ve işlevsel özelliklerine bağlıdır (Mesulam, 2008a: 18; Mesulam, 2000: 1; Özgören, 2010: 125; Tanrıdağ, 2015a: 26; 30). İnsanın teknoloji, bilim, kültür vb. gerçekleştirmesini sağlayan unsur amaç, araç ve sonuç bağlantıları kurabilmek, geleceği öngörebilmek vb. aşırı karmaşık beyinsel/zihinsel özellikleri ve yetileridir. Bu beyin/zihin yetilerinin evrimsel temeliyse, iki ayak üzerinde durma sayesinde ellerin alet yapımında ve kullanımında çalıştırılacak şekilde serbestleşmesi ve alet tasarlamayı, aletlerin uygunluğunu öngörmeyi ve denetlemeyi gerçekleştirecek soyutlama, karşılaştırma vb. ileri düzey beyin-zihin/bilinç becerilerine sahip olmaktır. İlkel düzeydeki alet yapımı sonradan teknolojiyi doğurmuştur (Ayala, 2016: 179-187). Bu durumda tür olarak insanın belli bir özelliğe, yetiye vb. sahip olduğunu söylemek, bu nitelik ve becerilere dünya üzerinde yaşamaya başladığı ilk anda ve birdenbire sahip olmuş olduğunu söylemek anlamına gelir; oysa insanın tür olarak bu yetileri tarihsellik sürecinde zamanla ve evrim sayesinde geliştirdiği izlenmektedir. İnsanlaşma sürecinde biyolojik evrimin

ağırlıklı rolünü kültürel evrime bıraktığı düşünülürse evrimin bundan sonrasında insanın kendisi tarafından belirlenebilirliği/yönetilebilirliği söz konudur. Bu insanın sahip olduğu bir diğer özgürlük olanağıdır; bu olanağın insanın kendisi, dünya ve diğer canlılar açısından doğru biçimde gerçekleştirilmesi, etik bir sorumluluktur.

İnsan tarihinin son dönemlerinde kültürel evrim biyolojik evrimin önüne geçmiştir. Ayala, insan kalıtımını "biyolojik ve kültürel" veya "organik ve süperorganik" olarak ikiye ayırır. Kültürel kalıtım öğrenme, öğretme, örnek olma, taklit etme, sanat ve iletişimle aktarılır. Kültürel evrim biyolojik evrimin aksine, çevreyi genlerin ihtiyaçlarına uyacak şekilde değiştirir. Son birkaç bin yıldır insan çevreyi genotipe uyarlamıştır. Kültürel uyarlama biyolojik uyarlamadan daha etkili, hızlı ve yönlendirilebilir özelliktedir (Ayala, 2016: 124-126). Bu durum bugün insanı tarihin tüm zamanlarından daha fazla etkin ve sorumluluk sahibi kılar. Çünkü tarihin hiçbir döneminde insanın elinde kendi evrimine müdahalede bulunmasını sağlayacak bilgi, teknik ve bilim olanakları bu ölçüde bulunmamıştır. Bu kadar geniş olanakların hem bilimsel hem sosyokültürel anlamda aynı ölçüde büyük riskler ve belirsizlikler içerdiği ortadadır. Olanaklarla risklerin büyüklüğü ve giriftliği bugün dünya ve yaşama dair sorunlara yaklaşırken bilimsel ve felsefi perspektifi örtüştürmeyi her zamankinden daha önemi ve zorunlu hale getirir.

İnsan beynini diğer türlerin, diğer primatların beyinlerinden ayıran özellik bazı yapıların aşırı gelişmiş olmasıdır. İnsan ve primat beynindeki neopalyum/serebral korteks, özellikle insandaki serebral korteksin assosiyasyon alanları diğer canlılarda olduğundan çok daha fazla gelişmiştir. Serebral korteksin farklı işlevsel alanları arasında prefrontal bölge (PFK) özellikle ön plana çıkar. İnsan beyninin kendine has özelliği evrimsel süreçte en son gelişen PFK'nin beyin üçte birini oluşturur hale gelmiş olmasıdır. PFK'nin yürütücü/yönetici işlevlerle, düşüncelerle, davranışlarla ve özellikle kimlikle bağlantısı bilinmektedir. Yürütücü/yönetici işlevler, uygarlık kapsamına giren tüm insansal işlevlerden sorumludur. Bu bölge beyin tüm önemli alanlarıyla gerçekleştirdiği işbirliği sayesinde tüm içsel/dışsal çevre bilgilerini alır, üst düzeyde işler, bütünler; sonrasında davranışları/eylemleri yapılandırır ve doğruluklarını denetler. PFK, görevlerini gerçekleştirirken anlama duyarlı olan öznel bir gerçeklik inşa eder ve bu sırada "zaman tüneli" gibi çalışarak şeyleri "bana ait" ve "başkasına ait" olarak etiketler (Barnes, 2014: 72-77; Korkmaz, 2013: 145; 148; Korkmaz; 2016: 47; Öktem, 2013: 45-46; Tanrıdağ, 2015a: 29; Tanrıdağ, 2015d: 19).

İnsana özgü beyin oluşumunun temeli plastisitedir. İleri beyin işlevleri ağırlıklı olarak gelişim sürecinde kazanılmakta çünkü beyin erişkinlik döneminde çok güçlü bir uyarlanma kapasitesi sergilemektedir. Beyin dokusunun iki önemli özelliği bilginin sinapslar sayesinde iletilmesi ve yaşam boyu çevre koşullarıyla değişmesidir. Nöroplastisite öğrenme ve iyileşmeyi kapsar. Ayrıca duyu sistemini de etkiler. Doğa hiçbir canlının, özellikle insanın zihinsel/bilinçsel şekillenmesini belirlenime mahkum bırakmamıştır. İnsanın zihni/bilinci tüm yaşamı boyunca öğrenme, deneyim edinme ve bunlar sayesinde ortaya çıkan plastisiteyle biçimlenir. (Ayala, 2016: 159-168; Barnes, 2014: 94; 97; Cozolino, 2014: 51-58; Greenstein ve Greenstein, 2000: 130; Solms ve Turnbull, 2013: 31; Uzbay, 2010: 256; 260).

İnsan beyni hiyerarşik ve birikimli evrimsel bir yapılanma ve işlevsellik göstermektedir. Tüm beyin işlevleri basitten karmaşığa doğru yapılanır ve işler. Beynin anatomisi ve filogenetik yapılanmasında en üst yapı en gelişmiş olandır. Beynin en karmaşık işlevleri en alt düzey yapı ve mekanizmalar tarafından meydana getirilir. Örneğin "sürüngen beyni" olarak da bilinen ve beyin en eski evrimsel bölgelerini kapsayan beyin sapı alt-orta düzey zihinsel etkinliklerden, türe özgü davranışlardan ve evrimsel açıdan doğru yanıtları belirlemeden sorumludur (Ayala, 2016: 82-83; 198-199; Barnes, 2014: 30; Butler, 2009: 1185-1193; Cozolino, 2014: 30-31; Öktem, 2013: 10; 46-47; Tanrıdağ, 2015a: 26-30; 47-55-63-69).

İnsan beyninin iki hemisferi farklı görevler üstlenir. Sol hemisfer düşünsel, mantıksal, analitik, ayrıntıcı ve sözel özellikli; sağ hemisferse görsel-mekânsal, sezgisel, yaratıcı, sentezci, bütünsel ve duygusal nitelikli görevleri yürütür. Sol hemisferin, aslen sahip olmadığı bilgilere sahipmiş gibi davranarak gerekçe yarattığı bilinmektedir (Barnes, 2014: 33; Greenstein ve Greenstein, 2000: 342; 356; 360; Öktem, 2013: 12-15; 48-49; Tanrıdağ, 2016b: 11).

İnsan kendi zihninde/bilincinde kendi beyni aracılığıyla oluşturduğu dış dünya temsilini değerlendirip anlamlandırarak bu temsilden hareketle belli amaçlar belirler. Belli niyetlerle belli amaçların ve bu amaçları gerçekleştirme yollarının belirlenmesi "düşünme"dir (Smith ve Kosslyn, 2014: 412). Tüm varolanlar dışdünya-düşünme ve dil alanında vardır. Dışdünyada varolanlar, düşünmeden bağımsız olarak vardır; ancak düşünüldükleri zaman bir zihnin nesnesi olurlar ve düşünenele düşünülen arasında bir ilişki doğar (Çotuksöken, 2010: 30; 32). Ancak başka bir insanın zihnini bilmek, yapılanması sürekli devam eden iki farklı bilinç-kimlik etkileşimi arasında gerçekleşen bir etkileşimdir.

İnsanda düşünceler, duygular, davranışlar hem bilinçli hem bilinçdışı olma niteliği gösterir. Tüm deneyimlerin, düşüncelerin, duyguların ve davranışların sinir sistemi içinde meydana gelen elektriksel ve kimyasal temelleri bulunmaktadır. Beyin asıl görevi olan sağkalımı sürdürmek üzere dış dünya ve bedenden bilgi toplar ve bu bilgilerin deneyimlere dönüşmesini sağlar. Bugün bilincin beyinle bağlantılı olduğu ama beyinde gerçekleşen tüm süreçlerin bilinçli olmadığı üzerinde uzlaşılmaktadır. İç ve dış çevreden kaynaklanan aşırı miktarda uyarılarla karşılaşan organizma bu yoğunlukta bilginin tamamını işleyemeyeceğinden bilince ulaşacak olanlarla olmayanlar ayırt edilmektedir (Berk ve Özkul, 2014: 18; Greenstein ve Greenstein, 2000: 132; Karakaş ve Alıcıoğlu, 2010: 52; Korkmaz, 2013: 163-166; Öztürk, 2008: 8-10; Tanrıdağ 2015a: 19).

İnsan beyni/bilinci anlamlandırma gereksinimi duyar ve boşluklara katlanamaz. Bilinç her biri bir şey hakkında olan deneyimlerden meydana gelir. Bu deneyimlere daima bir anlam yüklenir. Böylece dış dünyanın bilgisinin oluşturulmasını anlamlandırma süreci izler (Alıcı, 2013: 19; Günday, 2002: 115; Karakaş, 2010: 14). Bunun dışında insan beyni her zaman akılcı çalışmaz ve daima güvenilir değildir. Beynin hem normal koşullar altında hem patolojik durumlarda eylemlere rehberlik edebilmek için dünyayı anlamaya çalıştığı ve bunun için deneyimlere uygun açıklamalar oluşturduğu bilinmektedir. Bu açıklamalar genellikle faydalı olmakla beraber her zaman doğru olmamaktadır. Beyin ayrıca belli koşullarda olanı yok, olmayanı var zannedebilmektedir (Tanrıdağ, 2014: 27).

İnsan içinde yaşadığı dünyayı duyular aracılığıyla algılamaya başlar; fakat dünyayı tanıma anlamında bilmek, karmaşık süreçler sonucunda gerçekleşen çok aşamalı, karmaşık ve multifaktoryel bir süreçtir. Duyular/algılar dünya-beyin/dış çevre-iç çevre bağlantısında arayüz oluşturur. Duyumsama bilinçli olsun olmasın, uyarıların merkezi sinir sistemine ulaşmasıyla meydana gelir. Beyin sonsuz sayıda duyu uyarıların hepsini değerlendiremez veya baştan yapılandıramaz. Bu nedenle dış dünyadan gelen veriler duyu organlarıyla beyne iletilirken, geçmiş deneyimlerden kazanılıp bellekte saklanan bilgiler ve bedenden gelen bilgilerle birleştirilir. Duyu verilerinin işlenmesi sonucunda bilinçli olan ve olmayan algı ortaya çıkar. Beyinde meydana gelen algı, dış dünya verileri ve beyin yapısına bağlı olduğundan epigenetik bir süreç olarak kabul edilir. Dış ve iç çevre bağlantısını kuran dış dünyanın zihinsel temsili ağırlıklı olarak görsel içerik sayesinde yapılandırılır (Berk ve Özkul, 2014: 1-2; 14; 44; 75; Greenstein ve Greenstein, 2000: 334; Smith ve Kosslyn, 2014: 2; Solms ve Turnbull, 2013: 43; Tura, 2011: 17; 70).

İnsanın düşünmesinde ve davranışlarında/eylemlerinde duygular düşüncelerden daha güçlü bir belirleyicilik göstermektedir. Duyguların duyuları, algıları, dikkati, öğrenmeyi ve belleği etkilediği bilinmektedir. İnsanda evrimin başlangıcında sadece duyguların bulunduğu, diğer işlevlerin zamanla geliştiği saptanmıştır. Bu olgu bazı durumların herkeste belli ve benzer duygulara neden olmasını ve belli ölçüde kalıplaşmış davranışlar sergilemesini anlaşılır kılar. Bu durum davranışların belirlenmiş olduğu anlamına gelmemekle beraber temel evrensel duyguların bulunduğunu gösterir (Panksepp, 2005b: 125-224; Solms ve Turnbull, 2013: 48; 111-115; 353-365). İnsan doğasına özgü olarak beyin/bilincin gelişiminde duygusal olgunlaşma çok önemlidir. Duygusal olgunlaşma frontolimbik yapılara bağlı olup olgunlaşma gerçekleşmezse uygunsuz davranışlar ortaya çıkar. Beyin gelişiminin önemli bir parçası olan duyguları anlama ve ifade etme öğrenilebilir. Bazı duygulara sürekli maruz kalmaksa beyin yapısındaki bazı bağlantıları ve dikkat devrelerini güçlendirir (Adelman ve Zajonc, 1989: 249-280; Carlson, 2014: 276-277; 283-284; Korkmaz, 2016: 41-42).

İnsanların duygusal bağlamı bulunan olaylara yanıt verme biçimi farklılık gösterir. Ayrıca insanlar şeyleri gerçekte olduğundan farklı anımsamakta, özellikle duygusal olaylarla durumları doğru anımsamamakla beraber gerçekte oldukları biçimde anımsadıklarını zannetmektedir (Karakaş, Irak ve Bekçi, 2003: 31-48; Smith ve Kosslyn, 2014: 352-355). Duyguların oluşması, tanınması, bilinçli olarak anlamlandırılması/değerlendirilmesi evrimde erken gelişen limbik sistem ve geç evrimleşen kortikal alanların çift yönlü etkileşimi sayesinde. Bu etkileşim hem duyguların bilincine varılmasını hem de düşüncenin duyguları etkilemesini sağlar. Böylece insanların seçimleri ve davranışları nesnel olmadıkları gibi bilgiye ve olgulara da bağlı olmayabilmekte, davranışları/eylemleri belirleyen genellikle öznel duygular, kişisel seçimler, değerler ve öncelikler olmaktadır (Carlson, 2014: 124-128; 276-288; Günday, 2002: 14; Korkmaz, 2016: 41-42; Smith ve Kosslyn, 2014: 328-365; Solms ve Turnbull, 2013: 48; 111-150; 353-365).

İnsan (doğası gereği) kendi beyin/bilinç yapısı sayesinde belirlenmemiş ve özgür bir varlık olabilir. Ridley, "genotipin belirlenmişlik, çevrenin özgür irade olarak kabul edildiği yapay ve yanlış bir ayırım bulunduğunu" savunur. Oysa insanların kişilikleri üzerindeki en güçlü çevresel etmen döl yatağındaki koşullar bütünüdür. Bunun dışında genlerinin ve yaşıtalarının etkisi insanın kişiliğini belirlemede ebeveynlerininkinden çok daha fazladır (Ridley, 2016: 355-367). Sonuç olarak davranışlar/eylemler, beden/beyin-zihin/bilinç ve genotip-çevre bütünselliği üzerinden yapılır. Beyin biyolojik ve genetik yapıda olduğundan, belli olanaklara

ve sınırlara sahiptir. Karmaşık yapılı ve sosyal bir canlı olan insanda beynin yapısal olanaklarıyla sınırlarının gerçeğe dönüştürülmesini ve sınırlarını ne ölçüde aşabileceğini belirleyen, epigenetik bağlamdır. İnsan beyninin epigenetik yapısı, insanın gelişmesinin ve özgürlüğünün garantisidir.

4.2.2 Bilinç-Kimlik Etkileşiminin Nörofelsefe Bağlamında İrdelenmesi

Evo-nörobiyo-ontolojik yaklaşım yukarıda açıklanan kabuller doğrultusunda zihin/bilinç sahibi canlıların neliklerine bakarken bu kavrayışla uyumlu bir biçimde zihni/bilinci irdeleyen bir yöntem "epigenetik adaptatif materyalizm" olarak adlandırılabilir. Epigenetik adaptatif materyalizm bir canlının neliğiyle nasıl bir zihne/bilince sahip olduğunu ve diğer varolanları nasıl bildiğini anlamayı bağlantılı kabul ederek zihne/bilince ve zihinle/bilinçle bağlantılı tüm özelliklere, yetilere ve süreçlere yönelir.

Epigenetik adaptatif materyalizm, nörofelsefi bir zihin/bilinç anlayışıdır. Bu anlayış canlılığın cansız maddeden karmaşık fiziksel, kimyasal biyolojik vb. etkileşimler sonucunda meydana geldiğini kabul eder. Ancak canlılık belirveren bir özellik değil, aşamalı ve birikimli bir süreçtir. Bu anlamda epigenetik adaptatif materyalizm, zayıf belirimci materyalizmden ayrılır. Zihin/bilinç de canlılığın evrimsel seyrine bağlı olarak aşamalı ve birikimli bir biçimde ortaya çıkmıştır. Tüm canlılar ortak atadan türedikleri için her canlıda zihin/bilinç bulunur. Ancak zihnin/bilincin düzeyi evrimsel gelişime bağlı farklar gösterir. Her canlıda bulunan zihin/bilinç evrimsel gelişime, türün özelliklerine ve çevreye bağlı olarak değişen bilişsel ve duygusal özellikler taşır. Epigenetik adaptatif materyalizm zihnin/bilincin canlının yapısına bağlı aşamalı, birikimli, epigenetik ve uyumlanabilir bir yapı taşıdığını kabul etmesiyle belirimci materyalizmden farklılık gösterir. Canlı varlıklarda zihin/bilinç, beyin-beden bütünselliğinin bir ürünü ve/veya işlevidir. Fakat zihin/bilinç tamamen yepyeni, benzemez öngörülemez bir özellik/işlev değildir. Yani zihin/bilinç, beyinden belirivermez; evrimsel süreçte epigenetik bağlamda ortaya çıkar. Zihni/bilinci anlamak ve açıklamak bugün olmasa da teorik olarak gelecekte olanaklı hale gelecektir. Bu kabul epigenetik adaptatif materyalizmi güçlü belirimci materyalizmden ayırır.

Epigenetik adaptatif materyalizm insanlarda bulunan, zihinsel durumları anlama yetisini ve bu yetiyle bağlantılı kavramları, evrim sayesinde edinilen ve temelinde biyolojik evrimin önüne geçen sosyal evrimin sağladığı zihin teorisiyle

(beyinle-zihinle/bilinçle) bağlantılı bir yeti olarak görür. Bu yaklaşımda zihin teorisi, zihin teorisiyle bağlantılı düşünme biçimi ve kavramlar, evrim sayesinde aşamalı ve birikimli edinilen epigenetik özellikli yetiler olarak anlaşıldığından, epigenetik adaptatif materyalist düşünme biçimi elemeci materyalizmden ayrılır.

Zihnin/bilinç sadece işlevlerle özdeşleştirilemez; zihnin/bilincin varlığı maddeyle de bağlantılıdır çünkü belli işlevler, süreçler ve etkileşimler, belli maddeler arasında gerçekleşmektedir. Zihin/bilinç, hem madde hem işlevle bağlantılı kabul edildiğinden epigenetik adaptatif materyalizm işlevselci yaklaşımdan farklıdır. Epigenetik adaptatif materyalizm kavrayışına göre zihin/bilinç, beyin-beden ve de çevre bütünselliğinin ürünü ve/veya işlevidir. Bu anlamda zihin/bilinç epigenetik bir varolandır. Bu savı, epigenetik adaptatif materyalizmi, zihni/bilinci beyine özdeş kabul eden indirgemeci materyalist yaklaşımdan ayırır. Epigenetik adaptatif materyalizme göre zihin/bilinç durumları davranışlarla ve çevreyle bağlantılı olmakla beraber gözlemlenebilir davranışlara indirgenemez. Çünkü zihin, bilinçdışı süreçleri de içerir. Üstelik epigenetik adaptatif materyalizm davranışlarla eylemler arasında bir ayırım kabul eder ve bu ayırımı zihnin/bilincin evrimsel gelişmişlik düzeyi kadar bilinç ve bilinçdışı farklılığıyla da bağlantılandırır. Bu anlayışıyla da davranışçı yaklaşımdan ayrılır.

Sonuç olarak epigenetik adaptatif materyalizm zihni/bilinci canlının yapısıyla uyumlu olarak aşamalı ve birikimli bir şekilde gelişen bir özellik/yeti olarak kabul eder. Zihin/bilinç, beden-beyin ve epigenetik bütünselliğin ürünü olduğundan maddeyle (beden-beyin), işlevlerle (anatomofizyoloji), düşüncelerle duygularla, davranışlarla ve sosyal koşullarla bağlantılıdır. Bütün bu yapılanma bilinç-kimlik etkileşimini de ortaya çıkarır. Bu bölümde bir önceki bölümde sergilenen nörofelsefi evo-nörobiyo-ontolojik insan anlayışı bağlamında geliştirilen savlardan hareketle bu tez çalışmasının asıl temel savlarının somutlaştırıldığı bir bilinç-kimlik etkileşimi tanımı epigenetik adaptatif materyalizm perspektifinden belirlenmeye çalışılmaktadır. Bilinç-kimlik etkileşiminin tanımları ve açılımlarıyla ilgili en önemli nokta bu etkileşimin asla olup-biten bir işlem olarak görülmemesi her an yeniden yapılandığının veya yeniden biçimlendirilmeye açık bulunduğu daima akılda tutulması gerektiğidir.

Bilinç ve kimlik arasında epigenetik ve tersinir bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bu etkileşim hem her bir insanda hem insanlar arasında izlenebilir. Bilinç-kimlik etkileşimi insanların ve diğer canlıların yaşam koşullarını şekillendiren etmendir. Bugün genetik bilimi, organizmaların gelişim çizgilerinin tamamen

epigenetik düzenekler üzerinden yapılandığını gösteren bulgular açıklamaktadır. Genlerin çalışması, çevreden gelen bilgi doğrultusunda gerçekleşmekte; çevre bilgisi hücre içi düzenekler üzerinden DNA'ya aktarılmaktadır (Ceylan, 2012: 74).

Epigenetik yapılanma, evrimin ve biyolojik olanla sosyokültürel olanın biraradalığını vurgular. Jablonka ve Lamb, evrimin dört boyutunu genetik, epigenetik, davranışsal ve sembolik boyut olarak sıralamaktadırlar. Evrimin genetik boyutu, genin "doğası nedeniyle sabit olduğu" düşüncesini geçersiz kabul eder. Değişmezlik, genin değil, sistemin özelliğidir. Buna göre, zihnin yahut bedenin hiçbir özelliğinin tek bir gen tarafından belirlendiği düşünülmez. Bedensel ve zihinsel özelliklerle işlevler, onlarca veya yüzlerce genin veya gen ürününün içinde yer aldığı ve çok sayıda genin, proteinin ve başka moleküllerle, içinde bireyin yetiştiği çevrenin birbirleriyle etkileşerek belli özellikleri ortaya çıkardığı genetik bir şebekenin çalışmasının ürünüdür. Genom, genlerin basit bir etkileşiminden ibaret olmadığından, genetik çeşitlilik de kör ve rastlantısal değildir; bu sürecin en azından belli bir bölümü düzenlenebilir (Jablonka ve Lamb, 2005: 5-8). Buna ek olarak, araştırmalar, fenotipin genotipi belirlediğini, genotipten daha ağırlıklı olarak aktarıldığını ve fenotipin geçmişte ve bugün varlığını sürdüren çok sayıda unsur tarafından belirlendiğini göstermektedir. Genetik sistem sadece bedensel ve zihinsel olanakların sınırlarını belirler; bu sınırlar dahilinde çok sayıda aktarılabilir fenotipin ortaya çıkmasını sağlayan evrimsel süreçler tanımlanmaktadır (2005: 109-111).

Evrimin epigenetik boyutu, bedendeki hücreleri farklı kılanın, farklı genler ve/veya DNA değil, DNA'da kodlanan bilginin farklı kullanımı olduğunu gösterir. Burada genlerin etkin olması veya olmaması belirleyicidir. Buna ek olarak, epigenetik bilginin bir kuşaktan diğerine aktarıldığı saptanmıştır (Jablonka ve Lamb, 2005: 113-146).

Evrimin davranışsal boyutuna ilişkin açıklamalar, bir kuşakta öğrenilen yeni davranış örüntülerinin sosyal öğrenmeyle aktarıldığını, bu aktarımların sonucunda geleneklerde ve kültürel anlayışta değişimlerin oluştuğunu ifade eder. Jablonka ve Lamb, genetik varyasyonların önemini yadsımamakla beraber, kültürel evrimin ağırlıklı olarak genetik varyasyondan bağımsız biçimde gerçekleştiğini açıklar; genetik varyasyonlar çok ufak düzeyde etki yaratmakta, bu etkiler de bireylerarası farklarla sınırlı kalmaktadır (Jablonka ve Lamb, 2005:155-191).

Evrimin dördüncü boyutu olan sembolik boyut, insanın anatomik, fizyolojik ve davranışsal açılardan hayvanlar gibi olmakla beraber, hayvandan çok farklı olmasına dikkat çeker. Jablonka ve Lamb, bu farkın, insanın bilgiyi edinme,

düzenleme ve aktarma süreçlerindeki başkalıktan kaynaklandığını düşünmektedirler. Cassirer'in bildirimlerinden destek alan araştırmacılara göre insan, sembolleri kullanarak iletişim kurar; insanlararası iletişim, tamamen olmasa da ağırlıklı biçimde sembollere bağlıdır. İnsanda sembol kullanımı hayvanda olduğu gibi katı değildir; insan kelimeleri birbirine bağlar, farklı bağlamlarda ve anlamlarda kullanır ve kelimeler üzerinden, algılanan ve deneyimlenen dünyayla bağlantı kurar. Resimler, kelimeler, hikayeler, ritüeller, dans vb. tüm semboller ve sembol kullanılan eylemler, tasarlanan ve paylaşılan bir gerçeklik meydana getirilmesini sağlar. Ayrıca insanın sahip olduğu sembol temelli kültür, zamanla değişmektedir (Jablonka ve Lamb, 2005: 193-223). Cassirer de, insanın diğer hayvanlarla karşılaştırıldığında sadece daha geniş bir gerçeklik içinde değil aynı zamanda gerçeğin yeni bir boyutu içinde yaşadığını yazar; insan fiziksel bir evrenle beraber simgesel bir evrende de yaşamaktadır. İnsan bilgisi simgesel bilgidir. Simgesel düşünce oluşması için gerçekle olanak ayrılabilmelidir; simgesel düşüncenin işlevi engellendiğinde bu ayırım yapılamaz. Bu nedenle insanın doğru tanımı onun "simgeleştiren hayvan" olduğunu ifade eder (Cassirer; 1980: 34; 61). Jablonka ve Cassirer'in vurguladığı sembolik düşünme yetisi, insanda PFK ve PFK tarafından sağlanan yürütücü/yönetici işlevlerle bağlantılı olup evrimin ve epigenetik gelişimin ürünüdür (Tanrıdağ, 2015c: 12-13).

Jablonka ve Lamb, insanda gerçekleşen kültürel aktarıma dair açıklanmış olan farklı teorileri ayrıntılarıyla irdelleyip eleştirdikten sonra, insan zihnini sadece evrimle beraber gelişen zihinsel modüller olarak tanımlamayı veya insan davranışını ve kültürünü, sadece *hominid*lerin aşırı gelişmiş davranışsal plastisite becerisinin ve sembolik iletişiminin bir ürünü olarak görmeyi sorunlu bulduklarını açıklar. Çünkü bu anlayışların hiçbiri kültürel evrimi dikkate almaz; oysa kültürel evrim, genetik değişim olmadan, tek başına büyük değişimler meydana getirebilmektedir. Araştırmacılara göre yapılması gereken, evrimsel, tarihsel, kültürel ve gelişimsel yapılanmaya bakmaktır. Kültürel varlıkları anlamak içinse, bu varlıkların başlangıcına, gelişimine yapılanmasına bakmak gerekir; aslında bunların hepsi birbiriyle ve başka süreçlerle bağlantılıdır (Jablonka ve Lamb, 2005: 119-223). Araştırmacıların bu uyarısı bu çalışmanın biyolojik/genetik-sosyokültürel örtüşmesine; başka bir deyişle epigenetiğe yaptığı vurguyu desteklemektedir.

Türoluş ve bireyoluşun birlikte belirlediği bilinç-kimlik etkileşiminin epigenetik özellik sergilemesi, insana insan olma niteliklerini ve her bireye kendi benzemez bilinç-kimlik etkileşimini kazandırır. Epigenetik, insana, belirenimle ilişkilendirilen genetik yapıyı ve plastisite sürecini belli ölçüde de olsa denetleme olanağı

sağlayarak özgürlük de sağlamış olur. Bu düşünce kimi bilimsel ve nörofelsefi makaleler tarafından desteklenmektedir (Argüden, 2017: 208; Malabou, 2016: 11; 43-47; 61-64). Epigenetik olanağı doğru şekillendirmek, Kant'ın ve Mengüsoğlu'nun, özgürlüğün ve yeteneklerin insanda çekirdek olarak bulunması ve geliştirilmesi gerektiği yolundaki söylemiyle örtüşmektedir (Mengüsoğlu, 2014: 16; 25-26; 235).

Bilinç-kimlik etkileşiminin tarafları olarak hem bilincin hem kimliğin tüm özellik ve işlevleri bu etkileşimi belirlemekle beraber bazı özellikler ön plana çıkar. Bilincin, "mantıksal olma" ve "öznelik", "öznellik", "bütünlük ve teklik" özellikleri bu nitelikler arasında yer alır. Çünkü bu nitelikler dış dünya tasarımı ve bu tasarımla bağlantılı olarak yapılan benlik algılarının oluşumu açısından önemlidir. Bilinçli süreçler gerçeklerle uyumu dikkate alan mantıksal düşünceyi izler. Sağlıklı her insan dış gerçekle kendi zihninde olanı ayırabilir. Zihinsel süreçlerin bilinçli olmadan önce bilinçdışı süreçlerden geçtiği ve beyinde algılananı "algıladım" diyen alanlar ve işlevler bulunduğu bilinmektedir. Bu durum beyinde "benlik" ile bağlantılı alan ve yapıların varlığını gösterir. Bilinçli süreçlerin yer-zaman ve neden-sonuç bağlantısı taşıması, düşüncelerin ve uslamalar sonucunda belirlenen eylemlerin mantıksal arka planını oluşturur (Korkmaz, 2013: 132; Öztürk, 2008: 8-10). Davranışlar/eylemler bazen "bilişsel uyumsuzluk" sergileyebilir. Davranışlar/eylemler belirlenirken karar verme sürecinde "dışsal bilgiyi görmezden gelerek kendi perspektifine odaklanmak" ve "kendi perspektifinin dışsal etkiler tarafından ne ölçüde belirlendiğinin tam olarak farkına varamamak" şeklinde iki temel sorun vardır. Bu temel sorunlardan kaçınmamak, kendini haklı çıkarma olarak açıklanan "bilişsel uyumsuzluk" nedenidir. Bilişsel uyumsuzluk/haklılandırma, kişisel kimlik katmanından toplumsal kimlik katmanına uzanabilir (Hood, 2014: 188-201). Nyhan ve Reifler'in araştırmaları özellikle politika ve sağlık alanları başta olmak üzere, tüm konularda insanların kişisel düşüncelerini ve inançlarını değiştirmenin/düzeltilmenin ne kadar zor ve/veya olanaksız olduğunu göstermektedir. Bu araştırmalarda belli bir konuda belli bir fikri olan insanlara, bu sanıyı doğrulayan ve bu sanının yanlışlığını ortaya seren makaleler okutulduğunda kişilerin sanılarını düzeltmek bir yana, taşıdıkları inançlara daha kuvvetle bağlandıkları saptanmıştır. En ilginç olansa, bu davranış şeklinin üst düzey eğitilmiş bireylerde bile görülmüş olmasıdır (Nyhan, 2016: 1-17; Nyhan ve Reifler, 2006: 1-50). Araştırmacıların "geri tepme etkisi" (*backfire effect*) olarak adlandırdıkları bu etki, eğitim ve insanlararası iletişim açısından son derece önemlidir. Bu sonuç aynı zamanda sol beynin neden arama, uydurma ve haklılandırma davranışları açısından da ele alınmalıdır. Yapıp etmelerin belirlenmesinde değerlendirmenin önemi bilinmektedir. Etik ve doğru

davranış, insan beyninin uslamlama ve eylem belirleme açısından daha ayrıntılı olarak araştırılması gereken bir yönüdür.

Bilincin diğer özelliklerinden olan "öznelik", davranışların belli bir niyet bağlamında gerçekleştirilmesine vurguda bulunur. "Öznelik" ve "benlik algısı" bağlantılıdır. Çünkü özne tüm deneyimlerini bir benlik bilinci bağlamında yaşar. "Öznellik", duyuusal deneyimlerin sadece bu deneyimleri yaşayanlara özgü ve başkasına anlatılamaz/aktarılamaz olduğunu gösterir (Alıcı, 2013: 13-17; 32). Zihin/bilincin aynı anda hem empati yapabilme hem de öznellik niteliklerine sahip olması, zihne "yarı geçirgen" olma özelliği kazandırır; bu özellik aynı zamanda hem sosyalleşmenin hem de bireyselliğin, mahremiyetin ve kimse tarafından yargılanma korkusu olmadan düşünebilmenin garantisidir. Çotuksöken'in zihin/bilinç alanını insanın sadece burada gerçek anlamda kendisi olabildiği bir alan olarak belirlemesi ve insanın gerçekten ve sadece bu alanda özgür olduğunu savunması bu savı destekler (Çotuksöken, 2010: 40). "Teklik ve bütünlük" sesler, renkler, kokular vb. biçimlerde deneyimlenen öznel duyuların, fotoğraf kareleri gibi anlık ve durağan değil, sinema filmi gibi süreğen olduğunu ifade eder (Alıcı, 2013: 13-17; 32). Beynin/bilincin bu özelliği dış dünya tasarımı kurma açısından son derece önemlidir. Çünkü insan, kendi zihninde/bilincinde kendi beyni tarafından oluşturulan bir dış dünya tasarımıyla bağlantılı bir benlik algısı ve eylemler gerçekleştirir; örneğin "akinetopsi" ve/veya "ihmal sendromu" gibi dış dünya algısının zedelendiği durumlarda zedelenen bu dış dünya algısıyla bağlantılı düşünme-davranma vb. sorunların ortaya çıkması bu savı desteklemektedir.

Benlik algısının oluşumu açısından çok önemli bir nokta "üst-biliş" (*meta-cognition*) kazanımıdır; üst-biliş çocuğun gelişen kendi zihinsel durumuna dikkat edebilme becerisi kazanması ve bu beceriyi sorun çözmek için kullanabilmesi demektir. Bu yeti insanın kendisini bilişsel olarak "ayarlaması"nı sağlar ve insan buna göre düşünceleriyle yapıp etmelerini değerlendirir; bu çerçevede düşünce ve eylemlerini sürdürür veya değiştirir (Korkmaz 2016: 48).

Bilinç-kimlik etkileşimi yapılanmasının önemli bir bileşeni olan benliğe ilişkin geniş kapsamlı nitelikler ve işlevler açıklanmaktadır. Benlik duygusunun yerleşmesi insanın bir kimliğe sahip olmasını sağlar. Benlik duygusu bir bedene sahip olduğunu bilmek ve kendini diğerlerinden ayırabilmek demektir. Benlik duygusu kazanmada görsel-mekânsal yetiler önemlidir. Bu yetiler insanın nesnelere tanımasını, tanıdık olan/olmayan yüzleri ayırt edebilmesini, gördüklerini anlamasını ve gördüklerinden yola çıkarak zihninde dış dünyanın, kendi bedenini de içeren bir

modelini kurabilmesini ve bu modelden yola çıkarak gereksinimleriyle istekleri doğrultusunda uygun davranışlarda ve eylemlerde bulunmasını sağlar. Görmeye dayalı beceriler el becerisine dayalı etkinliklerle beraber çalışır. Bütün bu işlevlerin gelişmesi görsel bilginin ayrıntılı analizi ve *vestibüler* ve *propriyoseptif*¹⁰¹ sistemlerden edinilen bilginin bütünleşmesiyle sağlanır (Korkmaz, 2016: 30-38).

Farklı araştırmacıların "benlik"e (veya Korkmaz'a göre "kendilik"e) ilişkin belirlemeleri bütüncül bir bakışla ele alındığında "benlik"in her insanın kendi zihninde/bilincinde kendisine dair bilgileri, sanıları, düşünceleri ve duygularından oluşan bir tasarım olduğu ortaya çıkmaktadır. Böyle bir tasarım olarak benlik, kişinin kendisi hakkında başkalarıyla paylaştığı bir anlatı olma özelliği taşır. İnsan kendi anlamlarını benliği üzerinden yapılandırırken bu anlamları başkalarıyla da paylaşır. Zihin, bu paylaşımda boşluklara ve tutarsızlıklara yer bırak(a)mayacağından uydurma ve boşluk doldurmaya başvurur.¹⁰² Benlik zamanla biyolojik ve kültürel anlamda yetkinleşen bir yapıdır. Benliğin kurulmasında, ifade edilmesinde ve dönüştürülmesinde eylem çok önemli yer tutar; erken dönemde temel günlük yapıp etmeler, özbakım, oyun¹⁰³ vb. üzerinden gerçekleşen eylemler, yürütücü ve motor işlevlerin gelişimiyle ilerleyen zamanlarda sanat ve teknolojiye dönüşür (Damasio, 1995: 238-242; Korkmaz, 2013: 151-172; Panksepp, 2005b: 300-301; 311-312; Ramachandran, 1998b: 167-172). Aynı araştırmacıların tanımları, "benlik"in, kendi bedenini ve bu beden aracılığıyla dış dünyayı, diğer insanları, canlıları, zamanı ve mekânı bilme, bedenle duyguların ayrılamazlığının, kendi geçmişinin, şimdisinin ve geleceğinin bilincinde olma, başkalarıyla paylaşılacak öznel duygu ve düşünceler taşıma, kişisel anlamlara sahip olma, kendi olanaklarının ve sınırlarının farkında olma ve buna göre seçimler yaparak eylemler oluşturabilme ile bağlantılı olduğunu göstermektedir (Damasio, 1995: 238-242; Korkmaz, 2013: 151-172; Panksepp, 2005b: 300-312; Ramachandran, 1998b: 167-172).

Bilinç-kimlik etkileşimi bağlamında evrimin bir sonucu olarak insanla diğer primatlar arasındaki derece farkının önemli bir özelliği, insanda sosyalleşmeyle bağlantılı güçlü bir ketleme yetisi içeren bir benlik sisteminin bulunmasıdır. İnsanda doğum anında üst düzey kortikal yapı ve işlevler etkin değildir. Küçük yaştaki çocukların güdüsellliği, bu durumun bir sonucudur. Yenidoğanda etkin olmayan üst

¹⁰¹ Bedenin içinden gelen uyarıları duyan sistem (Tuğlacı, 1978: 290).

¹⁰² Revonsuo'nun, farklı içebakış türleri arasında, günlük yaşamda duyguları, seçimleri, eylemleri ve diğer deneyimleri yorumlamak amacıyla doğal olarak kullanılan "yorumlayıcı içebakış" yönteminin aslında akla uygun gerekçeler oluşturarak insana duruma hâkim olduğunu ve neyi neden yaptığını daima bildiğini düşündüren akılcılaştırmalardan oluştuğu ve eylemlere dair güvenilir bilgi sağlamadığı bildirimi, bu bildirimle ilişkili olarak düşünülebilir (Revonsuo, 2016: 145-150).

¹⁰³ Oyun ve mizah/gülme, hem insanda hem hayvanda sosyalleşme ve öğrenme açısından son derece önemli yetiler ve davranışlardır (Panksepp, 2005a: 47; 280-299).

düzey kortikal yapı ve işlevler zamanla yetkinleşip alt düzey yapı ve işlevlerin denetimini ele alarak düşünce ve davranışları baskılar ve denetler; böylece her insanda, kalıtımla aktarılıp duygusal bellekte kodlanan ilkel zorlantıları baskılama becerisi gelişir. Yetişkin insanların sağlıklı zihinsel ve davranışsal işlevler sergileyebilmeleri özdenetim geliştirebilmelerine bağlıdır. Bu düzenleme çalışmazsa özdenetim yetkinleşmez ve insan arzularla güdülerin insafına kalır. Ayrıca benlik bütünlüğü yapılanmasında da aksamalar izlenir. Uygarlığın temeli ve gereği olarak, ketleme yetisinin, olumsuz yaşantıların etkisiyle zayıfladığı bilinmektedir. Kronik stres ve taciz beyin sapı etkinliğini artırırken, izolasyon ve ihmâl limbik sistem ve kortikal alanların baskılayıcı etkinliğini azaltarak saldırganlık, güdüsellik ve şiddet eğilimini yükseltir (Hood, 2014: 35; 134-135; Solms ve Turnbull, 2013: 254-256). Bunun yanı sıra duyguları bastırmanın bir bedeli olduğuna da dikkat çekilir; özdenetim insanı "bir sonraki ayartmaya karşı daha hassas" kılmaktadır (Hood, 2014: 173). Bu açıklamalar bilinç-kimlik etkileşiminde dengeli bir biliş-duygu bütünselliğinin önemini göstermektedir.

Bilinç-kimlik etkileşiminin oluşumunda evrim belirleyicidir. Öncelikle etkileşimin tarafları olan bilinç ve kimlik, beyinle bağlantılı özellikler, işlevler veya yetilerdir ve beyin de evrim sürecinin ürünüdür. Evrim hiçbir canlıda yapmadığı gibi insanda da yepyeni yapılar kurmamış, var olan yapıları yetkinleştirmiştir. Bu yüzden insanın beyinsel yapıları, yetileri ve işlevleri ilkel yapı ve işlevlerle beraber, gelişmiş olanları içerir. Evrimin/tarihin başlangıcında canlıların beyni/bilinci sağkalım ağırlıklı olarak yapılanmış, bu belirlenimde duygular baskın olmuştur. İnsanda bu yapılar korunmakla beraber "sosyal beyin"¹⁰⁴ gelişmiştir (Ayala, 2016: 30-32; 60; Carlson, 2014: 14-15; Charlesworth ve Charlesworth, 2006: 98-172; Korkmaz; 2016: 35; Wasserman ve ark., 2013: 484-485; 529-530). İnsansal özellikler, toplumsal ilişkileri yöneten duygular vb. uzun bir doğal seçim sürecini gösterir. Ataların evrimleşmesi ve büyük beyin oluşumu sürecinde benlik farkındalığının ve iletişim becerilerinin aşamalı olarak geliştiği düşünülmektedir (Charlesworth ve Charlesworth, 2006: 23; 27; 55; 66; 167-171; Karakaş ve Alicioğlu, 2010: 52; Mayr, 2016: 292-316). Bu aktarılanların sonucu olarak bilinç-kimlik etkileşiminin ontogenetik ve filogenetik özellik taşıdığını söylemek doğrudur. Her insanın bilinci, kimliği ve bilinç-kimlik etkileşimi türoluş ve bireyoluş süreci üzerinden yapılır ve bu yapılanma yaşamı boyunca devam eder. Türoluş bilinç-kimlik etkileşimine insana özgü özelliklerle işlevleri kazandırırken, bireyoluş; başka bir deyişle doğum öncesi ve sonrası gelişim

¹⁰⁴ "Sosyal beyin" ifadesi, "yürütücü/yönetici işlevler" sayesinde gerçekleştirilen ve "uygarlık kapsamına giren insansal faaliyetler"i ve bu etkinliklerin insanı diğer hayvanlardan/primat akrabalarından farklı kılan PFK büyümesi sayesinde gerçekleştiğini anlatır (Korkmaz, 2016: 47; Tanrıdağ, 2015d: 19-22).

süreci her insana kişisel özellikler kazandırmaktadır. Bunun sonucu olarak tüm insanlarda bilinç-kimlik etkileşiminin ilk canlının oluşumundan itibaren yapılanmaya başladığı söylenebilir. Ceylan da insanın türsel ve kişisel geçmişi olduğunu yazmaktadır. İnsan türünün benliği olarak "ortak benlik" filogenetik köklere sahiptir ve DNA ile aktarılır. Bebek doğduğunda hem çevrenin hem de eskiden yaşamış olan canlıların biriktirdiği ve kendisine aktardığı bilgiyi taşımaktadır. İnsanın zihinsel etkinliği, rahim içindeyken veya doğumla değil türün başlamasıyla başlamıştır. Her insan hem anne-babasının hem de tüm insanlığın "ortalamasından" oluşur. İçgüdüler türün ilk yaşam yıllarına ait bilgileri kapsadığı ve sağkalımı dikkate aldığından özellikle güçlüdür. Gelişmiş yapılar filogenetik olarak eski yapılarla birlikte çalışır (Ceylan, 20; 32; 57; 107; 139; 164-167; 193). Bütün bunların sonucu olarak her insan için, kendi bilinç-kimlik etkileşimi bağlamında ilkel yapılarla gelişmiş olanları dengelemek ve etik düşünme ve eylemde bulunmayla sonuçlanacak şekilde yönetmek olanağı ve sorumluluğu doğmaktadır.

Kimlik sahibi olmak son derece güçlü bir gereksinimdir. Bir kimlik sahibi olmaya duyulan gereksinim insan için son derece önemlidir. Kimlik duygusu insanın benliğini bilinçli olarak kabul etmesidir. Toplumsal, ailevi, mesleki, vb. yönleri bulunan bu duygu benliğin bütünleştirme yetisi sayesinde kazanılır (Erikson, 1977; 222-247; Öztürk, 2008: 133-135). Benlik/kimlik, kendine özgülük, öz farkındalık gibi özellikler ve yetiler biyolojik ve/veya sinirsel olmaktan çok sosyokültürel özelliktedir (Korkmaz, 2016: 31-52; Nalçacı, 2010: 164; Tanrıdağ, 2015e: 44-48).

Bilinç-kimlik etkileşimi "ben" ve "öteki" ilişkisi üzerinden kurulur. Kendine dair farkındalık ve başkalarının bilincinde olma eşzamanlı seyreden süreçlerdir. Ben ve öteki ilişkisi ve sosyalleşme, insanın insan olması ve bilinç-kimlik etkileşimi açısından en belirleyici unsurlardan biridir. Sosyalleşmeyi ve kişilerarası bağlantıları düzenleyen sistemlerle sosyal motivasyonu sağlayan biyokimyasal yapılar ayrıntılı olarak tanımlanmaktadır (Carlson, 2014: 385; 392; Cozolino, 2014: 62; 152; 255-256; 382; Korkmaz, 2013: 140-175; Korkmaz, 2016: 35).

Özbilinç, kendi bedeninin, kendi zihninin farkına varabilmektir. Bu farkındalığın oluşabilmesi için diğer canlıların/insanların bedenlerinin-zihinlerinin/bilinçlerinin farkına varmak gerekir. Ben ve öteki arasındaki sınır öncelikle beden üzerinden yapılır. Beden, bilinç-kimlik etkileşimine maddi bir sınır kazandırır. Sonra öteki bedende başka bir zihnin/bilincin bulunduğu bilince varılır. İletişim farklı bilinç-kimlik etkileşimleri gösteren iki insan arasındaki etkileşimdir. Bu nedenle iletişim "benim bilinç-kimlik etkileşimim ve ötekinin bilinç-

kimlik etkileşimi" arasında hem sınır çizer hem bağlayıcı görev üstlenerek bu sınırı denetler. İletişim bir plastisite aracıdır ve bir dönüşümle sonuçlanır. Olumlu etkileşim taraflarda gelişime neden olacaktır. Olumsuz etkileşiminse travmaya neden olacağı düşünülebilir. Bir araştırmada siyahi çocukların siyah oyuncak bebekler yerine beyaz bebeklerle oynamayı seçtikleri; çünkü siyah bebekleri çirkin beyaz bebekleri güzel buldukları yolundaki saptama bu savları desteklemektedir (Cozolino 2014: 324). Zihin/bilinç, yaşamın ilerleyen dönemlerinde çevre ve öğrenme yoluyla kendine ait bir yapı kurmayı başarsa bile "ben" olma anlamında bilinç-kimlik etkileşimi her zaman "ben" dışında başkalarını da kapsar.

Bilinç-kimlik etkileşimini doğrudan etkileyen ben ve öteki ilişkisinde anlam önemli bir unsurdur. Zihin, benlik bütünlüğünü sürdürme doğrultusunda çalışırken kelimelerin bilinçte meydana gelen anlamları tüm zihinsel süreçleri değiştirir. Kişi tutarlı her anlatısında ben ve öteki ayrımını gerçekleştirir, önemli olanla olmayanı belirler, zamanı kendi kişisel anlamları dolayımında yapılandırır, nedensellik bağıntıları kurar, doğru kelimeleri seçer, belleğe başvurur, muhatabın anlatı sürecindeki duygudurumunu ve düşüncelerini yüz ifadeleriyle beden dilinden hareketle anlamaya çalışır. Ayrıca insan kendi benliğiyle bağlantılandıramadığı hiçbir şeyi anlayamaz (Korkmaz, 2013: 168-169).

Anlamlandırmanın bilinç-kimlik etkileşimiyle ilişkisi açısından bir örneği "Ebu Garip Olayı" olarak görülebilir. Stephen Eisenman'ın "Ebu Garip etkisi" adını verdiği olayda ve Ebu Garip fotoğraflarında, insanlık tarihinin farklı bilinçlerle şekillenmiş farklı dönemlerinde ortaya çıkan, zaman, mekân ve kültürden bağımsız olarak daima aynı anlamları taşıyan ve dinsel metinlerle görsel tasvirleri çağrıştıran semboller görülür. Aby Warburg'un "*Pathosformel*" dediği bu semboller İlkçağdan bugüne ulaşan ve belli duyguları yansıtan yüz ifadeleriyle beden duruşlarını açığa vurur. Aslen Almancada "*schadenfreude*" kelimesiyle karşılanan "başkasının acısından zevk alma" durumu buradaki birçok görsel malzemede ikonografik olarak bulunmaktadır. Ancak bu olayın önemli noktası entelektüel düzeyi yüksek olmayan, sanat, felsefe gibi alanlarda eğitimleri bulunmayan askerlerin "insanlığın kalıtımsal görsel hafızası"nı fotoğraflara yansıtmış olmasıdır (Eisenman, 2007: 7-113; Yıldız, 2007: 11-13). Ebu Garip olayı, güç istenciyle yönetilen bir bilincin, "ötekinin kimliği"ni ve bu kimliği oluşturan bilinci küçük düşürerek ve travmatize ederek gücün kendisinde olduğunu hissettirme edimi olarak görülebilir; bu edimde şiddet aracı fotoğraf makinesi olmuştur. Fotoğraflardaki simgeleştirmeyse kolektif bilinç-kimlik etkileşiminin tarihselliğini ve sürekliliğini; başka bir deyişle filogenetik niteliğini vurgular.

Bilinç-kimlik etkileşiminde beden/sinir sisteminin katılımı olmakla beraber beynin tüm yapısı ve işleyişi temel altyapıyı kurar. Temel görevi sağkalımı sürdürmek için dış çevreden ve bedenden gelen bilgiyi işleyerek uyumlanabilir davranışlar/eylemler ortaya sermek olan beynin yapısal ve işlevsel yetilerle özellikleri düşünce, duygu ve davranışlara zemin kurar. Böylece çevrenin şekillendirilmesine açık bir bilinç-kimlik etkileşiminin temeli beyin tarafından oluşturulur (Öktem, 2013: 2-7; Tanrıdağ, 2015a: 26; 30). Örneğin sürüngen beyni olarak bilinen beyin sapı, alt-orta düzey zihinsel etkinliklerden sorumludur. İç organların işleyişi öznel deneyimlerin oluşmasında önemlidir; çünkü bu sistem dürtülerin temelidir. Dürtülerde meydana gelen değişimler önce duygular olarak deneyimlenir. Duygularla bilinç bağıntısının çok güçlü olduğu bilinmektedir. Serebellum bedenin kendisinden, bedenin uzaydaki durumunu gösteren bilgiler, motor korteksten de motor plan bilgisini alırken gerçekte ne istendiğini ve sonuçta ne yapıldığını karşılaştırıp değerlendirir ve hareketleri düzenler. Hipotalamus iç çevre ve türe has davranışların bağlanması, dürtülerin sinirsel olarak programlanması, ödül ve haz duygularının oluşumu, duyguların düzenlenmesi, bilinçli davranışların belirlenmesi görevlerinde çalışır. Limbik sistem duygusal davranışların düzenlenmesinde, duygusal anıların meydana getirilmesinde, diğer insanların duygularının fark edilmesinde, yakın dönem yaşantıları uzun süreli bellekle birleştirmede, beklenti, ödül ve karar verme süreçlerinde görevlidir. Amigdala ise uyarıların duygusal değerini saptamada rol alır. Amigdala ve hipokampus bağlantısı duyguları çevresel koşullarla ilişkilendirir ve farklı sosyal durumlara uygun davranışı belirler. Amigdala, hipokampus ve septum birlikte duygular, öğrenme ve belleğin düzenlenmesinde etkili olurlar. Neoserebellum el becerileri ve mekâna uyumda çalışır (Barnes, 2014: 26-53; Butler, 2009: 1185-1193; Carlson, 2014: 56-87; Cozolino, 2014: 30-31; Hood, 2014: 31; MacLean, 1990; Öktem, 2013: 9-19).

Bilinç-kimlik etkileşimi serebral korteks ve beyin şebekelerinin işlevselliğiyle doğrudan ilişkilidir. İnsanda farkındalık, dikkat, bellek gibi üst düzey işlevler serebral kortekste gerçekleşir (Tanrıdağ, 2014: 9-24; Tanrıdağ, 2015a: 29). Buna ek olarak insanın içsel ve dışsal dünyayı bağlantılandırmasını beynin beş şebekesi sağlar. En basit zihinsel görevler bile dağınık bir nöroanatomik şebeke işbirliğini gerektirmekte, insanın düşünme ve davranışları/eylemleri beyin şebekeleri tarafından belirlenmektedir. Özellikle PFK tarafından gerçekleştirilen yürütücü/yönetici işlevler bilinç-kimlik etkileşimi üzerinde doğrudan belirleyici olmaktadır. Bunun dışında diğer şebekelerin de bu etkileşimi önemli oranda

etkilediği izlenmektedir; örneğin görsel-uzaysal (mekânsal) süreçlerle bağlantılı "nerede" şebekesi ve görsel-uzaysal süreçler arasında sıralanan imgelem, zihinsel döndürme, görselleştirme, yönelim, görsel-uzaysal tarama, aceleci tepkilerin ketlenmesi, uzaysal dikkat becerileri bu anlamda ön plana çıkmaktadır. Görsel-uzaysal yetilerin en önemli işlevi, insanın kendi zihninde dış dünyanın ve kendi bedeninin bir modelini meydana getirmektir. Bir bedene sahip olduğunu bilme, mekân içinde kendi bedenini bilme, kendini başkalarından ayırabilme ve benlik duygusu taşıma yetileri, düşünmeyi, eylemler gerçekleştirebilmeyi, öteki zihinleri tanımayı ve onlarla iletişim kurabilmeyi sağlar. Gereksinimlerle istekler de uzaysal algılama sayesinde giderilir. Bu şebekelerin işleyişi, özellikle görsel-uzaysal tarama/biliş görevleri açısından bireysel farklılıklar açıklanmaktadır (Korkmaz, 2016: 38-39; Kurt, 2010: 188-196; Mesulam, 2000: 2; Tanrıdağ, 2015a: 43-44; Weintraub; 2000: 121; Yıldız, 2016: 109-110).

Bilinç-kimlik etkileşimini yapılandıran birçok etmen bulunmakla beraber, *plastisite* olanakların ve risklerin temeli olması sebebiyle bu etkileşiminin de temeli ve en önemli belirleyeni olarak kabul edilebilir. Plastisite değişebilirliği sağlayan asıl beyin özelliği/yetisi olduğundan bilinç ve kimlik arasında bir etkileşim bulunabilmesinin nedenidir. Bilincin dönüşümü anlamına gelen yeni nöronal bağların kurulması beyin, çevre, kültür etkileşiminin ve deneyimlerin ürünüdür. Bu sürecin diğer belirleyenleri bellek, doğum öncesi ve sonrası gelişim, gelişimin kritik anı, gelişime katılan kişiler, sosyalleşme, eğitim ve kişilerin kendi çabalarıdır. Plastisite gelişimsel ve onarıcı işlevler göstermesinin yanı sıra duyuları da biçimlendirir (Greenstein ve Greenstein, 2000: 130; Korkmaz, 2016: 31; Uzbay, 2010: 256; 260). Bütün bu özellikler ve süreçlerin sonucu olarak beynin işleyişiyle insanın dünyayı kavrayışı örtüşür (Malabou, 2016: 38; 47-58). Aktarılan bu süreçler bilinç-kimlik etkileşiminin kendisidir.

Nöroplastisitenin gücü bugün şüphe götürmemekte ve deneyimin beyni şekillendirdiğinin kesin olarak bilinmesinin yanı sıra deneyim sadece dikkat odaklayan beyni şekillendirmektedir. "Pasif, dikkatsiz ve/veya az dikkatle yapılan egzersizler nöroplastisiteyi yönlendirmekte sınırlı bir değer teşkil eder". Beyin plastisitesinin gerçekleşme koşulu "davranışlara dikkat göstermek"tir (Schwartz ve Begley, 2015: 165; 179). Hayvanlarda ve insanlarda plastisiteye ilişkin çok sayıda örnek açıklanmaktadır. Örneğin Schwartz ve Begley, bir grup gönüllünün piyano egzersizleri çalışmasıyla bir başka grubun sadece aynı egzersizi çalıştıklarını düşünmesini karşılaştıran bir araştırmanın sonucunda, bu egzersizleri pratik olarak uygulayan kişilerde oluşan motor korteks değişiminin aynı düzeyde, egzersizi

gerçekleştirdiğini düşünen gönüllülerin zihinlerinde de gerçekleştiğinin izlendiğini aktarmaktadırlar (Schwartz ve Begley, 2015: 173). Plastisite özelliği duyuları da etkilemekte plastisite sayesinde duyusal görsel verileri işleme becerisini yitiren beyinde görsel veriyi işlemekte özelleşmiş korteks yapıları, dokunsal ve işitsel veri işleme yönünde evrilmektedir (Barnes, 2014: 94; 97; Berk ve Özkul, 2014: 39). Örneğin karanlıkta bırakılan farelerde beyin görsel bilgiyi kullanamadığından, işitme bilgisine ve koku bilgisine daha çok görev düşmüş ve bu bilgi işleme sistemleri kortikal bağlantılarını yoğunlaştırmışlardır (Öktem, 2013: 36). Braille alfabesi öğrenmek isteyen görme engellilerinse, dokunma uyarılarından hareketle uzaysal bilgi çıkarmaları gerekir. Bunun gerçekleşmesi, korteksin görme alanı olan bölgesinin, dokunsal uyarıların işleyebilir hale dönüşmesiyle sağlanır. Araştırmalar bu dönüşümün gerçekleşmesi için kritik bir dönem bulunduğunu göstermiştir. Bir başka örnek olarak "hayalet uzuv" sendromunda, kol ve bacakların cerrahi işleme alınması (*ampütasyon*) sonrasında cerrahi olarak uzaklaştırılan organda ağrı vb. duyular yaşanma nedeni, kortikal temsil haritasının genişlemesi olarak açıklanır (Barnes, 2014: 96; 99).

Beyin çalışmasının ve benlik algısı-bilinç-kimlik etkileşimi-sosyalleşme sağlayan yapı ve işlevler-sosyalleşme-ben ve öteki ve yeniden örgütlenme bağlantılarının bir örneği Asperger hastası olan Temple Grandin'dir. Colorado Üniversitesi Hayvan Bilimleri profesörü olarak çalışan Dr. Grandin sosyal işaretleri okuyamamakta, sözsüz işaretleri fark edememekte ve sıralı dili anlama zorluğu çekmektedir. Öte yandan görsel imgeleri aklında tutup işlemde geçirebilir. Cozolino Dr. Grandin'in bozuk işleyen bir sistemi devre dışı bırakarak normal işleyen bir sistemden yararlanmaya yöneldiğini ve bu sayede bilişsel süreklilik kazandığını açıklar. Bu "nörodavranışsal sapma" yüksek yetkinlik gösteren görsel-mekânsal bellekle birleşerek görsel korteksin çok karmaşık işlemleri gerçekleştirebilmesini olanaklı kılmıştır. Dr. Grandin'in bir başka icadı "sıkma makinesi"dir; kendisi bu makine yardımıyla "normal insanların sarılmakla yaşadığı olumlu duyguları deneyimleyebilmekte" ve bu sayede anlamakta güçlük çektiği sözsüz işaretleri okumak ve cevaplamak zorunda kalmamaktadır (Cozolino, 2014: 370-371).

Plastisitenin "bir risk unsuru" olmasıysa beynin uyumlanma becerisinin, beklenmedik zorluklara alışmayı sağlaması gibi, sağlıksız ortamlara ve/veya yaşantılara da uyum göstermeye neden olmasından kaynaklanır. Beynin bu yetisi zor süreçleri atlattığı sağlamla beraber yaşamın erken dönemlerinde yaşanan deneyimlerin sinir sistemi üzerindeki etkisi ilerleyen zamanda zihin/bilinç sağlığını ve bilinç-kimlik etkileşimini olumsuz etkiler. Çünkü beyin travmatik deneyimlerle

karşılaştığında duyu, duygu, davranış, ve bilinçli farkındalık yetilerini bütünleştirmede sorun yaşar (Cozolino, 2014: 8; 40-41).

Plastisite ve değişimin önemi, (nöro)felsefi söylemlerce desteklenmektedir. Bugün insanı insan yapan tek bir özelliğin bulunmadığı, insanlaşmanın ardında anatomik, teknolojik ve sosyokültürel öğelerin bulunduğu bilinmektedir. Bu nedenle insanın değişmez bir doğası olduğunu ya da her insanın değişmez bir özünün bulunduğunu ileri sürmek doğru değildir. Çünkü her insan teki, özellikleri açısından diğer insanlardan ve zaman içerisinde kendisinden ayrılır ve bu farklar asla özsel değildir. Tek tek insanların bir kimliği olmakla beraber, bu kimliği oluşturan özelliklerle öğelerden her biri bütünün bir parçasıdır. Değişmez bir doğayı veya özü insana yükleme tutumunun ardında, tözsellik ve kavram gerçekliği bulunur. Bu anlayış, kavramların düşünsel alan dışında bireysel tözler gibi varolduğunu savunur. Bu durumda tözsellik, işlevselliğin önüne geçer ve her türlü değişebilirliği reddeder. Oysa varlık dünyasını oluşturan yapılar sadece tek tek varolanlardır. Bu var olanları bilmeye ilişkin tüm öğeler zihinseldir; bu öğeler, tözselliğin değil, işlevselciliğin taşıyıcılarıdır. Yapılması gereken, insan dünyasını işlevsel planda değişebilirliğe açık olarak kabul etmek ve bu açıklığı sağlayan ilkeleri belirlemektir (Çotuksöken, 1998: 108-117). Bu ilkeler farklı şekillerde tanımlanmaktadır (Cassirer, 1980: 33-34; Çotuksöken, 1998: 112). Bireylerin ilineklere olan özellikler ve/veya durumlar vb., "kimlik" kavramı altında her şeyin üstünde konumlandırıldığında ayrımcılıklar ortaya çıkar (Çotuksöken, 1998: 114). Malabou da benliğin beyni oluşturan nöronal şebekelerin çalışmasından oluştuğunu, beyin değiştiğinde öznenin de değiştiğini, kişiliği biçimlendiren ve sürdüren unsurun plastisite olduğunu ve plastisitenin kişinin kendi yaratısı ve sorumluluğu olduğunu yazmaktadır (Malabou, 2016: 8, 11, 29, 30).

Bilinç-kimlik etkileşimini yapılandıran temel süreç doğum sonrası gelişim sürecidir. Doğum sonrası gelişim süreci türoluşu bireyoluş üzerinden yineler. Bebek, doğduğu an evrimin kendisine verdiği ilksel bilinci ve anneyle babadan aldığı (aslen evrimsel artalan içeren katmanlı yapısıyla) modern insan bilincini taşır. Bilinç eski ve yeni yapıların hem ortaklığı hem ayrışması üzerinden şekillenir; tüm insanlardan hatta canlılardan alınan eski yapılar sağkalımı ve türe özgü nitelikleri gözetirken yeni yapılar bilişsel, duygusal ve sosyal yetileri inceltir ve bireyselleştirir. Bebeklerin beynin alt merkezlerini kullandıkları, zaman ve kazanılan deneyimlerle beraber bu alt bölgelerin üst bölgelerle çok sayıda bağlantı kurduğu bilinmektedir. Yaşamın başlangıcında çok az deneyime sahip olan bebek korteksi zamanla alt düzey yapıları denetleyebilir duruma ulaşır. Şimdi, doğum sonrası gelişim sürecinde diğer insanlardan hem dünya hem de bir benlik algısı öğrenilir.

Diğerlerini izleme ve anlama süreci "kim olduğumuzu keşfetme" sürecidir. "Kimliğimiz kültürel stereotipler ve biyolojimiz etrafında şekillendirilir" (Hood, 2014: 33-57; 96). Bunun yanı sıra deneyimlerin beyin yapılarıyla becerilerini etkilemesi için bu yaşantıların öznesinin deneyimle etkin bir bağı olması gerekir. Deneyimle deneyimin öznesi arasındaki ilişki, öznellik yani kişinin nasıl hissettiği üzerinden kurulur ve bazı durumlarda bu bağlantı gerçeklikten kopuk olabilir. Yaşantıların deneyimlere, yanılsamalara yahut saplantılara dönüşmesini bu süreç belirler. Bu süreci belirleyen bir önemli unsur da dikkattir; çünkü insan "ne öğrenmek istiyorsa onu ve/veya ucunda ödül olan şeyi öğrenir" (Korkmaz, 2016: 33). Özellikle yakınları tarafından şiddet, taciz, ihmal vb. davranışlara maruz kalmak çocukta hem o kişiden destek almak hem de kaçınmaya yol açar ve bu yaklaşma-kaçınma çatışması kalıcı olup kişiliği/kimliği yapılandırır. Bu olumsuzluklar plastisitenin bireylerarası olumlu ilişkiler ve esnek bilgi paylaşımı için değil, tehlikeyi öngörme ve kaçınma için kullanılmasına neden olur. Bir durumdan fiziksel olarak uzaklaşamayan kişi bilincini gerçeklikten koparmaya yönelir (Cozolino, 2014: 290-292).

Çocukluk döneminde tacize, ihmale ve sözel şiddete uğrayan bireylerin beyin esnekliği engellenmektedir. Bu bireylerin yaşamın ileriki dönemlerinde hayata, benliklerine ve diğer insanlara ilişkin algılamalarında, duygularında ve düşüncelerinde sorun olmaktadır. Bu durumun nedeni insanlararası ilişkilerin duygusal ödül değerlerine göre değerlendirilmesi ve sonra bilinçdışı olarak gelecek durumlara uyarlanması üzerinden açıklanmaktadır. İlerleyen yaşam dönemlerinde otobiyografik bellek kimliği şekillendiren benlik algısını kurarken, erken dönemde edinilen somatik, duygusal ve fiziksel verilerden yararlanır. Yaşamın erken döneminde edinilen ve hayatı algılama biçimini çarpıtan bu bilgiler dirençlidir ve ancak zaman ve çalışmayla değiştirilebilirler. Üstelik olumsuz yaşantıların olumsuz etkilerinin sonraki nesillere aktarıldığı çok sayıda araştırmayla gösterilmiştir. Tacize/ihmale bağlı olarak anormal kortikal, sol hemisfer ve sol hipokampal gelişim(i)yle beraber korpus kallosum ve sol hipokampusta küçülme izlenmektedir. En önemlisiyse reddedilme ve fiziksel acının ortak nörobiyolojik işleyiş gösterdiğinin saptanmasıdır (Cozolino 2014: 17-53; 83-119; 132-166; 184-186; 421; Şar, 2014: 15-16; 89; 295).

Doğum sonrası gelişim, plastisite ve bilinç-kimlik etkileşiminin bağlantısını ve bu bağlantının önemini destekleyen başka bildirimler de bulunmaktadır. Örneğin birçok araştırmacı antisosyal bozukluğu empati eksikliğiyle bağlantılandırır. Bu bireylerin büyük çoğunluğunun çocukluk döneminde olumsuz deneyimler edindiği bilinmekte ve bu bireylerde genellikle orbitomedyal PFK (veya farklı PFK

yapılarında) anomaliler(i) izlenmektedir. Sosyal öğrenme teorisi de şiddete maruz kalan çocukların şiddeti taklit yoluyla öğrendiğini savunur. Bu teoriye göre bu çocuklar şiddeti başkalarını kontrol etmede kullanır. Sosyal-psikososyal teori, bu çocukların beyin işlevselliğinin zedelenmesi sonucunda şiddete yatkınlaştığını ileri sürer. Bunun dışında beyni hasar aldıktan sonra antisosyal davranışlar sergileyen "sonradan kazanılmış antisosyal sahte psikopatik kişilik" örnekleri de bilinir. Bu insanlar sosyal ilişkinin önemli bir ögesi olan mizah¹⁰⁵ duygusundan tamamen yoksundur. Sürekli kendine zarar veren bireylerin neredeyse tamamının çocukluk döneminde taciz, ihmal, acımasız alay veya yoğun utanç yaşadığı bilinir. Utanç özerkliği ve dolayısıyla benlik algısını ve kimliği zedeler; bu nedenle yaşamın ileriki dönemlerinde sorunlara neden olur (Cozolino, 2014: 147; 153; 338-356; Ulukol, 2013: 89-100).

Doğum sonrası gelişim bilinç-kimlik etkileşimini temellendirirken/şekillendirirken genetik ve çevre bir arada çalışır. Bebek doğduğunda zihni/bilinci boş bir levha değildir; her bireyin doğumla getirdiği kişisel özellikleri, yatkınlıkları, eğilimleri vb. bulunur. Yenidoğan beyni tamamen kendine özgü genetik ve nöronal özelliklere sahip olarak belli bir çevre içine doğduğundan kişisel anlamları belirleyecek olan çevre her bebeğin doğumunda hazır bulunur. Bebek kendi genetik yapısı bağlamında çevreden edineceği deneyimleri seçer. Böylece genetik temelli potansiyel, fenotip gerçeğe dönüşür. Bu süreç kişisel anlam oluşturma, amaç belirleme, bireyleşme ve toplumsallaşmayı da kapsar (Korkmaz, 2013: 140-175; Pinker, 2003: 22-102; Saydam, 2014: 137-138). Bu gelişim süreci açısından zaman önemlidir. Beyin gelişiminde kritik bir an bulunmakta, bu an geçildiğinde dönüşümsüz zararlar oluşmaktadır. Örneğin bebekliklerinden beri ormanda hayvanlar tarafından büyütülen ve on beş-on altı yaşlarından sonra bulunan "feral" çocuklar, dil gelişimi için kritik yaş sekiz-dokuz olduğundan, yirmi-otuz kelimedenden fazlasını öğrenememiştir. Ayrıca yaşla beraber beyinde düşünce ve davranışları etkileyen fiziksel değişimler meydana geldiği bilinmektedir (Öktem, 2013: 34-36).

Doğum sonrası gelişimde bilinç-kimlik etkileşimi yapılanmasında nesne ilişkileri rol oynar. Bebek doğum sonrası deneyimlerini, ilişki kurduğu nesnelere sayesinde edinir. Bebeğin seçtiği nesnelere önce kendi yapısı, sonra çevre tarafından belirlenir. Benliği ve kişiliği kuran, nesne ilişkileridir. En erken ve en yakın nesne

¹⁰⁵ Mesulam, temporal lob epilepsisi geliştiğinde ortaya çıkan belirtilerden birini mizah yetisinin kaybı olarak açıklar (Mesulam, 2000: 42; 384-385). Hayvanda ve insanda gülmenin sosyalleşmede önemi bilinmektedir (Panksepp, 2005a: 47; 280-299). Bu durum sosyalleşme sorunu yaşayan kişilerde mizah yetisi bulunmamasıyla bağdaşır görünmektedir.

ilişkileri en belirgin etkiyi meydana getirir. Bebek beyni sadece en sık çalışan sinapsları sakladığından erken deneyimler sinaps oluşumunda ve kalıcılığında ağırlıklı olarak önem taşır (Huttenlocher, 1994; 137-152; Saydam, 2014: 137-138).

Bu bağlamda doğum sonrası gelişim sürecinde ebeveynlerin rolü tanımlanmaktadır. Öncelikle her bebeğin genetik yapısı ve içine doğacağı çevre ebeveynleri tarafından belirlenir. Her ebeveyn bebeğe kendi geçmişini aktarır ve bu etkinin terapiyle değiştirilebilirliği şüphelidir (Korkmaz, 2013: 140-175). Anne ve baba bebeğe kendi bedenlerinden ve zihinlerinden/bilinçlerinden ortak bir yapı aktardıklarından bebek "ben ve onlardan" ve "onların her biri için ben ve onlar"dan oluşan bir "ben"dir. Hayatın ilk yıllarında yaşananlar bilinçdışı kalsa ve geçmiş deneyimlere dayanan bilinçdışı duygusal işlemler bilinçli olarak anımsamasa da bu yaşantılar hayat boyunca düşünceleri, duyguları ve davranışları yönetir; benlik algısını, hayatın ve başkalarının nasıl algılandığını belirler. Sağ hemisferin, benlik farkındalığıyla kişisel kimlik duygusunun merkezi olduğu bilinmektedir. Sağ beyin sol beyinden önce geliştiğinden, erken dönemde belleğe çok yoğun sosyal ve duygusal deneyim kaydedilir ve bu kayıtlar sonraki ilişkileri özellikle stresli durumlarda etkiler. Bu dönemin sağlıklı geçmesi PFK'i biçimlendirir, benlik algısının olumlu olmasını, başkalarına karşı olumlu düşünce ve duygular geliştirebilmeyi, bilişsel ve duygusal becerileri yetkinleştirebilmeyi ve kontrol edebilmeyi sağlar. Erken dönemde bakım sağlayan kişiler her bireyin yaşamında en önemli rolü taşımakla kalmaz; yaşamın erken döneminde gerçekleşen etkileşimler, bakıcının da beynini biçimlendirir (Cozolino 2014: 17-53; 83-119; 132-166; 184-186; 421; Şar, 2014: 15-16; 89).

Doğum sonrası gelişim sürecinde bilinç-kimlik etkileşiminin yapılanmasında en etkili kişi annedir. Bebek doğuma kadar annenin bedeninin bir parçası olarak yaşar; beslenme gibi ihtiyaçları bu ortak beden sayesinde giderilir. Aynı zamanda annenin bedeni ve zihni/bilinci bebeği etkiler. Doğum sonrasında bakım sağlayan kişi olarak anneyle bebek arasındaki ilişki genetik benzerlik üzerinde temellenir. Bebek genetik benzerliklerine dayanarak annede belli davranışları tetikler ve annenin kendi ihtiyaçlarını karşılamaını sağlar. Anne bebeğe dünyayı tanıtır. Anne-çocuk bağı bebeğe öğrenmesi için gerekli duygusal, görsel-mekânsal, sözel olmayan çevreyi sağlar. Bebek bu dönemde dış dünya bilgisini annesiyle olan ilişkisi üzerinden edinir. Bu sürecin temeli bağlanmadır (Korkmaz, 2013: 140-175). Anneyle bebeğin beyni birbirine cevaben karşılıklı şekillenir. Bebek bir anlamda ebeveynin PFK'ini ödünç alarak kendi beynini buna göre modeller; bu modellemeler kuşaktan kuşağa aktarılır. Soykırımdan kurtulan ailelerin çocukları kendileri bir travma yaşamış olmamasına karşın ebeveynin travma temelli nörobiyolojisini taşırlar.

Cozolino "anneninin bilinçaltının kişinin ilk gerçeği" olduğunu yazar. Örneğin anneleri depresif olan çocukların duygusal gelişimlerinin sekteye uğradığı görülmektedir. Bunun nedeni çocuğun ebeveyninin duygu düzenlemesini üstlenmesidir. Dışarıdan yetişkin gibi görünen bu çocuklar kendi duygularını ancak başkalarıyla ilgilenerken düzenler (Cozolino, 2014: 275; 293; 434).

Beynin bir yetisi/işlevi olan bellek bilinç-kimlik etkileşiminin yapılanmasında önemli görevler üstlenir. Bugün beynin çocukluktan başlayarak kendi hakkında bir anlatı kurduğu bilinmektedir. Ancak insan iki yaşından öncesine dair bir anıya sahip olamamakta, sonraki yaşantıların anıları da parça parça kurulmaktadır. Kişisel anlatı insanın kendi bedeninden, tarihinden, şimdiden ve dünyasından yola çıkar. Sağlıklı her insan bunun kendi hikâyesi olduğunu ve gerçek olduğunu bilir. Değerlendirmelerde bulunan "benlik" ve/veya "ben" uzun süreli belleğin sahibi ve kişisel tarihin "anlatıcı ben"idir. Hood'a göre bellek içeriği değiştikçe kimlik de değişir; "kimliğimiz anılarımızın bir toplamıdır ama (...) anılarımız değişkendir (...) bazen tam anlamıyla kurmacadır" (Churchland, 2002: 59-125; Hood, 2014: 100; 108). Böylece ardışık deneyimler ve psikolojik süreklilik anlamına gelen kişisel kimlik, bellekle bağlantılandırılmış olur. Belleğin bağlantılandırıcı özelliği olmadığında bilinç, deneyimlediği anıların sayısı kadar parçaya ayrılır (Bilgin, 1994: 210-211; Markowitsch, 2000: 262; Maslin, 2001: 241-244; 261; Mead, 1972: 135-226; 347-353). Burada dikkati çeken bir nokta, bellek içeriğinin bu içeriğe neden olan yaşantının orijinal halinden farklılaşmasıdır. Beyin, bellek içeriği üzerinde çikarsamalar ve yorumlamalar gerçekleştirdiğinden anımsanan ve gerçekte yaşanan farklıdır (Karakaş, Irak ve Bekçi, 2003: 31-48; Korkmaz, 2013: 164-166). Bilinç-kimlik etkileşimi bellekle özdeşleştirildiğinde ve/veya bellek üzerinden anlaşılmaya çalışıldığında belleğin yapısal olarak durağan olmayışı bir yana, bellek kaybıyla seyreden hastalıklar da bu etkileşimi farklı bağlamlarda sorgulamaya açar. Bu durumda örneğin, belleğinin bir bölümünü yitiren bir kişinin kişisel özdeşliği/kimliği hem nelik hem de kişinin kendisi ve başkaları tarafından bilinme anlamında değişecektir. Bu durum ayrıca kişinin ilişkilerine de yansiyacaktır.

Farklı perspektiflerden farklı biçimlerde sınıflandırılan belleğin tüm türleri bilinç-kimlik etkileşiminin oluşumunda değişen biçimlerde ve düzeylerde belirleyici olmaktadır. Büyük kısmı örtülü olan bellekteki anılar benlik algısını ve ilişkileri belirler. Örneğin önceki yaşantıların sonraki davranışları, bilinçli bir farkındalık olmadan etkilemesini sağlayan örtük bellek; bilinçaltının temelini kurar. En önemli sosyal ve duygusal bilgiler yaşamın erken döneminde kazanılır ve açık bellekte bulunmalarına karşın, kimliği ve hayata bakışı belirler. Yoğun olumsuz yaşantılar

bilişsel/duygusal sorunlara neden olur; çünkü başkalarıyla ve hayatla ilgili düşünce ve duygular asla tamamen yeni bir deneyim gibi yaşanmaz; bir anın deneyimlenmesi daima anılardan, kişinin beklentilerinden ve hem kişinin hem durumun özelliklerinden oluşan bir değerlendirmedir (Cozolino 2014: 160-167). Yaşanılan deneyimlerin anılarından oluşan ve içinde insanın kendi çevresiyle etkileşiminin arşivlendiği deklaratif epizodik USB, kişilerin otobiyografisini yapılandırır. Kimliğin yapısını meydana getiren ve kişiliği tanımlamayı sağlayan anılar, benlik ve kişiliğe temel sağlayan otobiyografik bellekte bulunur. Böylece bir kişiyi "o kişi" yapan yani ona özgünlük kazandıran ve düzenlenmiş kişisel anılarına bağlı olan bir "otobiyografik benlik"ten bahsedilir (Barnes, 2014: 262-267; Damasio, 1999: 224-227; Greenstein ve Greenstein, 2000: 348; Korkmaz, 2016: 43-44). Çalışma belleği ise, kişilerin bilişsel yetenekleri ve yaşam amaçlarını gerçekleştirme başarıları açısından başlıklarını açıklamada etkin olduğundan, kişisel farklılıkları açıklama bağlamında önemlidir (Barnes, 2014: 265; Smith ve Kosslyn, 2014: 240-242; 274-277).

Belleğin bilinç-kimlik etkileşimi üzerindeki belirleyiciliği bellek-bilgi ve bellek-anlam ilişkilerinden etkilenmektedir. Bilinç-kimlik etkileşimi-bellek-bilgi ilişkileri açısından önemli olan, bellekte bulunan bilginin uyumlanabilir davranışları desteklemede kullanılmasıdır (Markowitsch, 2000: 262). Bu etkileşimde, belleğin, bilgi ve bilginin kullanımı bağlamında etkisi açısından iki önemli nokta vardır. Birincisi, her yeni bilgi belleği dönüştürür. İkincisi ise USB'de depolanan bilginin orijinal bilgiden çok, ilk başta bulunan bilgiden zamanla çıkarsanan bilgiyi içermesidir; çünkü zihin depolanan bilgi üzerinde bilinçdışı çıkarsamalar meydana getirir. Ayrıca insan yeni şeyleri anlarken her zaman eski yaşantıları da anımsar. Bu nedenle, hatırlanan bilgi, belleğin düzenlediği bilgidir (Karakaş, Irak ve Bekçi, 2003: 31-48; Korkmaz, 2013: 163-166).

Bilinç-kimlik etkileşimi-bellek-anlam bağlamına bakıldığında ölçülebilir şeylerin belleğe kaydedilmesinde bireysel farklılıklar izlenmezken algılar ve olayların anlamlarla bezenmesinde veya yorumlanmasında kişisel benzersizlikler saptanmaktadır (Mesulam, 2000: 59-64; 92). Kişisel anlamların erken çocukluk deneyimleri tarafından oluşturulduğu bilinmektedir. Hangi yaşantının kimi, nasıl etkileyeceği konusu tamamen kişiseldir. Erken dönem yaşantıları sonraki süreçlere kalıp olur. İnsan yeni şeyler öğrenirken eski yaşantıları daima anımsar; çünkü anlamayı sağlayan eski yaşantılardır. Ayrıca zihin, geçmiş yaşantıları hem bellekte depolanma süresinde hem anımsarken değiştirir (Korkmaz, 2013: 164-166).

Bilinç-kimlik etkileşiminde kişilerin bellekleriyle içinde yaşadıkları toplumun belleği bir arada belirleyici olmaktadır. Bilişsel sinirbilim, farklı biçimlerde sınıflandırılan kişisel belleklerin yanı sıra hangi sosyal yapıya ait olduğu önemli olmadan ortak sembolizmi ve korkuları gösteren kolektif belleği de araştırır. Ayrıca bazı sosyal grupların özel bellek dosyaları vardır (Karakaş, Irak ve Bekçi, 2003: 31-39; Tanrıdağ, 2014: 122). Kolektif bellek ve özel bellek dosyaları toplum yapılanması, toplumun bilinci ve kişiler üzerindeki etkisi açısından önemlidir (Tanrıdağ, 2014: 280-281). Toplumsal bellek sosyal bir bağlam yapılandırır ve bireyleri bir anlatı içinde birbirine bağlar. Geçmişin konuşulması bilişsel ve duygusal açıdan önemlidir çünkü kişiye kendisini değerlendirme olanağı sağlar (Cozolino, 2014: 426-429).

Toplumun yapısı bilinç-kimlik etkileşimini şekillendirir. Beyin yapı olarak sosyalleşmeye eğilimli olduğundan insan, bir parçası olduğu topluluğa bağlıdır. Çünkü grup, bilinmeyenden ve tehdit içerenden kaçınmayı sağlar. Toplumdaki bireylerin benzerliği grup içi uyum ve dayanışmayı güvenceye alır. Öte yandan insanda özdeşleşme, grup oluşturma, kendi grubunu diğerleriyle karşılaştırma ve yüceltme, benzemeyene tepki gösterme yönünde eğilimler bulunduğu ve toplumun genel kabullerini sosyalizasyon ajanları olarak eğitim, aile, din, medya gibi yapılar üzerinden kesin doğrular olarak bireylere dayattığı da saptanmıştır. Bireyler grubun onayını alma gereksinimi taşır ve "kişisel kimliği" önemser. Bu gereksinimler o kadar güçlüdür ki düşünme şeklini ve kişisel kimliği biçimlendirir. Kişisel kimlik otomatik olarak gruba özdeşleşme üzerinden şekillenir; gruba hemfikir olduğundaysa sabit fikirlilik ve aşırı uçlara yönelme başlar, grubun düşüncesi eleştirel düşünmeyi askıya alabilir. İnsanlar dışlanma tehdidi belirirse gruba aşırı uyumlu davranır; hatta bu davranış biçimi işe yaramazsa, saldırganlaşır. Bu durumun sonucu olarak kimi zaman davranışlar farkında olmadan başkalarının denetimine geçer; buna "bukalemun etkisi" denir. Bu durum "bilinçsiz taklit"in sonucudur ve grubun kişiden daha çok hoşlanmasını sağlar. "Bilinçsiz taklit" davranışının, Platon'un, taklidin olumsuz benzeyişe yol açacağı endişelerini¹⁰⁶ hatırlattığı düşünülebilir. Yalıtılmış ve/veya güçsüz olmak, otoriteye bağlılığı güçlendirir. Otorite, grupları yönetmek için şiddete gerek duyduğu kadar, verilen her emri sorgulamadan yerine getirecek itaatkâr bireylere de gerek duyar. Hood, bu noktayı "iyi huylu insanların canavara dönüştüğü yer" olarak tanımlar. Çünkü insan uygun koşullarda, başkalarının istekleri doğrultusunda davranmaya, uyum göstermeye, başkalarını memnun etmeye ve

¹⁰⁶ Platon bu konuyu *Devlet* eseri içinde ele alır (Platon, 2012a: 393c-398b; 601a-606b).

memnuniyetini önemseydiği insanların etkisinde kalmaya doğal olarak eğilimlidir (Hood, 2014: 163-164; 215; 227-239; Korkmaz, 2016: 32; Tanrıdağ, 2014: 136-140).

İnsan sosyal bir canlı olması nedeniyle hayatı boyunca her an diğer insanlarla (ve canlılarla) ilgili düşünceler, duygular, anlamlandırmalar, değerlendirmeler oluşturur ve bunlardan yola çıkarak yapıp etmeler gerçekleştirir. Bu süreç bilinç-kimlik etkileşiminin yapılanması ve dışavurumu açısından önemlidir. Beynin asıl işi eylemdir; doğru eylemse doğru düşünme sayesinde gerçekleştirilir. Kararlar ve eylemler eşzamanlı olarak dış dünyayı ve kendini izleme süreçleri sonucunda ortaya çıkar; bu bağlamda bilinç-kimlik etkileşiminin hem bir parçası hem de bir ürünü olarak kabul edilebilirler. İnsanın herhangi bir seçimi genetik mirasın, deneyimlerin, verili koşulların, amaçların, beyinde bulunan önyargıların, algıların, anıların, düşüncelerin karmaşık etkileşimi tarafından belirlenir (Hood, 2014: 149; Korkmaz, 2013: 160-163). Karar alma sürecinde insan, tüm çözüm seçeneklerini, olası eylemleri ve bu eylemlerin olası sonuçlarını zihninde değerlendirerek istenen hedefe ulaşmayı sağlaması en olanaklı görünen eylemi belirler. Bu süreçte zihnin/bilincin eşzamanlı ilerleyen dış dünyayı izleme ve kendini izleme yetisi sayesinde beden gerçek bir tehlike içine atılmamış olur. Karar alma sürecinde beyin tamamı çalışmakla beraber temel karar verme merkezleri, en fazla insanda gelişmiş bulunan prefrontal lobda yerleşiktir. Bütün bu işlemlerin beyinsel alt yapısı korteks ve plastisite tarafından oluşturulmaktadır. Buna ek olarak, tüm yürütücü işlemler belleğin katılımıyla gerçekleştirilir. Dolayısıyla karar verme, beyin uslamlama, duygulanım, bellek, zaman-mekân algısı, ayrıştırma, bütünleştirme, öngörme, karşılaştırma vb. becerileri üzerine kurulu bir bilinç-kimlik etkileşimi ürünüdür (Ayala, 2016: 182-184; Korkmaz, 2013: 160-163; Smith ve Kosslyn, 2014: 367; 369; 371; Solms ve Turnbull, 2013: 44-45). Ancak en önemlisi karar ama sürecinin ve bu süre sonunda gerçekleştirilen eylemlerin etik özellik taşıması sorunudur. Bu soruna doğru yaklaşmak, insanı doğru anlamının yanı sıra beyin-zihin/bilinç bilgisiyyle etik bilgisini bağdaştırmayı da gerektirir.

4.2.3 Nörofelsefe Açısından Felsefe Tarihinde Bilinç-Kimlik Etkileşimi

Burada, çalışmanın ikinci bölümünde aktarılan, felsefe öncesindeki bilinç-kimlik etkileşimine ilişkin olduğu düşünülen bulgu ve belirlemelerin yanı sıra felsefe tarihindeki düşünürlerin bilinç-kimlik etkileşimiyle ilişkili olduğu yönünde değerlendirilen görüşleri sinirbilimsel/nörofelsefi bir perspektiften yorumlanmaya çalışılmaktadır. Bu bölümde verilmek istenen düşünce, bilinç-kimlik etkileşimi olarak

kabul edilip aktarılan saptamaların filozofların metinlerinde yakalanmasına karşın bugüne dek fark edilmemiş olmasından çok, bu çalışma kapsamında tanımlanan biçimiyle bilinç, kimlik ve aralarındaki etkileşimin tarihsel süreç boyunca farklı biçimlerde daima ve ayrıntılı olarak konu edildiği ve bu etkileşime dair bilgi edinmek istendiğinde, felsefe tarihinin zengin ve katmanlı bir kaynak ve açılım sağladığıdır.

Bilinç-kimlik etkileşimine yönelik nörofelsefi bir soruşturmanın canlılık, evrim, beden-beyinle olan bağlantıları nedeniyle insanlığın başlangıcından yola çıkılarak yapılması doğrudur. Bu anlamda felsefe öncesi döneme ilişkin felsefi bir okuma yapılamasa da tarihsel, antropolojik, paleontolojik vb. bulgular anlamlı açılımlar sağlamaktadır. Mayr'a göre insanlaşmanın üç aşaması "şempanze aşaması" "*australopithecus* aşaması" ve "*homo* aşaması"dır. Şempanze aşaması küçük beyinle özdeşleştirilir. *Australopithecus* aşamasında habitata uyarlama yolunda değişim gerçekleşmekle beraber iki ayak üzerinde durma (*bipedalizm*) ve alet kullanımı tek başına insana özgü büyük beyni ve insanlaşmayı sağlamaz; zaten şempanzelerde kapsamlı, diğer hayvanlardaysa gelişmemiş alet kullanımı bilinmektedir. Genetik temeli bulunan beyin büyümesi, *homo rudolfensis* ve *homo erectus* zamanında gerçekleşir; bu, insanlık tarihindeki en hızlı beyin büyümesidir. Gerçek anlamda insanlaşma yani beynin hızla büyümesi, bazı *australopithecus* popülasyonlarının akıllarını kullanarak hayatta kalmasına bağlanır ve bu tüm *hominid* tarihinin en büyük dönüşümü olarak görülür. Bu değişim genetik ve yaşam koşulları tarafından belirlenir ve sonrasında genetik evrimi aşan kültürel evrime olanak sağlar (Mayr, 2014: 297-318; Mayr 2016: 292-316). Bu veriler insanın tarihsel ve epigenetik türoluş sürecinin, bireyoluş sürecinde yinelenildiğini ve tür olarak insanın neliğini belirleyen süreçlerin, kişisel kimliği belirlemede ve bilinç-kimlik etkileşimini yapılandırmada etkinleştirdiğini gösterir. Tarımsal yaşama geçişin sonucunda zamanı yönetme ve hesaplama gibi zihinsel yetilerin toprakla kurulan ilişki üzerinden geliştiği izlenir. Toprağı örnek alan bu insanın bilincinde, toprak ve tarım üzerinden şekillenen modele göre çalışarak başarı kazanma, yaşam-ölüm döngüselligi ve ruh anlayışları önemli yer tutar ve yapıp etmeler buna göre belirlenir. Madencilğe geçişin yol açtığı bilinç-kimlik etkileşimiye, doğayı ve zamanı yönetme ve çalışmanın sonuçlarını görmeye yapılır. Bu insan sorumluluk alır ve yaşamını doğa yasalarını kullanarak biçimlendirir (Eliade, 2012: 17-72). Bu bulgular insanın insan olma sürecinin ve bilinç-kimlik etkileşiminin genetik-sosyokültürel/tarihsel yani epigenetik özelliğini belirgin biçimde göstermektedir.

Felsefe öncesindeki dinsel, mitsel ve tragedya dönemler(in)e ilişkin irdellemelerde de bilinç-kimlik etkileşimine dair önemli açılımlar dikkati çekmektedir.

Dinsel bilinç-dinsel kimlik etkileşimi "kutsal olan-olmayan", "bu dünya-mükemmel dünya" gerilimleri üzerinden şekillenir. "Yaratılmış olma" duygusu, "şükran duyma", "yetersizlik" ve "suçluluk" hislerine yol açar. Bu insanın "zaman, mekân ve gerçekliğe ilişkin anlamlandırmalar" taşıyan bilincinde kimlik farklılıkları, doğumla gelen hiyerarşik yapılanma üzerinden belirlenir. Tanrılar, atalar ve kahramanlar, insanın "erginlenme" sınavıyla kazanabileceği bir kimlik modeli taşır. Kutsal üzerinden gerçekleşen benzeme-benzememe gerilimiye, bu dünyaya ait olan ve mükemmel olduğuna göre başka dünyaya ait olan arasındaki çatışma üzerinden yapılanır; kutsal, hem içselleştirilmek istenir hem ondan korkulur. Bu durum farklı olana duyulan tepkinin sinirsel ve evrimsel temelleri bulunduğu savını anımsatır (Eliade, 2009: 54-438; Korkmaz, 2016: 32; Otto, 2014: 36-90).

Ağırlıklı olarak kelimelerle semboller üzerine kurulu mitsel bilinç-mitsel kimlik etkileşimi "logos" ve "mitos" gibi çatışan unsurların dengelenmesiyle şekillenir. Bu dönemde en önemli çaba kendini ve yaşamı anlamlandırma ve kabullenme çabasıdır. Şeylerin asıllarının bulunduğu bir dünyanın varlığına inanan, asıllar dünyası olmayan tekinsiz bir dünyada yaşamak zorunda olduğunu düşünen ve yetersizliklerinin bilincine varan insan, ideal kimliğini edinme yolunda bilme edimini ve belleğini kullanır. Zamanın bozunmayla özdeşleştirilmesi ve onarımın olanaksızlığı, bozunmanın, kozmos döngüselliğinin model olduğu bir yok etme ve yeniden yaratma edimiyle giderilmeye çalışılmasına yol açar. Tanrıların, ataların ve kahramanların "yaratma gücü"nü elde ederek onlara benzemek isteyen insan bu gücü, zamanın başlangıcını bilerek kazanacağını düşündüğünden, geçmişe yönelir (Armstrong, 2014: 15-103 Eliade, 2001: 45-180; Eliade, 2009: 23-389). Belleğin kişisel özdeşliği/kimliğin yapılanmasındaki rolü bilinmektedir. Bir insanı "o insan" yapan, ağırlıklı olarak yaşantıları ve bunları nasıl yorumladığıdır. Bellek hem bu yaşantıları biriktirmeyi hem de bu birikimin bilincinde olmayı garantiler. Bellek aynı zamanda öteki insanları ve onların bilinç-kimlik etkileşimlerini de anımsamayı sağlar. Her insan kendi bilinç-kimlik etkileşimini kendi belleği üzerinden sorgular. Oysa mitsel bilinç kişisel kimliği yapılandırmada kişinin belleğini değil, uzun süreli bir kolektif belleği dikkate alır. Başvurulan bellek bir tür kolektif bellek olmakla beraber o sadece anımsama değil, "belli bir duygudurumunun tasarım yoluyla ortaya çıkartılması" işlevini de görür. Bu durum bellekle ilgili bölgelerin duygularla ilgili bölgelerle bir arada çalışması bağlamında anlamlıdır. Bu düşünme biçiminde zaman ve anlam iç içedir; zamanın başlangıcından itibaren olanları anlamak, zamanın ve yaşamın işleyişini anlamayı sağlayacağından bu işleyişe müdahalede bulunmayı ve döngüsellikten kurtulmanın sırrını bilmeyi de sağlayacaktır. Bunun yanı sıra kişisel

bellek içeriğinin zaman içinde değiştiği ve anımsanan yaşantıların gerçekte yaşananlar değil, zihnin çıkarsamaları ve yeniden yapılandırılmaları olduğu bilinmektedir. Oysa mitsel bilincin kişisel kimliği yapılandırmak için yöneldiği bellek, statik ve kolektif bir içerik taşır.

Trajik bilince dönüldüğünde Platon'un tragedyanın, taklit edilenle benzerlik kurulmasına neden olduğunu söylerken sinirbilimin empati ve gruba benzeme, grupla aynılaşıma üzerine bulgularını öncelemiş olduğu görülür (Korkmaz, 2016: 32; 35; Platon, 2012a: 393c-606b; Zeman, 2012: 370-371). Öte yandan taklit sadece benzeme amacı taşımaz; üstelik birini anlamakla onu onaylamak farklı şeylerdir. Empati belki de benzemeden önce anlamayı sağlar. İnsanın kendisine yabancı olan hatta asla onaylamayacağı bilinç-kimlik etkileşimlerini ve bu yapıları meydana getiren süreçleri anlaması, hem kişilerarası sağlıklı iletişim kurmak hem de ötekileştirmemek veya bu etkileşimlerin yol açtığı sorunlara etkili önlemler ve çözümler oluşturabilmek açısından önemlidir.

Aristoteles'in "tragedya"yı eylemlerin taklit edilmesi olarak tanımlamasının yanı sıra bu eylemlerin belli düşünce ve karaktere sahip kişilerce ortaya konduğunu yazması, bu çalışmada sergilenen bilinç-kimlik etkileşimi tanımıyla örtüşmekteyken, taklidin doğuştan gelen bir yeti olduğu ve insana ilk bilgileri sağladığı yönündeki belirlemeleri sinirbilim bulgularıyla desteklenir. Doğum sonrasında bireyleşme/toplumsallaşma şekillenirken taklit, öğrenme ve plastisitenin iç içe geçtiği bu süreçte insan, anlam ve amaçlar belirlemeye başlamaktadır (Aristoteles, 2006: 11-55; 78; Korkmaz, 2016: 35). Aristoteles'in tragedyanın izleyicide "katharsis" oluşturma amacı taşıdığı şeklindeki savı, en sosyal varlık olma özelliği taşıyan insan için iletişimin ve empatinin önemi bağlamında anlamlıdır. Bir etkileşim aracı olan ve temelinde zihin teorisi, ayna nöronlar vb. bulunan iletişim, bilinç-kimlik etkileşiminin sacayağını oluşturur ve toplumsallığın koşullarından biri olan empatiyle bağdaşır.

Nietzsche'nin tragedya ile ilgili birçok saptaması bu çalışmanın konusu olan bilinç-kimlik etkileşiminin açılımları ve sinirbilimin verileriyle örtüşmektedir. Öncelikle tragedya izleyicisinin, gördüklerinin sempatik uyarısı etkisinde kalması ve bilinçdışı biçimde sembolize edilen duyguya dalmasına dair yorum hem Aristoteles ve Platon'un görüşleriyle hem de sinirbilimin iletişim, empati, ben ve öteki ilişkisi üzerine açıklamalarıyla benzeşir. Şeylerin benzerlerinden hareketle anlaşılmasına ilişkin vurguya, insanın benzerleriyle beraber olmayı yeğlediği ve grubuna benzeme eğilimi taşıdığı bildirimleri bağlamında önemlidir. Nietzsche'ye göre Yunan insanı kendini anlamak için kusurlu oluşuyla insana benzeyen Olimpos tanrılarını yaratmış,

kendi yaratısında yaşamı olduğu haliyle görmüş, bunun sonucunda önce umutsuzluk yaşamış sonra da yaşamı kabullenip kendi sorumluluğunu üstlenmiştir (Nietzsche, 2011a: 28-144; Nietzsche, 2011b: 16-84; Tanrıdağ, 2014: 136-140). O halde tragedya insanın kendine mesafe alarak kendini anlamasıdır. Öte yandan insanın kendi bilinç-kimlik etkileşimini anlamak için yarattığı ayna kendi bilinç-kimlik etkileşiminin bir ürünüdür de. Yunan insanı kandırılmak veya kendini aldatmak değil, hayatı olduğu gibi bilmek ister ve asıl o zaman yetişkin olup kendi yaşamına kendi şekil verir. Bu olgunlaşma süreci sinirbilimde açıklanan doğum sonrası gelişimi anımsatır; her insanın doğum sonrası gelişim sürecinin bir noktasında kendini şekillendirmekten sorumlu olacağı gibi Yunan insanı da bu sorumluluğu üstlenir.

Farklı araştırmacıların tragedya analizleri, tragedyanın bilincin iradi olarak askıya alınması ve insanın yaşama, kendine ve diğer insanlara mesafe alarak bakma yolu olduğunu gösterir. Bunun dışında tragedya, elde olmayan nedenlerle yaşanan veya sebep olunan durumları sergiler (Bonnard, 2006: 11-49; Campbell, 2010: 49-58; Vernant ve Vidal-Naquet; 2012: 20-332). İnsan olma hallerini anlayan, değiştirebilecekleriyle değiştirmeyeceklerinin bilincine varır ve sorumluluk çerçevesini buna göre yapılandırır. Tragedyanın bir özelliği insanın zaman-mekân bağlılığını bilinç üzerinden kırmasıdır. İzleyicinin tragedya zamanına ve mekânına katılması, kahramanla özdeşleşmesi, ona asla içinde bulunamayacağı zaman ve mekânlarda asla sahip olamayacağı kimlikleri sahiplenerek farklı bilinçlerin perspektifiyle deneyimler edinmesi imkânını sağlar. Yaşantıların ve öğrenilenlerin plastisite sağladığı bilinmektedir; tragedya yaşantıyı gerçeklik boyutundan bilinç boyutuna taşıır ve çeşitlendirir. Tragedyanın sağladığı plastisite, belli bir bilinç-kimlik etkileşimine sahip olan izleyenin bilinci içinde, aslen ozanın bilinç-kimlik etkileşiminin ürünü olan, ama kendisi de bir bilinç-kimlik etkileşimi taşıyan oyuncu tarafından görünür kılınan kahramanın hayali bilinç-kimlik etkileşimiyle özdeşleşmesiyle, empati üzerinden gerçekleşir.

Dinsel ve mitsel bilincin felsefi bilince dönüşümü aşamalı biçimde gerçekleşmiştir. Thales'in canlı olma, ruh taşıma, etkinlik ve değişimi bağlaşık kabul etmesi sinirbilimin ve nörofelsefenin kabulleriyle örtüşür. Anaksimandros'un evren modeli, bu modelden hareketle yapılan kent ve kentli insan kimliği, kozmos ve kentle beraber değişen iletişim şekli, bilinç-kimlik etkileşiminin çevre koşullarıyla; başka bir deyişle sosyokültürel koşullarca belirlenmesinin örnekleridir. Bu bağlamda Anaksimandros'un evrim teorisinin erken bir modelini açıklaması da dikkate değerdir. Anaksimenes'in canlı-cansız ayrımı, maddi özellikli ruhu bedeni canlı kılan unsur olarak belirlemesi, ruh-beden bütünlüğünden ve maddedeki değişimden söz

etmesi, sinirbilim ve nörofelsefenin "bilinç ve yaşamın beraberce yaşayan bireyi yapılandırmaları", "canlılığın tüm biyolojik organizmaların temel özelliği olması", "yaşamın canlıların ne yaptıkları ile tanımlanabileceği" ve "canlılıkla ilgili özellik ve süreçlerin düzen, üreme, büyüme ve gelişme, ortama yanıt verme ve evrimsel adaptasyon olması" biçimindeki bildirimlerinin erken bir örneğini sergiler (Ayala, 2016: 94-99; Gökberk, 2013: 20-23; Hoagland, 1996: 37-46; Vernant, 2013: 111-117; Wasserman ve ark., 2013: 1-7; Weber, 1998: 10; Wilson, 2005: 4-6).

Herakleitos'un şeylerin yapısının karşıtların uyumundan oluştuğu yönündeki açıklaması, insanın yapısını oluşturan genetik-çevre, ilkel-gelişmiş, rasyonel-tepkisel, bireyleşme-toplumsallaşma, benzeme-benzememe gibi farklı süreç ve özelliklerin uyumu ve işlevselliğiyle örtüşmektedir. Herakleitos ruhu, karakter özelliklerini ve yapıp etmeleri birbiriyle bağlantılı irdeler. Ruh bilgelikle bağlantılıdır; ruhun kuru veya nemli oluşu kişilerin erdemli, kibirli vb. olmasına, bilge ve ölçülü davranmasına temel sağlar (Herakleitos, 2009: 29-263; Korkmaz, 2016: 32; 35; Ridley 2003: 3-280; Solms ve Turnbull, 2013: 92). Bu belirleme bilinç-kimlik etkileşiminin ve eylemlerin parçalanmazlığına işaret eder. Bundan sonra kendini bilen; başka bir anlatımla, kendi ruhunu tanıyan kişinin bilgeliğe ulaştığı yazılır. Fakat kendi kimliğinin bilincine varmak, araştırmaya istekli ve sebatkâr olmak; bilinç-kimlik etkileşimine dair belli özellikler göstermek demektir. Ayrıca bu çaba kendi aklını kullanmayı ve hem kendi aklına hem başkasınıninkine eleştirel olarak bakmayı gerektirir. Kendi aklını kullanmak, kalabalıkla aynılaşmaktan uzaklaşmayı ifade eder ve benzeme-benzememe geriliminde dengeleri bireyleşme doğrultusunda öteye götürür. Bunun yanı sıra insanın kendi ruhunu bile tam olarak bilemeyeceği; çünkü kendi yapısını aşan bir *logos*tan pay aldığı açıklanır. Bu ifade kişinin kendi bilincini bile tam bilememesiyle örtüşür. Öncelikle kişinin kendi bilincine mesafe alamaması kendine tam anlamıyla nesnel bakamamasına neden olur. Zihnin yapılanmasında bilinç kadar bilinçdışının etkin olması insanın kendisini tam anlamıyla bilememesinin bir başka nedenidir. Bir diğer nokta bilincin evrimsel, tarihsel ve aşırı karmaşık yapısı olabilir. "Herkesin bir doğası olması ve doğası kadarını anlayıp doğasına uygun olanı sevmesi" bireysel başkılıklara ilişkin bir saptama olmanın yanında bilinç-kimlik etkileşiminin bu çalışmada kabul edilen anlamıyla örtüşür. Herakleitos çoğunluk ve azınlık arasındaki farka da değinir ve bu farkı, çoğu insanın tüm insanlarda bir olanak olarak bulunan düşünme yetisini kullanmaması, yaşamını ve yapıp etmelerini bilgi yerine kanılarla yönlendirmesi ve yargılarını rasyonel biçimde değil de kişisel önceliklerini gözeterek oluşturmasıyla açıklar. Bu açıklamalardan görüldüğü üzere çoğunluk-azınlık başkalığı bilinç-kimlik etkileşimi üzerinden

çözömlenir. Herakleitos ruhun değişebilir ve eğitilebilir olduğunu belirttiğinde kişilerin, ruhla bağlantılı olduğunu evvelce açıkladığı kimliklerinin ve eylemlerinin de değişebilirliğini söylemiş olur (Carlson, 2014: 285-288; Herakleitos, 2009: 29-263). Bugün bu olanağın temelinde plastisitenin bulunduğu bilinmektedir.

Pythagoras'ın insanı organik bir varlık olarak belirlemesi sinirbilim ve nörofelsefenin kabul ettiği yaşam-canlılık-bilinç-kimlik bağlantılarıyla örtüşmektedir (Wilson, 2005: 4-6). İdeal insanın Tanrı'ya benzer kabul edilmesi ve yaşamın asıl amacının zihinsel çalışmayla ulaşılan bir arınma olarak tanımlanması, bir kimlik modeline ve bir bilinç durumuna işaret eden bir bilinç-kimlik etkileşimini gösterir. Etkileşimin ideal haline zihinsel çalışmayla ulaşıması zihnin/bilincin eğitilebilirliği bağlamında hem doğum sonrası gelişim sürecinde kişinin kendini şekillendirme olanağına hem bu olanağın kişilere yüklediği sorumluluğa hem de plastisiteye işaret eder. Pythagorasçı insan hem bütünüün parçası hem kendinin yaratıcısı olduğundan, toplumsallaşma/bireyleşme eşzamanlı gelişir. Her insanın kişisel sorumluluğu, bütünüün yapısını anlamak ve bedene sıkışmış tanrısal akılı geliştirip özgürleştirmektir ve bu insan tüm yapıp etmelerini bu sorumluluk üzerinden belirlediğinden kendini, ruhunu ve tutkularını ketlemeye ve rasyonel düşünmeye çabalamalıdır. Bu çok katmanlı yaşam anlayışı ruh-beden (veya zihin/bilinç-beyin) ilişkisine, bir yaşam bilincine, kendi kimliğini bilmeye, rasyonellik-tepkisellik gerilimini doğru yönetmeye ve ketleme becerilerini kullanmaya önem verir. Bu felsefenin ruhun birey haline gelişinin bedenlenme sonucunda gerçekleştiğini açıklaması önemlidir. Bu açıklama kişisel kimlikle bağdaştırılmasa da bir "ben" anlayışını gösterir. Bu "ben", ruhunu ruh göçü döngüselliliğinden kurtarma sorumluluğunu taşır. Pythagoras felsefesi bireysel başkılıklara da değinir. Kişisel kimliklerin benzemezliği her insanın farklı hayat amacı taşımasından kaynaklanır. Eğitim, topluma benzeme ve kurumlara saygı önemsenir; bu anlamda sosyalizasyon ajanlarının bireylerin bilinç-kimlik etkileşimi ve toplum yapılanması üzerinde etkin olduğu ortadadır. Toplumsallık insandan tüm canlılara doğru genişler ve bu toplumsallığın temelini empati kurar (Copleston, 2009: 25-118; Guthrie, 1999: 42-47; Guthrie, 2011: 197-324; Uzbay, 2010: 256; 260; Weber, 1998: 27; Zeller, 2008: 60-65).

Empedokles'in canlılığı birikimli ve aşamalı bir değişim olarak tanımlaması, sağkalımda anatomik-fizyolojik uygunluktan ve organların işlevselliğinden söz etmesi, nörofelsefede önemli bir yer bulan modern evrim ve biyoloji bulgularının erkenden ileri sürölmesi gibidir. Bu anlayış insan yapısını, dört maddi elementin optimal birleşimini sergileyen ve ruhun merkezinde bulunan kan üzerinden açıklar. Kan boşalırsa duyum, bilinç, hayat; başka bir deyişle ruh ortadan kalkar. Bu ifadede

bilinç-hayat-ruh-duyum kavramları bağlantılı; hatta aynı anlamda kullanılır. Kanın homeostaz sağlaması ve yetileri belirlemesi, yetilerin temelini fiziksel özellikli olarak kabul edildiğini gösterir. Bu bildirimler sinirbilimden yola çıkan nörofelsefi kabullerle benzeşir. Empedokles'in felsefesinde ideal kimlik tanrısal yapıya benzetildiğinden, burada kişisel kimlik anlayışı bulunduğu söylenebilir. Bireysel farklarsa her insanın taşıdığı dört maddesel elementin oranına bağlı olan akıl miktarıyla belirlenmektedir. Duyumlama süreci fizyolojik bir süreç gibi anlaşılmaya çalışılır ve duyumlayanla duyumlananın yapısı dikkate alınır. Duygudurumları da dört elementten yola çıkılarak açıklanır. Sonuç olarak Empedokles ruhu, insanı, doğru yaşam biçimini, canlılığı, akli, duyuları, duyumlamayı ve duyguları birbiriyle bağlantılı araştırması ve maddesel açıklamalar getirmeye çalışmasıyla sinirbilim ve nörofelsefe anlayışına yakın durmaktadır (Copleston, 2009: 55-57; Gökberk, 2013: 33; Guthrie, 1999: 56-324; Kranz, 1948: 129-167; Von Aster, 2015: 76-78; Weber, 1998: 29-30; Zeller, 2008: 86-90).

Demokritos felsefesinde insan, beden ve zihnin ortak işlevselliği üzerinden tanımlanır. Ruhun atomlardan meydana geldiği ve canlılığın ruh atomları sayesinde ortaya çıktığı açıklanır. Burada zihinsel işlevlerin organlarla bağlantılandırıldığı bir tür lokalizasyon anlayışı bulunur. Bilinç durumu atomlara bağlı olarak değişirken, duyum ve düşünme, bedendeki atomlar sayesinde gerçekleşen ruh olayları olarak görülür. Duyum bilginin yegâne koşuludur; çünkü her şey duyularla alındıktan sonra düşünmede var olur. Duygularla istekleri meydana getiren de atomlardır. Düşüncelerin ruh durumunu belirlediği ve davranışların ruhla bağlantılı olduğu betimlenirken "ruh" ve "akıl" aynı anlamda kullanılır. Davranışların asıl amacı olan mutluluk, ruhun yani aklın dinginliğidir. Mutluluğa ulaşma koşulları arasında en önemlisi akli kullanmadır. Demokritos için beden ve kişi örtüşen kavramlardır. "Benlik bilinci, ruhu oluşturan atomların bedende tam olması" olarak tanımlanır. Kendini bilmek ve hatalarını fark etmek, kendini geliştirmek açısından önemlidir. Başka bir deyişle, belli bir bilinç durumuna kimliğin bilincinde olmakla ulaşılır; burada bir bilinç-kimlik etkileşimi sergilenir. Bu belirlemeler doğrultusunda, başkaları atomlara bağlı olan "rasyonel" ve "tepkisel" iki insan tipi ayırt edilir. Sonuç olarak Demokritosçu anlayış, beyin/beden-zihin/bilinç bağıntısı ve bu bağıntıdan hareketle düşünce-duygu-duyum-eylem/davranış ilişkisi tanımlayan sinirbilim-nörofelsefe anlayışına benzemektedir (Carlson, 2014: 276-284; Copleston, 2009: 114-115; Gökberk, 2013: 36-37; Guthrie, 1999: 64-65; Hadot, 2011: 186; Kranz, 1948: 42-55; 2. bölüm; Thilly, 2010: 53-54; Von Aster, 2015: 86-92; Weber, 1998: 37).

Sokrates savunmasına başlarken öncelikle suçlamada bulunanların topluluğun zihnini yönlendirmesinden söz eder. Sonrasında anlık suçlamalarla zihinleri çocukluktan beri şekillendirilenlerin suçlamalarının farklılığını açıklar; ilkinde karşılık vermek olanaklıyken diğeriyle baş etmek güçtür. Bu belirlemeler kişilerin tek başlarına ve toplulukla beraber sergiledikleri davranışların başkılığına, otorite altında insanların beklenmedik biçimde davranmasına ve çocukluk döneminde bilincin aldığı şeklin kalıcılığına dair bulgularla örtüşmektedir. Sokrates'in en önemli açıklaması kendini bilmenin, bilmediğini bilmek olmasıdır. Ona göre çoğu kişi bilgi değilken kendini öyle zanneder, öyle tanıtır veya böyle görülmeye karşı çıkmaz. Kendi işini bilenlerse her şeyi bildiklerini düşünürler. Çoğunluk bunlardan ötürü kendileriyle yüzleşmelerine yol açan kişilere öfke duyar. Sokrates'in bu açıklaması, nitelikli insanların kendilerini gerçekte olduklarından daha az yetkin olarak algıladıklarını, buna karşılık nitelikli olmayan bireylerin kendilerini gerçekte uyuşmayacak şekilde olumlu olarak algılayıp, nitelikli kişileri doğru değerlendiremediklerini gösteren araştırmalarla uyumludur. Bu araştırmalar bilinçteki benlik/kişisel kimlik ile ilgili hatalı algılamaların eğitimle düzeltildiğini de göstermektedir (Kruger ve Dunning 1999: 1121-1131; Platon, 2012c: 17a-42a).

Sokrates, herkesin temel görevinin kendini tanımak, erdeme ve bilgiğe ulaşmaya çalışmak olduğunu ve her insanın kendi düşünce ve davranışlarına sahip çıkması gerektiğini açıkladığında bilinç-kimlik etkileşimine dair bir saptama yapmış olur. Bu belki de, insanlık tarihinin şiddetle belirlendiği düşünülürse, Sokrates'in yaptığı en önemli uyarı olarak bile görülebilir. İnsanların grupla aynılaşıma ve otorite yahut grup baskısı altında kendi fikirlerinden kolayca cayma, çoğunluğa ve/veya otoriteye uyma eğilimi gösterdikleri ve onaylanmaya duydukları gereksinim bilinmektedir. Eichmann, Nürnberg duruşmaları sırasında sadece emirleri yerine getirdiğini söyleyerek kendini savunduğunda "kötülüğün sıradanlığı" herkesi dehşete düşürmüştü ve sonrasında Eichmann'dan ve neden olduğu sorunlardan hareketle Asch, Zimbardo ve Milgram deneyleri gerçekleştirilmiştir. Bu deneyler belli koşullar altında insanların kolayca şiddete başvurabildiğini ve otorite karşısında kendi fikrini ve/veya doğru olduğunu düşündüğü şeyi savun(a)madığını göstermektedir (Asch 1951: 177-190; Milgram 1963: 371-378; Zimbardo 2008). Farklı görüşlere sahip iki bilinç çatıştığında, gerçekleştirilen eylemi, uslamlamadan çok kimliğin belirliyor olması ilginçtir. Bu, iki ayrı bilinç-kimliğin etkileşiminde, bir kimliğin karşısındaki bilinci baskıladığı bir durumdur. Bu çalışmalar, Sokrates'in kendi düşüncelerine sahip çıkma uyarısını ve yetkeye dayalı kimliğin bilinci bulandırmasından kaçınmanın önemini düşündürür.

Platon insanın, yapıları ve yetileri farklı olan, itaatle görevli beden ve idareyle görevli ruhtan oluştuğu saptamasını yapar. Kendine has işi karar alma olan kafa tarafından belirlenen yaşam biçimi, ruhun ölüm sonrası yazgısını belirlediğinden önemlidir. Bellek, ruhun bir bedende dünyaya gelmeden evvel edinmiş olduğu bilgiyi anımsaması için gereklidir. Ruhun varlığın özünü görebilmesi, duyuların şiddetine bağlıdır. Beden ve ruhun (beden/beyin ve bilincin) farklılıklarının yanı sıra insanı tanımlamada beraberliklerine de değinilmesi nörofelsefi anlayışla uyumlu olmakla beraber bedenın ölümlü, ruhun ebedi kabul edilmesi düalist kavrayışa esin kaynağı olur. Kafanın karar alma yeri olarak işaret edilmesi ve insanın düşünme ve eylemlerinde duyuların ve belleğin belirleyiciliğine değinilmesi anlamlıdır (Carlson, 2014: 276-284; Platon, 2012a: 353b-613b; Platon, 2012b: 63b-114d).

Platon her insanın kendine has yapısından ve insan tiplerinden söz ettiğinde kişisel farklılıklara ve kimliğe değinmiş olur. İnsanlarda iyi ve kötü yönlerle beraber bastırılmış isteklerin varlığına ilişkin ifadesi, zihnin oluşumuna bilinçle beraber katılan bilinçdışını düşündürür. İsteklerin çocukluktan başlayan eğitim ve/veya kanunlarla denetlenme olanağına yapılan vurgu, doğum sonrası gelişim döneminde erken oluşan ve sık kullanılan sinapsların en kalıcı sinapslar olduğuna ve öğrenme-plastisite ilişkisine dair bulgularla uyumludur. İdeal insanın, farklı yanlarını, onların doğalarına uygun biçimde idare etmesi gereğine ilişkin açıklamasıysa sinirbilimsel yaklaşımın bireysel farklılıklara ve rasyonellik-tepkisellik dengesine yaptığı vurguyu düşündürür. Platon'a göre tüm canlılar doğdukları andan itibaren değişmeye başlar; beden, huylar, istekler, sevilenler, kaygılar, korkular, davranışlar ve bilgi değişir. Bu türden bir belirleme canlılık-yaşam-evrim-insanın yapısı-beyin-bilinç-düşünceler-duygular-duyumlar-davranışlar/eylemler zinciriyle ve bu zincirin epigenetik-plastisite vb. özellikleriyle örtüşür. Platon'un diğer açıklamaları da bu bağlantıyı öncelediğini gösterir. Ona göre kişilerin doğumla gelen özellikleri çok önemli olmakla beraber, bu özellikler çevre ve eğitimle şekillendirilir. Eğitim ve birlikte yaşanan kişiler, insanda öne çıkan yanları belirler. Öğretme ve değiştirme gücü olan eğitimin çocukken başlaması önemlidir; çünkü akılda en kalıcı olup insanın yapısını belirleyenler çocuklukta öğrenilenlerdir. Fakat eğitim sadece varolanı şekillendirebilir; üstelik insanlar yeni olana direnç de gösterir. Mağara alegorisi başka derslerle beraber bu direnci de anlatır. Yapılması gereken, her insanın yapısını anlamak ve ona göre bu insanın yaşamını ve yapacaklarını şekillendirmektir. Kendini tanımak çok önemlidir; çünkü kendini tanıyan kendine uygun olanı bilir (Carlson, 2014: 276-284; Korkmaz, 2013: 140-175; Platon, 2012a: 377a-591d; Zeman, 2012: 29).

İnsanlararası ilişkilerden ve toplumsallıktan da söz eden Platon'a göre bu türden ilişkilerde bilgi ve sevgi önemlidir. Bilgi insanın özgüvenini ve saygınlığını belirler, hatta insanları yönetebilir; sevgiyse değiştirir. Bilginin ve sözün öteki zihinler üzerinde hem manipülatif hem plastisite kaynaklı değiştirici etkisi bilinmektedir. İnsan kendine yetemeyen bir varlık olduğundan toplumsallaşır. Toplumu yöneten devlet biçimleri bireylerin yapılarıyla ilişkili bir görünüm sergiler. Bu noktada Platon tarafından insanların yapılarını belirleyen çocuklukta ve/veya evde geçirdikleri yaşantılar olduğu ve sonrasında bu insanların farklı devlet biçimlerinin şekillenmesine neden oldukları vurgulanarak bu süreçlerin ayrıntılı analizi yapılır. Bu belirlemeler erken dönem çocukluk yaşantılarının, kişilerin yapısını/kimliğini belirlediği ve toplum yapısının da bireylere bağlı olduğu yönündeki açıklamalarla doğrulanmaktadır (Korkmaz, 2013: 140-175; Platon, 1990: 238c-273e; Platon, 2012a: 368e-431c; Platon, 2015: 203a-500a; Şar, 2014: 15-16).

Aristoteles'in açıklamalarına göre canlı, ruh nedeniyle canlıdır; canlı-cansız ayrımını belirtense hayattır, bu nedenle de hayat ruh araştırmalarının merkezinde bulunur. O halde ruhun yapısını, farklı kısımlarının özelliklerini, farklı varlıklarda bulunan ruhların varlıkların yapılarına göre sahip oldukları yetileri araştırmak gerekir. Ruhun bölümleri ruhtaki yetiler tarafından meydana getirilir. Ruh ve bedenden biri olmazsa diğeri de olamaz; ruh bedenın yöneticisidir. Bu belirlemeler canlılık-bilinç-evrim, beden/beyin-zihin/bilinç bütünlüğü, bilincin özellikleri, yetileri ve işlevleri hakkındaki bulgularca doğrulanmaktadır (Aristoteles; 2011b: 402a5-402a20). Bu açıklamalardaki tek farklılık, "ruhun bedeni yönettiği" ifadesidir; bugün beden/beyin-zihin/bilinç arasında bir etkileşim olduğu bilinmektedir (Tanrıdağ, 2015d:37-38).

Aristoteles'e göre insan ve çok az sayıda hayvan akıl yürütebilir. Akıl yürütme varsa diğeri yetiler de vardır; oysa diğeri yetilere sahip varlıkların tümünde akıl yürütme yetisi bulunmaz. Bu saptamalar insan ve hayvan bilincinin derece farkı taşıdığına ve beynin, basit yapı ve işlevlerin üzerine karmaşık olanların evrimleşip eklenmesiyle bugünkü durumuna ulaştığına ilişkin bulgularla örtüşür. Aristoteles duyulardan alınan zevki tüm insanlarda doğal olarak bulunan bilme isteğinin kanıtı olarak gösterir. İnsanda doğal bir öğrenme isteği bulunduğu, bu yatkınlığın doğum sonrası gelişimin erken döneminde etkinleşerek bireyleşme/toplumsallaşma ve kişisel anlamlarla amaçların belirlenme sürecini başlattığı bilinmektedir. Aristoteles'e göre bedene bağlı bellek, varlığın daha zeki ve öğrenebilir olmasını sağlar. Ruhta isteyen kısım diğeri kısımlardan kolay ayrılamazken tüm eylemler de akıl yürütmeye bağlı olarak meydana gelmez. Canlılarda harekete geçme nedeni öncelikle pratik bir amaçtır; başka bir deyişle, kaçınılan veya yönelinen bir şeydir. Düşünülmesi istek

akli bölümde, istekle tepkiyse akıldışı bölümde doğar. Hekimlik bilgisine sahip kişi akla uygun olanı seçer. Bu belirlemeler de davranışlarla eylemlerin ortaya konmasında beden/beyin-zihin/bilinç bağıntısının, ödül/ceza mekanizmasının, tepkisellik ve rasyonellik arasındaki gerilimin, bilinç ve bilinçdışı süreçlerin etkinliğine ilişkin verilerce desteklenir. Aristoteles duygulanımların hem ruhun hem beden hareketi olduğunu ve farklı kişilerde farklı nedenlerle oluştuğunu da belirtir. Buna ilişkin soruşturma fizikçinin konusudur; fizikçi maddeye bakarken diyalektikçi nedene ve sürece yönelir. Bu saptama düşüncelere-davranışlara/eylemlere yönelmede sinirbilimsel yaklaşımla psikanalitik yaklaşımın farklılığını çağırır. Ruha özgü en üstün işse akıl tarafından sağlanan düşünmedir. Düşünme tutkular, hastalık ve uyku nedeniyle karartılırsa kişi sadece imgelemin etkisinde davranır. Sinirbilim literatürü özellikle PFK-kimlik ilişkisini ve PFK işlevleri belli nedenlerle aksadığında bu durumun düşünce ve davranışlara olan etkisini göstermekte ve bu belirlemeler Aristoteles'in ifadeleriyle örtüşmektedir (Aristoteles, 2011a: 700b-703b; Aristoteles, 2011b: 402a5-432b30; Aristoteles 2014: 980a21; Korkmaz, 2013: 140-175; Tanrıdağ, 2015d: 19-20).

Aurelius "ben"i, beden-ruh birlikteliği üzerinden tanımlar. Bedeni denetlemek elde değilse de ruh denetlenebilir. Ruhun özgürlüğü duyuları, istekleri ve içgüdüleri ketlemek demektir. Bunun için düşünceleri idare edebilen akıl, doğanın verdiği bir araç gibi kullanılmalıdır. Bunun koşuluysa tüm düşünce ve duyguları fizik, mantık ve ahlakla bağlantılandırmaktır. Bu görüş beden/beyin-zihin/bilinç bağlantısıyla beraber düşüncelerle duyguların iç içe oluşuna da işaret eder. Doğa değişir ve değişirken insanı da değiştirir. "Bilinç değişiyorsa insan başka bir varlık olur" ifadesi doğrudan doğruya bilinç-kimlik etkileşimini vurgular. Akıllı ruh kendini anlar ve istediği doğrultuda dönüşür. Bu yaklaşım özbilince, özbilinçle edinilen kimlik algısına ve bilinçli olarak kendini geliştirme sorumluluğuna ilişkindir. Aurelius'a göre kendini bilmek evreni, insanı ve şeyleri bilmekle bağlantılıdır ve bu yolda insanları incelemek, davranışlarının nedenlerine ve nasıl düşündüklerine bakmak gerekir; çünkü bunu yapmak öngörü de sağlar. Düşüncelerin davranışlarla bağıntısına değinen bu belirleme de doğrudan bilinç-kimlik etkileşimiyle bağlantılıdır. İnsan şeyleri yapısına, görevine ve bağlantılarına bakarak anlarsa her hareketini farkında olarak gerçekleştirir. Bu açıklamalarıyla Aurelius, beden/beyin-zihin/bilinç bütünselliğine, insan zihninde dünyanın ve şeylerin bir tasarımının kurulmasıyla benlik algısının kurulmasının bir aradallığına, rasyonel düşünmeye ve düşüncelerle davranışları çokdisiplinli bir yaklaşımla araştırma gereğine ilişkin sinirbilimsel ve nörofelsefi verileri ve anlayışı önceler. Aurelius'un her şeye şaşırınların hayatı tanımadıkları için şaşkınlığa düştüğünü söylemesi özellikle önemlidir. Çünkü bu

saptama insanı ve kişileri anlamada çokdisiplinli yaklaşımın önemini vurgular. Eichmann davası, Stanford deneyi, Ebu Garip vb. örneklerde izlendiği gibi sıradan insanların canavarlara dönüşmesi, çokdisiplinli bir kavrayışla bakılmadığında büyük şaşkınlık yaratabilir; ama insanda varolan grupla aynılaşıma, onay alma, otoriteye uyma eğilimleri vb. dikkate alındığında bu tip durumlar kolaylıkla anlamlandırılabilir (Aurelius, 2006: 2-196; Cozolino, 2014: 152; 382; Karakaş ve Alıcıoğlu, 2010: 52; Tanrıdağ, 2014: 136-140).

Ortaçağ bilincinde "kişi" önemlidir; çünkü ruh tanrı karşısında tek başına durur; zihin önemlidir; çünkü insan kurtuluş için simgeleri okur. İnsanın bilişsel yetileri hakikati anlamaya, istenciye, hakikati talep etmeye uygundur. Fakat insan kendi aklına değil, Tanrı'nın aklına güvenir. "Ben" beden ve ruhun birlikteliğinden oluşurken; insanın kendini tanıması ancak Tanrı'ya bakarak olabilir. Bu dönemde bu çalışmadaki gibi bir bilinç-kimlik etkileşimi kavrayışıyla en fazla örtüşen belirlemelerin, Boethius, Abélardus ve Duns Scotus tarafından yapıldığı izlenmektedir (Çotuksöken, 2011: 23-249; Çotuksöken ve Babür, 2015: 16-169; Gilson, 2003: 215-270; Gökberk, 2013: 128-133; Thilly, 2010: 140-163; Weber, 123-265). Boethius eserinde iki farklı bilinci temsil ederek ve iki ayrı kimlik üstlenerek, bilinç-kimlik etkileşimini tartışır. Çok katmanlı bir bilinç-kimlik etkileşiminin örneklerini sergileyen eserde, Tanrı'yla ilişkisi üzerinden tanımlanan insanın düşünmesi ve davranışlarının zihinle bağlantısı konu edilir ve insanın kendini tanıması, zihnini olgunlaştırması, düşüncelerini ve duygularını kontrol edebilmesi, özgürlük olarak belirtilir. Tüm bunlar bilinç-kimlik etkileşimiyle ve bilincin gelişimi anlamında plastisiteyle ilgilidir (Boethius, 2015: 7-260). Günlük düşünceleri, davranışları, hataları ve insan ilişkilerini ele alan Abélardus'a göre bireysel farklar ve davranışlar zihin ve ruhta bulunan anlama gücüne bağlıdır. Düşüncelerle davranışlar çocukluk döneminde şekillendirilir. Eleştirel düşünme ve ruhun içten/dıştan etkilenmemesi anlamında kendini denetleme önemlidir. İnsanı da kişileri de belirleyen niyet ve davranışlardır. Bireysel başkalkılar ruhla bağlantılıdır; doğa insanları erdemler açısından farklı yaratmıştır. Eylemler niyete göre değerlendirilmelidir (Abélardus, 1988: 16-171). Bu ifadeler bilinç-kimlik etkileşimi üzerine bu çalışma kapsamında aktarılan bulgu ve söylemlerle örtüşmektedir. Skolastiğin son döneminde "kişi" kavramı önem kazanır. İnsanın doğası kusurlu, ama Tanrı'dan pay alan akli rasyoneldir. İnsan kendini geliştirir ve pratik akılla yapıp etmeleri hayatını şekillendirir. İnsanı ve bireyi anlamak, teorik ve pratik edimlerine ve ahlaki yapıp etmelerine bakmakla olur. Genel ve bireysel özelliklerin irdelendiği Duns Scotus'un felsefesinde insanın neliği ve kişisel kimlik bir arada ele alınırken bireysel

başkalıkların kaynağı irade olarak verilir. İnsanın bilen değil de isteyen bir varlık olarak tanımlanması ise zihnin/bilincin duyuşsal yönüne ağırlık verildiğini gösterir (Çotuksöken, 2011: 33; Thilly, 2010: 208-210; Weber, 1998: 173-176).

Keşiflerin ve sosyoekonomik koşulların değişmesiyle ortaya çıkan Rönesans (*Renaissance*) insanı, çevre koşullarının bilinç-kimlik etkileşimi üzerindeki belirleyiciliğine önemli bir örnek oluşturur. Farklı düşünürler tarafından ele alınan bu insan tipi, kişisel benzersizlikleri üzerinden netleşirken toplumda da fark edilir. Çünkü bu dönemde kişilik, benlik konuları araştırılmaktadır. Francis Bacon, idolleri tanımlayarak bilincin yapısına baktığı ve bu bilinci belli bir kimliğin oluşumuna temel olarak gördüğü için bilinç-kimlik etkileşimi açısından önemli bir düşünürdür. Bacon, düşünme ve davranışları, hem kendisinin hem çevrenin belirleyiciliği altında şekillenen bir insan tanımlar; bu yaklaşım bugün davranışçı-bilişsel sinirbilim ve nörofelsefi anlayış tarafından tümüyle desteklenmektedir. Bacon'a göre bilinç, nesnelere hem antropomorfik hem de kişisel bir bakışla değerlendirirken toplumun, geleneklerin, önyargıların ve evrimsel kabullerin etkisinde kalır; otoriteye ve geleneğe bağlılık sergiler. Ancak kendine mesafe alamayan insan kendi bilincinin bilincine varırsa belli ölçüde nesnellik sağlayabilir. Bu saptamalar beynin çalışma biçimlerine ilişkin açıklamalarla uyumludur. Çaba göstererek kişilerin kendi hayatlarını kurabileceği inancıysa insanı genetik belirlenimden ve kan bağıyla geçen yazgıdan kurtararak özgürleştirir ve kişisel sorumluluğun odağında konumlandırır; çünkü bu bilince göre insan genetik ve çevre tarafından beraberce belirlenir (Bloch, 2010: 7-154; Gökberk, 2013: 167-216; Korkmaz, 2013: 140-175; Thilly, 2010: 96-254).

Descartes'a göre us/akıl, sağduyu, insanı insan yapan özellik ve güç olarak her kişide bulunur; bireyler arasındaki fark, usun/sağduyunun rastlantısal olarak çokluğuna veya azlığına bağlıdır. Doğru davranmanın koşulu doğru düşünme olup düşünceler akıl yürütme ve istençle bağlantılıdır. Akıl yürütme sınırlı, istenç sınırsız olduğundan, düşünme hatalarından ve varsayımdan kaçınmak, sadece açık seçik olanı kabullenmek ve eleştirel olmak önemlidir. Bu belirlemeleriyle Descartes tür olarak insanın özellikleriyle bireysel başkalıklara değinmekte ve beynin rasyonel düşünme, bildiklerini kullanarak bilmediklerini değerlendirme ve boşluk doldurma özelliklerine işaret etmiş olmaktadır. Doğru düşünmenin doğru davranmanın koşulu olarak belirlenmesi bilinç-kimlik etkileşimiyle doğrudan ilişkilidir. Descartes için "ben" özü düşünmek olan; ayrıca bilen, kuşkulanan, anlayan, kavrayan, özleyen, yadsıyan, isteyen, nefret eden, imgeleyen ve duyan, maddi hiçbir şeye ve mekâna gerek duymayan ruh olarak tözdür. Descartes ruhun yapısını açıklarken bu yapının

mizaca ve organların konumuna bağılı olduğunu söyler; ancak beden ruhun yetkinliğini etkileyemez. Hasta bir akıl sanrılar görebilir ama aklını kullanan bilge insan aldanmaz. Duyumlar, ruhun sıkıca bağılı olduğu beyne dek bedenın tüm kısımlarındaki değişimlerle ilişkilidir. Tüm bedensel isteklerinin ve duygu durumlarının bedeninde yaşadığının altını çizen Descartes, ruhunda bir elem duygusunu izleyen üzüntünün veya zevk duygusunu izleyen sevincin, midede "acıma" diye bilinen duyarlılığın yeme, boğaz kuruluşunun içme isteği yaratmasının nedenlerini anlayamadığını yazar; bulabildiği yegâne yanıt "doğanın kendisine bunları öğrettiği" olmuştur. Bununla beraber Descartes, duyguları ve istekleri olan gerçek bir insanın bedenle güçlü bir bağa sahip olan ruh sayesinde var olduğunu ileri sürer. Bu bağlamda ruh-beden bağlantısını can ruhları üzerinden anlamaya çalışırken, tıbbın gelişmesi durumunda bu bağlantının açığa çıkacağını ve ruh hastalıklarının beden hastalıkları gibi sağaltılabileceğini belirtir. Belli açıklamalar için tıbbın ilerlemesi gereği bildirimini, bugün sinirbilim ve nörofelsefe tarafından doğrulanmıştır (Descartes, 2007a: 28-111; Descartes, 2007b: 5-189; Descartes, 2010: 14-73; Descartes, 2013: 10-69; Tanrıdağ, 2015: 33-36; Tanrıdağ, 2016b: 11).

Locke zihnin en önemli iki eylemini, ancak beden varsa gerçekleşen düşünme ve isteme olarak belirler. Zihni düşüncenin gereçleriyle donatan, duyulur şeyler ve zihnin kendi işlemlerini düşünmesidir. Zihin gerçekleştirebildiği işlemler sayesinde duyum ve düşünceden edindiği idelerin çok ötesine ulaşır. Bu belirleme, duyularla başlayan ve bellekte sonlanan karmaşık bilgi edinme süreci üzerine sinirbilimsel açıklamalarla benzeşim gösterir. Locke'a göre duyum duyumlayana bağılı olup organlarla sinirlerde sorun olduğunda duyumlarda da sorun olur. Duyular beden için olumlu ve olumsuz durumları gösterir. Bellekteki en kalıcı ideler haz ve acıyla bağlantılı olanlardır ve bunlar kişiyi geleceğe dair uyarır. İnsanın en önemli işi eylemdir. Eylemler açısından zihni belirleyense insanın mutluluğa karşı doğal eğilimidir. Sinirbilim bulguları da duyguların, bedensel belirteçlerin, ödül mekanizmasının ve belleğin eylemlerle olan bağlantısını doğrular. İnsanların seçimlerinde erken yaşta edinilen kabullerin önemli payı vardır. Locke'a göre rahim içi süreçte duyumlanan şeyler bulunmakla beraber, doğumla beraber zihinde ideler bulunmaz. Çocuğun zihni zamanla yakın çevresi tarafından şekillendirilir; zaten yaşamın ilk yıllarında zihin daima tetiktedir. Bugün en erken ve en yakın nesne ilişkileriyle en sık çalışan sinapsların saklanması benliği/kimliği biçimlendirdiği fakat doğumda zihnin/bilincin "*tabula rasa*" olmadığı gösterilmiştir. Locke'a göre bilinç, insanın kendini başkasından ayırmasını sağlar. Zihnin gücünü anlayan, kendi gücünü yönetir; ama zihnin kendine mesafe alabilmesi zordur. İnsan başkalarındaki

uslamlama hatalarını görür ama kişisel olan ve olmayan nedenlerle kendinde hata olabileceğini düşünmez; bu durumda hataların bilincine varılsa bile akla söz geçirilemeyebilir. Bunlar öteki zihinler sorununa, zihnin kendine nesnel bakamayışına, "benlik" sorununa ve bilinç-kimlik etkileşimine değinmekte olan açıklamalardır (Damasio, 1995: 165-201; Huttenlocher, 1994: 137-152; Korkmaz, 2013: 140-175; Locke, 2013: 59-424; Tanrıdağ, 2014: 278; Tanrıdağ, 2015a: 40-41). Locke çoğu insanın kesin kanıtlara dayanmadan kaniya vardığını ve kanaatlerinde direttiğini de yazmaktadır. İnsanlar tembellik nedeniyle, zihinleri çocukken şekillendirildiği için veya yaşam biçimleri ya da isimleri zedelenmesin diye doğruyu araştırmaktan kaçınırlar. Bazı insanlarsa kendilerine anlatılanları sabırla dinlese bile asla fikrini değiştirmez (Locke, 2013: 446-491). Bu durum belli kişisel kanaatlere bağlanan insanların düşüncelerini değiştirmenin ne derece güç olduğunu, hatta inandıkları düşüncelerin yanlışlığına dair kendilerine kanıtlar sunulması durumunda, insanların yanlış inançlarına daha güçlü biçimde sarıldığını gösteren araştırmalarla desteklenmektedir (Nyhan ve Reifler, 2006: 1-50; Nyhan, 2016: 1-17).

Locke'a göre istenç zihnin düşünüp düşünmemeyi, bedenise devinip devinmemeyi seçmesiyken, özgürlük zihnin seçimine göre eylemde bulunup bulunmamaya karar verebilmektir. Zihinde bulunan zaman algısıyla bağlantılı ketleme yetisi, özgürlüğün temeli olduğundan, hatalar bu olanağın kullanılmamasından kaynaklanır. Sorgulamadan karar verme eğilimi hatalara ve kitlelerin kolay yönlendirilebilir olmasına yol açar (Locke, 2013: 175-191). Bugün beyinde zamanı algılamayla ilgili alan ve işlevlerin bulunduğu, insanın evrimsel gelişimiyle bağlantılı ketleme yetisinin özellikleri, karar verme ve eylem belirlemede yarar-zarar karşılaştırması yapma, amaç-araç-eylem bağıntısı kurma, geleceği öngörme, yakın kazancı uzak kazan için erteleme vb. davranışların önemi bilinmektedir. Sorgulamadan karar vermezse belli koşullarda ataklık özelliği bağlamında bireysel başkalklar ve gruba uyma vb. eğilimlerle ilişkilendirilebilir (Ayala, 2016: 159-186; Greenstein ve Greenstein, 2000: 114; Korkmaz, 2013: 168-169; Solms ve Turnbull, 2013: 254-256; Kurt, 2010: 193-196; Yıldız, 2016: 109-110).

Locke doğru ve yanlış davranışların temeli olan zihnin, kişiler arasında büyük başkalklar sergilediğini yazar. Kimsenin zihni başkasının bedenine geçemeyeceğinden herkes sadece kendi varlığını ve zihnini bilebilir. Yapılabilecek olan, başkalarının düşünce ve davranışlarına bakarak onların da düşünen varlıklar olduğuna hükmetmektir; ayrıca ussal tek varlık insan olamaz. Bu belirlemeler zihin felsefesi kapsamındaki öteki zihinlerin varlığına ilişkin tartışmalarla bağdaşır (Locke, 2013: 285-496).

İnsanı başkaları için belirleyen bedenidir; fakat bedende değişim olsa bile kişi aynı kişi olarak kalır. Kişisel özdeşlik bağlamında kişi, "düşünen bir varlık"tır. Bir kişinin farklı yer ve zamanlarda kendini aynı kişi olarak algılamasını sağlayan, algılayan kişinin algıladığının bilincinde olmasıdır. Herkes daima duyum ve algıyla bir arada bulunan bilinç sayesinde "ben" dediği şey olur. Kişisel özdeşliğin temeli kişinin geğmişteki düşüncelerini bilebilmesidir. Bu saptamalar, benlik algısının oluşumuna, insana otobiyografisini sağlayan bildirimsel (deklaratif) epizodik belleğe ve diğer bellek tiplerinin bilinç-kimlik etkileşimindeki rolüne ilişkin açıklamalarla örtüşür. Locke'a göre kişisel özdeşlik ödül ve cezanın temelidir. Çünkü insan mutluluğa yönelir ve geğmişte yaptıkları nedeniyle bugün mutlu veya mutsuz olduğunu bilir. İnsanın eylemleri arasında nedensellik ve zaman bağlantısı kurabilmesi onu eylemlerinden sorumlu hale getirir. Eylemleri belirlemede ödül mekanizmasının önemi bilinmekle beraber, eylemlerin beden/beyin, rasyonellik/duygu vb. bütünselliğinde yapılandığının, nedensellik ve zaman bağlantısının da eylemler ve sorumluluk bağlamında çok önemli rol oynadığının unutmamak önemlidir (Barnes, 2014: 262-267; Damasio, 1995: 165-201; Locke, 2013: 227-315; Tanrıdağ, 2014: 144-145).

Hume'a göre insan zihni dış nesnelere gibi bilinemez. Zihinde sadece algılar bulunur. İnsan doğasının anlık ve duygular gibi iki kısımdan oluştuğunu yazan düşünürre göre, eylemlerin temelinde haz ve acı bulunur. Akılsa sadece bağlantıları keşfeder. Eylemler güdüler, ruh durumları, koşullar, istenç ve ödülle ceza tarafından belirlenir ve kişilikler, kişilerin eylemlerine, mizacına ya da koşullarına bakarak değerlendirilebilir. Hume zorunluluğun özünü burada görür. Hume'un bu saptamaları, zihnin kendine mesafe alamayışı nedeniyle nesnelliğin birinci kişi özelliği olamayacağını, zihnin bilişsel ve duygusal yönünün bir arada çalıştığını ve düşünmelerle yapıp etmelerde SBH'nin ve beyindeki ödül mekanizmalarının rolünü gösteren sinirbilim bulgularıyla örtüşmektedir (Damasio, 1995: 165-201; Tanrıdağ, 2014: 144-145).

Hume'a göre alışkanlık tüm düşünmeleri, eylemleri, duyguları ve düşlemleri belirler. Çünkü insan bilinmezden korktuğu ve tüm düşüncelerinin doğruluğunu denetleyemediği için beyin sahip olduğu deneyimleri, deneyimini edinmediği durumlara genişletir. Bu açıklama, beynin bildiklerini bilmediklerine genişletme ve boşluk doldurma özelliklerine dair bulgularla desteklenmektedir. Hume'a göre yapılması gereken, geğmişten ders almak ve akıl yürütmeyi engelleyen duyguları zihin tarafından bastırmaktır. Bir insanın kişiliği bilindiğinde eylemleri öngörülebilir; zorunluluğun özü buradadır. Bilinç ahlaksal iyi ve kötüyü ayıramaz; çünkü akıl

sadece bağıntıları keşfeder. Fakat bir olay veya davranış vb. karşısında insanda bir duygu ortaya çıkar ve ahlaksal olanı bu haz/acı belirler. İnsanın eksikliği/yetkin olamayışı nedeniyle ortaya çıkan toplumsallaşmanın temeli, en yakınlarından başlayarak insanları gözetmektir. Çünkü insanda karşılaştırma, benzerine yönelme ve duygudaşlık vardır. Hume'un ahlaksal uslamama ve yapıp etmeler açısından duyguların önemine ve toplumsallığın temeline dair saptamaları bugün araştırmalarca desteklenmekle birlikte, tüm düşüncelerin ve yapıp etmelerin, beden/beyin-zihin/bilinç ve bilişsel/duygusal özelliklerle işlevlerin bütünselliğinde ve epigenetik bağlamlarda gerçekleşmesinden ötürü, düşünme ve eylemler yalnızca bilişsel ya da yalnızca duygusal temelden hareketle açıklanamaz. Kişiliği bilinen insanların eylemlerinin öngörülebilirliğiye aşırı karmaşık beyin yapılanması ve çevresel faktörlerin etkileşimi nedeniyle her zaman olanaklı olamayabilir (Hume, 2009: 12-310; Mayr, 2001: 318-319; Mayr, 2014: 325-349; Damasio, 1995: 165-201; Tanrıdağ, 2014: 24-25; Tanrıdağ, 2015a: 38-39; Tanrıdağ, 2015d: 30-31; Tanrıdağ, 2016b: 11).

Hume'a göre insan kendi bedenini, düşünce ve duygularını bilir. Benlik, yaşam boyu edinilen duyuların sürekliliğinin bellek tarafından bilinmesinden oluşur. Kişisel özdeşliğin/kimliğin kaynağı bellektir. İnsan önce kendine dair bir tasarım oluşturur, sonra insanları ve nesnelere "benlik" tarafından duyulduğu biçimde kavrayıp değerlendirir. Bu görüşler sinirbilim araştırmacılarının, zihinde dış dünyaya dair bir tasarımın, sonrasında bu tasarımla bağlantılı bir benlik algısının yapıldığı ve şeylerin bu eksende anlaşılıp anlamlandırıldığı yönündeki açıklamalarıyla desteklenir (Hume, 2009: 135-396; Korkmaz, 2013: 151-172; Damasio, 1995: 238-242; Panksepp, 2005b: 300-312; Ramachandran, 1998b: 167-173).

Kant'ın insan anlayışı ve bilinç-kimlik etkileşimi tanımıyla örtüşen görüşleri sinirbilim ve nörofelsefe alanında doğrudan veya dolaylı bir biçimde yer bulmaktadır. Kant'ın, insanı, duyulur-düşünülür yanları üzerinden ayırması, insan varlığının parçalanması olarak yorumlandığında sorunlu görünmekle beraber; bu ayrımın farklı bir anlayışla yorumlanmasıyla durum farklı bir görünüm kazanır. Evrim ve sinirbilim bulgularının belirlediği ve Panksepp'in bilinç teorisinde vurguladığı üzere insan beyni evrimsel açıdan eski yapıları koruyarak bu yapıların üzerine karmaşık olanları yerleştirir. Eski evrimsel yapılar yaşamsal ve türe özgü içgüdüsel işlevlerden sorumluyken, karmaşık düşünce ve eylemler, karmaşık beyin evrimleşmesinin ürünüdür. Bu durumda insanda hem sağkalımı dikkate alan yapıların hem de incelenmiş bilişsel işlevleri ve duyguları yöneten yapıların olduğunu söylemek Kant'ın

yaklaşımıyla bir anlamda örtüşür. Burada vurgulanması gereken, tüm düşünme ve yapıp etmelerde beden/beyin ve düşünme/duygu bütünselliğinin bir arada ve eşzamanlı çalıştığıdır (Carlson, 2014: 276-284; Panksepp, 2005b: 300; Tanrıdağ, 2015a: 27-67). Ayrıca sinirbilim hipokampusta mekânın haritasını çıkartan, kaydeden ve anımsatan "grid hücreler" in varlığını göstererek Kant'ın mekân algısına ilişkin saptamalarını doğrulamıştır. Öte yandan etik ve ahlakla ilgili araştırmalar, etik ve ahlakla bağlantılı süreçlerin, evrimsel açıdan eski ve yeni yapı ve özellikler, beden-beyin, düşünme-duygulanma bütünselliği, zaman algısı, amaç-sonuç bağıntısı kurma, imgelem, karşılaştırma, soyutlama vb. ile bağlantılı olduğunu; başka bir deyişle, akıl, saygı vb. tek bir yeti, duygu vb. üzerinden açıklanamayacağını, çokdisiplinli bir yaklaşımla ele alınması gerektiğini ve sadece insana özgü olarak da kabul edilemeyeceğini göstermektedir (Ayala, 2016: 179-189; Damasio, 2002: 120-121; Mayr 2001: 318-319; Mayr, 2014: 325-349). Sinirbilim bulgularına göre beyinle bağlantılı görsel-mekânsal yetilerin en önemli işlevi insanın kendi zihninde dış dünyanın ve kendi bedeninin bir modelini kurabilmesini sağlamaktır. "İnsanın kendi bedenini tanımasının ve mekân içinde beden hareketlerini koordine edebilmesinin" yanı sıra "benlik duygusunun yerleşmesi" ve "bir bedene sahip olduğunu bilerek kendini başkalarından ayırt edebilmesi" de bu yetilere dayanır. Bunun yanı sıra "benlik" in düşünme, duygular, özgür irade, zaman algısı, davranışlar, bellek ve sosyalleşmeyle bağlantıları tanımlanmaktadır (Korkmaz, 2016: 38-39; Damasio, 1995: 238-242; Panksepp, 2005b: 300-312; Ramachandran, 1998b: 167-173).

Nörofelsefi perspektiften bakıldığında Hegel bilinç-kimlik etkileşimine, benlik algısına, ben ve öteki ayırımına, başka zihinler sorununa, iletişime ve plastisiteye bağlanabilecek görüşler ileri sürmüştür. İnsanın biyolojik yapısının insansı yapıya ve özduygunun özbilince dönüşüm süreçleri Panksepp'in bilince dair açıklamalarını anımsatmaktadır. Hegel'in vurguladığı, başkaları tarafından sevilme ve kabul edilme isteği, sinirbilim tarafından doğum sonrası süreçte beyin gelişimini ve insanlaşmayı sağlayan asıl etmenin sosyal bakım olması ve bu bakım sağlanmazsa evrimde geri gitme hatta ölümün gerçekleştiği yönündeki saptamalarla desteklenmektedir. Kişisel kimlik, benlik algısı ve kişisel şöhret en sosyal varlık olan insan için son derece önemlidir. İnsanın kendi bilincinde bulunan benlik algısının başka bilinçlerde yer bulmasının, birinci şahıs-üçüncü şahıs gerilimiyle bağlantılı olduğu düşünülebilir. Her insan kendi bilinci içinde kendi benlik/kimlik algısını, bu algının gerçekliğine inanarak taşır. Ancak bu herkesin sadece kendi bilinci içinde tam anlamıyla gerçekliği bilinen bir algıdır. Benlik/kimlik algısı, kişinin dış dünyanın ve kendi bedeninin tasarımına

sahip olmasına bağlıdır. Bunlar başkalarınınca bilinemez; her insan sadece kendi bilincindeki dış dünya ve kendi bedeninin algısını tam anlamıyla bilir ve bunlardan hareketle kendi benliğini/kimliğini kurar. Bu durumda ötekini "tanımak" üçüncü kişi bakışını devreye sokar. Bu gerilimi aşmanın ve karşılıklı kabulün tek yolu empatidir. İnsanın "ben" diyerek, başta kabul edilme olmak üzere belli istekler edinmesi ve eyleme geçmesi, bireyleşme/toplumsallaşma sürecinin bir parçasıdır. Kendi isteğini belirleme, bireyleşme, çalışarak dünyayı ve tarihi değiştirmeye katkıda bulunmaysa toplumsallaşmayla ilişkilidir. Çalışma ve uzun erimli kazanç dolayımında erken dönemli hazları ketleme becerisi, zaman ve mekân algısıyla ilgili beyin bölgelerine, işlevlerine bağlıdır. İnsanda özellikle gelişmiş bir beceri olan ketleme, kendi yararını ve/veya hazzını değil, toplumu dikkate alan çalışma, sosyalleşme ve özgecilik bağlantılıdır. Birçok araştırmacı insan doğasının kötü olmadığını, evrimin insanda bulunan toplumsal, özgeci vb. nitelikleri güçlendirdiğini; insan olmanın tüm canlıları kapsayan bir empati, vicdan vb. taşıma anlamına geldiğini açıklamış olup bu belirlemeler, Hegel'in "efendilik ve köleliğin gerçek anlamda insan olmadan önceki bir aşamayı gösterdiği, gerçek anlamda insanlaşmanın hem kendini hem ötekini kabul etmek" olduğu açıklamasıyla uyumlu görünmektedir (Bumin, 1993: 173-183; Bumin, 2016: 7-109; Darwin, 1978: 175; 177-178; Kojève, 1993: 29-64; Kojève, 2000; Korkmaz, 2013: 140-175; Solms ve Turnbull, 2013: 102).

Sonuç olarak, felsefe öncesi düşünüş biçiminde ve felsefe tarihinde bilinç-kimlik etkileşimine dair önemli açılımların bulunduğu ve bu açılımların sıklıkla, nörofelsefi perspektifle ve sinirbilim bulgularıyla önemli biçimde örtüştüğü izlenmektedir. Ancak çalışmanın kapsamlılığı, söz konusu soruşturmanın sınırlandırılmasına neden olduğundan, yirminci yüzyıl felsefesi ve bu felsefe kapsamında bulunan çağdaş metafizik, analitik felsefe, pragmatizm, fenomenoloji, varoluşçuluk, marksist felsefeler, yapısalcılık, postyapısalcılık ve postmodernizm irdelenememiştir. Çünkü bu felsefe akımlarının her biri özgün yaklaşımlar sergilemekte ve her felsefi okulda özgün görüşleriyle ön plana çıkan çok sayıda düşünür bulunmadır. Bu akımlarla düşünürlerin her birinin, bilinç-kimlik etkileşimi bağlamında ayrı bir çalışma konusu oluşturabileceği ortadadır. Buna ek olarak böyle bir irdelenmenin son derece önemli açılımlar sağlayacağı ve bir başka çalışmada konu edilmesinin önemi bir kez daha vurgulanmalıdır.

SONUÇ

Bilinç ve kimlik arasında biyolojik-genetik-epigenetik-sosyal ve tersinir bir etkileşim bulunmaktadır. Bilinç, insanın diğer canlılarla arasındaki mesafeyi büyütmesinin ve kişisel kimliğiyle bağlantılı düşünce, duygu ve davranışlar geliştirmesinin temelidir. Bu nedenle bilinç üzerine yapılacak her çalışma, insanın ne olduğunu ve evrendeki yerini de anlamaya yönelmelidir. Ruh/zihin/bilinç-beden/beyin ilişkisi sorunu her zaman felsefenin ve bilimin konusu olmuş, bunlar üzerine farklı kuramlar geliştirilmiştir.

Zihin/bilinç, beynin işlevlerinden türemektedir. Beyin canlı olmanın tüm nitelikleri ve işlevleriyle doğrudan ve dolaylı ilgisi bulunan, yaşamın sorunlarını değerlendiren duygu, düşünce ve davranış/eylem organıdır. Bilinç ve (sosyal) davranışlar/eylemler, beyin şebekelerinin eşzamanlı ve ortak çalışmalarının ürünleridir. Bunun sonucu olarak bilinç, bilinçaltı, kimlik, benlik, yaratıcılık, sosyal davranışlar vb. konular, beyin araştırmalarından sağlanan bulguların sosyokültürel bağlamda değerlendirilmesiyle irdelenmektedir. Bilimsel yaklaşım, olguları anlamada daha yetkin cevaplar vermekle kalmaz, şeyler arasında hayatta kullanılabilirliği olan bağlantılar tanımlayarak sorunlara etkili çözümler üretmede destekleyici olur. Bunun yanı sıra tüm bilimsel araştırmalarda ve özellikle zihin/bilinç, kimlik, bilinç-kimlik etkileşimi gibi epigenetik bağlam içeren konulara yönelik çalışmalarda felsefi bir arka planın bulunması, yöntemlerin ve bulguların doğru yapılandırılması ve değerlendirilmesi açısından özellikle önemlidir. Bugün birçok disiplin tarafından ele alınan beyin, zihin/bilinç, kimlik vb. sorunların çalışılmasında bilişsel bilimler ve sinirbilimle beraber zihin felsefesi ve nörofelsefe öne çıkmaktadır. Bu disiplinler çalışmalarını antropoloji, biyoloji, genetik, etoloji, evrim biyolojisi, biyofizik, biyokimya, fizyoloji, bilişsel psikofizyoloji, nöroloji, beyin cerrahisi, nöroradyoloji, mühendislik, psikoloji, bilişsel dilbilim, istatistik, yapay zekâ, vb. disiplinlerin etkileşimiyle yürütmektedir. Nörofelsefe, çağdaş zihin felsefesinin tüm sorunlarını, zihni/bilinci ve bağlantılı sorunları beyinle ilgisinde ve sosyokültürel bağlamda çalışan sinirbilim bulgularından hareketle araştırır ve soruşturur.

Bugün canlılığın, alt düzey kimyasal ve biyokimyasal bileşenlerin karmaşık yapılar oluşturacak şekilde biraraya gelmesi sonucunda ortaya çıktığı bilinmektedir.

Tarihsellikle bilimselliği örtüştüren evrimsel perspektif dünyanın, diğer canlıların ve insanın tarihinin bağlantılı olduğunu gösterir; tüm canlılarda bulunan bilinç türlerini evrimsel uyumlanma anlayışıyla anlamaya yönelir; bilincin izini sürerken zihni/bilinci meydana getiren beyin yapılarıyla işlevlerinin basitten karmaşığa doğru ilerleyen birikimli ve ardışık bir örgütlenme olduğunu kabul eder. Evrimsel yaklaşım, insan bilincini diğer türlerin ve özellikle yakın akrabaların beyin yapılarıyla işlevlerinin sürekliliği olarak görürken insan beynini, biyolojik/genetik yapılanmanın bizzat kendi içinden türettiği fakat kendi yapısının ötesine ulaşabilen kültürel bir evrimin ağırlık kazanması üzerinden tanımlar.

Bilimsel bulgular, birçok zihin durumunun bilinçli süreçler olmadığını, bilinçli ve bilinç dışı süreçlerin fizyolojik yapılarının aynı olduğunu, bilinçli süreçlerin bilinç dışı süreçlerle eşzamanlı seyretmesine karşın yaşamdan oldukça az pay aldığını ve bilinçdışı süreçlerin yapıp etmeler üzerinde bilinçli süreçler ölçüsünde etkinlik taşıdığını gösterdiğinden, bilinç üzerinde çalışılırken bilinçdışı süreçlerin mutlaka dikkate alınması gerekmektedir. Zihinsel yeti ve süreçlerle bilinçli süreç, işlev ve yetilerinin anlam, içerik ve bir ölçüde nitelik bağlamında örtüştüğü ve kesin sınırlarla ayrılmalarının güçlüğü görülmektedir. İki kavram arasındaki başkalık, yalnızca zihnin daha kapsayıcı bir kavram olmasından kaynaklanmaktadır.

Gerek sinirbilim araştırmaları gerekse sinirbilim bulgularından yola çıkan nörofelsefe yaklaşımları, bilince ilişkin çeşitli tanımlar ortaya koymaktadır. İçerdikleri farklılıklara karşın bu tanımlar bir bütünsellik taşımakta ve bilincin ne olduğuna dair bir çerçeve yapılandırmaktadırlar. Şimdi bu çerçeve öncelikle beyni evrimleşen bir sistem olarak görür. Bu sistemdeki bazı nöron grupları deneyimler ve davranışlara bağlı olarak farklılaşmış; bu farklılaşma bilinci ortaya çıkarmıştır. Ana-babadan alınan genlerle biçimlenen ve doğumla beraber "*tabula rasa*" olmayan bir biçimde getirilen beynin-zihnin/bilincin olgunlaşması doğa ve yetiştirmenin ortaklığında şekillenir. Bilincin görevi dünyanın bir tasarımını oluşturmak ve buna uygun istemli davranışlar gerçekleştirmektir. Zihinde bir dış dünya tasarımı kurmak için önce tüm duyusal/algısal bilgi, bilinçsiz olarak uygun zihin modülü tarafından işlenir. Anlamlı/önemli/bilgilendirici olmayan mesaj yok olur. Zihin önemli bulduğu mesajı işleyip bir çıktı meydana getirerek bilince ulaştırır. Böylece bilincin yüksek düzeyde çeşitlilik ve karmaşıklık taşıyan içeriğini oluşturan dağınık duyusal veriler bütünleştirilerek, tutarlı bir algı/farkındalık meydana getirilir ve anlamlı ve kişisel bir deneyim alanı yaratılır. Zeki'ye göre nesnelere farklı özelliklerinin algılanması "mikrobilinç"i oluştururken, algılananların bütünleştirilmesi "makrobilinç"i meydana getirir. En üst düzeydeyse algılayan varlık olarak "benlik" bulunur.

Araştırmacılar bilincin basit ve karmaşık düzeylerinin bulunduğu konusunda hemfikirdirler. Revonsuo temel bilinç düzeyinin deneyim oluşturmadığı gibi deneyimlenemediğini, algıların daha üst düzeylerde oluştuğunu bildirir. Fenomenal bilinç düzeyinin tamamı zihinde "benim için dünya" olarak adlandırılabilir bir dünya simülasyonu kurar. "Benlik" simüle edilmiş dünya içinde yer alan beden imgesidir. Damasio temel bilinç düzeyi/türü olan "çekirdek bilinç" in canlıya "şimdi" ve "burada" olma hislerini sağladığını belirtir. "Genişletilmiş/yayılmış bilinç" düzeyi/türüyse yaşam boyu dönüşüm geçirir ve canlıya "geçmiş-şimdi-gelecek" hisleriyle beraber bir "benlik" duygusu kazandırır. Bu his, bir kimliğe sahip olmak anlamına gelir. Genişletilmiş/yayılmış bilinç hem hayvanda hem insanda bulunmakla beraber, insanda çok daha karmaşık yapıdadır. Panksepp'in bilinç tanımında birincil-iksel işlevler düzeyinde otomatik özellik gösteren, sağkalımı dikkate alan ve değer belirleyen süreçler etkindir. Ensefalizasyon bu işlevlerin daha iyi davranış seçenekleri oluşturmak üzere evrimleşmesi sonucunda yüksek düzey işlevlerin epigenetik olarak "belirmesi" olarak tanımlanır. Bilincin bu yapısı nedeniyle, sağkalım ve öğrenmede görevli "afektif" mekanizmaların anlaşılması, yüksek düzey işlevleri anlamının koşulu olduğundan, zihin/bilinç ancak evrimsel bakışla ve özellikle etoloji çalışmalarıyla anlaşılabilir. Bu noktada duygular özellikle dikkate alınır çünkü sosyal ve/veya psikiyatrik bozukluklar bağlamında duyguların belirleyici önemi vardır.

Bilincin anlamlandırma, yorumlama ve anlaticılık nitelikleri bulunmaktadır. Farkındalık, bilinç süreçlerinin anlamla donatılması demektir. Beynin yorumlama ve otobiyografi özelliklerine sahip olması, insanın beyin dokusunun, yapıp etmeleri otomatik olarak belirleme özelliğinin ötesine ulaşarak belirlenmiş olmaktan kurtulmasını sağlar. Sol beyin açıklama arama özelliği taşıdığından deneyimlediği duygudurumlarını araştırır ve yorumlar. Bu sırada zamansal bağlantılar kurarak anlaticılık görevi üstlenir. Bir beyin ne kadar çok özelleşmiş sistem içerirse o ölçüde farkındalık taşır. Bu farkındalık, öz bilinç olarak aynı zamanda insanın kendisine, kendi bilincine ve nesne edindiği şeylere mesafe alabilmesini sağlar. İnsanı kendisiyle aynı yapılara sahip hayvandan farklı kılan, doğal seçim sayesinde kazandığı çok sayıda ve çeşitlilikte özelleşmiş sistemlere sahip olmasıdır. Sadece insanda bulunan aşırı karmaşıklaşmış ve çeşitlenmiş bu özelleşmiş sistemler insanın bilişsel, duygusal, düşünsel yetkinliğinin de ileri düzeyde çeşitlenip karmaşıklaşmasını, insanın başka canlılarda izlenmeyen bir öz bilinç düzeyi taşımasını ve bilim, kütür, sanat vb. etkinlikler gerçekleştirebilmesini sağlar.

Mesulam canlılığı dış çevreden gelen uyarılara karşı otomatik olmayan biçimde ve uyum sağlamaya yönelik yanıt oluşturmak olarak anladığından, tüm canlılarda bilinç bulunduğunu kabul eder. Dışsal olaylar duyu organlarıyla bedene/beyne giriş yapar. Bu veriler sensorifugal yolla üst merkezlere aktarılır ve burada nedene ilişkin tahmin üretilir. Bilinçli özellik göstermeyen sensorifugal süreçlerde olayların fiziksel özellikleri çözümlenir. Tahmin alt düzeyde temsil edilen gerçeğe uyumlu değilse üst düzeyde bir sinyal meydana gelir ve farklı hipotezler üretilir. Sensoripetal süreçler geçmiş deneyimlerden yararlanarak uyarıların anlamını çıkarırsar ve bilinçli deneyimi oluşturur. Böylece bilinç beden aracılığıyla beyne bilgi taşıyan sensorifugal yollarla, geçmiş deneyimleri ve kültürel bilgiyi içeren sensoripetal yolların işlevsel olarak örtüşmesi sonucunda meydana gelir. Bu örtüşme sürecinde PFK yaşantılara kişisel yorumları, eğilimleri, beklentileri ve anlamları ekler. Bu sayede uyarı/yaşantı ne olursa olsun yanıt daima kişisel, bireysel olur.

Nörofelsefenin kabulü de tüm bilişsel işlevler beynin ürünü olduğundan, işlevsel bir sinir sistemi olmaması durumunda bilinç, benlik vb. olamayacağı yönündedir. Bu bağlamda nörofelsefi perspektife sahip olan bu çalışmada canlıların/insanın neliğiyle canlıların/insanın sahip olduğu zihnin/bilincin neliği bağlantılı kabul edildiğinden canlıların/insanın neliğini anlamada "evo-nörobiyo-ontolojik" yaklaşım ve zihnin/bilincin neliğini anlamada "epigenetik adaptatif materyalizm" anlayışları tanımlanmakta ve bu perspektiften hareket edilmektedir.

Bilinç ve bilinçdışı süreçlere ilişkin araştırmaların bulguları başta "özgür irade" olmak üzere birçok konuyu yeni bakış açılarıyla tartışmaya açmıştır. Ancak farklı sinirbilim kuramlarının, bilinci ve bilincin işleyişini açıklama biçimleri, yukarıda izlendiği biçimde, taşıdıkları ortak belirlemeler üzerinden değerlendirildiğinde, ortaya çıkan tanımsal çerçevenin kendi içinde kişisellik, özgür irade, tepkisellik-rasyonellik geriliminin yönetilmesi ve özdenetim sorunlarına belli çözüm olanakları taşıdığı görülmektedir.

Öncelikle beyin-zihin/bilinç ana-babadan alınan genlere ve doğum sonrası süreçte epigenetik bağlamda deneyimlere bağlı olarak şekillenir. Araştırmacıların genel olarak farklı bilinç düzeyleri tanımlaması da önemlidir. Temel düzeyler ağırlıklı olarak sağkalımda görevliken üst düzey bilinç türleri "benim için dünya tasarımı" ve bu tasarım içinde "bedene bağlı bir benlik" tasarımı kurar. Üst düzey bilinç işlevlerinin düşük düzey bilinç yetilerinden epigenetik süreç sonucunda türemesi bilincin evrimsel ve gelişebilir yapısını gösterir. Evrimsel gelişimde ketleme yetisi,

sosyal bağlam belirleme, diğer insanların duygu ve düşüncelerini dikkate alma ve buna göre düşünce ve eylem gerçekleştirme, empati ve vicdan gibi sosyalleşmeyle bağlantılı yetilerin gelişmesi önemlidir. Bu yapılanma bilinci kişisel ve (aşırı karmaşıklık nedeniyle) belirlenemez kılar. Daha önemlisi beyin-zihin/bilinç, bilişsel ve duygusal bir bütünleşme içinde yapılır ve çalışır. Dış dünyanın zihinde oluşturulan tasarımı, bilgi işleme süreçlerinin duygular ve bellekle eklenmesiyle kurulduğundan, geçmiş deneyimler, anın koşulları ve kişisel bağlamlar dikkate alınır. Bilinç sensorifugal ve sensoripetal yolların bütünselliği üzerinden çalışır ve dış dünya-iç dünya bağlantısını yapılandırma duyar ve algıların yanı sıra PFK etkinliği sayesinde geçmiş deneyimleri, kişisel yorumları, eğilimleri, arzuları vb. bu sürece katar. Beynin-zihnin/bilincin açıklama bekleme, araştırma, yorumlama, anlamlandırma ve otobiyografi kurma özellikleri genetik yapının değişime dirençli (*predetermined epigenesis*) kısmının ötesine geçen (*probabilistic epigenesis*) bir özgür irade bulunduğunu düşündürür. Sol beyin açıklama arama özelliği taşıdığından deneyimlediği duygudurumlarını araştırır ve yorumlar. Canlılığın dış çevreden gelen uyarılara karşı otomatik olmayan yanıtlar meydana getirmek olarak tanımlandığı ve bir beyin, ne ölçüde özelleşmiş sistem içerirse, o oranda farkındalık taşıdığı ve farklı açıklamalar oluşturabildiği de bilinmektedir. Bunun dışında limbik sistem yapılarıyla amigdala, korteksin organizmanın asli evrimsel gereksinimlerini karşılamasını sağlayacak bir denetim oluştururlar. Frontal lobların singulat ve suplemer motor alanlarıysa, insanın yapabilecekleriyle yapamayacaklarını ayırabilme yetisi gösterir. Bir önemli nokta beyin ağırlıklı olarak doğum sonrası gelişim sürecinde plastisite epigenetik belirenimle biçimleniyor oluşudur. Neoteninin evrimin insan beynine kazandırdığı önemli bir özellik olduğu düşünüldüğünde beyin gelişiminin kişinin kendi müdahalesine olanak tanıyacağı bir sürece ötelenmesi evrimin özgür iradeyi bir uyarlanma olarak desteklemesi gibi yorumlanabilir. Bu yapılar ve çalışma şekilleri de, beyin işlevselliğinin otomatik ve belirlenmiş olmanın ötesine geçtiği ve özgür iradenin varlığı düşüncesini desteklemektedir.

En önemlisi, dış dünya-iç dünya bağlantısının kurulmasında üst düzey yapılarda üretilen tahminin alt düzeylerde algılanan gerçeklikle uyumunun denetlenmesi ve bir uyumsuzluk görülmesi durumunda farklı tahminler belirlemeye yönelmesi bilincin bir "özdenetim" görevi de üstlendiğini düşündürür. Bu özdenetim beynin bildiklerini bilmediği durumlara uyarlama veya boşluk doldurma gibi özelliklerinden kaynaklanan düşünme hatalarının önünün alınması ve nöroplastisitenin yetkinleştirilmesi uyarınca araştırılabilir. Kişinin kendi önyargılarını eleştirmesi, benliğini gerçeğe uygun olarak algılamaya çalışması, yeni ve yabancı

olandan kaçınmak yerine onlara yönelmesi, bir soruna dair farklı bağlantılar tanımlamaya ve farklı kaynaklardan çözüm aramaya çalışması, geleneksel düşünme ve davranış biçimlerinden uzaklaşarak değişik bilgi ve deneyimler edinmesi ve bazen dikkat yöneltip bazen de bilinçaltının kendi yolunu bulmasına izin vermesi ve hangisini ne zaman yapacağını doğru olarak belirlemeye çalışması tepkisellik-rasyonellik gerilimini doğru yönetme, özdenetimin yetkinleştirilmesi ve haklılandırma, neden yaratma vb. bilişsel/duygusal hataların tamamen giderilemeye de olabilecek en az düzeye indirilmesi için bir başlangıç olabilir. Ancak bunlar beynin-zihnin/bilincin işleme şeklini ve kişinin kendi bilinç-kimlik etkileşimini tanımasını gerektirir.

"Kimlik" kelimesinin sözlük anlamlarından ikisi "herhangi bir şeyi belirlemeye yarayan özelliklerin tümü" ve "birinin belli bir kimse olmasını sağlayan koşulların tümü"dür. İkinci tanımın "koşullar" üzerine yaptığı vurgu, bu çalışmanın konusunu oluşturan bilinç-kimlik etkileşiminin türoluş, bireyoluş, doğum öncesi ve sonrası gelişim vb. süreçlerde belirlenmesi ve bu süreçlerin biyolojik-genetik-sosyal koşullarla şekillendirilmesi nedeniyle önemlidir. Birinci bölümde ayrıntılı olarak gösterildiği üzere sinirbilimsel yaklaşımda kimlik ve kimlikle bağlantılı yapılar genetik ve sosyal özellik taşıyan bir inşa süreci olarak görülürken nörofelsefi perspektif de bu kabulü benimsemekte ve görüşlerini bu kabul uyarınca oluşturmaktadır.

Kişi bilinçdışı düşünce ve davranışlarının farkına varamıyor olsa bile, bu bilinçdışı düşünce ve davranışlar bilinçli düşünce ve davranışlarla aynı fizyolojik süreçlerin ürünü olduğundan, beyni ve zihni/bilinci doğru anlamak bu süreçlerin daha yetkin biçimde gerçekleşmesini sağlayabilir. Bir şeyin var olması bilinmesinden bağımsız ve bilinmesine karşı kayıtsızdır. Kararların oluşma süreci bu kararların bilincine varılma anını önceliyor olabilir; fakat bu düşünce, duygu ve kararların hepsi beynin-zihnin ürünüdür; beyni-zihni etik ve bilimsel kaygılarla eğitmek/şekillendirmek bilinçdışı ve bilinçli süreçlerin niteliğini belirleyecektir.

Bu durumda "kendini bilme", "kendinin ve ötekilerin bilinç-kimlik etkileşimlerini doğru anlama" sorunu gene ön plana çıkar. İnsanların kendilerini tanımaları, iki şekilde gerçekleşebilir. Kendi kimliğinin bilincine varmak isteyen, içebakışla kendine bakabilir. Ancak birinci kişi bakışı mesafe alamama ve buna bağlı ölçekleme sorunu taşır. Kruger ve Dunning kişilerin kendini birinci kişi bakış açısından değerlendirmesini "metabiliş", "metaanlayış" "kendini izleme/değerlendirme" olarak niteler ve özellikle zihinsel bağlamda yetersiz bireylerin metabilişsel yetiler bakımından da sorunlu olduğunu açıklar. Bir başka

araştırmaysa bireylerin, kendi zekâ düzeylerine yakın zekâ düzeyine sahip kişilerle iletişim kurma eğilimi taşıdığıını gösterir. Düşük zihinsel özelliklere sahip kişiler yetkin bireylerle fazla karşılaşmıyor veya karşılaşsalar bile onları değerlendiremiyor ya da kendilerini yeterli hissetmek için kendilerinininkine benzer zihinsel özellikler taşıyan kişilerle bir arada bulunuyor olabilir. Aynı durum üst düzey bilişsel yeti sergileyen bireyler için de geçerli olmakla beraber, üstün özellikli birey sayısı daha az olduğundan düşük bilişsel yetileri olanlar, "normal" olanı belirleyecek ve bu bireyler arasında oluşacak aynalama etkisi, kendilerini yeterli hissetmelerini sağlayacaktır. Sayıca azınlıkta olanların benzerlerini bulmaları nadiren gerçekleşecektir. Bu azınlık, kuralları saptayan düşük yetili çoğunluk içinde uyumsuzluk çekecek, kendilerini algılama biçimleri zedelenecek ve bir ya da birkaç nedenle yetersiz ve mutsuz hissedeceklerdir. Bu durum bir başka bağlamda sosyalizasyon ajanlarının bilinç-kimlik üzerindeki etkisini düşündürür; sosyal koşullar değiştirilebilir olduklarından belirlenemezliğin garantisi olarak görülmekle beraber biyolojik/genetik yapıdan çok daha baskılayıcı/belirleyici olabilirler. Kendini bilmenin diğer yoluysa, insanlararası iletişimde karşı tarafı bir ayna olarak kabul edip, bu aynaya bakmaktır. İletişim, bir öznenin bir başka özneyi bilmesi anlamına gelir. Bilinç durağan değildir; sonsuz sayıda ve karmaşıklıkta belirleyen tarafından sürekli olarak yapılandırılır ve bu yapılanma kişisel niteliktedir. Bu nedenle bir başka öznenin bilincini, kimliğini ve bilinç-kimlik etkileşimini bilmek, bilinmeye kayıtsız olamaz. Bir özneyi bilmenin yolu olarak iletişim tarafların bilinç-kimlik etkileşimi arasında bir etkileşim gerçekleşmesi demek olduğundan bu etkileşim, plastisiteyle bağlantılı olarak tarafların bilinç-kimlik etkileşiminin bireysel ve karşılıklı olarak; başka bir deyişle, çok katmanlı biçimde değişmesi demektir. Ancak kendini tanımada kullanılan yöntemlerden ilki mesafesizlik sorunu taşıırken, bu seçeneğin de başka güçlükleri vardır. Kişilerarası iletişimde tarafların birbirlerine tuttıkları aynalar olarak kendi bilinç ve kimlikleri muhatabının bilinç ve kimliğince belirlendikten sonra yeniden diğerinin bilinç ve kimliğini belirleyecek ve bu katmanlı etkileşim durmadan sürecektir. Bu durumda birisiyle iletişimde olmak, hem bir olanak hem bir sorumluluktur. Her insan karşısındakine davranışları ve söylediklerinden sorumlu olduğu kadar kendisine bir şeyler söyleyecek kişileri doğru seçmekle de sorumludur; her insan söyleyip yaptıklarıyla muhatabını biçimlendirir.

Bilinç-kimlik etkileşiminin gerçekleşmesi ve sergilenmesi açısından dış dünyanın temsili ve benlik arasındaki ilişkinin önemi bilinmektedir. Bu bağlam, yaşamının "çevrimiçi olma" anlamına geldiği sanal ortam dolayımında da önemli açılımlar içerir. Bugün sanal ortamda bir tür yaşam devam etmektedir. Beynin bir

tasarımı olan "bu dünya" ile beynin bir başka tasarımı olan "sanal dünya" bilinç-kimlik etkileşimi açısından farklı "çevreler" sağlar. Sanal ortam/çevre insanlara bir beden ve kimlik seçme olanağı sunar; sanal bilinç-kimlik etkileşiminin temeli sanal olmayan bilinç-kimlik etkileşimidir. Bu bağlamda insanların gerçek kimliklerinin (ve bilinç-kimlik etkileşimlerinin) sosyalizasyon ajanlarının baskın olduğu günlük yaşamda mı yoksa toplumsal baskıların bulunmadığı ve insanların diledikleri bedene ve kimliğe sahip oldukları sanal yaşamda mı ortaya çıktığını yanıtlamak kolay görünmemektedir.

Bu çalışma kapsamında bilinç-kimlik etkileşimi, tüm canlılarda asli görevi sağkalımı sürdürme olan ve bir davranış organı olarak tanımlanan beynin bu görevini bir yandan organizmanın işlevlerini düzenleyerek bir yandan da deneyimleri ve deneyimlerden hareketle davranışları/eylemleri belirleyerek gerçekleştirme süreci olarak kabul edilmektedir. Birinci ve üçüncü bölümlerde gösterildiği üzere bu süreç türoluş-bireyoluş, doğum öncesi ve sonrası gelişim, bireyleşme/toplumsallaşma gibi evrimsel-tarihsel-sosyal bağlamları, duyu-algı-düşünce-duygu, bellek, plastisite vb. bilişsel/duygusal yetilerle etkinlikleri ve bunların bedenle/beyinle taşıdıkları bağlantıları, bilinç-kimlik etkileşimi çerçevesine dahil etmektedir. Bilinç-kimlik etkileşimine epigenetik olma özelliğini sağlayan da bu durumdur.

Bilinç-kimlik etkileşimin temeli ve insan (primat) beyninin asli özelliği, uyararla cevap ve iç dünyayla dış dünyanın temsilleri arasında bir bütünleşme kurulmasıyla bağlantılıdır. Biliş, bilinçlilik, sosyal davranış, bellek, duygular, dikkat, dil, planlama, yargı, içgörü ve düşünce, bu bütünleşme sayesinde oluşur ve dışa vurulur. Beynin işlevselliğini ve bu işlevsellikle bilinç-kimlik etkileşimi arasındaki bağlantıyı anlamak için serebral korteksin anatomisini ve fizyolojisini, özellikle serebral korteksin assosiyasyon alanlarının ve PFK'in bilinç-kimlik etkileşimi üzerindeki etkisini ve beynin beş şebekesinin rollerini anlamak gerekmektedir.

Tarihsel bir süreç olan biyolojik evrim, canlılardaki özelliklerin zamanla ve yapının işleve uyacağı şekilde değişmesi anlamına geldiğinden evrimsel bakış açısı davranışların fizyolojik temelini anlama yolunda öncelikle davranışları meydana getiren uyumlanma/uyarlanma süreçlerini anlamayı zorunlu kılar ve türlerin doğal tarihine bakar. Bugün yaşayan tüm canlıların kökeni üç buçuk milyar yıldan fazla zaman önce kimyasal yoldan kendi kendine çoğalarak ortaya çıkan moleküller ve bu moleküllerden modifikasyon yoluyla meydana gelen canlılardır. Evrimsel düzende geride bulunan canlılarda daha düşük yapıların yönettiği işlevler, evrimsel olarak gelişmiş canlılarda yeni üst düzey yapılar tarafından gerçekleştirilir. Bu işlevsellik

beynin hem beklenmedik durumlara uyarlanabilecek kadar esnek olması hem de "sabit bir kimlik" ve düzeni koruyabilmesiyle ilişkilidir. Araştırmacılar uzun bir evrimsel süreç sonucunda bugünkü seviyesine ulaşan insan bilincinin tarihsel süreç içinde diğer canlılarla arasındaki mesafeyi açmasında, farklı önem sıralaması belirlemekle beraber beyin büyümesini, iki ayak üzerinde durmayı, özellikle annelik bakımı üzere doğum sonrası bakımı, dil yeteneğini, alet yapımı ve kullanımıyla ateşin bulunmasını asli etmenler olarak gösterirler. Ancak temelde insan beyninin insan beyni haline dönüşmesi epigenetik bir süreçtir. İnsan beyni özel bir beyin olmayıp "deneyimlerle modifiye edilebilen nöral devrelerin çokluğu" sayesinde büyümüştür. Büyük beyin bu yetilerin yanı sıra geniş hafıza, geçmişle geleceği bağlantılandırabilme ve geleceği planlama demektir. Bilim, teknoloji, din, etik, sanat, sosyal ve siyasal kurumlar bu kültürel evrimin ürünleridir. Evrimin mükemmellik gözetmeden ve var olan yapıları ortadan kaldırıp yerine yenilerini getirerek değil, var olan yapının üzerine gelişmiş yapılar ekleyerek çalışması, insan beyninin-bilincinin ve insan yapısının hem bu kadar yetkin hem de bu kadar kusurlu olmasını açıklayabilir. Evrimin yavaş ve birikimli gerçekleşen bir süreç olduğu dikkate alındığında insanın düşünme ve davranışlarındaki olumu ve olumsuz özelliklerle işlevlerin biraradalığının insan beyninin-zihninin/bilincinin kendine özgü yapı ve hızdaki evrimleşmesiyle de ilgili olduğu düşünülebilir.

Evrimdeki retrospektif sürekliliğe bakıldığında her insanın kendi anne-babasından ve onların da kendi ebeveynlerinden edindikleri bir beyin-bilinç ve kimlik etkileşimi taşıdığı ortadadır. Beyin-bilinç ve kimlik etkileşiminin izi ilk canlıya kadar gidebildiği ve en azından teorik olarak izlenebildiğinden, kişilerin bilinç-kimlik etkileşiminden söz etmek, evrimsel anlamda tüm insanlığın hatta canlılığın bilinç-kimlik etkileşimini, ana-babanın bilinç-kimlik etkileşimini ve kişinin sadece kendine ait bilinç-kimlik etkileşimini işaret etmek anlamına gelir. Bu çok katmanlı evrimsel-tarihsel yapılanma, bilinç-kimlik etkileşiminin temel özelliklerinden biridir. Damasio, MacLean ve Panksepp'in bilinç modelleri bu savı destekler.

İnsan beyninin gelişimi rahim içi yaşamda başlayıp doğum sonrasında uzun yıllar devam eder. Doğum sonrası gelişim bireyleşme ve toplumsallaşmanın eşzamanlı olarak seyrettiği bir süreçtir. Her bireyin doğumdan önce belirlenen bazı kişilik özellikleri taşıdığı ve doğuştan bazı eğilimlere sahip olduğu bilinmektedir. Zihinsel özelliklerdeki kişisel farklılıklarsa hem genetik hem çevre tarafından belirlenir. Genotip organizmanın sergileyebileceği olası özellik aralığını belirler; ancak doğumla getirilen beyin genetik temelli potansiyel bir fenotiptir. Beyindeki gelişme süreci otomatik olarak benlik ve kimlik algılarına olanak sağlasa da benlik,

kimlik, kendine özgürlük, öz farkındalık vb. özellik ve yetiler biyolojik veya nöronal olmaktan çok, sosyokültürel kökenlidir. Bu sürecin nörobiyolojik aşamaları türoluşun eski dönemlerinden köken almaktadır. Bu bağlamda genotip hem tür içi benzerliği hem de benzemezliği ve kişiselliği güvenceye alır. Bunun sonucu olarak "bir karakterin genetik yapıdan mı çevreden mi etkilendiği" sorusu tamamen anlamsızlaşır; çünkü genler ve çevre etkileşime girerek "kim olduğumuzu belirler"; bu sırada insanın kendi yarattığı ve içinde yaşadığı sosyal yapı kendisini ve bir başkasını da şekillendirmesini sağlar.

Bilinç-kimlik etkileşiminin en güçlü belirleyenlerinden biri doğum sonrası erken gelişim dönemidir. Çünkü sosyal bir canlı olan insanın yavrusu, uzun süre bakıma muhtaçtır ve erken dönem yaşantılar biyolojik süreçleri şekillendirdiğinden bu dönemde yaşanan deneyimler yaşamsal önem taşır. Hayatın ilk yıllarında yaşananlar bilinçdışında kalsa ve geçmiş deneyimlere dayanan bilinçdışı duygusal işlemler bilinçli olarak anımsanmasa da bu yaşantılar hayat boyunca düşünceleri, duyguları ve davranışları yönetir; benlik algısını, hayatın ve başkalarının nasıl algılandığını belirler. Bu dönemde bakım sağlayan kişiler bebeğin/çocuğun düşünme ve davranma biçimlerini etkilemekle kalmaz, kendi beyinleri de bebekle/çocukla kurdukları iletişim/etkileşim dolayımında biçimlenir. Hayatın bu dönemindeki en önemli kişi genellikle ebeveynler ve özellikle annedir. Anneyle bebeğin beyni birbirine cevaben karşılıklı olarak şekillenir. Bebek bir anlamda ebeveynin PFK'sini ödünç alarak kendi beynini buna göre modeller. Ebeveynler/anne-bebek arasında kurulan bu etkileşimin düşünme ve davranma biçimlerinde ortaya çıkardığı örüntüler kuşaktan kuşağa aktarılır. Çocukluk döneminde tacize, ihmale ve sözel şiddete uğrayan bireylerin beyin yapılarının olumsuz değişimlere uğradığı ve bu kişilerde psikopatolojiye ve şiddete eğilim geliştiği bildirilmiştir. Reddedilme ve fiziksel acı yaşayan bireyler benzer nörobiyolojik değişimler sergilemektedir. Bu bireylerin yaşamın ileriki dönemlerinde hayata, benliklerine ve diğer insanlara ilişkin algılamalarında, duygularında ve düşüncelerinde sorunlar ortaya çıkmaktadır. Üstelik bu olumsuz yaşantıların sonraki nesillere aktarılan etkileri de çok sayıda araştırmayla gösterilmiştir. Bu, bilinç-kimlik etkileşiminin temelini "şiddet" üzerine kurulması demektir. Bu aktarılanlar bilinç-kimlik etkileşiminin temelini kuran kişiler olmaları nedeniyle ebeveynler ve eğitimcilerin/öğretmenlerin bilgi ve etik bağlamlarında yetkinliklerinin önemini göstermektedir.

Farklı nedenleri ve türleri tanımlanan ve "ben ve öteki" veya "sen ve ben" etkileşimi üzerinden ilerleyen şiddetin amacı, tüm durumlarda, bir erk oluşturmak ve bu erki karşı tarafa kabul ettirmek için ötekinin bilincini ve kimliğini zedelemek hatta

ortadan kaldırmaktır. Şiddet belli niteliklere sahip bir bilincin, belli bir kimliği taşıyan birinin eylemidir ve beden veya bilinç üzerinden açığa çıkar; ama her durumda her ikisine de zarar verir. "Şiddet" in "kin, nefret gibi duyguların dışı yansıtılması" ve/veya "bireye ve topluma fiziksel ve ruhsal acı vermek, eziyet niyetiyle yapılan yıkıcı-yok edici saldırgan davranışlar" olarak tanımlanması bu savla örtüşür (Savrun ve Balcıoğlu, 2000: 46). Şiddet bilinç-kimlik etkileşiminin en sert kırılmayı gösterdiği, insan bilincinin ve insan olmanın sorgulandığı ve insanlığın vicdanının yaralandığı bir an yaşanmasına yol açar; bu sonu gelmeyen bir andır; zaman içinde daima asılı kalır ve insana kendi neliğiyle ilgili olumsuz bir şeyler gösterir.

İletişimin sağlığı açısından empatinin ve tarafların sağlıklı bir benlik algısı taşımalarının önemi bilinmektedir. Şiddet davranışı sergileyenlerin empati sorunu yaşadıklarına ilişkin bildirimlerin yanı sıra (Baron-Cohen, 2016: 18-22; 172) örneğin psikopatların diğer insanların fiziksel ya da duygusal durumlarını anlamada sorun yaşamak bir yana, bu konuda diğer insanlardan daha yetkin olabildiklerine ilişkin açıklamalar da vardır (Fecteau, Pascual-Leone ve Théoret, 2008: 137-144). Tamamen empati yoksunu bireyler açısından durum şüpheli olmakla beraber, empati bileşenlerinin öğrenilebildiğine dair bulgular açıklanmıştır. Görselliğin önemli bir empati tetikleyicisi olduğu bilinmektedir. Şiddet içeren görsel materyalin empati üzerine etkileri ve duyarsızlaştırmaya neden olup olmadığı tartışmalıdır (Funk, Baldacci, Passold ve Baumgardner 2004: 23-39). Yakın tarihli bir çalışmada oyuncuların beden algısına ve dokunmaya dayalı çok başarılı bir bilgisayar oyunu tasarlanabilmiştir (Emren, 2016: 26-28). Simülasyon ve bilgisayar oyunları gibi teknolojilerin, başta empati olmak üzere sosyalleşme unsurlarına ilişkin eğitimle etik eğitiminde kullanımı araştırmaya değer görünmektedir.

Şiddetle ilgili dikkat çeken bir sorun bazı şiddet türlerinin normalleştirilmiş olmasıdır. Örneğin çoğu kaynakta şiddetin tanımı bile hayvanlara uygulanan şiddeti kapsamamasıyla türçülük bağlamında sorunlu görünmektedir. Bir insana olduğu gibi bir hayvana şiddet uygulamak da insan onuruyla bağdaşmaz ve normal bir şey olarak görülemez. Bir insana şiddet uygulamakla bir hayvana şiddet uygulamak arasında herhangi bir fark yoktur. Buna ek olarak insana uygulanan şiddetle hayvana uygulanan şiddetin devamlılık gösterdiği, şiddet suçu işleyenlerin bu eylemlerine hayvanlardan başladığı ve hem hayvanı hem insanı hedef aldığı bilindiğinden, bugün şiddet kurbanlarına destek sağlama, konuya ilişkin eğitim verme konusunda tıp doktorları, diş hekimleri, veteriner hekimler, sağlık çalışanları ve sosyal hizmet görevlileri bir arada çalışmaktadır (Ascione, 2005: 61; Scott-Park, 2013: 10). Buna benzer çokdisiplinli çalışmaların yapılması önemlidir.

Normalleştirilen bir diğer sorun, kadınlara uygulanan fiziksel şiddetin ötesinde, tüm alanlarda erkeklerin doğal olarak kadınlardan daha yetkin kabul edilmesidir. Eril kibirle yapılan bir bilinç-kimlik etkileşimi günlük yaşamda kadınları kendilerinden şüphe duymaya, düşüncelerini ve duygularını açıklama konusunda çekingenliğe sevk ederek fiziksel olmayan bir şiddeti normalleştirmektedir.

Yukarıda aktarılanlar normal olan-olmayan arasındaki sınırın kırılganlığını gösterir. Sorunları etkin biçimde çözebilmekten daha önemli olan, sorunları önleyebilmektir; başka bir deyişle, "*profilaksi*" (koruma/önleme) sağlamaktır. Sorunların önlenmesiye, ancak nedenlerinin doğru anlaşılmasıyla sağlanabilir. Nedene bakmadan sadece semptomun ortadan kaldırılması, nedenin zaman içinde pekişmesine yol açar. Dolayısıyla sorunların önlenmesinde/sağaltımında bu sorunların varlığına işaret edilmesi ve/veya tanımlanmaları yeterli olmamakta, farklı nedenlerin bu nedenleri yaratan koşullar bağlamında çözümlenerek, nedenlere yönelik önlemler ve çözümler yapılandırılması gerekmektedir. Şiddet dahil, düşünce ve davranışlarla ilgili hiçbir soruna beyin/bilincin yapılanma ve işleme biçimini bilmeden yaklaşmak asla yetkin bir çözüm sağlamaz; oysa sorunları önleme ve/veya yetkin çözüm oluşturmak için konusuna noksansız bilgiyle yaklaşmak zorunludur. Bu noktada her (şiddet) eylemin(in) o eylemi uygulayanın bilinç-kimlik etkileşimi ve içinde bulunduğu koşullar dolayımında şekillendiğini söylemek gerekir. Bu örnekler bir kez daha insana ve insan sorunlarına eklettik perspektifle ve çokdisiplinli yöntemlerle yaklaşma zorunluluğunu gösterir.

Evrim insan beynini sosyalleştirmiş, insanda sinir sistemi karmaşık grup ilişkileri yönünde yapılanmıştır. İnsan beyninde sosyalleşmeyle bağlantılı bölgeler, işlevler, sosyalleşme örüntüleri ve sosyalleşmeyi etkileyen nörokimyasallar tanımlanmaktadır. Bunun yanı sıra, insan beyninin sürüngen atalarıyla paylaştığı ilkel kısımları yaşamı destekleyen şeylere yönelip tehlikeden kaçınma davranışını desteklediğinden, beyin karar alırken sıklıkla ahlak, etik veya mutluluktan ziyade güvenliği gözetir. Ancak sadece kendi çıkarını ve mutluluğunu gözetmek insan için evrimsel açıdan başarısız bir davranıştır. Bu bağlamda modern yaşamda "güçlü olanın hayatta kalması" sağlam bir benlik algısına sahip olmakla sağlanan sosyal becerilerle özdeşleştirilir (Cozolino, 2014: 17; 35-36). Evrim biyologları ve bazı sinirbilim araştırmacılarına göre *Homo sapiens*, doğası gereği ahlaki bir varlıktır ve toplumsal ve etik düşünme ve davranışlarının nörobiyolojik temelleri bulunmaktadır.

Öncelikle aktarılan bilgiler insanda biliş-duygu parçalanmazlığını bir kez daha gösterir; ayrıca gelişkin insani yanlar kadar ilksel nitelikler ve işlevler de insan olmak

ve sosyalleşmek için gerekli ve önemlidir. Bu sav Panksepp ve Korkmaz'ın açıklamalarıyla desteklenmektedir. Korkmaz; Panksepp'in, "genetik yapı tarafından idare edilen, deneyimle biçimlenmeyen davranışlar" olarak tanımlanan dürtüsel davranışlar arasında varoluş açısından önemli ve duygusal kökleri sağlam olanların, türler üzerinden güvenceye alındığı yolundaki bildirimini anımsatır ve diğer davranışların "potansiyel" olarak var olmakla beraber içsel ve dışsal koşullarla değiştirilebildiklerini açıklar. Korteks bilişsel süreçleri gerçekleştirirken beynin derin yapılarıyla işbirliği içinde çalışır. Bir diğer konu evrim biyolojisi, sinirbilim ve/veya nöroetik araştırmalarında ahlak ve etik kavramlarının açık ve net bir ayrımının yapılmıyor olmasıdır. Böyle bir kavramsal ayrım söz konusu araştırmaların niteliği açısından özellikle gereklidir. Ancak temelde bu çalışmaların insan doğasıyla ilgili son derece önemli ve uzun geçmişi bulunan bir soruna dair veri sağlıyor olmaları dikkat çekmektedir. İnsan doğası ve kötülük ilişkisi bambaşka bir soruşturmanın konusu olacak kadar geniş olmakla beraber genel bir bakış açısından bu araştırmaların bulguları, insan doğasının kötü olmadığını, insanın yapısında evrimle kazandığı ve sosyalleşmesini sağlayan belli yetiler ve bu yetilerin yanı sıra olumsuz düşünme ve davranışlara yol açabilen yatkınlıklar bulunduğunu göstermektedir. Ahlak, etik ve bağlantılı sorunların çalışılmasında bu bulguların dikkate alınması önemlidir.

İnsan benlik algısını başkalarıyla ilişkileri üzerinden yapılandırır. Kişilerarası ilişkiler nöroplastisiteyi etkinleştirip beynin yapısını değiştirebilir. Aynalama ve rezonans sistemleri sosyal bulaşıcılığa neden olur; korkular, kaygılar vb. paylaşılır. Bu nedenle insanların söyledikleri ve yaptıkları karşılındakini etkiler, düşünce ve davranışlarını değiştirir (Cozolino, 2014: 10; 256-257; 324). Benlik algısının yapılanmasında ötekinin bilinç-kimlik etkileşimi, üçüncü kişi bakışı olarak kişinin kendi bilinç-kimlik etkileşimine dair birinci kişi bakışını etkiler. Bu yapılanmada kişinin karşısındaki hakkında ve karşısındakiyle geliştirdiği ama sadece kendi bilinci içinde kalan içsel bir monolog ve diyalog da yer alır. İnsan kendisi hakkında, karşısındaki hakkında, karşısındakinin kendisi hakkındaki düşünceleri hakkında ve bunlarla ne yapacağı hakkında düşünür. Birinci ve üçüncü kişi bakışının, "ben ve o" dengesinin bozulması, benlik algısında ve buna bağlı olarak düşünme ve eylemlerde sorun yaratabilir. Bu durumun en belirgin örneği belki "utanç" duygusudur. "Utanç" duygusu fiziksel şiddetten bile daha yıkıcı olabilir; şiddet tamamen şiddeti uygulayanın düşünme ve davranış biçimiyle ilgili bir sorunken, muhatabının kendinden utanmasını sağlamak, onun benlik algısındaki ve/veya insani varoluşundaki gerçek olan veya olmayan bir hataya, noksanlığa işaret eder. Bu

nedenle utanç duygusuyla başa çıkmak daha zor olabilir. Ebu Garip fotoğrafları muhatabında utanç yaratarak onun kendi benliğine ve bilinç-kimlik etkileşimine yönelik birinci kişi bakışını zedelemenin bir örneği olarak görülebilir.

Sosyalleşmenin olumlu getirilerinin yanı sıra olumsuz etkileri ve sonuçları da bilinmektedir. Eichmann ve Nürnberg duruşmalarından ilham alan Asch, Milgram ve Stanford Hapishane deneyleri en normal insanların bile belli koşullar altında şiddete yönelebileceğine, sosyal baskıyla otoriteye itaatin korkutucu boyutlarına ve sonuçlarına dair önemli veriler sunar ve ciddi tartışmalara neden olur. Kişi içine doğacağı toplumu seçemediği için doğumla kazandığı toplumsal kimlikten sorumlu olmamakla beraber sorgulama içermeyen tüm kabuller, sorgulama içermediği için sorunlu olduğundan, insan içine doğduğu toplumun kendisine verdiği kimliği seçmese de bu kimliği sorgulamakla sorumludur. Bu sorgulama, her insanda bulunan benzeme-benzememe geriliminin toplumsallaşma/bireyleşme dolayımında dengelenmesi ve insanın hem toplumun bir parçası olmayı hem kendi olarak kalmayı öğrenmesi demektir. Bu gereklilik Sokrates'in toplumu ve devleti sorgulamasını ve kişinin kendi düşünce ve davranışlarına sahip çıkmasının önemini belirtmesini düşündürür. Sağlıklı ve nitelikli bir toplumda eğitimin, insanlara otoriteyi sorgulamayı, düşünmeyi, düşüncelerini savunma cesaretine sahip olmayı ve başkalarında bu cesareti kırmamayı öğretmesi beklenir.

Bilinç-kimlik etkileşiminde belleğin, farklı bellek türlerinin, bellek ve bilgi veya bellek ve anlam ilişkilerinin rolü bilinmektedir. Toplumsal bellekse bireyleri bir anlatı içinde birbirine bağlar. Geçmişin konuşulması kişiye kendisini değerlendirme olanağı sağladığından bilişsel ve duygusal açıdan önemlidir. Geçmişe dönerek kendini değerlendirme olanağı edinmek mitsel bilinç-kimlik etkileşimi yapılanmasında mitlerin ezberden okunmasının önemini ve tüm yaşantının gözden geçirilerek tüm ayrıntıların bilinmesi durumunda yeniden doğuş döngüselliğinden kurtulma ve kendi kaderine sahip çıkma olanağı kazanmayı çağırır. Belleği kullanarak geçmişe bakmak kendi yaşantılarına aynı zamanda hem birinci hem üçüncü kişi bakışıyla yönelmek gibi düşünülebilir. Temelde gözden geçirilen geçmişin sahibiyle gözden geçiren aynı kişi olmakla beraber yaşantılar nedeniyle bir ölçüde olsa da bilinç-kimlik etkileşiminin farklılaştığı söylenebilir. O halde kişinin geçmişteki kendisine bakması, bugünkü bilinç-kimlik etkileşimiyle (birinci kişi bakışından), geçmişteki eylemlerin sahibi olan bir bilinç-kimlik etkileşimini (hem geçmişteki "ben"i hem de bugünkü "ben" için artık geçmişteki "o" olan kişiyi) değerlendirmesidir. Geçmiş tekrar tekrar zihinde canlandırmak, kişinin bir mesafe alarak kendisiyle ve insan olma halleriyle

yüzleşmesi, hatalarından ders çıkarması, hayatı, kendisini ve diğer insanları olduğu gibi kabullenmesi ve gelişmesi anlamına gelebilir.

Kişisel belleğin şimdiki biçimlendirdiği, bunu yaparken daima geçmiş deneyimlerle bu deneyimlere verilen anlamlardan yola çıktığı ve bu yapılanmanın üzerinde toplumsal belleğin bir sosyalizasyon ajanı ve meta yapı gibi konumlandığı dikkate alındığında, kişilerin toplumların tarihini doğru okumasının önemi ortaya çıkmaktadır. İnsanın grup oluşturma, kendi grubuyla özdeşleşme ve kendi grubunu diğerleriyle kıyaslayarak üstün görme eğilimi, insanlar arasında kültüre, dine, dile, ırka, cinsiyete, vb. farklılıklara bağlı üstünlük belirleme davranışı açısından önemlidir. Dolayısıyla tarih, müzeler, anıtlar hatta kentin yapısı vb., toplumun belleğini yapılandırmada ve kişilere tüm insanların aynı süreçleri farklı yollardan yaşadıklarını, temelde aynı düşünceleri, duyguları, korkuları paylaştıklarını, aynı dünya üzerinde amaç birliği taşıdıklarını ve farklılıklarla baş etmenin gereğini göstermede etkili olabilir; tarihin, kültürün vb. toplumsal bellekleri şekillendirirken ayırıcı değil birleştirici bir rol taşıması önemlidir.

Bir araştırmada β -adrenerjik reseptör blokeri olan propranololün, sağlıklı ve bazı travma sonrası stres bozukluğu yaşayan bireylerde, yeni kazanılan duygusal anıların gücünü zayıflattığı ve/veya travma sonrası stres bozukluğunda ortaya çıkan uzun erimli travmatik anıların duygusal etkinliğini azalttığı bulgulanmıştır (Brunet ve ark., 2011: 547-550). Bu tür bulgular ayrıntılı araştırma ve doğrulama gerektirmekle beraber, açıklanan bulgu en azından düşünmeye davet etmesi anlamında önemlidir. Bir kişinin kendi hakkında anımsadıkları kadar başkalarının onu anımsama şekli de kişinin belleğini ve kimliğini belirler. Kişisel kimliğin (ve bilinç-kimlik etkileşiminin) sadece bu kimliğin sahibi olanın belleği tarafından mı var edildiği veya bu kişisel kimliği anımsayan yakınları olduğu sürece mi var olmaya devam ettiği ve bu durumda anımsayan sayısı oranında farklı kişisel kimliklerin bulunup bulunmayacağı, belleği eskisi gibi çalışmayan kişilerin "başka birine dönüşüp dönüşmedikleri" irdelenebilir. Bellek sorunu bulunan birinin yakını olmak da travmatik bir deneyimdir. İnsanın yaşamına katılan ve kim olduğunu belirleyen insanlar bellekleri "değiştirdiği" için bir anlamda "orada olmadıklarında", onlarla yaşayan insanlar da hayatlarının bir parçasını kaybetmiş olurlar. Öte yandan anıların amaçlı ve programlı olarak değiştirilmesi ve/veya silinmesi birçok açıdan tartışmaya açıktır. Çünkü öncelikle geçmiş yaşantılar, kişisel muhakemeler ve sorumluluk açısından önemlidir; bunun dışında en etkin değişimler kişinin konfor alanından uzaklaştığı durumlarda yaşandığından, olumsuz yaşantılar olumlu yönde gelişim sağlayabilir.

Beyin dokusunun temel niteliği, bilginin sinapslar arasında iletilebilmesi ve bu dokunun yaşam boyu çevresel etkilerle değişebilir olmasıdır. Deneyimler sinirsel örüntülere kaydedilir; nöronal bağlar insanın başına gelenlerden kazandığı bilgiye bağlı olarak yapılanıp değişir. Bu değişimler, hissetmede, algılamada, düşünmede ve davranışlarda değişime neden olur.

Bu çalışmanın tamamına bakıldığında da beynin ve insan beyнинin en önemli özelliği ve avantajı plastisite yetisi ve nöroplastisitenin epigenetik bağlamla belirlenir olması gibi görünmektedir. Diğer tüm yeti ve süreçler plastisitenin ürünü veya plastisite sağlayan süreçlerdir.

Epigenetik yapılanma insanın diğer canlılarla arasındaki mesafeyi açmasını sağlayan unsurdur. Biyoloji ve/veya genetiğin katı bir biçimde belirlenmişlikle ilişkilendirilmesi yanlıştır. Gerçekte biyoloji/genetik çevrenin ortaklığı türoluşun ve bireyoluşun devamlılığını sağlar; bu ikisinin bütünleşmesi bilinç-kimlik etkileşimini kurar. Genetiğin değişime dirençli olan kısmı insanı şekilsiz ve kontrolsüz olmaktan kurtarır. Kimlik oluşumunda benliğin etkisi ve benlik algısının oluşumunda beden algısının rolü bilinmektedir. (Bu algının bile kaynağı beyindir). Kişinin kendi benlik algısını yapılandırmada kullandığı beden algısı, hem kendi bedenine hem ötekinin bedenine dair algısı olup, bu iki beden arasında ayırım yapılabilmesi, "benim" ve "ötekinin bilinç-kimlik etkileşimi"nin bilincine varmakla sağlanır. Genetik tüm insanlara (canlılara) bir beden biçimi sağlar; maddeye özgün bir form verir; tüm bedenlerin benzemez oluşu genotip sayesinde. Tüm insanları birbirinin "*doppelgänger*"i (birinin tıpatıp benzeri) (*Langenscheidt Taschenwörterbuch*, 2001: 616) olmaktan kurtaran unsur genotiptir. Genotip bilinçlerin de benzemezliğini sağlar; aynı çevresel koşulların her bireyde farklı bilişsel/duygusal yetiler-süreçler ve farklı bilinç-kimlik etkileşimi oluşumuyla sonuçlanma nedeni, çevresel bağlamın genotip temelinde yorumlanmasıdır. O halde genotip çevreyle beraber birinci-üçüncü kişi ayrılığının da temelidir. Ayrıca evrimsel perspektifle bakıldığında genotipin birinci ve üçüncü kişi arasına yerleştirdiği düşünülen uçurum zihin teorisi sayesinde aşılabilir hale gelir. Bir başka zihni tamamen anlamanın tek yolu o zihinle özdeş olmaktır; bu durumda zaten birinci ve üçüncü kişi ayrılığı olmaz. İnsanlar birbirinin zihinsel "*doppelgänger*"i olur. Bir zihnin ikinci bir zihni tamamen bilmesinin diğer yoluysa ilk zihnin diğeri tarafından yaratılmış olmasıdır; bu durumda bile tam bilmeden değil, ancak yakınlaşmanın artmasından söz edilebilir. Üstelik bir zihin kendi alt kümesi olarak bir başka zihin üretse dahi plastisite nedeniyle farklılaşma gerçekleşecektir. Bunu araştırmak belki sadece bir ve aynı zihinden iki zihin

klonlayarak aynı çevre koşullarında plastisitenin nasıl çalışacağını görmekle olanaklı olabilir; bu da sağlanması çok zor bir koşuldur.

Plastisite ve epigenetik aynı zamanda insan klonlamanın belki mümkün olmasına karşın kişilerin asla klonlanamayacak olma nedenidir. Her insanın kimliği, kendisini "o kişi" yapan özelliklerle beraber, "o kişi" olmasına yol açan koşullar olma anlamında deneyimler ve deneyimlerin yol açtığı plastisiteyle bağlantılıdır. Bundan ötürü bir insanın genetik kopyasını oluşturmak olanaklı olsa bile her ikisinin aynı deneyimleri yaşamaması asla sağlanamaz; üstelik bir insan klonlansa dahi bu iki kişi çok kısa süre sonra farklı yaşantıların farklı bilinç-kimlik etkileşimleri oluşturması nedeniyle farklı insanlara dönüşeceklerdir. Genetiğin çalışma şekli öjenizmin neden asla başarıya ulaşamayacağını da gösterir. Epigenetik işleyişteki zorluk "belli bireylerde belli karakterler açısından genetik ve çevre etkisinin payını" ortaya koyabilmektir. Kalıtım ve çevre her karaktere değişen oranlarda etkir. Tek tek genlerin belirlediği nitel özellikler çevre ve deneyimden çok az etkilenirken "niceliksel genler" (*poligenler*) tarafından belirlenen niceliksel özellikler çevreden güçlü biçimde etkilenmektedir. Ayrıca genler ve çevrenin özel karakterlere etkisi bireyden bireye değişecektir; ikincisi "zaman akışının kontrolü" sorunludur; aynı bireyin değişen çevrelere maruz kalması kontrol edilemez. Üstelik genetik müdahale yoluyla zihinsel ve bedensel iyileşme/gelişme sağlama konusu bu müdahalenin hangi koşullarda, ne boyutta ve ne amaçla uygulanacağına, kimlerin bu olanaktan yararlanıp kimlerin yararlanamayacağına ve bu durumların sosyal, ekonomik vb. sonuçlarına ilişkin önemli ve aşılması güç etik sorunlar doğurur.

Bir olanak olarak plastisitenin normal koşulların yanı sıra, normal olmayan durumlar dikkate alınarak incelenmesi önemlidir. Çünkü beynin uyumlanma becerisi, beklenmedik zorluklara olduğu gibi sağlıklı ortamlara da uyum göstermesine neden olur. Beynin bu yetisi zor süreçleri atlarmayı sağlamakla beraber yaşamın erken dönemlerinde yaşanan deneyimlerin sinir sistemi üzerindeki etkisi, daha sonraki zamanlarda zihin/bilinç sağlığını ve bilinç-kimlik etkileşimini olumsuz etkiler. Çünkü beyin travmatik deneyimlerle karşılaştığında davranış, duygu, duyu ve bilinçli farkındalık yetilerini bütünleştirmede sorun yaşar. Plastisitenin olumlu sonuçlanması durumunda, kişilerin "rezilyan", "dayanıklı", "yılmaz" olma özelliği kazandığı söylenebilir. "*La résilience*" mekanikte "bir maddenin çarpmaya karşı direnci" olarak tanımlanır (Yalt, 1984: 909). İngilizcede "*resilience*" kelimesi, "geri fırlatma", "elâstikiyet" ve "esneme" sözcükleriyle karşılanır. İnsan bağlamında sözcük, "bir felâketten sonra kendini çabuk toplama" anlamı iletir. "*Resilient*" sıfatıysa, "geri fırlayan", "esneyen", "elâstik" ve insanlar bağlamında, "kendini çabuk toplayan"

demektir (*The Oxford English-Turkish Dictionary*, 1993: 454). Plastisitenin bir olanak olarak doğru kullanılmaması veya kullanılmaması durumunda oluşan yapı "anamorf" olarak tanımlanabilir. "Anamorphose", dışbükey ve içbükey aynalarda görülen biçimsiz şekil anlamına gelir (Yalt, 1984: 56).

Böyle bir yaklaşım nöroplastisiteyi bir sonuç olarak değil, koşullara ve kişinin kendisine bağlı olan ve "rezilyans" veya "amorf yapı" oluşumuyla sonlanma olasılıkları bulunan bir süreç olarak görür. Bu durumda Catherine Malabou'nun "beynimizle ne yapmalıyız?" sorusunun yanıtı, "nöroplastisite sürecini bilinçli olarak yöneterek rezilyans sağlamalıyız" olarak verilebilir. "Rezilyans" veya "yılmazlık", kişinin kendi benliğine, kimliğine, yapabileceklerine ve yapamayacaklarına yönelik içsel bir birinci kişi bakışı edinmesi, en kötü deneyimleri atlatması ve aslında bu yaşantıların içindeyken bu zamanın geçeceğini bilmesi, kendi gücüne dair bir sezgi taşıması, tehlikelerle olanakları ayırt edebilmesi ve doğru seçimler yapabilmesi, kendisi hakkında olumsuz düşünen insanların böyle düşüncelerini anlaması ama böyle düşünenleri çevresinde tutmama kararı alması, keskin ve isabetli eleştiriler yapabilen dostlar edinmesi, bazen kendi benliğine dair birinci kişi bakışının sağlıklı olmadığına dair bir öz bilinç taşıması ve bu durumlarda birinci kişi bakışını iradi olarak askıya alarak kendi benlik algısını kendisine dair olumlu yargıları olan üçüncü bakışlar üzerinden tanımlaması, kendine, dünyaya ve diğer var olanlara mesafe alabilmesi, düşünme ve duygularında tepkisellik-rasyonellik dengesini doğru yönetebilmesi olarak düşünülebilir. Rezilyans belli bir düşünceyi öğrenmek değil düşünmeyi öğrenecek şekilde bilişsel esneklik kazanmak ve bu sayede belirsizlikle baş edebilir hale gelmek ve olumsuz koşullarda bile doğru ve etik eylemler gerçekleştirebilecek biçimde duygusal esneklik kazanmak olarak da tanımlanabilir. "Rezilyans" hayata devam etmeye dair içsel bir güç olarak tanımlandığında Mesulam'ın betimlediği ilksel bilinç durumlarıyla evrimsel üst düzey yetilerin örtüşmesi gibi de görülebilir; bu örtüşme en zor durumda hayatta kalmayı sağlayan tüm iç ve dış kaynakları kullanır; ama öncelikle sebat, olumlu düşünmek ve doğru muhakeme etmek gereğini bilir. Çünkü bedeninin olduğu gibi zihnin/bilincin de kendi homeostazını buma becerisi vardır; bazen düşünme yerine aslen temelleri derinde ve sağlam olan sezgileri izlemek ve bilincin kendi dengesini bulmasını beklemek doğru olabilir.

Bu durumda rezilyans sağlamanın koşullarını ve bu olanağın önünde duran engelleri belirlemek gerekir. Cozolino hayatla başa çıkabilme becerisi olarak tanımladığı dayanıklılığın, destek sistemlerine bağlı olduğunu yazar ve ebeveynleriyle olumlu ilişkiler kuramayan bazı çocukların yetişkin olduklarında bu

olumsuz bilişsel ve duygusal deneyimleri dönüştürdüklerini açıklar (Cozolino 2014: 290; 416). Bu dönüştürme becerisi insanın olumsuzlukları kazanıma dönüştürebilme yetisini ve bunun önemini gösterir. Elbette tüm travmalar için geçerli olmamakla beraber kimi zaman bilincin kendini yetkinleştirmeye yöneldiği ve insanın bu nedenle kendisini olumsuz koşullar içinde bulunduğu düşünülebilir. Çünkü doğa tüm canlıları hayatta kalma yönünde bezemiştir, bilinç de hayatta ilgili yetkin olmadığı bir konuyla ilgili olarak yetkinleşmeye yöneliyor olabilir; belki bu "aşı olarak bağışıklık kazanmaya" benzetilebilir. Bu noktada Revonsuo'nun fenomenal bilinç tanımına yönelerek, merkezi bilinç içeriğini iradi olarak belirlemeye çalışmak rezilyans sağlamak için başlangıç oluşturabilir. Bugün "dikkat", verimliliği yükseltilebilir esnek bir mekanizma olarak görülmekte, birçok beyin bölgesinin dikkat süreçlerinde etkin olduğu bilinmektedir. Dikkat herhangi bir anda başa çıkılması gereken ve birbiriyle rekabet eden yoğun ve önemli dışsal bilgiye duyarlılığı artırır, bu bilgiler arasında seçim yapabilmeyi ve belirlenen hedeflere ulaşmayı sağlar (Smith ve Kosslyn: 139-144). Bu tutum Aurelius'un olan bitene dikkate bakma uyarısını anımsatır. Mesulam ve Baars'ın farklı ama benzerlikler taşıyacak şekilde tanımladıkları düşünme süreçlerinde eleştirel işlevin/zamanlamanın üzerinde çalışılmasının yolları da aranabilir. Bu belki evrimde ilksel yetilerle gelişmiş olanları ve/veya bilişsel ve duygusal süreçleri yani rasyonellik-tepkisellik gerilimini denetlemek demektir. Bu denetleme evrimin erken döneminde edinilen becerileri, biyolojik özellikleri veya duyguları değersiz ve/veya insan yapısının baskılanması gereken yanı olarak ve gelişmiş becerilerle biyolojik olmayan nitelikleri de insan doğasının kıymetli yanları olarak görmez; sahip olunan her yeti bir olanak olduğundan asıl sorun nasıl değerlendirilecekleridir. Böylece rezilyans, nöroplastisite yetisinin, beynin seçilen koşullara uyumlanması doğrultusunda bilinçli olarak yönlendirilmesiyle bir ölçüde de olsa sağlanabilir.

Bütün bu belirlemeler, insanların, durumların, koşulların, olanakların ve sorunların değerlendirilmesinde ve hayata uygulanmasında bilimle felsefenin ortaklaşmasının önemini ve zorunluluğunu bir kez daha göstermektedir.

Sonuç olarak, tüm evrenin tarihi içinde insanın tarihi çok ufak bir kısmı oluşturur; kozmos bir kitap gibi düşünülürse insan bu kitabın sadece bir sayfasını kaplar. Ama muhtemelen kitaptaki en renkli anlatı insanın hikâyesi olur. İnsanın olanakları ve sınırları henüz anlaşılmalı değildir. Ama bu dünyanın son yüz milyon yıldır aldığı iyi veya kötü tüm şekiller insanın eseridir. Belki bugün insanın insan oluşunu, kozmostaki yerini, güçlü yanlarını, zaafalarını, kendi türünden olanlarla ve diğer canlılarla ilişkilerini anlaması için yeni yollar bulması gerekecektir; sadece bu

gereklilik bile insanı bugün olduğundan daha iyi bir yere taşıyabilir. Belki bu birçok başarıya yol açmanın yanı sıra şiddetle parçalanmış bir dünyanın geleceğine dair olumlu bir beklenti bile yaratabilir. O zaman insanın kendisine sorması gereken soru olanaklarını doğru ve akıllıca kullanıp kullanmadığı, kendi hayatına ve dünya üzerindeki varoluşuna bir amaç ve anlam katıp katamadığı, kendisini doğru tanıma cesareti gösterip gösteremediği, kendisini geliştirip geliştiremediği, kendisi, başka canlılar ve hayat için olanakları ölçüsünde iyi bir şeyler yapıp yapamadığı olmalıdır. Çünkü bu dünyada yaşamış ve yaşamakta olan önemli-önemsiz, bilgili-cahil, iyi-kötü, akıllı-akılsız tüm insanlar benzer amaçları, korkuları, beklentileri, üzüntüleri, heyecanları, kederleri ve sevinçleri paylaşır ve dünya tarihini çok kahramanlı ama başrolü olmayan ortak bir hikâyeye dönüştürürler. Çünkü insan olmanın, her insana bu dünya üzerinde tanınan kısa zamanın amacını en doğru şekilde dile getiren ve insan olmanın tanımına ilişkin en (y)etkin ifade Hegel'in gerçek anlamda insan olmayı tanımlarken dediği gibi "benin bize dönüşmesidir". Çünkü "benin bize dönüşmesi" gerçekleşebilirse, bu dünya, olması gerektiği gibi, sadece insanlar için değil, insanlarla ortak bir yaşamı paylaşan tüm canlılar için de güvenli bir eve dönüşebilir.

KAYNAKLAR

- Abélardus, Petrus. (1988). *Bir Mutsuzluk Öyküsü*. Çev. Betül Çotuksöken. İstanbul: Remzi Yayıncılık.
- Adelman, K. Pamela., & Zajonc, B. Robert. (1989). "Facial Efference and the Experience of Emotion". *Annual Review of Psychology*, (40): 249-280.
- Akarsu, Bedia. (1994). *Çağdaş Felsefe*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Akarsu, Bedia. (1998). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Alıcı, Tevfik. (2013). *Gerçek Bir Yanılsama. Bilinç*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Andersen, L. Susan. (2003). "Trajectories of Brain Development: Point of Vulnerability or Window of Opportunity?". *Neurosci Biobehav Rev.*, 27 (1-2): 3-18.
- Anderson, E. Karen., & Silver, M. Jonathan. (2002). "Violence and the Brain". Vilayanur S. Ramachandran (Ed.), *Encyclopedia of Human Brain* içinde (pp. 701-718). USA: Elsevier Science.
- Argüden, Tarkan, Yelda. (2017). "Sanat ve Yaratıcılığın Genetik ve Epigenetik Temelleri". Şafak Ural, & Mahmut Tolon (Ed.), *Ural Felsefe Günleri Kitabı* içinde (pp. 197-210). İzmir: Etki Yayınları.
- Aristoteles (1990). *Politika*. Çev. Mete Tunçay. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aristoteles. (2006). *Poetika*. Çev. İsmail Tunalı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aristoteles. (2011a). *Hayvanların Hareketleri Üzerine*. Çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınevi.
- Aristoteles. (2011b). *Ruh Üzerine*. Çev. Zeki Özcan. Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Aristoteles. (2014). *Metafizik*. Çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Armstrong, M. David. (2004). "What Is Consciousness?". John Heil. (Ed.), *Philosophy of Mind. A Guide and Anthology* içinde (pp. 607-617). New York: Oxford University Press.
- Armstrong, Karen. (2014). *Mitlerin Kısa Tarihi*. Çev. Dilek Şendil. İstanbul: Alfa/Mitoloji.
- Armutak, Elif İlkay., & Yiğit, Funda (2014). *Laboratuvar Hayvanları Rehberi*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Asch, E. Solomon. (1951). "Effects of Group Pressure on the Modification and Distortion of Judgments". H. Guetzkow. (Ed.), *Groups, Leadership and Men* içinde (pp. 177-190). Pittsburgh, PA: Carnegie Press.

- Ascione, Frank. (2005). *Children & Animals. Exploring the Roots of Kindness and Cruelty*. Indiana: Prudue University.
- Ayala, J. Francisco. (2016). *Evrım*. Çev. Ebru Kılıç. İstanbul: Aylak Kitap.
- Baars, Bernard., & Franklin, Stan. (2007). "An Architectural Model of Conscious and Unconscious Brain Functions: Global Workspace Theory and IDA". *Neural Networks*, 20: 955-961.
- Baars, Bernard., & Seth, K. Anil. (2009). "Consciousness: Theories and Models". Larry R. Squire. (Ed.), *Encyclopedia of Neuroscience* içinde (pp.131-136). San Diego; CA; USA: Elsevier Ltd.
- Barnes, Jim. (2014). *Temel Biyolojik Psikoloji*. Çev. Ed. Prof. Dr. Ahmet Altındağ Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Baron-Cohen, Simon. (2016). *Kötülüğün Anatomisi. Empati ve Zalimliğin Kökenleri Üzerine*. Çev. Tuna Tezgel. İstanbul: Say Yayınları.
- Berk, Özlem Sertel., & Özkul, Haluk (2014). *Duyum ve Algı Psikolojisi*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Bilgin, Nuri. (1994). *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*. İzmir: Ege Yayıncılık.
- Binder, D. Marc., Hirokawa, Nobutaka., & Windhorst, Uwe. (2009). *Encyclopedia of Neuroscience*. Berlin: Springer-Verlag GmbH.
- Bloch, Ernst. (2010). *Rönesans Felsefesi*. Çev. Hüsen Portakal. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Bonnard, André. (2006). *İnsan ve Tragedya*. Çev. Yaşar Atan. İstanbul: Evrensel Basım Yayım.
- Brunet, Alain., Poundja, Joaquin., Tremblay, Jacques., Bui, Éric., Thomas, Émilie., Orr, P. Scott., Azzoug, Abdelmadjid., Birmes, Philippe., & Pitman, K. Roger. (2011). "Trauma Reactivation Under the Influence of Propranolol Decreases Posttraumatic Stress Symptoms and Disorder". *Journal of Clinical Psychopharmacology*, 31 (4): 550-557.
- Bumin, Tülin. (1993). "Hegel'de Köle-Efendi Diyalektiği Üzerine Notlar". Tülin Bumin (ed.), *Hegel'i Okumak* içinde (pp. 7-10; 173-183). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Bumin, Tülin. (2016). *Hegel*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Butler, B. Ann. (2009). "Triune Brain Concept: A Comparative Evolutionary Perspective". Larry R. Squire (Ed.), *Encyclopedia of Neuroscience* içinde (pp.1185-1193). USA: Academic Press.
- Campbell, Joseph. (2010). *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*. Sabri Gürses. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

- Campbell, Joseph. (2015a). *Doğu Mitolojisi. Tanrının Maskeleri 2*. Çev. Kudret Emiroğlu. İstanbul: Isık Yayınları.
- Campbell, Joseph. (2015b). *Batı Mitolojisi. Tanrının Maskeleri 3*. Çev. Kudret Emiroğlu. İstanbul: Isık Yayınları.
- Carlson, Neil R. (2014). *Fizyolojik Psikoloji*. Çev. Muzaffer Şahin. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Cassirer, Ernst. (1980). *İnsan Üzerine Bir Deneme*. Çev. Necla Arat. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ceylan, M. Tahir. (2012). *Ortak Benlik. Nörofelsefi Temellendirme*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Chalmers, David. (1996). *The Conscious Mind*. New York: Oxford University Press.
- Changeux, Jean Pierre. (2000). *L'Homme Neuronal*. France: Fayard.
- Changeux, Jean Pierre. (2008). *Du Vrai, Du Beau, Du Bien*. Paris: Odele Jabob.
- Changeux, Jean-Pierre. (2009). *The Physiology of Truth*. USA: Harvard University Press.
- Charlesworth, Brian., & Charlesworth, Deborah. (2006). *Evrin*. Çev. Sinem Gül. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Churchland, Patricia Smith. (1989). *Neurophilosophy*. Massachusetts: MIT Press.
- Churchland, Patricia Smith. (2002). *Brain-Wise: Studies in Neurophilosophy*. Cambridge: MIT Press
- Churchland, Patricia Smith. (2006). "Moral Decision-Making and the Brain". Judy Illes. (Ed.), *Neuroethics* içinde (pp. 3-17). Oxford University Press: New York.
- Churchland, Patricia Smith. (2013a). *Güvenen Beyin*. Çev. Yelda Türedi. İstanbul: Alfa Bilim.
- Churchland, M. Paul. (1996). *The Engine of Reason, The Seat of Soul*. Cambridge: MIT Press.
- Churchland, M. Paul. (2013b). *Bilimsel Gerçekçilik ve Zihnin Esnekliği*. Çev. Ekrem Berkay Ersöz. İstanbul: Alfa Bilim.
- Churchland, Paul. (2013c). *Matter and Consciousness*. Cambridge: MIT Press.
- Cloninger, C. Robert., Svrakic, M. Dragan., & Przybeck, R. Thomas. (1993). "A Psychobiological Model of Temperament and Character". *Archives of General Psychiatry*, 50 (12): 975-990.
- Copleston, Frederick. (2009). *Felsefe Tarihi. Ön-Sokratikler ve Sokrates*. Çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları.
- Cornford, M. Francis. (2015). *Sokrates. Öncesi ve Sonrası*. Çev. A.M. Celâl Şengör, & Senem Onan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Coterill, M.J. Rodney. (2001). "Cooperation of the Basal Ganglia, Cerebellum, Sensory Cerebrum and Hippocampus: Possible Implications for Cognition, Consciousness, Intelligence and Creativity". *Prog Neurobiol.*, 64: 1-33
- Cozolino, Louis. (2014). *İnsan İlişkilerinin Nörobilimi*. Çev. Mirel Benveniste. İstanbul: Psikoterapi Enstitüsü Eğitim Yayınları.
- Crick, Francis. (2000). *Şaşırtan Varsayım*. Çev. Sabit Say. Ankara: TÜBİTAK.
- Crick, Francis., & Koch Christof. (2003). "A Framework for Consciousness". *Nature Neuroscience*, (6)2: 119-126.
- Çotuksöken, Betül. (1998). *Kavramlara Felsefe İle Bakmak*. İstanbul: İnsancıl Yayınları.
- Çotuksöken, Betül. (2010). *Felsefi Söylem Nedir?* İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Çotuksöken, Betül. (2011). *Ortaçağ Yazıları*. İstanbul: Notos Kitap Yayınevi.
- Çotuksöken, Betül. (2012). *İnsan Hakları ve Felsefe*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Çotuksöken, Betül. (2014). "Etiğe Antropontolojik Yaklaşım ve İoanna Kuçuradi'de Durum Etiği". Betül Çotuksöken, Gülriz Uygur, & Hülya Şimğa (Ed.), *İoanna Kuçuradi Çağın Olayları Arasında* içinde (pp. 49-64). İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Çotuksöken, Betül., & Babür Saffet. (2015). *Metinlerle Ortaçağda Felsefe*. Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Damasio, R. Antonio. (1995). *Descartes' Error. Emotion, Reason and the Human Brain*. New York: Avon Books.
- Damasio, R. Antonio. (1999). *Le Sentiment Même de Soi*. Paris: Editions Odile Jacob.
- Damasio, R. Antonio. (2002). "Toplumsal Uzlaşımın ve Etiğin Temellerini Kavramak, Sinirsel Veriler". Jean-Pierre Changeux (Ed.), *Etiğin Doğal* içinde (pp. 109-124). İstanbul: Doruk Yayıncılık.
- Darwin, Charles. (1978). *İnsanın Türeyişi*. Çev. Öner Ünalın. Ankara: Onur Yayınları.
- Darwin, Charles. (1984). *Türlerin Kökeni*. Çev. Öner Ünalın. Ankara: Onur Yayınları.
- Darwin, Charles. (2001). *İnsanlarda ve Hayvanlarda Beden Dili*. Çev. orhan Tuncay. İstanbul: Gün Yayıncılık.
- Deheane, Stanislas., Changeux, Jean Pierre., Naccache, Lionel., Sackur, Jérôme., & Sergent, Claire. (2006). "Conscious, Proconscious and Subliminal Processing: A Testable Taxonomy". *Trends in Cognitive Sciences*,10:204-211.

- Demirdöven, İsmail. (2010). "Felsefe, Etik ve Meslekler". Sirel Karakaş (Ed.), *Kognitif Nörobilimler içinde* (pp. 819-851). Ankara: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Denkel, Arda. (2011). *İlkçağ'da Doğa Felsefeleri*. İstanbul: Doruk Yayıncılık.
- Dennett, Daniel. (1991). *Consciousness Explained*. New York: Hachelle Book Group
- Dennett, Daniel. (1996). *Kinds of Minds*. New York: Basic Books.
- Descartes, René. (2007a). *Felsefenin İlkeleri*. Çev. Mesut Akın. İstanbul: Say Yayınları.
- Descartes, René. (2007b). *Meditasyonlar*. Çev. İsmet Birkan. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Descartes, René. (2010). *Yöntem Üzerine Konuşma*. Çev. Afşar Timuçin. İstanbul: Bulut Yayınları.
- Descartes, René. (2013). *Aklın Yönetimi İçin Kurallar*. Çev. Engin Sunar. İstanbul: Say Yayınları.
- De Waal, Frans. (2008). *İçimizdeki Maymun*. Çev. Aslı Biçen. İstanbul: Metis Bilim.
- De Waal, Frans. (2013). *Bonobo ve Ateist*. Çev. Aslı Biçen. İstanbul: Metis Bilim
- Dictionnaire Pratique Harrap's Allemand*. (2009). Ed. Majka Dischler. Stuttgart: Chambers Harrap Publishers.
- Doksat, M. Kerem., & Savrun, Mert. (2001). "Evrimsel Psikiyatriye Giriş". *Yeni Symposium*, 39 (3): 131-150.
- Edelman, M. Gerald., & Tononi Giulio. (2000). Reentry and the Dynamic Core: Neural Correlates of Conscious Experience. Thomas Metzinger (Ed.), *Neural Correlates of Conscious Experience* içinde. Cambridge: MIT Press.
- Eisenman, F. Stephen. (2007). *Ebu Graib Etkisi. Batı Sanatında Şiddetin Kökenleri*. Çev. Işıl Özbek. İstanbul: Versus yayınları.
- Eliade, Mircea. (1959). *Cosmos and History: The Myth of the Eternal Return*. New York: Harper Torchbooks.
- Eliade, Mircea. (2001). *Mitlerin Özellikleri*. Çev. Sema Rifat. İstanbul: Om Yayınevi.
- Eliade, Mircea. (2009). *Dinler Tarihine Giriş*. Çev. Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eliade, Mircea. (2012). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Cilt 1. Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eliade, Mircea. (2015). *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*. Çev. Mehmet Aydın. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Emren, Tuna. (2016). "Yeni Oyun Deneyimi: Sensation DubTouch". *Popular Science*, 53: 26-28.
- Erhat, Azra. (1996). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erikson, H. Erik. (1977). *Childhood and Society*. London: Grafton Books.

- Farah, J. Martha., & Haberlein, S. Andrea. (2007). "Personhood and Neuroscience: Neutralizing or Nihilating?". *The American Journal of Bioethics*, 7(1): 37-48.
- Farah, J. Martha. (2010). *Neuroethics: An Introduction with Readings*. MIT Press: Cambridge.
- Fecteau, Shirley., Pascual-Leone, Alvaro., & Théoret, Hugo. (2008). "Psychopathy and the mirror neuron system: Preliminary findings from a non-psychiatric sample". *Psychiatry Research*, 160: 137–144
- Funk, B. Jeanne., Baldacci, H Bechtold., Pasold, Tracie., Baumgardner Jennifer. (2004). "Violence Exposure in Real-life, Video Games, Television, Movies, and the Internet: Is There Desensitization?" *J.Adolesc.*, 27 (1): 23-39
- Gazzangia, S. Michael. (2002). "Consciousness". Vilayanur S. Ramachandran (Ed.), *Encyclopedia of the Human Brain* içinde (pp. 31-35). San Diego; California: Academic Press.
- Gilson, Étienne. (2003). *Ortaçağ Felsefesinin Ruhu*. Çev. Şamil Öçal. İstanbul: Açılım Kitap.
- Gould, Elizabeth., Beylin, Anna., Tanapat, Patima., Reeves, Alison., & Shors, Tracey. (1999). "Learning Enhances Adult Neurogenesis in the Hippocampal Formation". *Nat. Neurosci.*, 2: 260-265.
- Greenstein, Ben., & Greenstein Adam. (2000). *Color Atlas of Neuroscience*. New York: Thieme.
- Guthrie, K. C. William. (1999). *İlkçağ Felsefesi Tarihi*. Çev. Ahmet Cevizci. Ankara: Gündoğan Yayınları. 2. Basım.
- Guthrie, K. C. William. (2011). *Yunan Felsefe Tarihi 1. Sokrates Öncesi İlk Filozoflar ve Pythagorasçılar*. Çev. Ergun Akça. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Günday, Şeref. (2002). *Zihin Felsefesi*. Bursa: Asa Kitabevi.
- Güzeldere, Güven. (1998). "The Many Faces of Consciousness: A Field Guide". Ned Block, O. Flanagan, & Güven Güzeldere (Ed.), *The Nature of Consciousness-Philosophical Debates* içinde (pp. 1-67). 2. Basım. Cambridge: MIT Press.
- Hadot, Pierre. (2011). *İlkçağ Felsefesi Nedir?* Çev. Muna Cedden. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Hegel, G.W. Friedrich (1993). "Tin'in Fenomenolojisine Giriş". Tülin Bumin (Ed.), *Hegel'i Okumak* içinde (pp. 11-27). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Heil, John. (2000). *Philosophy of Mind. A Contemporary Introduction*. USA: Canada: Routledge.
- Heimsoeth, Heinz. (2013). *Felsefenin Temel Disiplinleri*. Çev. Takiyettin Mengüşoğlu. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

- Heimsoeth, Heinz. (2014). *Kant'ın Felsefesi*. Çev. Takiyettin Mengüşoğlu. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Herakleitos. (2009). *Fragmanlar*. Çev. Cengiz Çakmak. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Hesiodos. (2014). *İşler ve Günler*. Tanrıların Doğuşu. Çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları.
- Hood, Bruce. (2014). *Benlik Yanılsaması. Sosyal Beyin, Kimliği Nasıl Oluşturur?*. Çev. Eyüphan Özdemir. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hume, David. (2009). *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. Çev. Ergün Baylan. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Hoagland, Mahlon. (1996). *Hayatın Kökleri*. Çev. Güven Şen. Ankara: TÜBİTAK
- Husserl, Edmund. (1993). *La Philosophie Comme Science Rigoureuse*. Paris: Epiméthée. Presses Universitaires de France.
- Huttenlocher, R. Peter. (1994). "Synaptogenesis in Human Cerebral Cortex". G. Dawson & K. Fischer (Ed.), *Human Behavior and the Developing Brain* içinde (pp. 137-152). New York: Guildford Press
- Jablonka, Eva., & Lamb, J. Marion. (2005). *Evolution in Four Dimensions*. USA: MIT Press.
- Jaeger, Werner. (2011). *İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi*. Çev. Güneş Ayas. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Jannerod, Marc. (2002a). *Le Cerveau Intime*. Paris: Odile-Jacob.
- Jannerod, Marc. (2002b). *L'Esprit du Cerveau*. Paris: Odile-Jacob.
- Jeauneau, Édouard. (2006). *Ortaçağ Felsefesi*. Çev. Betül Çotuksöken. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaçay, Bahri. (2015). *Yaşamın Sırrı DNA*. Ankara: TÜBİTAK.
- Karakaş, Muammer., & Alıcıoğlu, Banu. (2010). "Kognitif Nöroanatomi: Beynin Genel Yapısı ve İşlevsel Birimleri". Sirel Karakaş (Ed.), *Kognitif Nörobilimler* içinde (pp. 51-103). Ankara: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Karakaş, Sirel., Irak, Metehan., & Bekçi, Belma. (2003). "Sağlıklı İnsanda Bilgi İşleme Süreçleri: Biliş ve Üst Biliş". Sirel Karakaş, Ceyla İrkeç, Nevzat Yüksel (Ed.), *Beyin ve Nöropsikoloji* içinde (pp. 31-53). Ankara: Çizgi Tıp Yayınevi.
- Karakaş, Sirel. (2010). "Kognitif Nörobilimde Açıklamalar". Sirel Karakaş (Ed.), *Kognitif Nörobilimler* içinde (pp. 3-31). Ankara: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Kaygı, Abdullah. (2004). "Geçmişle Gelecek Arasında Kimlik". İoanna Kuçuradi ve Bülent Peker (Ed.), *İnsan Hakları* içinde (pp. 69-80). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.

- Kircher, Tilo., & David, Alexander. (2003). *The Self in Neuroscience and Psychiatry*. New York: Cambridge University Press.
- Kojève, Alexandre (1993). "Giriş Olarak". Tülin Bumin (Ed.), *Hegel'i Okumak* içinde (pp. 29-64). İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Kojève, Alexandre (2000). *Hegel Felsefesine Giriş*. Çev. Selahattin Hilav. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Korkmaz, Barış. (2013). "Nörobilim ve Psikanaliz". *Cogito*, 75: 126-184.
- Korkmaz, Barış. (2016). "Çocuklarda Biliş ve Davranış Gelişimi". Oğuz Tanrıdağ (Ed.), *Davranış Nörolojisi* içinde (pp. 31-53). İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Kosslyn, M. Stephen., Seger, Charles., Pani, John., & Hillger A. Lynn. (1990). "When Is Imagery Used? A Diary Study". *Journal of Mental Imagery*, 14: 131-152.
- Köse, Samet. (2003). "A Psychobiological Model of Temperament and Character: TCI". *Yeni Sempozyum*, 41 (2): 86-97.
- Köse, Samet., Sayar, Kemal., Ak, İsmail., Aydın, Nazan., Kalelioğlu, Ülgen., Kırpınar, İsmet., Reeves A. Robert., Przybeck A. Robert., & Cloninger C. Robert. (2004). "Mizaç ve Karakter Envanteri (Türkçe TCI): Geçerlik, Güvenilirliği ve Faktör Yapısı". *Klinik Psikofarmakoloji Bülteni*, 14: 107-131.
- Kranz, Walther. (1948). *Antik Felsefe*. Çev. Suad Y. Baydur. İstanbul: Pulhan Matbaası.
- Kruger, Justin., & Dunning David. (1999). "Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments." *Journal of Personality and Social Psychology*, (77) 6: 1121-1134
- Kuçuradi, İoanna. (2009). *Uludağ Konuşmaları*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kuçuradi, İoanna. (2010). *Çağın Olayları Arasında*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kuçuradi, İoanna. (2011). *Etik*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kuçuradi, İoanna. (2013). *İnsan ve Değerleri*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kuçuradi, İoanna. (2015). "Açış Konuşmaları". A. Kadir Çüçen, & Harun Tepe (Ed.), *Mileti Filozoflar. Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes* içinde (pp.17-21). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kurt, Murat. (2010). "Sağ Hemisferin Bilişsel Görevleri: Görsel-Uzaysal Süreçler". Sirel Karakaş (Ed.), *Kognitif Nörobilimler* içinde (pp. 185-199). Ankara: Nobel Tıp Kitabevi.

- Kutlusoy, Zekiye. (2001). "21. Yüzyıla Girerken Felsefe ve Bilişsel Bilim". *Felsefe Dünyası*, 33: 45-54.
- Kutlusoy, Zekiye. (2003). "İnsanın Bilişsel Yaşamı". *AÜDTCF Felsefe Bölümü Dergisi*, 17 (2): 49-53.
- Kutlusoy, Zekiye. (2004). "Bilişsel Bilim". Ahmet Cevizci (Ed.), *Felsefe Ansiklopedisi*. Cilt 2 içinde (pp. 596-612). İstanbul: Etik Yayınları.
- Kutlusoy, Zekiye. (2014). "Zihin Felsefesinin Antik Başlangıcı ve Kökeni Üzerine". Betül Çotuksöken, Gülriz Uygur, Hülya Şimşek (Ed.), *Ioanna Kuçuradi Çağın Olayları Arasında* içinde (pp. 336-354). İstanbul: Tarihiçi Kitabevi.
- Kutlusoy, Zekiye. (2016). "Günümüz Zihin Felsefesinin Zorlu Sorunu". *Felsefe Logos*, 1: 71-75
- Lamme A.F. Victor. (2006). "Towards a True Neutral Stance on Consciousness". *TRENDS in Cognitive Sciences*, 10 (11): 494-501
- Langenscheidt Taschenwörterbuch*. (2001). Tefik Turan (Ed.), Germany: Langenscheidt KG.
- Latacz, Joachim. (2006). *Antik Yunan Tragedyaları*. Çev. Yılmaz Onay. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları.
- Lévi-Strauss, Claude (2013). Mit ve Anlam. Çev. Gökhan Yavuz Demir. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Levine, Joseph. (2003). "Explanatory Gap". L. Nadel (Baş ed.), *Encyclopedia of Cognitive Science*. Cilt 2 içinde (pp. 86-91). Londra: Nature Publishing Group.
- Lewin, Roger. (2015). *Modern İnsanın Kökeni*. Çev. Nurdan Soysal. İstanbul: Say Yayınları.
- Lewis, D. Marc. (2005). "Self-Organizing Individual Differences in Brain Development". *Developmental Review*, 25 (3): 252-277.
- Libet Benjamin. (2004). *Mind Time*. USA: Harvard University Press.
- Linàs, Rudolfo., Ribary, Urs., Contreras, Diego., & Pedroarena, Christine. (1998). "The Neuronal Basis for Consciousness". *Phil.Trans. R. Soc. Lond. B.*, 353: 1841- 1849
- Locke, John. (2013). *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. Çev. Vehbi Hacıkadıroğlu. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Lowe, J. Edward. (2004). *An Introduction to the Philosophy of Mind*. Edinburgh. Cambridge: Cambridge University Press.
- Malabou, Catherine. (2016). *Beynimizle Ne Yapmalıyız?* Çev. Selim Karlıtekin. İstanbul: Küre Yayınları.
- Markowitsch, J. Hans. (2000). "Memory and Amnesia". Marsel M. Mesulam (Ed.), *Principles of Behavioral and Cognitive Neurology* içinde (pp. 257-293).

- Maslin, T. Keith. (2001). *An Introduction to the Philosophy of Mind*. USA: Blackwell Publishers Inc.
- Mayr, Ernst. (2014). *Biyoloji Budur*. Çev. Afife İzbırak. İstanbul: Say Yayınları
- Mayr, Ernst. (2016). *Evrin Nedir?* Çev. Nurdan Soysal. İstanbul: Say Yayınları.
- Mead, H. George. (1972). *Mind, Self and Society*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. (1988). *İnsan Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. (2013). *Felsefeye Giriş*. İstanbul: DoğuBatı Yayınları. Gözden Geçirilmiş Yeni Baskı.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. (2014). *Kant ve Scheler'de İnsan Problemi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları. 3. Basım
- Mesulam, M. Marsel. (2000). *Principles of Behavioral and Cognitive Neurology*. USA: Oxford University Press.
- Mesulam, M. Marsel. (2008a). "Association Cortex and Cognitive Networks". Oğuz Tanrıdağ (Ed.), *Cognitive Neurosciences at Marmaris* içinde (pp. 17-19). İstanbul: Pharma Publicatin Planning.
- Mesulam, Marsel. (2008b). "Representation, Inference and Transcendent Encoding in Neurocognitive Networks of the Human Brain". *Ann. Neurol.*, 64 (4): 367-378.
- Metzinger, Thomas. (2003). *Being No One: The Self Model of Subjectivity*. Cambridge: MIT Press.
- Meyer-Lindenberg, Andreas., Buckholtz, W. Joshua., Kolachana, Bhaskar., Hariri, R. Ahmad., Pezawas, Lukas., Blasi, Giuseppe ve ark. (2006). "Neural Mechanisms of Genetic Risk for Impulsivity and Violence in Humans". *Proceedings of the National Academy of Science*, 103 (16): 6269-6274.
- Milgram, Stanley. (1963). "Behavioral Study of Obedance". *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67: 371–378.
- Nagel, Thomas. (1974). "What Is It Like to Be a Bat?" *The Philosophical Review* LXXXIII. pp. 435-450. 17. Aralık 2016 'da http://members.aol.com/NeoNoetics/Nagel_Bat.html. adresinden indirildi.
- Nalçacı, Erhan. (2010). "Beyin İşlevlerinin Yanallaşması". Sirel Karakaş (Ed.), *Kognitif Nörobilimler* içinde (pp. 149-169). Ankara: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Nietzsche, W. Friedrich. (2011a). *Tragedyanın Doğuşu*. Çev. Mustafa Tüzel. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nietzsche, W. Friedrich. (2011b). *Yunan Tragedyası Üzerine İki Konferans*. Çev. Mahmure Kahraman. İstanbul: Say Yayınları.

- Northoff, Georg., & Heinzl, Alexander. (2003). "The Self in Philosophy, Neuroscience and Psychiatry: An Epistemic Approach". Kircher Tilo; David Anthony (Ed.), *The Self in Neuroscience and Psychiatry* içinde (pp. 40-55). New York:Cambridge University Press.
- Nyhan, Brendan., & Reifler, Jason. (2006). "When Corrections Fail: The Persistence of Political Misperceptions". 17 Ağustos 2017'de <https://www.dartmouth.edu/~nyhan/nyhan-reifler.pdf> adresinden indirildi.
- Nyhan, Brendan. (2016). The Challenge of False Beliefs. 17 Ağustos 2017'de https://www.isr.umich.edu/cps/events/Nyhan_20160613.pdf adresinden indirildi.
- Otto, Rudlof. (2014). *Kutsala Dair*. Çev. Sevil Ghaffari. İstanbul: Altıkırkbeş Yayın.
- Öktem, Öget. (2013). *Davranışsal Nörofizyolojiye Giriş*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Öktem, Öget. (2016a). "Nöropsikolojik Değerlendirme". Oğuz Tanrıdağ (Ed.), *Davranış Nörolojisi* içinde (pp. 15-31). İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Öktem, Öget. (2016b). "Sinirbilim Bakış Açısıyla Bellek". Oğuz Tanrıdağ (Ed.), *Davranış Nörolojisi* içinde (pp. 97-107). İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Örs, Yaman. (2015). *Evrin Kuramının Dayanılmaz Bilimselliği*. İstanbul: 7 Renk Basım Yayım. Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Özgören, Murat. (2010). "Beyin Biyofiziği". Sirel Karakaş (Ed.), *Kognitif Nörobilimler* içinde (pp. 125-149). Ankara: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Özlem, Doğan. (2006). "Bir Bilimler Grubuna Ad Koymak". Kubilay Hoşgör (Ed.), *Felsefe ve Sosyal Bilimler. Muğla Üniversitesi Felsefe ve Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildirileri* içinde (pp. 113-119). Ankara: Vadi Yayınları.
- Özlem, Doğan. (2010). *Anlamdan Geleneğe, Kimlikten Özgürlüğe Kavramlar ve Tarihleri*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Özpoyraz, Nurgül., & Taman, Lut. (1998). "Duygudurum Bozuklukları". Galenos, 37-46.
- Öztürk, Orhan. (2008). *Psikanaliz ve Psikoterapi*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Panksepp, Jaak. (2004). *Textbook of Biological Psychiatry*. New Jersey: Wiley-Liss Inc.
- Panksepp, Jaak. (2005a). "Affective Consciousness: Core Emotional Feelings in Animals and Humans". *Conscious Cogn.*, 14 (1): 30-80.
- Panksepp, Jaak. (2005b). *Affective Neuroscience: The Foundations of Human and Animal Emotions*. New York: Oxford University Press.

- Panksepp, Jaak., Asma, Stephen., Curran, Glenon., Gabriel, Rami., & Greif Thomas. (2012). "The Philosophical Implications of Affective Neuroscience". *Journal of Consciousness Studies*, 19 (3–4): 6–48
- Parmenides. (2015). *Doğa Hakkında*. Çev. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Pinker, Steven. (2003). *The Blank State*. London: Penguin Books.
- Platon. (1990) *Phaidros*. Çev. Hamdi Akverdi. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Platon. (2012a). *Devlet*. Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve Mehmat Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Platon. (2012b). *Phaidon. Ruh Üzerine*. Çev. Nazile Kalaycı. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık.
- Platon. (2012c). *Sokrates'in Savunması. Diyaloglar içinde*. (pp. 11-39). Çev. Teoman Aktürel. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Platon. (2015). *Şölen-Dostluk*. Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve Azra Erhat. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Popper, R. Karl., & Eccles John. (1977). *The Self and Its Brain*. USA: Springer-Verlag.
- Popper, R. Karl. (1978). *Three Worlds*. tannerlectures.utah.edu. Erişim tarihi: 02.01.2017.
- Ramachandran, S. Vilayanur. (1998a). "Consciousness and Body Image: Lessons From Phantom Limbs, Capgras Syndrome and Pain Asymbolia". *Phil.Trans. R. Soc. Lond. B.*, 353: 1851-185
- Ramachandran, S. Vilayanur. (1998b). *Phantoms in the Brain*. 12 Aralık 2014'te <http://en.bookfi.net/s/?q=Phantoms+in+the+brain&t=0> adresinden indirildi.
- Revonsuo, Antti. (2016). *Bilinç. Öznelliğin Bilimi*. Çev. Selim Değirmenci. İstanbul: Küre Yayınları.
- Riches, David. (1989). "Önsöz". David Riches (Ed.), *Antropolojik Açıdan Şiddet içinde* (pp. 7-9). Çev. Dilek Hattatoğlu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ridley, Matt. (2003). *Genes, Experiences and What Makes Us Human*. New York: Harper Collins.
- Ridley, Matt. (2016). *GENOM. Bir Türün Yirmi Üç Bölümlük Otobiyografisi*. Çev. Mehmet Doğan ve Nivart Taşçı. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Rizolatti, Giacomo., Fadiga, Luigi., Fogassi, Leonardo., & Gallese, Vittorio. (1999). "Resonance Behaviors and Mirror Neurons". *Archives Italiennes de Biologie*, 137: 85-100.

- Rizzolatti, Giacomo., Fogassi, Leonardo., & Gallese, Vittorio. (2001): "Neurophysiological Mechanisms Underlying the Understanding and Imitation of Action". *Nature Reviews*, 2: 661-670
- Rizzolatti, Giacomo., & Sinigaglia, Corrado. (2006): *Mirrors in the Brain: How Our Minds Share Actions and Emotions*. New York: Oxford University Press.
- Ryle, Gilbert. (1951). *The Concept of Mind*. London: William Brendon and Son Ltd.
- Sayan, Erdinç. (2012). "Analitik Zihin Felsefesinin Temel Problemlerine Bir Bakış". *Kaygı*, 19: 37-54.
- Saydam, Bilgin. (2014). "Kişilik Bozuklukları". Raşit Tükel ve Sibel Çakır (Ed.), *Psikiyatri içinde* (pp. 137-145). İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Savrun, Mert. (2000). "Şiddetin Nörobiyolojisi". Prof. Dr. İbrahim Balcıoğlu (Ed.), *Biyolojik, Sosyolojik, Psikolojik Açısından Şiddet içinde* (pp. 1-11). İstanbul: Yüce Yayın.
- Savrun, Mert., & Balcıoğlu İbrahim. (2000). "Kentleşme, Kadın ve Şiddet". Prof. Dr. İbrahim Balcıoğlu (Ed.), *Biyolojik, Sosyolojik, Psikolojik Açısından Şiddet içinde* (pp. 39-50). İstanbul: Yüce Yayın.
- Shaffer, A. Jerome. (2005). *Zihin Felsefesi Açısından Bilinç, Ruh ve Ötesi*. Çev. Turan Koç. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Scheler, Max (1988). *İnsanın Kozmostaki Yeri*. Çev. Tomris Mengüşoğlu. İstanbul: Yaprak Kitap Yayın Pazarlama.
- Schimmel, Annemarie. (1999). *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kırkambar Yayınları.
- Schwartz, M. Jeffrey., & Begley, Sharon. (2015). *Beyin ve Zihin. Nöroplastisite ve Zihinsel Gücün Önemi*. Çev. Gökçe Çakmak. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları
- Scott-Park, Freda. (2013). "Recognising Abuse in Animals and Humans". The Links Group. 17 Aralık 2014'te <http://www.thelinksgroup.org.uk/wccms-resources/8/0f543c57-0479-11e5-9dd2-0050568626ea.pdf>. adresinden indirildi.
- Segal, A. Robert (2012). Mit. Çev. Nursu Öрге. İstanbul: Dost Kültür Kitaplığı.
- Searle, John. (2004). *Mind. A Brief Introduction*. New York: Oxford University Press
- Smith, Edward E., & Kosslyn, Stephen M. (2014). *Bilişsel Psikoloji. Zihin ve Beyin*. Çev. Ed. Muzaffer Şahin. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Solms, Mark., & Turnbull, Oliver. (2013). *Beyin ve İç Dünya. Özel Deneyimin Sinirbilimine Giriş*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Somay, Bülent. (2015). "Empatik ve Semiyotik". Oğuz Tanrıdağ (Ed.), *Sosyal Nörobilim içinde* (pp. 119-130). İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.

- Squire, R. Larry., Berg, Darwin., Bloom, Floyd., Du Lac, Sasha., Gosh, Anirvan., & Spitzer, Nicholas. (2008). *Fundamental Neuroscience*. London: Elsevier.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy (2016a). "Cognitive Science". 17 Nisan 2016'da <http://plato.stanford.edu/entries/cognitive-science/> adresinden indirildi.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy (2016b). "Neuroscience". 17 Nisan 2016'da <http://plato.stanford.edu/entries/neuroscience/> adresinden indirildi.
- Şahin Doğan. (2014). "Semiyoloji". Raşit Tükel ve Sibel Çakır (Ed.), *Psikiyatri* içinde (pp. 7-14). İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Şar, Vedat. (2014). "Ruhsal Gelişim". Raşit Tükel ve Sibel Çakır (Ed.), *Psikiyatri* içinde (pp. 15-20). İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Tanrıdağ, Oğuz. (2014). *Beyin-Davranış İlişkileri Üzerine Konferanslar ve Dersler*. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi.
- Tanrıdağ, Oğuz. (2015a). *Temel Beyin Bilgisine ve Nöro-Davranışsal Sendromlara Giriş*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Tanrıdağ, Oğuz. (2015b). "Başlarken". Oğuz Tanrıdağ (Ed.), *Sosyal Nörobilim* içinde (pp.1-8). İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Tanrıdağ, Oğuz. (2015c). "Sosyal ve Kültürel Bir Nörobilim Olabilir mi?". Oğuz Tanrıdağ (Ed.), *Sosyal Nörobilim* içinde (pp. 9-17). İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Tanrıdağ, Oğuz. (2015d). "İdeolojinin Yüce Organı: Nörobilim, Kültür ve İdeoloji İlişkileri". Oğuz Tanrıdağ (Ed.), *Sosyal Nörobilim* içinde. (pp. 19-42). İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Tanrıdağ, Oğuz. (2015e). "İnsanım Demek İçin Bir Kez Değil Üç Kez Evrim Geçirmek Gerekıyor". Oğuz Tanrıdağ (Ed.), *Sosyal Nörobilim* içinde (pp. 43-48). İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Tanrıdağ, Oğuz. (2015f). "Nörobilim ve Felsefe İlişkileri". Oğuz Tanrıdağ (Ed.), *Sosyal Nörobilim* içinde (pp. 67-88). İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Tanrıdağ, Oğuz. (2015g). "Nörobilim ve Politika". Oğuz Tanrıdağ (Ed.), *Sosyal Nörobilim* içinde (pp. 89-99). İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Tanrıdağ, Oğuz. (2016a). "Hayvan Beynini ve Davranışlarını Nasıl Değerlendiriyoruz?". *Uluslararası Kognitif Nörobilim Kongresi, 19-22 Mayıs 2016, Üsküdar Üniversitesi, Özet Kitabı* içinde (pp.8).
- Tanrıdağ, Oğuz. (2016b). "Tarihçe ve Nörobilimsel Altyapı". Oğuz Tanrıdağ (Ed.), *Davranış Nörolojisi* içinde (pp. 1-15). İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.

- The Oxford English-Turkish Dictionary* (1993). Fahir İz, & H.C. Hony (Ed). İstanbul: İnkılâp Kitabevi. New York: Oxford University Press.
- The Oxford Turkish- English Dictionary*. (1993). Fahir İz, & H.C. Hony (Ed). İstanbul: İnkılâp Kitabevi. New York: Oxford University Press.
- Thilly, Frank. (2010). *Bir Felsefe Tarihi*. Çev. Nur Küçük ve Yasemin Çevik. İstanbul: İdea Yayınevi.
- Tononi, Giulio. (2009). "An Integrated Information Theory of Consciousness". W.B. Banks (Ed.), *Encyclopedia of Consciousness* içinde (pp. 403-416). CA: Academic Press.
- Tort, Patrick. (2007). *Darwin ve Darwincilik*. Çev. İsmail Yerguz. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Tuğlacı, Pars. (1978). *Tıp Sözlüğü*. İstanbul: Pars Yayınları.
- Tura, Saffet Murat. (2011). *Histerik Bilinç*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1983). *Türkçe Sözlük*. Birinci Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. Genişletilmiş 7. Baskı
- Ulukol, Betül. (2013). "Erken Çocukluk Döneminde Yaşanan Şiddetin Etkileri. Şiddet: En Acı Miras". İoanna Kuçuradi ve Özge Yücel Dericiler (Ed.), *Şiddet ve İnsan Hakları* içinde (pp.89-100). İstanbul: Maltepe Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi ve UNESCO Felsefe ve İnsan Hakları Kürsüsü Yayınları.
- Uzbay, Tayfun. (2010). "Nöroplastisite". Sirel Karakaş (Ed.), *Kognitif Nörobilimler* içinde (pp. 255-267). Ankara: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Vernant, Jean-Pierre. (2006). *Myth and Thought Among the Greeks*. New York: Zone Books.
- Vernant, Jean-Pierre. (2013). Yunan Düşüncesinin Kaynakları. Çev. Hüsen Portakal. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Vernant, Jean-Pierre., & Vidal-Naquet, Pierre. (2012). *Eski Yunan'da Mit ve Tragedya*. Çev. Reşat Fuat Çam ve Sevgi Tamgüç. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Von Aster, Ernst (2015). *Felsefe Tarihi. İlkçağ ve Ortaçağ*. Derleyen: Vural Okur. İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Wasserman, A. Steven., Minorsky, V. Peter., Urry, A. Lisa., Reece, B. Jane., Jackson, B. Robert., & Urry, M.L. Cain. (2013). *Campbell Biyoloji*. Ankara: Palme Yayıncılık. Çev. Ertunç Gündüz ve İsmail Türkan.
- Weber, Alfred. (1998). *Felsefe Tarihi*. Çev. H. Vehbi Eralp. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Weintraub, Sandra. (2000). "Neuropsychological Assessment of Mental State". Marsel Mesulam (Ed.), *Principles of Behavioral and Cognitive Neurology* içinde (pp. 121-173). USA: Oxford University Press.

- White, Tonya., Andreasen Nancy., & Peggy Nopoulos. (2002). "Brain Volume and Surface Morphology in Monozygotic Twins". *Cerebral Cortex*, 12: 486-493.
- Wilson, A. Robert. (2005). *Genes and the Agents of Life. The Individual in the Fragile Sciences*. Edinburgh: Cambridge University Press.
- Wood, Bernard. (2015). *İnsan Evrimi*. Çev. Nursu Özge. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Yalt, Ali Rıza. (1984). *Fransızca-Türkçe Büyük Sözlük*. İstanbul: Serhat Yayınevi.
- Yıldırım, Cemal. (1979). *Bilim Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları. 1. Basım.
- Yıldız, Uyaroğlu, Pınar. (2007). "Ebu Garip'ten Sonra". *Doğu Batı*, 43: 11-28.
- Yıldız, Babacan, Gülsen. (2016). "Yürütücü ve Yönetel İşlevler". Oğuz Tanrıdağ (Ed.), *Davranış Nörolojisi* içinde (pp. 107-115). İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Zahavi, Dan. (2003). "Phenomenology of Self". Tilo Kircher ve Anthony David (Ed.), *The Self in Neuroscience and Psychiatry* içinde (pp. 56-76). New York: Cambridge University Press.
- Zeki, Semir., & Bartels, Andreas. (1999). "Toward a Theory of Visual Consciousness". *Consciousness and Cognition*, 8: 225–259.
- Zeki, Semir. (2003). "The Disunity of Consciousness". *TRENDS in Cognitive Sciences*, (7) 5: 214-218.
- Zeller, Eduard. (2008). *Grekl Felsefesi Tarihi*. Çev. Ahmet Hamdi Aydoğan. İstanbul: Say Yayınları.
- Zeman, Adam. (2012). *Bilinç. Kullanım Kılavuzu*. Çev. Gürol Koca. İstanbul: Metis Yayınları.
- Zimbardo, Philip. (2008). *The Lucifer Effect*. New York: Random House.

ÖZGEÇMİŞ

1974 yılında İstanbul'da doğdu. Orta ve lise eğitimini St. Michel Fransız Lisesi'nde tamamladı. İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı üniversitenin İç Hastalıklar ABD.'nda doktora eğitimini ve "Köpeklerde Allerjen Faktörler Ve Bunların Hematolojik, İmmunolojik Ve İntradermal Test Yöntemleri İle Değerlendirilmeleri" başlıklı doktora tezini tamamlayarak doktora derecesini aldı. Doktorası süresinde araştırma görevlisi olarak görev yaptı. Sonrasında klinisyenlik ve eğitimlik üzerine farklı çalışma deneyimleri edindi. Maltepe Üniversitesi Felsefe ABD'nda hazırladığı ikinci doktorasının tez başlığı "Bilinç - Kimlik Etkileşiminin Nörofelsefe Açısından Temellendirilmesi" gibidir. Yurtiçi ve yurtdışı yayınları bulunmaktadır. Çok iyi derecede İngilizce, Fransızca ve orta düzeyde Almanca bilmektedir. İlgili alanları veteriner iç hastalıkları, veteriner nöroloji, fizyoloji, davranışçı-bilişsel sinirbilim, felsefe, nörofelsefe, psikanaliz, nöropsikanaliz, hayvan hakları, hayvan davranışları, evrim biyolojisi, edebiyat ve sinema şeklinde sıralanmaktadır.